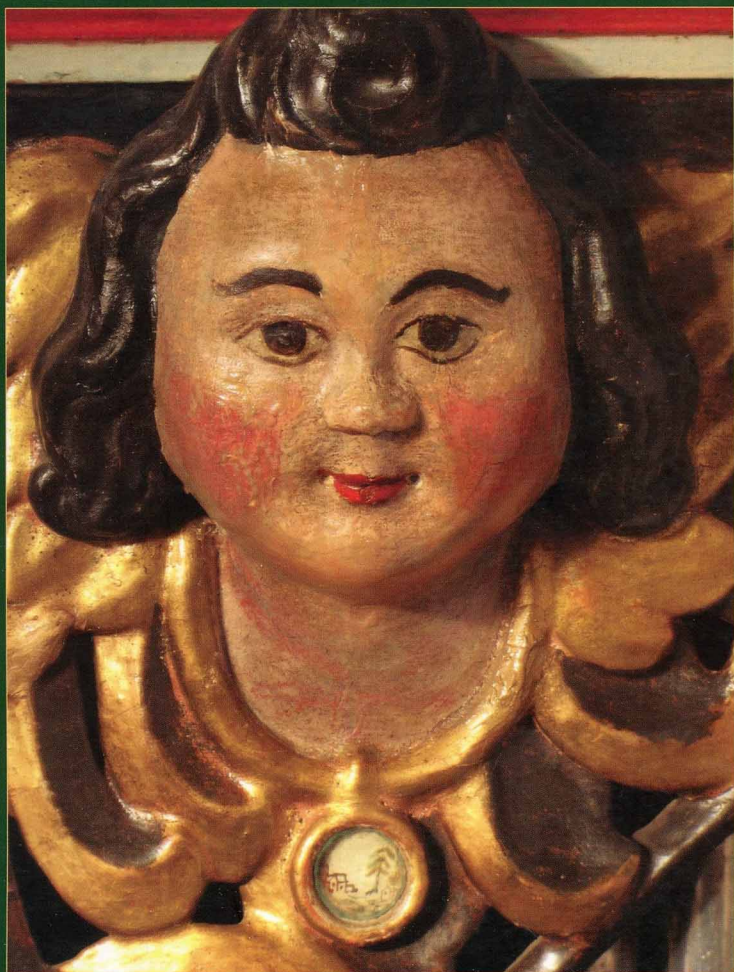

Acta mvsei napocensis

47/II

2010

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

47

HISTORICA

II

2010

CONSILIUL EDITORIAL:

NICOLAE BOCȘAN, NICOLAE EDROIU, STEPHEN FISCHER-GALATI, KONRAD GUSTAV GÜNDISCH, FLORIAN KUEHRER, IOAN-AUREL POP, MARIUS PORUMB, DORU RADOSAV, NICOLAE SABĂU

COLEGIUL DE REDACȚIE:

HORAȚIU BODALE, CLAUDIA BONȚA, LIVIA CĂLIAN, DANIELA COMȘA, ANA MARIA GRUIA – secretar de redacție, MELINDA MITU, OVIDIU MUNTEAN, TUDOR SĂLĂGEAN – redactor responsabil.

GRAFICA:

TÖRÖK KÁROLYI, CRISTINA ȚOPAN

FOTO:

SERGIU ODENIE

COPERTA:

TÖRÖK KÁROLYI

ILUSTRAȚIA COPERTEI:

Orgă de procesiune, Johann Baumgarten, Sighișoara, 1752 (detaliu)

FONDATOR:

CONSTANTIN DAICOVICIU

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ISSN 1454-1521

ISBN 978-973-109-245-4

© Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicație a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Corespondența se va adresa: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 400020, Cluj-Napoca, str. C. Daicoviciu, nr. 2, Tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.

Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 400020, Cluj-Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie, tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.

Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro

Editura Argonaut

Cluj-Napoca

www.editura-argonaut.ro

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT – CONTENTS

STUDII

ERWIN GÁLL

- Analiza preliminară a necropolei „din jurul bisericii” de la Dăbâca – incinta a IV-a. Câteva idei despre termenul de cimitir „din jurul bisericii”
Preliminary analysis of “around the church” cemetery in Dăbâca – castle region 4. Certain ideas regarding the term “around the church” cemetery..... 9

VICTOR V. VIZAUER

- Antroponimia feminină din Transilvania în secolul al XIII-lea. Opinii introductive
Feminine Anthroponymy in Thirteenth-Century Transylvania. Preliminary views 51

MIHAI FLORIN HASAN

- Antroponimia clerului din registrul de dijme pontificale pe șase ani [1332-1337] cu referire la Transilvania
Anthroponomy of the clergy from the papal tithes registry on six years [1332-1337] with reference to Transylvania..... 61

LIVIU CÎMPEANU

- De la comitat la scaun principal. Evoluția administrativ-juridică a Sibiului și a provinciei aferente în evul mediu
Von Komitat zur Hauptstuhl. Die verwaltungsrechtliche Entwicklung von Hermannstadt und der dazugehörigen Provinz im Mittelalter 81

ALEXANDRU SIMON

- Rudele otomane de sânge ale Huniazilor
The Ottoman blood-relatives of the Huniady family 91

FLORIN ARDELEAN

- Aspecte privind evoluția domeniului fiscal în principatul autonom al Transilvaniei
Aspects Regarding the Evolution of the Fiscal Estate in the Autonomous Principality of Transylvania..... 101

HORAȚIU GROZA

- Palatul voievodal din Turda în documente medievale și moderne
The Voivode's Palace of Turda in Medieval and Modern Records 109

TUDOR SĂLĂGEAN

- Biserică, cultură și activitate politică românească în comitatul Cluj în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Studiu de caz: comuna Jucu
Romanian church, culture and political activity in the county of Cluj in the eighteenth century and nineteenth century. A case study: the Jucu district..... 123

OVIDIU MUNTEAN

Ecourile revoluției pașoptiste din Transilvania în publicistica franceză (1849-1851)

Les échos de la Révolution de 1848 en Transylvanie dans les écrits français..... 139

MELINDA MITU

Moștenirea muzeală a lui Teleki Sándor

Teleki Sándor's museum-related legacy..... 149

HORAȚIU BODALE

The Romanians, the Italians and the National Ideal

Românii, italienii și idealul național..... 157

STELIAN MÂNDRUȚ

Profesori și bursieri ai Școlii Române de la Roma în epoca interbelică

Teachers and scholars of the Romanian School in Rome in the interwar period 163

TOTH SZILÁRD

Relațiile dintre organizațiile politice ale minorității maghiare, germane și evreiești din România în perioada interbelică

Relations between the Hungarian, German and Jewish political organizations in inter-war Romania..... 175

ARTUR LAKATOS

Câteva premise privind vizita lui Nixon în România

Certain Premises Regarding Nixon's visit in Romania..... 183

ISTORIA ARTEI

ANA MARIA GRUIA

Winged Samson and Popular Iconography in Sixteenth-century Transylvania

Samson înaripat și iconografie populară în Transilvania secolului al XVI-lea 203

CLAUDIA M. BONȚA

Grafică satirică din secolul al XVIII-lea în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. William Hogarth și „Cele patru momente ale zilei”

Satirical graphics of 18th century in The Art Collections of the National History Museum of Transylvania. William Hogarth's "Four Times of the Day" 213

ANCA GOGÎLTAN,

Imaginea țărăncii în pictura românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX

The image of the peasant woman in the Romanian painting at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century..... 223

FRANCISC PAP

- Tradiție transilvană în moneda unică de circulație. Moneda poloneză în tezaurele monetare transilvane
The single currency in Transylvanian tradition. Polish currency in Transylvanian monetary treasures 245

CLAUDIA M. BONȚA

- Religiozitate barocă: impactul temelor sacre în medalistica central-europeană.
 Secolele XVII-XVIII
Baroque religiosity: the impact of sacral themes in central-European medal study. 17th -18th century 251

MISCELLANEA

ANCA RAMONA HAPCA

- Ipostaze ale relațiilor politice dintre maramureșeni și bistrițeni în secolul al XVI-lea
Aspects of the Political Relations Between the Officials of Maramureș and those of Bistrița During the Sixteenth Century 267

FRANCISC PAP

- Comerțul cu sare în registrele tricesimale clujene (1599-1637)
Salt trade in the tricesima records of Cluj (1599-1637)..... 275

PETRUȚA-MIOARA GHENESCU

- Contribuții la istoria breslelor transilvănene
Contributions to the history of Transylvanian guilds 279

LASZLO TUKA

- Răspândirea farmaciilor în județele din România în funcție de dezvoltarea economică în 1936
The spreading of pharmacies in the counties from Romania according to the economic development in 1936 287

HORAȚIU GROZA

- Dr. Augustin Rațiu – o personalitate marcantă a Turzii persecutată de regimul comunist din România
Dr. Augustin Rațiu, a public personality in Turda, persecuted by the Communist regime of Romania 293

ADRIAN POP

- Aspecte din existența Universității „Bolyai” din Cluj în anii `50
Aspects of the existence of the Bolyai University in Cluj in the 50s 309

ANTONIU MARTIN

- Procesul colectivizării agriculturii în comuna Șepreuș
The collectivisation of agriculture in the village Șepreuș 319

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
45 DE ANI DE ACTIVITATE EDITORIALĂ (1964-2009)

LIVIA CĂLIAN

Acta Mvsei Napocensis – 45 de ani de activitate editorială (1964-2009).....325

ABREVIERI.....381

STUDII

ANALIZA PRELIMINARĂ A NECROPOLEI „DIN JURUL BISERICII” DE LA DĂBÂCA-INCINTA IV. CÂTEVA IDEI DESPRE TERMENUL DE CIMITIR „DIN JURUL BISERICII”

Keywords: *Dăbâca, cemetery, Church, ritual, Christianity*

Cuvinte cheie: *Dăbâca, necropolă, biserică, ritual, creștinism*

Introducere. În istoriografia și arheologia medieval timpurie maghiară este aproape general considerat ca cetatea de pământ-lemn de la Dăbâca a fost construită ori în secolul X sau în perioada lui Sfântul Ștefan I (sfințit în 1083), în jurul anului 1000, construcția sa fiind legată de conducătorul *Doboka* (primul comite), biruitorul lui *Gyla*, acesta fiind pomenit într-un singur izvor.¹ Cel mai mult s-a ocupat de această problemă regretatul István Bóna, începând de la articolul său din 1970, urmat de *Istoria Transilvaniei*.² Cu toate acestea, în mod surprinzător, în lucrarea sa de sinteză despre cetățile epocii arpadiene din 1994 și republicată în 1998, cetatea Dăbâca este doar menționată, fără alte detalii.³ István Bóna a precizat însă foarte clar că aceste tipuri de cetăți, ca și în alte zone din centrul și estul Europei pot fi legate de construirea autorității regale reprezentată de *comes*.

Total altfel a fost interpretat în arheologia românească. Arheologia și istoriografia românească pornind de la Anonymus (capitolele 24–27),⁴ în care este descrisă în stilul caracteristic epocii trubadurilor și truverilor cucerirea Bazinului Carpatic în secolul X de către maghiari, datează prima fază a folosirii cetății la sfârșitul secolului IX și interpretează pe Gelou (în interpretarea maghiară *Gyalu*), ca fiind conducătorul vlahilor și slavilor.⁵

Înainte să intrăm în analiza propriu-zisă a necropolelor de la Dăbâca, trebuie să precizăm că, din păcate, săpăturile începute în 1964 au pornit cu preconceptii. Înainte să analizeze foarte atent, foarte riguros materialul arheologic și fără să caute în primul rând explicații arheologice, au tras concluzii *istorice*. Această tendință are la bază însă o cauzalitate mult mai veche, care izvorăște însăși din trecutul și evoluția arheologiei, în special a arheologiei medievale: încă de la începuturile sale arheologia, ca știință auxiliară a istoriei, era menită să argumenteze informațiile

¹ Anonymus: *Sunad f. Dobuca nepos regis*. SRH. I. 50., Gy. Györffy consideră că Dăbâca a existat încă din secolul X, doar numele acetsuia provine de la Doboka, primul comes al lui Ștefan I, al cărui fiu, Csanád, a învins mai târziu pe Ahtum (de aici provine numele de *Cenad*). Gy. Györffy, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapest, 1987, p. 66–67. I. Bóna, în Gy. Györffy, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, ArchÉrt. 97/1, 1970, p. 191–242, nota 315. Situl Dăbâca sintetic, pe baza descoperirilor publicate până atunci a fost prezentat de E. Benkő, care a subliniat faptul că prima fază se termină cu *pandantive de tip Darufalva* și se datează în cumpăna secolului X–XI, într-un fel susținând și din punct de vedere arheologic ideea lui Györffy. E. Benkő, *Kolozsmonostor, Kolozsvár*, în *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, coord. Gy. Kristó. Budapest, 1994, p. 169.

² I. Bóna, *A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében*, în *Erdély története*, I, 1988, p. 225.

³ Idem, *Az Árpádok korai várairól*, Debrecen. 1998, 34.

⁴ După ultimele analize a lui Alexandru Madgearu, *Gesta Hungarorum* a fost scrisă probabil de către fostul notar al lui Béla al III-lea (1172–1196) la începutul secolului al XIII-lea. O analiză sintetică excelentă găsim în studiul lui László Veszprémy. A. Madgearu, *Denumirea Mării Negre în Gesta Hungarorum a notarului Anonim (The Name of the Black Sea in Gesta Hungarorum by Anonymus)*. EN, XIX, 2009, p. 179–180; L. Veszprémy, *Gesta Hungarorum. A középkori krónikairás kezdetei, în Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*, coord. E. Marosi, Budapest. 2000, p. 548–549.

⁵ Anonymus nu amintește Dăbâca, ca cetate existând în secolul IX. I. Bóna. *op. cit.*, p. 20.

cunoscute din izvoarele narative și să coreleze evenimentele menționate în izvoare cu descoperirile arheologice. În concluzie, descoperirile arheologice aveau rolul de a întări argumentele ce susțineau informațiile cunoscute din izvoarele scrise și, în consecință, să se afle mereu în slujba izvorului scris,⁶ o metodă eronată perpetuată aproape până în zilele noastre.

Această greșeală a fost preluată și chiar dezvoltată de către autorii săpăturilor de la Dăbâca, care s-au grăbit după nici 4 ani de cercetare a sitului⁷ (care cuprindea *cetatea de pământ, așezarea civilă* cu urme de bordeie, ateliere, gropi, respectiv *necropolele*), să declare Dăbâca drept centrul politico-militar al lui Gelou, căzând într-o istoricizare aproape fără precedent a unei situații arheologice, neavând nici un fundament științific necesar pentru a emite interpretări de acest fel. Nu am tinde spre obiectivitate dacă nu am lua însă în considerare și anii negri, aproape orwelieni ai național-comunismului românesc,⁸ ceea ce explică într-o măsură și concluziile istoricizante ale autorilor săpăturii. Iurie Stamati, în articolul lui despre evoluția cercetărilor secolelor V–VII în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și mai apoi Republica Moldova remarcă o evoluție asemănătoare, dar pe sens invers: între cauzele apariției unor interpretări sunt asemănări frapante, determinate de amestecul politicului (în Republica Moldova, puterea sovietică până în 1989), în scrierea istoriei.⁹

Cazul Dăbâca a născut reacții imediate și mai îndepărtate. După cum am menționat anterior, în 1970 István Bóna a criticat rezultatele articolului din 1968,¹⁰ mult mai târziu incluzându-l, fără a dezbate larg, în sistemul de cetăți al epocii arpadiene timpurii (secolul XI).¹¹

Atacul mult mai dur a venit însă din România, imediat după schimbarea regimului naționalist-comunist de la București. Într-un articol din 1991 Radu Popa l-a atacat dur pe șeful

⁶ În acest sens vezi B. K. Young, *Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history*, în *Text-Aided Archaeology*, coord. B. J. Little, B. Raton, London 1992, p. 135–147.

⁷ Primele cercetări cu caracter arheologic la Dăbâca au fost inițiate de către Márton Roska, care l-a trimis pe Károly Chretien, acesta făcând primele măsurători și săpături în 1942. K. Chretien, *A dobokai vár*, Közl., III, 1943, p. 115–117.

⁸ Trebuie pusă întrebarea dacă dictatura național-comunistă, căutând un trecut strălucit, a intervenit sau nu în interpretarea izvoarelor arheologice, și mai ales în formarea concluziilor de natură istorică. Recent un coleg mai în vârstă a povestit că o lucrare a sa predat într-o revistă importantă din România nu a fost publicată până când la concluzii nu a introdus că așezarea pe care dorea să o publice aparținea populației proto-românești. Colegul menționat păstrează în acest sens și scrisoarea pe care a primit-o din partea redactoarei de la revista anterior menționată.

În articolul său din 2002 Florin Curta extinde acest caracter de implicare a statului în interpretările arheologice la toate statele est-europene, și în speță și în cazul arheologiei și istoriografiei maghiare. Curta nu a luat însă în calcul caracterul frapant deosebit a regimurilor comuniste din cele două țări. Dacă în cazul României putem vorbi de un regim național-comunist (care a [re]inventat un trecut strălucit până la Burebista), caracterul regimului de la Budapesta era total diferit, și anume unul cosmopolit-comunist, creat de către sovietici după revoluția din 1956. Până în anii '80 portul simbolurilor naționale (cocarda de exemplu) atrăgea după sine închisoarea, iar una dintre zilele fundamentale ale identității maghiare, 15 martie era interzisă. Revoluția din 1956 în epoca cadariană a devenit un tabu, fiind apostrofată cu denumirea de *antirevoluție*. Trebuie specificat foarte clar: regimul moscovito-comunist de la Budapesta, prin natura sa însăși (conducătorul său, János Kádár, după adevărata nume Janek Csermanek, de origine etnică croată și slovacă) nu putea să simpatizeze cu nici o manifestare națională (nu șovină sau nazistă) cu caracter maghiar și cu atât mai puțin cu manifestări naționaliste în domeniul arheologiei sau istoriei. Nu găsim nici un studiu care să încerce să demonstreze de exemplu *continuitatea huno-maghiară*, ci chiar s-a întâmplat inversul: în anii aceștia György Györffy a demonstrat foarte clar că nu există o relație de rudenie între huni și maghiari (nici din punct de vedere biologic, nici din punct de vedere lingvistic), aceasta fiind o invenție a cronicarilor din secolul XII. Trebuie să ne punem întrebarea: aceasta este oare implicarea statului în discursul istoriografic? Începând cu anii '80 natura antimaghiară a regimului kadarian a început să se dezghețe, consecința pozitivă a acestuia a fost tratatul de Istoria Ungariei în zece volume, respectiv cel de istorie a Transilvaniei în trei volume. Totodată trebuie să menționăm și faptul că Florin Curta nu a adus dovezi concludente în ceea ce privește implicarea statului în discursul sau în concluziile arheologilor, fie români sau maghiari, mulțumindu-se doar a menționa acest aspect, preluat probabil din literatura occidentală, care generalizează de cele mai multe ori, când este vorba de Europa estică.

⁹ I. Stamati, *Cercetarea istorico-arheologică cu privire la secolele V/VI–VII p. Chr. în Republica Moldova, între anii 1950–1990*, EN, XII, 2002, p. 185.

¹⁰ I. Bóna, în Gy. Györffy, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, ArchÉrt, 97/1, 1970, p. 191–242, nota 315.

¹¹ I. Bóna, *Az Árpádok korai várairól*, p. 34.

sitului arheologic de la Dăbâca, Ștefan Pascu, numindu-l „amator”, categorizând scrierea sa drept „romantică”, „neglijentă”, menționând „ușurința cu care se fac afirmații lipsite de acoperirea justificărilor”.¹²

În anii '90 în centrele celor mai importante școli de istoriografie din România (București, Cluj-Napoca și Iași) s-au produs atacuri succesive împotriva istoriografiei de tradiție național comunistă. În București Lucian Boia și echipa atelierului științific fondat de către cercetătorul bucureștean a publicat mai multe volume despre miturile comunismului românesc.¹³ Din păcate în timp ce colegii specialiști în epoca contemporană au pornit atacuri succesive împotriva miturilor inventate sau dezvoltate mai ales în perioada național-comunistă (activitatea lui Lucian Boia, Sorin Mitu, etc.), despre arheologi, și mai ales despre istorici nu se poate spune același lucru. Astfel, exceptând articolul lui Florin Curta,¹⁴ în istoriografia și arheologia românească s-a înrădăcinat stereotipia că situl de la Dăbâca se datează mai ales în secolul IX și, mult mai grav, poate fi legat de „marile” confruntări între oastea așa numitului Tuhutum și Gelou, menținând în conștiință un exemplu clasic de „gemischte Argumentation”.¹⁵

¹² R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie (Bemerkungen und ausrichtungen zur Geschichte Rumäniens um die letzte Jahrtausendwende)*, SCIVA 41/ 3-4, 1991, 159, 165, nota 51. Cu toate că l-a atacat pe Pascu, și Popa induce în eroare cititorul perpetuând stereotipii de genul „migratori”. Ținem să precizăm: migrația nu este un mod de viață, ci un fenomen sociologic, de obicei cu o durată minimă (patetic: omul, comunitatea migrează cu un scop bine determinat). Termenul de migrație este mai mereu confundat în arheologia românească cu cel de nomadism, care este un sistem economic, dar evident și un mod de viață. În privința nomadismului, influenței sale asupra sedentariilor, categoriile sale, relațiile (politice, economice, militare) ale acestora cu sedentarii, structura economică a societăților nomade, caracterul militar, preluarea tehnicii de luptă a nomazilor de către diferite Imperii, organizarea și dispariția structurilor politico-militare nomade, vezi: A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Cambridge, 1984; G. Komoróczy, *Város a nomádok szemével, nomád a városiak szemével az ókori Mezopotámiában*, în *Nomád társadalom és államalakulatok*, coord. F. Tökei, Budapest, 1983, p. 89–109; A. Róna-Tas, *A nomád életforma genéziséhez*, în vol. cit., p. 51–65; I. Ecsedy, *A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban*, în vol. cit., p. 15–30; J. Matolcsi, *A középkori nomád állattenyésztés keleteurópai jellegzetességei*, în vol. cit., p. 281–307; J. Warry, *Warfare in the Classical World*, Salamander Books, 1980, p. 154, 201; S. Bock, *Los hunos, tradición e historia*, Murcia, 1992, p. 63–72; P. Kenedy, *Nagyhatalmak tündöklése és bukása*, Budapest, 1993, p. 87–90; E. A. Thompson, *A hunok*, Debrecen, 2003, p. 46–49; O. Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Viena-Köln-Graz, 1978, p. 56–58; I. Vásáry, *A régi Belső-Ázsia története*, Budapest, 2003, p. 15–30. Critica stereotipiei și toposului „migrator”-„autohton” în arheologia românească o găsim în articolul lui Coriolean Opreanu, *Sfârșitul culturii Sântana de Mureș în Transilvania: cultura „Sfântu Gheorghe” sau orizontul post-cerneahovian*, EN, XII, 2002, p. 172.

De asemenea stereotipii nu poate fi acuzată doar arheologia românească. Desemnând populații „asiatice” care s-au deplasat cu cai, termenii „reiternomaden” și „reitervölker” au fost răspândiți în arheologia occidentală ca impact al arheologiei germane. Nimeni nu a pus problema deplasării celorlalte populații. Cu ce s-au deplasat germanicii, slavii, romanicii, etc.? La aceasta se adaugă și observațiile arheologice: din zonele merovingiene până în nordul Suediei cunoaștem morminte cu cai. De ce unele sunt denumite reitervölker și altele nu? De ce sunt denumite secolele IV-XI epoca migrațiilor (uneori: epoca marilor migrații)? În alte perioade nu putem urmări fenomenele de migrații, practic până în zilele noastre?

Concluzia este simplă: în afara mecanismelor foarte rigide de gândire întâlnite în arheologie și printre arheologi, alt argument poate fi și un anume conservatorism profund înrădăcinat în mentalitățile romantice din secolul al XIX-lea.

¹³ Despre relația dintre național-comunism și arheologie vezi lucrările excepționale ale lui Lucian Boia.

¹⁴ Fl. Curta, *Transilvania în jurul anului 1000 (Transylvania around A. D. 1000)*, EN, XII, 2002, p. 273–274.

¹⁵ În arheologie expresia „gemischte Argumentation”, preluată din limbajul arheologic german, indică o metodă (aproape generală în cercetarea arheologică a epocii medievale timpurii din România și în aproape toate țările est-europene), care semnifică faptul că descoperirile sau fenomenele arheologice se bazează pe interpretarea altor date arheologice sau altor ipoteze, precum și pe date istorice (de foarte multe ori) sau pe diferite teorii istorice. Însă în filozofia europeană, cu aspirații spre caracterul sigur al cunoașterii, încă de la Aristotel comparația, îmbinarea și confruntarea diferitelor categorii și tipuri de lucruri este posibilă doar în condiții extrem de limitate. Pentru arheologie aceasta înseamnă că îmbinarea datelor istorice și a celor arheologice poate fi realizată doar în cazul în care descoperirile arheologice pot fi datate foarte sigur, în caz contrar se încearcă demonstrarea unui lucru nesigur cu alte date incerte. În acest sens vezi S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlage und Alternativen*. Berlin-New York, 2004.

Obiectivul acestei analize nu este și nici nu poate fi de a ne ocupa special cu un *mit istorico-arheologic* prezent chiar și în manualele școlare. Nu putem aborda aici problema întregului sit, ci ne-am propus să analizăm, în prima etapă sintetic, cea mai mare *necropolă* cercetată în perioada anilor '60–80 ai secolului trecut, respectiv să prezentăm problematica și posibilele explicații ale apariției acestui tip de cimitir în Bazinul Transilvan în epoca medieval timpurie.

I. Caracteristicile generale ale înmormântărilor, în special ale înmormântărilor din epoca medieval creștină

Cel mai important element în cadrul arheologiei pentru definirea „*orizonturilor*” culturale îl constituie, fără îndoială, *ritualurile funerare*. Ritualul funerar reflectă, în primul rând, reacția emoțională profundă a celor rămași în urmă, a rudelor și a membrilor familiei față de cel trecut în lumea de dincolo, iar condiția primară de reprezentare a acestuia este cantitatea și calitatea inventarului din mormântul său. Această situație reprezintă în primul rând familia însăși este, în mod evident, în strânsă legătură cu poziția și rangul social al individului (în primul rând în cadrul comunității respective). Se cuvine să precizăm și un adevăr obiectiv: cantitatea și calitatea inventarului funerar depindea și de situația economică a *microregiunii* unde fusese înmormântat individul, de poziția periferică sau centrală a microregiunii, de importanța drumurilor comerciale ale zonei, la care se pot adăuga și posibilele daruri externe.

Mormântul (care poate fi cercetat arheologic) păstrează resturile biologice ale înhumatului și diferite obiecte de inventar în legătură cu care pot fi puse mai multe întrebări: reprezintă acesta ilustrarea prestigiului de care se bucura cel trecut în viața de dincolo în familie și comunitate sau de fapt sunt ilustrate prestigiul și puterea (economică, politică) a familiei? Este de la sine de înțeles că familia și comunitatea îndoliată încearcă să îl prezinte și să îl ducă pe ultimul drum pe defunct, cu cel mai mare prestigiu și glorie. În consecință, inventarul din mormânt simbolizează în primul rând potențialul economic și prestigiul social, capacitatea de influență și puterea familiei (în comunitatea respectivă), legitimarea familiei prin defunct, dar în mod indirect reflectă și poziția, rangul sau profesia defunctului.¹⁶ Prin urmare, este hazardant să vorbim de reflectarea prin mormânt/morminte a unor realități sau piramide sociale, deoarece societatea și relațiile sociale sunt structuri mobile. Totodată este de netăgăduit că între *reflectarea prestigiului familial și statutul, rangul și profesia defunctului* a existat și există o relație strânsă, dar nu neapărat legică.

Astfel, arheologia funerară se ocupă cu studierea resturilor osteologice ale defunctului, precum și cu studierea inventarului (dacă este cazul) care îl însoțește, încercând să explice diferite aspecte ale realității sociale (de exemplu ierarhia socială), religioase, precum și modul de percepție al fenomenului morții în cadrul diferitelor comunități.¹⁷

Se cuvine să atragem atenția și asupra pericolului generalizării: deoarece fiecare societate, respectiv comunitate, își construiește propriile valori în ceea ce privește ritualurile funerare, astfel că tentația de a prezenta situații din alte zone, de exemplu cu *climă* foarte diferită, practică adesea întrebuintată, este de fapt o altă „*gemischte Argumentation*”, la fel ca în cazul arheologiei cultural-istorice.

În cazul necropolelor din epoca medievală timpurie din Europa distingem mai multe tipuri de cimitire, caracteristice pentru trei perioade - *epoca precreștină*, cea de *propagare a creștinismului* și cea de *generalizare a creștinismului* (un termen mai degrabă cu nuanțe de

¹⁶ Vezi o abordare în acest sens la: H. Härke, *Social analysis of mortuary evidence in German protohistoric archaeology*, JAA, 19, New York, 2000; M. Parker Pearson, *The archaeology of death and burial*, Texas A&M University Anthropology Series 3, Texas A&M University Press, 2001.

¹⁷ V. Marthon, *La question de l'identité à travers l'étude des pratiques funéraires*, în *Les petits cahiers d'Anatole*, 19, 2005, p. 2.

relativă precizare a dezvoltării instituționale creștine care influențează în mod radical și evoluția ritualurilor), din cauza evoluției ritualurilor funerare ale acestor societăți. În acest sens concepția *egalitaristă* creștină despre viața de dincolo¹⁸ nu însemna că societățile creștine ar fi fost mai sărace (reprezentate foarte sărac la nivel de inventare) decât societățile anterioare (cu inventare de mormânt de multe ori practic teaurizate). În consecință, în accepțiunea noastră, inventarul ajuns în morminte nu este oglinda fidelă a respectivei societăți, ci ne oferă, în primul rând, o diagramă foarte exactă despre concepția cu privire la viața de dincolo a acestora, prin care găsim și o cale indirectă spre reprezentarea socială a defuncților. Evident, o legătură indirectă a inventarului funerar cu stratificarea socială și ilustrarea profesiei (de exemplu: războinic, luptător, membrul unei suite militare etc.) este de presupus în unele cazuri, precum cel al „*ungurilor cuceritori*”,¹⁹ la care exista obiceiul de depunere a unui set de categorii de piese care puteau să aibă legătură cu rolul social și militar al individului. În contrast cu această epocă, pentru perioada creștină arpadiană se cunoaște exact stratificarea socială, însă reprezentarea rangului, a poziției sociale, profesionale sau economice prin inventarul funerar al individului depus de familie dispăre chiar sub impactul creștinismului²⁰ care propovăduia o altă concepție despre viața de dincolo.²¹

În evul mediu, înmormântarea nu poate fi despărțită de convingerile religioase fundamentale ale oamenilor, astfel că toate caracteristicile esențiale ale acesteia sunt într-o oarecare relație cu învățămintele ecleziastice ale Bisericii, respectiv cu prescrierile disciplinare ale acesteia.²² În cursul epocii medievale dezvoltate (secolele XII–XIII), Biserica a primit competența de a stabili reguli pentru înmormântări.²³

În comparație cu epoca creștinismului timpuriu, cimitirul a trecut prin schimbări fundamentale. Astfel, în această epocă doar episcopul era îndreptățit să înființeze cimitire în *cadru* așezărilor sau în *afara acestora*. Cimitirul putea fi plasat *pe lângă biserică*, în *jurul zidurilor bisericii*, dar și *biserica* putea să funcționeze *ca loc de înmormântare*.²⁴ În mormântarea în biserică a devenit o „*modă*” la începutul secolului al IX-lea,²⁵ dar în Bazinul Carpatic, din cauza situației politico-instituționale, nu se cunosc asemenea manifestări în secolul al X-lea și nu se cunosc descoperiri arheologice nici pentru prima jumătate a secolului al XI-lea.

Primele reglementări cu privire la utilizarea cimitirelor în cadrul așezărilor au apărut în perioada carolingiană, punctul de plecare fiind capitularele lui *Carol cel Mare* din 786, respectiv 810/813, în care a fost prescrisă, printre altele, abandonarea cimitirelor păgâne în mod obligatoriu la saxoni și organizarea cimitirelor în jurul bisericii.²⁶

¹⁸ A. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, Washington, 1941.

¹⁹ În literatura de specialitate a fost abordată și relația dintre *inventarul funerar*, *sex* și *vârstă*. H. Härke, *Social analysis of mortuary evidence in German protohistoric archaeology*, JAA, 19, New York, 1990, p. 36. O abordare practică în descoperirile funerare din secolul X despre *vârstă* și *depunerea sabiei în inventarul funerar*, vezi de exemplu la Gáll-Gergely-Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca, 2010, s. t.

²⁰ Á. Ritoók, *A templom körüli temetők felfedezése (The discoveries of the Medieval Churchyards)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu Mare, 2007, p. 249–276.

²¹ A. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity*, Washington, 1941.

²² Sz. Szuromi, *A templom körüli temetkezés a középkori egyházegyletem tükrében (12–13. század) (Burials in the churchyard as reflected in medieval church discipline)*, în *A középkori templom körüli temetők kutatása*, coord. Á. Ritoók, E. Simonyi, OH, 2005, p. 9, nota 2.

²³ Despre această problemă, cu o literatură abundentă, vezi Sz. Szuromi, *op.cit.*, p. 9–10.

²⁴ De exemplu, scrisoarea de privilegiu a papei Pascal II din 1105 către Guido Papiensis. *Ibidem*, p. 10, nota 22.

²⁵ Printre capitularele lui Theodulf, episcop de Orleans (798–818), găsim prima reglementare de atenuare a acestor norme. După normele din *Decretum Gratiani*, în biserică se puteau înmormânta *episcopul, abatii*, respectiv *preoții* și *laicii* vrednici de aceasta. *Ibidem*, p. 10, nota 28.

²⁶ Despre această problemă, cu o literatură abundentă, vezi: Á. Ritoók, *A templom körüli temetők felfedezése (The discoveries of the Medieval Churchyards)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, Satu Mare, 2004, p. 115–124. Despre răspândirea cimitirelor din jurul bisericii în spațiul vest-european, în special în zona renană și bavareză: V. Bierbrauer, *Alammanischer Adelsfriedhof und Frühmittelalterliche Kirchenbauten von St Martin in*

Sinodul din anul 895 a abordat pentru prima oară această chestiune și în canonul 25 se precizează că, *dacă* există posibilitatea defuncției trebuie să fie înmormântați în jurul bisericii.²⁷

Pe teritoriul Regatului Maghiar, după unele păreri în anumite cazuri putem documenta acest tip de cimitir încă de la începutul secolului al XI-lea, însă el se generalizează doar de la sfârșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XII-lea.²⁸ La sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea, spre sfârșitul domniei lui Ladislau I cel Sfânt (1077–1095) și în perioada domniei lui Coloman Cărturarul (1095–1116), pe baza hotărârilor sinodurilor de la *Szabolcs* (1092), *Tarcal* (în *jurul amului 1100*) și *Strigonium* (1104–1112/1113), defuncții trebuiau înmormântați în jurul bisericilor.²⁹ Aceste necropole sunt denumite în literatura de specialitate „*cimitire din jurul bisericilor*”, iar cele trei necropole cercetate la Dăbâca aparțin acestui tip.

II. Analiza separată a cimitirului din incinta a IV-a de la Dăbâca

II. 1. Stadiul cercetării, topografia necropolei

Cea mai mare necropolă cercetată la Dăbâca este cimitirul din *incinta a IV-a*, unde au fost dezvelite 490 de morminte, la care se adaugă mai multe zeci de morminte distruse de înmormântările ulterioare. Din punct de vedere topografic necropola de la Dăbâca-incinta IV se plasează în partea sud-estică a sitului, apropiindu-se de marginile platoului, după care urmează o alunecare de teren considerabilă, fiind vorba de capătul terasei. Nu este exclus ca înmormântările să fi dus spre est până la capătul terasei. În zona bisericii platoul este la altitudinea de 330 de metri, în zona în care urmează abrupt alunecarea terasei, până la 325 de metri altitudine.³⁰ Așa cum reiese și de pe *figura 1* la o distanță de aproximativ 250 de metri a fost cercetat un alt fragment de cimitir, în „*Grădina lui Tamaș*”, exact la capătul sud-estic a terasei.

Cercetarea lui s-a derulat în mai multe etape, cea mai intensă perioadă fiind în anii '60–'70. Din păcate, documentarea sa a fost lacunară sau așa ne-a rămas nouă: s-a păstrat o mare parte a desenelor scheletelor cercetate, respectiv unele informații, precum adâncimea gropii de la nivelul de călcare. Este important faptul că aceste adâncimi au fost măsurate la craniul, bazinul și labele picioarelor defunctului. Din păcate altă documentație de la această necropolă nu a rămas, deși studiind atent aceste desene, este evident că demersul înregistrării a fost minuțios. A rămas o importantă bază de fotografii, din păcate însă, fără a fi înregistrat spatele acestora, valoarea științifică este discutabilă. Diferitele notițe și observații ale autorilor săpăturii nu mai pot fi folosite, respectiv cu greu se poate face legătura cu documentul arheologic.

Dunningen, în *Heimat an der Eschach, Dunningen-Seedorf-Lackendorf*, coord.: von der gemeinde Dunningen, Sigmaringen, 1986, p. 19–40; E. Hassenpflug, *Das Laienbegräbnis in der Kirche. Historisch-archäologische Studien zu Alemannien im früher Mittelalter. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends*, Rahden, 1999, p. 31–57; B. Kötting, *Der frühmittelalterliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude*, AFLNW, 123, Köln/Opladen, 1965; M. Martin, *Das Frauengrab 48 in der Pfarrkirche St. Martin von Schwyz*, MHVK, 66, 1974, p. 139–142; G. Fingerlin, *Kirchen und Kirchengräber in der frühmittelalterlichen Alamania in Südwestdeutschland. Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, 1997, p. 44–53. În zona scandinavă: J. Kieffer-Olsen, *Christianity and Christian Burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist*, în *Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, ed. C. K. Jensen, K. H. Nielsen, Aarhus University Press, 1997, p. 185–189. În zona transdanubiană în perioada carolingiană: B. M. Szöke, *Christliche Denkmäler in Pannonien aus der Karolingerzeit*, Zalai Múz., 11, 247–266.

²⁷ E. Hassenpflug, *Das Laienbegräbnis in der Kirche. Historisch-archäologische Studien zu Alemannien im früher Mittelalter. Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends*, Rahden, 1999, p. 62; Á. Ritoók, *op. cit.*, p. 116.

²⁸ Procesul de creștinare din perspectivă istorico-etnografică: I. Balassa, *A magyar falvak temetői*, Budapest, 1989, p. 10–11.

²⁹ Decretul lui Ladislau I: „*Si quis....mortuos suos ad ecclesiam suam non sepeliert duodecim diebus pane et aqua poenitaret in cippo*”; iar decretul lui Coloman Cărturarul: „*Sepultura christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiat*”. CIH, 1899, 56. I. art. 25, 116. I. art. 73.

³⁰ www.google.earth.com.

Nu s-au făcut nici observații sau analize antropologice, și, în consecință, alte date nu avem decât aprecierile privind mărimile scheletelor făcute pe hârtie milimetrică. Evident însă, pe baza aceasta nu avem cum să ne pronunțăm asupra înălțimii în viață a defunctului. Din păcate scheletele nu s-au păstrat, astfel încât analizele antropologice, de ștronțiu sau de ADN, atât de importante, nu vor fi realizate niciodată, spre pierderea arheologiei românești.³¹

Figura 1. Poziția topografică a necropolelor Dăbâca incinta IV, - Grădina lui Tamaș și - Boldăgă

Numărul mormintelor cercetate în aceste opt campanii, respectiv numerotarea acestora sunt prezentate în *figura 2*:

<i>Anii în care s-a derulat cercetarea</i>	<i>Numerotarea mormintelor</i>	<i>Nr. de morminte cercetate</i>
1964	1–35	35
1965	36–106	71
1968	107–150	44
1969	151–280	130
1973	281–304	24
1976	305–436	132
1977	437–482	46
1986	483–490	8

Figura 2. Stadiul cercetării necropolei din incinta a IV-a

II. 2. Ritualurile funerare (Tabel 1.)

Cercetarea derulată în 8 campanii a dus, așadar, la dezvelirea mai multor sute de morminte. În urma deranjărilor posterioare s-a creat o aglomerare datorită faptului că de foarte multe ori mormintele săpate ulterior au deranjat pe cele vechi, rezultând superpoziții specifice cimitirelor din jurul bisericilor. Mormintele nu s-au grupat sistematizat, și anume în anumite porțiuni ale cimitirului am putut consemna o concentrație importantă de morminte, uneori determinând distru-

³¹ Din păcate această tendință este foarte răspândită: mormântul este privit doar prin prisma inventarului funerar, și nu prin a celui mai important „inventar”: scheletul, omul de altădată, care de foarte multe ori ar putea să ne spună mai multe decât elementele culturii materiale, de foarte multe ori comune. În cursul pregătirii lucrării de doctorat (susținut la Universitatea Eötvös Lóránd din Budapesta, Ungaria) am cercetat sistematic în fiecare muzeu din Transilvania, Partium și Banat. De cele mai multe ori am avut neplăcerea să constat că scheletele umane sau de animale nu s-au păstrat. Unde suntem oare față de „arheologia totală”?

gerea celor vechi. În acest sens putem cita caseta 3 cercetată în 1965 în care pe lângă cele 13 morminte au fost descoperite răsfirate 14 cranii (vezi *pl. 1, 3*). La fel, o concentrație importantă am putut înregistra și în locul unde secțiunea 3 din 1969 se intersectează cu secțiunea 14 din 1977, respectiv mormintele din părțile nordice ale secțiunii 4 din 1976 (vezi *pl. 1*). Este clar că înmormântările sunt foarte dense în jurul bisericii și încep să se rarească înspre sud și vest (zona estică nu a fost cercetată la o distanță mai mare de biserică). Probabil aceasta a fost zona pe dorită de toate familiile, cu alte cuvinte zona care ilustra „statusul” familiei. Trebuie să menționăm și faptul că morminte nu au fost descoperite în partea vestică a bisericii, mai precis probabil în zona de intrare a bisericii, dar nici la începutul celor două părți laterale ale clădirii. Biserica totodată a deranjat câteva morminte, ceea ce atrage atenția că cimitirul putea să funcționeze ori înaintea bisericii, ori paralel cu o altă biserică, eventual construit din lemn.³² Important este însă că la Dăbâca nu a fost până la ora actuală observată pe cale arheologică o altă biserică, fie urmele uneia construită din lemn. Este foarte important de precizat că în această necropolă nu s-au înmormântat.

În cursul cercetărilor de până acum, am ajuns să analizăm 147 de morminte din cele 490 dezvelite. Cu toate că reprezintă doar 30 % din totalitatea mormintelor, unele tendințe generale pot fi observate, respectiv se pot trasa anumite concluzii prudente. Din păcate nici în cazul mormintelor cercetate și nici în cazul altor morminte nu s-au păstrat observațiile despre conturul gropilor și nu s-au făcut observații privind existența sicriului în aceste morminte.

O caracteristică a necropolei din incinta a IV-a este prezența uneia sau a mai multor bucăți de piatră în mormânt. Asemenea cazuri nu sunt³³ multe; din cele 147 de morminte înregistrate de către noi s-au putut marca 16 cazuri în care a fost depusă una sau mai multe bucăți de piatră. Prezența lor s-a putut observa *pe partea stângă a craniului, un cadru de pietre în zona capului, pe partea dreaptă a corpului, pe lângă umărul drept și umărul stâng, pe partea stângă a corpului, pe bazin, pe lângă piciorul drept și laba stângă* (vezi *pl. 5: m. 120, pl. 6: m. 121, pl. 7: m. 129–130, pl. 10: m. 175, pl. 11: m. 195–196, pl. 12: m. 205, pl. 13: m. 274*). Cu toate că nu reprezintă procentajul total, este extrem de clar că de o legitate în depunerea acestor pietre, de diferite dimensiuni în cazul acestei necropole nu putem vorbi. Cum nu avem suficiente răspunsuri privind poziția lor, nu putem răspunde nici în privința semnificației lor.

Orientarea mormintelor urmărea tendința generală în epoca medievală, și anume V-E, sau apropiat de aceasta. Într-un număr important orientarea se apropia de NV-SE și într-un număr mai mic de SV-NE (vezi *pl. 4–16*). Doar o dată orientarea este însemnată foarte apropiat înspre nord, și anume în cazul mormântului 141, care a tăiat mormântul 140. Pe baza planului de săpătură putem vedea că doar o parte a mormintelor a respectat axa E-V, în direcția în care fusese construită biserica (vezi *pl. 1*).

Poziția scheletelor în morminte în marea majoritate a cazurilor analizate de către noi respectă tendințele generale. De câteva ori însă am putut înregistra aspecte funerare care ne demonstrează legătura cu unele ritualuri înregistrate în necropolele păgâne din secolele X–XI. De mai multe ori am putut observa că defunctul a fost așezat pe partea stângă sau dreaptă, iar picioarele sale au fost trase sus. Picioarele defunctului din mormântul 108 au fost trase sus pe partea stângă, fără ca partea superioară a corpului să fi fost aplecată înspre stânga (*pl. 4: m. 108*). Celălalt exemplu înregistrat până acum de către autorul acestor rânduri a fost documentat în cazul mormântului 424: mortul a fost puțin aplecat înspre dreapta, iar picioarele sale au fost puțin trase sus (*pl. 15: m. 424*). Într-un mormânt, și anume nr. 137, picioarele au fost așezate unul peste celălalt (vezi *pl. 6: m. 137*).

³² Despre existența bisericilor din lemn și apariția lor frecventă în izvoarele scrise, vezi P. Németh, *Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szathmár in dem frühen Zeitalter der Arpaden*, în *The First Millenium of Hungary in Europe*, eds K. Papp, J. Barta, Debrecen, 2002, p. 84–91.

³³ Este vorba de mormintele 114, 120, 121, 129, 130, 192, 195, 196, 203 (232, 233), 205. a-b, 274, 328, 329, 330, 349, 350.

Înmormântările duble și triple sunt atestate într-un procent semnificativ în necropola din incinta a IV-a. O înmormântare dublă este mormântul scheletelor 278 și 281, al căror mormânt a fost așezat peste mormântul 282. În privința înmormântărilor triple menționăm mormintele 203, 232 și 233, în care alături de doi adulți, am putut documenta și un infans II (vezi *pl. 12: m. 203, 232–233*). Din păcate, nu dispunem de analiza antropologică a scheletelor, iar lungimea scheletelor de adult erau egale. În unele cazuri la prima vedere s-ar putea crede că sunt morminte duble, însă la o analiză mai atentă se vede foarte clar că sunt superpoziții, unele schelete fiind departajate doar de câteva centimetri unul față de celălalt.

Din cele 147 de situații analizate, doar în 101 de cazuri oasele mâinilor s-au păstrat intacte și au putut fi documentate, ceea ce înseamnă o pierdere de informație de 31,29 %. În cursul analizării poziției brațelor trebuie să avem în vedere unele cauze obiective care nu pot fi puse în legătură cu așezarea corpului în mormânt, ci mai degrabă cu deplasarea unor părți ale corpului odată cu putrezirea acestuia. Am încercat să încadrăm poziția brațelor într-un sistem utilizat și în alte studii,³⁴ la care am adăugat și o altă poziție, pe care, mai târziu, le-am clasificat în cinci grupe principale.

Poziția brațelor:

Poziția I: brațele așezate pe lângă corp. Cazuri: mormintele 1, 107, 108, 109, 110, 112–119, 122–124, 128–131, 133–137, 141–142, 147, 149, 156. a–i, 187. a–b, 189, 190. a–b, 193, 195–197, 201–202, 203 (232, 233), 204. a–b, 208, 226. a–b, 232–233, 274–276, 278–282, 326, 328, 331, 347–350, 353, 355, 365–366, 368, 422–423, 425, 427–429, 431, 437, 439, 441 (442–443), 444 (451), 447 (438), 448, 474–476.

Poziția II: brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept. Cazuri: mormintele 3, 132, 138 și 199.

Poziția III: brațul stâng așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept. Cazuri: mormintele 139, 146, 217 și 364.

Poziția IV: ambele brațe au fost îndoite la 10–20° și așezate pe marginea bazinului. Cazuri: mormântul 207.

Poziția V: brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 45°. Cazuri: mormântul 192.

Poziția VI: brațul stâng așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 45°, așezat pe bazin sau pe antebratul drept. Cazuri: mormintele 205. a–b, 351.

Poziția VII: cele două antebrațe la 22–45° așezate sau puse unul peste altul pe clavicule. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția VIII: brațul drept așezat pe stern la 45°, iar cel stâng pus pe bazin la 90°. Caz: mormântul 162. a–d.

Poziția IX: brațul drept așezat pe bazin la 45°, iar cel stâng așezat la 90° pe bazin. Caz: mormântul 160.

Poziția X: brațul drept îndoit și pus la 45° pe bazin, cel stâng la 45° pe așezat pe stern. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XI: brațul drept așezat pe stern sau pe claviculă, iar cel stâng întins pe lângă corp. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XII: brațul drept întins pe lângă corp, cel stâng pus pe stern. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XIII: brațele așezate unul peste altul sau puse unul lângă altul pe pântec. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XIV: brațele așezate în formă de cruce peste osul sacru sau așezate unul în altul, fie lăsate unul pe lângă altul, fie unul peste altul. Cazuri: mormintele 163. a–e, 175, 178 și 424.

³⁴ Gáll *Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crișana and Banat*, în *Dacia N. S.*, XLVIII–XLIX. 2004–2005, 369: fig. 8.

Poziția XV: brațul drept îndoit 90°, iar cel stâng îndoit 45° și așezat pe bazin. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XVI: brațul drept îndoit 90°, cel stâng așezat pe claviculă sau stern. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XVII: brațul drept îndoit 45° și așezat pe stern, respectiv cel stâng îndoit 45° pe bazin. Nu cunoaștem nici un caz în necropola din incinta IV.

Poziția XVIII: brațul drept adus la umăr, iar cel stâng îndoit pe lângă corp. Caz: mormântul 477.

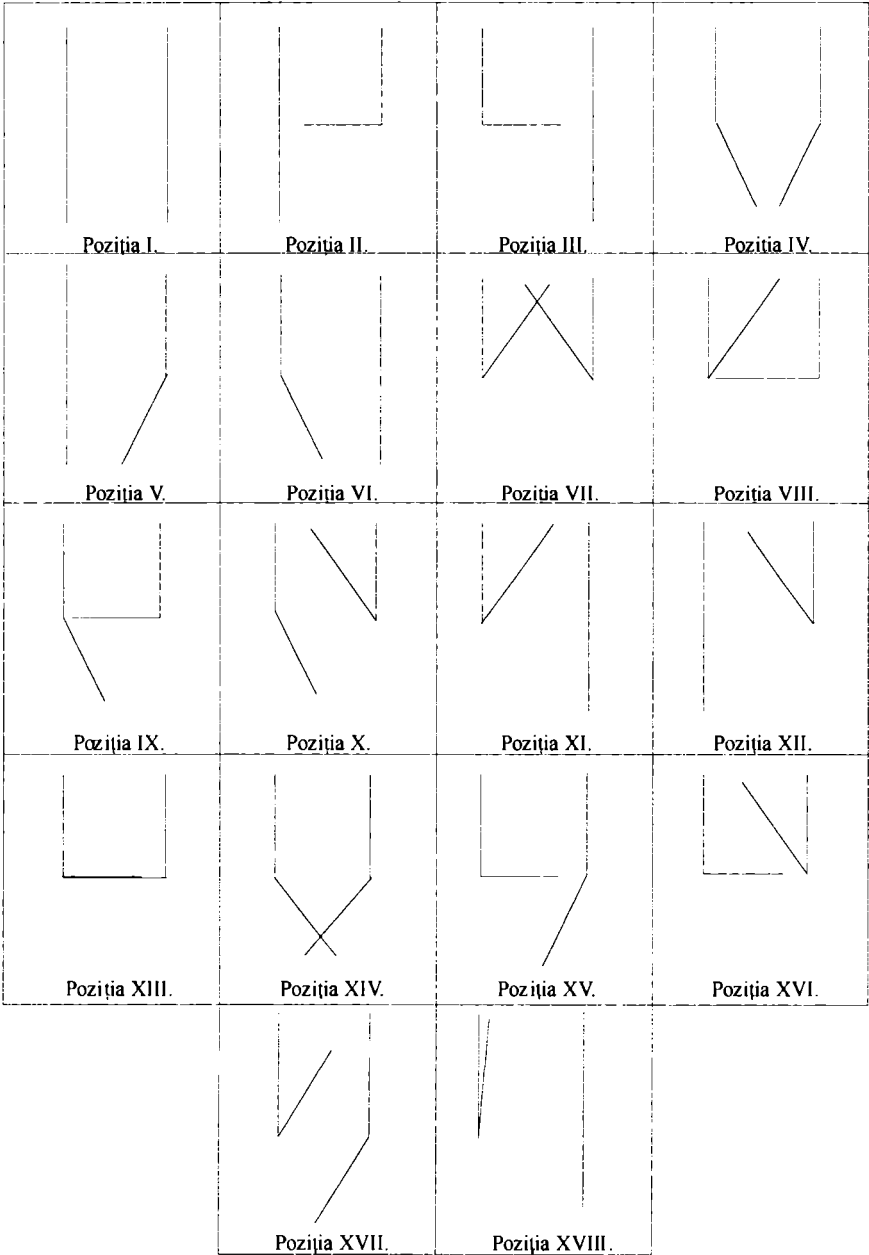

Figura 3. Variante ale poziției brațelor (E. Gáll 2004–2005, 369: fig. 8, întregit cu poziția XVIII)

În necropola analizată, astfel din cele 18 variante ale poziției brațelor cea mai reprezentativă, aproape exclusivă este poziția nr. I, chiar dacă, așa cum am amintit până acum baza de date include doar 147 de morminte:

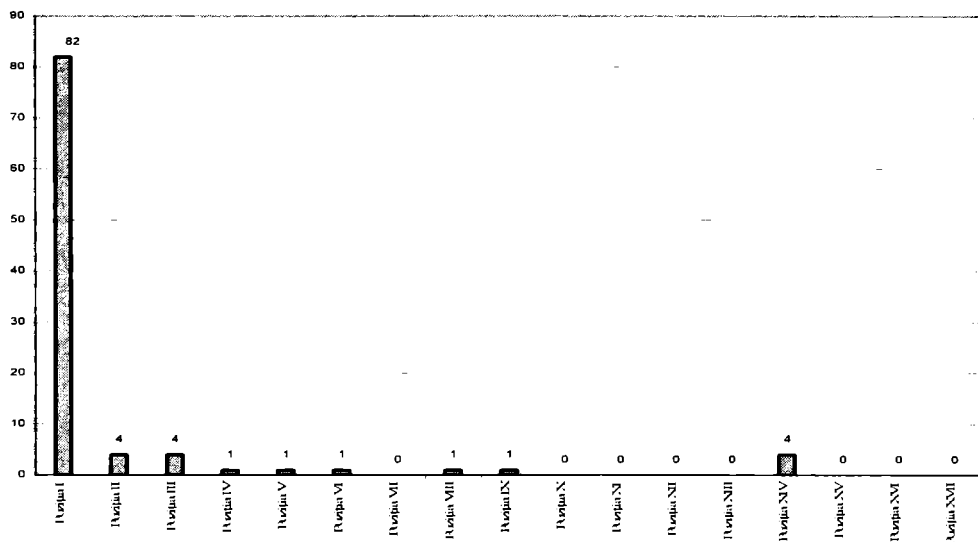

Figura 4. Variația poziției mâinilor în necropola din incinta IV

Am încercat să combinăm aceste variante ale poziției brațelor în cinci grupe principale:

În *grupa I-a* am încadrat pozițiile I, IV, V și VI. Acestea reprezintă de fapt poziția mâinilor întinse pe lângă corp, care, din anumite cauze, au ajuns pe bazin. Un motiv ar putea să fie învelirea în giulgiu sau anumite fenomene legate de putrezirea corpului. Această grupă are cea mai mare variație a pozițiilor brațelor. Din 101 cazuri înregistrate, 86 se încadrează în această grupă, respectiv 85,14%.

În *grupa a II-a* am încadrat pozițiile brațelor II, III, IX și XV. În aceste cazuri unul dintre brațe a fost întins pe lângă corp, iar celălalt îndoit la 90° a fost așezat pe burtă. De acest grup aparțin 9 morminte din două situri și constituie doar 8,91% din variantele poziției brațelor din necropolele din zona Clujului.

Grupa a III-a este grupa brațelor așezate pe stern. În această grupă am încadrat variantele poziției brațelor nr. VII–VIII, X–XII, XVI și XVII. Se cunoaște un singur caz, care reprezintă 0,99 %.

În *grupa a IV-a* am încadrat poziția brațului nr. XIV. Aceasta a fost documentată de patru ori, ceea ce reprezintă 3,96%.

În *grupa a V-a* am încadrat poziția brațului nr. XIII. În necropola din incinta a IV-a nu este cunoscută nici un caz.

În *grupa a VI-a* am încadrat poziția brațului nr. XVIII. În necropola din incinta a IV-a cunoaștem un singur caz, și anume din mormântul 477, care reprezintă 0,99 %.

Din următoarea reprezentare grafică reiese faptul că grupa I-a reprezintă 85,14% din total, în schimb celelalte grupe, în mod proporțional, reprezintă procentaje cu mult mai mici în necropola din incinta a IV-a.

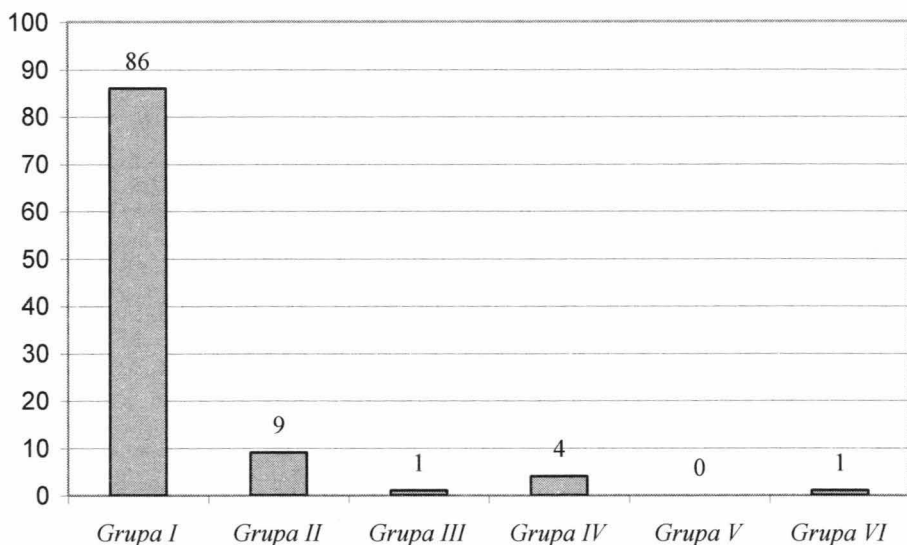

Figura 5. Grupuri de variații ale poziției mâinilor

Analizând ritualurile funerare și inventarul mormintelor, am putut ajunge la concluzia că grupa I este înregistrată, și în secolele XI–XII, cantitativ într-un număr foarte mare.³⁵ În privința cazurilor din grupele II–IV, acestea pot fi interpretate ca fenomene izolate în necropola din incinta IV. Conform anumitor opinii, acestea reprezintă *influențe ale creștinismului bizantin*.³⁶ Contrar acestei teorii putem cita poziții asemănătoare ale brațelor documentate în necropolele galo-romane din secolele II–III,³⁷ din epoca antică târzie - din aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov (vezi *pl. 19. 1–9.*) sau din Germania,³⁸ respectiv din necropolele gepidice (vezi *pl. 19. 10–11.*), longobarde (vezi *pl. 19. 12.*) sau merovingiene din secolele V–VII.³⁹ Din epoca „mongolă”, adică din secolele XIII–XIV, provin două morminte cu brațele așezate unul peste celălalt (poziția XIV) descoperite în zona Altailor la Kudyrge (vezi *fig. 6. A–C*),⁴⁰ dar și un

³⁵ Analiza poziției brațelor celor înmuși din secolele X–XI în Bazinul Transilvan, în Banat și în Partium: E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban* (The analysis of the 10th and 11th centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin), Doktori disszertáció, Budapest, 2008, vol. I, p. 48–60.

³⁶ Aceste poziții ale brațelor s-au înregistrat într-un număr important în necropolele de la Hunedoara și Moldovenști. Aceste poziții ale brațelor au fost legate de creștinismul bizantin de către J. Gy. Szabó, *A keleti kereszténység egyik ismertetőjegyé temetkezéseinkben* (Einige Kennzeichen des östlichen Christentums in den Bestattungen), JPMÉ, 23, 1984, p. 83–97.

³⁷ De exemplu, poziția brațelor din necropola de la Avenche. B. Castella, *La necropole gallo-romaine d'Avenches „En Chaplix”*. Fouilles 1987–1992, vol. I, Lausanne, 1999, Fig. 87. T. 55, Fig. 99. T. 343, Pl. IV. T. 343.

³⁸ De exemplu, necropola din epoca antică târzie de la Maurten-Burggartengasse. B. Wewerka, *Spätantike Gräber im Bereich der Burggartengasse in Maurten a. d. Donau – ein Vorbericht*, în *Zentrum und Peripherie-Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*, coord. H. Friesinger, A. Stuppner, MPK, 57, 2004, p. 415, Fig. 4.

³⁹ Asemenea situații au fost documentate în necropola din secolele IV–VII de la Yverdom și în cea de la Grande Oye, datată în secolele VI–VII. J. Urlacher, Fr. Passard, G. Manfredi, *La nécropole mérovingienne de la Grande Oye à Doubs, Saint Germain-en-Laye*, 1998, m. 39: fig. 197; m. 68: fig. 199; m. 74: fig. 200; m. 295: fig. 251; m. 302: fig. 258; L. Steiner, Fr. Menna, *La nécropole du pré de la cure à Yverdon-les-Bains (IVe–VIe s. ap. J.-C.)*, Lausanne, 2000, vol. I., Fig. 16., Fig. 39: T. 221., Fig. 69., Fig. 83: T. 163., Fig. 84: T. 60., Fig. 146: T. 177., Vol. II. Fig. 336: T. 18., Fig. 330: T. 7–8, 12., Fig. 331: T. 10., Fig. 347: T. 36.; I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theisgebiet*, I, MGAH, Budapest, 2002, p. 197–237; I. Bóna, J. Cseh, M. Nagy, P. Tomka, Á. Tóth, *Hunok-Gepidák-Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*, MÖK, 6, Szeged, 1993.

⁴⁰ R. Kenk, *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrge im Altai*, AVA, 3, München, 1982, p. 70–73, Abb. 26–27.

mormânt în care brațele erau așezate unul peste celălalt, în regiunea Tuva vestică la Sut-Chol, kurgan KĖ-1 (poziția III), datat în secolul VIII.⁴¹ Totodată, dorim să atragem atenția și asupra unor descoperiri sarmatice din zona Prutului și a Nistrului: la Plavni tumulul II-mormântul 2, brațul stâng al decedatului a fost așezat pe abdomen (poziția II), iar în necropola II, tumulul II-mormântul 9 de la Taraclia, mortului i-au fost așezate ambele mâini pe clavicule (poziția VII).⁴² Cum interpretăm această situație? În orice caz, cu greu putem lega aceste morminte datate în secolul I p. Chr. de creștinism. De menționat că în toate aceste zone grupele II–VI apar într-o cantitate neimportantă.

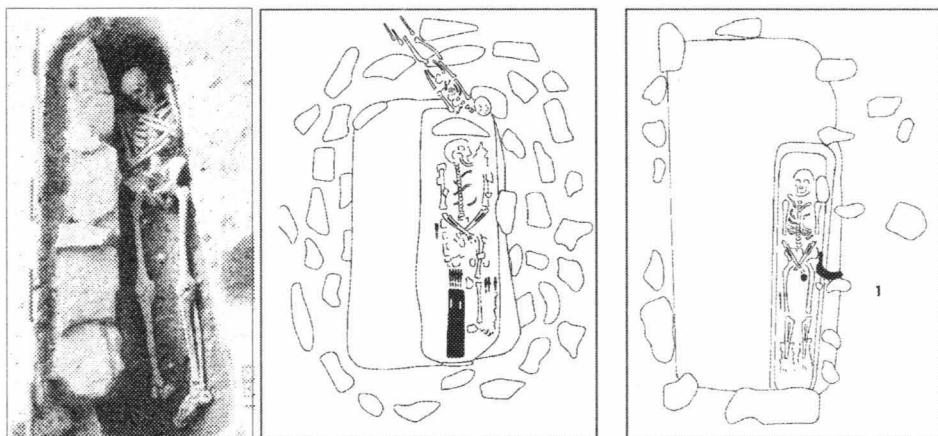

Figura 6. Maurten-Burggartengasse-m. 98, Kudyrge-m 14. și 17
(B. Wewerka 2004, Abb. 4; R. Kenk 1982, Abb. 26–27.)

Observațiile colegului din Ungaria, Miklós Takács sunt demne luate de vedere. Într-o analiză excelentă a urmărit necropolele din secolele VIII–X și pe cele din secolele X–XI de pe teritoriul Bulgariei, comparându-le cu cele din Serbia, Macedonia și Croația.⁴³ A reușit să demonstreze că poziția de mâini pe lângă corp pe teritoriul bulgar este documentată într-un procent redus (dar nu lipsește), iar poziția de mâiniconsiderate de către Szabó reprezintă un procentaj mult mare, dar și acestea la rândul lor sunt foarte diversificate.⁴⁴ În acest sens, Takács a citat și un izvor narativ ortodox din secolul XIII, în care era amintit că „*ei (latinii) când înmormântează un mort, nu îi pun mâinile în formă de cruce, ci i le întind pe lângă corp*”.⁴⁵

Fără să luăm o poziție în această dispută, putem să precizăm că variantele II–V (caracterizate de către Szabó „bizantine”) ale poziției brațelor au fost înregistrate și în mormintele stratului militar de tradiție păgână în care sunt și resturi ale calului. Acestea au fost documentate în zonele sudice, de câmpie, ale Bazinului Carpatic, în necropole datate la mijlocul secolului al X-lea (Nădlac, Salonta și Șiclău) sau din Transilvania de Sud, datate la sfârșitul secolului X (Orăștie-Dealul Pemilor X2).⁴⁶

Se poate pune întrebarea cum putem vedea răspândirea creștinismului de factură bizantină în aceste zone, dacă aceste indicii arheologice reprezintă procente infime, lucru dovedit cel mai clar de către analizele atât în necropolele păgâne, cât și în cele deja creștine?

⁴¹ R. Kenk, *Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva*, AVA, 4, München, 1982, p. 37, Abb. 30.

⁴² V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr.-începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 347, 362, Fig. 93, 123.

⁴³ M. Takács, *Egy vitatott kértartásról (On a debated gesture)*, în *A középkori templom körüli temetők kutatása*, coord. Á. Ritoók, E. Simonyi, OH, 2005, p. 85–102.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 89–92.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 91.

⁴⁶ Pentru analiza acestora vezi: E. Gáll, *op. cit.*, vol. I., p. 45–107.

Un alt aspect foarte dezbătut în literatura de specialitate este problema *obolurilor*.⁴⁷ La Dăbâca-incinta IV au fost descoperite *oboluri* în șapte morminte, dintre care doar 5 au putut fi identificate de către noi până acum, și anume în mormintele 1, 119, 188, 190, 483. După datele enunțate de către Petru Iambor, cele șapte monede descoperite în cinci morminte,⁴⁸ în cea mai mare parte în gura defunctului (excepția constituie mormântul 1, despre care nu suntem convinși că a fost obol, în acest sens vezi *pl. 2*) au fost emise de către Ladislau I (1077–1095) (o monedă), Ștefan al II-lea (1114–1131) (o monedă), Béla al II-lea (1131–1141) (două monede), Géza al II-lea (1141–1161) (o monedă) și Béla al III-lea (1172–1196) (două monede). Se remarcă lipsa monedelor emise în perioada lui Coloman Cărturarul (1095–1114), respectiv având în vedere cunoștințele noastre din alte necropole și doar o monedă emisă în perioada lui Ladislau I.⁴⁹

II. 3. Inventarul funerar

Inventarul funerar este caracteristic cimitirelor din jurul bisericilor cunoscute și dateate în secolele XI–XIII. Din cele 490 de morminte în statistica lui Iambor au fost cunoscute 54 de morminte din care provin inele de tâmplă în formă de S confecționat din bronz și 30 de morminte în care au fost înregistrate același tip de podoabă din argint.⁵⁰ Această informație este însă puțin eronată deoarece cunoaștem și morminte din care provin inele de buclă confecționate atât din bronz, cât și din argint (de exemplu, în acest sens, mormintele 201, 202 și 364). Totodată din cele 147 de morminte analizate de către noi un număr de 46 de morminte conținea diferite tipuri de inele de buclă. Astfel este foarte probabil ca arheologul ardelean să fi realizat o greșit statistică. În orice caz, în această privință ne putem pronunța după investigarea integrală a necropolei.

Pe baza analizelor, respectiv pe baza datelor publicate până acum de Iambor, inelele de buclă cu capătul în formă de S au mai multe forme:

1. *Inele de buclă simple cu capete deschise, distanțate (1a) sau cu capete deschise, suprapuse unul peste celălalt (1b)*

2. *Inelele de buclă cu capătul în formă de S:*

2a. *Inele de buclă cu capătul în formă de S simplă, cu sârmă subțire*

2b. *Inele de buclă cu capătul în formă de S, decorate cu linii canelate prin incizare*

Pe baza materialului arheologic analizat până acum putem trage concluzia că în mormintele incintei a IV-a de la Dăbâca este dominant portul *unuia* sau *a două* inele de buclă,⁵¹ doar de câteva ori fiind înregistrate mai multe exemplare (3 *bucle de păr*: mormintele 172, 188 și 355; 4 *bucle de păr*: mormântul 448; 5 *bucle de păr*: mormântul 146; 6 *bucle de păr*: mormântul 351). Pe baza acestei observații se poate presupune că portul „clasic” al părului din secolul al X-lea a rămas în continuare în modă, dar paralel cu acesta a intrat în modă și un alt fel de purtare a părului. Odată cu răspândirea inelelor de buclă cu capăt în formă de S s-a răspândit un mod de împodobire a capului,⁵² pe care erau montate aceste inele, mai ales în cazul femeilor, deși apar și în morminte de bărbați. În acest sens portul a *trei*, *patru*, *cinci* sau *șase* inele de buclă în morminte subliniază apariția unui port nou, necunoscut în secolul X.

capătul în formă de S, dar apariția primului tip, atât de caracteristic necropolelor din secolul X, denotă că acest tip de podoabă nu dispare la sfârșitul secolului al X-lea, cum se credea mult timp în literatură, ci a fost folosit mult mai îndelungat, și în cursul secolelor XI–XII.

⁴⁷ Despre ritualul de a depune oboluri, analiza lui în spațiul transilvan, vezi: E. Gáll, *op.cit.*, p. 369–373.

⁴⁸ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 187.

⁴⁹ În perioada lui Ladislau I am putut înregistra un număr important de emisii de monede, care de obicei sunt prezente într-un număr important în necropolele perioadei.

⁵⁰ P. Iambor, *loc. cit.*

⁵¹ Această observație s-a putut face și în cazul celorlalte necropole ale Bazinului Transilvan, Partium și Banat dateate în secolele X–XI. E. Gáll, *A honfoglalás- és kora...*, vol. I, p. 141.

⁵² B. M. Szőke, L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliche Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*, în FAH, Budapest, 1987, p. 57–59.

În contradicție, în legătură cu inelele de buclă cu capătul în formă de S, discuțiile s-au axat în general pe începutul folosirii. Mai demult în literatura de specialitate, tipurile variate de inele de buclă au fost datate în aceeași perioadă pe tot cuprinsul Bazinului Carpatic fără a se lua în considerare aspectele, diferențele și realitățile microregionale. Este adevărat că aceste tipuri de inele de buclă au fost folosite mult mai devreme în părțile Boemiei sau în nord-estul Bazinului Carpatic, însă pentru folosirea în zona Someșului Mic și în zona Dăbâcăi nu avem indicii înainte de secolul XI. În articolul nostru în care am analizat răspândirea inelelor de buclă cu capătul în formă de S, am putut demonstra destul de clar că, pe baza datelor avute la dispoziție, aceste podoabe în Bazinul Transilvaniei sunt cunoscute doar în *fragmentele de cimitir pe care le putem data doar în/din secolul XI*.⁵³

Trebuie să analizăm separat *inelele de buclă cu capătul în formă de S, decorate cu linii canelate*, deoarece folosirea lor a fost datată în literatura de specialitate între mijlocul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea.⁵⁴ Exemplarele descoperite în necropola din incinta a IV-a, având în vedere și datarea oferită de monedele regilor maghiari de la sfârșitul secolului al XI-lea și din secolul al XII-lea întăresc aceste observații.

Folosite în special în moda feminină, diferite tipuri ale *acelor de păr* sunt cunoscute încă din Egiptul antic, dar portul acestor podoabe este înregistrat și în cazul etruscilor, grecilor sau în epoca romană.

Printre descoperirile din necropola incintei a IV-a, două exemplare sunt cunoscute, așa cum reiese din registrul de inventar.⁵⁵ Variantele apropiate din aur și argint ale acestuia le cunoaștem încă din secolul VI în zona merovingiană în mormântul foarte bogat de femeie de la Aregonde (datarea exactă a acestuia este anul 584).⁵⁶ Am putut documenta o piesă asemănătoare în m. 131 de la Brécláv-Pohánsko.⁵⁷

Acele de păr au fost încadrate de către István Bóna între elementele specifice culturii materiale ale Regatului Maghiar din secolul XII,⁵⁸ acestea având strânsă legătură cu schimbarea portului părului.⁵⁹ În secolul XII însă, nu apar în fiecare necropolă (putem spune că de fapt sunt destul de rare) și cantitatea lor varia de la caz la caz. Au fost înregistrate într-o cantitate mare în necropolele de la Morești-Citfalău, unde din mormintele 2, 8, 9, 16 și 18 (anul săpăturii 1952), respectiv din 4, 13 și 23 (anul săpăturii 1954) provin în totalitate 70 de exemplare.⁶⁰ Din cauza stadiului redus al săpăturilor din Transilvania mult mai puține ace de păr au fost înregistrate în centrele orașenești ale epocii medievale: Târgu Mureș,⁶¹ Alba Iulia – Catedrala romano-catolică,⁶² Cluj-Piața Centrală mormântul 21 (X),⁶³ Dăbâca-Boldăgă m. 11,⁶⁴ dar în ultima perioadă au

⁵³ E. Gáll *The date of the appearance of the S-ended lock-rings in the Transylvanian Basin*, EN, XIX, 2009, 157-176; E. Gáll, *A honfoglalás- és kora...*, vol. I, p. 152.

⁵⁴ B. Szöke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*, Rég. Tan., I, Budapest, 1962, p. 89; B. M. Szöke, L. Vándor, *op. cit.*, p. 51–52.

⁵⁵ La Petru Iambor apar trei descoperiri, dar nu este exclus să fi luat în considerare și descoperirea din mormântul 11 din cimitirul de la Dăbâca-Boldăgă.

⁵⁶ P. Périn, *Le mobilier funéraire de la tombe d'Aregonde*, în *Rome les Barbares. La naissance nouveau monde*, coord. E. Berard, A. Coseddu, Venezia, 2008, p. 432–435.

⁵⁷ Fr. Kalousek, *Breclav-Pohansko. Velkomoravske Pohrebiste u Kostela (Großmährische Gräberfeld)*, I, Brno, 1971, p. 87, Pl. 133. I.

⁵⁸ I. Bóna, *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaujváros*, Alba Regia, XVI, 1978, p. 140–141.

⁵⁹ E. Bárdos, *Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról) (A mediaeval Church and a Cemetery on the Confines of Kaposvár)*, SMK, 3, 1978, p. 194.

⁶⁰ K. Horedt, *Morești. Band 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bonn, 1984, Abb. 33–36.

⁶¹ R. R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, RRHA, IX/2, 1972, p. 154, Fig.

⁶² D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia*, SCI-Cluj, VII/1-4, 1956, p. 15–19.

⁶³ E. Gáll-B. Gergely, *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város kora középkori történetéhez (Clujul în secolele X-XIII. Date arheologice despre istoria din epoca medieval timpurie a „Orașului Comoară” - The Birth of Cluj. Historical Data Related to the City's History from the 10th to the 13th Century)*, Kolozsvár (Cluj-Napoca), 2009, Pl. 58. 12.

⁶⁴ Mormântul 11 de la Boldăgă: M.N.I.T. Nr. de inv. F. 18015.

început să apară și în săpăturile zonelor rurale, de sate, ca de exemplu în mormântul 43 de la Ulieș (juvenil).⁶⁵

În alte zone ale Regatului Maghiar din secolul XII la fel nu este cunoscută răspândirea lor generală. Asemenea exemple am putut înregistra la Kiszána (1 exemplar),⁶⁶ Békés (1 exemplar)⁶⁷ și Kaposvár,⁶⁸ dar au fost înregistrate și în așezări.⁶⁹ În cazul mormântului 21 (X) din Cluj-Napoca Piața Centrală, al mormântului 55 de la Kiszána, al mormântului 75 de la Békés, ale mormintelor 149 și 272 de la Kaposvár și din mormântul 4 din suprafața 1954 de la Morești apare doar câte un singur exemplar, iar în contrast cu aceasta, din celelalte morminte de la Kaposvár și Morești provin între 8–12 bucăți. Pe baza acestor constatări putem afirma că portul acestor ace de păr era extrem de variat.

În necropola din incinta a IV-a portul *inelelor digitale* este foarte redusă. Astfel din cele 490 de morminte în doar patru sunt înregistrate inele digitale, de fiecare dată doar un singur exemplar. Poziția lor o cunoaștem în două situații: în cazul mormântului 114 inelul este cunoscut de pe degetul patru a mâinii drepte, iar în contradicție, în mormântul 190 a inelul este cunoscut de pe degetul patru al mâinii stângi (vezi *pl. 5: m. 114, pl. 11: m. 190*). În cazul mormintelor 108 și 391 din păcate nu avem încă date exacte despre poziția lor.

Din punct de vedere tipologic aceste inele se încadrează în categoria inelelor de bandă. Unul singur, și anume din mormântul 108 este decorat cu incizii, dar fără să aibă regularitate precisă. Din celelalte trei morminte sunt cunoscute inele digitale în formă de bandă simple, fără decor, doar că în două din cazuri acestea au fost înguste, iar în cazul al treilea aceasta era mai lată.

Inelele digitale în formă de bandă, cu decor în zigzag din mormintele 41 și 75 din necropola de la Mănăștur sunt datate cu monedă emisă de Ladislau I la sfârșitul secolului XI și începutul secolului XII. În alte zone ale Bazinului Carpatic acestea sunt cunoscute încă din epoca avară,⁷⁰ dar într-o cantitate precisă mult mai mică sunt cunoscute și din secolul X.⁷¹

Din mormântul 146 de adult provine și un șir de mărgel, împreună cu 5 inele de buclă în formă de S. Iambor pomeneste de trei șiraguri de mărgel, dar ilustrează numai două, care au fost notate și în registrul de inventar.⁷²

Pe baza acestor elemente ale culturii materiale, și în special pe baza datării oferite de monedele emise de regii arpadieni, încadrarea cronologică a cimitirului poate fi stabilită la sfârșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XIII-lea. Însă așa cum am constatat și la Cluj-Mănăștur, cu ocazia analizei orizontal-stratigrafice ale necropolei amintite, exista un fragment al acesteia, care putea să fi fost utilizată înainte de perioada de domnie a lui Ladislau I.⁷³ Această observație este valabilă și în cazul necropolei de la Dăbâca: până când nu putem realiza o analiza amănunțită pe toată întinderea necropolei, datarea făcută exclusiv cu monede reprezintă un risc major.

⁶⁵ Cs. Derzsi-A. Sófalvi, *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005-2006] (Cercetări arheologice la biserica medievală din Ulieș [2005-2006]) - Archaeological researches at the medieval church of Kányád [2005-2006]*, AS. 2008. p. 269, 275.

⁶⁶ Mormântul 55. J. Gy. Szabó, *Gótikus pártaövek a kishánai vár temetőjéből (Spätmittelalterlichen Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kishána)*, EMÉ, VIII-IX, 1970-1971, p. 72: Fig. 4. 3.

⁶⁷ Mormântul 75. O. Trogmayer, *X-XII. századi magyar temető Békés-Povárdzagon (Ein ungarische Friedhof in Békés)*, MFMÉ, 1962, p. 13, 22, 25.

⁶⁸ Kaposvár-drumul nr. 61-m. 94 (9 exemplare), - m. 99 (15 exemplare), - m. 107 (12 exemplare), - m. 149 (1 exemplar), - 183. m. (6 exemplare), - 184. m. (3 exemplare), - 272. m. (1 exemplar). E. Bárdos, *Középkori templom és temető Kaposvár határában (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról) (A mediaeval Church and a Cemetery on the Confines of Kaposvár)*, SMK, 3. 1978, Pl. II. 14-30, III. 1-7, 14-25, IV. 14. 20-28, VI. 8.

⁶⁹ Din săpătura lui Balázs Gergely de la Székely (*jud. Szabolcs-Szatmár, Ungaria*) a fost recuperat dintr-un bordei un ac de păr de acest tip, care datează în această perioadă situl respectiv. Din păcate descoperirea este nepublicată.

⁷⁰ B. M. Szöke, L. Vándor, *op. cit.*, p. 74.

⁷¹ E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékei. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírletei 4*, Nyíregyháza, 2003, p. 305.

⁷² P. Iambor, *op. cit.*, p. 187.

⁷³ E. Gáll-B. Gergely, *op. cit.*, Pl. 44.

III. De la cimitirul păgân până la necropolele din „jurul bisericii”. Câteva idei despre acest termen

Atât în cazul necropolelor de la Dăbâca-incinta IV, Grădina lui Tamaș sau Boldăgă, cât și în cazul altor necropole trebuie să punem întrebarea cine a fost înmormântat în aceste necropole? Putem defini straturi sociale, populații cu origini culturale diferite? În această fază a cercetării nu putem avea asemenea scopuri. Un lucru este cert, ce s-a observat și în cazul tuturor cimitirelor „din jurul bisericii”, că grosul mormintelor se grupează în jurul bisericii.

Dacă în epocile anterioare distincția socială a fost reprezentată de arme, uneori împodobite cu garnituri de argint și aur, de îngroparea cailor pe lângă stăpân, foarte multe podoabe, etc.⁷⁴ începând cu procesul de creștinare, uneori probabil brutală al lui Ștefan I (sfințit în 1083) distincția socială a individului, respectiv a familiei va reprezenta o înmormântare cât mai apropiată de biserică sau chiar în biserică. O tendință de acest gen, de fapt o *modă* de reprezentare socială ilustreu în vest Capitulariile lui Theodulf, potrivit cărora în biserică se puteau înmormânta *episcopul, abații, respectiv preoții*, și poate cel mai important, *laicii* vrednici de aceasta. Acest „*concurș*” de reprezentare a bogăției, a puterii și a poziției familiale a însemnat pentru laicii epocii medievale exact același lucru, cum și pentru strămoșii lor depunerea armelor sau cailor, respectiv a podoabelor foarte diverse. Prin „*sărăcia*” inventarului funerar noi nu trebuie să vedem „*sărăcie*”, ci modestia (poate uneori falsă) a creștinismului medieval. Modestia este cuvântul cheie, dar încercarea de a ilustra puterea, prestigiul a rămas, doar a găsit noi forme de exprimare.⁷⁵ Cel mai important de manifestare a *acesteia este înmormântarea în biserică, respectiv cât mai apropiat de aceasta.*⁷⁶

IV. Relația dintre necropola de la Dăbâca incinta IV-a și necropolele de la Dăbâca-Grădina lui Tamaș și Dăbâca-Boldăgă (Boldogasszony)

Un ultim aspect ce trebuie dezbătut este relația acestui cimitir cu cele două cimitire și mai ales cu cimitirul din Grădina lui Tamaș. Cimitirul în cauză a fost descoperit la cca. 250 de metri de necropola dezbătută. Un aspect foarte important în acest sens este fără îndoială faptul că în cazul sitului de la Grădina lui Tamaș s-au înmormântat și în interiorul bisericii, lucru ce nu se poate spune și despre cimitirul din incinta a IV-a. Cum putem aprecia acest fenomen? Erau două comunități distincte din punct de vedere religios, așa cum propunea Petru Iambor?⁷⁷ Dar care sunt argumentele în acest sens? Trebuie să menționăm totodată că în mare parte și acel sit funerar funcționa mai ales în secolul XII, așa cum dovedesc monedele lui Bela al II-lea (1131–1141) și Geza al II-lea (1141–1162). Nu poate fi de fapt în aceste două cazuri o reprezentare a realităților sociale, respectiv puterii, conducătorii cetății, preoții, în cimitirul descoperit în Grădina lui Tamaș, respectiv indivizii provenind din straturi sociale mai joase în cimitirul din incinta a IV-a? Toate aceste întrebări își pot găsi răspunsuri în cursul cercetărilor viitoare (vezi *pl. 17*).

⁷⁴ Despre tipurile de cimitire și tipuri de inventare în cimitire în Bazinul Transilvaniei din secolele X., respectiv XI, vezi: E. Gáll *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és buktatóiról. Kérdések és feltevések.*, HK, 122/1–2, 2010, 3–43.

⁷⁵ Este interesant că depunerea de *săbii* sau *spade* în mormintele importantelor personaje transilvane (re)devine o modă din secolele XVI–XVII, mai ales în cazul persoanelor înmormântate în biserică. Trebuie să punem întrebarea neapărat: putem vorbi de răspândirea mentalității cumva păgâne? În acest sens cel mai bun exemplu este săpătura lui Pósta Béla, Roska Márton și Kovács István de la Alba Iulia: Pósta *A gyulafehérvári székesegyház sirleletei (Les trouvailles sepulcrales de la cathédrale de Gyulafehérvár)*, Dolg. Erdélyi Nemzeti Múzeum, VIII, 1917, 1–155. Un fenomen asemănător este cunoscută și din Scandinavia, în epoca medieval târzie: J. Kiefer-Ollsen, *op. cit.*, 188, nota 17.

⁷⁶ O analiză privind necropolele „din jurul bisericii” vezi: E. Gáll-B. Gergely-Sz. Gáll, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca, 2010, s. t.

⁷⁷ P. Iambor, *op. cit.*, p. 188.

Amplasamentul cimitirului de la Dăbâca-Boldăgă, prin poziția sa topografică (este în afara cetății, în zona subcetății, la câteva sute de metri de cetate înspre sud, peste pârâul Braniște) diferă de cele anterior analizate. Cu toate acestea din punct de vedere cronologic nu se diferențiază, pe baza elementelor culturii materiale datându-se în a doua jumătate a secolului al XI-lea și secolul XII (pe baza monedelor lui Solomon și Geza al II-lea) (vezi *pl. 18*).

În încheiere, o scurtă concluzie: ce semnificație au, împreună, aceste trei cimitire „din jurul bisericii”? Ceea ce vestigiile epocii anterioare, secolele IX–X. nu arată (de fapt dacă au fost) deloc, și anume încheierea organizării structurii ecleziastice și laice a urbe-ului Dobuka, ca centru a comitatului medieval, Dăbâca.

Tabel 1. Lista mormintelor analizate și ritualurile funerare înregistrate în acestea

<i>Numărul totalizat de morminte</i>	<i>Nr. mormântului în anul respectiv</i>	<i>Poziția capului</i>	<i>Poziția brațelor</i>	<i>Pietre în mormânt</i>	<i>Vârstă-sex</i>	<i>Alte aspecte ale ritualului funerar</i>
1. M. 1	1/1964	sus	I	-	Infans	-
2. M. 2	2/1964	45 ° dr.	-	-	Adult	-
3. M. 3	3/1964	sus	II			
4. M. 107	1/1968	sus	I	-	Adult	-
5. M. 108	2/1968	45 ° st.	I	-	Adult	-
6. M. 109	3/1968	90 ° dr.	I	-	Adult	-
7. M. 110.	4/1968	sus	I	-	Adult	-
8. M. 111	5/1968	sus	-	-	Adult	-
9. M. 112	6/1968	90 ° dr.	I	-	Adult	-
10. M. 113	7/1968	45 ° dr.	I	-	Adult	-
11. M. 114	8/1968	sus	I	P	Adult	-
12. M. 115	9/1968	45 ° dr.	I	-	Adult	-
13. M. 116	10/1968	90 ° st.	I	-	Adult	-
14. M. 117	11/1968	45 ° dr.	I	-	Adult	-
15. M. 118	12/1968	sus	I	-	Adult	-
16. M. 119	13/1968	sus	I	-	Adult	-
17. M. 120	14/1968	/	-	P	Adult	-
18. M. 121	15/1968	sus	-	P	Adult	-
19. M. 122	16/1968	90 ° st.	I	-	Adult	-
20. M. 123	17/1968	sus	I	-	Adult	-
21. M. 124	18/1968	sus	I	-	Adult	-
22. M. 125	19/1968	/	-	-	Adult	-
23. M. 126	20/1968	sus	-	-	Infans	-
24. M. 127	21/1968	?	-	-	Adult	-
25. M. 128	22/1968	90 ° st.	I	-	Adult	-
26. M. 129	23/1968	90 ° st.	I	P	Adult	-
27. M. 130	24/1968	sus	I	P	Adult	-
28. M. 131	25/1968	sus	I	-	Adult	-
29. M. 132	26/1968	90 ° dr.	II	-	Adult	-
30. M. 133	27/1968	90 ° dr.	I	-	Adult	-
31. M. 134	28/1968	sus	I	-	Adult	-
32. M. 135	29/1968	90 ° dr.	I	-	Infans	-
33. M. 136	30/1968	90 ° st.	I	-	Adult	/
34. M. 137	31/1968	45 ° dr.	I	-	Adult	Picioarele așezate unul peste altul

35. M. 138	32/1968	90 ° st.	II	-	Adult	-
36. M. 139	33/1968	-	III	-	Infans II	-
37. M. 140	34/1968	-	-	-	Adult	Superpoziție cu 141
38. M. 141	35/1968	sus	I	-	Adult	Superpoziție cu 140
39. M. 142	36/1968	45 ° st.	I	-	Adult	-
40. M. 146	40/1968	90 ° st.	III	-	Adult	-
41. M. 147	41/1968	90 ° dr.	I	-	Adult	-
42. M. 148	42/1968	45 ° dr	-	-	Adult	-
43. M. 149	43/1968	-	I	-	Adult	-
44. M. 150	44/1968	sus	-	-	Adult	-
45. M. 156. a-i	50/1969	sus	I	-	Infans	Superpoziții
46. M. 157. a-d	51/1969	-	-	-	Adult	Superpoziții
47. M. 159. a-c	53/1969	sus	-	-	Adulti	Superpoziții
48. M. 160	54/1969	sus	IX	-	Adult	-
49. M. 162. a-d	56/1969	45 ° st.	VIII	-	Adult	Superpoziții
50. M. 163. a-e	57/1969	90 ° dr.	XIV	-	Adult	Superpoziții
51. M. 170. a-i	64/1969	sus	-	-	Infans	Superpoziții
52. M. 171. a-c	65/1969	45 ° dr	-	-	Adult	Superpoziții
53. M. 172	66/1969	sus	-	-	Adult	-
54. M. 173	66a/1969	-	-	-	Infans	-
55. M. 174	66b/1969	sus	-	-	Adult	-
56. M. 175	67/1969	45 ° dr	XIV	-	Adult	-
57. M. 176	68/1969	90 ° dr.	-	-	Adult	-
58. M. 177. a-d	69/1969	sus	-	-	Adulți	Superpoziții
59. M. 178	70/1969	45 ° dr	XIV	-	Adult	-
60. M. 187. a-b	77a-b	-	I (b)	-	Adulți	-
61. M. 188	78	sus	-	-	Infans	-
62. M. 189	79	-	I	-	Adult	Craniul așezat pe lângă schelet la stânga
63. M. 190. a-b	80/	90 ° st.	I	-	Adult-infans	Înmormântare dublă: adult-copil
64. M. 191	81/	-	-	-	Infans II	-
65. M. 192	82/	45 ° st.	V	P	Adult	-
66. M. 193	83/1969	sus	I	-	Infans	-
67. M. 194	84/1969	45 ° dr	-	-	Adult	-
68. M. 195	85/1969	45 ° dr	I	P	Adult	-
69. M. 196	86/1969	90 ° dr	I	P	Adult	-
70. M. 197	87/1969	45 ° st	I	-	Adult	-
71. M. 198	88/1969	sus	-	-	Infans I	-
72. M. 199	89/1969	45 ° dr	II	-	Adult	-
73. M. 200	90/1969	45 ° dr	-	-	Adult	-
74. M. 201	91/1969	90 ° dr	I	-	Adult	Superpoziție
75. M. 202	91bis/1969	-	I	-	Adult	Superpoziție

76. M. 203 (232, 233)	92	sus	I	P	Adulți- copil	Înmormântare triplă
77. M. 204. a-b		sus	I	-	Adult- copil	Superpoziție
78. M. 205. a-b		45 ° dr.	VI	P	Adulți	Superpoziție
79. M. 206			-	-	Adult	-
80. M. 207	96	90 ° st.	IV	-	Adult	-
81. M. 208		45 ° st.	I	-	Adult	-
82. M. 217	106/1969	45 ° st.	III	-	Adulți	Superpoziții
83. M. 218	107/	-	-	-	Adult	-
84. M. 226. a-b	114a- b/1969	90 ° dr.	I	-	Adult	Superpoziție
85. M. 227	115/1969	-	-	-	Infans	-
86. M. 229	117/1969	-	-	-	-	-
87. M. 231. a-b	119a-b	-	-	-	-	-
88. M. 232		-	I		Adult	Înmormântare triplă mor
89. M. 233		sus	I	-	Infans	Înmormântare triplă
90. M. 274	162/1969	45 ° st.	I	P	Adult	-
91. M. 275	163/1969	-	I	-	Adult	-
92. M. 276	164/1969	-	I	-	Adult	-
93. M. 278	166/?	45 ° st.	I	-	Adult	Înmormântare triplă
94. M. 279	167/1969	45 ° st.	I	-	Adult	-
95. M. 280	168/1969	45 ° st.	I	-	Infans	-
96. M. 281	169/	45 ° st.	I	-	Adult	Înmormântare triplă
97. M. 282	170/?	45 ° st.	I	-	Infans	Înmormântare triplă
98. M. 326	1/1976	sus	I	-	Adult	-
99. M. 327	2/1976	45 ° dr.	-	-	Adult	Înmormântare dublă
100. M. 328	3/1976	45 ° dr.	I	P	Adult	Înmormântare dublă
101. M. 329	4/1976	sus	-	P	Adult	-
102. M. 330	5/1976	90 ° dr.	I	P	Adult	-
103. M. 331	6/1976	90 ° dr.	I	-	Infans	-
104. M. 347	22/1976	sus	I	-	Adult	-
105. M. 348	23/1976	90 ° st.	I	-	Adult	-
106. M. 349	24/1976	90 ° dr.	I	P	Adult	-
107. M. 350	25/1976	45 ° dr.	I	P	Adult	-
108. M. 351	26/1976	45 ° st.	VI	-	Adult	-
109. M. 352	27/1976	sus	-	-	Infans	-
110. M. 353	28/1976	sus	I	-	Infans	-
111. M. 354	29/1976	-	-	-	Infans	-
112. M. 355	30/1976	45 ° st.	I	-	Adult	-
113. M. 364	39/1976	45 ° st.	III	-	Adult	-
114. M. 365	40/1976	90 ° dr.	I	-	Adult	-
115. M. 366	41/1976	sus	I	-	Adult	-
116. M. 367	42/1976	90 ° dr.	-	-	Infans	-
117. M. 368	43/1976	sus	I	-	Infans	-
118. M. 369	44/1976	-	-	-	Adult	-
119. M. 389	64/1976	-	-	-	Adult	Superpoziții (sub 431 și 1 m)
120. M. 422	96/1976	45 ° dr.	I	-	Adult	-
121. M. 423	97/1976	45 ° st.	I	-	Adult	-

122. M. 424	98/1976	45 ° dr.	XIV	-	Adult	Picioarele au fost trase sus
123. M. 425	99/1976	45 ° dr.	I	-	Adult	-
124. M. 427*	100/1976	45 ° dr.	I	-	Adult	-
125. M. 428	101/1976	sus	I	-	Adult	-
126. M. 429	102/1976	45 ° dr.	I	-	Adult	-
127. M. 431	104/1976	sus	I	-	Adult	Superpoziții (peste 389 și 1 m)
128. M. 437	1/1977	30 ° dr.	I	-	Infans	-
129. M. 438a-b (447)	2a-b/1977	-	-	-	Adult	Superpoziție (peste 447)
130. M. 439	3/1977	45 ° st.	I	-	Infans	-
131. M. 440	4/1977	sus	-	-	Infans	-
132. M. 441 (442-443)	5/1977	-	I	-	Infans	Înmormântare triplă
133. M. 442 (441, 443)	6/1977	-	-	-	Infans	Înmormântare triplă
134. M. 443 (441, 442)	7/1977	-	-	-	Infans	Înmormântare triplă
135. M. 444 (451)	8/1977	sus	I	-	Adult	Superpoziție (peste 451?)
136. M. 445 (446)	9/1977	45 ° st.	-	-	Adult	Superpoziție (sub 446)
137. M. 446 (445)	10/1977	-	-	-	Adult	Superpoziție (peste 445)
138. M. 447 (438)	11/1977	sus	I	-	Infans	Superpoziție (sub 438 a-b)
139. M. 448	12/1977	45 ° st.	I	-	Adult	-
140. M. 449	13/1977	-	-	-	Fără date-fără desen	-
141. M. 450	14/1977	45 ° st.	-	-	Infans	-
142. M. 451 (444)	15/1977	-	-	-	Adult	Superpoziție (tăiat de 444?)
143. M. 474	38/1977)	sus	I	-	Adult	-
144. M. 475	39/1977	45 ° dr.	I	-	Adult	-
145. M. 476	40/1977	45 ° dr.	I	-	Adult	-
146. M. 477	41/1977	90 ° dr.	XVIII	-	Adult	-
147. M. 478	42/1977	-	-	-	Adult	-

**Preliminary analysis of “around the church” cemetery in Dăbâca – castle region 4.
Certain ideas regarding the term “around the church” cemetery.**

Abstract

In Hungarian historiography it has been widely accepted that the name of Doboka castle is connected to Stephen I, dating to around 1000 AD and based upon one written document the name of the castle and the county was attributed to Doboka, the military leader, who defeated Gyula.

In Romanian historiography and archeology Doboka has been interpreted in several different ways. A team of archeologists and historians led by Ștefan Pascu came to the conclusion in their paper on the results of the excavations that it must have been the center of Chief Gelou, who was supposed to have lived in the 9th century.

Unfortunately, the excavations beginning in the early 60s in the last century were conducted with preconceptions, as the centre of Chief Gelou was thought to have been discovered before the start of the excavations, which is an impassable way from a scientific point of view, it rather belongs to science policy if not to politics. It is a well-known fact that historical sciences and among them early medieval archeology was debased by the nationalist-communist system to the level of vulgar politics, which induced some scientists like Radu Popa and Lucian Boia to express serious criticism in the 90s. Radu Popa called Ștefan Pascu an 'amateur', and his writings 'romantic' in an article in 1991.

Between 1964 and 1986 three parts of cemeteries were excavated in Doboka, of which two were situated in the castle and one outside:

1. castle region 4: 490 graves (some 50 more graves belong here, which have been raided)
2. The garden of Tamás: 61 graves
3. Boldăgă (Boldogasszony): 109 graves (some of them do not date to the 11th -13th centuries, but later).

The excavated necropolis is a typical example of the 'churchyard cemeteries', which is the concrete archeological evidence for the institutionalisation of Christianity from Scandinavia to North Africa.

The graves in the cemetery have not been found in equal density. They were most frequent to the west and south of the church, especially in segments C1, C2, C3, at the crossing of the trenches that were dug in 1969 and 1976, and in the eastern part of the 1976 trench. The members of the most influential families were buried here, we can see another telling archaeological manifestation of the social 'status'.

Although in the pagan cemeteries (in the 10th century and the first quarter of the 11th century) the rank or respect of a deceased person, or the prestige of the family (through the deceased person) was symbolized by different categories of weapons, horse burials and funeral garments adorned with jewellery, in the 'churchyard' the family prestige was symbolized by the *place of the graves*. The characteristics of the 'churchyard cemeteries' are the existence of the church or its remains and the density of the graves, with poor furnishing. In many cases we find multiple graves or the superposition of graves.

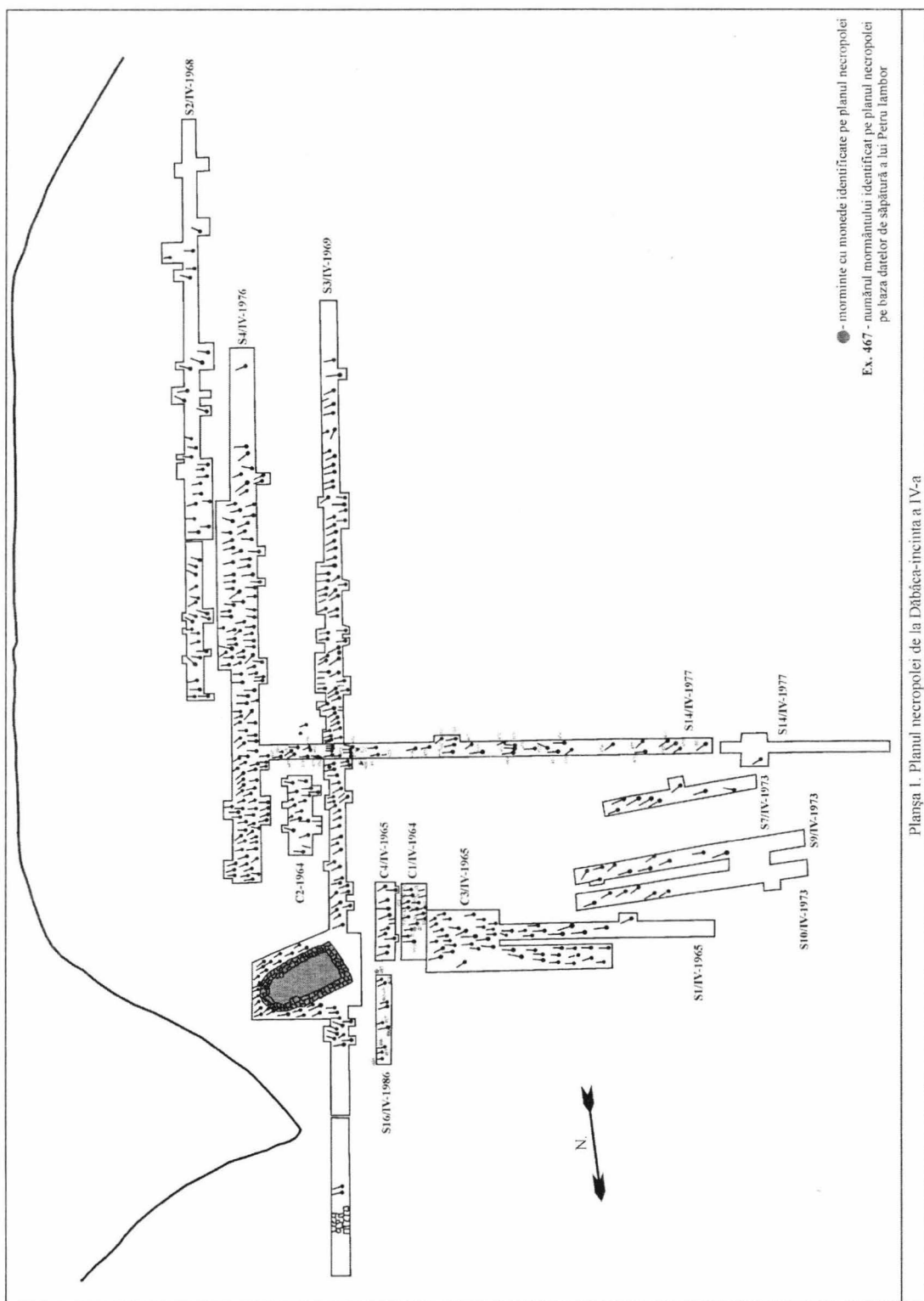
Christianity, which taught spiritual and, from the point of view of the economic- political hierarchy, an egalitarian picture of the other world superseded the symbols that represented the status of the individual or the family in the burials,⁷⁸ but it allowed another representation. This tendency is very well indicated by Theodulf's decree, which, at the end of the 9th century, emphasises that *bishops, monks and priests* can be buried in the church and, what is most interesting to us, *laymen* who are worthy of it can also be interred there. This symbolic '*competition*' of power and wealth meant the same in the case of medieval laymen as the jewels, weapons and/or parts of horses in the burials of the bygone pagan times. In contrast with older days, the poverty of furnishings doesn't mean the poverty of the society, but the *Puritanism* of medieval way of thinking, which was often dissonant. *Simplicity* and *Puritanism* are the solution to this problem, but the aim to represent power and prestige remained the same and *the burials in the church or as close to the church as it was possible were its manifestations*. That is the reason why overlapping burials and superpositions can be found around the churches, which are the characteristic features of churchyard cemeteries as opposed to the cemeteries with rows of graves.

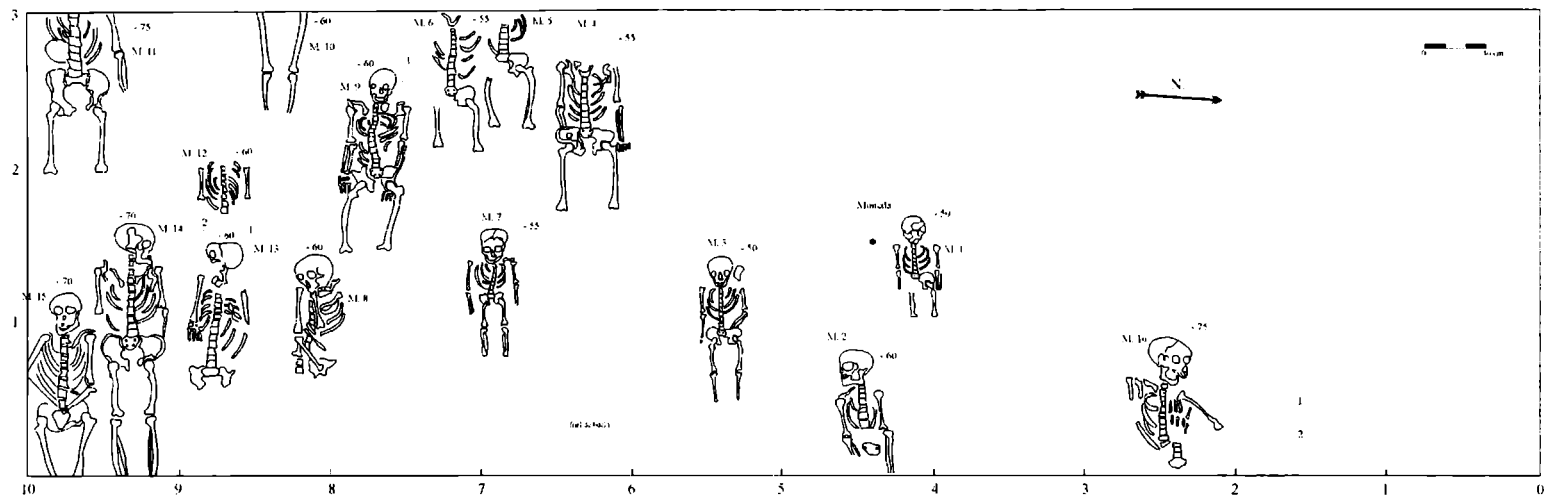
The finds in the cemetery from Dăbâca – castle region 4 are characteristic of the churchyard cemeteries from the 11th -13th centuries in the Carpathian Basin.

According to the coins (the coins of the Hungarian kings: Salamon, László I, Béla II, Géza II, Béla III) and the finds the three cemeteries and the churches were used at the same time. It is important to note that the graves in the cemetery in the Garden of Tamás were not only around the church but some of them were within the church as was the case in the cemetery of Boldogasszony. It may bear importance that the cemetery in the Garden of Tamás seems to be smaller, although there have been no bigger excavations so far. Can we suppose any social difference between the two groups?

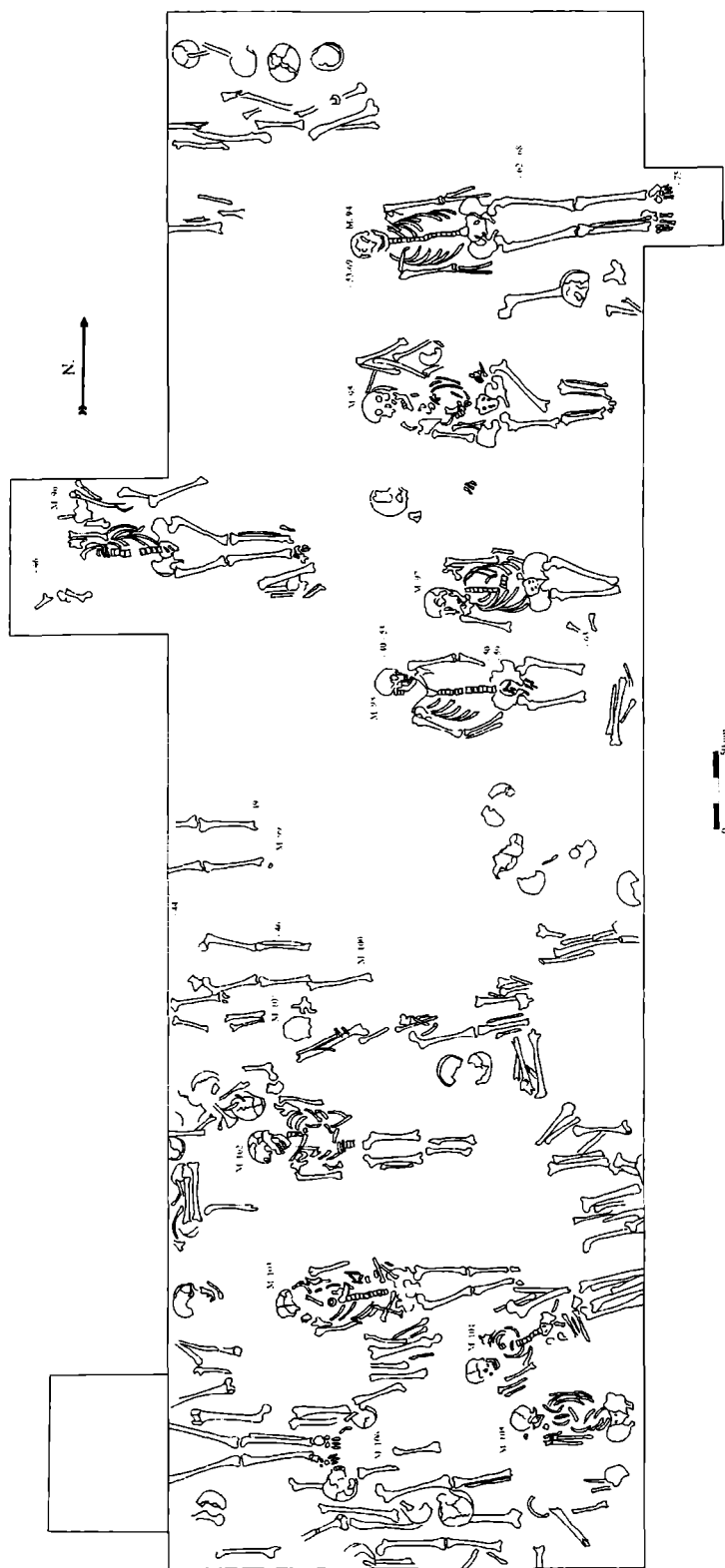
Let us finish with a short conclusion: what is the meaning of these three cemeteries in Doboka? They mean the same as the churches and their cemeteries throughout the whole Hungarian Kingdom at the end of the 11th century and in the 12th century: the final stage in the development of the religious and administrative system, the victory of Christianity and in the case of Doboka, the establishment of the centre of the medieval County *Doboka*.

⁷⁸ It is very interesting that *sword* or *sabre* burials became fashionable again from the 16th century on, especially inside church. The question arises: can we talk about the spreading of paganism again? In this issue see the excavation of Pósta Béla, Roska Márton and Kovács István in Alba Iulia, which was carried out very well (B. Pósta, *op. cit.* 1917, 1–155). A same phenomenon are known from Scandinavia (J. Kiefer-Ollsen, *op. cit.*, 1997, 188, note 17).

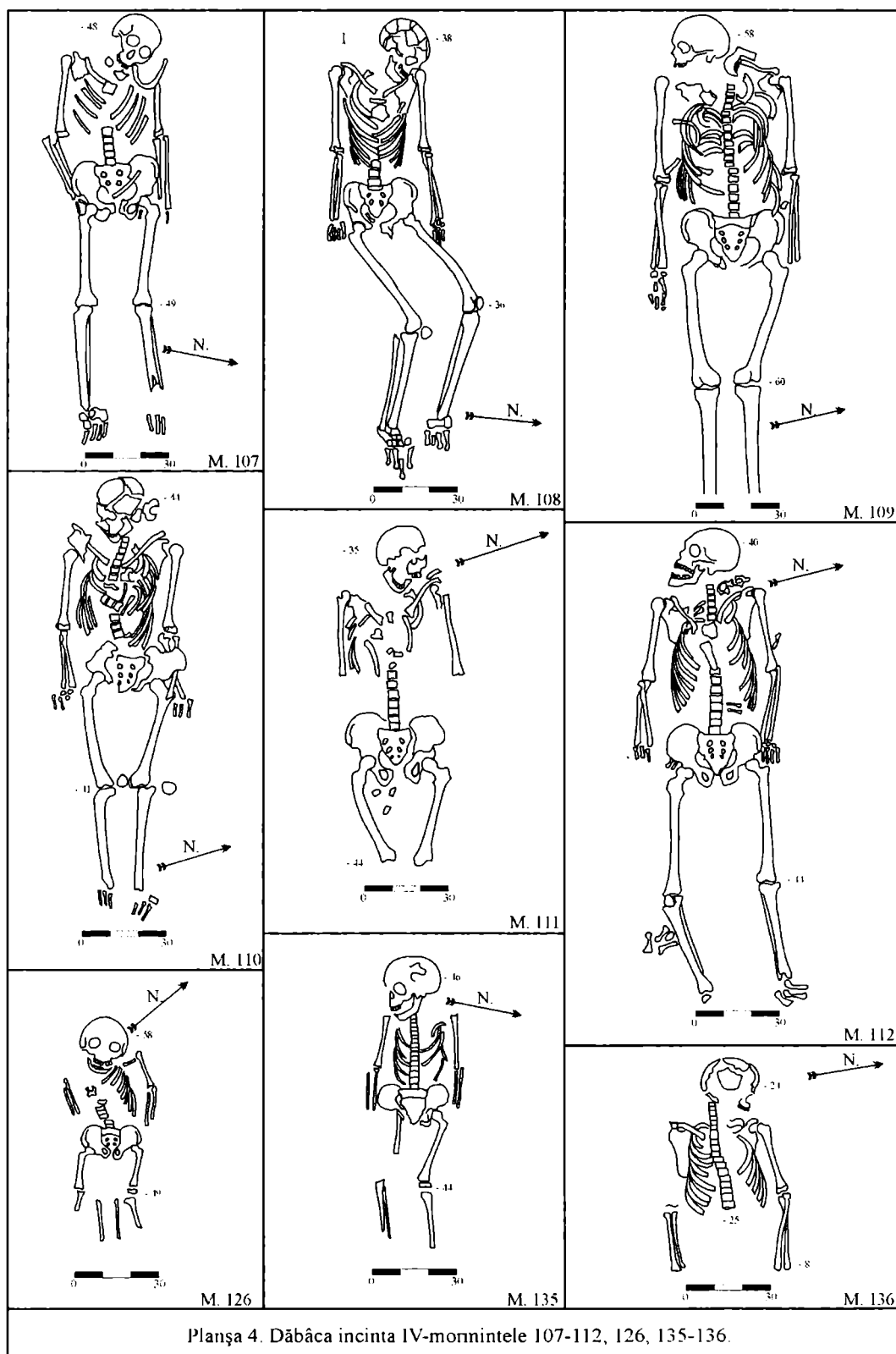

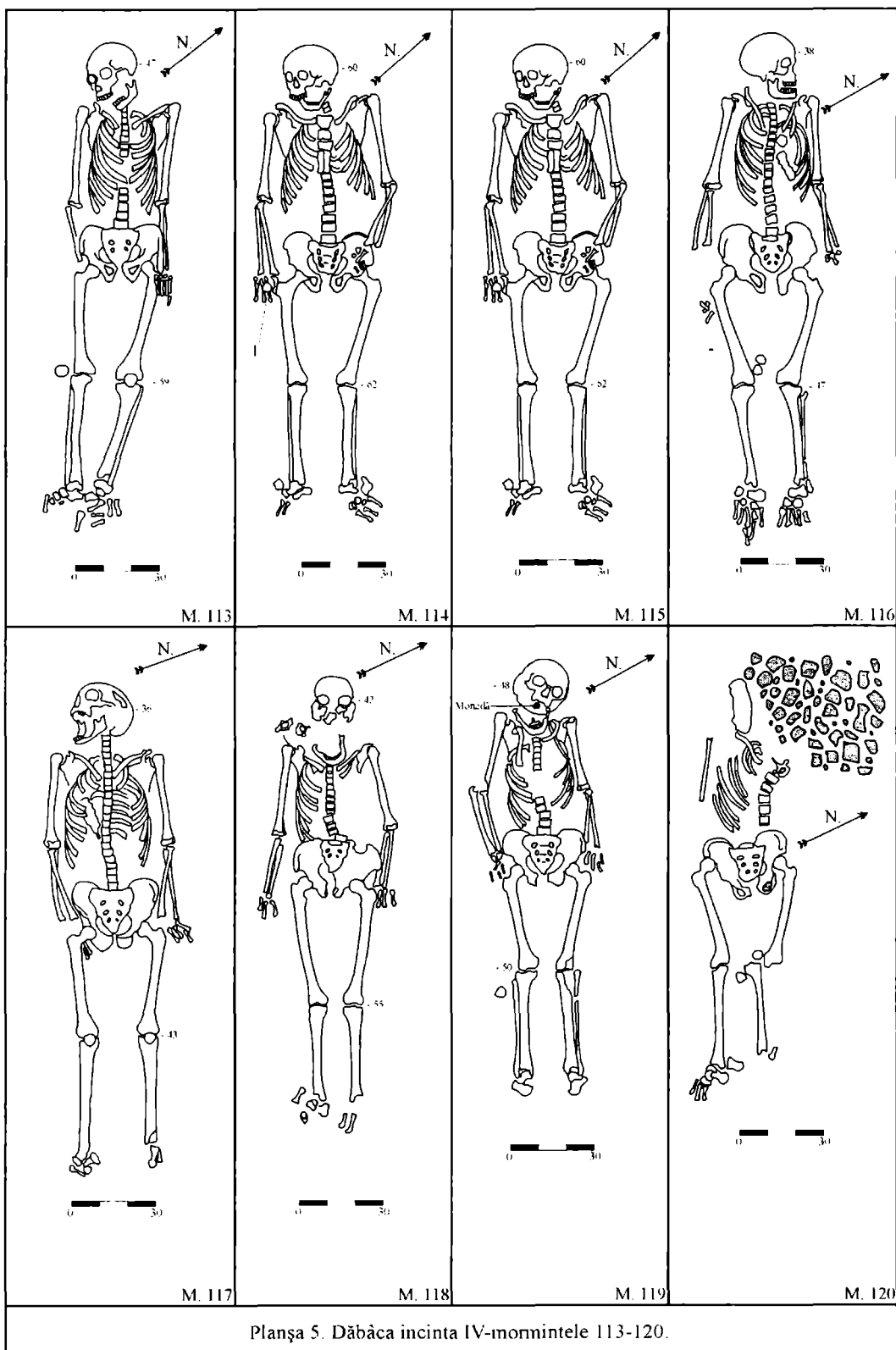
Planşa 2. Casetă 1 cercetată în 1964

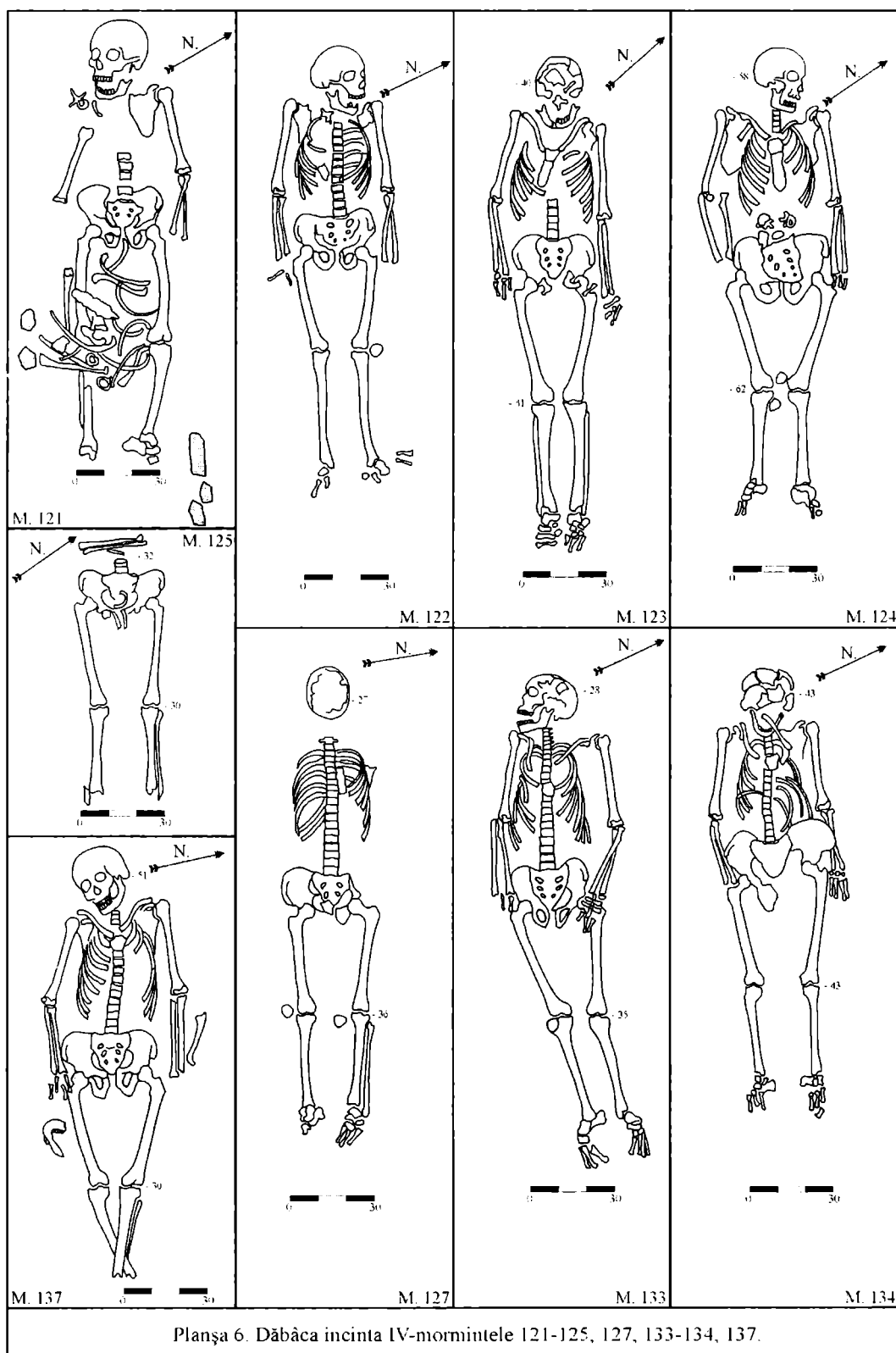

Planşa 3. Casa 3 cercetată în 1965

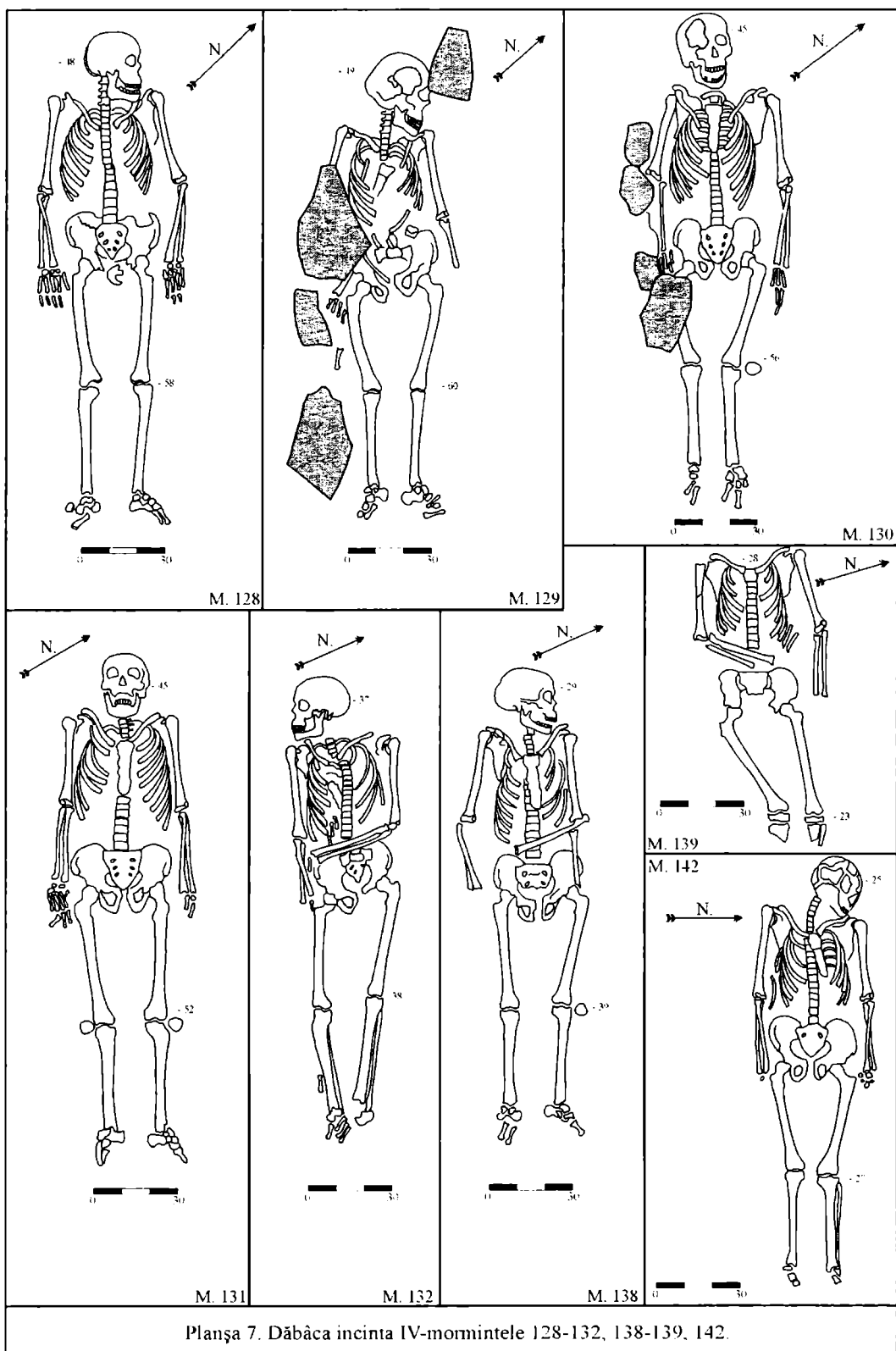

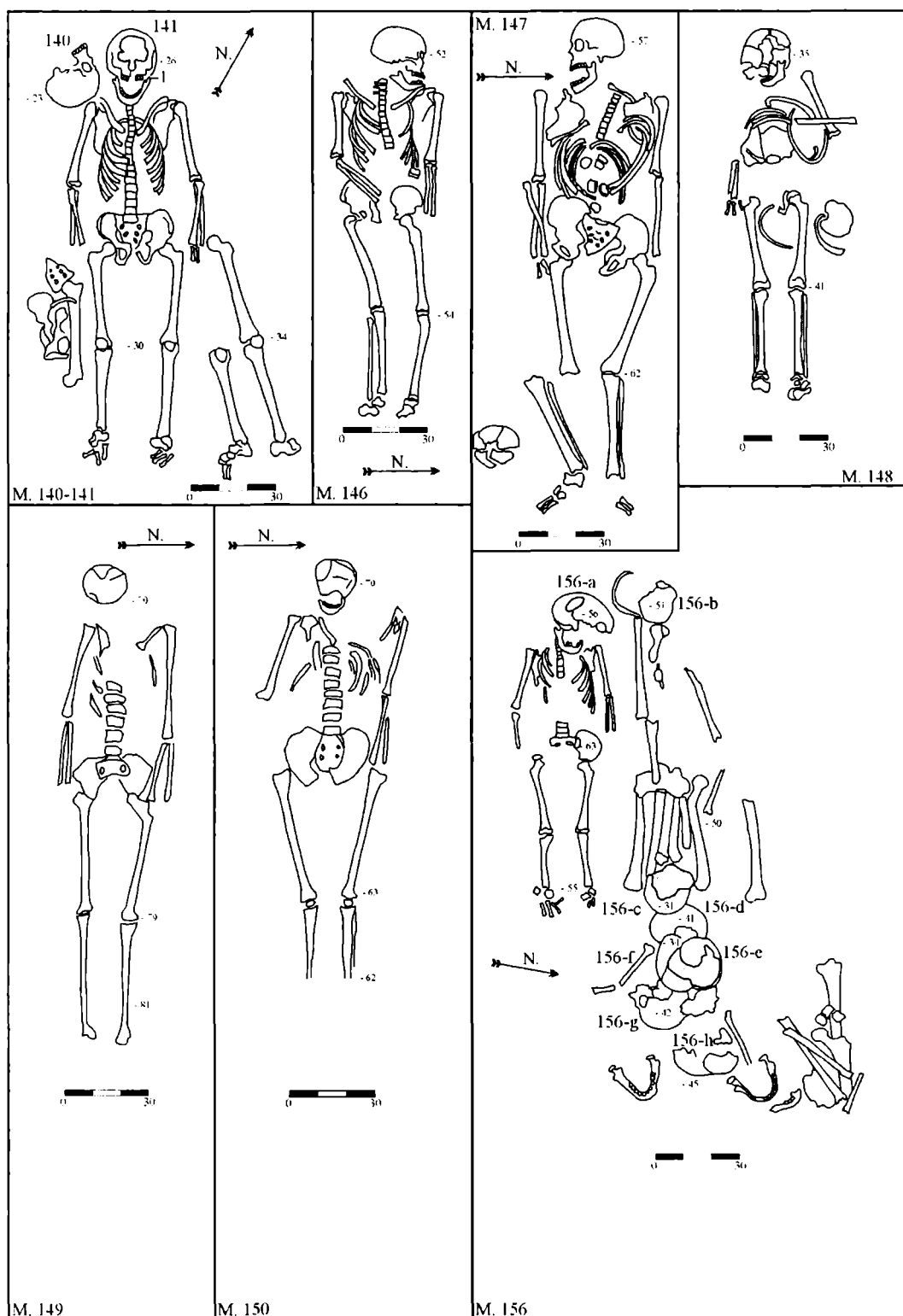
Planşa 4. Dăbâca incinta IV-mormintele 107-112, 126, 135-136.

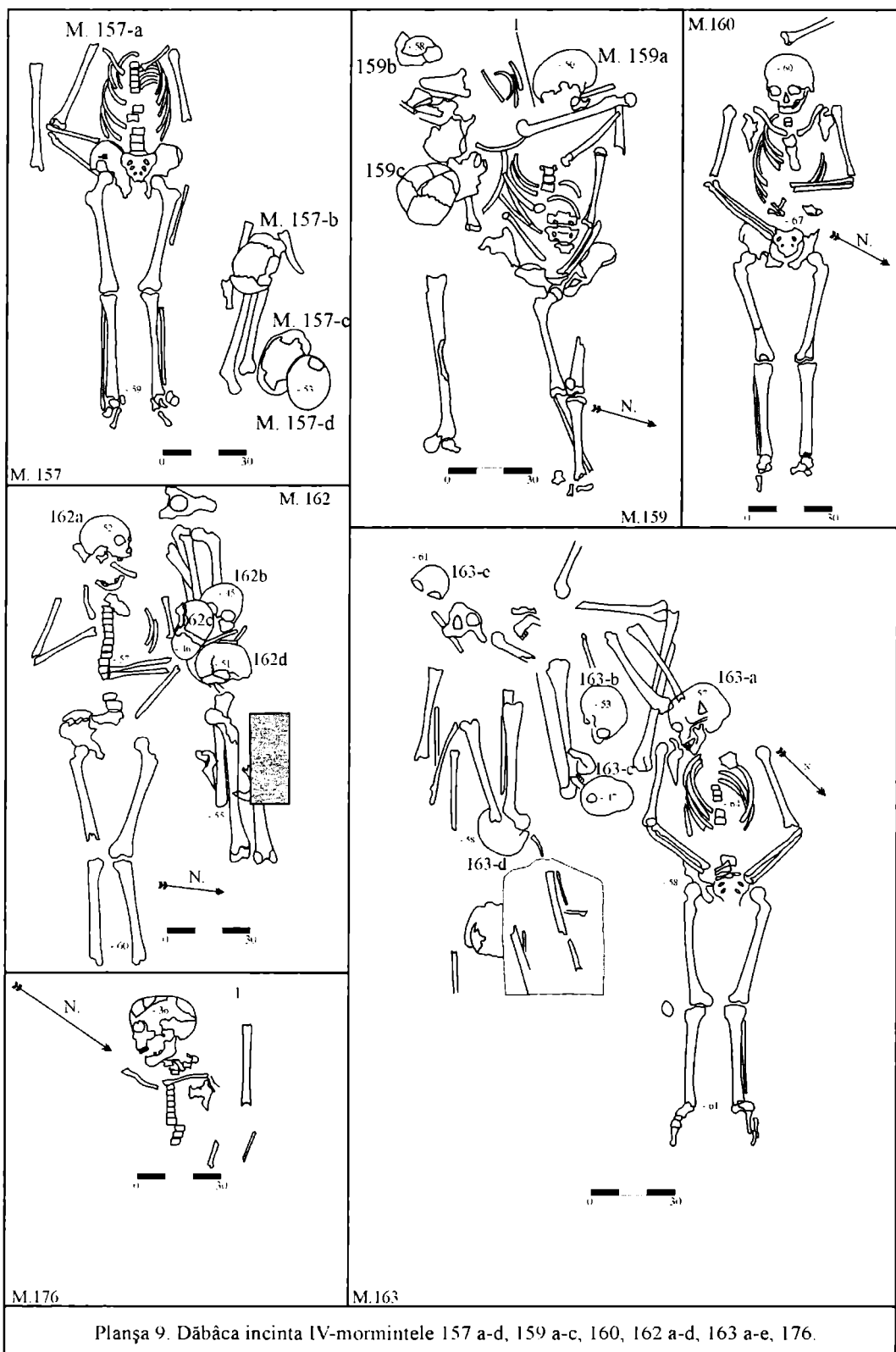

Planşa 6. Dăbâca incinta IV-mormintele 121-125, 127, 133-134, 137.

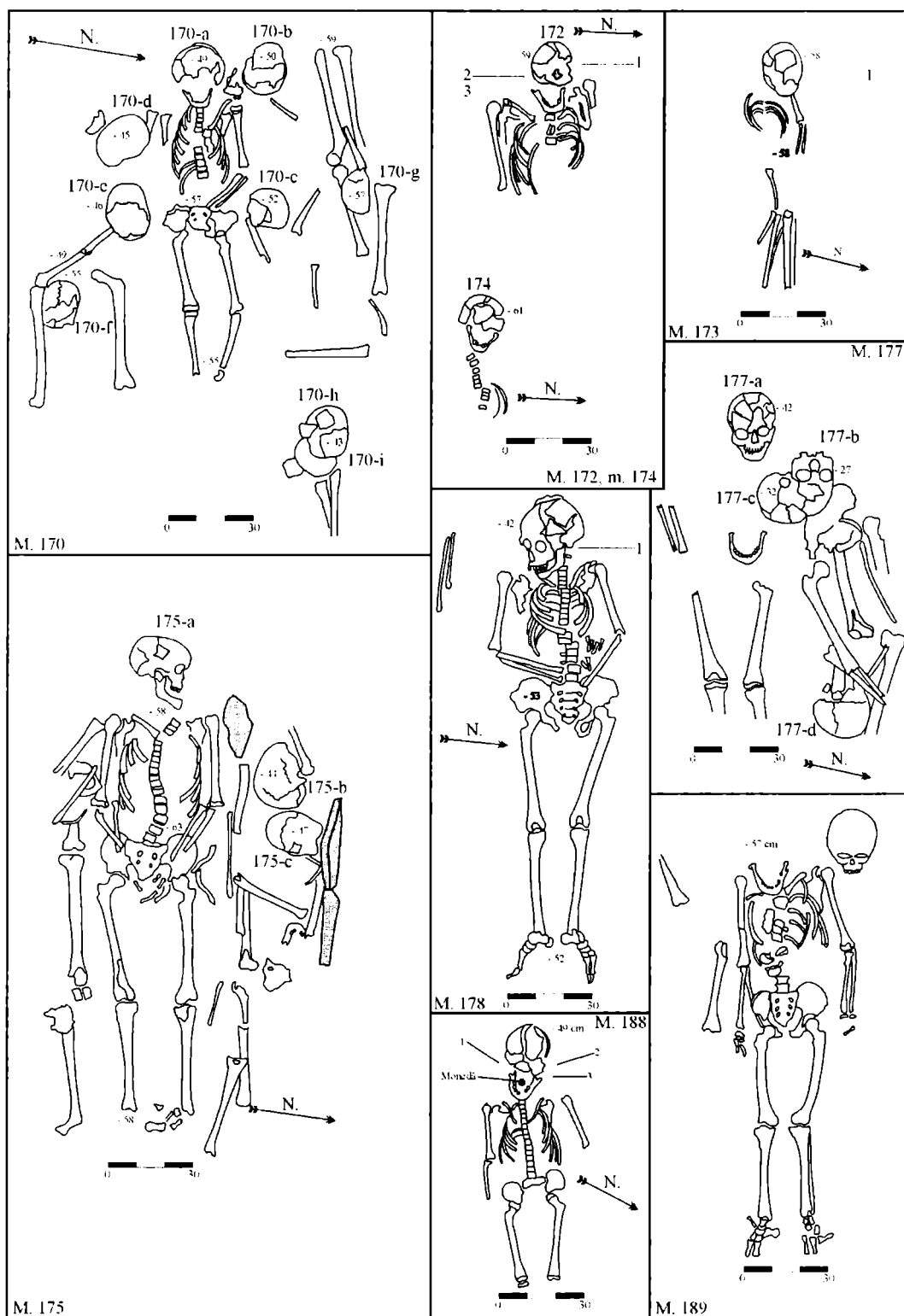

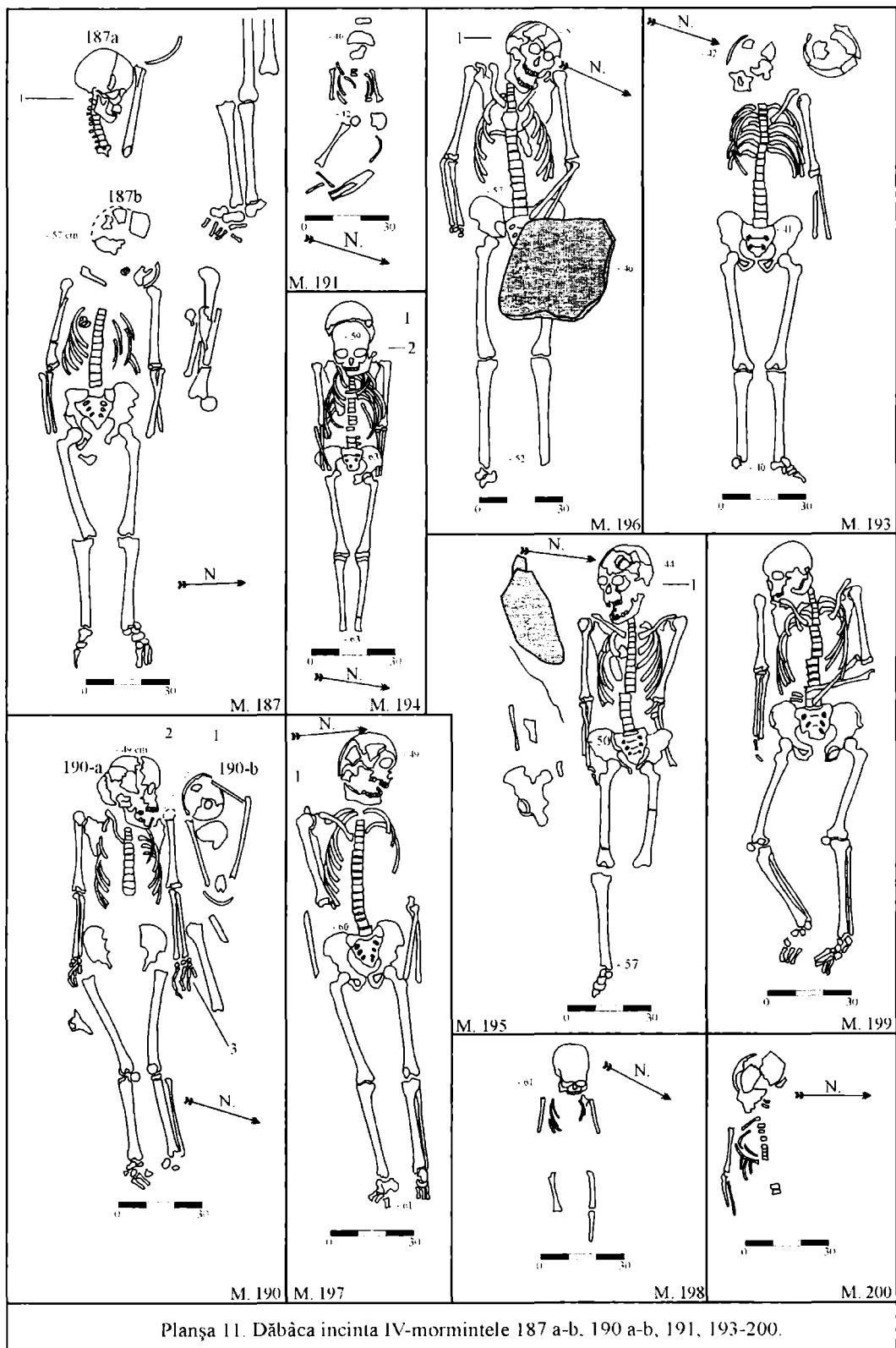
Plasa 8. Dăbâca incinta IV-mormintele 140-141, 146-147, 149-150, 156 a-h.

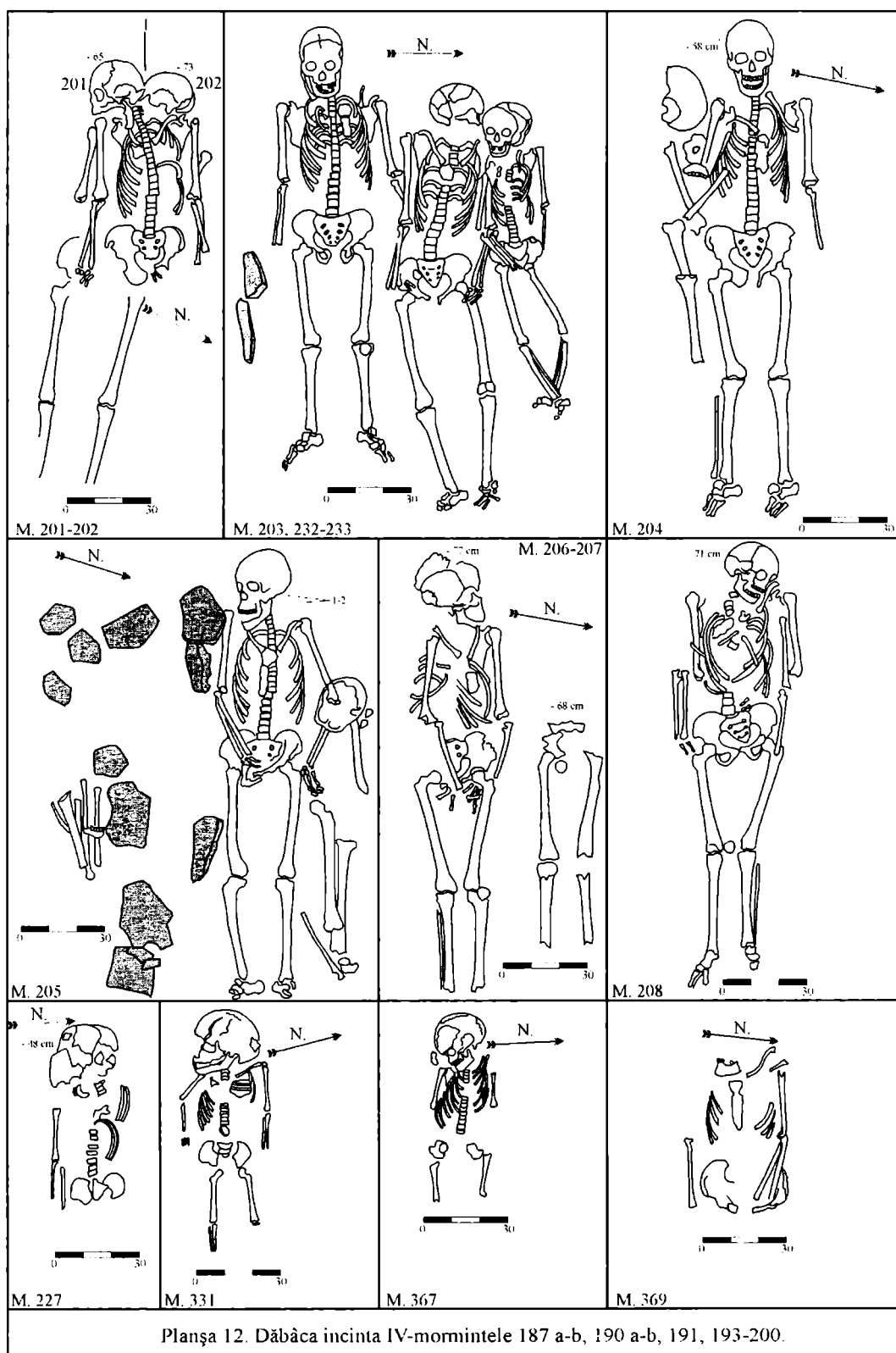
Planșa 9. Dăbâca incinta IV-mormintele 157 a-d, 159 a-c, 160, 162 a-d, 163 a-e, 176.

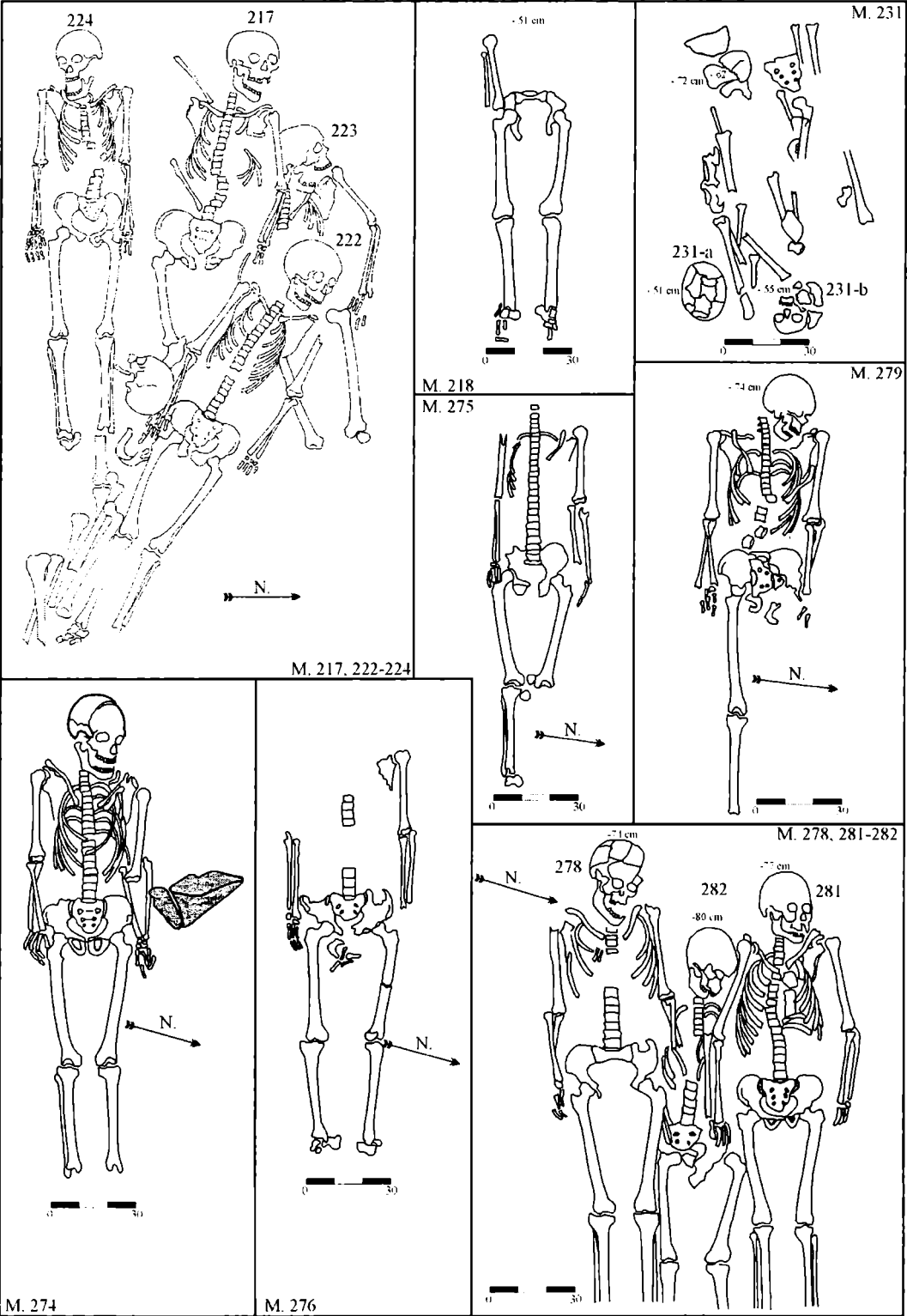

Planșa 10. Dăbâca incintă IV-mormintele 170 a-i, 172-174, 173, 175 a-c, 177 a-d, 178, 188 a-d, 189.

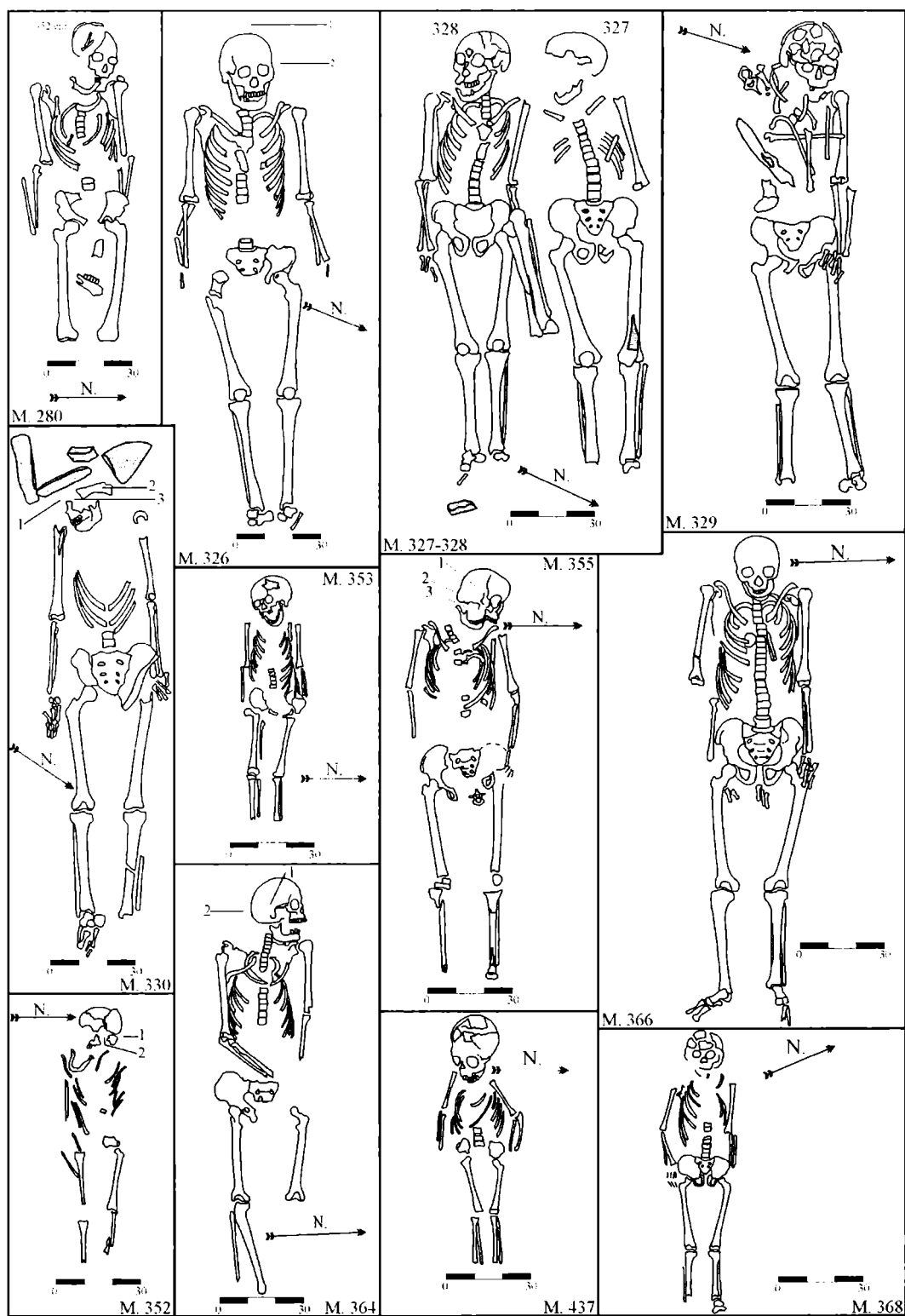

Planșa 11. Dăbâca incinta IV-mormintele 187 a-b, 190 a-b, 191, 193-200.

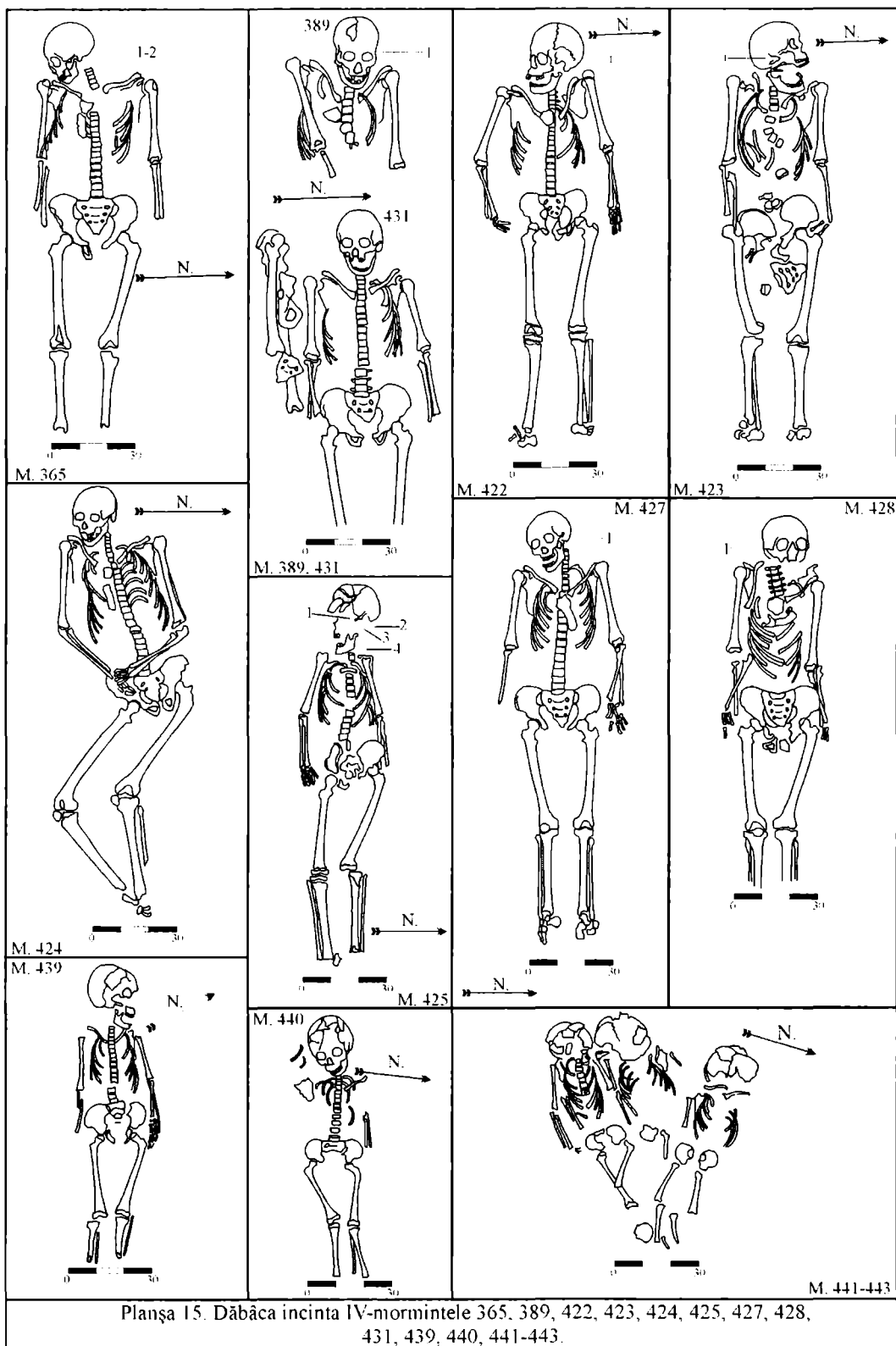

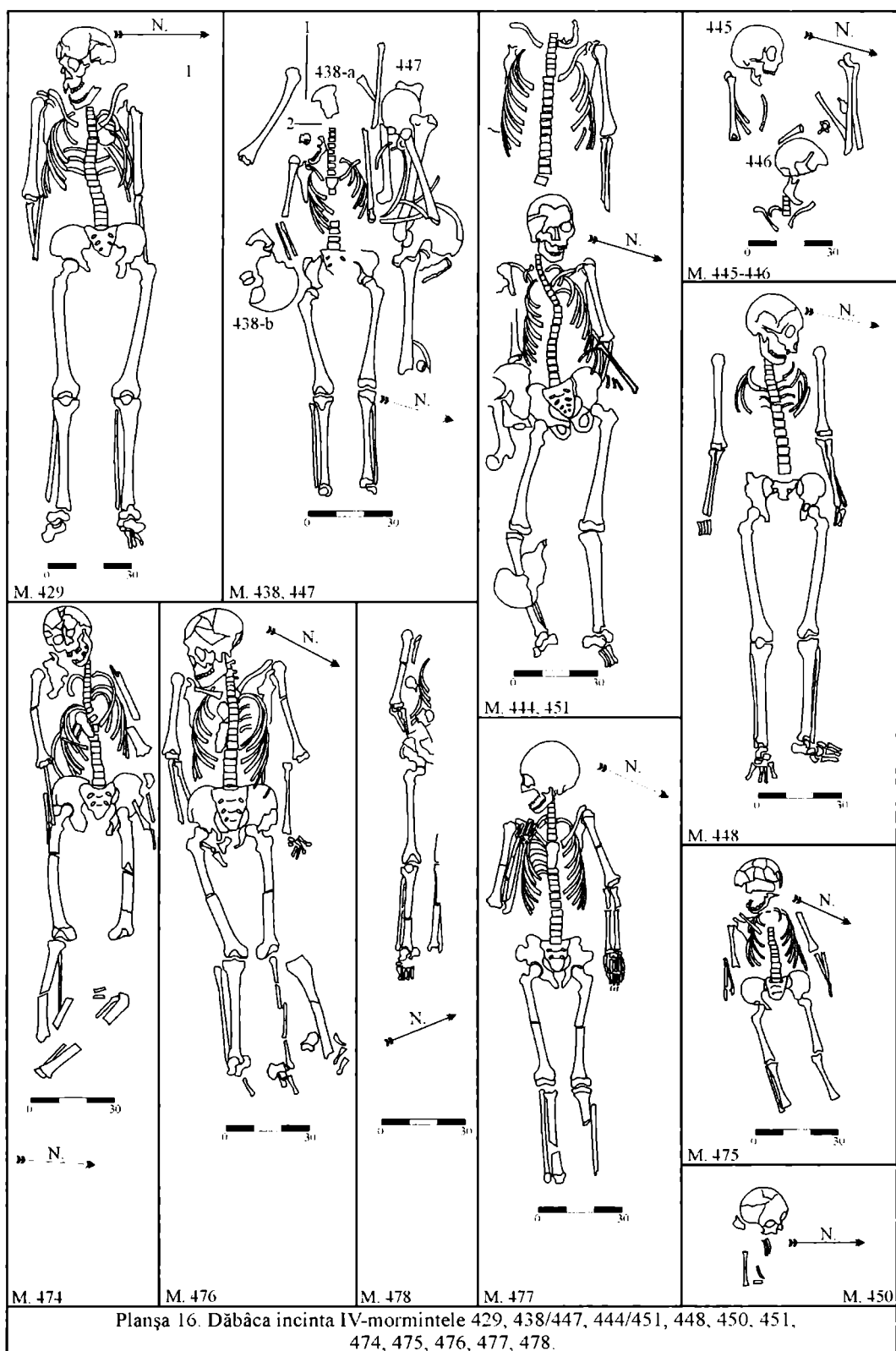
Planșa 13. Dăbâca incinta IV-mormintele 217, 218, 222-224, 231 a-b, 274, 275, 276, 278, 279, 281-282

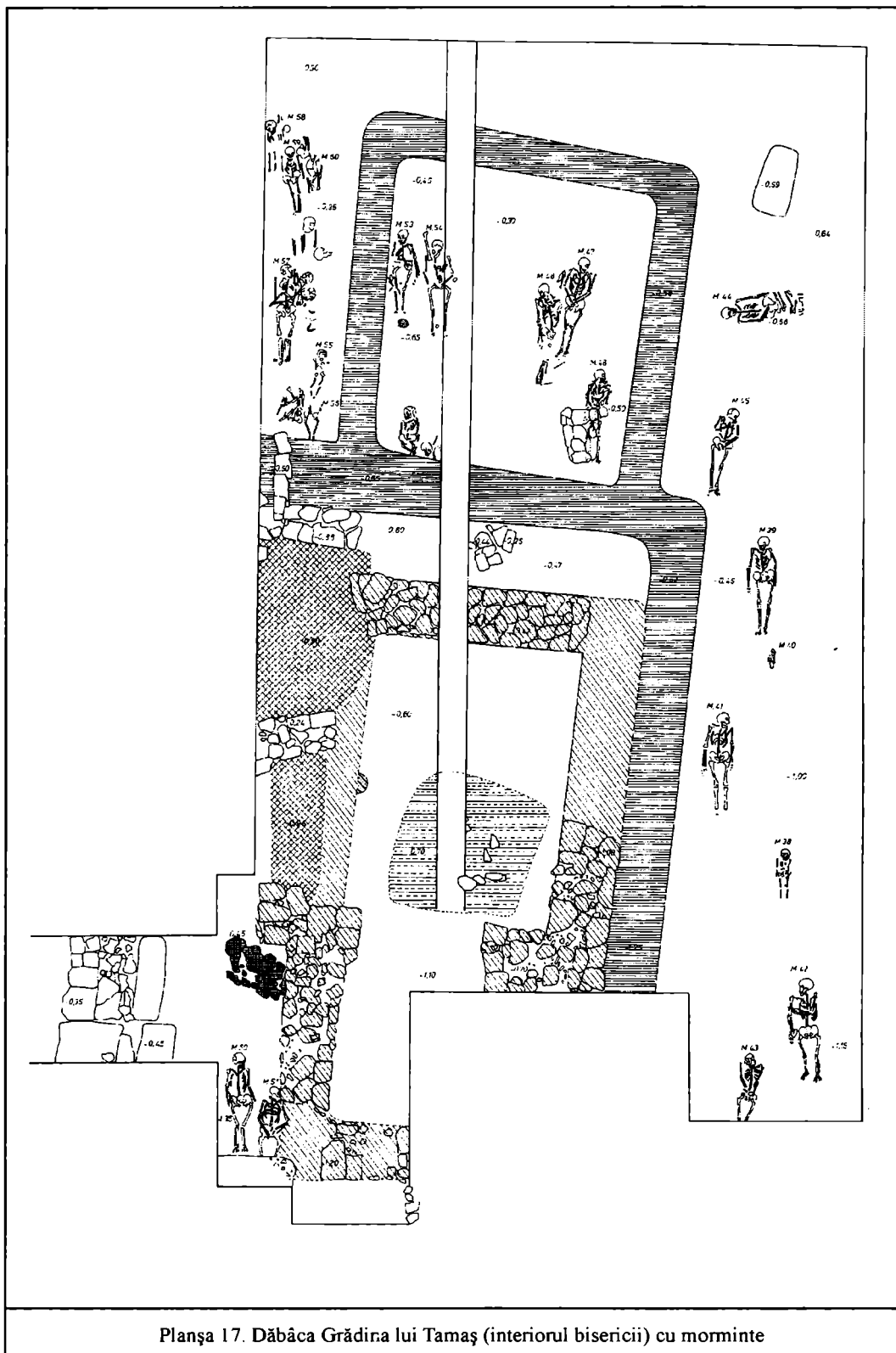

Planșa 14. Dăbâca incinta IV-mormintele 280, 326, 327-328, 329, 330, 352, 353, 355, 364, 366, 368, 437.

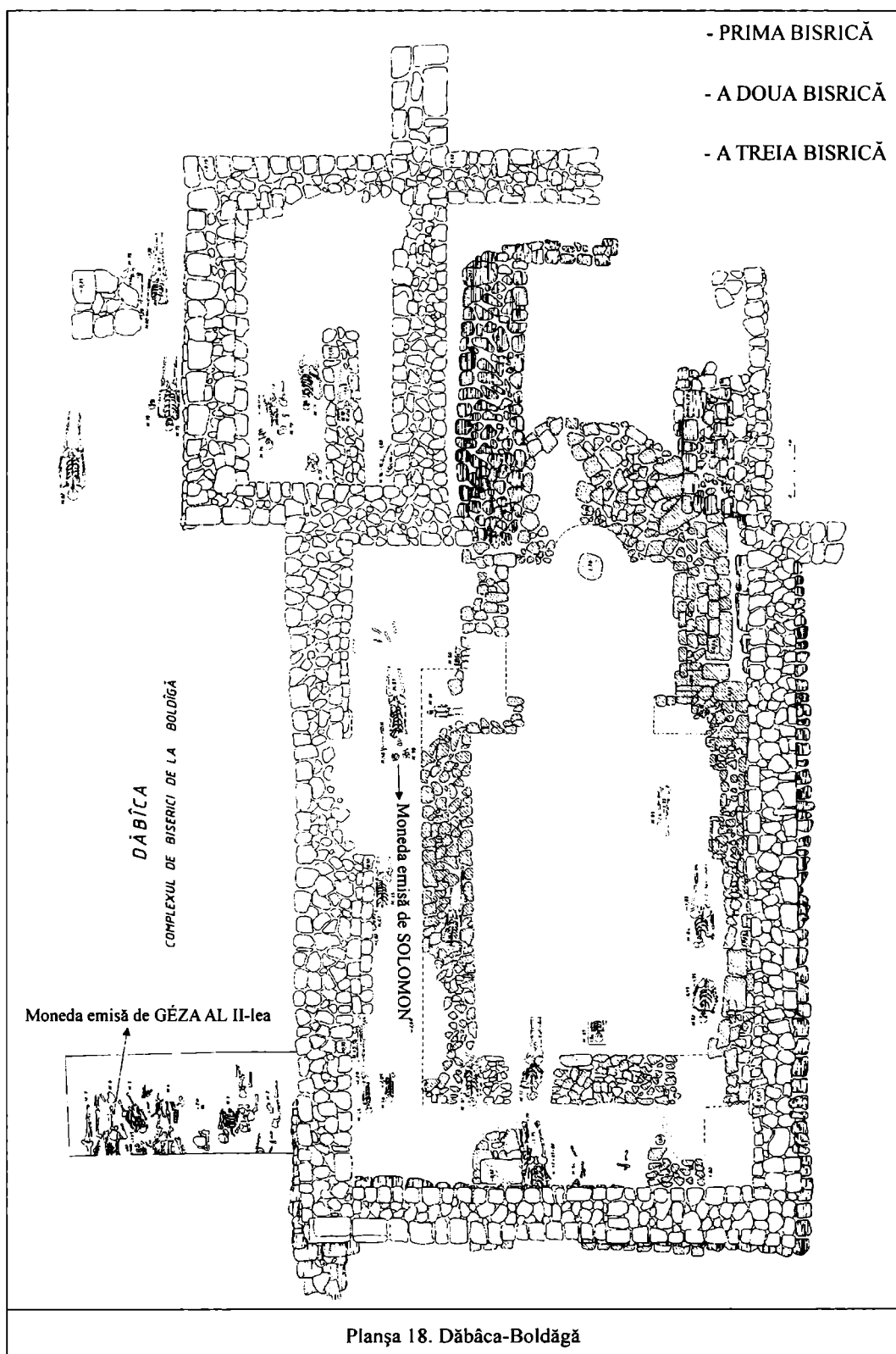

Planșa 15. Dăbâca incinta IV-mormintele 365, 389, 422, 423, 424, 425, 427, 428, 431, 439, 440, 441-443.

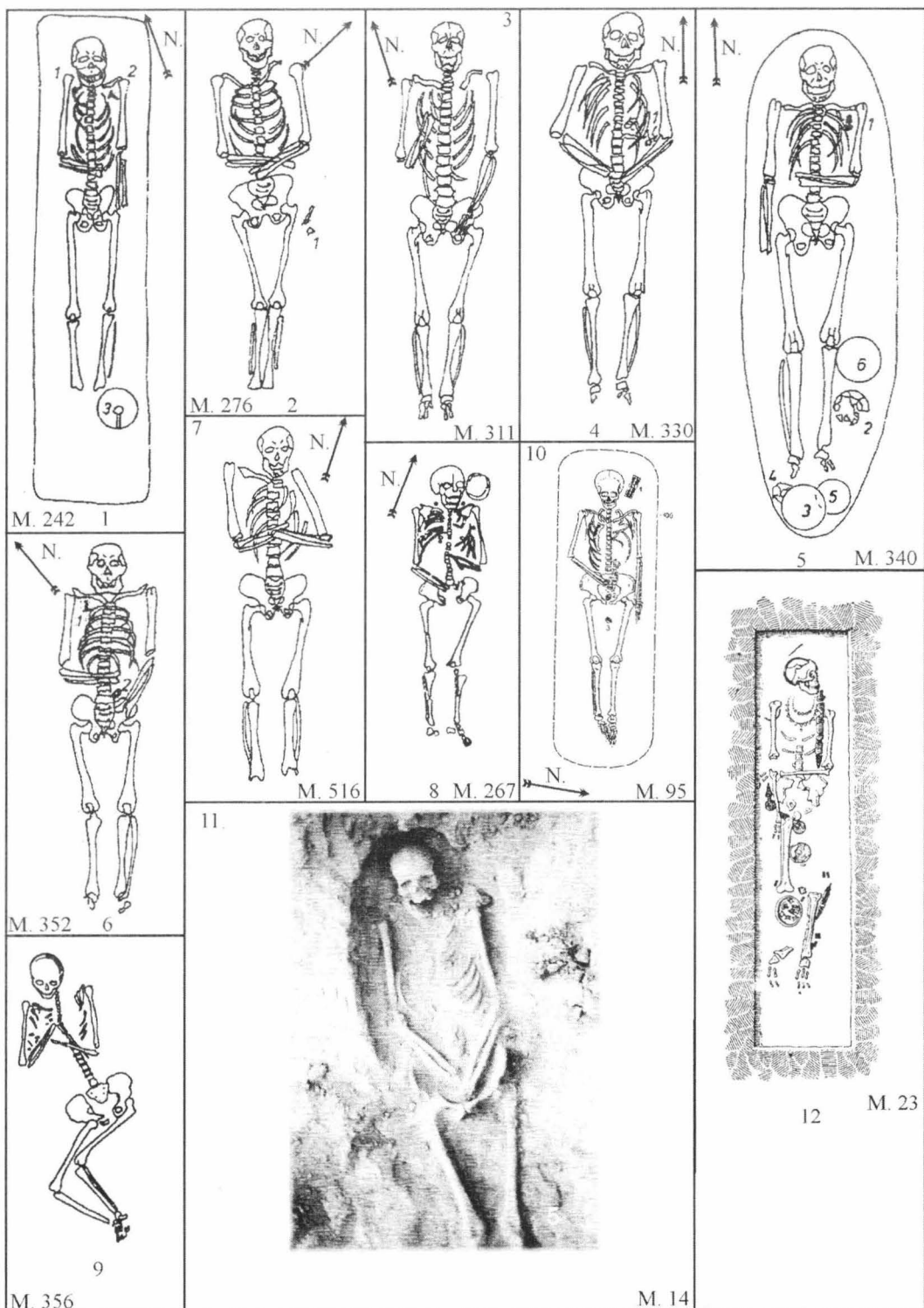

Planșa 17. Dăbâca Grădina lui Tamaș (interiorul bisericii) cu morminte

Planșa 18. Dăbâca-Boldăgă

ANTROPONIMIA FEMININĂ DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XIII-LEA (OPINII INTRODUCTIVE)*

Keywords: *Transylvania, typology, anthroponomy, system, thirteenth century.*

Cuvinte cheie: *Transilvania, tipologie, antroponomie, sistem, secolul al XIII-lea.*

Tema propusă în acest articol, antroponomia feminină din Transilvania, este nouă în istoriografia românească, spre deosebire de Europa Occidentală, unde interesul pentru antroponomie, în general, dar și pentru numele acordate femeilor, se manifestă de mai multe decenii. Nici istoriografia maghiară, care are preocupări constante în direcția Transilvaniei, deși a început destul de timpuriu să abordeze subiecte din domeniul onomasticii, nu s-a preocupat în mod constant de antroponomia feminină. Importante sunt totuși contribuțiile lui Jakubovich Emil¹ sau Wertner Mór², care au depus o muncă de pionierat în direcția studierii numelor feminine, urmați mai târziu de cercetătoarea Berrár Jolán³. O implicare redusă pe acest palier științific se înregistrează și în ceea ce-i privește pe cercetătorii autohtoni, aportul lor în acest sens concentrându-se îndeosebi asupra veacurilor mai recente, abordând subiectul antroponimiei la modul general sau din punct de vedere lingvistic⁴. Din această cauză am considerat ca oportună tratarea unei astfel de probleme în rândurile următoare, aspect care poate să contribuie, alături de alte elemente ale vieții umane, la o mai bună înțelegere a realităților Transilvaniei medievale.

Considerații generale. Studiul de față are ca bază de lucru un număr de 1175 de documente edite⁵, referitoare la teritoriul Transilvaniei⁶, ce acoperă perioada anilor 1201-1300, adică întregul veac al XIII-lea. Distribuția documentelor din punct de vedere al cantității este inegală de-a lungul secolului. Până în anul 1235 avem 598, reprezentând 51% din totalul de documente. Aceasta se datorează în mare măsură păstrării *Registrului de la Oradea* (1208-1235), care cuprinde 389 de spețe. Celelalte 577 de documente acoperă restul secolului al XIII-lea, cele mai multe dintre ele fiind emise în ultima sa treime. Faptul că spre mijlocul perioadei avute în vedere numărul actelor eliberate de cancelaria regală maghiară sau de locurile de adeverire se reduce, poate fi cauzat și de invazia mongolă din anii 1241-1242, întreprindere militară care a afectat societatea Europei Centrale pe multiple planuri. Nici documentele vremii nu au scăpat de distrugere, printre altele mongolii jefuind și dând pradă focului mănăstiri și biserici, împreună cu

* Acest studiu este parte a proiectului CNCIS din seria PN IDEI 2348/2009: Antroponomia în Transilvania medievală (sec. XI-XIV). Evaluare statistică, evoluție, semnificații.

¹ Jakubovich Emil, *Régi magyar női nevek*, în *Magyar Nyelv*, 1915.

² Wertner Mór, *Régi magyar női nevek*, în *Magyar Nyelv*, 1916 și 1917.

³ Berrár Jolán, *A magyar női nevek társadalmi megszólása a XI-XIV. században*, în *Magyar Nyelv*, 1950 sau *Női neveink 1400-ig*, în *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 80. Budapest, 1952.

⁴ Spre exemplu: Nicolae A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*. București, 1963; Viorica Goicu, *Nume de persoane din Țara Zarandului*. Timișoara, 1996; Maria Andrei, *Antroponomia și conotația lingvistică*. Timișoara, 1998; Ion Popescu-Sireteanu, *Vechi nume românești*. Iași, 2003; Nuțu Roșca, *Onomastica din Valea Izei*. Cluj-Napoca, 2004 etc.

⁵ Este vorba de documentele publicate în volumele I (sec. XI, XII, XIII) și II (sec. XIII) ale colecției *Documente privind Istoria României. C. Transilvania*, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1951, respectiv 1952 (în continuare DIR.C I și DIR.C II). În numărul total de documente consultate am inclus și cele 389 de acte cuprinse în *Registrul de la Oradea* (DIR.C I, doc. nr. 67).

⁶ Am în vedere atât voievodatul Transilvaniei, cât și teritoriile Banatului, Crișanei și Maramureșului.

actele deținute de acestea. Urmările grave ale campaniei sunt menționate în documentele vremii chiar și după mai mulți ani⁷. Odată cu revenirea treptată a Regatului Ungar după distrugerile suferite, se constată și o creștere a numărului de documente scrise. Cred că la aceasta a contribuit, pe lângă dezvoltarea și mai buna organizare a cancelariilor (regală, voievodală etc.), și necesitatea reînnoirii a numeroase documente distruse de tulburările anterioare, în unele cazuri chiar fiind menționat acest lucru⁸, precum și intensă activitate de recompensare a credincioșilor săi nobili de către regele Ștefan al V-lea (1270-1272), care l-au ajutat în conflictul cu tatăl său Bela al IV-lea.

În mod natural, direct proporțional cu cantitatea de documente evoluează și numărul mențiunilor de nume feminine. Din totalul de 88 de mențiuni 63 sunt până în anul 1235 inclusiv, pentru restul secolului al XIII-lea existând doar 25 de mențiuni ale unor antroponime feminine, dintre care 21 sunt după 1270. Datele prezentate sunt trecute și în graficul de la figura nr. 1, care oferă o imagine mai relevantă pentru diferențele existente între numărul de documente cercetate, numărul de mențiuni și cel al numelor diferite recensate. Trebuie să mai precizez că numărul de nume diferite de la figura nr. 1 (68) este mai mare decât numărul real de nume diferite (65) identificate pentru întregul secol al XIII-lea, deoarece antroponimul Elisabeta apare în două dintre perioadele de timp ale graficului (1236-1270 și 1271-1300), iar Margareta în toate trei.

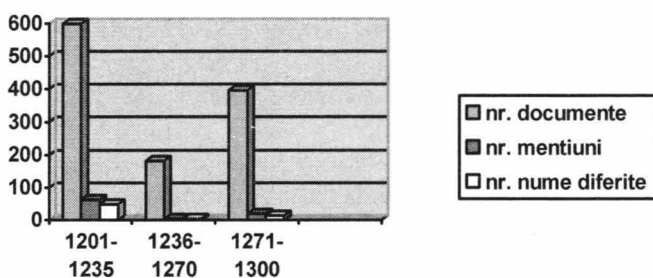

Figura 1. Comparatie între numărul de documente, cel de mențiuni și numărul de nume diferite, defalcat pe trei perioade mai importante ale secolului al XIII-lea, reprezentând aproximativ și cele trei generații ale unui veac.

Evident că aceste statistici nu reflectă situația reală a perioadei respective, ci doar datele care au supraviețuit până azi, fiind cuprinse într-un anumit număr de documente. Și în privința acestor surse trebuie să fim circumspecți, deoarece există pericolul ca printre documentele cercetate să se fi strecurat și unele documente false, informația din acestea modificând situația reală⁹. Singura concluzie ce poate fi enunțată fără o marjă ridicată de eroare este aceea că, asemănător cu zone din Europa Occidentală, femeile sunt menționate în documente mult mai rar decât bărbații¹⁰, cei din urmă beneficiind de peste 6000 de mențiuni în aceeași perioadă de timp și în aceleași acte.

⁷ Afirmatia dintr-un document dat la 9 septembrie 1261 nu are nevoie de comentarii suplimentare: „Dar, vai! în vremurile noastre, biserica din Agria a fost distrusă cu totul și arsă din temelii de furia și de năvala turbată a Tătarilor, fiind prădate cu totul și arse toate bunurile acestei biserici, ca și actele de privilegii ale sfinților regi...”. – DIR.C II, doc. nr. 33.

O situație asemănătoare, de scădere a numărului de documente și de antroponime, se întâlnește în Normandia anilor 1100-1130, în timpul luptelor dintre fiii lui Wilhelm Cuceritorul, când catedrala este incendiată și capitulul trece prin vremuri grele. – François Neveux, *Le système anthroponymique en Normandie (d'après le cartulaire du chapitre de Bayeux XI–XIII siècles)*, în *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, tome I. Tours, 1990, p. 127-139 (p. 127).

⁸ Citatul următor, dintr-un act emis în anul 1285, alături de nota nr. 3 este destul de relevant în privința necesității reînnoirii unor acte din cauza năvălirilor mongole: „Spre mărturia acestui fapt, la cererea stăruitoare a părților, am dat această scrisoare întărită cu puterea peceteii noastre, reînnoită din nou după năvălirea Tătarilor.” – DIR.C II, doc. nr. 305.

⁹ Mariann Sliz, *Az Anjou-kori személynévek kutatásának kérdései*, în *Névtani Értesítő*, 28, 2006, p. 171-180 (p. 173).

¹⁰ Monique Bourin, *Les difficultés d'une étude de la désignation des femmes*, în *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, tome II-2. Tours, 1992, p. 1-8 (p. 5). S-a stabilit pentru părți ale Europei Occidentale că numele de femei

Pentru întregul secol al XIII-lea am înregistrat un număr de 65 de nume feminine diferite, provenite din cele 88 de mențiuni amintite, fiind vorba de aproximativ 80 de individe¹¹. Dintre aceste 80 de persoane, 78 erau adulte (în unele cazuri se poate deduce, iar în altele este neclar) și doar două minore, dintre care una sigură: „...a slobozit pe veci pe o slujnică a sa de neam german numită *ancilla* care fusese luată în prinoare, împreună cu micuța sa fiică numită Elisabeta...”¹². Pe lângă faptul că Elisabeta era minoră, citatul este relevant și datorită menționării etniei, al mamei în mod direct, în celelalte cazuri nefiind specificată apartenența etnică a femeilor. Cea de-a doua persoană, posibil încă minoră, este o anume Agatha, fiica Violei, fiica Kuciei¹³. Datorită faptului că membrii a trei generații dintr-o familie sunt menționați la aceeași dată lasă loc presupunerii că Agatha putea să fie încă minoră sau foarte tânără.

O proporție apropiată celei în cazul persoanelor adulte – minore se păstrează și în ce privește apartenența lor la mediul laic sau la cel ecleziastic, aceasta fiind de 79 – 1. Doar referitor la o singură femeie, numită doamna Elisabeta, se specifică că era călugăriță la Mănăstirea Sfântului Duh din Alba Iulia¹⁴, în celelalte cazuri fie sunt clar din mediul laic, fie nu se știe (nu se specifică și/sau nu se poate deduce). La momentul mențiunii în documente, 78 dintre femei erau vii și 2 decedate, una dintre cele decedate fiind chiar amintita călugăriță, Elisabeta.

Referitor la statutul social al persoanelor atestate în documentele vremii informațiile sunt mai consistente. În bună parte din cazuri se făcea referire directă la faptul că femeia respectivă era slujitoare¹⁵, de condiție servilă, în unele dintre mențiuni fiind vorba de eliberarea lor, fie benevolă de către stăpân/stăpână, fie prin răscumpărare, astfel că din preajma datei în care a fost dat documentul, femeile respective deveniseră de condiție liberă. Doar în alte două cazuri mai este vorba în mod sigur de persoane libere. În procentul care se referă la femeile de condiție nobilă am inclus și câteva persoane în privința cărora deducem că ar avea un statut social superior din faptul că sunt soția, sora sau fiica unui nobil. Restul persoanelor apărute în acte nu au putut fi încadrate sigur într-o categorie socială, acestea reprezentând un număr deloc de neglijat din totalul de individe. Tabelul de la figura nr. 2 ilustrează situația descrisă.

	nobilă	nenobilă/liberă			slujitoare/serv	nu se știe
		liberă	slujitoare eliberată	slujitoare răscumpărată		
număr persoane	21	2	11	3	28	15
în procente	26 %	20 %			35 %	19 %

Figura 2: Statutul social al femeilor din documentele transilvane ale secolului al XIII-lea.

O ultimă informație statistică, însă în același timp și cu rezonanță pe plan social, ar fi cea privind situația conjugală a femeilor ce apar în documentele supuse investigației. Este dificil

reprezentau între 10% și 14% din totalul de nume aflate în sursele scrise – Monique Bourin, Pascal Chareille, *Conclusion: Insignis femina, virilis femina*, în *Genèse médiévale de l'antroponymie moderne*, tome II-2. Tours, 1992, p. 207-230 (p. 207).

¹¹ Trebuie să precizăm că aceste date se referă la persoanele de gen feminin ale căror nume au și fost trecute în document, deoarece există destul de multe cazuri în care nu este menționat și numele, doar faptul că este fiica, soția, sora, mama sau văduva unei persoane al cărei nume ne este cunoscut. Acest lucru a fost sesizat și pentru spațiul Regatului Ungar sau pentru Franța centrală – M. Sliz, *op. cit.*, p. 175. respectiv: Françoise Michaud-Frejaville, *Ego Ansgardis... Les femmes et leur designation dans deux cartulaires du centre de la France*, în *Genèse médiévale de l'antroponymie moderne*, tome II-2. Tours, 1992, p. 81-88 (p. 81).

¹² DIR.C II, doc. nr. 293.

¹³ DIR.C II, doc. nr. 200; ordinea numelor mamei și bunicii Agathei nu este aceasta în document, în text fiind puse astfel de către noi pentru a ilustra cele trei generații ale familiei respective.

¹⁴ DIR.C II, doc. nr. 448.

¹⁵ Termenul utilizat în documente este cel de *ancilla*, care în limba latină înseamnă *slujitoare, sclavă*. – Gheorghe Duțu, *Dicționar latin-român*. București, 2007, p. 54.

de determinat mai ales care dintre aceste persoane erau singure, nemăritate. Doar în 13 cazuri aflăm că femeia respectivă era măritată sau văduvă, de cele mai multe ori acestea fiind nobile. În privința majorității persoanelor nu sunt referiri în acest sens.

Propunere de tipologie. În urma recenzării și clasificării numelor proprii și a desemnărilor complementare directe¹⁶, beneficiind și de experiența cercetătorilor occidentali în domeniu, în special o am în vedere pe Monique Bourin¹⁷, a rezultat următoarea tipologie¹⁸ posibilă a numelor feminine din Transilvania secolului al XIII-lea:

I. Nume unic (prenume) – 39

II. Nume unic + desemnare complementară – 40

II.1. cu referire la o legătură familială (exemplu: „.... Ahalyz, soția nobilului Botez...” – 8

II.2. cu referire complexă la familie („Eu Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borsa...” – 1

II.3. cu referire la familie + statut social/ocupație („.... doamnei Iustina, soția comitelui Mica...” – 5

II.4. cu referire la familie și loc („....Cusid, soția lui Dominic, din satul Cristu-Crișeni...” – 2

II.5. cu referire la familie + statut social/ocupație + loc (...doamna Elisabeta, văduva comitelui Herbord, fiul lui Henningh din Vințul de Jos...” – 1

II.1/5.a. fiica lui X – 3

II.1/5.b. soția lui Y – 13

II.1/5.c. sora lui Z – 1

II.6. cu referire la statut social/ocupație („.... pe slujnica numită Agnna...” – 21

II.7. cu referire la loc („.... Fehera din satul Șoimuș...” – 1

III. Nume dublu (Maria Magdalena) – 1

În opinia mea, pentru numele unei persoane, importante sunt doar elementele de desemnare directă, de forma „....nobila doamnă Margareta, văduva lui Ivanka...”¹⁹, iar cele precum „....Henchmann și fiica sa Margareta...”²⁰ să nu fie considerate ca elemente ale antroponimiei pentru Margareta, deși referința la faptul că este fiica lui Henchmann este clară, însă nu este directă, în document fiind vorba în primul rând de Henchmann. Alte desemnări indirecte care apar pe parcursul textului ar trebui folosite doar pentru a identifica sau deosebi anumite persoane, fără a le utiliza ca elemente ale denominației. Însă, în privința acestei probleme dezbaterea poate continua.

De asemenea, discuția în legătură cu delimitarea tipurilor de desemnare complementară, cu eliminarea sau adăugirea unor elemente noi la tipologie, rămâne deschisă, mai ales că documentele veacului al XIV-lea nu au fost investigate din această perspectivă (din cea a antroponimiei).

¹⁶ În ce privește desemnările complementare directe mă refer la legăturile de rudenie, statut social, ocupație sau origine (localitate de proveniență etc.) care sunt legate în mod direct de persoana în cauză, în timp ce desemnări complementare indirecte le-am considerat pe cele ce rezultă din referiri la alte persoane (în special rude) sau care reies din context.

¹⁷ Bourin, *op. cit.*, p. 8. Poate fi amintită aici și tipologia (este vorba de o tipologie generală, cuprinzând atât numele de bărbați, cât și numele de femei) realizată de autoarea menționată împreună cu B. Chevalier – M. Bourin, B. Chevalier, *L'enquete: buts et Méthodes*, în *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, tome I. Tours, 1990, p. 7-12 (p. 11).

¹⁸ La punctele II.1/5.a., II.1/5.b. și II.1/5.c. ale tipologiei am contabilizat toate desemnările complementare referitoare la familie de la punctele II.1. – II.5. La finalul fiecărui punct am trecut și numărul de cazuri care se încadrează aceluși tip de denominație.

¹⁹ DIR II, doc. nr. 476.

²⁰ Idem, doc. nr. 104.

nimiei feminine, nu a antroponimiei în general), astfel că pot să apară diferite modificări și îmbunătățiri.

Sistemul antroponimic feminin. În urma cercetării documentelor transilvane din secolul al XIII-lea, am constatat că din cele 80 de persoane de gen feminin menționate, 39 apar doar cu un singur antroponim, cu acel *nomen proprium*, 40 au avut pe lângă numele propriu și un nume complementar și numai o singură persoană purta un nume dublu. În continuare voi încerca să analizez motivele care ar putea să determine o persoană pentru a se denumi sau pentru a boteza pe cineva într-un anumit fel.

Faptul că aproape 50% dintre persoane poartă un nume unic, fără o denotație complementară, poate avea și o cauză indirectă. Precum am arătat mai sus, din cele 88 de mențiuni de nume, 63 sunt din intervalul 1201-1235, majoritatea din actele cuprinse în *Registrul de la Oradea* (1208-1235). Este vorba de o paletă largă de nume, 57 de persoane folosind 51 de nume diferite, dintre acestea repetându-se câte o singură dată doar șase: Benedicta, Maria, Daraga/Deraga, Margaretha/Margueta²¹, Rosa și Scepa. Existența unui stoc consistent de antroponime a permis o repetare rară a acestora. Dar nu trebuie să pierdem din vedere faptul că numărul redus de mențiuni de nume feminine poate să denatureze într-o oarecare măsură situația reală.

Jumătate dintre femeile avute în vedere în acest studiu sunt amintite în documente sub forma: *nomen proprium* + o desemnare complementară. Desemnările complementare constă într-o referire fie la o legătură de familie, fie la statut social, meserie sau loc (de origine etc.). În unele cazuri pot să apară două sau trei tipuri de desemnări alături de numele propriu. Cele referitoare la familie, simple, sunt în număr de 8, însă ne interesează aici și situațiile în care referirile la familie sunt mai complexe, precum și cele unde sunt completate cu o referire la statut social, ocupație sau loc. Centralizând aceste informații am constatat că de cele mai multe ori (13 cazuri) relația de familie era de genul: *soția lui...*, în trei cazuri este de tipul *fica lui...* și numai o singură dată apare formula *sora lui...* Aceste date ar putea să contribuie la formularea unui răspuns, chiar dacă nu unul final, la o întrebare lansată de cercetătoarea franceză Monique Bourin încă în anul 1992, și anume dacă, după căsătorie, era mai importantă ca referire complementară relația cu familia de origine sau cu cea a soțului²². Din câte se pare, în arealul transilvan, pentru o femeie măritată, chiar văduvă²³, mai importantă era raportarea la familia soțului. Femeile denumite prin *nume propriu* + *referire la familie* fac parte din toate categoriile sociale, astfel că este greu de stabilit în ce medii era utilizat mai mult acest sistem antroponimic, dat fiind și faptul că numărul cazurilor de acest tip este destul de redus și nu permite emiterea unor concluzii care să nu comporte și o anumită marjă de eroare.

Doar într-o singură situație am întâlnit o referire la familie mai complexă decât în celelalte cazuri. Este vorba de „...Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borsa...”, adică de o femeie nobilă. Benedicta este chiar emitenta documentului în care îi apare numele, fapt care ar putea să motiveze această descriere mai detaliată a apartenenței sale la o familie nobilă cunoscută, ea neavând funcții care să-i exprime prestigiul și autoritatea, cum se întâmplă în cazul altor emitenți, precum demnitarul voievodatului Transilvaniei sau al regatului. În schimb, amintita doamnă Eufemia, care nu se află nici în rolul de emitent al vreunui document în care este menționată și nici nu are nevoie să justifice ceva apelând la dovada nobleței sale, poate și datorită faptului că în două cazuri are rol de judecător, care în sine sugerează un statut superior, nu beneficiază de o desemnare antroponimică detaliată, cu referire la familie. Oricum ar fi, se pare că aceste referințe mai consistente, prin care se obține o mai clară identificare a unor persoane, s-au făcut doar în cazul nobililor.

²¹ Am considerat Daraga și Deraga, respectiv Margaretha și Margueta, ca fiind același nume, având doar o grafie diferită.

²² Bourin, *op.cit.*, p. 2.

²³ Este vorba despre des pomenita Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borșa, care era văduvă la momentul emiterii documentului – DIR.C I, *Registrul de la Oradea*, doc. nr. 389.

În cadrul formulei de denotație într-un număr mai mare sunt referirile la statut social și/sau ocupație. Desemnări complementare de acest tip întâlnim atât la femeile nenobile, cât și la cele nobile, însă într-un număr mai mare la cele din prima categorie. La statistica rezultată cred că a contribuit și felul actelor în care apar aceste persoane. În ce privește femeile de condiție servilă, în general este vorba de documente care confirmă fie lăsarea lor ca moștenire, fie un act de vânzare-cumpărare, de donație către o biserică ori mănăstire (unele obținându-și și libertatea cu această ocazie, iar altele nu) sau de eliberare-răscumpărare din servitute, astfel că, de obicei, înainte sau după numele lor propriu apare și termenul de *ancilla* (slujnică, sclavă). În cadrul tranzacțiilor de genul celor descrise în documente, apartenența familială și locul de proveniență sau de domiciliu nu erau relevante, astfel putându-se probabil explica numărul redus al acestor tipuri de referiri. Singurele două modele de referire la statut social și/sau ocupație întâlnite sunt: *slujnică/sclavă* – *ancilla* pentru femeile de condiție servilă, și *doamnă* – *domina* sau *nobilă doamnă* pentru femeile de condiție superioară. Sunt mai multe persoane în cazul cărora nu se face nici un fel de referire, iar cu privire la puținele femei la care este specificată localitatea de origine sau de domiciliu apare înaintea numelui termenul de *consăteancă* a persoanei care a inițiat litigiul descris în act.

Consider oportun să insist puțin și asupra problemei statutului deținut de anumite persoane, aducând în discuție situația deosebită a două femei nobile. Prima este așa-numita doamnă Eufemia, menționată de trei ori în anul 1214 și o dată în 1217. Ea nu apare ca fiind doar o femeie nobilă oarecare, ci una care dispune de drepturi la fel ca un bărbat. În două din cele patru ocazii, ambele din 1214, doamna Eufemia apare amintită cu statut de judecător în cazul unor litigii incluse în *Registrul de la Oradea*²⁴. În același an sunt amintiți Solomon și Fita, comiții curiali ai doamnei Eufemia²⁵. Ar fi interesant de aflat în ce circumstanțe ajunsese la statutul amintit²⁶, având în vedere că avea un fiu matur, un anume comite Paulus, aflat în postura de reclamant în documentul din anul 1217. Este posibil ca numitul Paulus să fi atins vârsta maturității în perioada dintre 1214 și 1217, în momentul emiterii documentului în care este reclamant având deja în responsabilitatea sa administrarea domeniului lor, lucru de care s-a ocupat anterior mama sa, dar probabil în numele lui ca moștenitor minor.

A doua femeie nobilă, care prin acțiunile sale se ridică deasupra celorlalte doamne menționate de documentele vremii, este Benedicta, soția lui Herczeg din neamul Borsa. Deosebirea constă în faptul că ea este emitentul documentului în care îi apare numele, prin acest act arătând și faptul că ea și-a măritat cele două fiice „potrivit bunei lor nașteri”, făcând și donații bisericii din Vgra pentru pomenirea ei, Benedicta fiind văduvă și aproape de sfârșitul vieții²⁷.

Am ținut să prezint cazurile celor două femei, deoarece sunt printre foarte puținele doamne nobile cu un rol proeminent în cadrul unui document, de obicei bărbații deținând această poziție, ei fiind emitenți, judecători, martori sau semnatori. Acest fapt este menționat și pentru zona Franței, unde rolul cel mai important al femeilor în documente era cel de donatoare²⁸.

Doar o singură situație am întâlnit în care denotația complementară este cu referire simplă la locație (celelalte două cazuri fiind de tipul celor complexe, cu referire la familie – locație sau familie – statut social/ocupație – locație). Acest mod de desemnare complementară era sub forma „Fehera din satul Șoimuș” care, după opinia mea, era o simplă formulă pentru o

²⁴ DIR.C. I, *Registrul de la Oradea*, doc. nr. 75 și 79.

²⁵ Idem, doc. nr. 97.

²⁶ Am pus problema circumstanțelor prin care ar fi putut doamna Eufemia să dețină o poziție proeminentă față de alte femei nobile ale vremii, deoarece cercetătoarea franceză Monique Bourin prezintă un caz oarecum asemănător. Este vorba de Alice, contesă de Leicester și doamnă de Monfort, care după moartea mamei și a soțului și în lipsa fiilor ei, după anul 1219, deține rolul principal în conducerea senioriei. – Bourin, *op. cit.*, p. 1.

²⁷ DIR I, *Registrul de la Oradea*, doc. nr. 389.

²⁸ Michaud-Frejaville, *op. cit.*, p. 82.

mai ușoară identificare a persoanei în discuție. Din păcate a apărut doar un singur astfel de caz pentru a putea observa dacă acest tip de denotație complementară era utilizată mai frecvent în anumite zone, cum s-a constatat în Europa Occidentală²⁹ sau era răspândit pe întreg arealul transilvan.

După cum am menționat deja, o parte dintre desemnările complementare sunt mai complexe, îmbinând două sau chiar trei feluri de referiri: *familie – statut social/ocupație, familie – loc și familie – statut social/ocupație – loc*. Însă aceste tipuri sunt în număr destul de mic și însoțesc, de obicei, numele propriu al unei femei nobile, cum ar fi: „...doamna Elisabeta, văduva comitelui Herbord, fiul lui Henningh din Vințul de Jos...” sau „...nabila doamnă Margareta, văduva lui Ivanka, nobil de Palathka...”. În prima situație, cea a doamnei Elisabeta, este vorba de un jurământ referitor la faptul că, în cazul în care familia ei ar rămâne în viitor fără urmași, niște pământuri ale sale ar intra în posesia Episcopiei Transilvaniei³⁰. În privința Margaretei situația este diferită, ea, împreună cu niște rude, evitând prin intermediul judecății vânzarea de către alte rude ale sale a unor jumătăți de pământuri de moștenire, printre care și Palathka. Nu aș exclude posibilitatea ca motivația unei desemnări antroponimice mai detaliate, familiale și de loc, să fie determinată de dorința de a arăta atât drepturile asupra proprietăților aflate în litigiu sau într-un anumit tip de tranzacție, cât și proveniența dintr-o familie nobilă cunoscută și prestigioasă.

În cele din urmă, după cum am arătat și prin tipologia propusă pentru numele feminine din Transilvania secolului al XIII-lea, avem numele dublu, compus în general din două nume proprii, cel de-al doilea putând rezulta din transformarea unei porecle, a unui supranume *de loc* sau a unui nume patern (din referința familială) în nume propriu³¹. În documentele supuse cercetării pentru acest studiu am întâlnit o singură persoană care purta un nume dublu, Maria Magdalena, amintită în anul 1265. Este posibil să fie vorba de o femeie nobilă sau doar de condiție liberă, pentru că în document se precizează că pământul ei a fost lăsat în folosință altei persoane, din cauză că Maria Magdalena a murit fără urmași³². Tind să cred astfel și datorită faptului că în părți din vestul Europei primii care au purtat un nume dublu au fost nobilii (începând cu a doua jumătate a secolului al XI-lea), la nenobili această practică intrând în uz cu circa un secol mai târziu³³. Indiferent de statutul social sau alte caracteristici ale Mariei Magdalena, faptul că avem un singur exemplu de acest gen, face ca o concluzie în acest moment să fie prematură.

Alegerea și distribuția numelor. Evoluția antroponimiei pe teritoriul Transilvaniei nu este mult diferită de cea din vestul Europei, prefacerile majore neocolind această zonă, existând însă un decalaj de aproximativ un secol în privința schimbărilor survenite în denotația indivizilor. La aceasta a contribuit situația politică mai puțin prielnică unei organizări statale și religioase, în cadrul cărora societatea evoluează și se dezvoltă pe baza unor reguli, chiar dacă acestea nu sunt impuse de la centru. Însă, odată cu supunerea treptată a Transilvaniei de către Regatul Ungariei și a extinderii organizării Bisericii Romane, zona se înscrie pe o linie nouă de evoluție. Aceasta va fi perturbată puternic de marea invazie mongolă din anii 1241-1242, ale cărei urmări nu vor fi depășite în întregime nici după două decenii. Acest eveniment nu a avut o

²⁹ În Burgundia cele mai numeroase erau referirile geografice, legate de numele propriu prin prepoziția *de* – Patrice Beck, *Évolution des formes anthroponymiques en Bourgogne (900-1280)*, în *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, tome I, Tours, 1990, p. 61-85 (p. 81).

³⁰ DIR.C II, doc. nr. 522.

³¹ Dominique Barthélemy, *Vendômois: le système anthroponimique (X – milieu XIII siècles)*, în *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*, tome I, Tours, 1990, p. 35-60 (p. 38) – transformarea numelui patern în cel de-al doilea nume s-a constatat în special în cazul antroponimiei masculine.

³² DIR.C II, doc. nr. 68.

³³ Beck, *op. cit.*, p. 82.

influență directă asupra evoluției antroponimiei, decât prin faptul că se înregistrează o scădere a numărului de documente, în urma distrugerilor și pierderilor, precum și a scăderii populației, ceea ce face ca numele de persoane care au ajuns până la noi să fie mai puține decât în perioada anterioară anului 1241 și în cea de după 1270. Evident că nu toate schimbările survenite în regatul maghiar au funcționat similar și în Transilvania, aici putând fi sesizate elemente ale unei evoluții specifice, locale.

Extinderea organizării bisericești și implicit convertirea unei părți a populației la credința catolică, precum și programul antroponimic al Bisericii Romane³⁴, a influențat adoptarea și în Transilvania, încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea³⁵, a unor nume creștine (Ana, Maria, Benedicta sau Magdalena), dar, în acea perioadă, acestea sunt încă surclasate de numele necreștine (Daraga, Choucud, Chynchola sau Huldhol), ambele cazuri fiind întâlnite și în ce privește antroponimia masculină. Situația rămâne neschimbată în a doua jumătate a secolului din punctul de vedere al proporției dintre numele creștine și cele necreștine, crescând totuși numărul primelor și apărând nume creștine noi, cum ar fi Elisabeta, prima dată atestat în anul 1260. Elisabeta este și unul dintre cele mai des menționate nume de femeie în documentele avute în vedere, fiind botezate astfel șase persoane. Poate că la răspândirea numelui a contribuit și faptul că regina cea tânără a Ungariei, soția lui Ștefan al V-lea, și apoi soția regelui Ladislau al IV-lea Cumanul (1272-1290) se numeau Elisabeta³⁶, pentru nobili (patru din cele șase femei erau nobile), la acordarea numelui, un rol important avându-l moda și prestigiul numelui³⁷.

Un alt nume mai des menționat este Margareta, purtat tot de către șase persoane, dintre care trei femei nobile, două slujitoare (una fiind menționată cu ocazia punerii ei în libertate) și o persoană cu statut social incert. Marea majoritate a numelor au fost purtate doar de câte o singură individă, alte nume creștine folosite de mai multe femei fiind: Rosa (2 persoane), Benedicta (2), Maria (2), Magdalena (celălalt nume pentru Magdalena, dar valabil și pentru Maria, este însă sub forma numelui dublu de Maria Magdalena). Dintre numele necreștine doar Deraga/Daraga și Scepa au fost purtate de câte două persoane, toate cele patru femei fiind de condiție servilă, una fiind eliberată, după cum ne comunică documentul.

Majoritatea covârșitoare a femeilor nobile poartă nume creștine, de sfinte (Cecilia, Benedicta), de personaje din Noul Testament (Ana, Maria Magdalena), femininul unor nume de apostoli sau o altă grafie a numelui Sfintei Paula (Paulia), nume de martiri (Iustina) etc.. Doar o singură femeie poartă un nume neidentificat de către mine ca fiind creștin, și anume Eebe. În schimb, numele necreștine sunt purtate de persoanele cu statut social nenobil, dependente sau libere. Însă antroponimele precum Maria, Elisabeta sau Elena sunt întâlnite și la slujitoare. Faptul că mai cu seamă în familiile nobile se adoptă nume creștine poate fi determinat și de o mai bună propagare a preceptelor Bisericii Romane în rândurile acestora, decât printre nenobili, în cazul cărora reglementările probabil că erau urmate mai lent.

O motivație a acordării anumitor antroponime, cum ar fi Ana, Maria sau Paulia, poate să fie și faptul că erau preferate nume ale unor sfinți celebrați în toată lumea creștină și nu doar pe plan local, un foarte util ghid în acest sens fiind lista de sărbători oficiale pentru întreaga creștinătate fixate de către papa Grigore al IX-lea în anul 1232³⁸. Acordarea de antroponime creștine ține și de ideea legării, prin intermediul numelui, a identității unei persoane de cea a unui

³⁴ Șerban Turcuș, *Biserica Romană și reglementarea impunerii numelui în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, în *Studia Universitatis Babes-Bolyai. Theologia Chatolica*, 4, 2009, p. 109-126 (p. 110).

³⁵ Înainte de anul 1208, în documentele supuse cercetării pentru acest material, nu am întâlnit nici o mențiune a unui antroponim feminin.

³⁶ Numele real al soției lui Ladilau Cumanul era Isabella, fiică a lui Carol de Anjou, regele Siciliei – DIR.C II, doc. nr. 360 și notele nr. 2 și 3, p. 317.

³⁷ Sliz, *op.cit.*, p. 176.

³⁸ Turcuș, *op.cit.*, p. 111-112.

sfânt, profet, apostol sau martir, acesta devenind astfel patron al aceluși individ³⁹. Din lista de sărbători menționată părinții se puteau inspira în acordarea acelor nume copiilor lor, ale căror purtători, celebrați la datele fixate de Biserică, puteau garanta o influență de cât mai bun augur asupra indivizilor în cauză și să îi îndrume și călăuzească pe drumul lor spre mântuirea dorită de fiecare creștin. La fel ca și azi, este posibil ca și în Evul Mediu să se fi ținut cont la acordarea numelui unui copil de sfântul care era sărbătorit în ziua nașterii sale, atribuindu-i-se astfel acel nume sau un derivat al său (cum ar putea să vină numele Paulia de la Paula).

Sunt interesante cazurile a două antroponime care ar fi putut să fie acordate pe baza unor însușiri, caracteristici ale persoanei respective, fiind astfel nume derivate dintr-un *cognomen* sau format în același mod. Însă situația este încă neclară. În primul rând am în vedere antroponimul Fehera⁴⁰. În limba maghiară *fehér* înseamnă *alb*. Textul documentului nu oferă indicii cu privire la motivele primirii de către Fehera a acestui nume. Nu este exclus ca la cel care a redactat documentul să fi ajuns varianta originală de pronunție a numelui în limba maghiară, iar acesta l-a păstrat așa, punând numai litera *a* la final pentru a fi de genul feminin în limba latină. Un alt nume care ar putea să-și aibă originea într-o însușire a persoanei purtătoare, chiar dacă nu este vorba de o însușire fizică, ci de una privind o legătură de familie, este Huga⁴¹. Tot în limba maghiară *húg* înseamnă *soră mai mică*, iar *húga*, care este articulat, înseamnă *sora mai mică a lui* Dacă aceste presupuneri vor găsi sprijin științific în urma investigațiilor viitoare, avem de-a face cu nume păstrate într-una din limbile vulgare ale regatului, și anume limba maghiară, primul dintre cele două antroponime fiind doar adaptat pentru limba latină.

Concluzii. În stadiul actual, încă incipient, al cercetărilor privind antroponimia feminină din Transilvania medievală, concluziile care se desprind nu au încă un caracter definitiv, contribuțiile viitoare putând confirma sau infirma anumite afirmații făcute acum.

În afară de datele statistice prezentate în prima parte a acestui material, care probabil se vor modifica datorită cercetărilor viitoare, din documente reiese și faptul că în secolul al XIII-lea exista o predilecție față de un anumit fel de antroponime, în conformitate cu apartenența socială, astfel că femeile nobile poartă, aproape în exclusivitate, nume creștine, în timp ce în mediile nenobile se preferă încă numele necreștine. Însă, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea se constată și în această zonă o evoluție în direcția abandonării treptate a numelor mai vechi și a adoptării antroponimiei creștine, evoluție care într-o lume guvernată de preceptele Bisericii Romane, mai devreme sau mai târziu, ar fi fost inevitabilă.

Tipurile de denotație sunt, în general, aceleași cu cele identificate și în alte părți ale Europei medievale, în Transilvania fiind încă întâlnite numeroase cazuri cu nume unic. În ce privește numele însoțite de o desemnare complementară, s-a pus un mai mare accent pe referința ce exprimă statutul social sau ocupația/meseria, nelipsind însă nici celelalte moduri de desemnare, tipologia propusă de noi fiind întocmită strict pe baza felurilor de nume găsite pentru Transilvania secolului al XIII-lea. Evident, dacă cercetările viitoare o vor reclama, tipologia, la rândul ei, va suferi modificările necesare.

În încheiere aș dori să atrag atenția asupra necesității continuării investigațiilor științifice în direcția antroponimiei, deoarece, pe lângă faptul că reprezintă o temă de studiu foarte interesantă, informațiile rezultate în urma cercetărilor pot să contribuie la o mai bună înțelegere a realităților vieții din Transilvania medievală.

³⁹ *Ibidem*, p. 111.

⁴⁰ DIR.C.I. *Registrul de la Oradea*, doc. nr. 33.

⁴¹ DIR.C.I. *Registrul de la Oradea*, doc. nr. 364.

Feminine Anthroponymy in Thirteenth-Century Transylvania.***Preliminary views****Abstract*

In this article I have attempted to provide preliminary data concerning the feminine anthroponymy in 13th century Transylvania. The sources used are the documents published in Volume I (11th, 12th and 13th centuries) and Volume II (13th century) of the collection *Documente privind Istoria României. C. Transilvania*, Editura Republicii Populare Române, 1951 and 1952.

After the presentation of the statistical results from the investigated documents, I have proposed a typology to be used for a clearer delimitation of the types of feminine names. Then I discussed the female anthroponymical system in 13th century Transylvania and the selection and distribution of those names.

While this paper ends with conclusions, the current state of the research on women anthroponymia in medieval Transylvania prevents these from being definitive. Further research is required to confirm or refute the data obtained so far.

ANTROPONIMIA CLERULUI DIN REGISTRUL DE DIJME PONTIFICALE PE ȘASE ANI [1332-1337] CU REFERIRE LA TRANSILVANIA*

Keywords: *anthroponyms, Church, clergy, Transylvania, statistics*

Cuvinte cheie: *antroponomie, Biserică, cler, Transilvania, statistică*

Apariția la începutul mileniului I d. Hr. a celei mai importante instituții de origine divină, dar care funcționează ca un binom celest-terestru, Biserica, a marcat și trecerea societății umane la un nou model de organizare. Conform decretelor justiniene, *Imperiumul* trebuie să fie în acord cu autoritatea ecleziastică, în sensul în care între treburile umane și cele divine există o *symphonie* [Novella 42, Novella 6]¹. Carlo Fantappiè indica modul în care se armoniza puterea Bisericii și a pontifului, pornind de la acoperirea dreptului roman și cum autoritatea pontificală era de necontestat în lumea medievală². Creșterea ulterioară, în Occident, a puterii pontificale și implementarea hierocrației asupra Europei romane, prin raportarea la *christianitas*³, a permis Bisericii să-și afirme autoritar puterea asupra tuturor celor ce recunoșteau întâietatea Sfântului Petru și a vicarului său⁴. Astfel, în condiții specifice, se dezvoltă în cadrul Bisericii Romane sistemul de dijme, prin care anumite sume de bani intrau în patrimoniul Sfântului Petru cu scopul de a susține eforturile misionare și caritabile ale Curiei. În acest context mai larg se înscrie și redactarea acestui registru de dijme cu referire la spațiul maghiar.

Engel Pál remarca faptul că rareori Curia romană pretindea beneficii materiale extraordinare din acest spațiu de frontieră al *christianitasului*⁵, iar când s-a făcut acest lucru, a fost accidental și fără mari beneficii pentru Curie⁶. În anul 1331 pontiful Ioan al XXII-lea scria

*Acest studiu este parte a proiectului CNCIS din seria PN IDEI 2348/2009: *Antroponomia în Transilvania medievală (sec. XI-XIV). Evaluare statistică, evoluție, semnificații*.

¹ Biondo Biondi, *Religione e diritto canonico nella legislazione di Giustiniano*, în *Acta Congressus Iuridici Internationalis "VII Seculo A Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano Promulgatis"*, Romae 12 – 17 Novembris 1934, vol. I. Roma, Ed. Libreria pontif. instituti utriusque iuris, 1935, p. 101. Înțelegerea are ca scop eliminarea inechităților din corpurile sociale și apărarea bunelor instituții sub umbrela legii romane, care nu este altceva decât legea Bisericii [p. 111].

² Carlo Fantappiè, *Introduzione storica al diritto canonico*, Bologna, Ed. Il Mulino, 2003, p. 52-53. De asemenea, este de notat modul în care decretalele pontificale utilizează limbajul tehnic al împăraților, iar pontifului Siricius [384-399] i se poate imputa achiziționarea stilului „juridico-militar” al constituțiilor imperiale romane (p. 52).

³ Pentru explicațiile termenului v. Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*. București, 2001, p. 17, nota 1. De asemenea capitoul I, *Hungary: A frontier society*, p. 6-41, din lucrarea Norei Berend, *At the gates of Christendom. Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary, c. 1000 - c. 1300*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. În istoriografia maghiară printre primii medievaliști care a discutat originile termenului și l-a utilizat vezi Jenő Szűcs, *Theoretical elements in master Simon de Keza's Gesta Hungarorum (1282-1285)*, în *Etudes historiques hongroises publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, vol. I, Budapest, Ed. Magyar Tudományos Akadémia, 1975, p. 241-244 unde definește *christianitas* ca „*societas fidelium christianorum*”, cu referire la aceia ce urmau confesiunea romană.

⁴ Fantappiè, *op. cit.*, p. 97, precum și Jaroslav Pelikan, *Tradiția Bisericii. O istorie a dezvoltării doctrinei*, vol. IV [Reformarea Bisericii și a Dogmei, 1300-1700], București, Ed. Polirom, p. 118-119, 127-131.

⁵ Pál. Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale [895-1526]*. Cluj Napoca, Ed. Mega, 2006, p. 170.

⁶ *Ibidem*. Între 1281-1286 s-au încasat prin perceptorul Gerardo de Modena, în 1308 s-au încasat sume pentru cardinalul Gentile, ultimele restanțe fiind ridicate între 1317-1320 de Rufinus de Civinio, arhidiaconul de Tolna [2967 de florini, din care 1744 s-au cheltuit pentru întreținerea percepturului]. Ultimii perceptori pontificali au străbătut Ungaria în anii 1350-1354, respectiv 1373-1375.

clerului din Ungaria că: „mai demult papa Clement al V-lea, de fericită pomenire, din mila și dragostea cucernică pe care o avea pentru Pământul Sfânt, a hotărât la sinodul de la Vienne, cu încuviințarea aceluia sinod, ca în temeiul puterii apostolice să așeze o dijmă pe toate veniturile bisericești, oriunde s-ar găsi ele, care să se ceară și să se plătească, potrivit obiceiului îndătinat [...] timp de șase ani și să se întrebuințeze la ajutorarea Pământului Sfânt, iar în alt chip împotriva răzvrătiților și a dușmanilor credinței catolice”⁷. Solicitarea pontificală venea pe fondul notificării că din Ungaria nu se strânsese nimic după 1311, iar scrisoarea indica modul cum se va face⁸. Însărcinați cu colectarea dijmelor au fost Iacob al lui Berengariu, benedictin, econom al conventului din Grasse din dieceza Carcassone, și Raymond de Bonofato, preot al capelei Sf. Mihail din dieceza Limoges⁹.

Pe data de 18 martie 1332, Suveranul Pontif solicita regelui Carol Robert să sprijine prin toate mijloacele activitatea de colectare a dijmelor pe 6 ani¹⁰, cerere adresată pe data de 1 aprilie 1332 și voievodului Transilvaniei, Toma Szécsényi, precum și comitelui de Satu Mare¹¹, Paul Szántói. Apelul la cei doi nu era întâmplător, din moment ce dieceza Transilvaniei era vizată și ea de colectori, ce se găseau chiar în acea perioadă acolo¹², iar Toma era rudă cu familia regală¹³, putând să influențeze decizia regală. De altfel, Toma Szécsényi se găsea în grațiile pontificale, după cum rezultă din mandate pontificale adresate acestuia sau fiului său, Mihail¹⁴.

La data de 1 aprilie 1332 rugămintea pontificală de sprijin se îndrepta și spre arhiepiscopii și episcopii din regatul maghiar¹⁵, ceea ce sugerează o indolență a autorităților față de efortul colectoarelor pontificale. Poate, nu întâmplător, Ioan al XXII-lea decidea la data de 1 iunie 1332 să dea curs solicitării regale de a primi 1/3 din beneficiile colectate de trimișii pontificali, tocmai pentru lupta sa acerbă pentru credință la frontiera *christianitas*-ului¹⁶. În urma acestui gest de bunăvoință pontificală, mandatele de la Avignon nu mai conțin asemenea impulsioni pentru diverșii factori decizionali, iar colectarea dijmelor se poate desfășura normal.

Trebuie menționat faptul că la nivel de delegați pontificali, în 1335, la data de 5 august, Benedict al XII-lea, succesorul lui Ioan, îl acredita pe lângă curtea regală, ca și colector al dijmelor pe 6 ani, în locul lui Raymond de Bonofato pe Iacob de Langres, sacristiar al bisericii din Carpentras¹⁷, care pe data de 23 aprilie 1336 se găsea în Transilvania unde încasa niște sume

⁷ *Documente privind Istoria României, veacul XIV, C. Transilvania*, vol. III [1331-1340]. București, 1954 [în continuare *DIR*], doc. 12, p. 7.

⁸ Timp de șase ani la două date: una fixă - 1 noiembrie [sărbătoarea Tuturor Sfinților], una mobilă: Înnălțarea Domnului [40 de zile după Paști].

⁹ *DIR, C., Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 9, p. 4, doc. 10, p. 4, doc. 11, p. 5, doc. 12, p. 6-7, doc. 13, p. 7-8, doc. 59, p. 254-255, doc. 92, p. 271. Din corespondența asociată acestei legății știm că cei doi aveau subordonați un număr de subcolectori pontificali pentru fiecare dieceză. La data de 25 ianuarie 1332 cei doi erau prezenți la Alba-Iulia de unde îi scriau prepozitului de Sibiu, *Thomas*, pentru a-l anunța că parohii din Slimnic, Cîsnădie, Șura Mică, Noul, Ocna Sibiului, ceruseră copii după scrisoarea apostolică și nu le plățiseră, fiind pasibili de excomunicare pentru datoria de trei mărci cât costase redactarea [doc. 59, p. 254-255]. Tot din scrisoarea respectivă știm că cu ceva zile înainte de 25 ianuarie cei doi trimiși fuseseră la Sibiu unde, respectivii parohi solicitaseră magistrului Ioan, notar și scrib apostolic, întocmirea acelei copii.

¹⁰ *Ibidem*, doc. 72, p. 260.

¹¹ *Ibidem*, doc. 76, p. 262-263.

¹² *Ibidem*, doc. 56, p. 122 [1 martie], p. 123 [3 martie].

¹³ Pál Engel, *Középkori Magyar genealógia* [CD-Rom]. Budapesta, 2001, neamul Kácsics: căsătorit cu Anna de Auschwitz, nuda regină. Vezi și *DIR, C. Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 105, p. 276-277 [scrisoarea reginei pentru capitulul de Alba Iulia].

¹⁴ *DIR, C. Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 65, p. 256 [9 martie 1332] și doc. 66, p. 257 [1332, martie 9].

¹⁵ *Ibidem*, doc. 77, p. 263.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 89, p. 269-270, doc. 90, p. 270. De asemenea mandatul prin care pontiful porunea celor doi colectori să cedeze treimea cuvenită regelui din tot ceea ce însemna suma celor 6 ani [doc. 92, p. 271].

¹⁷ *Ibidem*, doc. 249, p. 356.

de bani de la parohii din dieceză¹⁸. În 15 martie 1336 același Benedict al XII-lea îi anunța pe Iacob al lui Berengariu și pe Iacob de Langres despre faptul că l-a delegat ca și ajutor temporar al acestora pe colectorul pontifical din Polonia, Galhard de Carceribus, prepozit de Titel [arhiepiscopia de Kalocsa]¹⁹.

Pe data de 6 mai 1337, aproape de finalul perioadei de colectare a respectivelor dijme, pontiful îl numește ca și nunțiu apostolic, alături de cei trei precedenți și pe Petru al lui Gervasius, canonic de Viviers²⁰.

Nunțul era investit cu puterea de a rosti interdictul, suspendarea sau excomunicarea și avea obligația de a informa Curia asupra stării de fapt din regatul maghiar.

În aceeași zi Benedict al XII-lea îl anunța pe regele Carol Robert că pot fi trimiși spre Avignon banii strânși în sus-zisa perioadă²¹, iar pe cei trei nunții despre faptul că Iacob de Langres și Iacob al lui Berengariu au obligația de a se prezenta Curiei cu un raport complet²².

Acești trimiși ai Curiei de la Avignon s-au bucurat pe parcursul celor 6 ani în care au cutreierat ținuturile Ungariei de sprijinul unor subcolectori, unii cunoscuți, alții nu. Dintre ei îi amintim pe Benedict, arhidiaconul de Tylegd, și pe Toma, custodele capitlului de Alba Iulia, din dieceza Transilvaniei²³, Ioan al lui Vitus și Ioan al lui Dominic [1333-1334], Ioan al lui Vitus și Ioan al lui Gașpar [1335] din dieceza de Agria²⁴ sau, personal, Iacob al lui Berengariu în 1332, pe data de 1 martie, respectiv 3 martie 1332, când a încasat sume de la unii clerici ai diecezei transilvănene²⁵.

Într-un *appendix* al registrului există câteva adnotări ale lui Raymond de Bonofato, care ne permit să identificăm traseul urmat de cei doi nunții apostolici, precum și cheltuielile lor *super expeditionibus Regni Ungarie*: la 27 aprilie <1331>²⁶ cei doi [*ego et socius meus dominus Jacobus Bellenguarii*] au părăsit călare [*pro equis conductis*] Avignon-ul și au cheltuit 7 florini până la Nisa; aici au luat o galeră [*guallea*] cu 14 florini și 14 chulaqi până la Pisa. De la Pisa la Segni [Signia] s-au deplasat cu catări sau măgăruși [*pro conductione animalium*] și tot cu același mijloc de transport [*pro conductione animalium castris comitis*] au ajuns la Zagreb, venind de la Veneția, contra unei sume de 5 florini²⁷.

Între Segni și Veneția au făcut traseul cu o barcă [*pro barqua*] [probabil un flotor intermediar între barca obișnuită și o galeră] ce i-a costat 2 florini și jumătate, iar apoi s-au deplasat spre Buda²⁸ unde s-au întâlnit cu Chanadin Telegdi, arhiepiscopul de Strigoniu și primat al Ungariei, respectiv Nicolae Dörögdi²⁹, episcopul de Agria.

¹⁸ *Ibidem*, doc. 56, p. 173. Dintr-un alt document, anterior zilei de 5 august 1335, datat 13 iunie 1333, Ioan al XXII-lea îl recomandă episcopului de Cenad pe Iacob de Langres, canonic de Mauriennes ca nunțiu al său în locul lui Raymond de Bonofato, care murise între timp [doc. 141, p. 298]. Explicația defazajului, rezidă, probabil între momentul numirii oficiale [1333] și anunțarea regelui /acreditarea lui Iacob[1335] într-un context ce impunea acest lucru oficial.

¹⁹ *Ibidem*, doc. 318, p. 408, doc. 319, p. 408.

²⁰ *Ibidem*, doc. 326, p. 412.

²¹ *Ibidem*, doc. 327, p. 412.

²² *Ibidem*, doc. 328, p. 413. Banii [sau bunurile colectate] „în monete de aur sau de argint” urmau să fie depuse la „iubiții fii negustorii din societatea Acciaiuoli [*Azayolorum*] din Florența, care stau la Veneția [filiala venețiană a băncii]” [6 mai 1337]. cf. doc. 329, p. 413.

²³ *Ibidem*, doc. 56, p. 122.

²⁴ *Schematismus Cleri Almae Dioecesis Szathmáriensis ad annum Jesu Christi 1864*, Szathmárin, 1864, p. 24. Vezi unele mențiuni și în *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 248, nota 11, respectiv p. 251.

²⁵ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 122-123.

²⁶ *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, seria I, vol. I. Budapesta, 1882, p. 409. Raymond a notat din grabă „anno Domini MCCC”.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Pentru cei doi vezi Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, vol. I. Budapest, Ed. Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézete [seria Historia], 1996, p. 63 și p. 68.

Registrul ca atare, în care s-au consemnat sumele cotizate de clericii maghiari între 1332 și 1337, este inegal ca valoare de redacție în ceea ce privește regiunea care ne interesează în mod direct. Cea mai bine ordonată dieceză este Oradea, care de altfel s-a bucurat de o impozitare pe parcurs real de 6 ani³⁰ în toate arhidiaconatele componente³¹, plus orașul Oradea și capitulul catedralei. Redactorii registrului și subcolectorii au dat dovadă de un bun simț al organizării, astfel încât scăpările de înregistrare sunt minime.

Dieceza transilvăneană însă, chiar dacă s-a bucurat de prezența nunțului pontifical [cel puțin în 1332], este un exemplu negativ de înregistrare a plăților și a celor datori a plăți dijma. Înregistrările sunt fracționate pe cel puțin două plăți anuale, sumele sunt încasate doar pe 5 ani³², iar adeseori redactorii registrului au uitat să menționeze faptul că s-a trecut la un alt arhidiaconat decât cel anterior³³. Ultimele plăți sunt din anul 1336 și sunt făcute de arhidiaconi sau de preoți din arhidiaconatul de Ozd³⁴ astfel încât aceste plăți par a fi mai mult simbolice pentru anul al cincilea de dijmuire. Prepozitura de Sibiu a fost impozitată doar pe trei ani [1332-1335], iar plata s-a făcut de fapt doar în anul 1337³⁵.

Conform registrului, din cele două dieceze s-a încasat [cu tot cu plata făcută de cei doi episcopi] o sumă de 3247 de mărci, 3 fertuni, 10 groși și 2 dinari³⁶.

Dieceza de Cenad a avut parte de o impozitare pe trei ani [1333-1335], fără a avea deficiențele transilvănene, în timp ce înregistrarea plăților din dieceza de Agria sunt mai mult decât expeditivă, fiind menționată, fie numai localitatea³⁷, fie localitatea și suma, fără a se mai aminti titularul bisericii locului³⁸. Din *Enciclopedia Evului Mediu*, editată sub redacția lui Andre Vauchez³⁹, din bibliografia aferentă subiectului pentru spațiul Vest european și Central european, se distinge noutatea pe care subiectul o are în preocupările istoriografice [1979-1997] și delimitările și limitările pe care acest aspect le cunoaște.

A da un nume unui nou născut astăzi pare de domeniul banalului, dar în societatea creștină ieșită din mileniul marilor migrații subiectul era de certă competență a Bisericii.

El exprimă fără cale de întoarcere apartenența noului născut sau a adultului proaspăt botezat la societatea cetățenilor creștini. Prin acest gest noul născut devine parte a Împărăției și este chemat să o moștenească, să facă parte din aceasta⁴⁰.

Monique Bourin indica faptul că în Biserica romană interesul pentru botezarea cu nume de esență creștină nu a fost prezent până în secolul al XIII-lea, în timp ce în Biserica Orientului aceste aspecte au o emergență timpurie⁴¹.

³⁰ *DIR, C. Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 41-122.

³¹ Acestea erau, în ordinea colectării pe ani: Bihor, Bekes. Homorog, Călata, Zeghalm, Coleșer.

³² *DIR, C. Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 122, p. 123/p. 137 [pentru observarea fracționării].

³³ *Ibidem*, p. 127, p. 130, p. 134, p. 136, p. 141, p. 147, p. 148, p. 151, p. 153, p. 154, p. 157, p. 158, p. 161, p. 163, p. 164, p. 170 ș. a.

³⁴ *Ibidem*, p. 218.

³⁵ *Ibidem*, p. 219, p. 219-221.

³⁶ *Ibidem*, p. 221. Conform editorilor textului în limba română marca transilvăneană era ceva mai ușoară decât marca de Buda. Astfel greutatea mărcii transilvănene [ca măsură de greutate și nu ca monedă!] era de 206 grame, iar cea de Buda cântărea 245 de grame [cf. nota 4, p. 165]. Practic, trimișii Curiei reușiseră să adune ceva mai mult de 668 kg și 882 de gr. de argint din arealul celor două dieceze.

³⁷ *Ibidem*, p. 250-251.

³⁸ *Ibidem*, p. 252.

³⁹ *Encyclopedia of Middle Ages*, eds. André Vauchez in association with Barrie Dobson and Michael Lapidge, vol. II [K-Z]. Chicago, Illinois, 60611, USA, Ed. Fitzroy Dearborn Publishers, 2000, p. 1002.

⁴⁰ Matei, 19: 29: Și oricine a lăsat case sau frați sau surori, sau tată, sau mamă, sau femeie, sau copii, sau țarine, pentru numele Meu, înmulțit va lua înapoi și va moșteni viața veșnică, în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.

⁴¹ *Encyclopedia of Middle Ages*, p. 1002. Sfântul Isidor de Sevilla [sec. VI d. Hr.] discutând în lucrarea sa, *Etymologies*, despre și diverse aspecte legate de teologie, în cartea a VII-a, la capitolul I, intitulat „Despre Dumnezeu”, arată la

Spre 1050 conversia creștină a spațiului european fusese aproape finalizată, după opiniile istoricilor, rămânând ca „inelul” de state nou-converse [Norvegia, Polonia, Danemarca, Ungaria] să finalizeze acest proces de acceptare a agregatului de rit roman⁴².

Prin fixarea de către pontiful Grigore al IX-lea a calendarului sărbătorilor, ce oferea o bază antroponimică [1232] și prin suportul oferit de Scriptură pentru nașterea întru Biserică prin Botez⁴³ credinciosul pășea spre lumea lui Hristos.

Șerban Turcuș observa faptul că și Transilvania s-a înscris cu un oarecare retard în acest proces de „revoluție antroponimică” ce a început în etapa hierocrației și că inclusiv în cadrul sinodului interprovincial de la Buda [1279], legatul pontifical Filip de Fermo a interzis cu desăvârșire laicilor să dea nume copiilor fără acordul și participarea clericului ce a botezat copilul⁴⁴. Mai trebuie de asemenea precizat faptul că onomastica creștină de factură orientală greco-slavă, după cum se va vedea, interferează pe alocuri efortul antropnomic al Bisericii române, la fel cum fondul germanic, al coloniștilor are și el substanță în spațiul denumit *fundus regius*. Despre vechile nume tribale maghiare putem afirma că se ivesc sporadic.

La fel ca și în alte regiuni geografice ale Europei de rit latin, clericii din arhiepiscopia de Kalocsa, adică din diecezele răsăritene ale regatului maghiar, precum Oradea, Transilvania, Cenad, Agria, sunt foarte greu de urmărit în studii individuale, deoarece sunt beneficiarii doar ai unui *nomen proprium*, dublat uneori de funcția clericală pe care o ocupă⁴⁵. Arareori se bucură de o poreclă care să-i individualizeze printre ceilalți officianți ai *missei*. Pornind de la sugestiile relative, oferite de miscelaneul de articole publicate sub numele *Genese medievale de la anthroponymie moderne*, consider că rezultatul final va indica capacitatea de raportare a clericilor din Ungaria secolului al XIV-lea la o antroponimie specific creștină.

Sistematizând numele preoților din cadrul registrului pentru cei șase ani am identificat un număr total de 1669 de clerici, distribuiți în cele patru dieceze. Dintre aceștia 1669, doar doi beneficiază de un prenume dublu. Este vorba de *Thomas Tobyas*, preot de *Nagypalad*⁴⁶, din dieceza Transilvaniei, care plătește o singură dată dijma în anul 1334, respectiv *magistrul Paulus Priscianus*, tot din dieceza Transilvaniei amintit pentru prima dată la 1332⁴⁷. Calculând procentual, prezența celor două nume reprezintă un procent de 0.11% din totalul amintit mai sus. Se poate remarca cu privire la cele două nume asociate, că unul este de origine iudaică [*Tobyas*], iar celălalt

punctul 1 că Fericitul Ieronim a fost primul dintre scriitorii creștini care a tradus în limba latină înțelesul numelor ebraice, dar din lipsă de timp și spațiu, multe le-a lăsat neexplicate, ceea ce îl îndreptățește, în amintirea vrednicului înaintaș să facă acest lucru cf. Ernst Brehaut, *An encyclopedist of the Dark Ages. Issidore of Seville*, New York, Columbia University Press, 1912, p. 192. Tot Isidor, la capitolul 6 arată faptul că mulți oameni din vechime și-au primit numele într-un mod profetic, fiind în armonie cu trecutul și viitorul lor, cf. *Ibidem*, p. 195.

⁴² Collin Morris, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford, Ed. Clarendon Press, p. 13.

⁴³ Șerban Turcuș, *Biserica Romană și reglementarea impunerii numelui în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica*, an 54, nr. 4, 2009, p. 112, 113 [citatul din Isaia, 56: 5 despre înscrierea în Cartea Vieții]. Trebuie observat faptul că pe lângă acest pasaj, precum și cel din *Facerea*, 17:5 [p. 124] mai există pasaje care indică coparticiparea lui Dumnezeu la acordarea numelui. Este cazul la *Matei*, 16: 17-18 [Fericit ești Simone, fiul lui Iona...Și Eu îți zic tie, că tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica Mea], *Marcu*, 3: 16-17 [Deci a rânduit pe cei doisprezece: pe Simon, căruia i-a pus numele Petru; Pe Iacov al lui Zevedeu și pe Ioan, fratele lui Iacov, și le-a pus lor numele Boanergheș, adică fiii tunetului], *Ioan*, 1:42, *Matei*, 1:21 [Ea va naște Fiu și vei chema numele Lui: Iisus, căci El va mântui poporul Său de păcatele lor], corelat cu *Luca*, 1:31. Tot la *Luca*, 1:13 îngerul îl vestește pe bătrânul Zaharia că va avea un fiu ce se va numi Ioan, în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, patriarhul BOR. București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 116, p. 121-123.

⁴⁵ Monique Bourine, Pascal Chareille, *Introduction, un autre mod de designation pour les clercs?*, în *Genese medievale de l'anthroponymie modern, Tome II-1. Persistances du nom unique. Le cas de la Bretagne. L'anthroponymie des clercs*. Tours, Ed. Publication de l'Université de Tours. 1992.

⁴⁶ *DIR, C. Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 204.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 151-152.

de factură romană [*Priscianus*]. *Tobias* se leagă direct de *Cartea lui Tobit a Vechiului Testament*⁴⁸, acesta fiind celebrat în calendarul roman pe data de 13 septembrie⁴⁹. În spațiul german, ca nume este atestat în 1170 la Köln, în secolul al XIV-lea apărând în aceeași grafie ca și în Transilvania, la Magdeburg [1368-*Tobias*]⁵⁰. *Priscianus* este o coruptelă pentru *Priscillian*, sfânt martirizat la Roma, alături de Sf. Benedetta și Sf. Priscus, și cu zi de sărbătorire pe 4 ianuarie⁵¹.

În privința supranumelor sau *cognomenelor* situația nu este cu foarte mult diferită. Astfel sunt înregistrați douăzeci și unu de clerici ai căror prenume este dublat de un supranume. Din acest total patru poartă numele de *Petrus*, cinci de *Nicolaus*, trei de *Paulus*, trei de *Ladislau*s, urmați de un *Valentinus*, un *Michael*, un *Martinus*, un *Stephanus*, respectiv un *Dominicus* și un *Andreas*.

Procentual, din total, aceste supranume ocupă 1.25%, fapt care ar duce la un nereprezentativ 1.36% din total a numelor duble și a numelor dublate de *cognomen*. Din alt punct de calcul, situația s-ar prezenta precum în tabelul de mai jos.

<i>Petru</i>	<i>Nicolae</i>	<i>Paul</i>	<i>Ladislau</i>	<i>Valentin</i>	<i>Mihail</i>	<i>Martin</i>	<i>Stephan</i>	<i>Dominic</i>	<i>Andrei</i>	<i>Tot.</i>
4	5	3	3	1	1	1	1	1	1	1
19.05	23.81	14.29	14.29	4.76	4.76	4.76	4.76	4.76	4.76	100

Tabel 1. Distribuția procentuală % a numelor din totalul celor dublate de un supranume.

Trebuie menționat, de asemenea, faptul că din cei douăzeci și unu de clerici, șaptesprezece sunt membri ai unuia dintre cele trei capitluri: Oradea, Transilvania, Cenad, iar patru sunt simpli sacerdoți, dar toți din dieceza transilvăneană. Unul dintre ei este din Năsal [*Valentinus*], altul din Câpușul de Câmpie [*Dominicus*], altul [*Andreas*] din Banabic, iar altul dintr-o locație neprecizată din aceeași dieceză [*Paulus dictus Zumur*]. *Valentinus* este amintit de trei ori începând cu anul 1332, *Paulus dictus Zumur* o dată în anul 1332, *Andreas* o dată în același an 1332, iar *Dominicus* o dată în 1335.

Repartizată pe dieceze situația s-ar prezenta astfel:

Dieceza	Oradea	Transilvania	Cenad	Total
Nr. clerici	12	5	4	21
%	57	24	19	100

Tabel 2. Distribuția pe dieceze a clericilor cu nume dublate de cognomene.

Putem astfel observa că în proporție de 100% clericii orădeni ce posedă un cognomen fac parte din capitlu, la fel în dieceza de Cenad, în timp ce dieceza transilvăneană se află la polul opus cu 1/4 din numărul total al acestora.

Dintre aceste personaje, despre unul dintre ele știm că ocupă poziția de *lector* în cadrul capitlului din Kw [Serbia, grafia originală a scribului] și beneficiază și de un canonicat și în cadrul diecezei de Cenad. Este vorba despre *Petrus Padovanus*⁵². Restul dintre cei înregistrați sunt amintiți fie ca și simpli canonici, fie îndeplinind și funcția de preoți parohi la bisericile din Oradea.

⁴⁸ *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, patriarhul BOR, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991, p. 917-926.

⁴⁹ Wilfried Seibicke, *Historisches Deutsches Vornamenbuch, Band III [L-Sa]*, Ed. Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2000, p. 271. Numele ebraic *Tobijah* se traduce ca „plăcut Domnului”.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ semnificație: „din familia lui Priscilla”.

⁵² *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 222. Din text rezultă că este de origine nobilă fiind numit ca și *magister*.

Ca origine socială, unul, cu siguranță, face parte din aristocrație, este vorba despre *Ladislaus Aba, filius Weywode*⁵³. Celălalt *Ladyslaus*, cunoscut ca și *Cyne*⁵⁴, este fiul nobilului *Petrus dictus Cyne*, originar din comitatul Bihor, fiind posesor al Olosigului⁵⁵. Tot nobilimii îi aparține și *Ladislaus Magnus* [vezi *infra*]. Din punct de vedere al semnificației supranumelor, cinci sunt indicative etnico-geografice; două sunt cert etnice: *Nicolaus dictus Deptunicus* sau *Deuthunicus*, o corupelă pentru *Teutonicul*, după cum observau, de altfel, și editorii români ai textului⁵⁶, la fel ca și *Andreas Saxo*⁵⁷ din Banabic, în timp ce celelalte trei din serie sunt indicative geografice: astfel *Petrus Padovanus* ne indică o legătură cu orașul italian Padova. La o primă analiză am putea afirma că este cert vorba despre un italian, care are anumite atribuții în spațiul sudic al regatului.

Tot la fel de bine s-ar putea susține însă și faptul că este vorba de unul dintre studenții maghiari, care a studiat cândva, în jurul deceniului 1321-1330 sau mai devreme în acest important centru studentesc al Evului Mediu italian și astfel s-a ales cu un astfel de supranume. Totuși, din punctul nostru de vedere, am opta pentru prima variantă, deoarece, în capitlul cenădean, celălalt *Petrus* care poartă un cognomen este *Transilvanus*⁵⁸, iar *Nicolaus* mai este și *dictus de Warad*⁵⁹, adică, primul provine de undeva din arealul transilvănean [un cognomen vag/vast], în timp ce ultimul este clar un *orădean*.

Din restul de Șaisprezece denominațiuni, trei se referă la aspecte sau defecte fizice [*Michael dictus Niger*⁶⁰, *Valentinus Claudus*⁶¹ și *Stephanus Crispus*⁶²], unul la vârstă [*Dominicus antiquus*⁶³], iar unul la calități sau însușiri extraordinare, care i-au impresionat pe contemporanii săi [*Ladislaus magnus*⁶⁴ sau *dictus magnus*]. Primele trei se traduc prin: „cel Negru” ce indică un aspect măsliniu al tenului, „Șchiopul”, respectiv „Crețul”. Cel referitor la vârstă este clar, iar cognomenul lui *Ladislaus* trebuie să fie conexat cu ceva anume din viața sau atitudinea personajului, care să-i aducă o astfel de caracterizare.

De altfel, din alte documente, știm că preotul de strănă *Ladislaus* mai fusese solicitat și pentru o hotărnicire în data de 11 aprilie 1330⁶⁵. Putem presupune, cu un grad sporit de certitudine, că era de origine etnică maghiar și făcea parte din rândul nobilimii mijlocii a comitatelor⁶⁶ purtând și apelativul de *magistru*.

Două dintre sobrichete prezintă un raport antonimic foarte clar, chiar din punct de vedere spiritual: există un *Petrus dictus Sanctus Petrus* (!)⁶⁷, coleg de capitlu cu *Paulus dictus*

⁵³ *Ibidem*, p. 54. Este fiul voievodului Transilvaniei, Laurențiu Aba [a oupat *honor-ul* voievodal între 1242-1252], numit imediat după retragerea mongolo-tătără, în martie-aprilie 1242, dar în teritoriul devastate de războinicii mongoli nu a intrat până în vara lui 1243, unde se afla și Paul Geregye, investit cu funcția de comite de Solnoc [1242/43-1248], ambii cu rolul de a restaura autoritatea regelui Bela asupra teritoriului transilvănean, vezi pe larg la Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj Napoca, Ed. Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 86-87, pe larg, p. 83-95.

⁵⁴ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 53, 72.

⁵⁵ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. II, doc. 346, p. 164-166.

⁵⁶ *Ibidem*, nota 13, p. 48.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 146.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 229.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 222.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 48.

⁶¹ *Ibidem*, p. 136.

⁶² *Ibidem*, p. 248.

⁶³ *Ibidem*, p. 211.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 149.

⁶⁵ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. II, doc. 587, p. 315-317.

⁶⁶ András Kovács, *Familia Wass de Ţaga în Evul Mediu*, în *AIICN*, vol. 36, 1997, p. 79, explică diferențele dintre *comes* și *magister*.

⁶⁷ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 100. Plus nota 5: „*Petrus sacerdos dictus Sanctus Petrus*”, care reproduce sintagma originală din *Monumenta Vaticana...*, seria I, vol. I, p. 78.

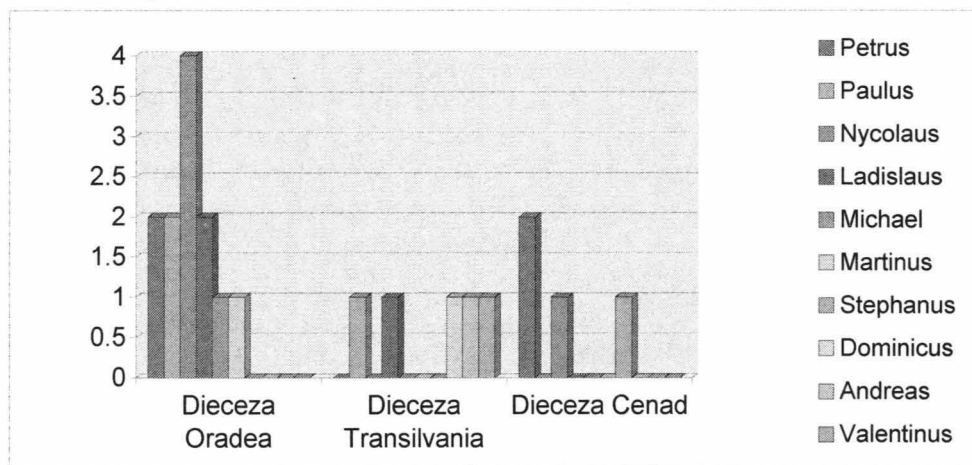
*Demon*⁶⁸. Restul de supranume, anume opt, au explicații diverse ori necunoscute, astăzi de neinterpretat sau neînțeles. Cognomenul lui *Nycolaus*⁶⁹, acel *dictus Socia* este legat probabil de calitatea sacerdotală a clericului: termenul se referă la un prelat care are atributul de companion cu funcție socială a unui inchiuzor⁷⁰.

Supranumele *filius Weywode* permite identificarea fără dubiu a canonicului orădean *Ladislaus* Aba, în timp ce acel *dictus Cyne* are tendința, prin transfer de la tată la fiu să se transforme într-un supranume pentru acea ramură a familiei nobiliare de Olosig. Cea mai apropiată formă identificată este vechiul termen anglo-saxon *cyne*, însemnând „regal”⁷¹. Lansăm acest fapt cu sensul unei supoziții, cu toate că știm din alte documente, însă cu 45 de ani mai târziu, că la Bran, regele Ludovic cel Mare ținea *ballistari* englezi.

În cazul lui *dictus Caytar* sobrichetul îl regăsim la 25 septembrie 1495, într-un document emis de Bartolomeu, vicearhidiaconul de Ciuc, care îi citează printre alții și pe un *Nicolaum Caytar* [*Kaytar*] pentru o posesiune din zona Oltului transilvănean⁷². Singura apropiere pe care o putem face este de arabicul *haydar*, care înseamnă „leu” sau, eventual, de turcicul *kadjar* care poate fi tradus ca „mărșăluiește rapid” și care a fost numele unui trib turcoman din Nordul Persiei, preluat de la liderul lor, Kadjar Noyon⁷³. Asocierea cu spațiul secuiesc a perpetuării acestui supranume pare a oferi un oarecare suport pentru originea turanică sau arabică turanizată pentru *Caytar*.

Nycolaus dictus Chiklar sau *Chitlass* rămâne fără o explicație plauzibilă a cognomenului, la fel cu acel *dictus Zumur* al lui *Paulus*. Pentru sobrichetul *dictus Chulak* singura ipoteză sustenabilă este asocierea cu acele monede care circulau în spațiul secuiesc, *chulaqi*, monedă măruntă neidentificată clar⁷⁴. *Dictus Gugar*, la fel și *dictus Tor* rămân fără o explicație.

Rămâne de observat modul în care antroponimele creștine dublate de un supranume se distribuie în funcție de dieceză.

⁶⁸ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 99.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 49.

⁷⁰ J. R. Tanner, C. W. Previte-Orton, Z. N. Brooke, *Cambridge Medieval History*, Cambridge, Ed. Cambridge University Press, 1929, vol. VI, p. 720.

⁷¹ http://www.20000-names.com/character_trait_names.htm, accesat pe data de 1. 07. 2010. Întră în componența unor nume precum Cynebald, Cynemar etc.

⁷² Barabás Samu, *Székelvi Oklévtár [1219-1776]*, vol. I. Budapesta, Ed. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1934, doc. 103, p. 168.

⁷³ Martijn Theodoor Houtsma et al., *First Encyclopedia of Islam*, 1913-1936, [Supplement] vol. 9, Leiden, Ed. E. J. Brill [Brill Academic Publisher], p. 613.

⁷⁴ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 154, nota 17.

De asemenea, putem observa într-o diagramă distribuția acestor sobrichete în funcție de dieceză, ilustrând practic tabelul de mai sus.

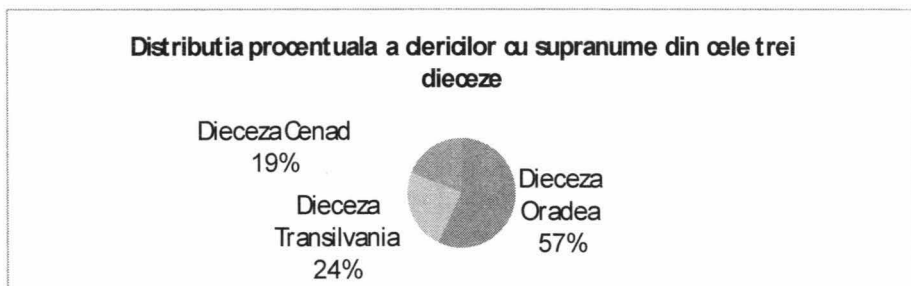

Diagrama 1

Trecând mai departe în analiza antroponimelor clericale prezente în registrul de dijme este necesar pentru început să parcurgem lista completă a numelor identificate și a numărului rezervat fiecărui antroponim din cele 1669 de persoane înregistrate.

Prezentarea acestor *nomina* se poate face atât alfabetic, cât și ținând cont de legătura acestora cu anumite elemente de identificare; în excursul nostru vom încerca să le abordăm pentru început, din prisma originii și funcționalității lor.

Plaja de nume a registrului se compune, după cum urmează din antroponimele: *Andreas, Bartholomeus, Philippus, Johannes, Jacobus, Mathias, Matheus, Petrus, Symon, Thomas*⁷⁵, *Barnabas, Lucas, Marcus, Paulus, Nycolaus, Zebedeus, Fabyanus, Gerardus, Laurentius, Lampertus, Magnus, Syxtus, Sebastianus, Vincentius, Valentinus, Vitus, Michael* [Arhanghelul], *Martinus* [de Tour], *Mauritius, Marcellus* [Centurionul], *Demetrius, Georgius, Leustachius, Emericus, Ladislaus, Stephanus, Dyonisius, Blasius, Cosmas, Damyanus, Egidius, Albertus, Augustinus, Gregorius, Benedictus, Dyco, Gallus, Anthonius, Dominicus, Franciscus, Sadoch, Arnoldus, Allexius, Bank, Briccius, Beneuis, Busa, Bernardus, Bogov, Bulch[onius], Beke, Beda, Bunnis, Bodornius, Clementinus, Collomannus, Chepanus, Cristianus, Clemens, Chama, Conradus, Kuncz, Chumpo, Cyndrinus, Ch...*, *Cantor, Desev, Detricus, Deyhardus, Ebyrhardus, Fintha, Friczko, Gabriel* [Arhanghelul], *Gothfridus, Gota, Henczmannus, Herthwicus, Henricus, Helvicus, Hermannus, Herbordus, Ioanka, Jovan, Ludvicus, Menhardus, Maczko, Pertramus, Perchtoldus, Poka, Rophayn/Raphael* [Arhanghelul], *Romanus, Renerus, Rudolphus, Rudberus, Sygurmmanus, Syfridus, Syboto, Tylmannus, Tammo, Sanctus, Tyba, Ture, Ulrichus, Vernerus/Wernherus*. Lor li se adaugă numele veterotestamentare: *Abraam, Yoseph/Joseph, Ysaak, Salomon, Danyel, Elyas*.

În total este vorba de 120 antroponime, de origini diverse. Din totalul de nume obținute, putem observa faptul că unsprezece sunt apostolice, trei legate de ucenicii lui Hristos, unul legat de un important personaj noutestamentar, unul legat de cel mai cunoscut sfânt făcător de minuni, doisprezece aparțin unor martiri sau sfinți ai primei perioade, patru aparțin marilor sfinți militari, trei marilor martiri ce au fost militari, trei sfinților regi ai Ungariei, unul aparține unui important sfânt cephalophor de secol I d. Hr., patru sfinților medici, trei sfinților doctori ai Bisericii, trei sfinților eremiți, patru sfinților mendicanți, două [sau trei, căci Mihail pendulează între două categorii] Arhanghelilor, opt unor sfinți de secol XI-XII d. Hr., două unor sfinți de secol V-VIII d. Hr., șase patriarhilor și proorocilor Vechiului Testament, restul de 49 fiind amestecate.

⁷⁵ În ordine, legați de Biserică: Grupul principal al Apostolilor Domnului, Grupul celor 70 de Ucenici, Apostolul Neamurilor, Arhiepiscopul Mirelor Lichiei, tatăl lui Iacov și Ioan, martiri ai secolelor II-XI d. Hr., Sfinți Militari, Marii Martiri Militari, Sfinții Regi ai Ungariei [cult local], sfinți cephalophori, sfinți medici, doctorii Bisericii, marii eremiți, mendicanți.

Practic, cantitativ, terenul este dominat de către antroponimicele martirice, urmate îndeaproape de cele apostolice și ale sfinților de factură recentă pentru perioada aceea, proveniți covârșitor din lumea nordică și germanică. Urmează numele veterotestamentare ce amintesc de patriarhi, regi și prooroci. Apoi, după un hiatus, la egalitate, numele cu rezonanță militară, mendicantă, respectiv antroponimicele legate de sfinți taumaturgi. Imediat următoare sunt acele nume legate de sfinții martiri militari, sfinții regi, sfinții doctori ai Bisericii, sfinții eremiți, ucenicii Domnului.

Totuși, dacă nu am fi operat această separație între sfinții militari, tocmai pentru că Arhanghelul Mihail nu poate fi inclus în rândul Marilor Mucenici și nici nu poate fi lăsat singur ca sfânt militar, aceștia se poziționează, de fapt, pe locul al patrulea.

Polifuncționalitatea aceluiași Arhanghel Mihail ar crește numărul antroponimicelor arhanghelice la trei într-un singur grupaj. Discuția poate exista de asemenea și la Sfântul Egidius, care a fost și eremit, nu numai medic, precum și la Sfântul Valentin, unde, episcopul a trăit în secolul V d. Hr., iar preotul a fost martirizat la Roma, acesta din urmă fiind sărbătorit în mod general în Biserica romană⁷⁶. De asemenea Sfântul Dionisie Areopagitul poate fi introdus în rândul martirilor crescându-le numărul la treisprezece.

Unele antroponimice au trecut ulterior prin filtrul creștin, în condițiile în care, așa cum indicam mai sus, Biserica își extinde programul de creștinare în toată Europa Nordică și de Vest, precum și Centrală. Astfel este cazul lui Arnoldus, care a devenit un denominativ creștin prin intermediul Sfântului Arnold de Soissons [1040-1087], patronul berarilor flamanzi⁷⁷. La fel se întâmplă și cu Pertramus [Bertram], nume germanic valorificat în sens creștin prin existența Sfântului Bertram, rege al Merciei din secolul al VIII-lea d. Hr., a cărui viață s-a publicat în spațiul englez în zorii Reformei [1516]⁷⁸. Tot astfel îl întâlnim pe Sfântul Coloman de Stockerau [m. 1012], pe Sfântul Eberhard de Salzburg [1125], pe Sfântul Bertold de pe Muntele Carmel [1195], pe Sfântul Rudolph de Gubbio [1066] sau pe Sfântul Siegfried al Suediei [benedictin, m. 1045].

Astfel într-un tabel procentual și o diagramă mai puțin tehnicizate, tot acest set de informații pot fi grupate astfel:

Nr.	SFINȚI	TOTAL	PROCENT
1	APOSTOLI	11	15%
2	UCENICI	3	4%
3	MARTIRI	13	19%
4	MILITARI	7	10%
5	SFINȚI DE SEC. II-XII	11	15%
6	SFINȚI DOCTORI AI BISERICII	3	4%
7	SFINȚI MEDICI	4	6%
8	SFINȚI REGI	3	4%
9	SFINȚI EREMIȚI	3	4%
10	SFINȚI MENDICANȚI	4	6%
11	ARHANGHELI	2	3%
12	VETEROTESTAMENTARI	6	9%
13	ALȚII	1	1%
		71	100%

Tabel 3. Distribuția procentuală a antroponimelor de sfinți din registrul de dijme.

⁷⁶ *Martyrologium Romanum*, Roma, Libreria Editrice Vaticana, 2001, 14 februarie, dar și <http://ocafs.oca.org/FeastSaintsLife.asp?FSID=101926>, accesat la 29. 06. 2010, unde este relatat pe larg martiriul preotului Valentinus în anul 269 d. Hr.

⁷⁷ Anneke B. Mulder-Bakker, *The Invention of Saintliness*. London, Ed. Routledge, New Fetter Lane, 2002, p. 58.

⁷⁸ <http://www.stmichaels-audley.org.uk/orthodox.htm>, accesat 1. 07. 2010.

Raportat la întreaga plajă de antroponimice, grupul țintă este sensibil superior ca antroponimie creștină. Diferența este făcută de 26 de antroponime ce înclină balanța spre „tabăra” predominant creștină. Prin adăugarea lui Cristianus și a lui Sanctus în această schemă, procentajul denominațiunilor creștine sporește cu un procent de 2% [raport: 61% vs. 39%] de la un raport: 59% vs. 41%.

RAPORTUL ANTROPONIMIC DIN REGISTRUL DE DIJME PE 6 ANI

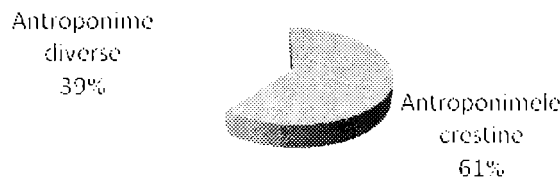

Diagrama 2. Raportul antroponimic între numele creștine și cele de diverse origini.

Cristianus și Sanctus sunt nume ce pot fi încadrate în categoria celor ce exprimă apartenența la *Mater Ecclesia*. Sanctus are însă și o analogie în calendarul roman, care pe data de 2 iunie îl serbează pe Sfântul Sanctus diaconul martirizat la Lyon în secolul al II-lea d. Hr. Pentru spațiul regalității maghiare, conexiunea ar trebui privită cu prudență și legată de substantivul comun, transformat în acest caz într-un substantiv propriu.

Dacă acceptăm translația celor două antroponime în categoria celor creștine, fără a le asocia tabelului sfinților, cele 49 de nume diverse se reduc la 47. Acestea grupează în categoria aceasta douăzeci și șapte de prenume germanice, două grecești, nouă vechi maghiare, trei slavice, unul vest slav, unul germanic maghiarizat, unul latin și trei de origine necunoscută.

Nr.	NUME	TOTAL	PROCENT
1	GERMANICE	27	57.4%
2	GRECESTI	2	4.1%
3	VECHI MAGHIARE	9	19.6%
4	SLAVICE	3	6%
5	VEST SLAVICE	1	2.3%
6	GERMANIC MAGH.	1	2.3%
7	LATINE	1	2.3%
9	NECUNOSCUTE	3	6%
		47	100%

Tabel 4. Distribuția procentuală a antroponimelor diverse din registrul de dijme.

În acest punct al analizei nu putem trece mai departe fără a face o investigație asupra originii numelor întâlnite în registru, aceasta însemnând câteva adaosuri la lista deja existentă mai sus. Astfel listei existente într-o formă ce observa alte aspecte, îi vom adăuga antroponime de origine iudaică, alte câteva germanice, grecești și latine⁷⁹.

⁷⁹ 1. Nume germanice: *Albertus, Arnoldus, Beneuis, Bernardus, Bunnis, Bodornius, Colomannus, Conradus, Kuncz, Detricus, Deyhardus, Ebyrhardus, Friczko, Gothfridus, Gota, Henczmannus, Herthwicus, Henricus, Heluicus, Gerardus, Hermannus, Herbordus, Ludvicus, Menhardus, Pertramus, Perchtoldus, Renerus, Rudolphus, Rudberus, Sygurmmanus, Syfridus, Syboto, Tylmanus, Tammo, Ture, Ulrichus, Vernerus, Lampertus*.

Din totalul de 120 nume culese din registrul de dijme pe șase ani putem ordona un tabel explicit:

Nr.	ORIGINE	CANTITATE	PROCENT
1	Germanice	38	31.5%
2	Grecești	14	12%
3	Vechi maghiare	9	8%
4	Slave	5	4%
5	Latine	29	23.5%
6	Iudaice	19	15%
7	Germanice maghiarizate	1	1%
8	Celtice și Anglo Saxone	2	2%
9	Necunoscute	3	3%
Total		120	100%

Tabel 5. Distribuția procentuală a antroponimelor după originea acestora conform registru de dijme.

Se observă foarte ușor faptul că „piața antroponimică” este dominată de numele de origine germanică [31.5%], urmate de cele de origine latină [23.5%], de cele iudaice [15%], grecești [12%] și vechi maghiare [8%]. Dar aceasta nu reprezintă decât o fațetă a problematicei. Influxul de nume germanice este oferit de dieceza transilvăneană, în special, celelalte contribuind și ele la acest proces, însă într-un procent mult mai mic, după cum se va observa mai jos.

Raportul antroponimic se va observa, în final, că este cu totul altul, defalcăt pe antroponime. De asemenea, nu trebuie uitat faptul că mulți preoți purtând antroponime de origine iudaică sau latină sunt de fapt germani.

Ceea ce trebuie reținut în acest punct este faptul că numele germanice domină între 1332-1337 în rândul clericilor din diecezele de Cenad, Agria, Oradea și Transilvania, urmate de aproape de antroponimele de factură latină. Este interesant de observat modul în care numele de factură iudaică și greacă stau foarte aproape, iar cele vechi maghiare sunt în regres, cel puțin în rândul sacerdoțiului emițând un semnal clar, foarte bine perceptibil.

Faptul că numele slave în rândul clericilor de rit roman nu ating decât un foarte slab 4% trebuie să indice preocupări confesionale, cel puțin diverse, altele decât cele latine, pentru blocul slav din partea transdanubiană a regatului angevin.

În această etapă a studiului ne propunem să observăm repartizarea antroponimică din suma totală a clericilor, defalcând totul pentru fiecare antroponim în parte.

Primele statistici vor fi pentru numele veterotestamentare, continuând cu cele nouotestamentare, ale diverselor categorii de sfinți, apoi ale antroponimelor clasificate de noi ca „diverse” sau amalgamate.

2. Nume grecești: *Andreas, Philippus, Nycolaus, Demetrius, Georgius, Leustachius, Dyonisius, Cosmas, Damyanus, Egidius, Gregorius, Allexius, Romanus, Stephanus*.

3. Nume celtice: *Briccius*.

4. Nume anglo-saxone: *Beda*.

5. Nume slave: *Jovan, Bogov, Iovanka, Maczko, Ladislaus*.

6. Nume latine: *Petrus, Paulus, Fabyanus, Laurentius, Magnus, Mauritius, Syxtus, Sebastianus, Vincentius, Valentinus, Vitus, Martinus, Marcellus, Emericus [<Emeritus], Blasius, Augustinus, Benedictus, Dyco, Gallus, Anthonius, Dominicus, Franciscus, Cantor, Marcus, Lucas, Clementius, Clemens, Sanctus, Cristianus*.

7. Nume iudaice: *Bartholomeus, Johannes, Jacobus, Mathias, Matheus, Symon, Thomas, Barnabas, Zebedeus, Michael, Raphael, Gabriel, Abrram, Joseph, Ysaak, Salomon, Danyel, Elyas, Sadoch, Matheus*.

8. Germanice maghiarizate: *Deseu*.

9. Vechi maghiare: *Bank, Bulchoniuss, Beke, Chepan, Chama, Fintha, Poka, Tyba, Busa*.

10. Origini necunoscute: *Chumpo, Cyndrinus, Ch...*

a. Abraam, Yoseph/Joseph, Ysaak, Salomon, Danyel, Elyas/Helyas

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Abraam	15	0.78%		
2	Joseph	2	0.12%		
3	Ysaak	1	0.06%		
4	Salomon	3	0.18%		
5	Danyel	1	0.06%		
6	Elyas	6	0.36%		
		28	1.56%	1669	100%

Tabel 6. Distribuția procentuală a antroponimelor veterotestamentare pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 1.56%].

b. Apostolii

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Andreas	39	2.34%		
2	Bartholomeus	5	0.30%		
3	Philippus	5	0.30%		
4	Johannes	220	13.18%		
5	Jacobus	59	3.54%		
6	Mathias	22	1.32%		
7	Matheus	2	0.12%		
8	Petrus	186	11.12%		
9	Symon	12	0.72%		
10	Thomas	42	2.52%		
11	Paulus	136	8.16%		
		728	43.62%	1669	100%

Tabel 7. Distribuția procentuală a antroponimelor apostolice pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 43.68%].

c. Ucenicii

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Barnabas	3	0.18%		
2	Lucas	15	0.90%		
3	Marcus	14	0.84%		
		32	1.92%	1669	100%

Tabel 8. Distribuția procentuală a antroponimelor ucenicilor [70] pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 1.92%].

d. Martirii

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Fabyanus	4	0.24%		
2	Gerardus	1	0.06%		
3	Laurentius	32	1.92%		
4	Lampertus	2	0.12%		
5	Magnus	1	0.06%		
6	Syxtus	2	0.12%		

7	Sebastianus	4	0.24%		
8	Vincentius	2	0.12%		
9	Valentinus	14	0.84%		
10	Vitus	3	0.18%		
11	Dionysius	8	0.48%		
12	Clementinus	2	0.12%		
13	Clemens	6	0.36%		
		81	4.86%	1669	100%

Tabel 9. Distribuția procentuală a antroponimelor martirilor pentru perioada 1332-1337.
Din total [1669/100%, reprezintă 4.86%].

e. Militarii și ceilalți

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Michael	78	4.68%		
2	Martinus	29	1.74%		
3	Mauritius	1	0.06%		
4	Marcellus	3	0.18%		
5	Demetrius	13	0.78%		
6	Georgius	19	1.14%		
7	Leustachius	2	0.12%		
8	Nycolaus	190	11.38%		
9	Arnoldus	3	0.18%		
10	Briccius	5	0.30%		
11	Bernardus	2	0.12%		
12	Beda	1	0.06%		
13	Albertus	14	0.84%		
14	Augustinus	2	0.12%		
15	Gregorius	28	1.68%		
16	Blasius	20	1.20%		
17	Cosmas	6	0.36%		
18	Damyanus	3	0.18%		
19	Egidius	12	0.72%		
		431	25.84%	1669	100%

Tabel 10.1. Distribuția procentuală a antroponimelor militarilor *et alii* pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 25.84%]. Din necesitate de spațiu acest tabel a fost fragmentat în două părți, totalul procentual ocupat din economia numelor fiind totalizat de 41.02%.

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Ladislaus	27	1.62%		
2	Emericus	12	0.72%		
3	Stephanus	96	5.76%		
4	Benedictus	38	2.28%		
5	Dyco	1	0.06%		
6	Gallus	1	0.06%		
7	Anthoniu	4	0.24%		
8	Dominicus	49	2.94%		

9	Gabriel	5	0.30%		
10	Raphael	2	0.12%		
11	Zebedeus	1	0.06%		
12	Cristianus	5	0.30%		
13	Sanctus	1	0.06%		
14	Colomannus	1	0.06%		
15	Ebyrhardus	1	0.06%		
16	Pertram	1	0.06%		
17	Perchtoldus	1	0.06%		
18	Rudolphus	1	0.06%		
19	Syfridus	3	0.18%		
20	Franciscus	2	0.12%		
21	Sadoch	1	0.06%		
		253	15.18%	1669	100%

Tabel 10.2. Distribuția procentuală a antroponimelor militarilor și a celorlalți pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 15.18%].

f. Antroponime diverse

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Beneuis	1	0.06%		
2	Bunnis	1	0.06%		
3	Bodornius	1	0.06%		
4	Conradus	17	0.06%		
5	Kuncz	1	0.06%		
6	Detricus	1	0.06%		
7	Deyhardus	1	0.06%		
8	Frichko	2	1.02%		
9	Gothfridus	5	0.12%		
10	Gota	1	0.30%		
11	Henczmannus	7	0.42%		
12	Henricus	20	1.20%		
13	Hermannus	10	0.60%		
14	Herthwicus	1	0.06%		
		69	4.14%	1669	100%

Tabel 11.1. Distribuția procentuală a antroponimelor germanice pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 4.14%].

Totalul celor 2 diagrame referitoare la germanicii din registru ajunge la 5.70%, ceea ce, de fapt, infirmă teza unei „supremații” germanice, din punct de vedere antroponimic asupra unei părți a teritoriului transdanubian a regatului maghiar. „Victoria” numelor germanice se manifestă doar în plan onomastic cantitativ, fără a influența foarte mult realitatea dispersiei unor alte antroponime.

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Heluicus	3	0.18%		
2	Herbordus	5	0.30%		
3	Ludvicus	1	0.06%		
4	Menhardus	1	0.06%		

5	Renerus	1	0.06%		
6	Sygmurmannus	1	0.06%		
7	Rudberus	1	0.06%		
8	Syboto	1	0.06%		
9	Tylmannus	7	0.06%		
10	Tammo	2	0.06%		
11	Ture	1	0.06%		
12	Ulrichus	1	0.42%		
13	Vernerus	1	0.12%		
		26	1.56%	1669	100%

Tabel 11.2. Distribuția procentuală a antroponimelor germanice pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 1.56%].

g. Antroponime diverse [altele]

Nr. Crt.	Nume	Cantitate	%	Total	Total %
1	Allexius	1	0.06%		
2	Romanus	1	0.06%		
3	Bank	1	0.06%		
4	Bulchonijs	1	0.06%		
5	Beke	1	0.06%		
6	Busa	1	0.06%		
7	Chepan	1	0.06%		
8	Chama	1	0.06%		
9	Fintha	1	0.06%		
10	Poka	2	0.12%		
11	Tyba	1	0.06%		
12	Bogov	1	0.06%		
13	Iuanka	1	0.06%		
14	Jovan	1	0.06%		
15	Maczko	1	0.06%		
16	Desev	1	0.06%		
17	Cantor	1	0.06%		
18	Chumpo	1	0.06%		
19	Cyndrinus	1	0.06%		
20	Ch...	1	0.06%		
		21	1.32%	1669	100%

Tabel 12. Distribuția procentuală a antroponimelor diverse [altele] pentru perioada 1332-1337. Din total [1669/100%, reprezintă 1.32%].

Referitor la rezultatul distribuției procentuale a antroponimelor după numărul de purtători ai diverselor onomasticoane, se observă că într-un procent de 43.62% domină numele de botez racordate ierarhiei apostolice, urmate de cele ale sfinților de diverse facturi [categorii] cu 41.02%, apoi la mare distanță numele germanice cu 5.70%, cele ținând de sfinții martiri cu 4.86%, apoi, ale Sfinților Ucenici ai Domnului cu un procent de 1.92%, ale proorocilor și patriarhilor Vechiului Testament cu un procent de 1.56% și, în final, cele amestecate cu un procent de 1.32%.

Dacă vom contabiliza, în final, întreaga plajă de clerici putem observa la un calcul rapid faptul că 92.98% dintre sacerdoții înregistrați de colecții de dijme pontificale, în cele patru

dieceze pentru anii 1332-1337, poartă nume racordate programului antroponimic al Bisericii Romane, în timp ce doar 7.02% au nume ce nu se încadrează acestei realități.

Practic, pentru ceva mai bine de 116 clerici, părinții și preotul, care a oficiat botezul, au optat pentru antroponime care desigur făceau parte din bagajul patronimic al familiei respective.

Situația este clară pentru sacerdoții din mediul germanic, unde, cu precădere bagajul onomastic este conexat, în continuare lumii germanice de unde au sosit coloniștii. Așa stă situația de exemplu pentru cei șaptesprezece *Conradus*, pentru cei zece *Hermannus*, pentru cei aproximativ douăzeci de *Henricus* sau cei șapte *Henczmannus* sau șapte *Tylmannus* care sunt înregistrați în diverse localități de pe *fundus regius* transilvănean.

La fel trebuie să ne gândim la acel *Fintha*, la *Bulcsu*, arhidiaconul din capitlul transilvan, care poartă un nume menționat cronistic în antroponimia maghiară încă din deceniul cinci al secolului al IX-lea⁸⁰, la *Chepan* sau la *Chama*, nume pe care îl întâlnim, de exemplu, pe la 1230, și apoi la 1315 în patronimica familiei nobile Wass de Țaga⁸¹. Poate nu întâmplător găsim acest antroponimic în capitlul albens, fiind un nume conexat acestui spațiu. Numele îl regăsim și în „Satul lui Chama” [*Chamafaya*] din comitatul Doboka aparținând familiei Wass [fondatorul satului desigur].

Deseu face parte din categoria numelor germanice [este cunoscut lumii longobarde, unde ultimul rege din Pavia a purtat acest nume, adică *Desideriu*], care, prin uz repetat în limba maghiară, a ajuns să fie adoptat în cadrul limbii ce l-a împrumutat sub o formă coruptă, ușor de înțeles însă de vorbitorii de maghiară: adică *Dezsö*, transcris în actele de cancelarie sub forma *Desev* sau *Deseu*.

Bogov trebuie conexat cu lumea slavă, conținând o particulă teoforică, *bog* [Dumnezeu] și indicând un slav sudic, probabil bulgar. Mai greu este de intuit cum a ajuns în comitatul Turda, la Micuș/Micești [*Migus*], în arhidiaconatul turdean, unde slujește în anul 1332⁸².

Ivanca din Gurba [dieceza Oradea] apare de-a lungul a cinci ani ca platnic scris fiind sub formele *Ioanka*, *Jovanka*, *Iuanka* [începând cu 1332]⁸³, iar Ivanca din Chiraleu [dieceza Oradea] apare ca platnic în doi ani [începând cu 1333] fiind înregistrat sub forma *Iuanka*, *Ioanka*. Este clar vorba de doi slavi, poate de origine ruteană sau slovacă, care sunt preoți în dieceza orădeană.

Mai interesant pare cazul lui *Jovan* [Iovan] din Olosig [dieceza Oradea], care plătește timp de doi ani dijma [începând cu 1333]. Faptul că redactorul registrului pentru Oradea este francez se certifică prin transcrierea numelui ca *Jean*, fapt ușor de înțeles, pentru un străin, căruia un preot îi dictează un nume ușor de confundat. Cert este faptul că acest *Jovan* evoluează într-o ambianță italiană [*Olazi*] având în vedere faptul că există cel puțin două sate în apropierea orașului episcopal cu acest nume, plus un cartier al orașului⁸⁴.

Maczko din *Krestor* [dieceza de Agria]⁸⁵ slujește într-o parohie cu hramul Sfintei Cruci, după cum indică numele satului, și este mai mult ca sigur polonez sau rutean polonizat, având în vedere atât grafia numelui, în registru, cât și apropierea fonetică de numele *Mieczko*, specific spațiului polon încă de la întemeiere [ducele fondator al statului polonez, Mieczko I].

Revenind la cele 92.98% procente ale clericilor cu nume aparținând mediului patronimic creștin, am dori să semnalăm câteva nume extrem de rare, care au fost identificate. În această

⁸⁰ Șerban Turcuș, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*. București, Ed. Carom, 2004, p. 20-21.

⁸¹ Kovács András, *The History of the Wass the Czege family*. Hamburg, Ed. Edmund Siemers-Stiftung, 2005, p. 43.

⁸² *DIR, C. Trans., veac XIV.* vol. III, doc. 56, p. 143.

⁸³ *Ibidem*, doc. 56.

⁸⁴ *Ibidem*, doc. 56.

⁸⁵ *Ibidem*.

categorii le-aș include pe următoarele: *Briccius*, *Beda*, *Dyco*, *Gallus*, *Lampertus*, *Magnus*, *Syxtus*, *Vitus*.

Briccius este numele unui sfânt francez de secol V d. Hr., episcop de Tours [399-444], care a fost ucenicul Sfântului Martin, episcopul anterior de Tours, care, la rândul său fusese ucenicul Sfântului Hilarius⁸⁶. Numele lui Briccius atestă însă o origine celtică, semnificând: „colorat, pictat” [din *bricctiu*]⁸⁷.

Beda este conexat cu Venerabilul Beda, redactorul primei cronici a Angliei, unde este amintit și legendarul *Artorius*, iar *Dyco* este legat de Sfântul Deicolus, fratele Sfântului Gallus, și care a fost unul din discipolii Sfântului Columban. Numele lui *Lampertus* se leagă de creștinarea spațiului olandez în secolele VI-VII, dar și de sfântul martir Lampertus din Zaragoza. Fără îndoială aceste antroponime îi leagă pe purtătorii acestora de spațiul franco-olandez medieval, fie prin influență livrescă, fie prin contact direct cu regiunea respectivă.

În cazul lui *Syxtus*, fiind vorba de doi clerici, unul arhidiacon de Pâncota [1335] din dieceza de Agria, celălalt din dieceza de Oradea, putem să bănuim fie doi clerici italieni, fie o contaminare prin lectură patristică sau hagiografică din partea părinților, având în vedere că Sfântul Syxtus este al patrulea papă, dar și martir din secolul al II-lea d. Hr. [126].

Raportul final dintre numele neîncadrate programului onomastic al Bisericii și cele vechi germanice sau de varii alte fakturi poate fi reprezentat astfel:

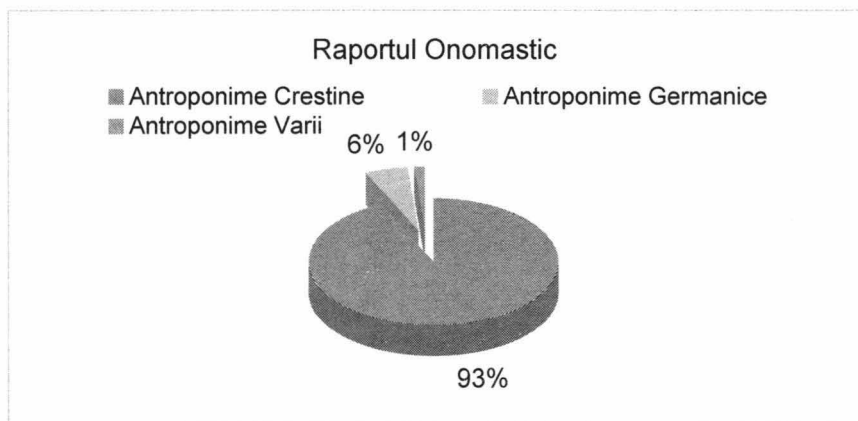

Diagrama 3. Raportul dintre clericii cu nume creștine față de cei cu nume neîncadrate teologic.

În ceea ce privește numele de botez, statistic putem afirma că cei mai mulți dintre preoți poartă numele Sfântului Apostol Ioan [*Johanes*], urmat de cel al Sfântului Nicolae [*Nicolaus*], marele făcător de minuni, al „prințului Apostolilor”, *Petrus*, al Apostolului Neamurilor [*Paulus*] și a Sfântului Rege Ștefan [*Stephanus*]. Dintre cele cinci antroponime, două sunt latine, două grecești și unul iudaic.

Apariția în poziție secundă a lui *Nicolaus* și a lui *Johannes* pe prima poziție, pare a indica o orientare a sacerdoților spre sfinți de sorginte orientală, chiar dacă latinizatul *Petrus* este imediat următor, succedat de *Paulus*. Faptul că există o preferință sporită inclusiv pentru Sfântul creștinător al Ungariei, care și-a luat, probabil nu întâmplător, numele de *Stephanos*, „coroană”, vine să întărească această convingere. Ba mai mult, în dieceza de Oradea întâlnim o localitate cu numele de *Chefa*, pe cuprinsul arhidiaconatului de Homorog⁸⁸, care știm că este traducerea

⁸⁶ Philippe Walter, *Mitologie creștină. Sărbători, ritualuri și mituri din Evul Mediu*. București, Ed. Artemis, 2005, p. 44-51.

⁸⁷ <http://www.santiebeati.it/nomi/Detailled/1662.html>, accesat 2. 07. 2010.

⁸⁸ *DIR, C, Trans., veac XIV*, vol. III, doc. 56, p. 50.

greacă a lui *Petrus*, pe care o găsim inclusiv în epistolele Sfântului Pavel, care le scria creștinilor din Ellada, că ei nu pot fi ai lui Pavel ai lui Apollo sau ai lui *Chifa* [adică *Petrus*], căci ei sunt toți ai lui Hristos, care s-a răstignit pentru ei.

În poziții regresive mai întâlnim astfel de nume de factură orientală: *Demetrius*, *Georgius*, *Egidius*. Chiar parohul din Târgul Mureș poartă numele de *Romanus*, iar în dieceza de Cenad găsim un *Allexius*, maghiarizat în forma *Elech* sau *Elek*, dar în prima înregistrare numele trecut a fost clar și exact.

Ciudată pare a fi afecțiunea față de sfinții sirieni Cosmas și Damyanus, explicabilă însă și prin cultul datorat existenței bisericii sfinților în Roma, hramul întâlnindu-l, însă, și în arhidiaconatul de Tylegd, pe pământul secuiesc⁸⁹.

De asemenea, se poate observa că în dieceza Transilvaniei, chiar și în lumea săsească există tendința de a renunța la antroponimele germanice în favoarea celor clar creștine. Atașamentul celor ce botează este foarte legat de același *Johannes*, de *Thomas* sau *Nycolaus*: cel puțin cincisprezece *Johannes* se pot identifica la o primă vedere în dieceza Transilvaniei, cinci *Nycolaus* în prepozitura de Sibiu ș.a.m.d.

Este clar faptul că pătrunderea puternică a structurilor ecleziastice, timp de 300 de ani în cadrele regatului, precum și activitatea sporită a legațiilor pontificale aici, mai ales după 1230, culminând cu sinodul de la Buda [1279] și prezența cardinalului Gentile, la începutul domniei lui Carol Robert, să fi contribuit vizibil la impunerea unui program antroponimic mai consecvent, în acord cu tot ceea ce se întâmpla în cadrele largi ale *christianitas*-ului.

Din 1669 de persoane înregistrate în registrul de dijme pontificale pe șase ani, doar un procent de 7.02% utilizează un alt registru antroponimic decât ceilalți membri ai comunității ecleziastice din arhiepiscopia de Kalocsa.

Anthroponomy of the clergy from the papal tithes registry on six years [1332-1337] with reference to Transylvania

Abstract

The aim of this study is to reveal some unknown aspects regarding the names of the ministers from four Latin dioceses of today Transylvania: Oradea, Cenad, Transylvania and Agria.

The study has two major segments: the first part is dedicated to the analysis of the registry and of the members of the papal envoy for the entire period. The second part is an overview upon the quantity, names and statistics of those clerics from the mentioned dioceses.

It is very clear that an impressive percent of names are Christian names that suggest the implication of the Mother Church in the baptismal process in the 14th century, probably in an accord with the family of the newly born.

The Christian names can be partitioned as having Jewish, Latin or Greek origins and the most common are: John [Johannes], Nicholas [Nycolaus], Peter [Petrus], Paul [Paulus], Michael [Michael] etc. The rest of the names are of German origin, Slavic or ancient tribal Hungarian origins as we can mention: Henricus, Tylmannus, Sygurmannus, Ludvicus, Iwanka, Jovan or Bulchu.

The registry points out the idea that in today's Transylvania the names of the clergy were connected with the Church's program of naming at the baptismal the newborn and that the old pagan names were on a path of extinction in the minister's world.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 199.

DE LA COMITAT LA SCAUN PRINCIPAL. EVOLUȚIA ADMINISTRATIV-JURIDICĂ A SIBIULUI ȘI A PROVINCIEI AFERENTE ÎN EVUL MEDIU

Keywords: *Transylvanian Saxons, Sibiu County, Middle Ages, administrativ history, Saxon University of Transylvania*

Cuvinte cheie: *sași transilvăneni, comitatul Sibiu, Evul mediu, istorie administrativă, Universitatea sașilor din Transilvania*

Originile complexului *establishment* juridic-administrativ și politic reprezentat de Universitatea Saxonă din Transilvania trebuie căutate în primul rând în statutul juridic al comitatelor, scaunelor și districtelor săsești, care au constituit veritabile autonomii locale¹. Desigur, pe lângă evoluția juridică a scaunelor și districtelor săsești, o serie de evoluții politice și juridice la nivelul întregului Regat al Sfântului Ștefan (sau doar al voievodatului Transilvaniei) au dus la formarea Universității Săsești în a doua jumătate a sec. al XV-lea, pe care o se le urmărim însă în altă parte.

De la început trebuie să precizăm că organizarea juridic-administrativă a sașilor s-a făcut pe măsură ce aceștia s-au stabilit pe *fundus regius*. Comitatele lor, apoi scaunele și districtele au fost într-o continuă evoluție până la mijlocul sec. al XVI-lea. Așadar coloniștii germani nu s-au stabilit într-un teritoriu cu o organizare juridic-administrativă premergătoare venirii lor ci au contribuit la această organizare intervenind la regalitate, uneori armat (cum este cazul transformării comitatului sibian în scaun, la 1325).

Despre primii coloniști germani din Ungaria și Transilvania s-au emis recent teorii conform cărora ar fi fost membrii plebei Primei Cruciade (în prima fază o Cruciadă a Săracilor), deviate prin Ungaria, care atrași fiind de frumusețea locurilor și, mai ales, de privilegiile regilor arpadieni, s-au așezat în noua patrie-gazdă². Indiferent cât de atrăgătoare sunt teoriile acestor diletanți ele nu au sprijin documentar și nu se bazează decât pe teorii și deducții. K. G. Gündisch a arătat că trecerea cruciaților prin Ungaria poate fi admisă, dar că aceștia nu au trecut sub nici o formă prin Transilvania, necum să se așeze și să formeze colonii³.

Problema colonizării germanilor în Transilvania a fost analizată foarte limpede și pertinent de către profesorul Thomas Nægler în 1978⁴. Sintetizând, putem reține faptul că așezarea sașilor în Transilvania s-a încadrat într-un fenomen istoric general de colonizare a Estului Europei cu populație germană, provenită în principal din zona renană, fenomen inițiat de

¹ Termenul s-a încetățenit în istoriografia săsească și germană. Vezi, spre exemplu, vol. *Gruppenautonomie in Siebenbürgen*, ed. Wolfgang Kessler. Köln-Viena, 1990, *passim*.

² Horst Klusch, *Zur Ansiedlung der siebenbürger Sachsen*. București, 2001, *passim*; Wilhelm Andreas Baumgärtner, *Der vergessene Weg*. Sibiu, 2007, *passim*; Idem, *Eine Welt im Aufbruch*. Sibiu, 2008, *passim*.

³ Konrad Gustav Gündisch, Mathias Beer, *Siebenbürgen und die siebenbürger Sachsen*. München, 2005, p. 33 (în continuare K.G. Gündisch, M. Beer, *Siebenbürgen ...*).

⁴ Thomas Nægler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. București, 1979 (în continuare: Th. Nægler, *Die Ansiedlung...*) și trad. rom. Thomas Nægler, *Așezarea sașilor în Transilvania*. București, 1981 (în continuare: Th. Nægler, *Așezarea sașilor...*).

monarhii tinerelor regate ale Europei de Est (Boemia, Polonia, Ungaria) dar și de diferiți mari seniori sau episcopi din acele regate⁵. Din păcate, procesul de colonizare a Ungariei este cel mai puțin cunoscut, datorită lipsei de izvoare istorice, unele pierdute încă din evul mediu⁶. Așadar, nu se cunoaște nici modul în care s-a desfășurat colonizarea și nici data exactă a acesteia. Este cert însă că un rol capital în procesul de colonizare l-au avut greavii sași, de la numele cărora se trag denumirile unor așezări ale coloniștilor germani: *villa Hermann* (Sibiu, de la greavul-locator Hermann), *villa Humperti* (Gușterița sau, în germană Hammersdorf, de la greavul-locator Humpert), *villa Epponis* (Turnișor sau, în germană, Neppendorf), *villa Heldwini* (Cisnădie sau, în germană, Heltau, de la greavul-locator Heldwin) ș.a.m.d.⁷. Prin intermediul acestor greavi, provenind din nobilimea mică, războinică a Impeiului Roman de Națiune Germană, regii Ungariei îi recrutau pe coloniștii germani. Tot greavii însoțeau diferitele grupuri de coloniști și se îngrijeau de așezarea lor pe pământul crăiesc (*fundus regius*), devenind astfel *locatores*. Potrivit lui Thomas Năgler, este posibil ca greavul unei așezări, în calitatea lui de locator să fie însoțit, în mai multe rânduri, mai multe grupuri de coloniști între „patria de baștină și Transilvania”⁸. Cert este că după colonizare greavii au îndeplinit în noile așezări funcții juridice și au prestat regalității servicii militare în schimbul cărora au primit bunuri imobile cu drept ereditar. S-au format astfel adevărate familii nobiliare care au dăinuit până în prima jumătate a sec. al XVI-lea.

În sec. al XIII-lea este atestată cea mai timpurie grupă de coloniști germani, de la începutul sec. al XI-lea. Este vorba despre un privilegiu al regelui Andrei al II-lea pentru coloniștii (denumiți în document *hospites*) din Satu-Mare, acordat la 1230, care atestă faptul că aceștia din urmă au venit la începutul sec. al XI-lea, aflându-se sub oblăduirea reginei Gisela soția regelui Ștefan I, cel de curând încreștinat⁹. Deși această atestare se bazează în primul rând pe mărturia coloniștilor din Satu-Mare, așadar pe tradiția orală, nu există motive să ne îndoim de autenticitatea ei. Este de crezut că odată cu sedentarizarea maghiarilor și organizarea lor într-o formă politică și administrativă coerentă, să-și fi făcut apariția diferite grupuri de germani și nu numai, dată fiind mobilitatea populațiilor și popoarelor din jurul anului 1000 (să nu uităm că rușii și varegii din Suedia și Rusia călătoreau frecvent până la Bagdad, iar pecenegii și oguzii traversau regiunile din Nordul Mării Negre, de la Carpați la Urali!).

Istoriografia săsească și germană a reținut ca perioadă a colonizării săsești domnia regelui arpadian Geza al II-lea. Nu s-a ajuns încă la un consens asupra anului de început al procesului de colonizare, Konrad Gustav Gündisch a propus însă anii 1141, 1147 sau 1158, ani în care regele Geza al II-lea se afla în relații diplomatice bune cu Imperiul Roman de Națiune Germană, ceea ce ar fi favorizat mutări de populație dinspre spațiul germanic spre spațiul maghiar¹⁰. Dincolo de aceste ipoteze, Diploma Andreană de la 1224, acordată coloniștilor din jurul Sibiului, nu vorbește decât despre oaspeții teutoni¹¹, *chemați de prea-evlaviosul rege Geza*,

⁵ *Ibidem*, p. 53-93, un amplu capitol dedicat acestei teme, unde este tratată și istoriografia problemei.

⁶ Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Londra, 2000, p. 9: După înfrângerea de la Mohacs regina Maria, soția defunctului rege Ludovic al II-lea, a încercat să salveze arhivele regale din Buda, acuma amenințată de turci. Arhivele au fost încărcate pe barje care urmau să le ducă la Viena, dar la 12 mile în amonte de Buda barjele s-au scufundat și astfel arhiva a fost pierdută.

⁷ Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 159-161; K.G. Gündisch, M. Beer, *Siebenbürgen* ..., p. 34-35; Konrad Gustav Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln-Weimar-Wien, 1993, p. 107-108, 109, 117 (în continuare: K.G. Gündisch, *Das Patriziat...*).

⁸ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 159-160.

⁹ *Documente privind Istoria României, C. Transilvania, veacurile XI, XII, XIII*, (în continuare *DIR.C.*). București, 1951, nr. 198, p. 238-239; Cf. Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, vol. I. București, 1976, p. 51-52 (în continuare Th. Năgler, *Așezarea și aportul...*).

¹⁰ K.G. Gündisch, M. Beer, *Siebenbürgen...*, p. 33-34.

¹¹ Despre diferitele nume ale coloniștilor (*hospites*, *hospites Theutonici*, *Teutones vel Saxones*) vezi: „*Teutonici*” în *Siebenbürgen. Zum Problem des Namens der deutschen Einwanderer*, în *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der*

bunicul nostru..., fără a oferi alte elemente de datare. În ceea ce privește arealul colonizării, potrivit documentului, acesta se întindea de la Vest la Est din Orăștie până la Baraolt¹². Sub nici o formă nu se poate formula ipoteza că toți coloniștii germani din întreaga Transilvania au venit de-odată, la chemarea regelui Geza, deoarece Diploma se referă expres la oaspeții germani (*hospites theutonicī*) din arealul mai sus menționat. Acest lucru a fost arătat încă în 1979 de profesorul Năgler, care se referea la Andreanum ca la singurul document care vorbește, vag și lapidar, despre colonizarea germanilor, cu referire la cei din regiunea Sibiului¹³.

La 1186 regele Bela al III-lea a cerut mâna Mariei Capet de la fratele ei Filip August, regele Franței. În vederea încheierii căsătoriei, Bela al III-lea a trimis regelui Franței o listă a tuturor veniturilor regatului său, în care figurau 15.000 de mărci de argint de la „oaspeții” din Transilvania. În document nu este specificată naționalitatea oaspeților și nici unde era situată colonia lor dar este indubitabil, așa cum observa și Th. Năgler, că nu poate fi vorba decât despre provincia săsească a Sibiului¹⁴. Așadar, potrivit documentului mai sus citat, putem concluziona că spre sfârșitul sec. al XII-lea oaspeții menționați constituiau o comunitate destul de numeroasă și importantă din punct de vedere economic (chiar dacă suma venitului pare exagerată), comunitate ce avea chiar și biserică proprie.

Despre biserica *Theutonicorum Ultrasilvanorum* vorbea însuși papa Celestin al III-lea la 1191. Pontiful a hotărât înființarea unei prepozituri libere a germanilor din Transilvania: *...Cum autem ecclesia Theutonicorum Vltrasilvanorum in praeposituram sit liberam instituta...*¹⁵. Această prepozitură, subordonată direct arhiepiscopului de Esztergom, a fost înființată și, contestată fiind de episcopul Transilvaniei, a fost întărită și confirmată de papalitate (papa Inocențiu al III-lea), prin cardinalul-legat Gregor, în 1198¹⁶. Începând cu 1199-1200 deja este atestat un prepozit sibian în persoana lui Desiderius, care îndeplinea în același timp funcția de cancelar al regelui Emeric¹⁷. Noua prepozitură avea trei subunități administrative bisericești și anume capitlurile Sibiu, Nocrich și Cincu¹⁸, amănunt ce ne permite să stabilim arealul coloniilor germane din jurul Sibiului, denumit până astăzi *Altland* (germ.= Țara Veche). De remarcat că acesta se încadrează în teritoriul demarcat de Diploma Andreeană, cuprins între Orăștie și Baraolt. Cu toate acestea nu se poate stabili cu exactitate forma de organizare juridică și administrativă a oaspeților germani din Transilvania la acea dată.

La începutul sec. al XIII-lea sunt atestate mai multe așezări ale coloniștilor germani din Transilvania, fără a se specifica unitatea administrativ-teritorială și juridică de care acestea depindeau. Astfel, la 1204 se distinge un *Johannes Latinus inter Theutonicos Transilvanensis in villa Reutel*, pe care regele Emeric îl răsplătea pentru fapte de arme¹⁹. Importantă aici este

siebenbürger Sachsen. Köln-Viena, 1971 (în continuare: *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte...*), p. 250-260, cu toată problematica.

¹² *DIR*. C. vol. I, p. 208. Cf. Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 159; Ernst Wagner, *Boralt und terra Daraus. Zur Ostgrenze des Andreanischen Rechtsgebietes*, în *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte...*, p. 70-87. Wagner consideră că la momentul emiterii Andreanum-ului Rupea și scaunul aferent nu aparțineau de comitatul sibian, ea fiind castru regal.

¹³ Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 159.

¹⁴ *Ibidem*, p. 170.

¹⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare *Ub.*), vol. I (1191-1342), ed. Fr. Zimmermann și Carl Werner. Hermannstadt, 1892, p. 1, doc. 1.

¹⁶ *Ibidem*, p. 2-4, doc. 2 și 4; Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 171; Cf. K. K. Klein, *Geysanum und Andreanum. Fragmentarische Betrachtungen zur Frühgeschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, în *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte ...*, p. 56. (în continuare: K.K. Klein, *Geysanum und Andreanum...*); K.G. Gündisch, M. Beer, *op. cit.*, p. 35: Gündisch subliniază că diploma papală face diferența între „primii” oaspeți flandrensi, între „ceilalți” oaspeți flandrensi și între „toți” oaspeții flandrensi, diferență pe care domnia sa o consideră a fi un indiciu pentru mai multe faze succesive ale colonizării.

¹⁷ *Ub.* I, p. 5-6, doc. 7-13.

¹⁸ Th. Năgler, *Așezarea și aportul...*, p. 56-57; Idem, *Așezarea sașilor...*, p. 174; K.K. Klein, *op. cit.*, p. 56.

¹⁹ *Ub.* I, p. 7, doc. 15.

atestarea comunității „teutonilor” din Cîsnădie (germ. Heltau, lat. *villa Riuetel*)²⁰, pe care regele o atestă, fără alte specificații. În legătură cu același Johannes Latinus la 1206 sunt atestate așezările Bărcut (în doc. *Baracvth*), Lovnic (în doc. *Lewenech*), Cobor lângă Făgăraș (în doc. *Cowrnh*), Felmer, tot lângă Făgăraș (în doc. *Welmer*)²¹. Toate aceste așezări mărgineau posesiunea acordată de regele Andrei al II-lea lui Johannes Latinus, și aveau statut de *villa*, adică sat. Deși mai târziu aceste așezări au fost săsești nu se poate stabili cu certitudine dacă în momentul acestei (subl. n.) atestări au fost locuite de *hospites* germani și cu atât mai puțin nu se poate stabili unitatea sau unitățile administrativ teritoriale de care ele au depins la început.

Prima atestare certă a unei autonomii teritoriale a germanilor din Transilvania datează de la 1206, când regele Andrei al II-lea îi scoate pe sașii din așezările Cricău, Ighiu și Romoș de sub jurisdicția voievodului și îi eliberează de alte sarcini publice²². Sprijinindu-se pe acest document în care regele îi numește pe coloniștii germani din cele trei așezări rurale (în document sunt numit *villa*) *primos hospites regni* istoriografia săsească a ajuns la concluzia că aceștia chiar au fost primii coloniști germani din Regatul Ungariei, cu atât mai mult cu cât există indicii potrivit cărora la ridicarea catedralei din Alba Iulia au contribuit meșteri germani din așezările germane apropiate (Cricău, Gârbova și Călnic)²³. Cele trei sate eliberate de jurisdicția voievodului Transilvaniei la 1206 constituie un prim nucleu teritorial liber, din punct de vedere juridic, al *hospites*-ilor germani, prefigurând oarecum statutul pe care îl va dobândi comitatul sibian odată cu Diploma Andreană, la 1224. Totuși, cele trei așezări nu constituiau efectiv o autonomie administrativ-teritorială, astfel că ele trebuie să fi fost subordonate unui comitat. Desigur, este vorba despre unul dintre comitatele nenumite dar atestate în Diploma Andreană de la 1224, care au fost desființate „din rădăcină” la data constituirii comitatului sibian²⁴. Ar putea fi vorba de comitatul Alba, în care știm că existau mai târziu așezări germane sau poate chiar o primă formă de organizare a comitatului sibian care a funcționat înainte de 1224. Nucleul comitatului creat de regele Andrei al II-lea pare să se fi întins între Sibiu și Cincu (azi în jud. Brașov) în teritoriul numit până astăzi *Altland* adică *Țara Veche*. Parte din acest teritoriu a aparținut în secolul al XII-lea de comitatul Alba²⁵ și abia odată cu *Andreanum*-ul din 1224 s-a coagulat în jurul Sibiului și a comitatului aferent²⁶.

Prima organizare administrativ-teritorială a regatului Ungariei, preluată de la regatele creștine occidentale și îndeosebi de la Imperiul romano-german, a fost cea castrenșă sau, cu alte cuvinte, cea a comitatelor de cetate²⁷. Această organizare a durat cel puțin până la începutul secolului al XIII-lea când existau deja pe teritoriul regatului cel puțin 50 de comitate²⁸, așadar

²⁰ Ernst Wagner, *Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln-Viena, 1977, p. 350 (în continuare: E. Wagner, *Ortsnamenbuch Siebenb.*); Coriolan Suciu, *Dicționar Istoric al Localităților din Transilvania*, vol. I. București, [1968], p. 151 (în continuare: C. Suciu, *Dicționar localități...*).

²¹ *Ub.* I, p. 8, doc. 16.

²² *Ibidem*, p. 9-10, doc. 17; K.K. Klein, *op. cit.*, p. 57, autorul vorbește de coloniștii din cele trei așezări ca despre o grupă de coloniști cu drepturi speciale; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I. Cluj, 1971 (în continuare: Șt. Pascu, *Voievodatul...*), p. 119-120.

²³ Th. Năgler, *Die Ansiedlung...*, p. 126-128; Idem, *Așezarea sașilor...*, p. 164; Șt. Pascu, *loc. cit.*

²⁴ *DIR. C.* vol. I, p. 208; Th. Năgler, *op. cit.*, p. 276.

²⁵ Gyula Kristo, *Ardealul Timpuriu (895-1324)*. Szeged, 2004, p. 191.

²⁶ G. E. Müller *Die Entstehung der Stühle, des Königs- und des Stuhlrichteramtes in der Hermannstädter Provinz oder der sogenannten sieben Stühle* în *Korespondenzblatt für Siebenbürgische Landeskunde*, vol. XXIX/1906. Despre perioada de început a regiunii și mai ales a așezării Sibiului vezi și Harald Roth, *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Köln-Weimar-Wien, 2006, p. 3-8.

²⁷ Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale. 895-1526*. Cluj-Napoca, 2006, p. 96-99; Konrad Gustav Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile de Studii Transilvane Heidelberg*. Sibiu, 2001, p. 35-36 (în continuare: K.G. Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate...*).

²⁸ Engel Pál, *op.cit.*, p. 100.

când organizarea castrenă a fost înlocuită cu cea comitatensă. Cele două forme de organizare par să fi coexistat încă multă vreme atâta timp cât la 1333 sunt atestați *iobagiones et conditionarii castrenses de Fagach, de comitatu Heweswyuar*²⁹ [subl.n.]. Nu se poate stabili dacă a existat un teritoriu castren care să fi precedat comitatul sibian deoarece nu există o atestare directă a castrelor regale în extremitatea estică a Ungariei (adică în zonele Transilvaniei în care au fost colonizați sașii). Există totuși unele elemente caracteristice organizării castrene care ne permit să intuim prezența a unui castru regal în zona Sibiului: în primul rând organizarea populației germane din sudul și sud-estul Transilvaniei în centurii (*Hundertschaften*) și decurii (*Zehntschaften*)³⁰, caracteristică a organizării fiscale a comitatelor de cetate³¹. Un alt element ar fi prezența în sud-estul Transilvaniei a „porților” (magh. *porta* sau *kapu*), importante și indispensabile elemente strategice ale castrelor regale maghiare de la marginea regatului³². Este vorba de cele două porți (ung. *kapuk*) de la Copșa Mare și Copșa Mică (azi în jud. Sibiu) de la prisăcile (lat. *indagines*) care barau teritoriul încă neocupat de regalitatea maghiară³³. Cele două așezări strategice sunt situate la Nord-Est de Sibiu către teritoriul Târnavelor, care, se știe a fost printre cele din urmă teritorii colonizate de sași³⁴ și astfel ocupate de regalitatea maghiară.

Însuși faptul că ulterior (1224) Sibiul a fost făcut centru de comitat este o dovadă a existenței anterioare a unui castru regal în regiune, dat fiind faptul că întotdeauna un comitat se agregă în jurul unei cetăți regale, comandate de un slujbaş regal (castelan sau comite)³⁵, care în cazul de față nu putea fi decât Sibiul.

Este interesantă și interpretarea cercetătorului A.A. Rusu, potrivit căreia teritoriul mărginaș al regatului era organizat în comitate de hotar iar comiții și castelanii „de la începutul sec. al XIV-lea au fost cei care au intermediat „contractele” cu *locatores*, respectiv cu responsabilii direcți ai colonizării germane”³⁶. Aceasta este realitatea pentru nordul regatului (regiunea spre Slovacia) dar dl. Rusu consideră că nici Transilvania nu putea fi străină de „ asemenea procedee” și că cel care s-ar fi ocupat de colonizarea din partea de sud a Transilvaniei ar fi fost comitele de Sibiu. Este posibil ca această realitate să fi premers data de 1224, când a fost creat comitatul sibian. Acesta a fost unul din cele aproximativ 50 de comitate de pe cuprinsul regatului maghiar, care funcționau la începutul secolului al XIII-lea. Fiecare comitat era condus de un comite, numit de rege care exercita în numele acestuia autoritatea juridică, administrativă și militară asupra populației comitatense (nobile sau nenobile). Autoritatea comitelui era restrânsă doar de libertățile individuale sau colective ale populației locuitoare din comitatul pe care îl administra³⁷.

Atestarea destul de timpurie, pe la 1210, a comitelui sibian Joachim este încă o dovadă a funcționalității unui comitat cu centrul la Sibiu. Într-un document de la 23 iunie 1250, regele Bela al IV-lea întărește fiilor și urmașilor comitelui Joachim moșia Szalnye, pe care tatăl și înaintașul său, regele Andrei al II-lea a scos-o de sub autoritatea cetății Zala și a donat-o *răposatului de fericită amintire Ioachim, comite al Sibiului, fiul comitelui Beche*³⁸. Donația a fost o

²⁹ Ub. I, p. 458, doc. 503.

³⁰ Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken*, vol. I. București, 1981, p. 11-13; *Idem Din Cronici și hrisoave*. București, 1987, p. 11-13; Cf. Th. Năgler *Așezarea sașilor...*, p. 191 și Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 123.

³¹ Engel Pál, *op. cit.*, p. 98.

³² *Ibidem*, p. 100-101; K.G. Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate...*, p. 37-38.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul...*, IV. Cluj-Napoca, 1989, p. 74.

³⁵ K.G. Gündisch, *Das Patriziat...*, p. 107-108, cu întreaga discuție despre statutul comandanților cetăților regale.

³⁶ Adrian Andrei. Rusu, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca, 2005, p. 403.

³⁷ Engel Pál, *op. cit.*, p. 99-101; K.G. Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate...*, p. 36.

³⁸ *DIR. C.* vol. I, p. 338.

răsplată pentru toate serviciile militare aduse de comitele sibian Ioachim regelui Andrei al II-lea. Într-o primă misiune, comitele Ioachim, în calitate de comandant al unei oștiri formate din sași, români, secui și pecenegi a fost trimis să îl ajute pe țarul vlaho-bulgar Asan Borilă (în doc. Asan Burul) împotriva unor rebeli din Vidin, care îi contestau stăpânirea³⁹. După ce i-a învins pe cumani la traversarea Cumaniei, comitele Ioachim a ajuns la Vidin și, în urma unor lupte crâncene a reușit să recupereze cetatea din mâinile rebelilor și să o redea țarului Asan Borilă⁴⁰. Alte servicii militare a prestat comitele Ioachim în timpul campaniilor din Lodomeria, împotriva lui Roman cneazul rutenilor (este vorba de Danilo Romanovici)⁴¹. Din document reținem mai ales informația despre misiunea îndeplinită de comitele Ioachim la Vidin, asupra căruia am insistat și care este databilă în 1211⁴². De subliniat că la acea dată Ioachim avea deja demnitatea de comite al Sibiului (în doc.= *regele... numindu-l pe comitele Ioachim cap al oștirii*) și că în armata sa erau sași (în doc.= *comitele Ioachim și-a adunat sași, români, secui și pecenegi...*)⁴³. Atestarea lui Ioachim în calitate de comite al Sibiului la 1211 este o atestare (din păcate indirectă) *ante quem* a comitatului sibian înainte de atestarea literală a acestuia de Andreanum, în 1224. Desigur, comitatul sibian la acea dată nu putea avea aceeași întindere ca și cel instituit la 1224 de Andrei al II-lea, dar atestarea unui nucleu a lui, alături de celelalte comitate și formațiuni administrativ-teritoriale, desființate „din rădăcină” la instituire, este importantă. În sfârșit, la 1224, regele Andrei al II-lea dispune ca *tot poporul începând de la Orăștie până la Baraolt, împreună cu pământul secuilor din Seps și cu pământul Draos* [= Drăușeni, azi în jud. Brașov N.N.] *să fie un popor și să se socotească sub un jude, desființându-se din rădăcină toate comitele, afară de cel de Sibiu*⁴⁴. Noua unitate administrativ teritorială, întinsă pe o fâșie de circa 190 km.⁴⁵ este pusă sub autoritatea unui comite numit de rege⁴⁶, ca de altfel în toate comitele regatului Ungariei, și se bucura de dreptul de a folosi sigiliu propriu, drept acordat de obicei mării nobilimi laice sau ecleziastice: *...le-am mai îngăduit ca să aibă o singură pecete, care să fie cunoscută de noi și de magnații noștri în chip lămurit*⁴⁷.

Odată cu instituirea comitatului, regele a acordat sașilor o serie de drepturi și privilegii care au stat la baza viitoarei Universități Saxone din Transilvania. În primul rând este vorba de unitatea politică menționată în citatul de mai sus. Acest drept de unitate politică este secondat de dreptul de autoadministrație și de jurisdicție proprie, exercitate de juzi, aleși după dreptul lor cutumiar: *Iar comitele Sibiului, oricine ar fi el, să nu cuteze a orândui dregători în sus-zisele comitate, decât numai dintre cei ce locuiesc printre dânșii; și poporul să-l aleagă pe acela care va părea mai potrivit. Și nimeni în comitatul Sibiului să nu cuteze a cumpăra dregătorie cu bani*⁴⁸. Și mai jos: *Voim și poruncim cu tărie, ca pe dânșii să nu-i judece nimeni, decât noi sau comitele de Sibiu, pe care îl vom așeza noi, la locul și la timpul său. Dar sub orice jude se vor afla, să fie judecați numai după dreptul obișnuielnic* [cutumiar, n.n.] *și nimeni să nu cuteze a-i*

³⁹ *Ibidem*; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*. București, 1998, p. 312; uzurparea tronului țarului vlaho-bulgar de către Asan Borilă (care l-a otrăvit pe unchiul său după mama, Ioniță Caloiarul) a dus la o serie de revolte și rebeliuni, una dintre ele fiind cea de la Vidin. Pentru înăbușirea acestuia, Asan Borilă a cerut ajutorul regelui Andrei al II-lea, care l-a trimis pe comitele Ioachim.

⁴⁰ *DIR*. C. vol. I, p. 338-339.

⁴¹ *Ibidem*; Engel Pál, *op. cit.*, p. 116-117.

⁴² C-tin Rezachevici, *op. cit.*, p. 312; Editorii colecției *D.I.R.*, C. au datat campania din Bulgaria la 1213. (p. 338, nota 6).

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *DRH*. C. vol. I, p. 208; Textul latin în *Ub*. I, p. 32, doc. 43; comentariu și text în română la Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 180-184; comentariu și text german la K.G. Gündisch, M. Beer *Siebenbürgen...*, p. 40-43; Th. Năgler, *Așezarea sașilor...*, p. 276; Idem, *Așezarea și aportul...*, p. 107; Șt. Pascu, *Voievodatul...*IV, p. 73.

⁴⁵ Gustav Gündisch, *Sächsisches Leben im 13. und 14. Jahrhundert*, în *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, ed. C. Göllner. București, 1979, p. 41 (în continuare: G. Gündisch, *Sächsisches Leben...*).

⁴⁶ Th. Năgler, *Așezarea și aportul...*, p. 108.

⁴⁷ *DRH*. C. vol. I, p. 209.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 208.

*chema în fața noastră, afară de atunci când pricina lor nu s-ar putea hotărî în fața judeului lor*⁴⁹. În completare și următorul paragraful al aceluiași document: *Iar dacă vreunul dintre dânsii ar vrea să se judece cu cineva în vreo pricină bănească, să nu poată întrebuința alți martori înaintea judeului, decât oameni care să se afle în hotarele lor, noi scutindu-i pe ei de orice jurisdicție străină* (subl. n.)⁵⁰. Despre celelalte drepturi și obligații ale sașilor vom orbi mai jos, importante pentru acest capitol sunt informațiile despre organizarea comitatului sibian și despre statutul său juridic în cadrul regatului Sfântului Ștefan.

De la 1224 până în deceniul al treilea al secolului XIV provincia Sibiană are statut de comitat. În baza documentelor (edite)⁵¹ s-a putut întocmi o cronologie a comiților sibieni între 1266, data atestării primului comite sibian, Dominic⁵², până în deceniul al treilea al secolului al XIV-lea, când comiții au fost înlocuiți cu juzi regali, ca urmare a schimbării statutului juridic al provinciei sibiene (vezi *infra*!):

1265-1267 Dominic de genere Csák, *palatinus, comitis Bachiensis et Scibiniensis*⁵³.

1268-1269 palatinul Benedictus de genere Balog (care era și *iudex curiae*)⁵⁴.

a.*8 mai - a.8 sept. 1270 palatinul Moyses (era și comite de Sopron)⁵⁵.

a. 8 sept. 1270 - p.17 iun. 1272 Albertus (era și *magister agasonum*)⁵⁶.

1272 p.17 iun. - Nycolaus de genere Monoszló (care era și el *magister agasonum*)⁵⁷.

a. 30 mart. 1273 - p. 1 sept. 1273 Ladizlaus de genere Kán (*iudex curiae* și comite de Baranya)⁵⁸.

a. 26 apr. 1274-? 1275 Alexander *banus* (comite și de Dăbâca)⁵⁹.

1275-1279 - ?.

a. 30 iun. 1279-1280 Petrus de genere Aba (*magister agasonum*)⁶⁰.

1280 - Omodeus⁶¹.

1290 - Andreas⁶².

a.8 apr. 1310 - voievodul Transilvaniei Ladislau⁶³.

1306 și 1309 atestați Gobolinus și Nicolaus Blavus⁶⁴.

1310-1323 ?⁶⁵.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 209.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ La alcătuirea listei comișilor sibieni am beneficiat de ajutorul d-lui Dr. Hegy Geza, pentru a cărui prețioase îndrumări țin să-i mulțumesc în rândurile de față.

⁵² *Ub.* I, p. 98.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 99, 106.

*a. =ante; p.=post.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 108.

⁵⁶ *Ibidem*, p.108, 110, 112, 113, 113-114, 115,116, 117, 119; *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest, 1923-1987, prescurtat RA (1270.VI.13: RA nr. 1928; 1270.VIII.27: RA nr. 1959; RA nr. 2109-2110, 2117; RA nr. 2130; RA nr. 2172, 2174, 2203; RA nr. 2208; 1272.V.23; 1272.VI.17) – trimiteri indicate de Dr. Hegy Geza.

⁵⁷ *Ub.* I, p. 120; 1272.VIII.3: RA nr. 2224, trimitere indicată de Dr. Hegy Geza.

⁵⁸ *Ub.* I, p. 121-122; 1273.III.29: RA nr. 2355 trimitere indicată de Dr. Hegy Geza.

⁵⁹ *Ub.* I, p. 126-127; *Erdélyi okmánytár*, vol. I. Budapest, 1997, nr. 332: 1274.XI.1 trimitere indicată de Dr. Hegy Geza

⁶⁰ *Ub.* I, p. 135-136.

⁶¹ *Ibidem*, p. 141, 142.

⁶² 7 apr. 1316- *comes* Nycolaus (in *Cybinio iudex provincialis*)¹⁶⁹.

⁶³ Georg Eduard Müller, *Die Grafen des Mediascher Provinzialverbandes oder der sogenannten zwei Stühle*, in *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* (în continuare: *Archiv...*), vol. XXXIV, caietul 3/1907, p. 273. La 8 aprilie 1310 voievodul Ladislau cedează regelui comitatul Sibiului, al Bistriței și al Celor 2 Scaune (Medias și Șeica Mare), pe care le-a ocupat abuziv în timpul războiului civil din Regatul Ungariei de la începutul secolului al XIV-lea.

⁶⁴ Gustav Seivert, *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberneamte und Notäre. Erste Abteilung von 1309 bis 1499*, in *Archiv...*, vol. XII, Tom II/1875. p. 204 și 214. La 1306 cei doi sunt *comites sedis Cibiniensis*. Nu știm exact dacă cei doi erau comiți ai scaunului sau ai comitatului.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 204 atestă pentru perioada 1310-1315 ca juzi regali pe Gobolinus și Nicolaus Blavus. La 7 apr. 1316 apare totuși un *comes* Nycolaus in *Cybinio iudex provincialis*, cf., *Ub.* I, p. 318.

Nicolae de Tileagd d.g. Csanád 1323.I.6.cca-II.⁶⁶.

a. 14 ian.1324 - a. mart. 1324 voievodul Thomas (era și comite de Szolnok)⁶⁷.

16 apr. 1329 - magister Nicolaus de Brasso⁶⁸.

29 ian. 1337 - comes Hennengus de Senk (Cincu)⁶⁹.

Comiții, numiți de rege potrivit *Andreanum*-ului, erau secondati de vice-comiți prin intermediul cărora își exercitau atribuțiile administrative, juridice și militare⁷⁰ și care puteau fi numiți doar dintre membrii populației germane din provincia Sibiului. Pe lângă aceștia funcționau și juzi care erau aleși liber de către populația germană, potrivit aceluiași document: ... și poporul să-l aleagă pe acela care va părea mai potrivit. Și nimeni în comitatul Sibiului să nu cuteze a cumpăra dregătorie cu bani⁷¹.

Titlurile cumulate ale comiților sibiieni arată că aceștia îndeplineau pe lângă această funcție și alte atribuții la curtea regală (*judex curiae* sau *magister agasonum*) sau în Transilvania (voievozi, comiți ai altor comitate, etc.). De fapt atribuția de comite al Sibiului era una onorifică și era acordată de rege persoanelor din cercul său doar pentru veniturile pe care le aducea după sine. Acest fapt poate fi demonstrat prin însăși demnitățile pe care le poartă comiții de Sibiu la Curte: *judex curiae* sau *magister agasonum*, demnități care implică prezența activă pe lângă rege. Mai mult, acești demnitari apar ca martori în documente regale deosebit de solemne sau emit ei înșiși documente în Ungaria: la 18 mai 1270 palatinul Moyses comite de Sibiu și de Sopron îl numește pe arhiepiscopul de Gran ca și comite⁷²; la 27 sept. 1271 Albertus comite de Sibiu și *magister agasonum* este martor într-o diplomă a regelui Ștefan al V-lea⁷³ și exemplele ar putea continua. Și faptul că ocupanții funcției erau schimbați foarte des (anual chiar) vine să demonstreze că funcția sau demnitatea de comite al Sibiului era una onorifică. Cel care se ocupa *de facto* de problemele comitatului sibian era, așa cum s-a arătat, vice-comitele, numit de comite dintre germanii din provincie. În demnitatea vice-comitelui, coroborată cu cea a judeului liber ales, putem ghici premegătorul judeului regal instituit după anul 1325. La nivel local autoritatea era exercitată de juzii aleși liberi de coloniștii germani, desigur din rândul greavilor, atestați de către Andreanum⁷⁴.

În dezvoltarea administrativ-juridică ulterioară a comitatului Sibian a avut loc doar o singură schimbare majoră, până la înființarea Universității Saxone: schimbarea statutului juridic de la comitat la scaun principal⁷⁵. Circumstanțele acestei transformări au fost explicate de cercetătorul sas G. E. Müller în 1941: înlocuirea comitelui cu judele regal este o măsură a regelui Carol Robert de reorganizare administrativ-juridică, dintr-o serie mai largă de astfel de măsuri luate în Transilvania și Slavonia în perioada 1325-1329. Müller consideră că nu întâmplător comitele a fost înlocuit de un jude regal la 1325⁷⁶ și doar în provincia Sibiu, punând această schimbare în legătură cu răscoala împotriva regelui a populației germane din zonă, din acel an. Așadar schimbarea ar fi o urmare a amintitei răscoale, regele schimbând statutul juridic-administrativ al provinciei sibiene pentru a recâștiga loialitatea răsculaților germani⁷⁷, cu atât mai

⁶⁶ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája*, vol. I. Budapest, 1996. Informație comunicată de Dr. Hegy Geza.

⁶⁷ în martie 1324 voievodul Thomas apare doar cu titlul de *comes de Zonuk*. *Ub*. I, p. 391-392.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 426-427.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 484. Printre ultimele mențiuni despre *comitatu Cybiniensi in Terra Transilvana*.

⁷⁰ Georg Eduard Müller, *Ist das Andreanum eine Fälschung?*, în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*. Sibiu, 1935, p. 119.

⁷¹ *DRH. C.* vol. I, p. 208.

⁷² *Ub*. I, p. 108.

⁷³ *Ibidem*, p. 110.

⁷⁴ *DRH. C.* vol. I, p. 208.

⁷⁵ *Historische Stätten. Siebenbürgen*, ed. Harald Roth. Stuttgart, 2003, p. 176 (în continuare: *Historische Stätten...*).

⁷⁶ Th. Nägler, *Așezarea și aportul...*, p. 109.

⁷⁷ Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141-1876*. Hermannstadt, 1941, p. 11 (în continuare G.E. Müller, *Stühle und Distrikte...*); cf. K.G. Gündisch, Mathias Beer, *op. cit.*, p. 55-56 și Harald Roth, *op. cit.*, p. 16-18; K.G. Gündisch, *Sächsisches Leben...*, p. 41.

mult cu cât situația noii dinastii angevine era destul de precară în regat⁷⁸. Revenind, juzii regali ai Sibiului au început să fie numiți, de către rege, din rândul greavilor sași, spre deosebire de comiții din epoca arpadiană care erau, așa cum am văzut, membrii ai nobilimii (maghiare) a regatului⁷⁹. De fapt, prefacerea a constat în diminuarea autorității juridice, administrative și fiscale a reprezentanței regale din Sibiu (adică a comitelui) și o lărgire a libertăților și atribuțiilor de tot felul a autorităților locale sau, mai bine spus a reprezentanței germanilor din Sibiu și din provincia aferentă. Prefacerea amintită a fost una profundă și a fost resimțită nu doar în capitala comitatului, adică în orașul Sibiu, ci în întreg teritoriul. De la această dată vechile autorități juridice locale ajung în prim-plan, fiind denumite de acum încolo scaune de judecată sau, simplu, scaune, în fruntea cărora regele numește juzi regali, tot din rândul elitei germane a provinciei sibiene⁸⁰. Aceștia aveau aceleași prerogative pe care le-a avut comitele sibian înainte de 1325, inclusiv jurisdicția penală⁸¹, îngrădind astfel sfera de atribuții a comitelui din Sibiu⁸². Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea se pot constata juzi din rândurile nobilimii maghiare, numiți de autoritatea centrală în fruntea unora dintre scaunele săsești⁸³.

La 1340 se emite la Sibiu un document în numele tuturor locuitorilor Celor Șapte Scaune aparținătoare de Sibiu (*...ad eosdem provinciales Cybinienses pertinentes*)⁸⁴, la fel și în 1355 sunt atestate iarăși Cele Șapte Scaune, alături de scaunul sibian (documentul începe cu: *Nos universi provinciales sedis Cybinensis ac aliarum septem sedium universi provinciales ad eandem sedem Cybiniensem pertinentes...*)⁸⁵. Așadar, spre mijlocul secolului al XIV-lea provincia Celor Șapte Scaune era funcțională, autoritățile din Sibiu, desigur în frunte cu judele regal al provinciei, prezidând reprezentanța celorlalte scaune săsești, mai ales în împrejurări juridice, dar și administrative și fiscale. Această formă de organizare a durat până în a doua jumătate a secolului al XV-lea când sașii au obținut de la regele Matia Corvin dreptul de a-și alege juzii regali, aceștia trebuind doar să fie confirmați de către rege⁸⁶. Atestarea la Sibiu a unor comiți proveniți din elita germană și maghiară (familii cu rang nobiliar, din comitate), pe la mijlocul secolului al XV-lea, lasă să se întrevadă o tentativă de reintroducere a organizării comitatense la sași, probabil ca și pedeapsă aplicată de Matia Corvinul sașilor sibieni pentru susținerea facțiunii rivale Hunedoreștilor⁸⁷. Sașii sibieni nu numai că au evitat reintroducerea organizării comitatense dar au obținut de la rege, după cum s-a arătat mai sus, dreptul a-și alege liber juzii regali (1464)⁸⁸. Astfel Sibiul și Cele Șapte Scaune (plus scaunele filiale) au putut constitui nucleul Universității Saxone, orașul Sibiu devenind pentru sași capitala juridică, administrativă, politică și economică.

Von Komitat zur Hauptstuhl. Die verwaltungsrechtliche Entwicklung von Hermannstadt und der dazugehörigen Provinz im Mittelalter Zusammenfassung

Hier wird die Geschichte des hermannstädter Komitats geschildert von den Anfängen bis in den 14.-15. Jahrhunderten. Es gibt fast keine geschichtlichen Quellen über die erste Organisation der hospites Theutonici im 12. Jh., die später, ab 1224, zum hermannstädter Komitat gehörten. Es gibt manche

⁷⁸ Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan...*, p. 160-162.

⁷⁹ G.E. Müller, *op. cit.*, p. 12.

⁸⁰ Idem, *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes*. Hermannstadt, 1931, p. 37; K.G. Gündisch, *op. cit.*, p. 41.

⁸¹ *Ibidem*, p. 42.

⁸² Șt. Pascu, *Voievodatul...* IV, p. 75.

⁸³ G.E. Müller, *op. cit.*, p. 12.

⁸⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 78; cf. doc. în *Ub. I*, p. 504-505.

⁸⁵ *Ub. II*, Sibiu, 1897, p. 110.-111; cf. K.G. Gündisch, *op. cit.*, p. 42.

⁸⁶ Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken*, vol. I, p. 14; idem, *Din Cronici și hrisoave*, p. 15.

⁸⁷ G.E. Müller, *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes*, p. 38; Harald Roth, *op. cit.*, p. 43.

⁸⁸ *Ibidem*; *Ub. VI*, București, 1981, p. 171-172; cf. G.E. Müller, *Stühle und Distrikte...*, p. 199-200.

Hinweise dass vor dieser Komitat eine ältere Organisationsform gab dessen Vorort eine königliche Burg war, höchstwahrscheinlich auf Ort und Stelle des heutigen Hermannstadt. Diese Hinweise sind: die Zehnt- und Hundertschaftorganisation, die Tore (ung. *gyepük*) der *indagines* (Holz- und Erdwällen) die das Gebiet des Reiches von den noch unbesetzten Gebieten trennten, und selbst die Tatsache das 1224 Hermannstadt Vorort des neuen Komitats wurde, weil nämlich ein solcher Vorort immer an Stelle einer ehemaligen Königsburg angelegt wurde. Das Andreanum bestätigt die Existenz anderer (und gleichzeitig älterer) Komitate die in den hermannstädter Komitat 1224 zusammenschmelzten. Mehr noch, um 1210 wird ein Grafen von Hermannstadt, Joachim, erwähnt der mit seinen Krieger (Sachsen, Rumänen und Petschenegen) mehrere Kriegsdienste für den König leistete. Letztendlich wurde das hermannstädter Komitat von den König Andreas II. gegründet und mit spezielle Rechte (lat. *libertates*) ausstattete. Es stand unter die direkte Gewalt des Königs das durch einen Grafen ausgeübt wurde. Die Richtern wurden frei von den *hospites Theutonici* gewählt, sowie auch die Priester. Wir konnten eine Liste der hermannstädter Grafen ausstellen, ab die zweite Hälfte des 13. Jh. bis in die 20. Jahren des 14. Jh. als die Grafschaft abgeschafft wurde. G- E. Müller zeigte schon in 1941 dass die Abschaffung der Grafschaft im Zusammenhang mit die Rebellion von 1324 steht, dass diese eine Folge der Rebellion ist. Ab dieses Datum gewannen die Hermannstädter eine grössere rechtliche Unabhängigkeit, indem sie unter die Gewalt einer Königsrichter standen, der aber von eine Stuhlsrichter geholfen wurde. Dieser wurde frei von den Sachsen gewählt, sowie der Hann und der Stuhlsnotär die die wirtschaftlichen bzw. die schriftführichen Gelegenheiten inne hatten. Der König Matthias Corvinus gestattete den Hermannstädter auch den Königsrichter selbst zu wählen, also noch grössere rechtliche Unabhängigkeit. Diese war günstig für die Entwicklung der Sieben Stühle.

RUDELE OTOMANE DE SÂNGE ALE HUNIAZILOR

Keywords: *Matthias Corvinus, John Hunyadi, Mehmed II, Frederick III of Habsburg, crusading, Ottoman Empire*

Cuvinte cheie: *Matia Corvin, Ioan de Hunedoara, Mehmed II, Frederick III de Habsburg, Imperiul Otoman*

Cât de mult a crezut Matia Corvin (ori înaintea sa lancu de Hunedoara) în cauza crucii este o întrebare rămasă peste secole. Iar problema sincerității cruciate nu se oprește pe linia Carpaților, la fel și cea a banilor. Cu fondurile primite, tot în secret, ca Matia la 1462, de la Veneția (care avea, pe moment, oficial pace cu Poarta), Ștefan III cel Mare al Moldovei trebuia să acționeze în favoarea republicii și împotriva Înaltei Porți (1492). A ridicat curțile domnești din care au mai rămas doar o bună parte din bisericile sfințeniei sale (și, ca și Matia Corvin anterior, a împins practic Veneția în război cu Imperiul Otoman). Regele Matia repetase procedeul după 1462. Tentația era mare. Banii care veneau de la Roma și Veneția direct pentru monarh (fără a mai fi filtrați ca alții de legații papali din zonă) erau aproape prin definiție insuficienți pentru a finanța o reală acțiune antiotomană. Erau în esență comisioane cruciate pentru ca monarhul să-și angajeze trupele contra Înaltei Porți. Marii piloni ai cruciadei din Peninsula Italică se așteptau adesea ca stăpânitorii de la marginea creștinătății să le asculte ordinele și să facă aceasta cu cheltuieli minime pentru piloni¹.

De la bun început, Matia Corvin a încercat să întoarcă situația în favoarea sa. În pofida problemelor de autoritate avute, fiul lui lancu a jucat, riscant, pe nevoia creștinătății de o pavază majoră împotriva sultanilor și pe imaginea cruciată a tatălui său. În linii mari, jocul a funcționat până când Veneția a încercat să-l ridice pe Ștefan III al Moldovei ca alternativă la monopolul huniad asupra cruciadei la Dunărea de Jos (1475-1476). Situația s-a complicat (1476-1478). Dar, în octombrie 1479, la Câmpul Pâinii, trupele transilvane și bănățene ale regatului ungar au învins oastea otomană, venită prin Țara Românească în regat, alături de oștenii lui Basarab IV Țepeș. Pentru regele *d'origine humile de progénie de Valacchia*, așa cum îl înregistrase republica Sfântului Marcu la întronarea sa, succesul obținut de căpitanii săi *împotriva turcilor și valahilor* a fost cea mai mare victorie antiotomană din timpul domniei sale, egalată doar de cucerirea

¹ Pentru evenimentele și finanțările de la 1462-1463 și 1492-1498: Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* (=Monumenta Hungariae Historica, IV, 1-4), I, [1458-1465]. Budapest, 1875, no. 108, p. 172 (MDE); [Viacslav] Vicentio Makuscev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta* (MHS), 1-2. Belgrad, 1882, no. 15, p. 137; no. 9, p. 158; Ion Bianu, *Ștefan cel Mare. Câteva documente din arhiva de stat de la Milano, in Columna lui Traian*, XIV, 1883, 1-2, no. 3, p. 40-41; [Marino Sanudo cel Tânăr], *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CD XIX-CDLXXVII*, eds. Guglielmo Berchet, Federico Stefani, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, I. Venezia, 1879, cols. 740, 744; ed. Mihai Berza, *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*. București, 1958, nos. 10-18, p. 109-167; Alexandru Simon, *Țările Române ca loc de pasaj cruciat în anii 1490, in Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură*, I, 2005, p. 101-116; Benjamin Weber, *Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVe siècle*, Teză de doctorat. Toulouse, 2009, p. 296-297, fig. 8-9.

cetăților Jajce (1464) și Sabać (1476). „Mediatizarea” regală a bătăliei din Transilvania a fost pe măsura succesului².

Recunoașterea otomană a regelui și rădăcinile valahe ale sultanului. Matia Corvin n-a uitat să-și promoveze victoria, dar nici să-și învinovătească principalii adversari pentru atacul otoman. Venetia și împăratul Frederic III de Habsburg au fost acuzați că-i instigaseră și îi ajutaseră pe otomani. De nici un an, Venetia făcuse pace cu Imperiul Otoman, ieșind dintr-un război de 16 ani, care o adusese aproape de catastrofă și o costase în medie 75% din bugetul ei anual. Cruciatiții de la Dunărea de Jos erau pe cont propriu, dar lui Ștefan III, Venetia reușise să-i procure, cu ultimele puteri, banii (de la Roma) cu care el și-a întărit în acel an cetățile de la Gurile Dunării și ale Nistrului. Nu făcuse aceleași lucru pentru Matia Corvin (iar un an mai târziu, Venetia avea să-i aducă pe otomani în Peninsula Italică împotriva adversarului ei, Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui, și, de la sfârșitul anului 1476, socrul lui Matia). În bună măsură, la sfârșitul lui 1479, Matia părea să aibă dreptate când acuza Venetia și pe împăratul romano-german de implicare în campania otomană împotriva sa, la fel cum nici republica ori Frederic III nu păreau să fi greșit anterior când îl acuzau pe Matia Corvin că permite otomanilor să treacă prin Ungaria și Croația și să-i atace³.

În aceste condiții, Matia trebuia să ducă o dublă campanie de imagine. Victoria sa trebuia promovată, iar dușmanii săi loviți. Astfel, și-a trimis solii și la *Reichstag*-ul de la Nürnberg din luna decembrie 1479. Căuta să profite de pe urma relativului credit și capital de imagine de care beneficia din partea „parlamentului german”, cu care împăratul avusese adesea probleme. În fața reprezentanților germani și a trimișilor împăratului, cel care, de la începutul domniei lui Matia, îl ironizase pe fiul lui Iancu, ca o bună parte a elitei regatului ungar, ca fiind doar un *individ născut dintr-un tată valah*, solii regali au prezentat victoria și au făcut un mic istoric al expansiunii otomane. Ei au precizat, *en passant*, și faptul că Mehmed II *avea printre strămoșii săi și valahi*. Amenințarea era încă doar sugerată, dar mesajul avea să devină clar în scurt timp.

² Stefano Magno, *Annali veneti e del mondo [1443-1478]* (Österreichische Nationalbibliothek, Wien, *Codices*, Cod. 6215-6217), II, *Ad annum 1457* [More Veneto 1458], f. 6^v; *Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=Fontes Rerum Transylvanicarum, IV, VI), ed. Endre Veress, I, 1468-1540. Budapest, 1914, nos. 29-32, p. 28-34; Ferenc Szakály, Pál Fodor, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*, in *Hadtörténelmi Közlemények*, CXI, 1998, 2, p. 309-350; Alexandru Simon, *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, in *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, 2007, 1-4, p. 25-39; Idem, *The Costs and Benefits of Anti-Ottoman Warfare: The Case of Moldavia (1475-1477)*, in *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVII, 2009, 1-2, p. 37-53. Interesant este din acest punct de vedere și că, la începutul lui 1474, Frederic III de Habsburg i-a oferit lui Ștefan III al Moldovei, care figura la Viena de câteva luni deja drept căpitan al împăratului pentru *Valahia*, Țara Românească dacă-l abandona pe Matia (Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Staatenabteilungen (S.A.), Ausserdeutsche Staaten (A.D.S.) *Hungarica*, fasc. 2-A, f. 30^v [martie-aprilie 1474; fotocopie: Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL), (Secția U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF), [no.] 276099]; Handschriftensammlung (Hs.S.), Handschrift (Hs.) W(eiss). 529, f. 261^r ; 6 noiembrie 1473; editat în *Regesten Kaiser Friedrich III. 1440-1493. Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=Johann]. F[riedrich]. Böhmer, *Re-gesta Imperii*, XIII), Herausgeber Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig [und Alois Niederstätter], supl. II-1. *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staatsar-chiv Wien, Hss. "weiss 529" und "weiss 920")*, bearbeitet von P.-J. Heinig, Ines Grund. Köln-Graz-Wien, 2001, nos. 3534-3542, p. 523-524).

³ Câteva date: HHStA, S.A., A.D.S., *Hungarica*, I. A.A., fasc. 1-A, f. 116^r [octombrie-decembrie 1479]; Lajos Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* (extras din *Archaeografo Tridentino*, s. III, VII, 1), Trieste, 1913, p. 39-43, p. 47-50; S[amsone]. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, IV, Venezia, 1973 [ediția a III-a], Anexă, no. 12, p. 398-399; [Domenico Malipiero], *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (=Archivio Storico Italiano, VII), ed. Agostino Sagredo. Firenze, 1843, p. 35-37, p. 119-122; Alessio Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto*, in *Rivista Storica Italiana*, LXVI, 1954, p. 159-203 (aici p. 181-182).

Câteva luni mai târziu, regele Matia Corvin și sultanul Mehmed II schimbau scrisori de prietenie, numindu-se reciproc *rude de sânge*⁴.

*Facta salutacione et credencialibus litteris praesentatis et lectis, infrascripta di-centure, que nomine Serenissimi principis et domini, domini Mathie, Bohemie et Hungarie regis, Dominacionibus Vestris magnificis, Sigismundus de Sancto Ge-orgio et de Bozyn comes et ego [Balthazar, episcop de Sirmium], Maiestatis Sue oratores, proposituri sumus*⁵.

[...] [Misiunea solilor era de a înfățișa limpede adevăruri triste. Erau prezentate ast-fel succesele otomane, începând cu vremea lui Baiazid I. Se trecea apoi la Mehmed I cel care] *Walachis bello attritis tributa gravia imperavit*. [Urmau succesele lui Murad II, pe care doar foamea care bântuia în statul său, îl împiedicase să cucerească Ungaria; era vorba de campaniile otomane în Transilvania și Ungaria propriu-zisă la 1437-1438. Acum, domnea Mehmed II, care] *sibi tocius orbis monar-chiam promittere videtur*. [Se enumerau cuceririle sale. Dintr-o dată, ca addenda, se preciza] *Et Walachos sibi aliquando parentes habet*. [Imediat se preciza că Mehmed era superior predecesorilor săi. Pofta sa de cuceriri nu cunoștea margini. Amenințarea otomană plană asupra Bavariei (aliata lui Matia în disputele sale cu Frederic) și asupra Italiei. Datorită urii lor față de papa Sixt IV, venețienii încheiaseră pace cu sultanul, cedându-i provincii] *quas Thurci decem aut quindecim annis expugnare non potuissent*, [ceea ce era, măcar în parte, adevărat. Mai mult, Veneția se aliase cu puterea sultanului Mehmed II contra regelui Ungariei care continua însă să reziste].

[...] [Dacă Matia vroia să facă pace cu sultanul, ar fi putut-o încheia în condiții foarte bune]. *Turcus enim per triennium magna cum instancia a Sua Majestate pacem quesivit et usque Budam pro ea extorquenda sollennes tandem oratores misit, Re-gie Maiestati regnum Bosne et alia multa offerendo subsidiaque, etiam de propria per-sona, ubi opus fuisset, Thurcus pollicebatur, dummodo Sua Maiestas eidem et suis, sine Sue Maiestatis et suorum damno, transitum per regnum suum ad alios Christianos permetteret. Hec omnia Regia Maiestatis recusavit*. [Astfel, de când venețienii făcuseră pace cu otomanii, Poarta ataca în mod constant regatul ungar]. *Et ut de aliis praesentis anni incursionibus pluribus Thurcorum ad Hungarie reg-num taceamus, duas tantum notabiles referemus* [Primul exemplu se refera la atacul otoman asupra Ungariei, prin Stiria, provincie ereditară a lui Frederic III]. *Sequenti vero mense octobris, maximo cu exercitu electorum*

⁴ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XIe siècle*, V, 1476-1500. Bucarest, 1916, no. 73, p. 54 (documentul conținând mesajul original al lui Matia Corvin se găsește în Bayerische Staatsbibliothek, München, Handschriften und alte Drucke Sammlung, Abendländische Handschriften, Ms. Lat. 4342, ff. 154^r-155^v; 26604, f. 7^v). Pentru schimburile *frățești* dintre Matia și sultani: Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei. Külügyi Osztály*, I, 1458-1479. Budapest, 1893, no. 259, p. 381; no. 263, p. 387; II, 1480-1490. Budapest, 1895, no. 43, p. 68; nos. 48-49, p. 76-82; no. 247, p. 388 (MKL). Vezi și P. Fodor, *The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context*, în eds. Benjamin Lellouche, Stéphan Yerasimos, *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde de Istanbul, 13-14 avril 1996*. Montreal-Paris, 1998, p. 99-131 (fără să cunoască sursa din decembrie 1479, încearcă să explice „unitatea de sânge” manifestată ulterior între Matia și Djem prin unitatea, umanistică și „de neam” scitic dintre turci și maghiari, ceea ce, cu sau fără actul din 1479, nu rezistă, „unitatea de sânge” fiind motivată uman și dinastic și nu ideologic de către actorii politici; Alexandru Simon, *Lumea lui Djem. Buda, Suceava și Istanbul în anii 1480*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”*, XLVIII, 2005, p. 11-43).

⁵ Pe de o parte, mandatul de bază pentru trimișii regali fusese eliberat cu o săptămână înainte de bătălia de la Câmpul Pâinii de pe 13 octombrie, fiind astfel posibil ca ideea „strămoșilor valahi” (cu titlul de instrucțiune nescrisă, ea lipsind din mandatul regal din 5 octombrie) să fi fost anterioară victoriei. Pe de altă parte, pentru natura „umană” și „monarhică” a domniei lui Matia, merită reținut și că Sigismund de Bozyn, era fratele lui Ioan, regele Transilvaniei din timpul revoltei de la 1467, în care și Sigismund fusese implicat (în plus, până la 1462, frații îl sprijiniseră pe Frederic III de Habsburg împotriva regelui Matia).

*hominorum, quadraginta trium milium, et Walachorum numero maximo, Transilvaniam, ubi nervi fisci, salis scilicet et auri et argenti fodinarum existunt, Thurci intrarunt*⁶. [...] [Din fericire, trupele regale reușiseră să-i oprească pe otomani și pe valahi, puțin dintre ei reușind să scape. Dar sultanul nu renunța la gândul cuceririi Ungariei. Astfel, de vreme ce *Hispania*, Franța și rămășițele Burgundiei sunt cuprinse de război, este de datoria germanilor (nu se zice nimic de împărat evident) să sprijine Ungaria, întrucât, dacă Ungaria cade, cade și *Germania*, otomanii putând chiar trece Rinul spre vest] (21 decembrie 1479).

Crăișorul valahilor, vechea acuza la adresa lui Matia Corvin transformată apoi de cronicarul său oficial Antonio Bonfini în titlu, lovise pe ambele fronturi. Matia înțelesese să exploateze și altfel succesul căpitanilor săi, un (poate) român, Pavel Chinezul (Pál Kinizsi), comite de Timiș, și Ștefan Báthory, recent numit voievod al Transilvaniei, care nici unul nu-i împărtășeau public (complet) politica. În imperiul celui pe care a fost nevoit să-l accepte oficial din 1463 (când Frederic I-a și adoptat formal pe Matia) și până la 1490, drept co-rege al Ungariei, fiul lui Iancu oferise, în public, atât lumii creștine, cât și celei musulmane, un argument major pentru înțelegere și pentru spaimă deopotrivă. Argumentul fusese acceptat ca atare de către Poartă. Nu (mai) conta că era adus din condei. Conta gestul și semnificația sa. Regele *ungar*, care extrăsese pentru gloria sa *corvină* romanitatea din originea sa *valahă*, scotea la 1479 din același „rezervor genetic” motive pentru acordul cu sultanul și pentru teama lumii *creștine* (a celei *latine* înainte de toate) de care se simțea trădat⁷.

Nu era doar un joc politic pe termen scurt. Regele Matia avea să se distanțeze tot mai mult de autoritatea romană și de cruciada antiotomană. Distanțarea a crescut după eșecurile moldo-ungare din Țara Românească (1480-1481) și a părut să se transforme în prăpastie după dezastrul oriental al regelui din vara lui 1484 și triumful său apusean de la mijlocul lui 1485, când a cucerit Viena. La 1488, în ediția tipărită a cronicii sale oficiale, Ioan Thuróczy, susținător al componentei *scitice* (adică maghiare în extensie) a identității regale a lui Matia, așa cum Bonfini o sprijinea pe cea *romană*, îl făcea pe sultanul Mehmed II († 1481) să afirme că doar el și cu Matia *sunt demni de a se numi monarhi*. Parte componentă a mutației politice și comunitare de percepție creștină a Porții, parte rezultat al interferențelor propagandistice de la sfârșitul Evului Mediu, *Turcul* valida valoarea regelui Matia Corvin, așa cum papalitatea, în pofida investițiilor ei politice și financiare, mediate ori directe, formale sau reale, în regele ungar, era acum acuzată „indirect” de a nu fi făcut-o vreodată⁸.

⁶ Se poate observa valoarea fundamentală atribuită Transilvaniei, unde defecțiunile pro-otomane majore nu lipseseră, cu precădere în mediul săesc, în cursul lui 1479, când mai ales Secuimea și Țara Hațegului, „leagănul huniad”, avuseră de suferit de pe urma ata-curilor otomane; totodată, iese în evidență și „cealaltă” valență major a elementului *valah*, cea de auxiliar hotorător al puterii otomane.

⁷ Ca exemple: Archivio di Stato di Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco/ Archivio Visconteo Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Venezia*, cart. 369, fasc. 3, nn; fasc. 4, nn; fasc. 5, nn (19 octombrie, 4, 12 noiembrie, 1, 9, 15 decembrie 1479); Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia...*, p. 50-51; [Antonio Bonfini] Antonio de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, eds. József Fögel, László Juhász, Béla Iványi, IV. Leipzig, 1941 [Budapest 1944/1945], p. 75-79; Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, 1989 [ediția a II-a], p. 19-22, p. 27-33, p. 95-102. Pentru Pavel Chinezul: Ioan Hațegan, *Pavel Chinezul. Timișoara, 1994* (argumente pentru originea sa românească; opinia contrară la Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*. București, 2000, p. 219-220). Iar pentru Matia și Poarta, vezi aici și Louis Thuasne, *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Études sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*. Paris, 1890, p. 122-125; M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken, ein europäisches Problem*, in *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XIX, 1942, 1, p. 66-70 (mai ales); Nicolas Vatin, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XVe siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkicâtî Sultân Cem/ Œuvres de Guillaume Carousin*. Ankara, 1997, p. 42-44.

⁸ Pentru politica huniadă din anii 1480: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Napoli*, cart. 244, fasc. 2, nn (9 iulie 1484); Stadtarchiv Augsburg, Rats- und Ämterwesen, Oberste Instanzen: Rat, *Literaliensam-mlung*, I, 1480-7-11 (11 iulie

„Afacerea Djem” în cadrul politicii regale ungare. Între discursul ungar (1479) și cel otoman tipărit (1488) apăruse „criza Djem”. Ea a condamnat, pentru anii buni, relația dintre Matia Corvin și Roma la eșec. Raporturile se deterioraseră progresiv în timpul pontificatului lui Sixt IV (1471-1484). Conflictele iscate de politica regională, pro- sau anti-otomană a regelui Ungariei, precum și de implicarea sa crescândă în politica italică, după căsătoria sa cu fiica lui Ferdinand de Aragon, Beatrice (căsătorie intermediată de către Sixt IV, pe atunci aliatul lui Ferdinand), slăbiseră legătura, aparent ombilicală, dintre Sfântul Scaun și „Casa” lui Iancu. Ca în timpul războiului civil otoman de după înfrângerea și capturarea lui Baiazid I de către Timur Lenk la Ankara (1402-1413), criza Imperiului Otoman nu a fost exploatată cu adevărat de către puterile creștine. Ca în urmă cu opt decenii, atunci cu Sigismund de Luxemburg, Mircea I cel Bătrân, dar și cu ultimul mare împărat al Bizanțului, Manuel II Paleologul, în frunte, puterile creștine (ceva mai puține în anii 1480) au ales, în definitiv, să păstreze puterea *turcă* în Europa⁹.

După moartea lui Mehmed II, în primăvara lui 1481 (care a permis alungarea otomanilor din Peninsula Italică unde debarcaseră cu un an mai devreme), fiii săi, Djem și Baia-zid II, se luptaseră pentru moștenire (1481-1482). Primul, după ce a fost învins definitiv de *nevolnicul* său frate, a intrat sub protecția cavalerilor ioaniți. Popular în Imperiul Otoman, chiar și după succesele ungare și moldave ale lui Baiazid II (1484), Djem era văzut ca principalul atu *creștin* împotriva Porții. El vroia să ajungă la curtea lui Matia Corvin, singurul pe care-l socotea capabil să-l ajute. Djem îi cerea sprijinul ca unuia care-i era ruda sa de sânge. La fel încerca să o facă și Baiazid, dar Matia era mult mai reținut, la acest nivel, față de el. Regele îl vroia pe Djem, nu atât pentru a se lupta cu Baiazid, cât pentru a ajunge la o înțelegere mai avantajoasă cu sultanul. Roma, protectoarea ioaniților, se opunea însă și nici Franța, pe al cărui teritoriu Djem fusesese adus de la Rhodos de către cavalerii Sfântului Ioan, nu părea dispusă să-l sprijine până la capăt pe Matia. Confruntat și cu problema propriei sale succesiunii și lipsit de urmași legitimi, el trebuia să fie mai rezervat¹⁰.

1480; copii în MOL, Filmtár (FT), Karl Nehring gyűjtése, rol. 30173= Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, filiala Cluj, Cluj-Napoca, *Documente medievale din Regatul Ungariei*, rol. XV), regestat în K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Außen-politik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (I-II), în *Levél-tári Közlemények*, XLVII, 1976, I, no. 107, p. 104; o variantă în HHStA, Reichshofkanzlei, *Fridericana*, fasc. 5-I, f. 82^v; Masarykovy Universitni knihovny, Brno, Manuskript 9, *mikulovsky rukopis*, Mk 9, ff. 276^v-277^r (20 august 1482 și post; editat, sub 1475, în MKL., I, nos. 220-221, p. 313-315); *Actae et epistolae*, nos. 32-34, p. 34-37; [János Thuróczi/ Thuróczy] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, eds. Erzsébet Galántai, Gyula Kristó. Budapest, 1985, p. 285-288; András Kubinyi, *Matthias Rex*. Budapest, 2008, p. 139-148; Alexandru Simon, *Chilia și Cetatea Albă în vara anului 1484. Noi documente din arhivele italiene*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXVI, 2008, p. 177-196. Pentru János Thuróczy în comparație cu Antonio Bonfini, a se vedea în acest context analizele lui Elemér Mályusz, *Thuróczy-kronika és forrásai*. Budapest, 1967; și Péter Kulcsár, *Bonfini Magyar történetének*. Budapest, 1973.

⁹ Orientativ pentru perioadă: Péter E. Kovács, *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437-1490)*, în ed. István Zombori, *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Budapest, 1996, p. 97-117; Idem, *Magyarország és Nápoly politikai kapcsolatai a Mátyás korában*, în eds. P. Fodor, Géza Pálffy, István György Toth, *Tanulmányok Szakály Ferenc Emlékére*. Budapest, 2002, p. 229-247; B. Weber, *La croisade impossible. Étude sur les relations entre Sixt IV et Mathias Corvin (1471-1484)*, în eds. Bernard Doumerc, Christophe Picard, *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (monde grec, balkanique et musulman)*. Toulouse, 2004, p. 309-321; Dimitris J. Kastiris, *Religious Affiliations and Political Alliances in the Ottoman Succession Wars of 1402-1413*, în *Medieval Encounters. Jewish, Christian and Muslim Culture in Confluence and Dialogue*, XIII, 2007, 2, p. 222-242 (în primul rând p. 229-231 și p. 238-240); Alexandru Simon, *The Limits of the Moldavian Crusade (1474, 1484)*, în *Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, IX, 2007, p. 235-240 (cu precădere aici).

¹⁰ Lajos Tárty, *Ungarns anti-osmanische Bündnisse mit Staaten des Nahen Ostens und deren Vorgeschichte*, în *Anatolica: annuaire international pour les civilisations de l'Asie antérieure*, IV, 1971-1972, p. 151-156; Erik Fügedi, *Two Kinds of Enemies - Two Kinds of Ideology: The Hungarian-Turkish Wars of the Fifteenth Century*, în ed. Bernhard P. Mc Guire, *War and Peace in the Middle Age*. Copenhagen, 1987, p. 146-160; Halil Inalcik, *A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II regarding Djem Sultan*, în *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*. Bloomington, 1993, p. 345-348;

Deși invoca legăturile de sânge dintre el și Djem în sprijinul trimeriei lui Djem la Buda, Matia declara că știe de legături de la Djem (1488-1489). Trecea sub tăcere faptul că el însuși lansase ideea. Iar versiunea ungară a rudeniei nu se prea acorda cu cea *turcă*. Matia dirijase legătura aparent spre străbunica sa, respectiv, după Bonfini mai târziu, spre bunica sa, spre mama lui Iancu (care, tot după Bonfini, ar fi fost de *sânge imperial grec*). Sora acesteia ar fi fost luată prizonieră de otomani și ar fi intrat în harem. Djem trăgea rudenii spre mama sa, care ar fi fost din familia lui Matia. Neconcordanțe „genealogice” și diplomatice reflectau discrepanțele de la nivelul politicilor creștine și otomane. Toate statele creștine erau de acord că Djem, încă foarte popular în imperiu, reprezenta drumul cel mai scurt spre căderea lui Baiazid. Arareori însă problema a fost pusă altfel decât în termenii unui potențial partaj al imperiului, între partea care i-ar fi rămas lui Djem și cea care, în principiu împreună cu vechiul Bizanț, ar fi revenit creștinătății. Se omitea desigur faptul că din vremea lui Iancu nici un conducător creștin, fie că acesta se numise Matia Corvin, Ștefan III, Vlad III Țepeș ori Skanderbeg, nu intrase adânc cu trupele în Imperiul Otoman¹¹.

Singura putere care a pus în mod real în discuție posibilitatea dispariției Imperiului Otoman a fost Egiptul Mameluc, al cărui sultan Ka'itbey a contactat insistent, atât Roma, cât și Buda, prin patriarhii Ierusalimului și Alexandriei (1487-1489), cei care, anterior, luaseră partea lui Baiazid II la 1483-1484, aflat însă din 1485 în război cu Ka'itbey. Rivalul musulman al sultanului diplomat, contestat de supușii săi tocmai pentru că nu apărea drept un real lider militar, a oferit lumii creștine și Țara Sfântă, aflată în puterea sa, în schimbul folosirii personale de către el a lui Djem contra lui Baiazid. În bună măsură, moartea lui Matia a pus însă capăt acestor discuții continentale. Inocențiu VIII a ales să se înțeleagă cu Baiazid II, după eșecul congresului cruciat de la Roma (1490-1491) Djem nu a mai ajuns la Buda. Povestirea *valaho*-ungaro-otomană s-a pierdut în vremea în care adversarii ungari și regionali ai regelui se grăbeau să scape de moștenirea controversatului monarh huniad¹².

István Nyitrai, *Sultan Bayezid II as the Only Legitimate Pretender to the Ottoman Throne (A Persian Sahnâme dated from 1486)*, in eds. Markus Köhlbach, Gisela Prochazka-Eisl, Claudia Römer *Acta Viennensia Ottomanica. Akten des 13. OEPO-Symposiums vom 21. bis 25. September 1998 in Wien*. Wien, 1999, p. 261-266 (mai ales): Ilenia Cassetta, Elettra Ercolino, *La prise d'Otrante (1480-1481), entre sources chrétiennes et turques*, in *Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, XXXIV, 2002, p. 255-275.

¹¹ Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Armaria, XXXIX-21 f. 104^r (20 ianuarie 1489); Miscellanea (Misc.), Armadi (Arm.), II-30, ff. 100 (105^r)-101 (106^r) (30 ianuarie 1489); II-56, ff. 157 (167^r)-170 (180^r) (25 iunie 1489). 183^r-184^v; 189^v-191^r (post 1 septembrie 1488); Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (BNM), Ufficio Manoscritti/ Codices, Codici Latini (Cod. Lat): classa X, *Historia profana*, no. X-175 (=3622), f. 133^r (30 ianuarie 1489); V. Fraknoi, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (=Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, I, 6). Budapest, 1891, no. 197, p. 249; N. Vatin, *La traduction ottomane d'une lettre de Charles VIII de France (1486)*, in *Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, XV, 1983, p. 219-230 (cu precădere). Pentru riscurile și limitele acțiunilor cruciate, vezi și Alexandru Simon, „Să nu uciți o pasăre cântătoare:” soarta unui „fortissimus rei Christiane athleta” în ochii Veneției, in eds. Susana Andea, Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*. Cluj-Napoca, 2009, p. 159-169 (anii 1475-1476). În aceste condiții, sunt utile încă precizările din urmă cu aproape cinci decenii ale lui Franz Babinger, *Mehmeds II., des Eroberers Mutter*, in *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I. München, 1962, p. 214-215; Idem, *Lorenzo dei Medici und der Osmanenhof, in Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem großherrlichen Seraj zu Stambul*. München, 1963, p. 32, nota 18.

¹² ASV, Misc. Arm., II-56, ff. 120 (130^v)-122 (132^v) [aprilie 1487-mai 1488], 187^r-188^r (13-14 martie 1489); *Ambasciata straordinaria al sultano d'Egitto (1489-1490)*, a cura di Franco Rossi, Venezia, 1988 (rapoarte): no. 18, p. 84; no. 43, p. 117; no. 77, p. 154; no. 140, p. 228; Appendice (instrucțiuni), no. VII, p. 220; no. XV, p. 260-264; no. XX, p. 269; MDE, IV [1488-1490, 1458-1490]. Budapest, 1878, no. 114, p. 160-161; Alexandru Simon, *The Ottoman Blood-Relatives of King Matthias Corvinus*, in eds. Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Alexandru Simon, *King Matthias Corvinus, the Byzantine Legacy and the Ottoman Empire*, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CCXCIX. Wien, 2009 [2010]

Locul valahilor între Huniazi și sultanii otomani. Până la lăncu de Hunedoara, imaginea cruciată, antiotomană a valahilor apărea predominant negativă. Erau învinovați, ca și genovezii, milanezii și ungurii, și pentru dezastrul de la Nicopole (1396). Mai de bine de un secol mai târziu, din influentul mediu grec de la Veneția, valahii erau considerați, alături de sârbi, principalii responsabili pentru „debarcarea otomană” în Europa de la 1354. Victoriile lui lăncu (1441-1443) au îmbunătățit considerabil imaginea lor, compromisă repede după aceea, în bună măsură, de înfrângerile cruciate de la Varna (1444) și Kossovopolje (1448). Apoteoză cruciată a *valahului* lăncu de la Belgrad (1456), propaganda lui Matia, care făcea din cei 2.000 de *valahi* din oastea regală cei mai buni și credincioși luptători contra *turcilor*, apoi victoria lui Ștefan III al Moldovei de la Vaslui (1475) și propaganda papală și venețiană au schimbat semnificativ datele. *Valahii* au ajuns astfel singurii cruciați ortodocși ai Romei sub trei papi, Sixt IV, Inocențiu VIII și Alexandru VI, locul lor în prim planul cruciat fiind păstrat și sub Iuliu II și Leon X¹³.

În această evoluție, Huniazii au jucat un rol hotărâtor. Iar ei erau extrem de conștienți de sursele diametral opuse avute de *valah* în plan cruciat. În special, Matia Corvin a încercat să le exploateze pe ambele, precum și imaginea lui lăncu de Hunedoara. În vara lui 1456, sultanul Mehmed II atacase impulsiv Belgradul fără să încercuiască complet orașul. Se grăbea să încheie totul. Aparent, îl considera pe lăncu dușmanul său personal, principala amenințare la adresa supremației sale universale și a moștenirii sale imperiale romane. Legende turco-osmane, răspândite deja, în care *Yanko (bin Madyar)* însăși apărea deopotrivă ca fondator mitic al Bizanțului și ca și comandant al teribilelor popoare nordice *Benî asfer* care aveau să coboare spre sud, precum și imaginea lui lăncu de succesor imperial al lui Constantin XI Paleologul, erau tot atâtea motive pentru ca încă tânărul sultan să-l perceapă pe îmbătrânitul și aparent slăbitul *ghiaur*, nu doar ca o amenințare militară. Sultanul Mehmed II a pierdut și s-a retras repede; parcă ar fi fost învins de mânia divină¹⁴.

(sub tipar); Idem. *The Ottoman-Hungarian Crisis of 1484: Diplomacy and Warfare in Matthias Corvinus' Local and Regional Politics*, în eds. Attila Bányai, Attila Györkös, *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*. Debrecen 2009, p. 401-436; Idem. *Lumea lui Djem*, p. 23-29. A se vedea aici și Laura Balletto, *Notazioni genovesi nella storia di Gem Sultano*, în *Studi in memoria di Teofilo Ossian de Negri*, II. Genova. 1986, p. 65-80.

¹³ Orientativ: Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, Serie E, Dipartimento affari esteri (Corrispondenza estera), I, busta 834, nn (1 iulie, 12, 17, 30 septembrie 1475, citat de către Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II, *The Fifteenth Century*. Philadelphia, 1978, p. 320-322); ASV, Misc., Arm., II-7, ff. 616 (620)^f-639(643)^f (19 noiembrie 1500); II-53, f. 89 (94)^f; 25 februarie 1476); II, f. 376 (377)^v [post 25 martie 1490]; Philippe de Mézières, *Epistre Lamentable et consolatoire*, în Jean Froissart, *Oeuvres*, XV, publiés par Kervyn de Lettenhove. Bruxelles, 1871, p. 452-453 (1396); [Jan Długosz], *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, ed. Alexandr Przewdziecki, XIV (= *Historiae Polonicae libri XII*, II). Kraków, 1887, p. 1-2 (1444-1445); Theodoro Spandugino [Spandounes], *Paritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottoman, ordini della corte, forma de guerreggiare loro, religione, rito, et costumi della natione*, în ed. C[onstantin]. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX. Paris 1890, p. 145-146 (1354); Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III [1392/1399-1499]. București, 1898, p. 101 [din 1475/1476 ori 1479]; Idem, *Les aventures „sarrazines” des Français de Bourgogne au XVe siècle*, în *Mélanges d'Histoire Générale*, I, 1927, no. 3, p. 38-39 (vara anului 1448).

¹⁴ Georgius [György] Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*. Buda, 1844, no. 78, p. 225-227; eds. Horațiu Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teotoi, *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, *Scriptori și acte bizantine, secolele IV-XV*. București, 1982; Zotikos Paraspondylos, p. 392-397, *Notes et extraits*, IV, 1453-1475. Bucarest, 1915, no. 77, p. 62-64; Firdevsî-Rumî, *Kuth-nâme*, eds. Ibrahim Olğum, İsmet Parmakizoglu. Ankara 1980 (cf. Mihail Guboglu în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, XXII, [suppl. 2] 1985, p. 849-852); ed. Friederich Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken (Tevârih-i Âl-i Osman). Text und Varianten*, I. Breslau, 1922, p. 55-56; II. Leipzig, 1925, p. 72-73; Tursun Bey, *La conquista di Constantinopoli*, eds. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Michele Bernardini, Luca Berardi. Milano, 2007, p. 102; St. Yerassimos, *Enquête sur un héros: Yanko bin Madyan, le fondateur mythique de Constantinople*, în eds. J.-L. Bacqué-Grammont, Rémy Dor, *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis*. Paris, 1992, p. 213-217; Dan Ioan Mureșan, *Le Royaume de Hongrie et la prise de Constantinople: croisade et union*

După 1456, Mehmed II n-a mai atacat niciodată personal Ungaria. În 1458, fiul lui Iancu a devenit rege. Cronicile otomane l-au confundat adesea pe Matia și pe Iancu ca regi ai Ungariei, atât înainte, cât și după Belgrad (confuzii similare apar în cronicile și povestirile germane, în special în cele legate de Vlad III). În repetate rânduri, Matia și Mehmed II s-au ciocnit și au negociat, dar n-au stat niciodată față în față ca Iancu și Mehmed la Belgrad. Luptele dintre ei au avut loc în general pe „terenuri neutre” (Serbia, Bosnia, Țara Românească, Moldova). Acțiuni pe pământ regal aveau urmări majore. La 1467, rebeliunea transilvană l-a paralizat practic pentru anii buni pe rege în plan anti-otoman. În 1474, otomanii au ars Oradea, un mic Saint Denis al Ungariei, în care odihneau regii Ladislau I cel Sfânt și Sigismund, și l-au forțat în bună măsură pe Matia să reia personal lupta cu imperiul. La 1479, campania eșuată din Transilvania a dus în fapt la un „compromis”, la rudele *otomane* de sânge ale regelui Matia/ rudele *valahe* ale sultanului Mehmed II¹⁵.

Ioan Corvin s-a luptat, poate mai mult, și a negociat, cel puțin la fel de des ca tatăl său cu otomanii. Totuși, fiul regelui Matia, rămas doar duce al Croației după eșecul său din timpul războiului civil ungar (1490-1491), n-a apelat vreodată, din ce se știe, la „legăturile de sânge” dintre familia sa și cea a sultanului Baiazid II. Pe de o parte, Ioan amintea mult de bunicul său, cel despre care imediat ce a aflat despre moartea acestuia, sultanul Mehmed II ar fi spus, *deși a fost dușmanul meu, moartea lui mă îndurerează pentru că lumea n-a mai văzut un asemenea om*. Pe de altă parte, Ioan Corvin n-a fost un diplomat lipsit de scrupule ca și tatăl său (deși a încercat să fie), care să forțeze până la limită tot ceea ce soarta și natura îi oferise, fie ca dar, fie ca handicap. În schimb, s-a aliat cu celălalt mare dușman al tatălui său de la 1479, republica venețiană care l-a și făcut cetățean și nobil al ei la 1496 (cu 3 ani înainte ca Veneția să intre încă o dată în război cu Poarta și cu 8 ani înainte de moartea lui Ioan). Nici măcar apropiatii lui Matia nu s-au mai întors astfel spre povestea otomană¹⁶.

ecclésiastique en 1453, în eds. Ana Dumitran, Loránd Máty, Alexandru Simon, *Between Worlds*, II, Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time (=Mélanges d'Histoire Générale, Nouvelle Série, I, 2, 2008 [2009]), p. 488-491 (cruciutul Iancu ca viitor bazileu).

¹⁵ Orientativ: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 354, fasc. 2, nn (18 februarie 1468); BNM, Codici Italiani, classa VII, *Storia ecclesiastica e civile veneziana*, no. VII-794 (=8503), Giorgio Dolfin, *Cronaca Veneta dalle origini al 1458*, ff. 444^v-445^v (23 iulie 1456); Cod. Lat. X-175 (=3622), f. 133^r (30 ianuarie 1489); HHStA, Hs.S., B[lau], 8, ff. 83^v-84^r (24 iunie 1456); ed. Adolf Bachmann, *Urkundliche Nachträge zur Österreichischen-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=Fontes Rerum Austriacarum, II, 46), Wien, 1892, no. 147, p. 162-163; no. 234, p. 257; no. 251, p. 266; no. 255, p. 273; no. 280, p. 298; MDE, II, no. 23, p. 41; no. 46, p. 75; MKL, I, no. 259, p. 381; no. 263, p. 387; II, no. 43, p. 68; nos. 48-49, p. 76-82; no. 247, p. 388; *Notes et extraits*, V, no. 73, p. 54; Kemal Paşa Zade, în eds. M. Guboglu, Mustafa Mehmet, *Cronici turcești privind țările române. Extrase, I. Secolul XV-mijlocul secolului XVII*. București, 1966, p. 206-207; *Thuróczy* (1985), p. 285; F. Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, 1979, I, p. 86-87, p. 90-93, p. 98-103 (cu perspective de ansamblu până la 1503); Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Din Secuime în Țara Hațegului. Expedițiile otomane în Transilvania la sfârșitul anilor 1470*, în eds. Viorica Rusu-Bolindeț, Tudor Sălăgean, Rada Varga, *Studia in Honorem Dorin Alicu*. Cluj-Napoca, 2009 [2010], p. 318-332 (cu câteva dintre sursele inedite pentru evenimentele de dinainte de Câmpul Pâinii).

¹⁶ Câteva date: Archivio di Stato di Modena, Cancellaria Ducale, *Ungheria*, [reg.] II-3, f. 27^r (23 septembrie 1488; copii în MOL, FT, *Nehring*, rol. 30174); [Iovan], Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanisu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)*, in *Starine*, XXXVIII, 1937. XXXIX, 1938; (I), no. 99, p. 341-342; (II), nos. 152-154, p. 50-51; I. Nagy, *Corvin János velenczei nemességéről*, in *Új Magyar Múzeum*, III, 1853, I, p. 655-656; Ludwik Finkel, *Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494*, in *Kwartalnik Historyczny*, XXVIII, 1914, p. 317-350; Krzysztof Baczkowski, *Rady Kallimacha*. Kraków, 1989; *Nehring, Matthias Corvinus*, p. 184-191. În orice caz, acest „epitaf” a lui Mehmed pentru Iancu pare mai credibil decât presupusa tentativă de sinucidere a sultanului otoman după ce a realizat magnitudinea eșecului de la Belgrad.

The Ottoman blood-relatives of the Huniady family*Abstract*

King Matthias Corvinus started out as the *athlete's* son, as Christendom's greatest hope, in spite of some reserves made clear from the beginning, by the pope Pius II including. Matthias had to make up in crusader efforts what he lacked in dynastic blood. Like in the case of quite a few of his political decisions, he found a middle-way between the pillars of his rule and threats to his throne, though he basically never forgot to present himself as a champion of the Church. One of these ways came to (pro- and anti-) Ottoman light in the last days of the 1470s. In October 1479, at the "Field of Bread" (Câmpul Pâinii, Kenyér-mező), the 'south-eastern troops' (from Transylvania and modern-day Banat) of the Hungarian realm defeated the Ottoman army. The latter had entered Transylvania alongside the army of Walachia, the state from where, according to Venetian bureaucrats too, Matthias' family had come. The "Field of Bread" was the greatest anti-Ottoman success of the crown during the reign of Matthias, matched only by the conquest of the fortresses Jajce (1463) and Sabać (Szabacs) (1476). Royal propaganda quickly began exploiting the victory.

King Matthias did not omit attacking his main rivals at that time: emperor Frederick III and the Venetian republic. They were accused of instigating and actively aiding the Ottomans. During this "double-aimed" royal image campaign, Matthias sent his envoys to the Reichstag of Nürnberg in December 1479. He hoped to profit from the credit he still enjoyed from part of the members of the assembly which had, quite frequently, caused problems and concerns to emperor Frederick III of Habsburg. In front of members of the Reichstag and of the imperial representatives, the Hungarian messengers presented the anti-Ottoman victory and drew-up a sketchy picture of the Ottoman expansion. En passant, they also mentioned that sultan Mehmed II *had also Walachians amongst his ancestors*. When king Matthias had just risen to the throne, Frederick III, supported by important figures of the Hungarian elite, used to mock him that he had been *born from a Walachian father*. More than two decades later and just a few months after the Hungarian speech of Nürnberg, king and sultan exchanged friendly letters and called each other *blood-relatives* in the spring of 1480.

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA DOMENIULUI FISCAL ÎN PRINCIPATUL AUTONOM AL TRANSILVANIEI

Keywords: *Transylvania, Autonomous Principality, Fiscal estate, secularization, internal politics.*

Cuvinte cheie: *Transilvania, Principat autonom, domeniu fiscal, secularizare, politică internă.*

Principatul autonom al Transilvaniei a fost un stat aflat între modernitate și tradiționalism, un stat în care eforturile centralizatoare ale principilor se confruntau cu tendințele divergente ale Stărilor ce luptau pentru autonomia și privilegiile lor. Baza economică a autorității principiare era reprezentată într-o bună măsură de domeniile fiscale, posesiuni stăpânite și administrate, de obicei, în mod direct de către principe. Controlul asupra domeniilor fiscale nu a rămas însă nedisputat, Stările făcând eforturi constante pentru a fi părtașe la deciziile privitoare la aceste „bunuri ale țării”.

Încă de la începuturile principatului autonom stăpânirea Transilvaniei a fost condiționată de controlul asupra celor mai însemnate cetăți ale țării. După cucerirea Budei sultanul Süleyman a stabilit și configurația politică a Transilvaniei împărțind cetățile între cele mai reprezentative figuri politice ale țării. Banatul cu cetățile Timișoara, Lugoj și Caransebeș au fost date lui Petru Petrovici, cu titlul de stăpânire autonomă, pentru care a primit și un berat de investitură. Atribuțiile militare generale au fost de asemenea acordate lui Petrovici care purta titlul de căpitan general al Transilvaniei și protector al tânărului Ioan Sigismund. Transilvania a fost dată copilului Ioan Sigismund aflat sub tutela mamei sale. Cetățile Lipova și Șoimuș au fost însă date în stăpânirea directă a Isabelei Zápolya. Oradea, Cașovia și Făgărașul au fost atribuite episcopului de Oradea Gheorghe Martinuzzi. În acest moment Transilvania era o țară întinsă, deși mai puțin omogenă din punct de vedere politic. Pe lângă voievodat și *Partium*, principatul mai cuprindea și o serie de comitate din estul Ungariei. Limita Vestică a Principatului era Tisa până la Tokaj la care se adăugau o serie de comitate din nord-vest: Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Maramureș, Bereg, Ung, Zemplén¹.

Intrarea Transilvaniei sub controlul Habsburgilor în 1551 i-a nemulțumit profund pe otomani, care au pornit în consecință o luptă de cucerire sistematică la granițele de sud-vest ale principatului. În același an trupele de frontieră otomane au cucerit Cenadul, Becse, Aradul, Becsekerek, Lipova și alte fortificații ce făcuseră parte până atunci din Transilvania, mai exact din teritoriile care îi fuseseră acordate lui Petru Petrovici și care renunțase la posesiunile sale în favoarea voievodului Andrei Báthory primind în schimb Muncaciul. În vara anului următor ofensiva otomană a continuat cu o serie de succese notabile: Timișoara, Ineu, Șiria, Făget, Șoimuș la care s-au adăugat și o serie de fortificații din Ungaria superioară ce au fost incluse în pașalâcul de la Buda. Aceste cuceriri s-au produs în contextul în care principalul obiectiv politic și militar al Porții în această perioadă era războiul cu Persia, iar o campanie sultană în aceste

¹ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, (în continuare MCRT), Szilágyi Sándor (ed.), I. Budapest, 1876, doc. XXIV, p. 77-78; Octavian Tătar, *Anul 1541 în istoria Transilvaniei. Realități politico-diplomatice și militare*, în *Ziridava*, XXIII. 2002, p. 97-98.

părți nu era încă posibilă. În mai 1553 otomanii au încheiat un armistițiu cu Habsburgii pe care l-au prelungit cu multă abilitate până în anul 1555 odată cu încheierea războiului din Persia².

Formarea domeniului fiscal a cunoscut momente decisive încă din primele decenii de existență a principatului, din timpul regenței Isabellei Zápolya, care a pus la dispoziția noului stat vastele posesiuni ale familiei Zápolya, vechile domenii voievodale, precum și cele ale episcopilor de Oradea și Alba Iulia, secularizate cu ocazia Dietei de la Sebeș din 1556. Suveranul devenea astfel cel mai bogat proprietar din Transilvania³. Adunarea Stărilor de la Cluj din 25 noiembrie-5 decembrie 1556 a recunoscut dreptul reginei de a numi direct căpitani (prefecții) și alți oficiali ai cetăților ce aparțineau fiscului. De asemenea s-a emis o prevedere conform căreia acei locuitori ai țării care nu depuneau jurământ de credință reginei până la sărbătoarea Sfântului Nicolae din acel an riscuau să își piardă toate bunurile și posesiunile în favoarea fiscului⁴. Politica de întărire a autorității centrale asupra domeniilor și cetăților fiscale a continuat și în anii următori. În 1588 era interzisă ridicarea oricărei forme de fortificație fără consensul reginei, iar cetățile și castelele ridicate după moartea regelui Ioan Zápolya (1542) erau amenințate cu distrugerea⁵.

În anul 1563, Ioan Sigismund a făcut o achiziție importantă în contul domeniului princiar, cumpărând Făgărașul și domeniul său de la Gabriel Mailat, fiul fostului voievod și căpitan general Ștefan Mailat. Suma pentru care a obținut Ioan Sigismund această importantă cetate de pe granița de Sud a țării a fost de 32.000 de florini⁶. Făgărașul a devenit din acest moment una dintre cele mai importante cetăți ale țării, găzduind în mod frecvent chiar și tezaurul țării.

În urma eforturilor lui Ioan Sigismund, dar și a predecesorilor săi Gheorghe Martinuzzi și Isabela, domeniul fiscal al Transilvaniei cuprindea în a doua parte a secolului al XVI-lea: Alba Iulia, Deva, Oradea, Făgăraș, Chioar, Gurghiu, Cluj Mănăstur, Gherla, Ineu, Lugoj, Caransebeș, *Székelytámad* și *Széklybánja* (cele două cetăți ridicate de Ioan Sigismund în Secuime după revolta din 1562), Zlatna, Huszt și alte domenii de dimensiuni mai reduse. Acestea cuprindeau aproximativ 700 de sate, reprezentând 15-20 % din totalul așezărilor din cuprinsul țării⁷.

Teritoriul Transilvaniei, și implicit domeniul fiscal, au fost drastic diminuate cu ocazia tratatului de la Speyer din anul 1570. În cadrul acestui tratat reprezentanții Casei de Habsburg au garantat turcilor teritoriile cucerite până atunci în părțile de sud-vest ale principatului: Timișoara, Arad, Lipova (1552), Gyula (1566) etc. Transilvania păstra părțile bănățene neocupate de turci (fostul comitat Zarand și districtele Lugoj și Caransebeș) și alte comitate și cetăți din părțile vestice: Bihor, Solnocul de Mijloc, Crasna, Maramureș, și cetățile Huszt, Cehu Silvaniei, Tășnad și Oradea⁸.

Ioan Sigismund alcătuiuse un testament politic și desemnase trei dintre cei mai influenți nobili transilvăneni să îl aplice: Cristofor Hagymási, Mihail Csaki, care ocupase funcția de cancelar în timpul său, și Gaspar Bekes, principalul opozant al lui Báthory și reprezentant al părții transilvănene în semnarea tratatului de la Speyer⁹. Acești executori testamentari aveau datoria, printre altele, de a asigura libera alegere a noului voievod și de a-l pune în stăpânirea vastului domeniu princiar alcătuit din cele mai însemnate cetăți ale țării: Alba Iulia, cu tot armamentul defunctului principe găsit aici, Deva, Lugoj, Caransebeș (*castrum*), Jdioara (*fortalitia*),

² Petru Iambor, *Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pašalâc (1552)*, în *Vilaietul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pašalâcului) 1552-2002*. Timișoara, 2002, p. 15-17; Octavian Tătar, *Disputa transilvano-habsburgică pentru Partium (1556-1565)*, în *Ziridava*, XXIII, 2002, p. 116.

³ Kálmán Benda, *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*, în *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*. Budapest, 1963, p. 441.

⁴ MCRT, II, doc. III, p. 59.

⁵ *Ibidem*, doc. X, p. 102.

⁶ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, (în continuare CFLO) Josephus Trausch (ed.), I. Brașov, 1847, p. 64.

⁷ László Makkai, Zoltán Szász (coord.), *History of Transylvania*, II, Budapest, 1991, p. 727.

⁸ Liviu Borcea, *Oamenii din cetățile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI-XVII)*, în *Crisia*, 1978, p. 113.

⁹ *Ibidem*, p. 648.

Gilău, Gherla, Oradea (*arx*). Toate aceste cetăți, alături de inventarul lor intern și extern, artileria și muniția din ele, precum și pertinențele lor erau lăsate în mâna lui Ștefan Báthory. La acestea se adaugă cetățile din secuime: Brâncovenești, Gurghiu, *Székelýtámadt*, și *Varheggy*¹⁰. Ștefan Báthory s-a arătat dornic să întărească și chiar să lărgască limitele domeniului fiscal. La 24 august 1571, voievodul Transilvaniei adresa o scrisoare lui Maximilian al II-lea cerându-i restituirea cetății Satu Mare. Báthory invoca argumentul dreptului de moștenire, amintindu-i împăratului că cetatea și târgul Sătmăruului i-au fost date tatălui său sub formă de donație perpetuă (*in perpetuum donatum*) de către regele Ioan (Zápolya) și mai apoi confirmate de către împăratul Ferdinand. De asemenea, adaugă faptul că cetatea s-a aflat în cuprinsul principatului până la trădarea lui Melchior Ballasa, iar mai apoi el a recuperat-o prin forța armelor în 1564. În primăvara anului următor cetatea a ajuns din nou în mâinile Habsburgilor, după o campanie fulgerătoare a generalului Lazăr Schwendi¹¹. Maximilian a refuzat cererea voievodului ardelean, invocând tratatele și negocierile mai târzii (Speyer), care plasau comitatul Satu Mare cu toate posesiunile din cuprinsul său în stăpânire Habsburgilor¹². Tot pe cale diplomatică a încercat voievodul Ștefan Báthory să mențină și cetatea Huszt (repartizată Transilvaniei în cadrul tratatului de la Speyer), pentru care însă Maximilian solicita o sumă de răscumpărare de 30.000 de florini, sub pretextul unei prevederi din testamentul lui Ioan Sigismund¹³. Acest litigiu s-a rezolvat prin intervenția directă a sultanului, care a solicitat executorilor testamentari să asigure trecerea Husztului în stăpânirea lui Báthory. Mai mult, Cristofor Hagymási, unul dintre executori și în același timp căpitan al cetății Huszt, a trecut de partea voievodului, devenind unul dintre consilierii săi apropiați.

În administrarea domeniilor fiscale principele era ajutat de tezaurar, care supraveghea activitatea oficialilor numiți în fruntea diferitelor cetăți și domenii. După ce a devenit și rege al Poloniei, Báthory a lăsat guvernarea Transilvaniei în seama fratelui său Cristofor ce a primit titlul de voievod, însă continua să se implice activ în anumite probleme printre care și în cele referitoare la organizarea domeniului fiscal. Astfel la 7 noiembrie 1584 îi adresează o scrisoare căpitanului de Chioar Cristofor Keresztury prin care îi cere acestuia să prezinte un raport al veniturilor și cheltuielilor cetății (până în ziua de 27 a acelei luni) tezaurarului¹⁴.

Domeniul fiscal era deseori sporit prin confiscări. Nobilii țării găsiți vinovați din diverse pricini față de țară și principe riscau să își piardă bunurile în favoarea fiscoi. În septembrie 1599, Ștefan Bocskay, viitorul principe al Transilvaniei, aflat în exil în teritoriile Habsburgilor era acuzat de Andrei Báthory că ar fi vândut numeroase piese din artileria cetății Gurghiu, precum și pulbere și alte muniții, motiv pentru care îi erau confiscate toate proprietățile din Transilvania. Cel care a realizat ancheta era directorul bunurilor fiscale (*director causarum fiscalium*), funcție ocupată în acel moment de Ioan de Királyfalva¹⁵.

Organizarea internă a domeniilor fiscale reflectă orientarea acestora spre o economie autarhică, ce încerca să acopere toate necesitățile personalului militar și auxiliar din resursele locului. Cetățile însemnate ale țării, aflate sub controlul direct al principelui, au avut mereu la dispoziție domenii însemnate alcătuite din numeroase sate și târguri: Gherla 1553 – 1 târg și 22 de sate¹⁶, Chioar 1566 – 1 târg și 66 de sate¹⁷, Șimleu 1594 – 2 târguri și 48 de sate¹⁸, Oradea

¹⁰ MCRT, II, doc. VIII, p. 478.

¹¹ *Ibidem*, doc. IX, p. 483; Adalbert Burai, *Despre cetatea de tip italian din Satu Mare*, în *Studii și Comunicări*, Satu Mare, 1969, p. 130.

¹² *Ibidem*, doc. XII, p. 490-491.

¹³ *Ibidem*, doc. XI, p. 481; doc. X, p. 486; doc. XII, p. 489.

¹⁴ Andrei Veress, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése (1576-1586)*, II, Cluj, 1944, doc. 788, p. 282-283.

¹⁵ MCRT, IV, doc. LIX, p. 323-324.

¹⁶ David Prodan, *Iobăgia în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, 1967, p. 136.

¹⁷ *Ibidem*, p. 173.

¹⁸ *Ibidem*, p. 593.

1600 – 2 târguri și 47 de sate¹⁹ etc. Aparatul economic al domeniului fiscal avea o alcătuire complexă, cu o ierarhie bine stabilită, ce activa independent de cea militară, preocupată mai ales de problemele directe ale cetății. În contextul dezvoltării economiei alodiale sunt pomeniți tot mai frecvent provizorii (*provisor*, *udvarbiró*, *hoffrichter*) ca și conducători ai administrației economice a domeniilor fiscale sau particulare. Provizorul se ocupa cu strângerea și administrarea veniturilor domeniului, distribuia și valorifica produsele, organiza munca pe terenurile alodiale (terenurile exploatate în mod direct de stăpânul domenal) iar în unele cazuri avea și atribuții juridice. Provizorul răspundea direct în fața stăpânului domenal, era numit direct de către acesta și beneficia de un salariu regulat. Deoarece era angajat temporar, administratorul domeniului depunea jurământ la intrarea în funcție și primea un inventar al bunurilor aflate pe domeniu în acel moment; urbariile erau de asemenea realizate pentru folosința sa. Rareori provizorul era numit din rândul marilor nobili pentru că prin atribuțiile sale nu juca un rol politic semnificativ. Aproape fără excepție acesta era un *literatus* deoarece satisfacerea sarcinilor sale necesita cunoașterea scrisului precum și a calculului matematic. Provizorul avea o serie de subalterni ce îl sprijineau în munca lui. În primul rând exista de obicei un vice-provizor iar de subdiviziunile domeniului se ocupau șpanii sau chiar cnezii și juzii²⁰.

Evenimentele politice și militare petrecute în Transilvania în ultimii ani ai secolului al XVI-lea au creat o situație de confuzie în ceea ce privește alcătuirea domeniului fiscal. Încă de la sfârșitul anului 1601 trupele imperiale conduse de generalul Giorgio Basta au început să ocupe câteva dintre cetățile însemnate ale țării, o măsură ce se impunea în condițiile în care Stările transilvănene s-au remarcat prin duplicitatea arătată față de Habsburgi. Astfel în momentul în care nobilimea, în frunte cu Ștefan Csáki, se pregătea să îl readucă pentru a treia oară pe Sigismund Báthory pe tronul Transilvaniei, cetățile Huszt și Chioar se aflau în stăpânirea unor garnizoane de mercenari imperiali²¹. Din momentul în care stăpânirea Habsburgilor în Transilvania a devenit evidentă, Stările ardelenene nu au pregetat să facă eforturi pentru a-și menține privilegiile și controlul asupra resurselor economice ale țării. Astfel reprezentanții grupurilor privilegiate din Transilvania au înaintat o scrisoare împăratului Rudolf al II-lea prin care îi cereau numirea autohtonilor în funcțiile publice din principat dar și menținerea unei oștiri alcătuite din locuitori ai țării: *militiam quoque pro defensione provinciae ex Vngaricam gente lectam alat*. Prefecții cetăților și căpitani să fie de asemenea aleși din rândul maghiarilor. Alte preocupări ale Stărilor priveau domeniul fiscal pe care doreau să îl reconstituie, în condițiile în care în ultimii ani ai secolului al XVI-lea acesta suferise diminuări serioase. Ca și caz aparte era solicitată restituirea cetății Gilău și a domeniului aparținător care încă din timpul reginei Isabela fusese proprietate a fiscului²².

Episcopul catolic Nápragy remarcă la rândul său numeroasele scăderi suferite de domeniul fiscal în timpul domniei risipitorului principe Sigismund. Conform relatării sale din anul 1602 domeniul fiscal era alcătuit din: Oradea, Șimleu, Huszt, Chioar, Gherla, Ocna Mureș, Alba Iulia, Vințul (fostă posesiune a capitolului din Alba Iulia), *Monora*, Aiud, Deva, *Branichka*, Jdioara, Lipova, *Világos (Șiria)*, Șoimuș, Ineu, Făgăraș, și districtele Lugoj și Caransebeș²³.

O imagine detaliată a stării și alcătuirii domeniului fiscal ne-a rămas dintr-o descriere contemporană din anul 1603. De Alba Iulia țineau la această dată 14 localități dintre care trei (*Tupanfalva*, *Biztra* și *Muska*) erau pustii de mai multă vreme. Cele trei posesiuni furnizau viste-

¹⁹ *Ibidem*, p. 780.

²⁰ *Ibidem*, I, p. 497-498.

²¹ Leonardus Basilus, *Naratio De Rebus Transylvanicis (1599-1604)*, în *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590-1630. Documente externe*, Radu Constantinescu (ed.). București, 1981, p. 319-320.

²² MCRT, V, doc. I, p. 77-78.

²³ *Ibidem*, doc. XXXVII, p. 168-169.

riei doar câteva sute de florini și nici nu puteau să întrețină caii oștenilor și a comandanților acestora cu fân și ovăz. De aceea *Tupanfalva*, *Biztra* și *Muska* au fost acordate baronului Hansen Adam von Hoffkirchen în schimbul a 3.000 de florini. Nici starea celorlalte așezări nu era mult mai bună, singurul venit considerabil fiind taxele percepute la un pod peste Mureș. În cuprinsul domeniului se mai aflau și câteva vii ce aduceau un venit demn de menționat. Acest domeniu mai beneficia și de dijma datorată de câteva scaune săsești: Sighișoara, Rupea, Sibiu, și Sebeș. Domeniul Făgărașului avea 60 de așezări, de la care se strângeau 1.515 florini. De Făgăraș mai țineau și 20 de sate săsești din scaunul Șeica Mare care erau dijmuite la vin, grâne, ovăz și miere. De asemenea domeniul nobiliar Comana aparținea de această judecie deși avea încă un *span* propriu. Erau datoare să facă robotă satele Comana de Sus și de Jos, Veneția de Sus și de Jos, Căciulata și Lupșa. În cazul Gherlei sunt pomenite doar trei localități, târgurile Gherla și Mintiu alături de un sat. Veniturile domeniului sunt completate de pătrimea dijmei preoțești pe vin, grâne, și alte produse din Bistrița precum și din câștigurile morilor ce aparțin cetății. Domeniul cetății Deva era alcătuit din târgul cu același nume și 12 sate, cu mențiunea că târgul a fost înnobilit de principele Sigismund Báthory ocazie cu care alte 30 de sate au fost alăturate domeniului. Situația domeniului cetății Lipova îi rămâne necunoscută autorului deoarece aici nu s-a putut realiza o consemnare a veniturilor din cauza atacurilor turcești care se succedau aproape zilnic. Într-o situație oarecum similară se afla și Ineu unde deși erau menționate patru așezări se adăuga că acestea erau aproape pustii. Lugojul și Caransebeșul aveau împreună 14 localități, dintre care cel puțin două erau târguri; toate acestea au suferit devastări de pe urma incursiunilor organizate de turci²⁴. Participarea Transilvaniei la războiul antiotoman s-a dovedit prea costisitoare pentru principe. Sigismund Báthory s-a arătat foarte risipitor cu bunurile fiscale donând numeroase sate nobililor care l-au susținut. Astfel din districtul Beiuș au fost donate unor particulari 57 de sate, iar de pe domeniul cetății Oradea, după asediul din 1598, au fost înstrăinate alte 19 sate²⁵. În cadrul Dietei ținute la Alba Iulia la începutul anului 1603 generalul Basta, în încercarea de a rezolva problemele de aprovizionare și plată a oștirii sale, a decretat retrocedarea tuturor donațiilor făcute de fostul principe din domeniul fiscal²⁶. Aplicarea acestor măsuri rămâne îndoielnică deoarece Habsburgii au pierdut în anul următor controlul asupra Transilvaniei. Starea domeniului fiscal în această perioadă reflectă foarte fidel situația politică și numeroasele distrugerii cauzate de războaie și de prezența trupelor străine în țară. Spre deosebire de a doua jumătate a secolului al XVI-lea domeniul apare mult diminuat, din cauza daniilor făcute de ultimul principe și din cauza războaielor care au lăsat numeroase sate fără locuitori. Domeniile cele mai afectate sunt cele ale cetăților de margine din părțile de sud-vest situate în apropierea frontierei cu turcii care, acum că Transilvania era sub stăpânire habsburgică, aveau un motiv în plus să îi devasteze teritoriile.

Moartea lui Ștefan Bocskay, la începutul anului 1606, a prilejuit o dispută pentru ocuparea tronului princiar între Valentin Drughet de Homonna, desemnat succesor de către defunctul principe și sprijinit în primă fază de către Poartă, și Sigismund Rákóczi preferat de Stări. Favoritul națiunilor privilegiate a fost cel care în cele din urmă a avut câștig de cauză și a obținut chiar și acordul sultanului pentru ocuparea tronului ardelean. Valentin Drughet nu a renunțat cu ușurință la pretențiile sale, mai mult a reușit să îi atragă de partea sa pe căpitani cetăților Huszt și Chioar care au ieșit pentru o perioadă de sub controlul Transilvaniei. Pentru recuperarea acestor posesiuni Stările ardelene și principele l-au trimis pe Pancrațiu Sennyei într-o misiune diplomatică la Viena, pentru a cere arbitrajul împăratului în această chestiune²⁷.

²⁴ *Ibidem*, doc. XLII, p. 212-214.

²⁵ *Ibidem*, doc. XLVIII, p. 238-240.

²⁶ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, Acte și scrisori*. București, 1929. VII. doc. 86, p. 106.

²⁷ *MCRT*, doc. LXX, p.529.

Gabriel Báthory, succesorul lui Sigismund Rákóczi, s-a arătat la fel de neglijent și risipitor cu proprietățile princiare ca și unchiul său Sigismund, intrând de câteva ori în conflict cu Dieta pe această problemă. Domeniul cetății Gurghiu și domeniul Brâncovenești (*Vécs*) fuseseră donate lui Nicolae Bocskay, comite de Sătmár din septembrie 1608 și căpitan al cetății Satu Mare, unul dintre sfetnicii apropiați ai lui Gabriel Báthory. Adunarea de Stări de la Mediaș dispută însă dreptul de proprietate al lui Bocskay de Bocskó asupra celor două domenii ce aparținuseră înainte fiscului și îl somează să se înfățișeze la următoarea Adunare de Stări pentru a clarifica această situație²⁸.

În primăvara anului 1614 avea loc o întâlnire la Cluj între reprezentanții Stărilor și doi reprezentanți ai împăratului de la Viena: comitele de Bereg Francisc Daroczy și comisarul Eric Lassota. Transilvănenii continuau să solicite câteva teritorii din nordul țării ocupate de Habsburgi, mai exact cetățile Huszt, Chioar și orașul Baia Mare. Ardelenii au întâmpinat însă un refuz, trimișii imperiali argumentând că cetățile au fost ocupate cu armele de sub stăpânirea turcilor, în acel moment (anul 1613) țara fiind practic ocupată de forțe turcești și de tătari. Cetatea Huszt era estimată cu domeniul ei la suma de 60.000 de florini²⁹.

Odată cu domnia principelui Gabriel Bethlen se deschide un nou capitol în evoluția domeniului princiar din Transilvania. Deși nu și-a început domnia sub cele mai bune auspicii, Bethlen a reușit pe parcursul domniei sale să crească puterea economică a principatului și să îi sporească prestigiul extern. Pe plan intern autoritatea princiară a crescut în detrimentul Stărilor care au fost în mod abil înlăturate de la luarea deciziilor însemnate. Consolidarea autorității princiare s-a făcut prin creșterea veniturilor directe ale statului (minele, ocnele de sare, și celelalte venituri ale domeniilor fiscale) ce nu depindeau de deciziile Dietei. Veniturile domeniului princiar au avut o evoluție spectaculoasă pe parcursul domniei lui Bethlen. Dacă în anul 1613 aceste domenii nu aduceau niciun profit, în anul 1628 veniturile lor s-au ridicat la suma de 25.000 de florini pe an și în 1629 la mai mult de 40.000 de florini³⁰.

Alcătuirea domeniului fiscal a rămas în esență aceeași, Husztul și Chioarul au fost cedate Transilvaniei în urma semnării tratatului de la Timavia (6 mai 1615), și în luna iulie a anului 1615 au reintrat efectiv în stăpânirea unor căpitani transilvăneni³¹. Celelalte domenii erau: Gherla, Gilău, Cluj Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș, Lugoj, Lipova, Ineu și cetatea Bran. Bethlen a luat decizia de a revizui toate donațiile făcute după 1588, readucând astfel numeroase posesiuni în proprietatea fiscului, iar Dieta a fost nevoită să consimtă³².

Nemulțumirea Dietei față de politica fiscală a principelui a crescut și mai mult în condițiile în care creștea numărul iobagilor fugiți de pe domeniile nobiliare pe cele fiscale. Această situație este semnalată în Dieta de la Sighișoara din anul 1616 unde se menționează faptul că numeroși iobagi intră în rândul darabanților de pe lângă cetățile principelui. De asemenea este pomenit cazul cetății Huszt ce atrage numeroși iobagi de pe domeniile nobililor maramureșeni³³.

Întreprinderile politico-militare ale principelui Bethlen (campaniile împotriva Habsburgilor și ocuparea tronului Ungariei) au necesitat sume mari de bani, sume pe care principele le-a obținut și prin zălogirea unor cetăți, de importanță strategico-militară mai redusă, cu domeniile lor. Astfel la 24 august 1619 în cancelaria princiară de la Alba Iulia era emis un act prin care Marcu Cercel primea cetatea Dezna împreună cu domeniul ei alcătuit din 23 de sate întregi și

²⁸ *Ibidem*, VI, 1880, doc. XXV, p. 192-193; Enikő Rűsz-Fogarasi, *Un alt Ștefan Bocskai*, în Tudor Sălăgean, Melinda Mitu (coord.), *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa*, Cluj Napoca, 2006, p. 64.

²⁹ *Ibidem*, doc. XXV, p. 469-470.

³⁰ Katalin Péter, *Two Aspects of War and Society in the Age of Prince Gábor Bethlen of Transylvania*, în János. M. Bak; Béla K. Király (coord.), *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Modern Hungary*, New York, 1982, p. 536.

³¹ *MCRT*, VII, doc. XXIX, p. 274-277.

³² *Ibidem*, doc. XXX, p. 281.

³³ *Ibidem*, doc. LVII, p. 392.

două părți de sate. Acest domeniu era estimat la valoarea de 15.000 de florini³⁴. Un alt domeniu, mai valoros, a fost zălogit de către principe în această perioadă Elisabetei Zolyómi. Este vorba de domeniul cetății Solumkeu (Șinteu), alcătuit din 24 de sate întregi și alte 8 părți de sate, zălogit pentru suma de 100.000 de florini. La 31 octombrie 1622 domeniul era confirmat în proprietatea lui Gavrilaş Movilă, fostul domn al Țării Românești, soțul Elisabetei Zolyómi³⁵.

Politica de întărire a domeniului fiscal a continuat cu succes și în timpul principilor din familia Rákóczi. Astfel că după eforturile susținute ale tatălui său Gheorghe Rákóczi al II-lea stăpâna în mod direct 15-20% din suprafața întregii țări³⁶. În anul 1650 domeniul fiscal era alcătuit în felul următor: Alba Iulia - 36 de sate din care unul este pustiu, Chioar - 93 de sate din care unul este părăsit, Gurghiu - 22 sate, Gilau - 14 sate, Cluj-Mănăstur - 2 sate, Huszt - 11 sate, Gherla - 50 așezări, Făgăraș - 61 de așezări, Oradea - 151 sate, Zlatna - 13 sate întregi și o parte de sat, Deva - 40 de sate, Ineu - 17 sate și o porțiune de sat (din anul 1650 domeniul Ineului a crescut la 28 de sate întregi și două părți de sate), Lugoj și Caransebeș - 26 de așezări. După 1650 aproape toate domeniile au fost lărgite cu sate noi sau cu părți de sate³⁷. Cu ocazia elaborării culegerii de legi *Aprobatae Constitutiones* în 1653 a fost stabilit și statutul domeniilor și cetăților fiscale. Deși acestea erau administrate de principii, erau considerate proprietatea țării, și prin urmare se interzicea donarea sau vinderea lor³⁸. Era de asemenea reluată prevederea din anul 1615 referitoare la redobândirea bunurilor fiscale înstrăinate după anul 1588. În continuare bunurile fiscale puteau fi date doar temporar în folosința unor particulari³⁹. Un alt articol enumera condițiile în care o moșie putea ajunge în proprietatea fiscului: infidelitate, contract sau *defectum seminis*. Proprietățile ajunse în stăpânirea fiscului după anul 1650 nu mai erau considerate fiscale și ele puteau fi vândute sau donate după bunul plac al principelui⁴⁰. Iobagii domeniilor fiscale erau supuși dărilor publice asemenea iobagilor de pe domeniile nobiliare, iar în anumite districte puteau fi judecați de instanțele comitatense⁴¹.

Campania din Polonia 1657-1658 întreprinsă de Gheorghe Rákóczi al II-lea s-a dovedit un răsunător eșec politic și militar care a adus țara în ruină. Efectul economic al acestui eșec a fost de asemenea devastator și s-a resimțit câteva decenii la rând. În anul 1669 principele Mihail Apafi I se plânga de situația dificilă în care se găsește țara, căreia îi lipsesc și veniturile pentru trimiterea solilor la Poartă, fapt atât de necesar pentru păstrarea păcii. În lipsa veniturilor sale statul suferă de slăbiciune, iar această slăbiciune este datorată mai ales pierderii domeniilor fiscale, care au ajuns pe mâinile unor particulari mai ales după dezastrul campaniei din Polonia⁴². Astfel după mai bine de jumătate de secol autoritatea princiară în Transilvania se găsea încă odată în situația dificilă creată de lipsa resurselor economice controlate în mod direct.

În timpul principelui Mihai Apafi I domeniul fiscal a fost refăcut într-o bună măsură. De administrarea acestuia se ocupa principesa Anna Bornemisza care a realizat și un jurnal ce cuprinde veniturile domeniilor fiscale precum și ale celorlalte surse ce constituiau monopolul princiar (dijma, tricesima, ocnele de sare) pentru anii 1667-1690. Din însemnările principesei rezultă că între anii 1667-1672 domeniile fiscale erau următoarele: Făgărașul (veniturile curții din Porumbac sunt menționate separat), Alba Iulia, Zlatna, Vinț, Deva, Gurghiu, Gherla, Chioar, *Kapnikbanya*, Săcuieni, Iernut, Blaj (*Balásfalvi*), Cătina (*Katonai*), Dumbrăveni, Gănfălău (*Gálfalvi*)⁴³. O însem-

³⁴ Andrei Veress, *Documente*, IX, 1937, doc. 164. p. 203-204.

³⁵ *Ibidem*, doc. 201, p. 251.

³⁶ Ioan Aurel Pop, Thomas Năgler, András Magyari (coord.), *Istoria Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 2005, p. 145.

³⁷ *MCRT*, XI, doc. VIII, p. 105-112.

³⁸ *Constituțiile Aprobate*, Titlul 5, Art. I. p. 78.

³⁹ *Ibidem*. Titlul 8, Art. I. p. 80-81.

⁴⁰ *Ibidem*. Art. IV, p. 82.

⁴¹ *Ibidem*. Art. VIII, p. 83.

⁴² David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I. București, 1987, p. 500-501.

⁴³ Béla Szádeczky, *I Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bornemisza Anna gazdasági naplói*. Budapest, 1911, p. 6-72.

nare din anul 1673 indică un număr de 128 de porți fiscale. Se estimează că în această perioadă o poartă fiscală cuprindea în jur de 10 iobagi. Distribuția porților fiscale era următoarea: Alba Iulia - 25, Vințul de Jos - 5½, Blaj - 12, Zlatna - 30½, Gherla - 5, Ernea, Gănfălău - 1, Deva - 9, Iernut - 3, Dumbrăveni - 13, Cătina - 4, Gurghiu - 9, Chioar - 11⁴⁴. În intervalul 1673-1679 pe lângă domeniile menționate mai sus apar și Hunedoara, Huszt și Odorhei⁴⁵, între 1680-1685 Ciucul⁴⁶, iar din 1685 Ciceul⁴⁷.

O pierdere însemnată pentru domeniul fiscal, dar și pentru sistemul defensiv al țării, a fost cucerirea cetății Oradea de către turci în anul 1660. Pe de altă parte noile achiziții au fost mai puține, excepție face domeniul Hunedoarei intrat în stăpânirea fiscoului în anul 1685. Înainte Hunedoara fusese unul dintre cele mai întinse domenii particulare din Transilvania cuprinzând două târguri, Hunedoara și Hațeg, și un număr de 27-34 de sate întregi sau părți. Printre vechii proprietari ai domeniului se numărau familiile: Török, Bethlen de Iktar și Tököl⁴⁸.

În timpul domniei principelui Mihail Apafi I se mai poate sesiza o evoluție socială inedită ce privește domeniile fiscale. Pentru a-și întări autoritatea principele face apel la populația domeniilor fiscale, dispusă să se alăture aparatului militar specific acestui areal (pușcași, darabanți, libertini etc.) în schimbul scutirii de sarcinile iobăgești. În această perioadă se înregistrează o creștere importantă a acestor grupuri semi-privilegiate cu obligații militare, care însă afectau forța de muncă de pe aceste domenii⁴⁹.

Pe lângă faptul că erau o sursă de venit pentru vistieria princiară, domeniile fiscale, cu cetățile din cuprinsul lor, erau adevărate simboluri ale autorității princiare. Starea domeniului fiscal reflecta în mod fidel puterea militară a țării. Doar un domeniu întins și bine administrat era capabil să întrețină o garnizoană suficient de numeroasă și reparațiile necesare unei cetăți de margine. O distincție clară între bunurile fiscale moștenite de fiecare principe la urcarea pe tron și proprietățile familiale ale fiecărui principe în parte este greu de făcut, deoarece acestea erau administrate de obicei împreună. Domeniile fiscale deși erau îndeobște considerate proprietatea țării erau de fapt controlate direct de către principii, care în unele cazuri nu au ezitat să le privească ca și pe proprietățile lor private dispunând de ele după bunul lor plac.

Aspects Regarding the Evolution of the Fiscal Estate in the Autonomous Principality of Transylvania

Abstract

Consisting of land domains, usually surrounding a fortress, the fiscal estate was the material basis for the political authority of any Transylvanian prince. The fiscal estate was formed in the first decades of the autonomous principality as the domains of the Catholic Church were secularized after the Diet of Sebeș in 1556. For the next century and a half the fiscal estate had a complex evolution, reflecting the military, political and economical situation of each reign. The strong rulers were concerned with the expansion of the domain (John Sigismund Zápolya, Steven Báthory, Gabriel Bethlen, George Rákóczi I and Michael Apafi I) while the others did not hesitate to donate large parts of the fiscal estate as a mean of obtaining political support from the nobility. The ruling classes of Transylvania had a great interest in the evolution of the fiscal estates as they considered it "state propriety". Aside from being an income source for the treasury, the fiscal estates, especially those surrounding a fortress, had an important role in maintaining border defense. A large and efficiently administrated domain was able to supply the local garrison and to cover for all the reparation and maintenance of the fortress.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 276-277.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 267-271.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 444.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 504.

⁴⁸ Maria Ursuțiu, *Relații agrare pe domeniul Hunedoara în secolul al XVII-lea*, în *AllACN*, 26, 1983-1984, p. 159-166.

⁴⁹ Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, Etnie, Regionalism în Transilvania Princiară*. Cluj Napoca, 2005, p. 50.

PALATUL VOIEVODAL DIN TURDA ÎN DOCUMENTE MEDIEVALE ȘI MODERNE

Keywords: *Turda, voivode's palace, Transylvania, Bâthory family*

Cuvinte cheie: *Turda, Palatul Voievodal, Transilvania, familia Bâthory*

Studiu introductiv. Considerată cea mai veche clădire civilă din zonă, Palatul Voievodal reprezintă un simbol și totodată o emblemă a municipiului. Dintre edificiile civile ridicate în perioada medievală, Palatul, și mai apoi Primăria Veche construită în stil renascentist târziu au făcut parte din clădirile etajate ale orașului ce se mai păstrează și astăzi. Mult mai modeste au fost în schimb celelalte construcții civile din acea perioadă. Întregul fond de locuințe era format în majoritate din case construite din lemn, din semibordeie sau bordeie cu acoperișuri din paie, fapt ce a contribuit cu siguranță la punerea în valoare a construcțiilor publice zidite din piatră de dimensiuni mai mari. Odată cu finalizarea lucrărilor de construcție la biserica catolică de la începutul secolului XVI, piața mare a orașului se închide pe latura ei nordică. Nucleul orașului medieval este înconjurat treptat de clădiri din piatră care nu s-au mai păstrat.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea (1566-1567), orașul este descris de către călătorul străin Giovan Andrea Gromo ca „*un târgușor ce avea case arătoase din piatră, cu străzi frumoase.*” Este momentul când au fost ridicate o serie de edificii sub forma unor mici palate. Construite de-a lungul timpului, unele au fost amplasate în dreptul Pieții Târgului din centrul medieval al orașului. Astfel de proprietari au posedat familiile nobiliare: Wesselényi, Mikó, Csipkés, Nalácz, Korda etc.¹ Alături de acestea au existat cu siguranță, ca și în toată Transilvania de altfel, și alte construcții ridicate din piatră de către pătura înstărită a orașului.²

După reconstrucția ce a urmat atacurilor devastatoare de la Turda din cadrul evenimentelor revoluției antihabsburgice conduse de principele Transilvaniei Francisc Rakoczi II (1704-1711) când orașul a fost ocupat, prădat și incendiat de o parte a trupelor imperiale dislocate în această zonă aflate sub conducerea colonelului danez Tiege,³ Turda, denumită și „*Universitas oppidi nobelium Thordae*”, număra 1200 de case, multe dintre ele chiar frumoase, fiind locuite numai de nobili, relatează Johann Lehmann (? - 1794) „directorul” unei trupe de teatru din Pressburg (Bratislava), într-una din numeroasele sale călătorii întreprinse în Transilvania.⁴

Valoarea istorică, arhitecturală și artistică deosebită a celei mai vechi clădiri medievale civile din zonă ce s-a păstrat a atras atenția încă de la începutul existenței sale călătorilor străini care au peregrinat prin această zonă a Transilvaniei, iar mai apoi cercetătorilor, istoricilor și nu în ultimul rând numeroșilor turiști care au vizitat localitatea.

Începând cu sfârșitul secolului XIX când preocupările pentru istoria națională sunt tot mai intense, Palatul Voievodal intră în atenția istoricilor și cercetătorilor. Puțini au fost cei care i-au acordat un spațiu aparte în publicațiile și revistele de specialitate care au apărut de-a lungul

¹ Balázs Orbán, *Torda város és környéke*. Budapest, A Pesti Könyvnyomda Rt., 1889, p. 169 și 319.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. II. București, Ed. Academiei Române, 1970, p. 345-346. (în continuare *Călători străini...*)

³ Camil Mureșan, *Monumente Istorice din Turda*. București, Ed. Meridiane, 1968, p. 17.

⁴ *Călători străini...*, vol. X, partea I, 2000, p. 589.

timpului.⁵ Deși a avut mai multe destinații, în perioada medievală fiind locația Casei Cămării de Sare a ocnele din Turda iar ulterior a avut mai multe funcționalități, noi i-am păstrat titulatura de Palat Voievodal dată de literatura secolului XIX, termen folosit și astăzi de către mulți dintre specialiști.

Călători străini prin Turda. Despre o clădire importantă și impunătoare existentă în Turda, pe parcursul mai multor secole ne-au rămas o serie de însemnări făcute de personalități ale timpului care au călătorit prin Transilvania, în misiuni diplomatice sau cu diverse alte scopuri.

După renovarea radicală de la sfârșitul secolului XVI, cunoaștem exact destinația acestei clădiri: ea era Casă a Cămării de Sare, dar a avut și alte destinații.⁶ Nu știm cu certitudine dacă înaintea acestor modificări, vechea Casă a Cămării de Sare a avut sediul pe aceeași locație pomenită de documentele sfârșitului de secol XVI. Avem unele informații sporadice despre existența ei, știri oferite de diverși călători străini care au vizitat Transilvania s-au au avut misiuni diplomatice în această zonă.

Primele informații ne sunt oferite de Hans Dernschwam, originar din Boemia, care a călătorit prin Transilvania în anul 1528. De la el aflăm de existența unei case goale la Turda în care nu se află nimic și care este posibil să fi fost vechea Casă a Cămării. Locația acestei construcții, „*cu ușile și încuietorile în stare proastă*” nu este precizată, presupunem însă că este vorba de Palatul Voievodal. Alături de casă era un grajd din zidărie de piatră ce putea adăposti 100 de cai, construcție ridicată de fostul comite al cămărilor de sare Iacob Tornali.⁷

În scurta perioadă de administrare a Transilvaniei de către habsburgi, petrecută la mijlocul secolului XVI, unul dintre oficialii curții, Georg Werner, a fost desemnat să întocmească un raport minuțios despre situația cămărilor de sare din Transilvania. Datorită informațiilor oferite în notele sale aflăm știri indirecte despre Casa Cămării de Sare de la Turda.⁸

În raportul întocmit în lunile martie-aprilie 1552 se vorbește despre existența unei Case a Cămării de Sare la Turda. Din document reiese că aceasta nu își avea locația în preajma ocnelor de sare unde erau amintite: o locuință mică unde locuiau magulatorii, chepeliiști și distribuitorul seului, un grajd pentru cai, patru șoproane și fierăria.⁹ Locația acesteia, specifică raportul, era la o distanță de 3-4 jugăre de ocne, în oraș, fiind prezentată destul de succint de către autorul acestui raport.¹⁰

Casa Cămării avea o curte încăpătoare și pustie. Clădirea era într-o stare precară de conservare, la data aceea păstrându-se doar zidurile și acoperișul, fapt datorat neglijenței celor care au administrat-o, specifică Werner.

Tezaurarul George Martinuzzi, administratorul cămărilor de sare din Transilvania, a menținut la Turda în acea perioadă în locul cămărașului (la Casa Cămării) un singur diac de socoteli (contabil), care s-a refugiat apoi la Oradea.¹¹ Cămara era administrată în anul 1552 de către nobilul George Hanvay din comitatul Gőnnör ce fusese administrator și la Cămara din Ocna Sibiului, fiind numit de către generalul Castaldo, comandantul trupelor imperiale.¹² Comisarii imperiali au numit în fruntea acestei cămări pe Ioan Vaday din Cluj care era retribuit cu 200 de florini anual, întreținere și nutreț pentru caii lui, iar contabil pe Andrei Balogh din Turda.¹³

⁵ Balázs Orbán, Domokos Harmath, Kalmán Lux, Coriolan Petranu, Virgil Vătășianu, Camil Mureșan, Elisabeta Vass, Horațiu Groza etc. sunt doar câțiva dintre cercetătorii și istoricii care au atins această problematică.

⁶ Erzsébet Vass, *A tordai sókamaraház*, în *Aluta*, XXII, 1998, p. 39-58.

⁷ *Călători străini...*, vol. I, 1968, p. 268.

⁸ *Călători străini...*, vol. II, p. 14.

⁹ *Ibidem*, p. 19-20.

¹⁰ *Ibidem*, p. 19.

¹¹ *Ibidem*, p. 18.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 45.

Mărturia cea mai importantă a acestui raport pentru noi este aceea că această cămară, considerată cea mai importantă din Transilvania, *“obișnuia să-și aibă reședința, în casa regească ce se numește Casa Cămării, comitele acestei cămări și care era în fruntea și a celorlalte cămări de sare”*.¹⁴ Acest fapt demonstrează încă odată importanța acestui edificiu și indirect ne sugerează prin titulatura ce i-a fost conferită că aici au locuit și oficialități importante ale Transilvaniei.

Misionarul catolic Antonio Possevino, în misiunea sa diplomatică din Transilvania din primăvara anului 1583, amintește de existența unui castel vechi la Turda.¹⁵ De asemenea importanța localității și indirect existența unei locuințe importante ne este relevată de relatarea francezului Jacques Bongars (1554-1612) în călătoria sa de studiu întreprinsă în Transilvania. Acesta, după o noapte petrecută la Turda, îl întâlnește pe Paul Gyulai (Paulus July), secretar al regelui Poloniei Ștefan Báthory (1576-1586), fost principe al Transilvaniei între anii 1571-1575.

Conrad Iacob Hildebrandt (1629-1679), trimis al regelui Suediei Carol X Gustav, în călătoria sa prin Transilvania amintește în însemnările sale de existența unei case deosebite la Turda unde a luat masa alături de principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczi II pe data de 20 august 1656.¹⁶

În secolul al XVIII-lea avem știri indirecte despre existența unei clădiri în care erau cazate misiunile diplomatice și misionarii aflați în trecere prin Turda. Astfel pe 12 aprilie 1738, un călugăr misionar anonim, de la mănăstirea franciscană din Glatz (Boemia), secretarul vizitatorului general al provinciei franciscane din Transilvania Rocus Ulbricht, este bine primit de către un anumit domn Edelberg, administrator general al salinelor de la Turda în acea perioadă, fiind cazat peste noapte cel mai probabil în clădirea Casei Cămării de Sare. Cu siguranță că anexele acesteia funcționau în acea perioadă, misionarul împreună cu suita lui fiind aprovizionați a doua zi pentru călătorie cu diverse alimente, carne, vin și plăcinte.¹⁷

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pe data de 5 iulie 1765, eruditul abate iezuit, belgianul Francois Xavier de Feller (1735-1802), în călătoria întreprinsă în Transilvania, este găzduit de administratorul salinei de la Turda.¹⁸ Nu sunt date detalii legate de starea clădirii și a anexelor acesteia.

În vara anului 1780, arheologul și numismatul italian Domenico Sestini (1759-1832), în călătoria întreprinsă în Transilvania este bine primit și ospătat de cămărașul Iosif Hodor (*salis officii perceptor*) și de către administratorul Ignățiu Dollinger, probabil tot în Casa Cămării de Sare, unde se afla sediul administrativ.¹⁹

Poarta monumentală. Revenind la informațiile pe care le deținem știm că proaspăt renovata construcție avea o curte mare (largă, lată) orientată pe direcția E-NV, accesul în aceasta făcându-se printr-o poartă înaltă construită din piatră, ce avea o deschidere sub formă de boltă. Poarta era protejată la partea superioară cu un acoperiș din șindrilă în podul căruia se afla un porumbar ce avea forma unui turnuleț (lucarnă), des întâlnit și la porțile secuiești.²⁰ O ușă din lemn permitea accesul din acesta spre un alt porumbar ce era situat tot în podul porții de intrare în curtea palatului²¹ (fig. 1).

¹⁴ *Ibidem*, p. 18.

¹⁵ *Ibidem*, p. 551.

¹⁶ *Călători străini...*, vol. V, 1973, p. 560.

¹⁷ *Călători străini...*, vol. IX, 1997, p. 217.

¹⁸ *Ibidem*, p. 571.

¹⁹ *Călători străini...*, vol. X, partea I, p. 367.

²⁰ Balász Orbán, *op.cit.*, p. 343. Conform spuselor lui Orbán Balász, în tradiția secuiească porumbeii erau considerați simbol al iubitorilor de oaspeți.

²¹ După cum se vede și într-una dintre fotografiile ce înfățișează clădirea și poarta monumentală, publicate către istoricul maghiar în monografia amintită, se poate observa un mic acoperiș care protejează poarta de intemperii, unde se găseau porumbarele menționate.

Pe frontonul porții era amplasată o inscripție din piatră scrisă în limba latină împreună cu un blazon ce conținea însemne heraldice aparținând familiei Báthory. Inscripția și blazonul nu s-au mai păstrat în această locație, deoarece în anul 1883 poarta a fost demolată de către autoritățile vremii din cauza stării avansate de degradare, iar materialul rezultat din demolarea acesteia a fost refolosit la ridicarea altor construcții.²²

Inscripția din piatră ce se afla încastrată pe frontonul porții atesta o refacere a clădirii probabil în anul 1588, dacă ar fi să dăm crezare celor relatate de Orbán Balász în monografia localității. La data demolării porții de intrare, survenită în anul 1883, odată cu degajarea molozei rezultat, inscripția a dispărut. Trei ani mai târziu, în peregrinările sale Balász a descoperit cea mai mare parte dintre fragmentele acestei inscripții pe malul râului Arieș, aruncate pe un teren viran ce aparținea gaterului de stat. Textul inscripției s-a păstrat în întregime fiind copiat de către Balász înainte de demolarea porții de la intrare pe când strângea materiale și informații necesare editării monografiei Turzii și a împrejurimilor acesteia. Tot de la el s-au păstrat și descrierile amănunțite ale porții, ale însemnelor heraldice, dar și ale curții împreună cu o parte din acareturile care au existat în secolul al XIX-lea și care astăzi sunt imposibil de reconstituit deoarece au fost desființate iar pe spațiul respectiv s-a extins orașul modern de azi.

Istoricul ungar a primit din partea primarului Turzii promisiunea depozitării într-unul dintre spațiile Primăriei a tuturor fragmentelor aparținătoare acestei inscripții, fragmente ce se găseau aruncate unele peste altele fiind supuse degradării, până când se va inaugura la Turda un muzeu care să le adăpostească.²³ Se pare că această promisiune a fost onorată din moment ce pe fațada estică a clădirii deasupra intrării principale au fost încastate toate aceste fragmente, care spre surprinderea noastră s-au păstrat aproape în forma copiată și redată în lucrarea sa. Inscripția este în limba latină și conține următorul text:

>>REGNAN [TE] ILLUSTRISSIMO DNO DNO SIGISM [UNDI] BÁTHORY DE
SOMLIO
VAJVODA REGNI TRANSIL [VANIAE] GUBERNATORE MAGCO
[MAGNIFICO] DNO JOANNE
GICY, CAMERAR [IO] GASPARE BARTEKOCY PORTA LAPIDEA ERECTA
EST A.D.MDLXXXVIII.
A....FACIEN. NEMINEM TIMENUS. <<

Textul păstrat al inscripției a fost redat de către noi într-un articol publicat de curând.²⁴ Textul actual al inscripției nu are inserat anul renovării clădirii și are câteva lipsuri față de ceea ce a prezentat Orban în lucrarea sa.²⁵

La partea superioară a frontonului porții, spune Balász, exista un însemn heraldic cu *un înger pe un glob ce ținea pe un scut o emblemă unde erau reprezentați trei dinți de balaur întorși spre stânga*.²⁶ Deasupra acesteia se puteau vedea urmele unei coroane rupte, iar pe fiecare parte a emblemei era reprezentat câte un vultur.²⁷ Deoarece această descriere relativă nu poate fi verificată în momentul de față, nu știm cărei familii nobiliare îi aparțin însemnele heraldice.

²² Balász Orbán, *op.cit.*, p. 343.

²³ *Ibidem*, p. 344.

²⁴ Horațiu Groza, *Un monument de arhitectură medievală: Palatul voievodal din Turda*, în *AMN*, 45-46, II, 2008-2009, p. 237.

²⁵ Balász Orbán, *op.cit.*, p. 344.

²⁶ *Ibidem*. Cei trei colți de balaur descriși de Balász sunt de fapt cei trei colți de lup ai familiei Bathory care sunt considerați armele de neam ale voievodului. Vezi, Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*. București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1977, p. 130.

²⁷ Balász Orbán, *op.cit.*, p. 344.

Blazonul sculptat în piatră de calcar are o formă trapezoidală și are dimensiunile de 0,62 m (baza mică) x 0,70 m x 0,90 m (baza mare), laturile suportului din piatră fiind ușor curbate. Acesta a fost montat ulterior, odată cu inscripția amintită, pe fațada de est, la etajul clădirii, deasupra balconului, probabil la renovările de la începutul secolului trecut.

Blazonul se află astăzi într-o stare avansată de degradare și necesită restaurare imediată. Însemnele heraldice, câte au mai rămas, sunt greu vizibile, intemperiiile punându-și amprenta și nu în ultimul rând factorul uman care în perioada comunistă a vrut să ascundă vechile însemne nobiliare, prin martelarea și acoperirea acestora cu tencuiei din mortar (fig. 3).

Poarta de intrare care era prevăzută cu „acces pietonal”, dădea într-o curte largă unde se găseau împrăștiate numeroase vestigii romane, în special capiteliuri, baze și fuse de coloane în ultimul sfert al veacului al XIX-lea, când a fost vizitată de către Orbán Balázs. De aici provin două fragmente de inscripție, unul din marmură ce avea inscripționat următorul text: MANVS VIXIT. Celălalt fragment, provenit dintr-un relief mai mare din gresie, avea reprezentată figura lui Apolo. Piesele au aparținut Colecției Tégls și au fost achiziționate în cea mai mare parte în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.²⁸

Curtea, anexele și grădina. Curtea, în care se găseau și acareturile, era împrejmuită probabil cu ziduri înalte, la nord aflându-se incinta fortificată a bisericii, refăcută parțial sub principii Gabriel Bethlen (1613-1629) și Gheorghe Rákóczi I (1630-1648). Fortificația a suferit distrugeri în timpul luptelor purtate de Mihai Viteazul (1593-1601) și de nobilimea maghiară răsculată, precum și în vremurile tulburi care au urmat pentru Transilvania după asasinarea domnitorului, când armata împăratului Rudolf condusă de generalul imperial George Basta s-a dedat la grave excese, incendiind și devastând orașul.²⁹ În acești ani caracterizați de instabilitate politică și presărați cu numeroase conflicte armate, construcțiile medievale civile și ecleziastice din Turda Veche și Turda Nouă au avut de suferit mari distrugeri. Dintre incendii, cele din anul 1658 și 1660-1661 se pare că au afectat Palatul în mod serios. Incursiunile tătarilor din acei ani au distrus și incendiat mai multe orașe din Transilvania.

Un alt eveniment care s-a soldat cu distrugeri importante a avut loc la începutul secolului al XVIII-lea în războiul purtat între curuți și lobonți când Turda a fost incendiată, jefuită și prădată în repetate rânduri sub domnia principelui Transilvaniei Francisc Rákóczi II (1704-1711). Distrugerile suferite au avut drept consecință pierderea rolului economic jucat în comercializarea sării.³⁰

Este limpede faptul că pe lângă edificiile importante ale orașului au avut de suferit distrugeri majore atât fortificația și biserica reformată cât și construcțiile aflate în apropiere cum este și cazul Palatului Voievodal care atunci avea destinație de Casă a Cămarii de Sare a ocnelor de la Turda. Un plan de restaurare și refacere a acestei incinte fortificate și a întregii zone a fost întocmit de către autoritățile habsburgice încă din anul 1710. Incinta trebuia refăcută la sud de biserică, dar nu știm dacă acest plan a fost vreodată pus în aplicare.³¹ Alte renovări ale fortificației au avut loc sub domniile principilor Gabriel Báthory (1608-1613), Gabriel Bethlen (1613-1629) și Gheorghe Rákóczi I (1630-1648).

În prima jumătate a secolului al XVII-lea Turda își revine după devastările amintite mai sus și după epidemiile de ciumă și holeră ce au urmat acestora, fiind repopulată cu soldați eliberați din armată în anul 1619, iar în anul 1665 cu refugiați din Caransebeș, Lugoj și Oradea.³²

²⁸ Istvan Bajusz, *Colecția de antichități a lui Tégls Istvan din Turda*, in AMP, IV, 1980, p. 370-371.

²⁹ Camil Mureșan, *op.cit.*, p. 24. Un strat de arsură a fost sesizat și în stratigrafia unor secțiuni arheologice. Cu siguranță și acest edificiu a avut de suferit de pe urma incendiilor de la începutul secolului al XVI-lea.

³⁰ Rudolf Wolf, *Torda város tanácsjégizőkönyve 1603-1608*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1993, p. 6.

³¹ Planul cu propunerea de restaurare a fost descoperit în arhivele din Viena.

³² Balázs Orbán, *op.cit.*, p. 143, 144 și 146.

Pentru redresarea situației demografice aceștia au fost stimulați de numeroasele privilegii acordate de către principii Transilvaniei, începând cu Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I, Gheorghe Rákóczi II (1648-1657) și Mihail Apaffi (1662-1691), astfel încât Turda devine oraș nobiliar în anul 1662, cu toate drepturile și privilegiile cuvenite.³³

Treptat, rolul de apărare al fortificației scade și în scurt timp aceasta își pierde orice utilitate militară, o parte cade în ruină, iar altă parte a fost probabil demolată pentru a face loc noilor construcții. Implicit, împrejmuirea curții Palatului are și ea de suferit. Zidurile sunt diminuate ca înălțime, atât în partea de nord³⁴ cât și pe latura de est, acolo unde la sfârșitul secolului al XIX-lea, pe locul vechii porți de intrare și a zidului care o susținea, a fost ridicată o împrejmuire modernă³⁵ care astăzi nu mai există, fiind asimilată de construcții. Zidul nordic al fortificației, care era totodată și cel sudic al curții palatului, a fost redus din înălțime după spusele lui Orbán Balász până la 1,5 stânjeni (aproximativ 2,85m). În prelungirea zidului era amplasat un contrafort din piatră ridicat pe colțul de sud-est al palatului. Tot pe acel colț era amplasată și o poartă din lemn care făcea legătura între curtea palatului și biserica reformată.³⁶ Istoricul ungar susține că deasupra acesteia era vizibilă o inscripție, astăzi dispărută, care informa despre intervențiile de renovare care au avut loc în anul 1588 sub domnia principele Sigismund Báthory (1581-1597; 1599-1602). Informația nu a putut fi verificată, autorul neprecizând sursa de proveniență a textului iar resturi sau fragmente ale acestei inscripții nu au fost descoperite.³⁷ Această poartă, amplasată pe această locație înaintea vizitei lui Orbán Balász, era realizată din lemn și făcea corp comun cu contrafortul de sud-est al edificiului care era realizat din zidărie din piatră după cum am menționat. Contrafortul era adosat exact pe colțul clădirii cu o prindere pe zidurile de est și de sud în formă de coadă de rândunică. Partea superioară a acestuia, conform unei fotografii executate la începutul secolului XX, ajungea până la mijlocul ferestrelor de la etajul clădirii (fig.3).

Informații prețioase despre cum arătau curtea și acareturile edificiului în a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt prezente într-un document datat 2 aprilie 1660.³⁸

Într-o listă de inventar întocmită de scribii cancelariei principelui se spune că în această curte mare se aflau două grămezi de lemne, folosite probabil pentru încălzitul încăperilor edificiului și a unor anexe și o fântână ce avea acoperișul realizat din șindrilă, amplasamentul acesteia din urmă fiind greu de localizat în prezent.

Un alt document datat 17 ani mai târziu ne oferă mai multe detalii. Fântâna avea un acoperiș din șindrilă iar materialul folosit la construcția acesteia a fost piatra. La nivelul solului fântâna avea o împrejmuire realizată din același material deasupra căreia era montată o roată cu mâner. Roata folosită la trasul apei avea la capătul rolei două inele din fier necesare prinderii funiei care cobora în fântână. Aici se mai găsea o funie și o cuvă din piatră, ultima fiind utilizată pentru stocarea unei anumite cantități de apă necesară diverselor activități prestate de către personalul auxiliar.³⁹

Potrivit acestui document, curtea era împrejmuită pe latura sudică cu un gard din nuiele lipit cu chirpici, pe aceeași linie situându-se măcelăria, grajdul și un zid mare din piatră, probabil cel al incintei fortificate.⁴⁰ Nu deținem informații legate de dimensiunile acestor anexe.

³³ Vass Erzsébet, *op.cit.*, p. 40.

³⁴ Văzut dinspre curtea Wesselenyi, zidul era construit din blocuri mari din piatră fasonată. Balász Orbán, *op.cit.*, p. 348.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ REGNAN [TE] ILLUSTRISIMO PRIN [CIPE] D.D. SIGISM [UNDO] BATHORY VAIVODA TRAN [SILVANIAE] GUBERNATORE MAGCO [MAGNIFICO] D.JOAN [E] GICY OPUS HOC FACTUM CAMERAR. JOA [NE] LRATO [LITTERATO] KOLOSVARI AD MDLXXXVII, conform Balász Orbán, *op.cit.*, p. 348.

³⁸ *Az erdély káptalan országos levéltára: A tordai sókamaraház 1660-as leltári listája*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Lymbus XVI/1, (în continuare MOL, *Lymbus, XVI/1*).

³⁹ *Kolozsmonostori Konvent Levéltára. A tordai sókamaraház 1677-es leltári listája*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Urbaria Folia 786-890 (în continuare MOL, *Folia Urbaria*).

⁴⁰ *Ibidem*.

Deși latura nordică a curții și a anexelor din această parte nu sunt specificate, este posibil ca aici să-și fi avut amplasamentul bucătăria Casei Cămarii de Sare care este amintită în document.⁴¹

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, curtea mare a Casei Cămarii era compartimentată. Aici era amplasată o poartă mare, cu două canaturi, construită din scândură, foarte deteriorată, care avea sistemul de închidere realizat din 2 balamale din fier forjat și un zăvor din lemn. Poarta avea în componența ei o ușă mai mică ce avea prevăzut un sistem de închidere ce consta dintr-un zăvor din fier dotat cu lacăt cu cheie.⁴²

Cele mai numeroase informații referitoare la anexele acestei clădiri ne-au fost oferite de scribii Cancelariei Mari, Diósi Gáspár și Pávai János, care din porunca principelui Transilvaniei Acațiu Barczai (1658-1660) au inventariat toate bunurile mobile și imobile ale Casei Cămarii de Sare din Turda împreună cu toate dependențele sale.⁴³ Este momentul de când ne parvin primele știri legate de bucătăria Casei Cămarii care conform descrierii se afla într-o stare bună, avea două uși solide din lemn și o poartă prevăzută cu un zăvor.⁴⁴ Două decenii mai târziu, alte documente oferă mai multe informații legate de această construcție. Materialul folosit la ridicarea bucătăriei a fost piatra, iar acoperișul acesteia era din șindrilă de bună calitate. Intrarea se făcea pe o ușă simplă ce avea balamale și întărituri din fier pe care erau montate două obloane rabatabile prevăzute de asemenea cu balamale. Aici, în anul 1552 exista un bucătar care locuia permanent, fiind plătit anual după cum se putea face înțelegerea.⁴⁵ Pentru achiziționarea unor alimente care nu puteau fi produse în grădina și gospodăria proprie și necesare bucătăriei erau alocați 200 de florini anual iar uneori chiar mai mult.⁴⁶

Inventarul tuturor bunurilor mobile ce se aflau în toate aceste anexe, precum și cele din Casa Cămarii de sare, au fost prezentate într-un studiu scris în limba maghiară de către arhitecta Vass Erzsébet, în anul 1998⁴⁷ și reluat într-un volum care cuprinde mai multe articole de specialitate editat câțiva ani mai târziu.⁴⁸ Toate aceste bunuri mobile prezente în inventarele realizate de scribii Cancelariei care se aflau la acea dată în încăperile și anexele clădirii au fost trecute la notele prezentului studiu.

O altă anexă existentă în curtea Casei Cămarii de Sare era măcelăria, construită din trunchiuri drepte din lemn (bile) și acoperită cu paie; accesul în aceasta se făcea printr-o ușă prevăzută cu un oblon rabatabil dotat cu balamale și întărituri din fier.⁴⁹ În imediata apropiere a acesteia era amplasat un cuptor funcțional, folosit probabil la coptul pâinii, ceea ce indică aici și existența unei brutării. Locația acesteia nu este specificată în documentele de epocă - fiind posibil situată undeva pe latura de nord a curții (n.a.).⁵⁰

Activitățile auxiliare ale Cămarii erau variate, gospodărirea acesteia necesitând personal auxiliar. Așa cum vom arăta în cele ce urmează, la Casa Cămarii exista o adevărată gospodărie în care pe lângă activitățile strict administrative, cele agricole și de creștere a animalelor dețineau un rol important.

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² *Ibidem.*

⁴³ MOL, *Lymbus*, XVI/1.

⁴⁴ *Ibidem.* Este posibil ca bucătăria să fi avut o curte mică proprie.

⁴⁵ *Călători străini...*, vol. II, p. 321.

⁴⁶ *Ibidem.* p. 39.

⁴⁷ Vass Erzsébet, *op.cit.*

⁴⁸ Vass Erzsébet, *A tordai sókamaraház*, în *Aranyos-vidék magyarsága*. Cluj-Napoca. Kriterion, 2006.

⁴⁹ MOL, *Folia Urbana*. În bucătărie se găseau: o masă deteriorată, mai multe bănci de diferite dimensiuni, o masă cu sertar, o covată de dospit aluatul, un picior de covată, două site, o căldare rea, două covățici, un proțap mare și unul mic ambele din fier, o tigaie din fier și un ciubăr.

⁵⁰ MOL, *Lymbus XVI / 1*. În măcelărie se găsea la data inventarierei: o masă caracteristică brutăriei folosită la sortarea aluatului necesar pentru fabricarea pâinii. În brutărie se găseau diverse obiecte: un jug din lemn prevăzut cu un lanț (posibil instrument de tortură), un dulap, o bancă, o ramă de fereastră, un cuptor, o plită spartă și o ușă.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea este amintită existența unor construcții de mici dimensiuni special amenajate aflate atât în incinta curții cât și în spatele clădirii, acolo unde se întindea grădina istorică. Grajdul din curte, amintit de documentul datat în anul 1660, era construit probabil din piatră, după cum este descris 17 ani mai târziu, o parte a acestuia fiind realizată din șipci de lemn.⁵¹

Starea edificiului și implicit a tuturor acestor acareturi se îmbunătățește vizibil în anii ce au urmat incendiilor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, datorită unor renovări efectuate. La doar două decenii de la acest incendiu avem menționate numeroase schimbări și modificări la o parte dintre anexe. Astfel, grajdul este descris de un alt document în detaliu. Construit din piatră, construcția avea trei uși simple prevăzute cu balamale ce conțineau întărituri din fier forjat și era acoperită cu șindrilă. În interior se găseau două rânduri de iesle. Pe toată lungimea grajdului, pe fațada acestuia, era construit un pridvor din lemn. Grajdul se prelungea cu o construcție rudimentară care avea același rol, construită din chirpici și prevăzută cu o ușă simplă ce avea balamalele din fier, în interiorul căreia se găsea o singură iesle. În continuarea acestei construcții mai exista un șopron care era utilizat ca adăpost pentru atelaje.⁵²

În fundul curții, la vest, se afla amplasată clădirea Casei Cămarii de sare. Din holul acesteia, printr-o ușă construită din lemn, prevăzută cu balamale și întărituri metalice, situată pe zidul vestic, coborând niște scări din lemn se putea intra pe o ușă simplă în prima dintre cele trei grădini existente.⁵³ Situată pe latura dinspre apus a clădirii, îngrădită pe una dintre laturi cu un zid din piatră ce continua cu un gard din nuiele lutuit cu chirpici în unele părți, grădina este prezentată detaliat în document. Aceasta era cultivată pe o suprafață mai întinsă cu zarzavaturi, restul fiind cultivată cu soiuri nobile de viță de vie.⁵⁴ În grădină, în anul 1660 este semnalată existența unei pergole degradate din lemn, ce avea în componență câteva șipci.⁵⁵ Pergola a fost refăcută ulterior, fiind utilizată ca suport pentru vița de vie.⁵⁶ De asemenea, în această grădină erau plantate numeroase soiuri de pomi fructiferi.⁵⁷

Documentele veacului al XVII-lea ne informează de existența unei gropi (grote) construită special în scopul păstrării gheții. La inventarele făcute de către scribii cancelariei se menționează existența și funcționalitatea acesteia, fiind găsită plină cu gheață și acoperită cu paie. Cu siguranță că existența unei asemenea gropi presupunea o amenajare a terenului în acest scop. În urma cercetărilor arheologice efectuate la exteriorul clădirii în anul 1997, pe latura nordică a ieșindului dinspre vest, în caseta C₄, a fost descoperită o mică fundație din zidărie de piatră de formă rectangulară adosată la fundația clădirii (fig.4). Distanța dintre aceasta și latura vestică a ieșindului dinspre nord este de 4m. Această amenajare folosită probabil în scopul păstrării gheții a fost amplasată în imediata apropiere a vechii intrării din fosta grădină, într-un loc propice, locația aleasă permițând păstrarea acesteia pentru o perioadă mai îndelungată de timp. La un moment dat s-a renunțat la această amenajare, fiind folosită ulterior până în perioada modernă ca și latrină.⁵⁸

⁵¹ *Ibidem*. În grajd se găsea lemn pentru construcții: 18 foastene, 4 trunchiuri ce puteau fi folosite pe post de stâlpi, 10 grinzi pentru acoperiș, două tocuri de ușă, diverse obiecte provenite de la atelaje, laterale de car și un ax pentru căruță.

⁵² MOL, *Folia Urbaria*. În grajdul prevăzut cu târnaț erau depozitate 12 scânduri, iar în șopronul care era adosat la grajduri erau depozitate: un grapă din lemn și o sanie aflată în stare bună.

⁵³ Urme ale existenței acestei uși nu s-au mai păstrat. La studiul de parament s-a observat, în zona fostelor scări ce permiteau accesul la etajul edificiului, o urmă de boltă. Cu siguranță că aceasta a fost desființată la una din renovările mai importante, atunci când probabil s-a renunțat la accesul în grădină pe această parte.

⁵⁴ MOL, *Folia Urbaria*. În această grădină se găseau cultivate: ceapă, salată și usturoi.

⁵⁵ MOL, *Lymbus XVI/1*.

⁵⁶ MOL, *Folia Urbaria*.

⁵⁷ *Ibidem*. În această grădină erau plantați pomi fructiferi precum meri, vișini și pruni.

⁵⁸ Cercetarea arheologică a scos la iveală numeroase fragmente ceramice medievale și moderne.

Dimensiunile acestei amenajări sunt relativ modeste (2,40 m x 2 m la exterior), interiorul fiind de 1,9 m x 1,1 m iar adâncimea de -1,95 m.⁵⁹ Latura de vest a zidăriei acesteia s-a păstrat parțial, o porțiune fiind dezafectată odată cu adosarea unuia dintre contraforturile clădirii la una dintre renovările ulterioare ale imobilului.

Approape de malul pârâului este descris un iaz de dimensiuni mici care în anul 1677 nu era funcțional. Probabil că acesta a fost creat artificial prin devierea cursului de apă existent în apropiere. Pe malul acestuia se afla o masă ce era prevăzută cu un picior, construită din piatră, fiind utilizată de personalul care participa la activitățile strict legate de gospodărirea grădinilor, dar poate și la servirea unor gustări în aer liber oaspeților Casei Cămarii de Sare.⁶⁰

A doua grădină, învecinată cu cea descrisă mai sus, era cultivată cu zarzavaturi de primăvară și împrejmuată cu un gard din nuiiele prevăzut cu o ușă simplă ce dădea în așa numita „grădina cu șură”. Grădina era îngrădită cu un gard confecționat din nuiiele lipite (lutuite) cu chirpici care era întrerupt pe unele porțiuni de gard viu din spini. În zona gardului, la exterior, este menționată existența unui șant.⁶¹

Intrarea în cea de a treia grădină se făcea printr-o poartă mare din scândură, realizată în două canaturi, pe una dintre laterale fiind inserată o ușă mică simplă. În grădină se afla amplasată o șură acoperită cu paie, construită pe un cadru din lemn ce avea doi dintre pereți realizați din nuiiele. Tot în această grădină exista la acea dată un grajd, construit pe un cadru din lemn ce avea pereții împlețiți cu nuiiele, unul dintre aceștia fiind orientat spre pârâul existent pe latura de vest. Grijdul avea trei uși cu tâtâni din lemn, iar în interiorul acestuia erau amplasate două iesle și o cantitate de fân echivalentul a două care. Existența unui personal calificat pentru toate aceste lucrări nu poate fi pusă la îndoială. Existența unui grădinar este certificată într-un raport din anul 1552. Acesta avea întreținerea asigurată iar plata anuală era făcută la învoială.⁶²

Pe latura ce dădea spre curtea cămării exista o despărțitură pentru vite, îngrădită bine de jur-împrejur cu un gard din lemn (probabil din țaruși), bătut și proptit bine, pe care era amplasată o ușă simplă. Gospodărirea Casei Cămarii era deservită de patru argați care aveau în custodie numeroase bunuri mobile.⁶³ Printre sarcinile acestora se numărau și creșterea animalelor de care Casa Cămarii nu ducea lipsă. Existau aici la acea dată: 6 boi, 2 vaci cu câte 2 viței, o junincă, 1 vițel de un an, 6 porci de un an, 12 porci mai mari, 12 găini, 1 cocoș și 6 găște.⁶⁴

În momentul de față locația exactă a „grădinii istorice” și întinderea sa reală este extrem de dificil de determinat. Cu siguranță că suprafața și întinderea grădinii erau mult mai mari la data fondării edificiului decât astăzi. Relația dintre terenul fostei grădini a Palatului pe atunci Casă a cămării de sare (actualmente curtea interioară a Muzeului de Istorie) și Pârâul Racului care face o cotitură chiar în dreptul clădirii s-a schimbat radical, astfel încât în cei 400 de ani de la data edificării, datorită eroziunilor, cea mai mare parte a grădinii a dispărut. Sistemul de îndiguiri realizat de-a lungul anilor a distrus și taluzul în pantă al grădinii, astăzi distanța dintre pârâu și clădire nedepășind 15 m. Digul construit între anii 1994-1996 a rezolvat problema erodării malului. Pe locația acestuia a mai existat un dig vizibil la sfârșitul secolului al XIX-lea, construit în scopul susținerii malului de răsărit al văii cu piatra provenită din demolarea zidurilor de apărare, care la o numită dată necunoscută nouă, a fost dezafectat.⁶⁵

⁵⁹ Trebuie ținut seama de depunerile acumulate în timp care sunt ce cca 1 m.

⁶⁰ MOL, *Folia Urbaria*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Călători străini...*, vol. II, p. 21.

⁶³ MOL, *Folia Urbaria*. Printre bunurile inventariate, se găseau: două care echipate cu toate uneltele necesare lucrărilor agricole, două pluguri funcționale, două brăzdare plate din fier pentru plugurile amintite, două fiere lungi și un topor pentru ciopliti.

⁶⁴ *Ibidem*. Porcii crescuți aici au fost duși la Cojocna, probabil la Cămara de Sare de acolo.

⁶⁵ Balász Orbán, *op.cit.*, p. 348.

Configurația terenului din zona văii demonstrează că vechea albie era situată la vest de cea actuală. Un alt impediment existent în dorința de a contura vechea grădină îl constituie relațiile de proprietate care pe parcursul secolelor s-au definitivat, în vecinătate s-a dezvoltat centrul civic al orașului iar în jurul edificiului s-au ridicat alte construcții care la rândul lor au astăzi statut de monumente istorice.

Conform informațiilor deținute putem presupune că primele două grădini ar putea fi localizate la vest de clădire, spre pârâu, iar cea de a treia care era prevăzută și cu poartă de intrare ar fi putut fi amplasată probabil undeva pe latura de nord vest a acesteia.⁶⁶

Alte anexe aparținătoare edificiului. Nici una dintre anexele aflate cândva în curte nu mai există astăzi. Alte anexe au fost construite cu siguranță de-a lungul timpului și în spatele edificiului, acolo unde se întindea grădina acestuia. Urme de fundații au fost descoperite pe latura de vest a acestuia. Cu timpul, din diferite cauze și în diferite perioade ale istoriei, aceste anexe au fost dezafectate. Locația celor mai multe dintre aceste construcții este incertă, inventarele realizate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea care ne informează de existența lor neprecizând locul exact unde au fost construite.

Dependințele situate pe latura de est a edificiului. Pridvorul exterior (târnațul). Amplasat pe fațada clădirii, pridvorul era poziționat în partea de nord a balconului, mai precis lângă pylonul nordic al acestuia. Pridvorul se prezenta în a doua jumătate a secolului al XVII-lea sub forma unui coridor deschis pe lateral, cu un acoperiș refăcut de curând din șindrilă.⁶⁷ Legătura dintre balcon și pridvor era făcută cu ajutorul unei scări exterioare la capătul căreia se găsea o ușă simplă prevăzută cu balamale din fier forjat. Pridvorul era amplasat pe latura estică a clădirii pe direcția nord-sud fiind adosat la aceasta și ducea la treptele care deserveau intrarea în beciul clădirii sub care se găseau depozitate numeroase obiecte și materiale nefolositoare și degradate.⁶⁸ Pridvorul continua spre nord până la o ușă care dădea într-o cămară folosită pentru depozitarea cerealelor (găbănașul). Din găbănaș aveai acces la o latrină rudimentară care nu avea nici ușă, nici scaun.⁶⁹

Cămara de cereale avea montată o ușă din lemn și avea în interior un inventar bogat.⁷⁰ Documentul ne înștiințează de existența unei uși aparținătoare acestei cămări. Inventarul cămării din acest document informează și de existența unei camere de copt. Nu știm dacă această ușă ducea la camera de copt. Știm doar că în această cameră se afla o vatră de foc și o sobă dărâmată prevăzută cu ușă.

Intrândul la subsolul edificiului a fost realizat din zidărie de piatră păstrată parțial. Urmele acestei construcții au fost redescoperite odată cu degajarea vechii intrări a beciului, în timpul cercetărilor arheologice efectuate în anul 1998.⁷¹ (fig.5). Eleuația acestei construcții este cunoscută din fotografiile și gravurile de epocă care s-au păstrat (fig.6). La renovările radicale ce au avut loc în secolul al XIX-lea, când edificiul și-a pierdut din importanță, unul dintre beciuri, cel situat în extremitatea de nord, a fost dezafectat și umplut cu pământ, moment în care și construcția ce suprapunea beciul a fost demolată. Cu siguranță că aceste transformări au fost generate de afectarea gravă a stării fizice a construcției (fig.7).

⁶⁶ În ce privește cea de a treia grădină, documentul dă de înțeles că aceasta își are locația spre curtea Casei Cămării de Sare, partea de sud fiind proprietatea Bisericii Reformate.

⁶⁷ MOL, *Lymbus XVI / 1*. În pridvor se aflau două paturi deteriorate și două scânduri.

⁶⁸ *Ibidem*. La intrarea în beci erau depozitate „trei lemne de ferestre”, două scaune și un picior de masă, toate deteriorate.

⁶⁹ MOL, *Folia Urbaria*.

⁷⁰ MOL, *Lymbus XVI / 1*. Cămara era prevăzută cu ușă din lemn și avea ca obiecte de inventar: un suport din lemn în gradene, un suport pentru un butoi cu oțet, două butoaie din lemn deteriorate, o ușă stricată, o ușă și o tablă pentru horn, o scândură, o altă ușă deteriorată despre care se spune că ar fi aparținut unei încăperi de la etajul clădirii.

⁷¹ Zidurile au fost descoperite și de către Lux Kalman, la renovarea făcută la începutul secolului XX, fiind trecute pe una dintre planșele desenate.

Cercetarea arheologică preventivă a relevat faptul că acest intrând în beciurile edificiiului, realizat din piatră, nu este ȧesut cu fundaȧia clădirii, fiind construit ulterior. Cercetările arheologice din secȧiunea S₅ au confirmat existenȧa unei construcȧii din lemn situate la nivelul superior al acestui intrând, urme ale lemnăriei prăbușite fiind depistate odată cu degajarea vechii intrări.

Toate consemnările făcute pe parcursul acestor secole demonstrează clar că acest imobil care a fost vreme îndelungată Casă a Cămării de Sare, a avut o importanȧă deosebită atât pentru comunitatea din arealul Turzii, dar mai ales pentru Principatul Transilvaniei.

Lista ilustraȧiilor

Fig.1 – Palatul Voievodal și Poarta Monumentală în secolul XVIII.

Fig.2 – Palatul Voievodal la începutul secolului XX.

Fig.3 – Blazonul martelat sculptat în piatră a familiei Bathory.

Fig.4 – Grota de gheaȧă (sec. XVII), folosită ulterior ca latrină, descoperită în cercetarea arheologică.

Fig.5 – Intrândul la subsol și vechea intrare în beciurile clădirii descoperită în cercetarea arheologică.

Fig.6 – Palatul Voievodal la sfârșit de secol XIX. Latura de est a construcȧiei neetajate suprapune intrândul în beciurile clădirii, fiind dezafectată la renovările din al doilea deceniu al secolului XX.

Fig.7 – Cercetarea arheologică din anul 1998. Imagine cu beciul dezafectat la începutul secolului XX.

The Voivode's Palace of Turda in Medieval and Modern Records

Deemed the most ancient civil building in the area, the Voivode's Palace is both a symbol and an emblem of the municipality, pertaining to the medieval storied buildings of the city that are still preserved. Mentioned in the descriptions made by foreign travelers on various diplomatic missions in Transylvania, its image is completed by other important medieval documents from the end of the seventeenth century that present many details on the building's features, appurtenances, and on the activity that unfolded inside.

The palace drew the attention of foreign travelers starting with the sixteenth century. Based on the information they provided and the study of medieval records and especially of works drafted by the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth, one can produce a general view of the building as it stood more than 300 years ago. Over the centuries, all records prove that the construction was for a long time the Salt House and had special importance for both the local community and especially for the Principality of Transylvania.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

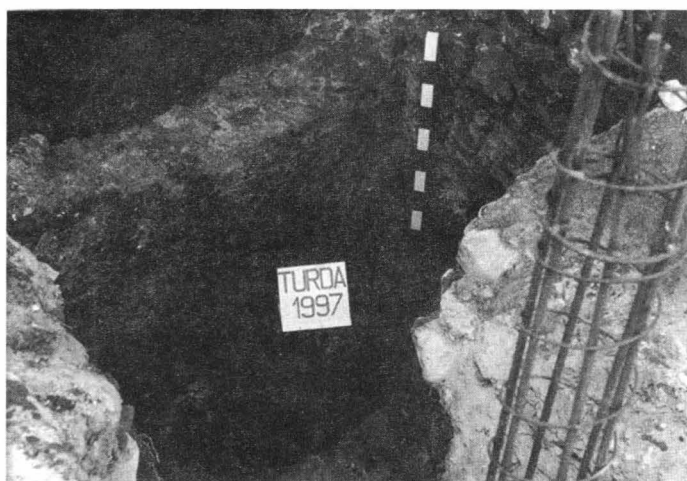

Fig. 4

Fig. 5

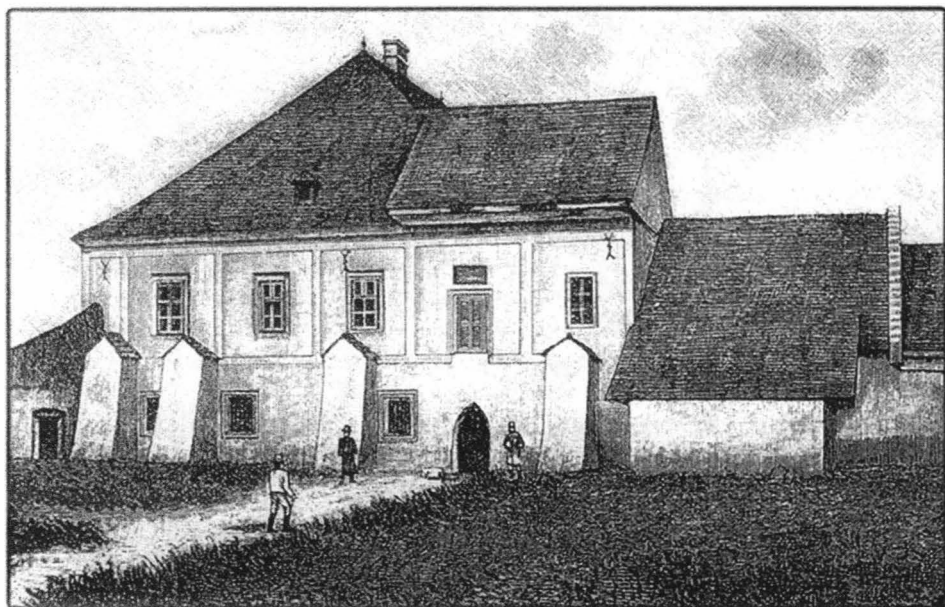

Fig. 6

Fig. 7

**BISERICĂ, CULTURĂ ȘI ACTIVITATE POLITICĂ ROMÂNEASCĂ
ÎN COMITATUL CLUJ ÎN SECOLELE AL XVIII-LEA ȘI AL XIX-LEA.
STUDIU DE CAZ: COMUNA JUCU**

Keywords: local history, cultural developement, Greek Catholic Church, education, Ștefan Pop Timandi, George Barițiu.

Cuvinte cheie: istorie locală, dezvoltare culturală, biserica greco-catolică, educație, Ștefan Pop Timandi, George Barițiu.

Preliminarii. De-a lungul celei mai mari părți a evului mediu Jucul a fost stăpânit de familia Suki, una dintre cele mai puternice și mai bogate din nordul Transilvaniei. Familia era, foarte probabil, de origine germană, fiind așezată în Transilvania în secolul al XIII-lea. Ea și-a luat numele de la acela al localității în care își aveau reședința. Hramul bisericii ctitorite de această familie la Jucu, azi dispărută, era Sf. Leonard, extrem de rar întâlnit în bazinul dunărean. Onomastica timpurie a familiei cuprinde, de asemenea, o serie de nume de origine germană (Abel, Albert, Leonard etc.). Ultimii descendenți ai familiei Suki s-a stins în secolul al XVIII-lea. Pe locul în care fusese amplasată reședința familiei din Cluj, a fost ridicat, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, palatul Petricevich-Horváth – astăzi Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.

Sub stăpânirea familiei Suki, Jucul medieval a cunoscut o perioadă de înflorire și prosperitate. În secolul al XIV-lea existau aici heleșteie (piscine), unul dintre acestea cu două ramificații. Spre comparație, pe întreg domeniul abației benedictine de la Cluj-Mănăstur, unul dintre cele mai mari din Transilvania, sunt atestate în epocă doar două asemenea heleșteie. Documentele menționează, de asemenea, existența a două mori, aducătoare de venituri însemnate. Sunt menționate, de asemea, livezile cu diferiți pomi fructiferi, o atenție specială fiind acordată cireșilor, a căror fructe erau comercializate pe piața Clujului. În 1368 sunt atestate la Jucu două curți (*curia*) nobiliare, una dintre acestea aparținându-i lui Elye, fiul lui Nicolae, iar cealaltă fraților Mihail și David, fiii lui Barnaba¹. Numărul acestor reședințe a crescut la cel puțin șase până în secolul al XV-lea, indicii în acest sens putând fi regăsite în mențiunile referitoare la nobilii din această familie.

La 10 aprilie 1332 este atestată, la Jucu, cea dintâi școală sătească din Transilvania, care dispunea de o clădire proprie (*domus scolaris*)². Informații interesante despre românii din Jucu deținem din 1482, an în care sunt menționați trei cnezi români, Dumitru, Ioan și Roman, cel mai de vază dintre aceștia fiind cnezul (*kenezius*) Dumitru din Jucul Românesc.

Unirea românilor din Transilvania cu biserica Romei, înfăptuită în perioada 1698-1701, nu fără o vie frământare în rândurile clerului și ale maselor țărănești, a fost un eveniment cu consecințe de o mare însemnătate atât pentru istoria neamului românesc din Transilvania, cât și, în particular, pentru dezvoltarea istorică a Jucului. La doar câteva decenii de la realizarea sa, clerul român unit era deja în măsură să își afirme calitatea de purtător de stindard al cauzei naționale, impulsionând dezvoltarea învățământului și a culturii românești și contribuind în mod

¹ DRH XIII. 509-512.

² DIR V. 264-266, 568-570.

decisiv la începerea unei noi etape în emanciparea națională a românilor din provinciile intrate, prin tratatul de la Karlowitz (1699), sub stăpânirea Imperiului Habsburgic. Pentru atragerea românilor la Unirea cu Biserica Romei, autoritățile imperiale nu s-au dat în lături de la a îmbina promisiunile cu presiunile și chiar cu forța, în cazurile în care aceasta părea să fie, în conjunctura respectivă, cea mai directă cale de rezolvare a situației. Privilegiile și scutirile promise românilor nu s-au realizat, până la urmă, decât în parte. Această parte a fost însă suficientă pentru a transforma preoțimea română unită (al cărei exemplu a fost urmat, nu după mult timp, și de către ortodocși) într-o elită culturală capabilă să se manifeste ca forță conducătoare a luptei pentru emanciparea națională a neamului românesc din Ardeal.

Marele sinod convocat de mitropolitul Athanasie Anghel pentru adoptarea unei decizii în problema Unirii s-a desfășurat la Alba Iulia, în anul 1701. Au participat 30 de protopopi și un mare număr de preoți, unii dintre aceștia în calitate de „jurați”, adică asesori ai Scaunelor protopopești, alții aduși doar pentru a da adunării, printr-o prezență cât mai numeroasă, aspectul unei solemnități deosebite. Athanasie le-a cerut celor prezenți să se solidarizeze cu decizia pe care o adoptase, și să își exprime această aderare printr-un jurământ depus atât față de persoana sa, cât și față de soborul Bisericii. Cei prezenți s-au executat întocmai, fiecare dintre aceia care au luat parte la sobor subscriind la următoarea hotărâre: *„Noi soborul, toți protopopii Țării Ardealului, facem în știință tuturor cui să cuvine a ști: precum noi pohtim pre sfinția sa, mitropolitul nostru Athanasie, să-și ție scaunul în pace, cu cinste, precum ș-au ținut și alții; venitul vlădicesc precum au fost obiciaiu mai demult să-l strângă. Dintr-alți mireni sau streini nime să aibă a să mesteca în lucrurile vlădicești fără știrea soborului nostru. Pentru care lucru ne-am iscălit și numele nostru tot soborul, ca să fie de credință și o am înțărît cu peceti, precum să arată mai jos...”*³. Urmează o lungă listă de semnatori, în rândul cărora apare și numele preotului Ștefan din Jucul de Jos care, asemeni celorlați participanți, se obliga „să se țină” de protopopul său, Iov din Chizdia, și să împlinească voia vlădiciei Athanasie⁴. Înfățișarea diplomatică a acestui act, formulele întrebuințate, aranjarea semnăturilor – în a căror ordine preotul Ștefan din Jucu figurează la poziția a 41-a – și aprobarea cu jurământ de către fiecare semnatar a importanței decizii luate, toate împreună dovedesc că actul acesta autentic, redactat cu autoritatea marelui sobor, a fost confirmat în toată regula prin iscăliturile și pecetile tuturor celor prezenți. Prin cererea comună ca nimeni „dintre mireni sau streini” să nu se amestece în treburile vlădicești „fără știrea soborului” participanții solicitau, implicit, și menținerea instituției sinodale⁵.

Fără a mai analiza detaliile acestei importante decizii, ne limităm la a sublinia pentru moment faptul că, în pofida tuturor aspectelor negative legate de modalitatea de înfrângere a unei rezistențe izvorâte din dorința firească a păstrării legilor străvechi, Unirea cu biserica Romei a deschis o nouă etapă în istoria religioasă, politică și culturală a românilor din Transilvania. Pentru locuitorii Jucului, al căror preot, Ștefan, a participat în mod nemijlocit la adoptarea acestei decizii, Unirea cu biserica Romei a adus după sine și începuturile implicării lor în lupta de emancipare națională a românilor transilvăneni.

Protopopul Ștefan Pop Timandi și rolul său în mișcarea de emancipare națională condusă de Inochentie Micu-Klein. Noua calitate a Jucului, aceea de centru regional pe harta mișcării naționale românești, a fost afirmată încă de la mijocul secolului al XVIII-lea, în împrejurări legate de activitatea episcopului unit Ioan-Inochentie Micu-Klein. Începând chiar de la numirea sa în scaunul episcopal (1728) și până în momentul chemării sale la Viena, de către împărăteasa Maria Tereza, pentru a da socoteală de „tulburările” pe care era acuzat că le-ar fi

³ S. Dragomir, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei. Documente apocrife privitoare la începuturile Unirii cu catolicismul roman (1697-1701)*, București, 1963, p. 82.

⁴ *Ibidem*, p. 86.

⁵ *Ibidem*, p. 88-89.

provocat (1744), Inochentie Micu a asaltat Curtea Imperială, Guberniul și Dieta Transilvaniei cu nenumărate cereri și memorii, în care reclama, cu o îndrăzneală de care nici unul dintre predecesorii săi nu dăduse până atunci dovadă, acordarea de drepturi naționale pentru întregul popor român. El solicita, între altele, egala îndreptățire a românilor cu celelalte „națiuni” ale Transilvaniei, dreptul lor de a fi reprezentați în Dieta și în Guberniul acestei provincii, dreptul de a urma școli și de a practica meserii, dreptul de liberă strămutare a iobagilor români etc. Argumentele sale erau bazate, pentru întâia dată în istoria mișcării naționale, pe temeiurile dreptului istoric și ale celui natural: românii erau cei mai vechi locuitori ai Transilvaniei, nobili urmași ai coloniștilor romani; ei erau, de asemenea, cei mai numeroși locuitori ai Transilvaniei, iar contribuția lor la sarcinile publice și la apărarea țării era, în consecință, mai mare decât a celorlalte „națiuni”. Un *Supplex libellus* înaintat împărătesei în anul 1744 sintetiza toate aceste cereri naționale, el constituind și cauza imediată a convocării sale la Viena de către autoritățile imperiale care urmăreau să pună capăt tumultoasei sale activități.

Unul dintre cei mai importanți colaboratori ai lui Inochentie Micu de-a lungul episcopatului său a fost protopopul de Jucu, Ștefan Pop Timandi. Ridicat la rangul de notar episcopal, protopopul Ștefan Timandi a obținut din partea Papei, la intervenția lui Inochentie, și titlul onorific de „*protonotar apostolic*”⁶. Mai mult decât atât, în momentul plecării sale la Viena, Inochentie l-a instalat pe Ștefan Timandi în funcția de *vicar general* (locțiitor al episcopului) *pentru Transilvania de Nord*. În jumătatea de sud a Transilvaniei, o însărcinare similară fusese acordată protopopului Nicolae Pop de Biia⁷. Plecat la Viena în iulie 1744, însoțit de capelanul său Petru Pavel Aaron, Inochentie Micu a călătorit pe itinerariul obișnuit: Blaj – Alba Iulia – Aiud – Turda – Cluj. Pe drumul către Dej, el s-a oprit la stația de la Jucu a Poștei Imperiale, al cărei magistru, Ioan Timandi, îi era, de asemenea, un colaborator apropiat. El a profitat de această ocazie pentru a-l instala pe Ștefan Timandi în înalta (deși temporară) funcție cu care-l însărcinase și pentru a-i da instrucțiunile necesare pentru buna îndeplinire a acesteia. De asemenea, ca o dovadă a deplinei încrederi pe care o manifesta față de mai vârstnicul său colaborator, Inochentie Micu l-a lăsat aici, la Jucu, în îngrijirea lui Ștefan Timandi, pe nepotul său Ioan Micu-Klein, pe care dorea să îl ferească de persecuțiile autorităților și de orice alte acte de vrăjmășie din partea numeroșilor săi dușmani. Ioan Micu-Klein a rămas la Jucu timp de aproape trei ani, timp în care el și-a desăvârșit educația sub îndrumarea cărturarilor din familia Pop Timandi. Hotărât să devină călugăr basilitan, el a plecat, în 1747, la Roma, unde l-a servit cu devotament pe unchiul său exilat, în momentele cele mai grele ale existenței acestuia.

În timpul vicariatului protopopilor Ștefan Pop Timandi de Jucu și Nicolae Pop de Biia (1744-1745), Unirea românilor cu biserica Romei a trecut prin clipe de grele încercare, ca urmare a presiunilor autorităților habsburgice și a acțiunilor ostile venite din partea adversarilor Bisericii de curând înființate. Într-o scrisoare confidențială trimisă episcopului exilat la 8 martie 1745, apropiații acestuia îi relatau evenimentele dramatice care se desfășurau în dieceză: bisericile greco-catolice din cele două vicariate erau luate cu forța de către dușmanii Unirii, care le spalau ca și cum ele ar fi fost infestate prin utilizarea lor de către uniți; s-a ajuns chiar până acolo, încât pavimentele bisericilor au fost înlăturate, pentru ca noii lor utilizatori „*să nu calce pământul care fusese călcat de catolici*”⁸. Obligați să ia măsuri împotriva unor asemenea acțiuni, izvorâte, în cea mai mare parte a lor, din nemulțumirile față de nerespectarea de către oficialități a promisiunilor făcute în momentul încheierii Unirii, cei doi vicari s-au văzut nevoiți să asigure

⁶ Fr. Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma. 1745-1768*, Cluj-Napoca, 1997, II/1, p. 53.

⁷ *Ibidem*, II/1., p. 31.

⁸ „*Tolgono i scismatici violentemente alli cattolici uniti le chiese, le lavano come se in officiarle fossero state da essi pollute et arrivano fino a scavare i pavimenti delle medesime, per non calcar quella terra che da cattolici è stata calcata*” – *ibidem*, II/1., p. 49.

autoritățile habsburgice din ce în ce mai îngrijorate de atașamentul lor față de Unire, condiționat însă de aplicarea celei de a doua *Diplome leopoldine* a Unirii. O adunare consacrată acestui scop s-a desfășurat la Gherla, la 21 mai 1745. Fiind prezidată de către vicarul episcopal Ștefan Timandi de Jucu (*generalis vicarius et protonotarius Stephanus Páp Timándi*) la ea au luat parte 18 protopopi⁹. În pofida numeroaselor probleme cu care s-au confruntat, cei doi vicari ai episcopului Inochentie Micu i-au rămas credincioși chiar și după ce acesta, intrând în conflict cu autoritățile imperiale, a fost nevoit să se refugieze la Roma (ianuarie 1745).

În vara anului 1745, Inochentie Micu a desemnat un nou vicar episcopal, în persoana fostului său secretar Petru Pavel Aaron, din partea căruia se aștepta o atitudine mai hotărâtă în susținerea revendicărilor naționale. După cum însuși Inochentie avea să recunoască mai târziu, această numire s-a dovedit a fi o gravă eroare: nu numai că Petru Pavel Aaron nu a continuat mișcarea inițiată de Micu, dar, în înțelegere cu autoritățile habsburgice, el a acționat pentru temperarea ei. În același an 1745 sau în cel următor, 1746, protopopul Ștefan Pop Timandi a încetat din viață, locul său fiind luat de fiul său, Gheorghe Pop Timandi, care s-a dovedit un colaborator la fel de dârz și de apropiat al episcopului exilat. Inochentie Micu a întreținut cu acesta o intensă corespondență, cerându-i să facă cunoscute întregului cler mesaje pe care el le transmitea din exilul său italian. Astfel, în noiembrie 1746, episcopul se adresa lui Gheorghe Pop Timandi – dar și protopopilor Avram Pop din Daia și Nicolae Pop din Balomir – cerându-le să îndemne poporul la ascultare și supunere și să-i aștepte cu încredere întoarcerea în mijlocul diecezei sale¹⁰. În iulie 1747, răspunzând mesajelor de îmbărbătare care îi soseau din țară, Inochentie se adresa protopopilor Gheorghe Timandi de Jucu și Ioan Săcădate de Blaj, asigurându-i că nu are intenția să demisioneze, în pofida presiunilor în acest sens venite din partea Curții Vieneze¹¹. Demn de reținut este faptul că o mare parte a corespondenței episcopului exilat – și mai cu seamă scrisorile circulare adresate de el întregului cler – era răspândită în întreaga Transilvanie de către Ioan Timandi, magistru al poștei din Jucu și, prin urmare, funcționar al administrației imperiale. Cu complicitatea acestuia, Inochentie Micu a reușit să facă cunoscută întregului cler unit excomunicarea pronunțată, în august 1747, împotriva lui Petru Pavel Aaron, devenit între timp un colaborator al autorităților habsburgice¹². La Jucu s-au oprit, de asemenea, în iulie 1747, Grigore Maior și Silvestru Caliani, cei doi emisari trimiși de Inochentie Micu, de la Roma, cu misiunea de a comunica protopopilor Timadi și Săcădate așa-numitul „*al doilea decret*” al episcopului, al cărui conținut a rămas necunoscut până astăzi. În continuare, cu sprijinul celor doi, ei urmau să organizeze un mare sinod al clerului unit care să îndeplinească porunca sa de destituire a lui Aaron și de instalare, în funcția de vicar episcopal, a lui Nicolae Pop Balomireanu¹³. Datorită opoziției autorităților, care doreau să împiedice cu orice preț înlocuirea lui Aaron, un asemenea sinod general nu a putut fi organizat. S-au ținut, în schimb, o serie de adunări regionale în care hotărârile episcopului exilat au fost aduse la cunoștința întregului cler, fiind discutate și căile pe care românii ar fi trebuit să le urmeze pentru obținerea drepturilor lor. Cele mai importante din seria acestor adunări au fost cele desfășurate, la 12 septembrie 1747, în localitățile Jucu și Daia.

Adunarea de la Jucu a reunit clerul unit din întreaga Transilvanie de Nord, regiune socotită până atunci de către Guvernul transilvănean ca fiind mai ferită de mișcările împotriva Unirii și mai puțin ostilă față de Aaron. Din acest motiv, desfășurarea adunării a provocat, în

⁹ *Ibidem*, II/1, p. 31.

¹⁰ *Ibidem*, I/1., p. 67.

¹¹ *Ibidem*, I/1., p. 94.

¹² *Ibidem*, I/1., p. 99.

¹³ *Ibidem*; I/1., p. 100-101. Petru Pavel Aaron i-a denuntat chiar autorităților habsburgice pe „*misionarii noștri sosiți recent de la Roma*” (Grigore Maior și Silvestru Caliani), acuzându-i ca ar fi organizat o „*conspirație*” împotriva sa – *Ibidem*, I/1., p. 112.

secția catolică a Guberniului, o vie îngrijorare. Aceasta cu atât mai mult cu cât participanții la această adunare – la fel ca protopopii reuniți la Daia – au ținut să sublinieze, în spiritul celor susținute de episcopul lor, vechimea imemorială a românilor în Transilvania. De asemenea, ei solicitau ridicarea episcopiei unite la rangul de arhiepiscopie și înlăturarea teologului iezuit – care fusese, dealtfel, el însuși excomunicat de Inochentie încă din anul 1745. Mai mult decât orice, protopopii și clerul unit și-au făcut cunoscut sprijinul față de marele exilat, declarând cu fermitate că, dacă cineva l-ar sili să renunțe la episcopat, „*poporul român va renunța chiar la Unire*”¹⁴. Îngrijorate de amploarea pe care o luase mișcarea de susținere a lui Inochentie Micu, autoritățile au numit o comisie însărcinată cu anchetarea acestor adunări, din care făcea parte și vicarul episcopal destituit, Petru Pavel Aaron. Dar, cu toate eforturile depuse de autorități, și în pofida faptului că președintele Comisiei era Guvernatorul Transilvaniei, contele Johann Haller, nu au putut fi culese mărturisiri incriminatoare despre adunările de la Daia, Blaj, Sebeș, Alba Iulia și Jucu¹⁵.

Continuând să protesteze împotriva interdicției impuse lui Inochentie Micu de a se înapoia în țară, protopopii uniți din Transilvania – cu toții, de această dată! – s-au adunat în martie 1748, la Jucu de Mijloc, unde au luat măsuri de continuare a mișcării lor de împotrivire. Ei s-au adresat, de această dată, nunțului apostolic din capitala Imperiului, monseniorul Valenti, cerându-i să intervină pe lângă Papă pentru a obține readucerea lui Inochentie în mijlocul diecezei sale¹⁶. Această încercare, la fel ca și cele anterioare, s-a izbit din nou de împotrivirea împărătesei Maria Tereza, care i-a interzis episcopului unit revenirea în patrie, obligându-l să rămână în exil până la sfârșitul vieții (1768).

Reforme administrative și tulburări sociale în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În cursul călătoriei sale în Transilvania din anul 1783, împăratul Iosif al II-lea își exprimase deschis hotărârea de a desființa deosebiri și diferențele dintre națiunile care locuiau în această provincie. Potrivit mărturiei lui Michael Conrad von Heydendorff, împăratul „*și-a fixat ca principiu să desființeze diferența dintre națiuni în Transilvania*”¹⁷. În acest amplu și complex cadru al reformelor iosefine menite să înlăture tensiunile și divergențele dintre națiunile Transilvaniei s-a înscris și reorganizarea administrativă din 1784, măsură care avea în vedere ansamblul social în diversitatea aspectelor sale. Prin această măsură, localitățile componente ale comunei Jucu au fost arondate celui de-al doilea cerc (Clujul de Jos) al comitatului Turda, devenit, ca urmare a reorganizărilor efectuate în această perioadă, cel mai întins comitat al Transilvaniei (9776 kmp, cu o populație de peste 162.000 de locuitori). Satele Jucu de Jos (Also Suk), Jucu de Sus (Felső Suk) și Jucu de Mijloc (Nemes Suk) făceau acum parte din plasa Cojocna, împreună cu localitățile Cojocna, Corpadea, Rediu, Aiton, Apahida, Someșeni, Dezmir, Cara, Pata, Boju, Gheorghieni și Sănnicoară, în timp ce Gădălin (Köteland) și Vișea (Visa) erau încorporate în plasa Căianu, împreună cu satele Căianu, Vaida Cămăraș, Ghirișu Român, Suatu de Jos, Suatu de Sus, Mociu, Chesău, Pălatca, Petea, Legii, Aruncuta, Iuriu de Câmpie și Bărai¹⁸. Potrivit statului de funcțiuni al comitatului, adoptat în adunarea generală din 18 octombrie 1784, calitatea de substitut al vicecomitelui pentru cercul Clujul de Jos era deținută de Ștefan Szeplaki, în timp ce jude al nobililor, în cadrul aceleiași cerc, devenea Alexandru Szentpáli. Subordonat receptorului regesc general era, în cadrul aceleiași diviziuni administrative, receptorul cercual George Domokos. În ceea ce privește plasa Cojocna, în cadrul ei funcționa, în calitate de vicejude al nobililor, Alexandru Egri, în timp ce funcția de comisar de plasă îi revenea lui Ioan Orbány. Aceleași funcții administrative erau deținute, în plasa Căianu, de către Iosif Kászoni,

¹⁴ *Ibidem*, I/1., p. 110-111.

¹⁵ *Ibidem*, II/1., p. 375-384.

¹⁶ *Ibidem*, I/1., p. 133.

¹⁷ A. Răduțiu, *Reorganizarea politico-administrativă a Transilvaniei la 1784. Constituirea comitatului Turda*, în N. Edroiu, P. Teodor (coord.), *Răscoală lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1984, p. 77.

¹⁸ *Ibidem*, p. 90-91.

respectiv Benjamin Egri¹⁹. Aceștia au fost, prin urmare, funcționarii care au pus în aplicare, în timpul desfășurării marii răscoale din Munții Apuseni, măsurile care vizau preîntâmpinarea extinderii acesteia în regiunile Câmpiei, unde viața iobagilor nu era cu nimic mai ușoară decât aceea a moților care se ridicaseră cu armele împotriva exploatarei. Această reformă imperială a fost primită cu ostilitate de nobilimea transilvăneană conservatoare, care au văzut în ea un factor favorizant al marii ridicări a țăranilor din toamna anului 1784. Meditând asupra acestei măsuri, Iosif al II-lea a înțeles, și în anii care au urmat, o serie de reforme direcționate cu predilecție asupra suprastructurii administrative și judiciare. Aceste măsuri reformatoare au fost însă anulate de reacțiunea nobiliară după moartea împăratului, în anul 1790.

Răscoala moților din Munții Apuseni a avut un puternic ecou în Câmpia Transilvaniei. Nobilimea era îngrijorată de posibilitatea extinderii mișcărilor ostile, căci țăranii simpatizau cu răsculații și așteptau sosirea lor. Astfel, într-o scrisoare a lui Wass Miklós, expediată din Miheșul de Câmpie, la data de 23 decembrie 1784, putem citi că iobagii din Jucu de Jos și din Jucu de Mijloc „sunt în gardă împreună cu cei din Dezmir și satele înconjurătoare” pentru a se alătura răscoalei²⁰.

În vara anului 1790, după moartea împăratului Iosif al II-lea, nobilii din nordul Transilvaniei au reînceput să se înarmeze, și-au achiziționat arme de foc și tunuri, plănuiind să se adune la Jucu, într-o mare tabără militară, pentru a-și pune în aplicare programul politic conservator. Acțiunea era efectuată în convergență cu nobilii din sudul Transilvaniei, care pregăteau o adunare similară pe câmpia Vințului. Îngrijorate de posibilitatea izbucnirii unui război civil, autoritățile militare austriece au luat măsuri de preîntâmpinare a acestuia²¹. Măsurile cele mai importante au fost cele politice, ele având drept rezultat anularea reformelor lui Iosif al II-lea și readucerea românilor în starea de iobăgie.

*O mare personalitate a istoriei și culturii naționale: George Barițiu*²². Născut la 12/24 mai 1812, în casa preotului greco-catolic Ioan Pop Bariț din Jucu de Jos, originar dintr-o familie de nobili armaliști din ținutul Chioarului, George Barițiu este personalitatea prin intermediul căreia numele localității Jucu a fost definitiv înscris în marea carte a istoriei neamului. Potrivit autobiografiei sale, redactată în anul 1885, „*George Barițiu alias Popu, descendentă dintr-o familie veche de așa numiți nobili armaliști (Kleinadel) din districtul Cetății de Piatră (Kövár vidéke), care odinioară fusese militarizat aproape întreg, este fiul întâi născut al parochului românesc greco-catolic Ioan, din soția sa Ana, fiică a parochului greco-oriental Simion Cornea, de origine din Moldova*”²³. George Barițiu și-a petrecut la Jucu doar cel dintâi ani al vieții. Părintele său, Ioan Pop Bariț, a funcționat aici ca preot între anii 1810-1813, primii din cariera sa. În anul 1813, el s-a transferat, în aceeași calitate de preot greco-catolic, în satul Petrindul de Mijloc din apropierea Turzii, unde a activat până în anul 1869, când a trecut la cele veșnice. Potrivit celor scrise de fiul său George, în necrologul publicat de acesta în revista „Transilvania” (nr. 12/1869, p. 141), Ioan Pop Bariț fusese „*un adevărat ardelean, concrescut cum am zice cu munții și cu văile patriei sale, astfel încât lui îi era peste putință ca să-și facă idee de vreo altă patrie, care să se poată asemăna cu Transilvania lui*”²⁴.

¹⁹ *Ibidem*, p. 95-96.

²⁰ A. Magyari, *Frământări țărănești în Câmpia Transilvaniei în timpul răscoalei lui Horea*, în N. Edroiu, P. Teodor (coord.), *Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1984, p. 165.

²¹ D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, București, 1984, II, p. 648.

²² D. Prodan, *Gheorghe Bariț*, în Idem, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 326-337; Șt. Pascu, I. Chindriș (ed.), *Gheorghe Bariț și contemporanii săi*, vol. I-VIII, București, 1981-1987; V. Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966; N. Edroiu, *George Barițiu (1812-1893). Contribuție genealogică și onomasiologică*, în Idem, *Studii de genealogie*, I, Cluj-Napoca, 2000, p. 94 – 132.

²³ Publicată de C. Diaconovich, în volumul *George Barițiu. 12/24 mai 1812 – 1892. Foi comemorative la serbarea din 12/24 mai 1892*, Sibiu, 1892, p. 1.

²⁴ Apud N. Edroiu, *George Barițiu...*, p. 100.

La Petrișul de Mijloc și-a petrecut George Barițiu cei mai frumoși ani ai copilăriei. Acolo a început să învețe și carte, învățători fiindu-i nimeni alții decât tatăl său și bunicul său din partea mamei, Simion Cornea, moldovean de origine. Școala a început-o mai întâi la Trascău (Rimetea), pentru ca în anul 1824 să intre la Gimnaziul din Blaj, unde a învățat până în 1827. De acolo a trecut la Colegiul piarist din Cluj, ale cărui clase superioare țineau pe atunci loc de învățământ superior de filosofie. Numele de Bariț, după cum spune în autobiografia sa, îl dăduseră profesorii aceluiași colegiu încă tatălui său (*Baricz*), sub cuvânt că sunt prea mulți Pop, Popescu, Popovici în școală și nu-l mai pot distinge. În 1831, el a plecat la Blaj, pentru a-și face studiile de teologie, potrivit unei tradiții deja adânc înrădăcinate în familia sa. După terminarea studiilor, în 1834, a fost numit profesor la clasele de filosofie ale liceului din Blaj, unde a predat însă fizica, materie care nu prea îl atrăgea. Așa se face că, în 1836, el a profitat de cea dintâi oportunitate pentru a părăsi Blajul, în momentul în care negustorii români din Brașov l-au chemat pentru a preda la școala lor. Aici, la Brașov, a activat Barițiu până în anul 1845, și tot aici și-a întemeiat și familia, căsătorindu-se (1841) cu Maria Velisar, împreună cu care a avut nouă copii²⁵.

Tot la Brașov își va începe George Barițiu marea sa luptă de ridicare a poporului român, de înlăturare a odiosului cuvânt „tolerat”, care îl revolta încă de pe băncile școlii. În 1838, plin de îndrăzneală tinerească, Bariț începe să tipărească la Brașov cele două periodice ale sale: „*Gazeta de Transilvania*” și „*Foaie pentru minte, inimă și literatură*”. A avut de învins nenumărate dificultăți, nu în ultimul rând financiare, pe care a reușit însă să le depășească cu sprijinul negustorilor români din Brașov. După revoluția de la 1848, în anii grei ai absolutismului, publicațiile sale au fost suspendate, iar redactorul lor îndepărtat pentru cerbicia de care dădea dovadă în susținerea cauzei naționale. În 1852, Barițiu găsește însă un nou mijloc de răspândire a ideilor sale, prin intermediul *Calendarelor* sale, care apar până în 1865. În 1877 se mută de la Brașov la Sibiu, noul centru al acitivității culturale și politice românești, unde își continuă publicistica prin revista „*Transilvania*” (pe care o edita încă din 1868) și prin ziarul de acțiune politică „*Observatorul*”. Pentru a-și lărgi orizontul, și-a început încă din tinerețe călătoriile în Apus. În 1839, în tovărășia lui Iacob Mureșianu, face primul drum la Viena, oraș pe care, de-a lungul vieții sale, îl va vizita de nenumărate ori. În 1845 călătorește în Germania. În 1852 face o călătorie mai lungă decât toate celelalte, vizitând Franța, Belgia și Elveția. Călătoriile lui ulterioare sunt tot mai numeroase, atât în Țara de dincolo de munți, cât și în Apus.

Momente de maximă răspundere și spirit de sacrificiu dar, în același timp, și clipe încărcate de glorie nepieritoare a trăit Barițiu în timpul revoluției de la 1848-1849. În mai 1848 el era, împreună cu Simion Bărnuțiu, vicepreședinte al Adunării Naționale de pe Câmpia Libertății de la Blaj. A fost, de asemenea, membru al delegației însărcinate cu prezentarea hotărârilor Adunării în fața Dietei de la Cluj și, mai târziu, membru marcant al „Comitetului de pacificațiune”. Libertatea națională nu reprezenta însă decât o parte a marelui său crez; ea trebuia să fie însoțită de eliberarea țăranimii din jugul iobăgiei. De aceea, în momentul desființării iobăgiei în Transilvania, Barițiu exclama: „*Piară-i și numele și toată suvenirea ei, de trei ori piară acel blăstăm de robie păgânească, înfierătoare de oameni și de creștini*”. Prin „*Gazeta de Transilvania*”, Barițiu a participat activ la revoluția din Țara Românească, la evenimentele revoluționare din Moldova, afirmându-se ca adevărata conștiință vie a aspirațiilor întregului neam românesc. A gustat Barițiu, în timpul războiului civil, și din pâinea amară a refugului, în pofida faptului că locul în care se retrăsese după cucerirea Sibiului de către trupele lui Bem era nu altul decât Țara Românească. Dușmănit de ciocoimea valahă pentru atitudinea sa în problema țărănească, dușmănit și de autoritățile rusești de ocupație pentru atitudinea sa față de politica țaristă, Barițiu este arestat, amenințat cu moartea, transferat dintr-o închisoare în alta, până în

²⁵ Dintre care au supraviețuit cinci: un băiat, Ieronim, și patru fete.

momentul în care, ajuns la Cernăuți, este eliberat la intervenția fraților Hurmuzaki și adăpostit la moșia lor, Cernăuca.

După 1849, Barițiu se afirmase deja în calitatea de conducător recunoscut al națiunii române. În 1863, el a intrat în Dieta Transilvaniei, în calitate de deputat „regalist”; în anii următori va fi numit chiar, în două rânduri, membru al Senatului Imperial. În 1861, este membru fondator al „Astrei”, care adoptă programul său de acțiune și îl alege în funcția de cea mai mare răspundere: aceea de secretar. Se numără, de asemenea, printre membrii fondatori ai „Societății Academice” din București, devenită, în 1879, Academia Română. Sunt ani în care, în paralel cu activitatea sa de om politic și organizator cultural, Barițiu își redactează marile sale opere. Cea mai importantă dintre acestea, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani încoace*, ne înfățișează, în toată amploarea lor, luptele de redeşepare din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, și cu deosebire evenimentele anului 1848 și ale deceniilor care au urmat acestora, până la 1883, evenimente la care el însuși fusese martor sau participant.

George Barițiu s-a stins din viață în anul 1893, lăsând în urmă o imensă moștenire culturală, națională și politică. David Prodan, cel mai mare istoric român al ultimei jumătăți de secol, caracteriza această moștenire în felul următor: „*Nouă, celor de azi, Gheorghe Bariț ne-a lăsat moștenire o operă care constituie o nestemată, imensă, ineputabilă documentație pentru epoca sa, dar și un nesecat izvor de învățăminte. Ne-a lăsat însă, cu deosebire, exemplul vieții sale: pasiunea pentru muncă, lupta pentru mai multă lumină, pentru continuu progres, optimismul său neînduplecat, încrederea în virtuțile și puterea de viață a poporului român, o inimă caldă, care a bătut mereu în același ritm cu a poporului său*”²⁶.

Urmași ai familiei Barițiu la Jucu. Transferul preotului Ioan Pop Bariț la Petrindul de Mijloc nu a însemnat întreruperea tuturor legăturilor cu Jucu a familiei Barițiu. Potrivit genealogiei întocmite de Nicolae Edroiu, urmași ai acestei familii au continuat să trăiască la Jucu până în ultimele decenii ale secolului al XX-lea. Astfel, Iustina Barițiu (1844-1928) – fiica lui Alexandru (1815-1883), fratele lui George Barițiu, și a Elenei Ciurileanu – s-a căsătorit, în 1864, cu Vasile Popescu (1833-1908), preot în Jucu de Jos. Doi dintre cei cinci copii ai acestora, George și Iuliu, au devenit avocați la Turda, iar cea mai mică dintre fiice, Virginia, s-a stabilit, prin căsătorie, în localitatea Ceanu Mic. În schimb, Leontina (1875-1947), fiica mijlocie, a continuat să rămână la Jucu de Jos, devenind soția lui Ioan Pop (1867-1943), preotul-paroh al acestei localități. Ioan și Leontina Pop au avut trei fiice: Silvia, Veturia și Elvira. Prima dintre acestea, Silvia, a fost căsătorită cu avocatul clujean Emil Mureșanu, împreună cu care a avut doi copii; unul dintre aceștia, Liviu Mureșanu (1920-1943), ofițer aviator, a căzut la datorie în timpul celui de-al doilea Război Mondial. Veturia (1898-1972), fiica mijlocie, a devenit soția profesorului și cărturarului turdean Teodor Mureșanu, fiul acestora fiind marele profesor al Universității clujene și director al Institutului de Istorie din Cluj, academicianul Camil Mureșanu²⁷. În ceea ce o privește pe mezina Elvira (1903-1971), ea a rămas în localitatea de origine și a continuat tradiția familiei, căsătorindu-se cu Izidor Deacu, preotul din Jucu de Jos. Așadar, vreme de două secole, prin diferiți reprezentanți ai ei, această familie cu un rol atât de important în istoria culturală și politică a românilor din Transilvania și-a păstrat, aproape fără întrerupere, legăturile cu localitatea în care a văzut lumina zilei marele George Barițiu.

Biserica și cultura națională în secolul al XIX-lea. De activitatea preoților din Jucu – mulți dintre ei descendenți ai familiei Barițiu, sau înrudiți prin alianță cu aceasta – este legată continuarea tradiției participării la marile momente ale luptei naționale și de luminare a poporului, inaugurate în epoca lui Inochentie Micu-Klein. Biblioteca bisericii din Jucu de Jos devenise, în această perioadă, una dintre cele mai importante biblioteci parohiale din comitatul

²⁶ D. Prodan, *op. cit.*, p. 337.

²⁷ N. Edroiu, *op. cit.*, p. 101.

Cluj, având în alcătuirea un mare număr de cărți bisericești, dar și alte tipărituri. O parte a vechilor manuscrise și tipărituri provenind din această bibliotecă se află astăzi în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca: printre acestea se numără un *Molitvenic* slavon, scris din secolul al XVII-lea; *Noul Testament* tipărit la București în anul 1703, tradus de Antim Ivireanul; un *Ceaslov* de la Râmnic și un altul de la Sibiu, ambele tipărite în secolul al XVIII-lea; numeroase fragmente de cărți bisericești. Se mai păstrează, de asemenea, două exemplare din *Teologia moralicească* a lui Samuil Micu, împreună cu lucrarea lui Dimitrie Vaida, *Cuvântări în onoarea Excelenței sale Ioann Bobb*, tipărită la Blaj, în anul 1813. Din aceeași bibliotecă mai făceau parte: un *Apostol* tipărit la București, în 1683, intrat în posesia bisericii din Jucu de Jos în anul 1826; *Liturghii*, București, 1729; *Octoihi*, tipărit la Râmnic, 1742; *Evangelhia* de la Blaj, 1765 – carte intrată, inițial, în biblioteca mănăstirii Nicula, de unde a fost cumpărată de nobilul Seki Ioan și donată bisericii din Jucu de Jos (1811); *Penticostarionul* de la Blaj, 1768, donat bisericii din Jucu de Jos de unul dintre ierarhii Episcopiei Făgărașului (1772); *Triodionul* de la Blaj, 1771; *Strastnicul* de la Blaj, 1773, dăruit bisericii din Jucu de Jos, în anul 1804, de însuși episcopul Ioan Bobb, și adus în localitate de către Gabor Ștefan, dascălul satului; *Triodionul* de la Blaj, 1813²⁸. Un inventar al bunurilor parohiei, realizat la 22 noiembrie 1932, consemna existența a 17 cărți vechi românești (două *Evangelhii*, două *Evholonghioane*, două *Liturghiere*, două *Mineie*, trei *Octoihuri*, două *Penticostare*, doi *Apostoli*, o *Psaltire* și un *Strastnic*)²⁹, în ora dintre acestea pierzându-li-se însă urma în deceniile care au urmat. Biserica din *Gădălin* dispunea, la rândul ei, de o bibliotecă nu lipsită de importanță și valoare. Inventarul realizat la 31 decembrie 1932 consemnează existența unei *Biblie* vechi, a *Cazaniei* din 1669 și a *Mineiului* de la Blaj, din 1838, împreună cu șase tomuri ale matricolei pentru botezați, cununați și morți, ținută cu începere din anul 1826. În biblioteca parohială erau, de asemenea, înregistrate cărți din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea³⁰. În realitate, numărul cărților acestei parohii depășea cu mult sumarele și neglijentele înregistrări ale inspectorilor perioadei interbelice. O cercetare sistematică a pus în lumină, existența următoarelor: *Chiriadromionul* de la Bălgrad, 1699; *Evangelhia* de la Râmnic, 1746; *Triodionul* de la Râmnic, 1761; *Penticostarionul* de la Blaj, 1768, cu însemnarea: “*Această sfântă carte o am luat încă prețul banilor care au fost dat de la Împăratu pe sama popilor și pe sama bisericii lor unite la popa Ghiorghe din satul Gădălin, 1747*”; *Evangelhia* de la Blaj, 1776, cu însemnarea “*Marcu Anică a cumpărat cartea pentru biserica din Vișea în anul 1862*” (cartea ajungând însă, ulterior, la o dată greu de precizat, în posesia bisericii din Gădălin); *Biblia* de la Blaj, 1795; *Evangelhia* de la Blaj, 1817; două exemplare ale *Strastnicului* de la Blaj, 1817³¹. Nici o mențiune, așadar, despre *Cazania* din 1669 sau despre *Mineiul* din 1838, dispărute probabil în deceniile tulburi care au urmat.

De propășirea culturii românești este legată activitatea școlilor confesionale care și-au desfășurat activitatea în localitățile care alcătuiesc, astăzi, comuna Jucu. În legătură cu acestea dispunem, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de câteva date referitoare la modalitatea de retribuire a învățătorilor. Astfel, *Instrumentele de dotațiune școlară* ale Jucului de Jos și Jucului de Sus, păstrate în fondul arhivistic al Mitropoliei Blajului, ne dezvăluie faptul că, în anul 1865, cele două sate întrețineau o școală comună, situată în Jucu de Sus. Învățătorul beneficia de o locuință și o grădină de 1000 de stânjeni, situate în imediata vecinătate a edificiului școlar și de un salariu anual de 80 de florini. El mai primea de asemenea, din partea comunității, 70 de

²⁸ Grațiana Alicu, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (II)*, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 797-799.

²⁹ Suzana Andea, A. Andea, *Consemnări de carte românească veche în inventare bisericești din Transilvania*, în *ActaMN*, 26-30, II (Istorie), 1989-1993, p. 549.

³⁰ *Ibidem*, p. 548.

³¹ Grațiana Alicu, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (III)*, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 774-775.

ferdele mari de bucate și 2 stâneni de lemne de foc³². Învățătorul din Jucu de Mijloc primea din partea comunității sătești, în același an 1865, un salariu de 60 de florini și 35 de mierțe de porumb boabe. În ceea ce-i privește pe învățătorii din Gădălin și Vișea, aceștia primeau ca plată pentru prestația lor 60, respectiv 30 de florini anual, suplimentați prin acordarea a 40, respectiv 30 de mierțe de porumb boabe³³.

Revoluția de la 1848. Precedate de importante mișcări țărănești care au izbucnit în întreaga Transilvanie încă de la începutul primăverii, marile evenimente revoluționare de la 1848-1849 nu au ocolit nici ele Jucul. Aceste mișcări, întreținute de propagandiștii revoluționari, erau concretizate în întruniri ținute în semiclandestinitate, prezidate mai cu seamă de către preoții locali, asupra cărora autoritățile revoluționare maghiare făceau presiuni cu scopul de a-i determina să îi atragă pe credincioși în sprijinul revoluției declanșate la 15 martie. Pentru a preîntâmpina succesul unor asemenea presiuni, preoții români din comitatul Cluj, care, în imensa lor majoritate, rămăsese credincioși casei de Habsburg, au recurs la o stratagemă legală: adunându-i pe țărani, ei i-au îndemnat să jure credință Împăratului; în momentul în care, după votarea „uniunii” Transilvaniei cu Ungaria de către Dieta clujeană (30 mai 1848), autoritățile maghiare au pretins depunerea jurământului față de noua „patrie”, țărani au refuzat să o facă, invocând actul lor de fidelitate față de împărat³⁴. Țăranii din jurul Clujului au luat și ei parte, prin reprezentanții lor, la marea Adunare Națională de la Blaj (3/15 mai 1848). Ei au întreținut, însă, și pe plan local o atmosferă revoluționară care îl determina pe contele János Bethlen să scrie, în aceste momente dramatice, următoarele: „*noi aici în Transilvania, dar mai ales la Cluj, ne aflăm pe vârful unui vulcan în preajma erupției. Revolte și o conspirație îngrijorătoare printre români, căreia îi cunosc doar sensul, nu și detaliile, se extind până aproape de porțile orașului*”³⁵.

Ca urmare a persecuțiilor la care au fost supuși de către reprezentanții în teritoriu ai guvernului maghiar, un mare număr de români din Transilvania de Nord au căzut pradă războiului nobiliare. În aceeași perioadă par să se fi desfășurat represaliile împotriva populației românești din Jucu. Potrivit unei tradiții orale consemnate de învățătorul Bazil Chiorean, maghiarii ar fi incendiat biserica din Jucu de Sus în timpul unei slujbe religioase. Ușile bisericii au fost blocate, iar credincioșii din interior au fost arși de vii³⁶.

Și după încheierea revoluției din 1848-1849, Jucul a rămas unul dintre centrele acțiunii naționale din Transilvania de Nord. În cursul lunii octombrie 1849 s-a desfășurat, la Jucu de Jos, o importantă reuniune reprezentanților comunităților românești din Jucu de Jos, Jucu de Sus, Jucu de Mijloc, Gădălin, Apahida, Someșeni, Pata, Cara, Boju și Cojocna, în cursul căreia fruntașii mișcării naționale românești Florian Micaș, Ioan Maiorescu și Ladislau Ciupe au fost împuterniciți să apere la Viena, în cadrul delegației naționale, drepturile națiunii române. În importantul document de împuternicire emis cu acest prilej³⁷, semnatarii – 55 de reprezentanți ai comunităților românești din localitățile mai sus menționate – începeau prin a-și reafirma susținerea față de conținutul *Petițiunii* înaintate împăratului Francisc Iosif la 25 februarie 1849, precum și față de memoriile care-i urmaseră acesteia la 12 martie, 18 și 30 iulie același an. În continuare, locuitorii celor 10 sate, care avuseseră atât de mult de suferit în zilele Revoluției, își expuneau doleanțele și revendicările politice imediate, precum și nemulțumirile față de noua turnură pe care o luaseră evenimentele din Transilvania în toamna anului 1849. Ei solicitau, în

³² S. Retegan, *Satul românesc din Transilvania, ctitor de școală (1850-1867)*, Cluj, 1994.

³³ *Ibidem*, p. 171, 179.

³⁴ L. Maior, *1848-1849. Români și unguri în revoluție*, București, 1998.

³⁵ *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române*, C., Transilvania, vol. IV, p. 425.

³⁶ Bazil Chiorean, *Monografia comunei Jucu – satele Jucu de Sus, Jucu de Mijloc, Jucu Herghelie*, lucrare de grad, 1972, p. 30.

³⁷ S. Retegan (coord.), *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1919. Documente (8 august 1849 – 31 decembrie 1851)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 144-147.

primul rând, ca „*Maiestatea Sa să se îndure a denumi un organ stătătoriu, măcar din trei indivizi, prin care națiunea română să stea în raport nemijlocit cu Gubernatoriul civil și militar al țării și cu Comisarul Împărătesc*”, autorități provinciale care nu contribuiseră cu nimic, până în acel moment, la atât de mult așteptata îndreptare a stării națiunii române. Ei protestau, de asemenea, împotriva formării unei „*Țări Săsești*” și a unor „*Districte maghiare în părțile în care românii sunt într-o majoritate cu totul precumpănitoare*”. Una dintre marile nemulțumiri ale națiunii române era legată de instalarea, de către autoritățile habsburgice, a unor funcționari imperiali recrutați din rândurile „*rebelilor*” care acționaseră cu atâta cruzime împotriva conducătorilor ei. Românii solicitau, în consecință, „*ca la posturi să se cheme numai de aceia care au rămas pururea neclățiți în credința către Împăratul și au dat probe în faptă despre credința lor și mai vărtos aceia cari, luptându-se, au susținut cauza Monarhiei chiar sub guvernul rebelilor*”. În încheiere, reprezentanții comunităților românești din cele zece localități făceau precizarea că „*trimișii și împuteriții noștri, înfățișând la Sacratul Tron al Maiestății Sale aceste cereri și proteste ale noastre, vor da consiliarilor Maiestății Sale lămuriri pe larg despre starea de astăzi a Transilvaniei, în care încă nu vedem nimic ce ar sămăna cu realizarea principiului de egalitatea națiunilor, fără care nu să va întoarce niciodată în inimile credincioșilor români aceia mulțămire pe care știm că o dorește Maiestatea Sa*”. Aceste rânduri, care se constituiau în expresia unei speranțe din ce în ce mai palide și învăluite de îndoieli, reprezentau și un avertisment la adresa politicii duplicitare a autorităților imperiale, care se arătau, din nou, gata să îi sacrifice pe credincioșii lor supuși români pentru realizarea unor deșarte proiecte de colaborare cu aristocrația maghiară. Sunt semnale evidente ale insatisfacției românilor din Transilvania față de soarta care le fusese rezervată la capătul unor ani grei de lupte și încercări. Plecați spre capitala Imperiului în noiembrie 1849, reprezentanții națiunii române au trebuit să suporte aici, ca în atâtea alte dăți, o nouă și cruntă dezamăgire, care nu a făcut decât să-i îndârjească și să le orienteze, cu timpul, eforturile către singura direcție de acțiune care se putea dovedi încununată de succes. Ei au învățat, și cu această ocazie, că împlinirea dezideratelor naționale putea deveni posibilă doar în momentul în care națiunea română se va decide să își ia soarta în propriile sale mâini.

Mișcarea memorandistă. În primăvara anului 1894, pe măsură apropierea datei stabilite pentru procesul memorandiștilor, tinerimea universitară transilvană a inițiat o vastă acțiune propagandistică menită să asigure mobilizarea nemijlocită a poporului în vederea participării acestuia, în număr cât mai mare, la manifestațiile de susținere a inculpaților proiectate a se desfășura pe străzile Clujului. Tinerii studenți de la 1894, unii dintre ei deveniți mai târziu mari oameni politici, s-au achitat cu cinste de această însărcinare. „*Rolul nostru – își va aminti, mai târziu, Alexandru Vaida-Voevod – a fost să cutreierăm satele ținutului nostru de origine, încurajând pe cei timizi, întărindu-i în credință pe cei însuflețiți și asigurând prezentarea la Cluj, în ziua procesului, a unei mulțimi cât mai impozante de români*”³⁸. Programul de acțiune al tinerimii universitare a fost, însă, unul de o amploare mult mai vastă. Organizați într-un *Comitet provizoriu al tineretului din Ungaria și Transilvania*, organism alcătuit special în scopul mobilizării cât mai ample a tuturor segmentelor societății românești în sprijinul memorandiștilor, tinerii universitari au organizat la Sibiu, la 9-10 aprilie 1894, o consfătuire prezidată de Elie Dăianu, care a adoptat un program de acțiune care va fi pus întocmai în practică în săptămânile următoare. Printre acțiunile preconizate a se desfășura în sprijinul memorandiștilor se numărau: acțiuni ale preoților aparținând ambelor confesiuni în vederea mobilizării credincioșilor; mobilizarea „*în masse*” a locuitorilor din comunele mai apropiate de Cluj; „*la tot casul și din toate comunele locuite de români să se trimită comitetului național la Cluj pe zilele de pertractare adrese de*

³⁸ V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947, p. 222.

aderență, iscălite și de femei”; „manifestațiuni naționale” în data de 3/15 mai, „cu serbări bisericești și școlare în amintirea acelei zile mărețe”³⁹ (este vorba despre aniversarea adunării de pe Câmpia Libertății din Blaj).

Un impresionant număr de adeziuni colective („adrese de aderență”) au fost trimise inculpaților în procesul memorandist de către românii din localitățile Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului. La 23 aprilie/5 mai 1894, locuitorii Jucurilor adresau și ei memorandumul o asemenea scrisoare de adeziune a preoților uniți Aureliu Pop și Vasiliu Popescu:

„Injuriele, maltratările, persecuțiunile și insultele departe de a putea teroriza, ne agită și înverșună.

În atari împrejurări date repetând cu străbunul nostru clasic Tacit: „dedimus profecto grande patientiae documentum: et, sicut vetus aetas vidit, quid in servitute, adempta per inquisitiones et loquendi audiendique commercio. Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere”, recunoaștem și constatăm ca espresiunea simțemintelor, doririlor și dorerilor noastre cuprinsul Memorandumului susțernut Înalțului tron Împărătesc din Castelul Împărătesc al Vienei, pre fruntariul căruia stă săpăta inscripțiunea lapidară: „Justitia est Regnorum fundamentum”, de unde a venit deja de atâtea ori și așteaptă și acum dreptate poporului românesc după zicala sa îndatinată: „Dzeu să ajute dreptatei!”

De când lumea, întru eluptarea și realizarea oricărei idei sublime și întru revindecarea oricărei cauze mărețe s-a pretins abnegarea de sine, ma și martiriu; și portatorii atarei idei și cauzei mărețe, maltratați, persecutați, ma insultați, de regulă au căzut victime nevinovate.

Atare cas onorific se petrece și repețește acum și cu viața Preastimaților Dvoastre, ca membrii ai comitetului centrale al partidului Naționale românesc.

Împrejurare pentru carea ne ținem de datoria plăcută de a Vă saluta pentru abnegarea de sine și nepregetul în lupta pentru esistintia Naționale. Onoare Vouă! martirii poporului român!!! În foc se lamurește aurul!!!

În legătură apoi cu astă împrejurare de altă parte onoare și foaiei "Tribuna" carea merită numele binemeritat de "Tribuna" poporului român!

Nomen et omen!!!

*Dat Jucuri în ziua martiriului Sântu Georgiu 1894*⁴⁰

Mai importantă poate decât scrisoarea propriu-zisă este lista semnatarilor acesteia, elocventă mărturie asupra amplitudinii pe care a luat-o susținerea mișcării memorandiste de către jucani. Astfel, din Jucu de Sus, scrisoarea a fost semnată de Aureliu Pop, preot greco-catolic; Alesandru Trenca, învățător; Păcurariu Alexa, Baciș Mitru, Baciș Ilie, Mărginean Ioan, Cioban Vasilișă, Uscatu Ioan, Cioban Maștei, Misan Ioan tânărul, Ormenean Ioan, Baciș Ioan al lui Filip, Apahidean Vasilișă, Baciș Teodor, Misan Simeon, Cuiș Simeon, Baciș Ioan al lui Andrișoae, Dezmerean Petru, „prin Aureliu Pop, scriitor de nume din Jucul Superior”. Din Jucu de Jos: Vasiliș Popescu, preot greco-catolic; Ioan Pop, teolog abs(olvent); Demetriș Popescu, învățător confesional; Iustina Popescu; Leontina Pop născută Popescu; Anica Câmpeanu; Ana Raffa; Pavel David; Irimeș David; Mihai Dregan; Ioan Staniște; Vasiliș Dregan; Simion Suteu; Vasiliș Suteu; Teodor Moldovan; Partenie Oprea; Valeriș Roh; Mihai Suteu; George Pojar; Ioan Gârbicean; Partenie Staniște; Teodor David; Ana Crișan; Vasiliș David; Petru Ghirișan –

³⁹ Nicolae Josan, *Adeziunea populară la mișcarea memorandistă (1892-1895). Mărturii documentare*, București, 1996, p. 19-21, 100-102.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 222-223.

„*locuitori în Jucul Inferior, prin Ioan Pop*”. Necesitatea ultimelor mențiuni de la finalul fiecăreia dintre cele două liste se explică prin lipsa de știință de carte a celei mai mari părți a semnatarilor acestui document. Dintre cei 43 de semnatori ai documentului, doar treisprezece au fost în măsură să își scrie ei înșiși numele, ceilalți treizeci „semnând” scrisoarea, potrivit obiceiurilor timpului, prin simpla trasare a unui semn al crucii.

O telegramă de adeziune mai scurtă ca întindere a venit și din partea puținilor locuitori români ai satului Vișea:

„*Către Măritul Comitet al Partidului Național Român. Nici temnița, nici moartea nu ne va despărți de Voi, prea iubiții noștri reprezentanți. Înainte cu bărbăție, noi Vă urmăm. Vișea, 6 Mai 1894*”⁴¹.

Semnatarii adeziunii sunt: Basiliu Albu, preot greco-catolic, Teodor Pesteș, Ioan Moldovan senior, Ioan Moldovan junior, Partenie Bonțidean, Vasile Tulucu, Alesandru Chiția, Irimie Tămașiu, Ioan Petrișiu și Teodor Moldovan. O listă nu foarte lungă, care mărturisește, pe de altă parte, și o anumită lipsă de înțelegere față de noile curente ale epocii, a anumită tendință de conservare a unei mentalități de tip patriarhal: Vișea este unul dintre puținele sate transilvănene în care nu a fost urmată recomandarea tinerimii universitare de a fi strânse și semnăturile de adeziune ale femeilor.

Aproape la fel de concis este și textul scrisorii de adeziune a locuitorilor din Gădălin:

„*Către Măritul Comitet al Partidului Național Român. Cuprinsul Memorandului e espresiunea inimei poporului Român și pentru realizarea lor vom lupta cu bărbăție până la moarte. Fiecare român conștiu de sine trebuie să facă aceasta. Iar pre Voi vrednici reprezentanți ai noștri cari de presente stați pre banca acusaților, pentru apărarea drepturilor poporului românesc, Vă salutăm din inimă și ca încurajare Vă zicem că cu voi alătura șed 3 milioane de români. Gădălin, 6 Mai 1894*”⁴².

Lista semnatarilor de aici este foarte lungă, dovadă a existenței unei solidarități naționale cultivate de elita intelectuală a epocii: Basiliu Hopârtean, preot greco-catolic; Vasiliu Berlianu; Vasile Pop; Ioan Feșnicu cu fiii Iosif, Andrei, Vasilică și Maria; Gregoriu Pop și soția Ana; Gavrilă Pop și Irina; Vasilică Pagleșianu cu soția Marișca și fiii Ioan, Maria, Todor, Onuțiu și Alexandru; Vasilică Blaga și soția Maria; Lazăr Blaga și soția Axenie cu fiii Valeriu, Lazăr și Gregoriu; Marișca Cadar și fiul Anania; Ioan Corpodean și soția Marișca, fiii Axente, Ana, Maria și Trifon; Georgiu Baraian; Gligor Nechita; Iuonaș Bucur cu fiii Ioan, Alexandru și Dochiția; Teodor Miron și Maria; Zaharie Miron și Anuca; Gregoriu David și Anuca; Vasilică Rusu și Maria; Ioan Rusu și Marina; Vasilică Moldovan și Anica; Niculau Cheran și Maria; Petru Murașanu; Iovian Rafa și Maria; Niculau Murașanu; Ilisie Rusu și Ilișca; Pantilimon Rusu și Xenia; Ioan Pop și Dochiția cu fiii Vasilică, Gregoriu, Alexandru, George; Andrei Feșnicu și Emilia; Vasilică Herteg; Mitru Dan; Niculau Pagleșianu și Anuca; Petru Berlian și soția Florica; Ioan Camarașianu și Palaghia; Petru Timbuș și Maria; Andrei Berlian și Anișca; Ioan Turcu și Florica; Chimu Turcu și Iliana; Simion Timbuș și Florica; Iosif Radu și Marișca; Ioan Timbuș; Ioan Feșnicu și Maria; Vasilică Pacurariu; Axente Corpodean; Teodor Pacurariu și Lina; Vasilică Pojaru și Florica; Ioan Berlian și Maria; Gavrilă Chira și Anuca; Ioan Dreganu și Axenia; Vasiliu Sacară și Maria; Teodor Sacară și Maria; Toderaș Mureșan și Todorica; Teodor Feșnicu și Maria; Pascu Pescariu și Marișca; Simion Pescariu și Lina; Simion Tinteanu și Marișca; Ioan Miron și Irina; Vasilică Feșnicu și Anuca; Ștefan Păcurariu și Ana; Alexandru Meșter și Lina; Vasile Berlian și Lina; Roman Pacurariu și Anica; Teodor Corpodean și Dochiția; Georgiu Mureșan și Marișca; Floare Cojogean și Maria; Luchian Cojogean și

⁴¹*Ibidem*, p. 235.

⁴²*Ibidem*, p. 220-221.

Susana; Aurel Feșnicu; Maței Feșnicu; Ioan Bârleanu; Nicolau Moldovan; Teofil Moldovan; Teodor Boghia; Vasile Vișan; Ioan Rusu și Todosia; Gregoriu Miron; Ioan Tinteanu și Ana cu Filimon, Gavrilă, Vasilică și Ioan; Iuliu Nobili; Tanasie Păcurariu; Ioan Feșnicu.

La data de 6 mai 1894 („Duminica Tomii”), potrivit recomandărilor detaliate ale *Comitetului provizoriu*, preoții e au vestit credincioșilor, în biserici, marea însemnătate a procesului care urma a se desfășura la Cluj. A doua zi, luni, 7 mai – ziua începerii marelui proces de la Cluj – în biserici a fost ținut un mare serviciu divin în care credincioșii au rostit rugăciunea „*ca Dumnezeu să ajute dreptății*”⁴³. Amplele manifestări împotriva „șovinismului sălbatic” îndreptat împotriva „celui mai credincios popor al Casei Habsburgilor” au culminat în data de 15 mai, când, în bisericile din Jucu au fost organizate „manifestațiuni naționale cu serbări bisericești și sociale” în amintirea „zilei mărețe” a marii adunări naționale de la Blaj, din 3/15 mai 1848⁴⁴.

Unirea din 1918. Mișcările din toamna anului 1918, încununate prin proclamarea, la Alba Iulia (1 Decembrie 1918), a Unirii Transilvaniei cu România, i-au antrenat, după cum era de așteptat, și pe locuitorii români ai Jucului, conduși de intelectualitatea din această comună. La mijlocul toamnei celui din urmă an al marelui război, când șubreda construcție a monarhiei dualiste începuse să își dovedească fatalele slăbiciuni, românii din comitatul Cluj, împreună cu aceia din întreaga Transilvanie, au decis să își ia soarta în propriile mâini și să acționeze cu hotărâre pentru împlinirea mărețului ideal al unirii tuturor românilor. La 30 și 31 octombrie 1918, tinerimea universitară din Cluj, sub conducerea avocatului Amos Frâncu, a hotărât, împreună cu ofiterii și intelectualii prezenți, instituirea administrației românești la Cluj, înființarea Consiliului și a Gărzii Naționale. La 2 noiembrie 1918 s-a desfășurat o mare adunare a românilor din oraș și din comunele învecinate; au participat nu doar civili, ci și militari reveniți de pe fronturile Marelui Război. S-a hotărât refuzarea supunerii față de Consiliul Național Maghiar și de organele acestuia, înființarea Senatului Național Român – în frunte cu dr. Amos Frâncu, dr. Emil Hațieganu și dr. Elie Dăianu – și, de asemenea, a Gărzilor Naționale românești în fiecare dintre comunele comitatului Cluj⁴⁵. Toate aceste evenimente au avut loc într-o atmosferă de agitație revoluționară, provocată de condițiile de viață din ce în ce mai dificile și de influența evenimentelor din Rusia. Încă în vara anului 1918, un număr de locuitori din Jucu, Feiurd și Mera, ajutați de câțiva prizonieri ruși evadați, au atacat și devastat castelul de vânătoare al contelui Arthur Teleki, însușindu-și bunurile pe care le-au găsit acolo⁴⁶. La sfârșitul lunii noiembrie, sătenii din Jucu, conduși de soldați reveniți de pe front, s-au prezentat la castelul contelui Geza Teleki, de unde au ridicat un număr de 100 de oi. În momentul în care oamenii contelui au încercat să intervină, soldații i-au amenințat cu împușcarea⁴⁷. Confruntat cu asemenea manifestări, prefectul maghiar al Clujului s-a văzut nevoit să solicite Ministerului de Război din Budapesta, în cursul aceleiași luni, un număr de trei avioane de luptă, echipate cu mitraliere, cu ajutorul cărora spera să poată menține situația sub control⁴⁸. Din fericire pentru locuitorii satelor din apropierea Clujului, această solicitare nu a putut fi onorată.

În acest climat de insecuritate generală, românii din Jucu au acționat, potrivit directivelor primite de la Senatul Național, pentru crearea propriilor organe de conducere. În ziua de 10 noiembrie, după liturghie, locuitorii din Jucu de Jos s-au întrunit la școala din localitate. Au participat, potrivit mărturiilor epocii, „*bărbați, femei, tineri, bătrâni, prunci, precum și militari reveniți de pe deosebitele fronturi, în frunte cu docentele (învățătorul)*”, acesta din urmă fiind

⁴³ *Ibidem*, p. 100-102.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 101.

⁴⁵ Daniela Comșa, Eugenia Glodariu, Maria M. Jude, *Clujenii și Marea Unire*, Cluj-Napoca, 1998, p. 26-28.

⁴⁶ C. Enea, L. Botezan, *Mișcări țărănești din județul Cluj în anii primului război mondial*, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 344.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 349.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 352.

Bazil Poruțiu, probabilul autor al singurei relatări pe baza căreia se poate face, astăzi, reconstituirea manifestării⁴⁹. Preotul Ioan Pop din Jucu de Jos, venit în mijlocul mulțimii, a rostit o cuvântare presărată cu adagii latine și cu exemple erudite culese din trecutul apropiat și îndepărtat. Efectul acestei cuvântări pare să fi fost unul impresionant: „*poporul plângea cu hohot sub impresia celor auzite*”. „*În semnul acesta vei învinge*”, a exclamat atunci, teatral, oratorul și, în acest moment, și-a făcut apariția învățătorul Bazil Poruțiu, purtând „*mândrul nostru drapel*” tricolor. „*Ovațiile să păreau a nu mai conțeni. Unii plângeau, alții îngenunchind se rugau, iar alții sărutau drapelul, entuziasmul la culme*”. Preotul a început să intoneze imnul revoluționar pașoptist „*Deșteaptă-te române*”, ridicând astfel, potrivit autorului relatării, însuflețirea pe culmi și mai înalte. „*Întreg poporul iasă după stindard și preot la stradă și parcurge străzile comunei, cântând de să zguduia văzduhul, până la casa comunală, unde să formează garda națională din 20 bărbați și tineri foști militari*”. În lipsa unor reprezentanți ai forurilor superioare, preotul a fost acela care, după o cuvântare în care sublinia semnificația momentului, a primit jurământul Gărzii Naționale. În continuare, împreună cu notarul comunal „*și cu alți inteligenți (= intelectuali)*”, participanții s-au îndreptat către satul vecin *Jucu Superior* (Jucu de Sus). Aici, în fața bisericii, a avut loc o nouă adunare, în cursul căreia s-a cântat „*Deșteaptă-te române*” și s-a dat, din nou, cuvântul aceluiași neobosit părinte Ioan Pop din Jucu de Jos.

Două săptămâni mai târziu, la 15/28 noiembrie 1918, s-a desfășurat, din nou la Jucu de Jos, consfătuirea Reuniunii Învățătorilor din comitatul Cluj, care a hotărât desemnarea lui Bazil Poruțiu, președintele „despărțământului”, ca delegat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. Iată și textul complet al acestui document:

„CREDENȚIONAL.

Subsemnații adevărim, că dl. Basiliu Poruțiu C, docente în Jucul Inferior este esmis din partea mai jos indicatei corporațiuni ca delegat al ei în Marea Adunare Română, ce se va convoca în acest an, și în alte Mari Adunări Naționale Române, cari eventual se vor mai ține în decursul anului următor. Dat din adun/area/ Reun/uniunii/ ținută în Jucul inferior/ la ziua de 28 Nov. c/urs/ n/ou/ 1918. Pentru Basiliu Poruțiu Cantor-docente în Jucul Inferior”.

Semnează: „*Joan Hațiegan, protopop, Președinte on/orar/ (al Despărțământului Învățătoresc); Zaharie Blaga, notar, Nicolae Fătu, martor; Baziliu Poruțiu, învățător/ președinte al Despărțământului*”.

Cine a fost acest *docente* Bazil Poruțiu, reprezentantul oficial al învățătorilor din comitatul Cluj, dar și al locuitorilor din Jucu, la Marea Adunare Națională de la 1 Decembrie 1918? Acesta era fiul lui Simion Poruțiu (1867-1932), învățător confesional greco-catolic la școala românească din Turda Veche și secretar particular al dr. Ioan Rațiu. Înainte de 1918, Simion Poruțiu fusese arestat de către autoritățile maghiare de nu mai puțin de 49 de ori. Bazil Poruțiu s-a născut la 2 ianuarie 1878, în localitatea Ceanul Mic, și a urmat, potrivit unei tradiții de familie, Școala normală din Blaj. A activat, ulterior, atât în calitate de învățător, cât și în aceea de funcționar de stat. După 1919 a fost numit director al Școlii Primare nr. 4 din Cluj, pentru ca, din 15 octombrie 1923, să devină revizorul școlar al județului Cojocna. S-a stins din viață la Cluj, la 30 decembrie 1945, după o viață pusă în serviciul educației tinerelor generații și a idealului național⁵⁰.

Luând în considerare istorica decizie a Marii Adunări Naționale de la 1 Decembrie 1918, Înaltul Comandament Aliat a permis, la 14 decembrie 1918, trupelor române să depășească linia de demarcație de pe valea Mureșului, stabilită prin Convenția de Armistițiu de

⁴⁹ 1918 la români. Documentele Unirii, vol. VII, București, 1989, p. 505-506.

⁵⁰ Daniela Comșa, Eugenia Glodariu, Maria M. Jude, op. cit., p. 90-93; Clujeni ai secolului 20. Dicționar esențial, Cluj-Napoca, 2000, p. 266 (V. Lechințan).

la Belgrad, din 13 februarie același an. La 19 decembrie, armata română și-a reluat înaintarea către zona Cluj – Dej. Trupele române au intrat în Cluj la 24 decembrie 1918 și, în zilele următoare, au ocupat poziții în câteva puncte cheie din comunele învecinate. Astfel, Anul Nou 1919 a găsit întreaga vale a Someșului Mic sub controlul militar al Armatei Române.

Romanian church, culture and political activity in the county of Cluj in the eighteenth century and nineteenth century. A case study: the Jucu district

Abstract

At the beginning of the 18th century, the priest Stephen from Lower Jucu was among the signatories of the act of union of Transylvanian Orthodox Church with Rome (1701). One of his followers, Stephen Pop Timandi, parish priest and archpriest of Jucu, received from the pope the honorary title of “apostolic protonotary” and was named deputy bishop for Northern Transylvania at the departure of Bishop Innocent Micu Klein to Vienna and Rome. In Jucu was also housed, during the exile of Innocent Micu, his nephew and closest relative, John Micu-Klein. On 12 September 1747, in Jucu took place a council of the representatives of the Greek Catholic church in Northern Transylvania, with the aim to communicate to all clergy the decisions taken by Innocent Micu-Klein in his Roman exile. In March 1748 took place in Middle Jucu a council of the Greek Catholic archpriests of Transylvania who asked the Holy See to intervene so that Innocent Micu be able to return to lead his diocese. In Jucu was also born, on 12/24 May 1812, George Baritiu, a personality of Romanian culture, one of the leaders of the Transylvanian revolution of 1848-1849. Descendants of the Baritiu family continued to live in Jucu until the last decades of the twentieth century. Among the political actions during the Revolution of 1848-1849 we may refer to the meeting held at the Lower Jucu in October 1849, in which 55 Romanian delegates from the valley of Someșul Mic have empowered Florian Micaș, Ion Maiorescu and Ladislau Ciupe to represent their interests as members of the national delegation empowered to submit to the Emperor Francis Joseph a memorandum containing the claims of the Romanians in Transylvania. Decades later, on 23 April / 5 May 1894, the Romanian inhabitants from Lower and Upper Jucu signed a supporting letter to the Memorandum Movement leaders, who were to be judged in a political process in Cluj.

ECOURILE REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE DIN TRANSILVANIA ÎN PUBLICISTICA FRANCEZĂ (1849-1851)

Keywords: *Révolution de 1848, Transylvanie, écrits français, l'exil après la Révolution de 1848, la polémique entre les Roumains et les Hongrois*

Cuvinte cheie: *Revoluția de la 1848, Transilvania, scrieri franceze, exilul postpașoptist, polemica româno-maghiară*

Necesitatea unei mai bune cunoașteri în capitalele Europei a conduitei politice și militare a românilor din Transilvania a fost sesizată încă din timpul evenimentelor de la 1848-1849. Lipsa unei propagande proprii a revoluției, precum și o anume ignoranță a cabinetelor europene pe marginea pozițiilor adoptate acum de românii transilvăneni, l-au făcut pe Al. C. Golescu să-i ceară lui Avram Iancu o atitudine mai energică în acest sens pentru a face cunoscută cauza lor în Europa, prin luptă dar și prin diplomație¹. Într-adevăr, o parte a presei din capitala Franței a prezentat în acești ani revoluția slavilor de sud și românilor ca operă a camarilei imperiale iar revoluția maghiară ca propagatoare a liberalismului și civilizației occidentale. Aici, absența unei propagande revoluționare românești, mai ales pentru Transilvania, a fost suplinită de publicațiile emigrației poloneze, în special de revista *La Pologne* (iun. 1848 - ian. 1851) care în paginile ei a apărut revoluția română și cea sârbă de calificarea „reacționare”, formulată în unele ziare franceze, pe motiv că susțineau cauza austriacă².

Dar, alături de dezbaterile din presa franceză, prestigiul și importanța revoluției maghiare în opinia occidentală, greșelile acesteia în raporturile cu națiunile din Monarhia habsburgică și atrocitățile războiului civil, problema federalizării popoarelor din Europa centrală și sud-estică, intervenția militară a Rusiei în Principatele dunărene și în Transilvania reprezintă o serie de probleme vizate și de lucrările apărute la Paris pe marginea fenomenului revoluționar din această zonă și care fac obiectul analizei noastre.

Din seria acestor scrieri merită amintită lucrarea lui Hilaire-Léon Sazerac din anul 1849 care face elogiul revoluției maghiare și amintește pe scurt faptul că izbucnirea revoluției franceze la 24 februarie 1848 și propagarea ei în Europa a fost de fapt pretextul așteptat de Ungaria. Deoarece națiunea maghiară nu și-a pierdut niciodată „sentimentul naționalității”, autorul este convins că ea s-a ridicat imediat la luptă împotriva austrieilor tocmai pentru „a rupe legăturile devenite prea apăsătoare”³.

¹ „Frate Iancule! Românii din Ardeal sacrifică viața pentru naționalitate și ei nu caută să trimeată oameni la Paris, Berlin, Viena, Francfort spre a culege rodul ce trebuie să iasă din lucrările sfințite cu sângele a mii de români și cu averea a sute de sate pustiite. În zadar va semăna cineva dacă nu ne vom gândi la secerat. [...] Acum ori niciodată putem face și treaba noastră, făcând pe aceea a altora. Această împrejurare favorabilă este trimisă de providință românismului. Să căutăm ca românul, murind pentru Împărat, să moară și pentru națiunea sa, încât, precât este de însemnătate mare a avea arme în mână și a onora cu triumfuri pe bravii noștri apărători, onorându-ne pe noi înșine când onorăm bravura și eroismul lui Iancu, pe atâtă este și pana în mâna omului ce nu cere decât pine de toate zilele spre a stoarce foloasele bravurei pe calea diplomatică.” Alexandru C. Golescu de la Zlatna către Avram Iancu la Câmpeni, 18 ian. 1849, în vol. Cornelia Bodca, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*. București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, vol. II, p. 1009-1010.

² Nicolae Bocșan, *Ecourile revoluției române din 1848-1849 în presa emigrației poloneze în Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă*. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1993, p. 121.

³ H. L. Sazerac, *La Danube illustré. Pour faire suite à Constantinople ancienne et moderne, au Voyage en Syrie* Paris, H. Mandeville, 1849, vol. I, p. XIV.

Pe parcursul derulării evenimentelor, informații contradictorii despre intervenția rusească în Principatele dunărene și mai ales pătrunderea lor în Transilvania începeau să fie vehiculate de presa franceză. La începutul lunii februarie 1849, intrarea rușilor în Sibiu este adusă la cunoștința opiniei publice de ziarul *Le Siècle* care ulterior, în numărul din 27 februarie, considera că armata rusă de intervenție complică mult situația în această zonă. Este amintit efortul diplomatic al Angliei de a modera comportamentul arrogant al Rusiei în Principate precum și faptul că Franța a trimis o notă asemănătoare cabinetului de la St.-Petersburg⁴. La începutul lunii martie, într-un articol de fond, ziarul revenea cu informații despre ocuparea Brașovului de către militarii ruși despre care se spune că au fost chemați de generalul austriac Puchner „la insistențele sașilor și ale românilor”⁵.

Dealtfel, problema prezenței militare ruse la gurile Dunării și în Transilvania și implicațiile ei asupra politicii europene a fost pe larg dezbătută și în lucrările apărute pe parcursul anului 1849, avându-se în vedere o anume sensibilitate a opiniei publice franceze față de acțiunile în forță ale Imperiului țarist⁶. În lucrarea publicată la Paris în toamna anului 1849, W. Rey făcea o analiză a situației geopolitice din această zonă considerând că „în acest moment apariția forțelor ruse în Ungaria și în Transilvania este avanpremieră necesară a unei viitoare înrobiri a Turciei, iar fiecare lovitură de tun trasă de ruși pe Dunăre subrezește ceea ce a mai rămas din vechea putere otomană”⁷. Autorul preciza în continuare că alianța dintre Austria și Rusia a fost determinată de liberalismul lui Kossuth, iar situația geopolitică creată era evident în avantajul Rusiei deoarece prin înfrângerea revoluției maghiare a împiedicat „o posibilă unire dintre unguri și austrieci ce i-ar fi putut zădărnici planurile de cucerire la sud de Dunăre”. Unul din capitolele interesante ale cărții are în vedere situația existentă în Transilvania și Ungaria și poziționarea fiecărei etnii în raport cu evenimentele revoluționare în desfășurare. Analiza politică efectuată demonstrează o bună cunoaștere a situației națiunilor din Ungaria și Transilvania, unde inferioritatea numerică a maghiarilor a încercat să fie contrabalansată de aceștia printr-o „presiune crescândă asupra popoarelor supuse, și de aici această tensiune permanentă, astfel încât simple chestiuni de limbă au putut genera cinsprezece ani de tulburări și în final războiul”⁸.

Criticile la adresa ideologiei maghiare îi vizează apoi pe publiciștii unguri care au întreținut prin textele lor această orientare, deoarece vorbind despre populația țării nu au avut în vedere decât interesul maghiarilor, diminuând cu bună știință ponderea numerică și negând aspirarea națională a celorlalte etnii. „Să nu ne mirăm deci - continuă autorul - că acești nefericiți au trebuit să se arunce în brațele Austriei și influenței ruse. Această polemică lipsită de dreptate a fost singura întreținută de scriitori și jurnaliști cum sunt Kossuth, Lucas, Pulsky și alții. Adevărul a fost sacrificat nevoilor unei stăpâniri brutale și multe plângeri au rămas înăbușite”⁹. Refuzul maghiarilor de a recunoaște drepturi individualităților naționale, „fanatismul maghiarilor care a făcut să tremure pentru existența lor toate celelalte naționalități”, refuzul de a fi ascultați în Dieta provinciei și declararea deputaților sași „dezertori și trădători de patrie” sunt cauzele principale care au dus aici la conflictul dintre nobilime pe de o parte și sași și români pe de alta. Atitudinea românilor transilvăneni, crede autorul, a fost influențată de cea a sașilor, dar lipsa de unitate a celor două popoare a avut drept consecință ruina sașilor din Sibiu și Brașov. Nu lipsesc însă și

⁴ *Le Siècle. Journal politique, littéraire et d'économie sociale*, nr. 57, 28 februarie 1849, p. 5.

⁵ Ibidem, nr. 63, 6 martie 1849, p. 1.

⁶ William Rey, *Autriche, Hongrie et Turquie (1839-1848)*, Paris, Genève, Joel Cherbuliez, 1849; Paul de Bourgoing, *Carte ethnographique, historique et strategique des contrées hongroises, slaves, moldo-valaques et allemandes de l'empire autrichien impliquées dans la guerre actuelle*, Paris, impr. de Gerclès, 1849. Vezi și Michel Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française (1839-1856)*, Paris, Fayard, 1967, p. 160 s.q.

⁷ Rey, *op. cit.*, p. 211.

⁸ Ibidem, p. 100.

⁹ Rey, *op. cit.*, p. 100.

anumite informații false și aprecieri eronate la adresa românilor despre care se spune apoi că, deși inamici ai secuilor, „au jefuit și spânzurat în districtele sașilor în loc să se unească cu aceștia împotriva teribilului general Bem”¹⁰. Dar, dincolo de ele, cartea lui W. Rey din 1849 are o atitudine favorabilă naționalităților din Transilvania și Ungaria în opoziție cu revoluția maghiară despre care spune că a nesocotit drepturile acestora. Mai mult, din perspectiva receptării în Franța a fenomenului revoluționar din această parte a Europei, el critică pe unii scriitori străini, mai ales francezi, care „seduși de aparențele revoluționare ale unui anume partid al maghiarilor au aprobat, fără a face distincție, tot ceea ce era împotriva Austriei, fără a ști că asuprirea celor slabi a fost elementul fundamental al acestui plan de război”¹¹.

În această privință, opinia sa era împărtășită și de demersul publicistic al lui Hippolyte Desprez din cursul anilor 1848-1849, atât în revista *La Pologne*¹² cât și *Revue des Deux Mondes*¹³, unde realizează o informare corectă a opiniei publice franceze despre respingerea cererilor românești și rezistența românilor față de uniunea Transilvaniei cu Ungaria. Opiniile sale au fost reunite, un an mai târziu, în lucrarea în două volume referitoare la populațiile Austriei și Turciei¹⁴. Ea cuprinde printre altele și două studii publicate de el anterior, într-unul publicat în ianuarie 1848 Desprez anticipând apropiata izbucnire a revoluției în spațiul românesc. Acest studiu cu opiniile lui Desprez despre români, sintetizând în același timp idealurile de unitate și independență ale românilor de la 1848, constituie cea mai importantă dintre lucrările publicistului francez. La curent cu aspirațiile de emancipare ale celorlalte popoare din sud-estul Europei aflate sub dominația străină, cu planurile de eliberare națională ale polonezilor inițiate la Paris de Adam Czartoryski, publicistul francez a călătorit prin țările române în iarna anului 1846 însoțind pe Woronicz-Werner, trimisul principelui polonez cu misiunea de a realiza o înțelegere între popoarele asuprite din cadrul Imperiului habsburgic, între maghiari pe de o parte, slavi și români pe de altă parte¹⁵.

Tot în anul 1850, apărea la Nantes o impresionantă lucrare intitulată *Războiul din Ungaria în 1848 și 1849*¹⁶ în paginile căreia era descrisă conjunctura politico-militară din Ungaria și Transilvania de la sfârșitul lunii martie 1848 și până în octombrie 1849. Amintirea proaspătă a unor evenimente dramatice din cursul războiului civil, îi prilejuiește lui Félix Martin o serie de reflexii în încercarea de contura cauzele imediate care au dus la ruptura dintre maghiari, pe de o parte, și restul naționalităților din Ungaria și Transilvania pe de alta.

Se poate spune că încă din deceniile premergătoare revoluției pașoptiste în publicistica franceză s-au conturat o serie de particularități etnice specifice spațiului intracarpatic. Este vorba, în primul rând, de o puternică atomizare a populației în comunități etnice închise, subliniată în repetate rânduri în operele franceze ca fiind consecința raportului stabilit de-a lungul veacurilor între învingători, învinși și alogeni. Apoi, autorii francezi încearcă confecționarea unei specificități proprii pentru etniile de aici puternic consolidate în timp prin ascendența istorică, tradiții și limbă¹⁷. Și operele franceze din anii 1849-1851 preiau această reprezentare schematică și încearcă

¹⁰ Ibidem, p. 108.

¹¹ Ibidem, p. 100.

¹² Bocșan, *op. cit.*, p. 119-120.

¹³ Ibidem, p. 1082; H. Desprez, *Les généraux dans la guerre de Hongrie. Campagne de Bem et Dembinski*, în *Revue des Deux Mondes*, Livraison de 15 dec. 1849, p. 1036-1039.

¹⁴ H. Desprez, *Les peuples de l'Autriche et de la Turquie. Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais*. Paris, Comptoir des imprimeurs-unis, 1850, vol. I-II.

¹⁵ Liviu Maior, *O pagină din legăturile franco-române. Hippolyte Desprez călător în țările române*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1968, fasc. 2, p. 103-113.

¹⁶ Félix Martin, *Guerre de Hongrie en 1848 et 1849*. Nantes, L. et A. Guéraud, 1850.

¹⁷ Vezi Ovidiu Muntean, *Observatori francezi despre naționalitățile din Transilvania până la 1848*, în vol. *Studii de istoria Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor*. Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2000, p. 258-262.

fixarea comunităților etnice într-un cadru geografic bine delimitat în interiorul provinciei. Astfel, F. Martin în capitolul consacrat descrierii Transilvaniei în anul 1848 îi plasază pe unguri în vestul și centrul provinciei, pe secui la est, pe sași în sud, în timp ce românii ocupă alte teritorii din sud și est. Tot el consideră Banatul ca fiind o adevărată „grădină a Ungariei” locuită de un milion de români, în timp ce aceeași cifră este avansată și pentru românii trăitori în Transilvania. Al doilea popor cu care românii împart teritoriul provinciei sunt ungurii care, în opinia lui F. Martin, ar fi în total o jumătate de milion, la care se adaugă secuii – „copiii curajoși ai armatei lui Attila abandonată pe frontiera estică” – în număr de o sută șaptezeci de mii de indivizi. Ponderea numerică a sașilor transilvăneni – „rasă republicană cu oroare de orice formă de noblețe care n-au uitat că sunt germani și privesc spre Occident” – este estimată la circa trei sute de mii de suflete. Pentru populația sașilor, aceeași cifră este estimată și de W. Rey care mai apreciază că în Transilvania trăiesc „cel puțin o jumătate de milion de maghiari sub numele de secuii”¹⁸.

Astfel conturate, comunitățile etnice au avut o atitudine diferită față de evenimentele revoluționare din Viena și Pesta. În capitolul intitulat *Războiul din Transilvania*, F. Martin credea că momentul inițial care a declanșat ruptura între ele a fost poziția lor diferită față de anexarea provinciei la Ungaria prin hotărârea Dietei de la Cluj, dominată de unguri și de secuii. Ideea centrală a analizei sale era legată de comportamentul sașilor, a treia națiune suverană după unguri și secuii, care au refuzat să accepte decretul Dietei. „Obligați să aleagă între Austria și Ungaria ei s-au decis în mod natural pentru Imperiu: ei erau de origine germană iar simpatiile lor îi împingeau spre un popor din propria familie”¹⁹.

În schimb, atitudinea românilor față de hotărârile Dietei de la Cluj era explicată mult mai nuanțat. Românii, spune F. Martin, au înțeles că venise momentul eliberării de sub jugul sub care fuseseră ținuți de către celelalte trei popoare. El mai precizează că „încă înainte de declanșarea revoluției vieneze românii adresaseră nenumărate plângeri în legătură cu acest subiect dar de fiecare dată în zadar. Reînoindu-și cererea s-au angajat să accepte actul de alipire a provinciei la Ungaria dacă vor fi și ei ascultați. Refuzați de către unguri și tratați ca și sârbii și croații, românii transilvăneni s-au ridicat imediat împotriva asupritorilor ascunzându-și dușmănia sub aparențele fidelității față de Austria, deci se vor găsi alături de sași sub flamura Imperiului, în opoziție cu ungurii și cu secuii”²⁰.

Scriind aceste rânduri F. Martin se dovedește un bun cunoscător al problemelor interne generate de evoluția fenomenului revoluționar. Poziția sa este întrucâtva asemănătoare cu aceea a publicistului francez H. Desprez pe care-l citează în paginile lucrării sale. Nici baroana Rose Blaze de Bury, într-o lucrare publicată la Paris în 1851²¹, nu își ascunde ostilitatea față de modul în care ungurii au tratat aspirațiile naționale ale fiecărei etnii din Imperiu. Vorbind despre ruptura dintre croați și unguri, autoarea considera că națiunile slave au avut de suferit o cumplită tiranie pe care opresorii unguri au impus-o invocând cauza sublimă a libertății. „În numele acestei libertăți, Transilvania – sau cum se exprima tratatul de anexare țara până acum cunoscută sub acest nume - a fost împinsă spre distrugere, pentru ca Ungaria să se poată îmbogăți din resturile ei”. Autoarea detaliază sumar condițiile în care a fost trimis în Transilvania comisarul regal Nicolas Vay, înzestrat cu „puteri executive extraordinare pentru a înfrânge orice răzvrătire sau, altfel spus, orice tendință națională”²². În continuare, referindu-se într-un capitol la confruntările militare din Serbia, este introdusă o notă ce evocă dramatismul evenimentelor din Transilvania.

¹⁸ Rey. *op. cit.*, p. 102.

¹⁹ Martin, *op. cit.*, p. 91.

²⁰ Martin, *op. cit.*, p. 91.

²¹ Blaze de Bury, *Voyage en Autriche, en Hongrie et en Allemagne pendant les événements de 1848 et 1849*. Paris, Charpentier, 1851.

²² Ibidem, p. 335.

Aici este descrisă o întâmplare petrecută la Gherla cu scena unei execuții sumare a românilor de către gărzile ungurilor, atitudinea jignitoare a acestora față de cântecele naționale românești dar și bilanțul pierderilor umane suferite de români în anii revoluției²³.

Și în viziunea lui F. Martin războiul civil din Transilvania este un război de exterminare a cărui istorie nu prezintă de o parte și de alta decât un șir de atrocități reciproce. Secuii, cărora le este asociată imaginea strămoșilor lor huni, au jefuit și transformat în cenușă satele pe unde au trecut. Austriecii s-au arătat la fel de cruzi ca și adversarii lor, deoarece după cucerirea unui sat unguresc au forțat femeile să danseze goale în fața lor și apoi le-au masacrat. Surprinși de unguri au fost uciși la rândul lor. Autorul constata mai apoi că, la sfârșitul anului 1848, situația militară era favorabilă ungurilor fiindcă, cu excepția câtorva trupe aflate sub comanda colonelului Urban care mai rezistau, partida austriacă nu se mai menținea decât în regiunile sudice numite Sachsenland, unde era reprezentată de un guvern compus din comandantul austriac Puchner, din zece deputați sași și zece deputați români²⁴.

Paginile următoare sunt consacrate expunerii pe larg a intervenției armatei generalului polonez Bem în Transilvania. În ceea ce privește acest ultim aspect, el considera că intrarea rușilor în Transilvania s-a datorat cererii făcute de comandamentul austriac în urma demersurilor făcute de episcopul Andrei Șaguna în numele românilor și de prof. Gottfried în numele populației săsești.

Bucuria românilor și a sașilor s-a transformat în mahnire profundă o dată cu succesul armatelor lui Bem, iar după cucerirea Sibiului autorul constata că „jugul de fier de dinainte de război a devenit unul de plumb pentru populația românească”. Acest lucru s-a datorat formării gărzilor mobile ungurești și secuiești care, în Sachsenland și în ținuturile românești, au săvârșit atrocități comparabile cu represiunea generalului Turreau din Vendeea de la sfârșitul sec. al XVIII-lea. Pentru a fi mai convingător, F. Martin inserează mărturia unui ofițer englez publicată în prestigiosul ziar *Times*. Arestat de unguri la Cluj, în decembrie 1848, va fi condus spre frontiera cu Moldova. Aflat în închisoare la Tg. Mureș, ofițerul englez este martorul uciderii unui preot român, a nepotului său precum și a zece sași chiar de către soldații însărcinați să-i păzească. A doua zi, în 12 martie 1849, escorta sa găsește într-o poiană cadavrele altor șaptesprezece români împușcați recent de către secuii care, spune ofițerul, își exprimau ulterior mulțumirea că astfel există mai puțini români pe pământ²⁵.

Informațiile despre rezistența românească din Munții Apuseni sub conducerea lui Avram Iancu sunt eronate. Vorbind despre represaliile românilor în fața actelor de cruzime comise de maghiari este amintit faptul că o legiune română (Landsturm) condusă de un „agent fiscal numit lanko” a străbătut ținuturile ungurești „hăituind precum lupii pe nobilii maghiari, incendiind și distrugând castelele acestora”, precum și de un caz de violență fizică împotriva unui maghiar relatat după *Gazeta oficială* din Pesta²⁶.

Finalitatea introducerii unor asemenea episoade menite să evidențieze dramatismul confruntărilor este de a confirma concluziile publicistului francez potrivit cărora oribilele lupte

²³ „Je rappellerai aussi en passant la façon dont les Valaques (Roumâns) de la Transylvanie furent traités. A Szamos Ujvar trois cent Roumâns furent condamnés à mort dans un seul jour, et dans un seul jour on en fusilla cent cinquante. A chaque décharge les Madjars crient: «*Canta te decepte, te Romane!* » On calcule que des 2,400 villages roumâns de la Transylvanie, il n'y pas un où dix a douze habitants pour le moins n'aient été exécutés par les Madjars, dont les victimes parmi les Roumâns seuls s'élèveraient a quelque chose comme 35 à 40,000 individus”. de Bury, *op. cit.*, p. 361. Și ofițerul austriac Georges de Pimodan este de părere că războiul din Ungaria a distrus populația civilă amintind despre numărul mare de văduve în Croația, Slavonia, Banat și Transilvania. Vezi Georges de Pimodan, *Souvenirs des campagnes d'Italie et de Hongrie*. Paris, Allouard et Kaepelin, 1851, p. 257.

²⁴ Martin, *op. cit.*, p. 93-94.

²⁵ Martin, *op. cit.*, p. 104-105.

²⁶ Ibidem, p. 289.

din Banat și Transilvania vor rămâne o pată de sânge în istoria secolului al XIX-lea. Conflictele latente dintre comunitățile din acest spațiu de-a lungul istoriei, relațiile încordate generate de cele mai diverse cauze îi vor contura pentru Transilvania imaginea unei provincii nenorocite. Sunt amintite succint atacurile turcilor și tătarilor din Evul mediu precum și disputele religioase din sec. al XVI-lea. De asemenea, răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan este considerată o adevărată jacquerie română în cursul căreia țărani au jefuit și incendiat castelele nobililor și au ucis fără milă inamicii. Exemplul acesteia, se spune, a fost urmat și astăzi când populațiile Transilvaniei au declanșat un război nimicitor.

În finalul descrierii revoluției din Transilvania, Felix Martin face referire la încercările generalului Bem de a atrage sub steagul său populația românească din Moldova și la legăturile acestuia cu „conducătorii democrației din Moldova, Goleska, Eliade și alții”. Proclamația adresată de el locuitorilor din Moldova, în care-i chema să se ridice împotriva rușilor, nu a avut aici nici un rezultat datorită se spune „fricii de răzbunarea lor și barbariilor comise de cuceritorii Transilvaniei împotriva conaționalilor de aici, din care o parte fuseseră forțați să se refugieze”²⁷. Vorbind despre corespondența dintre generalul Bem și Lajos Kossuth sunt amintite tentativele de conciliere între maghiari și români din vara anului 1849 și propunerea făcută de Nicolae Bălcescu și Cezar Bolliac²⁸ de a forma o legiune românească. Semnarea la 16 iulie 1849 a Proiectului de pacificare de la Seghedin ce cuprindea „concesii făcute românilor” a fost un act de dreptate, remarca autorul. Prin prevederile sale „s-au eliminat revendicările nejustificate ale maghiarilor ce ridicaseră împotriva lor celelalte popoare supuse”, dar această tentativă a venit prea târziu ca să mai aibă consecințe practice pe câmpul de luptă pentru cauza maghiarilor²⁹. Ultimele pagini sunt consacrate dezagregării unităților revoluționare maghiare sub loviturile rușilor după bătălia de la Albești-Sighișoara (31 iulie 1849), capitulării generalului Görgey Arthur la Șiria, exaltării figurii de erou național a generalului Bem și execuției celor treisprezece generali la Arad.

Analiza politică efectuată demonstrează o bună cunoaștere a situației românilor din Transilvania, prin informarea opiniei publice franceze despre „uniunea Transilvaniei cu Ungaria decisă la Cluj” și rezistența românilor și sașilor împotriva acestui act arbitrar. Considerațiile finale nuancează totuși câteva aspecte privind conduita românilor și sârbilor în revoluție, mai ales după dezamăgirea produse în rândul popoarelor din Monarhia habsburgică de Constituția din 4 martie 1849. Soluția aleasă de ei, de alianță cu Austria, a fost oarecum nefastă deoarece, crede autorul, „astăzi slovacii, sârbii, croații și românii blestemă guvernul imperial și nu își ascund sentimentele ostile față de el”³⁰. Această lucrare, publicată la un an după înfrângerea revoluțiilor de pe continent, tinde să amendeze vechiul clișeu al imobilității și atitudinii pasive în politică ale românilor. „Românii par să fi fost treziți de ultimul război. În fruntea lor sunt oameni curajoși, adevărați conducători de briganzi, cruzi și viteji. Este momentul, spun ei în Jurnalul Bucovinei, de a începe să fie luată în considerare o națiune care pe pământul austriac numără trei milioane și jumătate de indivizi”³¹.

Dezbaterea de idei pe marginea conduitei politice și militare a românilor din Transilvania la 1848 va continua în Franța în vara anului 1851 cu un moment semnificativ. Este vorba de polemica survenită între Dumitru Brătianu (1817-1892) și Dániel Irányi (1822-1892) în ziarul parizian *La Presse* care a publicat în paginile sale schimbul de replici între cei doi protagoniști sub forma unor scrisori. Cele patru scrisori au fost ulterior adunate de editorul francez Henri Valleton și publicate sub forma unei broșuri, având o mică introducere datată 16 octombrie

²⁷ Ibidem, p. 205.

²⁸ „MM. Boleses et Bolliok”. Ibidem, p. 208.

²⁹ Martin, *op. cit.*, p. 208.

³⁰ Ibidem, p. 295.

³¹ Ibidem, p. 298.

1851³². Aici, el explică cititorilor motivele care l-au determinat să adune aceste scrisori și să le dea publicității, făcând precizarea că ultima scrisoare a lui D. Brătianu este inedită deoarece *La Presse* a refuzat să o publice. H. Valleton crede că motivul acestui refuz este numai faptul că scrisoarea era foarte lungă și lasă să se înțeleagă că cei de la ziarul susmenționat nu pot fi bănuți de partizanat politic ori de „amabilități condamnabile”. Convins că „maghiarii și românii doresc cu înflăcărare o grabnică și desăvârșită împăcare, astfel încât o dată recunoscute erorile care i-au dezbinat în trecut ei le vor stopa cu ușurință în viitor”, el cere publiciștilor și presei democratice franceze să sprijine prin sfaturile lor această reconciliere în beneficiul cauzei libertății împotriva despotismului. De asemenea, mai cere maghiarilor și românilor să citească și să reflecteze la ideile cuprinse în cele patru scrisori deoarece „dacă le înțeleg și le pun în aplicare Europa occidentală le va fi recunoscătoare, dacă nu, victoria nu poate fi obținută cu acte de vitejie îndrăznețe dar neinteligente”³³. Publicarea broșurii a fost prilejuită și de momentul sosirii în portul francez Marsilia a lui Lajos Kossuth, care se afla în drum spre Anglia în prima parte a lunii octombrie 1851. Henri Valleton critică în final atitudinea guvernului celei de-a doua Republici franceze pentru că nu a permis exilatului ungar să traverseze Franța – „focarul revoluției europene” –, deși a fost primit cu entuziasm la Marsilia.

Polemica dintre cei doi a avut ca punct de plecare manifestul adresat românilor în iunie 1851 de Comitetului Democratic European, manifest reprodus atât de periodicele franceze (*La Presse*, *Le National*, *Le Siècle*) cât și italiene (*Italia del popolo*, *Il Progresso*) la recomandarea lui Giuseppe Mazzini³⁴. Citind această proclamație, Dániel Irányi, fost secretar al Comitetului de salvare publică de la Pesta la 1848, se adresa redactorului ziarului *La Presse* convins că trebuie să facă o observație pe marginea unei afirmații tendențioase referitoare la patria sa și anume: „Ungaria a uitat că o vastă idee de egalitate îndreptată spre slavi și români, putea singură să fie demnă de victorie”. El declara că va înfrunta pe orice slav ori român care ar susține că slavii și românii au fost excluși de la vreuna din libertățile proclamate de revoluția maghiară la 1848, și chiar înainte, că ar fi existat o diferență între naționalitatea ungară și celelalte naționalități din regat. Cauzele insucceselor revoluției maghiare constau – după părerea lui Irányi – în aceea că popoarele au înțeles pe frații lor maghiari dar conducătorii acestor popoare nu i-au ascultat și au folosit naționalitatea drept un pretext. Sârbii au luat armele nu pentru a rămâne uniți cu maghiarii, ci pentru a se detașa de Ungaria și a depinde direct de Coroana imperială. Conducerea revoluției maghiare nu putea admite așa ceva pentru că ar fi însemnat o sinucidere. Aceeași condiție a fost pusă și de către sașii din Transilvania. „În ceea ce privește pe români – continua autorul – fac mărturisirea dureroasă că, în afară de intrigile și vicleniile imperialilor, desfășurarea deplorabilă a războiului s-a datorat neîncrederii și neînțelegerii lor. Au existat în tabăra românilor, dar și a sârbilor, oameni sincer devotați cauzei națiunii lor și a libertății, dar este regretabil că evenimente dureroase au împiedicat ori au amânat împăcarea”. După revoluție, ungurii au uitat urile, războaiele fratricide și trecutul și privesc spre viitor, nevroind privilegii pentru ei, ci drepturi egale cu toate naționalitățile din Ungaria: „Oricare ar fi aspirațiile lor, noi suntem gata a le înțelege, cu unica condiție ca ele să nu fie opuse independenței, unității și libertății patriei noastre comune”³⁵.

Prima scrisoare de răspuns a lui Dumitru Brătianu era publicată în coloanele ziarului francez la 4 iulie 1851. În primele ei rânduri, omul politic român afirma că a întârziat răspunsul deoarece a fost nevoit să revină la Paris unde a consultat documentele istorice de care avea

³² *Lettres hongro-roumaines*, prefată de Henri Valleton. Paris, Imprimerie d'Ad. Blondeau, 1851, 47 p. Broșura la care facem trimiterea se află în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. M. 9418.

³³ Ibidem, p. II.

³⁴ Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*. București, Ed. Enciclopedică, 1997, p. 195.

³⁵ *Lettres...*, p. 9-10.

neapărată nevoie în argumentația sa. El constata că D. Irány nu a citit cu calm manifestul Comitetului Democratic European dacă putea să afirme că în Ungaria naționalitățile s-au bucurat de toate drepturile, la fel ca ungurii. Manifestul n-a fost deloc sever cu ceea ce presupune Irány din motivele lesne de înțeles ale spiritului de conciliere, dar nu putea să nu reflecteze asupra cauzelor care au împiedicat popoarele să fraternizeze și să învingă în anii revoluției. Deoarece mulți unguri par să ignore nedreptățile făcute dintotdeauna românilor, D. Brătianu încearcă, în numele interesului comun, să le arate și să-i oblige să le recunoască și condamne ei înșiși. El se folosește de documentele maghiare citite în sejurul parizian pentru a argumenta convingător faptul că românii au fost considerați ca tolerați în propria lor țară³⁶. La 1848, guvernul maghiar a obținut prin forță decretarea de către Dieta Transilvaniei a uniunii cu Ungaria. Românii, întruniți la Blaj, au cerut ca problema încorporării Transilvaniei la Ungaria să fie supusă votului unei Diete reprezentative, rezultată din alegeri și au contestat decizia acestui for politic în care ei nu erau reprezentați. Cu argumente evidente se demonstra apoi necesitatea ridicării la arme a românilor din Transilvania pentru a-și dobândi astfel dreptul refuzat la existență națională. Pentru nedreptățile făcute românilor, D. Brătianu afirma că el și conaționalii săi nu doresc răzbunare ci înțelegere pentru cauza comună a libertății și lansa un apel: „Maghiari, Providența v-a dat deja un teribil avertisment. Luați aminte. Nu întristați mai mult democrația cu *regatul vostru istoric și cu dreptul de cucerire*, și strângeți cu sinceritate, cu dragoste, mâna frățească pe care v-o întindem... Vouă, mai ales, emigranților maghiari mă adresez deoarece o mare responsabilitate apasă asupra voastră”³⁷.

În cea de-a doua scrisoare trimisă ziarului *La Presse*, D. Irány afirma că nu putea lăsa fără răspuns cele scrise de D. Brătianu, „un român din Valahia”, deoarece a folosit „expresii injurioase”. El nu crede că cele scrise de D. Brătianu reprezintă poziția oficială a emigranților români, așa încât va răspunde personal preopinientului său și consideră polemica iscată ca fiind o problemă personală, străină celor două națiuni³⁸. D. Irány căuta apoi să acrediteze ca legitime actele Dietei de la Cluj din mai 1848 care proclamase unirea Transilvaniei cu Ungaria, aceeași dietă care de fapt abolise drepturile feudale și consacrase libertatea religioasă, drepturile politice și respectul tuturor naționalităților: „Uniunea înseamnă putere. După secole de separare, cu toții ne-am reunit pentru a proteja mai bine Constituția, libertățile comune. Românii din Transilvania de odinioară s-au opus; conducătorii lor angajați de Curtea imperială i-au atârnat și au derutat spiritele în profitul absolutismului austriac. De aici a izbucnit războiul pentru totdeauna deplorabil”³⁹. În continuare, D. Brătianu era acuzat direct că dorește dezmembrarea Ungariei, desprinderea tuturor naționalităților în tot atâtea state independente și detașarea teritoriilor locuite de români și unirea lor la Moldova și Tara Românească, iar acestea împreună cu alte provincii românești să se constituie într-un singur stat sub numele de România. Conchizând, el exprima în final deviza întregii emigrații maghiare care consta în alianță intimă și confederație fraternală cu țările dunărene dar cu condiția integrității teritoriale a Ungariei, restabilită în frontierele sale istorice de la începutul sec. al XVI-lea⁴⁰.

La rândul său, D. Brătianu constata că în polemica angajată nu este vorba de un român ori de un maghiar care-și dispută problemele personale. În cuvintele lui Irány există de fapt o întreagă mentalitate a exilului maghiar, răspândită în scris prin broșuri și în presă, potrivit căreia numai ungurii ar forma o națiune iar românii și slavii, nefiind decât naționalități în opinia acestor

³⁶ Printre lucrările consultate D. Brătianu amintește cartea lui Benkö Józef din 1791 intitulată *Diaete sive rectius comitia Transsilvanica*, colecția de legi *Approbatæ Constitutiones* și cronicile medievale *Gesta Hungarorum* și *Legenda sfântului Gerard*. Vezi *Lettres*..., p. 13 și p. 38.

³⁷ *Lettres*..., p. 18.

³⁸ *Ibidem*, p. 19.

³⁹ *Ibidem*, p. 23.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 29.

publiciști, vor trebui să suporte în mod necesar supremația maghiară și să își dea acordul ca teritoriile locuite de ei să fie un teritoriu maghiar⁴¹. Este cât se poate de evident că alipirea Transilvaniei la Ungaria în anul 1848 s-a făcut fără români și contra voinței lor, ignorându-le protestele. Dumitru Brătianu mărturisește că fără să insiste atât de mult asupra nedreptăților făcute poporului român în trecut, cât și la 1848, totuși nu poate să nu constate că ridicarea la arme a românilor din Transilvania și Banat a fost consecința acestor nedreptăți și a violențelor exercitate împotriva lor. Austria s-a bucurat, desigur, de opacitatea politică a conducătorilor revoluției maghiare în ceea ce privește problema națională.

Faptul că emigrantul ungar justifică pretențiile asupra românilor și teritoriilor locuite de ei pe considerentul existenței milenare a statului maghiar și susținea că provinciile românești n-au fost constituite într-un stat aparte îl făcea pe D. Brătianu să scrie: „Chiar dacă ar fi fost încorporați la Ungaria nu de o mie de ani, dar de două mii de ani, de la începutul lumii, nu se poate explica argumentat de ce ungurii n-au asimilat alte popoare în acest răstimp și n-au realizat nici o unitate. Românii sunt și la mijlocul veacului al XIX-lea tot români, iar ungurii tot unguri”⁴². Românii din Transilvania erau constituiți într-un bloc etnic în continuarea celui din Moldova și Țara Românească: „Dacă voi ignorați elementele constitutive ale patriei, citiți, vă rog, adresa Comitetului democratic european către români, și veți cunoaște acele elemente și veți vedea că ele sunt aceleași la românii de dincolo și de dincoace de Carpați și că limba, care este de altfel unul din semnele cele mai definitorii ale naționalității, nu este sigurul lucru care să fie comun tuturor românilor; și veți înțelege din clipa aceea că românii nu pot avea decât o singură patrie și nu vă veți mai mira că ei vor toți să fie reuniți într-un singur corp al națiunii, la care nu vor ajunge decât cu prețul sângelui lor”⁴³.

Pe același ton, omul politic român constata în lunga sa scrisoare că emigranții maghiari, foștii conducători ai revoluției de la 1848, puneau românilor dilema: fie cu ei contra Austriei, fie contra lor alături de Austria. Românii vor fi categoric împotriva celor care se vor strădui să dea o a doua ediție a revoluției de la 1848. Ungurii vor putea lupta alături de celelalte popoare pentru libertate numai renunțând la ideea unui stat maghiar constituit contra principiilor democratice, incompatibile cu asemenea erori. Din momentul în care s-a încercat reconstituirea vechiului stat maghiar, prin anexarea cu forța a unor teritorii care aparținuseră Austriei de câteva secole, revoluția maghiară s-a compromis, și aceasta încă de la început - scria D. Brătianu în finalul răspunsului său⁴⁴.

Schimbul epistolar dintre cei doi a fost de natură să aducă unele clarificări în cercurile de opinie franceze cu privire la situația politică și militară din Transilvania în anii revoluției. Merită subliniat însă faptul că la Paris românii din Transilvania au avut în persoana lui D. Brătianu un apărător redutabil al cauzei lor, înzestrat cu o desăvârșită eleganță a condeiului și un mare rafinament intelectual. În aceeași perioadă, o situație similară o întâlnim și la Viena unde lipsa de bunăvoință și interes pentru români din partea autorităților a fost contracarată prin eforturile lui Ioan Maiorescu și ale deputaților români, astfel încât aici s-a reușit prin publicarea rapoartelor prefecților români⁴⁵ o îmbunătățire sensibilă a imaginii acestora în opinia publică și cercurile politice vieneze.

⁴¹ Ibidem, p. 31.

⁴² *Lettres...*, p. 40.

⁴³ Ibidem, p. 44.

⁴⁴ Ibidem, p. 44-47.

⁴⁵ *Die Rumänen der Österreichischen Monarchie*, Viena, Druck von Carl Gerold und Sohn, vol. II, 1850, 236 p. Lucrarea se află și în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, nr. inv. M. 12474.

Les échos de la Révolution de 1848 en Transylvanie dans les écrits français (1849-1851)*Résumé*

Les écrits les plus importants qui se réfèrent à la situation particulière de la province pendant les années de la révolution de 1848 ont été publiés par W. Rey et Felix Martin. Le premier auteur estime que, en Transylvanie, de nombreux conflits entre les nationalités ont existé même dans la période antérieure lorsque les députés de la Diète ont discuté sur la langue officielle de la province. Le déclenchement de la révolution a aggravé cette situation et finalement a conduit à la guerre civile. Egalement, dans son livre intitulé *Guerre de Hongrie en 1848 et 1849*, Felix Martin fait une bonne analyse sur les événements politiques et militaires. Il considère que la cause des combats sanglants entre les nationalités de la province a été l'annexion de la Transylvanie à la Hongrie. Cette mesure a été décidée à Cluj par une majorité des députés hongrois, sans tenir compte de l'avis d'autres nationalités comme les Saxons et les Roumains.

D'autre part, l'opinion publique française a été informée sur les événements par la polémique de presse qui a eu lieu en 1851 entre Dumitru Brătianu et Dániel Irányi. Initialement, les textes ont été publiés dans le journal *La Presse* et puis ont été recueillis par Henri Valleton dans une brochure intitulée *Lettres hongro-roumaines*. En exil à Paris après la Révolution de 1848, D. Brătianu écrivait que les Roumains de Transylvanie a dû se battre pour leurs droits nationaux parce que même s'ils étaient les plus nombreux habitants de la province, leur position sur l'union de la Transylvanie avec la Hongrie a été ignorée. A son tour, Dániel Irányi (ancien révolutionnaire hongrois) a accusé les dirigeants roumains qu'ils non pas pris en compte les droits accordés à tous habitants de la province par la révolution hongroise et ont soutenu l'alliance des roumains avec l'Empire des Habsbourg.

MOȘTENIREA MUZEALĂ A LUI TELEKI SÁNDOR

Keywords: *history of patrimony, 1848 Revolution, modern era, contemporary era, Teleki Sándor, cult of heroes*

Cuvinte cheie: *istoria patrimoniului, revoluția de la 1848, epoca modernă și contemporană, Teleki Sándor, cultul eroilor*

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca deține numeroase bunuri culturale donate de personalități politice sau culturale din secolul al XIX-lea. Printre aceste personalități se remarcă, în primul rând, reprezentanții marilor familii aristocratice din Transilvania.

În lucrarea de față ne propunem să prezentăm contribuțiile contelui Teleki Sándor – cunoscut participant la Revoluția maghiară de la 1848 – la îmbogățirea patrimoniului muzeal ardelean. Numeroase piese cu valoare istorică sau culturală aflate în patrimoniul muzeului de istorie din Cluj (arme, medalii, steaguri și mai ales relicve ale Revoluției de la 1848) se leagă de numele său. În acest articol vom încerca să evidențiem drumul pe care l-au parcurs aceste obiecte (prin intermediul Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj) până în sălile de expoziție ale muzeului de istorie clujean¹.

1. Contele Teleki Sándor și constituirea colecției sale de bunuri culturale din timpul Revoluției de la 1848. Contele Teleki Sándor (1821-1892) a avut o viață lungă și un destin deosebit de spectaculos². Nu întâmplător, renumitul romancier maghiar Jókai Mór observa cu umor și admirație faptul că, în cei treizeci de ani de când se cunoșteau, el a scris romane, în timp ce Teleki a făcut romane! Teleki „a petrecut și s-a luptat alături de toate națiunile civilizate și barbare ale continentului – scria Jókai –, cunoscând gloria și atrăgând necazurile, trecând prin focuri de artilerie, furtuni ale mării și horde ale creditorilor³.”

Teleki Sándor s-a născut la Cluj, în anul 1821. A efectuat studii de drept, la Liceul Piarist din Cluj, și de filosofie, la Universitatea din Berlin. În calitatea lor de reprezentanți ai unei vechi familii nobiliare ardelenice, părinții săi ar fi dorit să-și vadă fiul în slujba Curții vieneze.

¹ Pentru istoria Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 și pentru modul în care o parte din patrimoniul acestuia a ajuns în posesia actualului muzeu de istorie din Cluj-Napoca vezi Melinda Mitu, *Date cu privire la istoria Asociației și a Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, nr. 35-36. II / Istorie, 1999, p. 359-368; Melinda Mitu, *Relicvele Revoluției la muzeu*, în Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând Revoluția. 1848-2008*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, p. 4-15.

² Pentru viața contelui Teleki Sándor vezi: Jókai Mór, *Teleki Sándor. Koltó. Egy európai múzeum* (Teleki Sándor. Coltău. Un muzeu european), în *Jókai Mór összes művei* (Jókai Mór. Opere complete), Budapest, 1897, vol. 61; *Teleki Sándor emlékezései*. (Amintirile lui Teleki Sándor), ed. Görög Lívia. Budapest, 1958; *Teleki Sándor: Emlékezzünk régiokról. Emlékezők és levelezés*. (Teleki Sándor: Să ne amintim de cele vechi), ed. Csetri Elek. București, 1973; Csetri Elek, „Mulatott és harcolt” (*Petőfi Sándor arisztokrata barátja és mecénása – Teleki Sándor*) („A petrecut și s-a luptat” – Teleki Sándor, prietenul aristocrat și protectorul lui Petőfi Sándor), în *Forrás*, Kecskemét, 1998, nr.10, p. 67-77; Dávid Lajos, *Teleki Sándor és a Teleki-ház* (Teleki Sándor și Casa Teleki), în *Művelődés*, mai 2005, p. 4; Dávid Lajos, *Kalandok és legendák gróf Teleki Sándor életében* (Aventuri și legende din viața contelui Teleki Sándor), în *Művelődés*, mai 2005, p. 11-14; *Gróf Teleki Sándor aradi rabsága és hadbíróági pere* (Detenția contelui Teleki Sándor la Arad și procesul său la Curtea Marțială), conferința sculptorului László Dinyés din Budapesta, susținută cu ocazia „Zilelor Teleki”, Casa Teleki, Baia Mare, 2009.

³ Jókai, *op. cit.*, p. 335.

Destinul lui Sándor va fi marcat însă de ideile de emancipare socială și națională ale vremurilor în care trăia, idei cu care intrase în contact îndeosebi în urma călătoriilor sale prin Europa, desfășurate între anii 1841-1847⁴.

Adept al opoziției liberale maghiare, Teleki se va remarca în anii 1848-1849 ca una dintre cele mai importante figuri ale Revoluției maghiare din Transilvania. Va fi căpitan și deputat al Chioarului, iar mai apoi guvernator al Ardealului, fiind numit în această funcție înaltă de către Kossuth, în octombrie 1848. Teleki a parcurs și o remarcabilă carieră militară în armata generalului Iosif Bem, în cadrul căreia a ocupat funcții de conducere și a primit gradul de colonel⁵.

Ocupând aceste poziții, Teleki s-a afirmat, în timpul războiului civil din Transilvania, ca un adversar redutabil al taberei austriece și, implicit, al românilor pro-habsburgici. În conștiința istorică maghiară el se bucură însă de mult respect. Poetul Petőfi Sándor l-a numit „contele războinic”⁶, considerându-l un vajnic luptător pentru apărarea principiilor revoluționare și democratice.

După înfrângerea revoluției, în august 1849, Teleki a fost întemnițat în Cetatea Aradului, unde i-a întâlnit pe cei treisprezece generali ai armatei revoluționare maghiare, executați de autoritățile austriece, în data de 6 octombrie 1849, sub acuzația de trădare⁷.

Colonelul Teleki a scăpat de execuție, fiind condamnat la moarte doar în data de 15 ianuarie 1850, moment în care se afla deja în emigrație, în Franța. Datorită condamnării, a fost nevoit să trăiască în exil timp de 18 ani, până în anul 1867⁸.

Personalitatea sa a impresionat mulți politicieni și oameni de cultură ai vremii, atât din țara lui de origine, cât și din Occidentul european. În anii exilului, contele Teleki a petrecut mult timp la Paris, apoi în insulele Jersey și Guernsey, ajungând în relații amicale cu romancierii Alexandre Dumas-tatăl și fiul, cu poetul Victor Hugo și compozitorul Franz Liszt. În anul 1859 s-a alăturat cauzei *Risorgimento*-ului italian, devenind un bun camarad al lui Giuseppe Garibaldi și colonel în armata acestuia⁹.

După reîntoarcerea sa în patria natală, Teleki a ocupat din nou funcția de căpitan al Chioarului și s-a stabilit pe domeniul său de la Coltău (jud. Maramureș). Aici, în castelul său, iar mai târziu (la începutul anilor 1880) în reședința sa din Baia Mare, contele Teleki a adunat o colecție impresionantă de relicve ale Revoluției de la 1848, arme, medalii, steaguri, precum și tablouri sau alte obiecte de artă, cumpărate sau primite cu ocazia călătoriilor sale.

Colecția sa valoroasă a atras atenția multor contemporani. De exemplu, romancierul Jókai Mór scria despre prețioasele sale tablouri în ulei realizate de artiști italieni, despre colecția de desene în acuarelă primite de la Victor Hugo, precum și despre „antichitățile a căror valoare este înmăită de numele posesorilor lor de odinioară: obiecte care au aparținut unor poeți, artiști și prinți, arme din bătălii memorabile, fragmente rupte din spânzurători renumite, primul baston al lui Garibaldi, de care s-a folosit în bătălia de la Aspremonte, colecții de documente, unicate inestimabile, albume de fotografii cu portretele unor mari personalități politice și religioase, porțelanuri, o colecție de piele presată (de origine spaniolă) de o frumusețe inegalabilă” etc. „Dacă lumea ar avea cunoștință de toate aceste rarități de valoare universală – afirmă Jókai în încheiere –, acest lucru ar putea conduce la ruină până și un colecționar englez sau, datorită faptului că ele nu sunt de vânzare, l-ar putea transforma într-un hoț”¹⁰.

Colecțiile lui Teleki au fost semnalate și prezentate în presa băimăreană a vremii, în special în gazeta *Nagybánya és Vidéke* (Baia Mare și împrejurimile). De exemplu, în numărul

⁴ Csetri, *op. cit.*, p. 68-69; Dávid, *Teleki Sándor...*, p. 4.

⁵ Csetri, *op. cit.*, p. 69; Dávid, *Teleki Sándor...*, p. 4; idem, *Kalandok és legendák...*, p. 12.

⁶ Poetul Petőfi Sándor a fost bun prieten și camarad de luptă cu Teleki în vara anului 1848. Vezi Csetri, *op. cit.*, p. 70-74.

⁷ Vezi *Erdély története* (Istoria Transilvaniei), vol. III.

⁸ Dávid, *Teleki Sándor...*, p. 4; idem, *Kalandok és legendák...*, p. 12.

⁹ Csetri, *op. cit.*, p. 68; Dávid, *Teleki Sándor...*, p. 4.

¹⁰ Jókai, *op. cit.*, p. 336.

din 1 septembrie 1889 al revistei, istoricul Schönherr Gyula se referea la piesele din „acest adevărat muzeu” al contelui, vizitate de multă lume încă din timpul vieții acestuia¹¹. Alături de „arme, steaguri, săbii și medalii, mai vechi și mai noi”, Schönherr Gyula amintea și obiectele personale care i-au aparținut lui Giuseppe Garibaldi (un baston și o cămașă roșie) sau lui Iosif Bem (un valtrap și o ploscă din piele)¹².

„O relicvă impresionantă, ținută sub un abajur de sticlă – scria Schönherr în continuare – o constituie și legătura de paie pe care au dormit ultima oară cei treisprezece martiri”¹³.

În alte numere ale gazetei *Nagybánya és Vidéke* sunt amintite „brățări”, „toate medaliiile colonelului decedat”, „sigiliul său oficial și numeroase alte relicve interesante ale revoluției”¹⁴.

Imediat după moartea contelui Teleki, survenită în luna mai a anului 1892, o bună parte a colecțiilor sale – îndeosebi piesele care aminteau perioada revoluției – vor fi donate de urmașii săi Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848, care și-a deschis porțile la Cluj, în data de 19 septembrie a aceluiași an.

Aceste evenimente au fost relatate pe larg de gazeta *Nagybánya és Vidéke*. În numărul din 3 iulie 1892 sunt inserate informații cu privire la intențiile donatorilor¹⁵, iar din numărul apărut în data de 27 august aflăm că relicvele revoluționare au fost transferate efectiv către muzeul ce avea să se deschidă la Cluj¹⁶.

2. Muzeul de Relicve ale Revoluției de la 1848-1849 din Cluj. Muzeul de Relicve ale Revoluției de la 1848-1849 din Cluj a funcționat ca și instituție de sine-stătătoare între anii 1892-1902. După această dată, colecțiile sale au fost gestionate de alte instituții sau asociații culturale maghiare clujene, cum erau Muzeul Carpatin (Erdélyi Kárpát-Múzeum), Muzeul Ardelean (Erdélyi Múzeum) sau Societatea Ardeleană pentru Cultura Maghiară (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület)¹⁷.

Dintr-un inventar întocmit în 18 februarie 1949¹⁸, știm că la acea dată colecția fostului Muzeu de Relicve ale Revoluției de la 1848 deținea 658 de bunuri culturale¹⁹. Aproximativ jumătate din totalul pieselor erau obiecte de artă (picturi, desene, sculpturi), precum și tipărituri sau diferite ilustrații. Acestea reprezentau scene de luptă, precum și numeroși protagoniști ai revoluției, cum ar fi Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Teleki Sándor, Iosif Bem, Avram Iancu etc., dar și figuri mai puțin cunoscute, ofițeri și soldați de rând din fostele unități de honvezi²⁰.

Cealaltă jumătate a colecției era alcătuită din arme, ghiulele, steaguri, diferite obiecte de echipament militar, sigilii, uniforme și accesorii de uniforme militare, cocarde, bancnote și mone-de din perioada Revoluției, obiecte folosite sau confecționate în detenție de diverși prizonieri. Multe dintre acestea se încadrau într-un mod mai special în categoria „relicvelor revoluționare”, atestând genul de interes al întemeietorilor colecției: este vorba de grămăjoare de pământ, frunze sau flori, culese de pe câmpurile de luptă, locurile de execuție sau de pe mormintele eroilor.

¹¹ [Schönherr Gyula]. *A műtörténeti kiállításról* (Despre expoziția de istoria artelor), în *Nagybánya és Vidéke*, 1 septembrie 1889.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Nagybánya és Vidéke*, 3 iulie 1892. apud Dávid, *Kalandok és legendák...*, p. 13.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 14.

¹⁷ Mitu, *Date cu privire la istoria...*, p. 364-365; Mitu, *Relicvele Revoluției...*, p. 8-14.

¹⁸ *A volt 1848-49-es Erekye Múzeum Leltára* (Inventarul fostului Muzeu de Relicve 1848-49), Cluj, 18 februarie 1949, 28 pagini dactilografiate, nesemnate, mss., MNIT Cluj. Lista a fost întocmită, probabil, cu ocazia depozitării colecției la Arhiva Muzeului Ardelean, într-o clădire de pe str. Mihail Kogălniceanu nr. 8., unde în anii 1950 va funcționa Arhiva Istorică a Academiei Române, filiala Cluj.

¹⁹ De fapt, este vorba despre 658 de poziții de inventar. La unele poziții se află inventariate mai multe obiecte (de exemplu: mai multe ghiulele sau gloanțe la un singur număr).

²⁰ Vezi pozițiile de inventar 1-216, 261-396, 495-507, 643-648.

Un loc deosebit îl ocupau obiectele care au aparținut unor personalități ale revoluției maghiare sau române, printre care se număra și tunul „Decebal”, al lui Avram Iancu²¹.

În urma transferurilor succesive ale colecției Muzeului de Relicve, survenite pe parcursul schimbărilor politice din secolul al XX-lea (de exemplu în anii 1948-1949, 1960 și 1976), aceasta va trece din administrarea asociației EMKE și a Arhivei Muzeului Ardelean în gestiunea Arhivei Istorice a Academiei Române, a Sfatului Popular Orașenesc Cluj și, în fine, în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. De-a lungul acestui traseu, doar o parte a exponatelor colecției inițiale a ajuns în depozitele muzeului clujean. Este vorba mai ales de piesele tridimensionale (arme, sigilii, uniforme, echipament militar, obiecte confecționate de deținuți în închisorile autorităților austriece etc.) pe care le aminteam în rândurile de mai sus, în timp ce tablourile, litografiile, manuscrisele sau gazetele din timpul revoluției au ajuns în patrimoniul altor instituții de cultură, cum ar fi Muzeul de Artă, Arhivele Naționale din Cluj, Biblioteca Filialei Academiei sau Biblioteca Centrală Universitară din același oraș²².

3. *Bunuri culturale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei care pot fi atribuite colecției lui Teleki Sándor.* De la bun început, trebuie subliniat faptul că soarta colecției Teleki, respectiv numărul și identitatea exactă a obiectelor donate, nu pot fi reconstituite cu exactitate. Cu toate acestea, vom încerca, în cele ce urmează, să alcătuim un inventar al pieselor istorice care au aparținut, în modul celor mai probabil, contelui revoluționar, pe baza unor indicii și dovezi indirecte.

Nu deținem, din păcate, o listă a obiectelor din donația originală, efectuată în 1892. „Obiectele memoriale” ale contelui Teleki sunt amintite, la modul general, în tipărituri clujene din primele decenii ale secolului al XX-lea²³, dar fără ca din acestea să rezulte numărul obiectelor și cu atât mai puțin inventarul acestei colecții.

S-au păstrat mai multe liste de inventar redactate în anii 1949²⁴, 1960²⁵ și 1976²⁶, care înregistrează bunurile culturale „moștenite” de la fostul Muzeu de Relicve ale Revoluției de la 1848. Pe baza acestora, putem reconstitui o parte din traseul parcurs de majoritatea bunurilor culturale tridimensionale, dar nu aflăm multe date cu privire la modul în care au ajuns aceste piese în posesia fostului Muzeu de Relicve.

Coroborând însă mărturiile lăsate de Jókai Mór și Schönherr Gyula, informațiile din presa vremii și inventarele din anii 1949, 1960 și 1976, deducem că o mare parte a armelor, a obiectelor confecționate în închisorile austriece și a obiectelor personale ale unor revoluționari, deținute în prezent de muzeul clujean, provin din colecția inițială a contelui Teleki.

Analiza biografiei contelui Teleki ne arată, de exemplu, faptul că acesta a fost un colaborator apropiat al lui Kossuth Lajos și al lui Iosif Bem, iar revoluționarul radical Tácsics Mihály a fost educatorul personal al lui Teleki în copilărie și în adolescență²⁷. Putem presupune

²¹ *A volt 1848-49-es Ereklje Múzeum Leltára.* Tunul „Decebal” al lui Avram Iancu este menționat la poziția 460. Acest tun (47 x 48 x 71 cm) se află în prezent în patrimoniul Muzeului Național de Istorie din București.

²² Mitu, *Date cu privire la istoria...* p. 367; Mitu, *Relicvele Revoluției...*, p. 14.

²³ *Vezi Vezető Kolozsvár városában* (Călăuză prin orașul Cluj), ed. Rigler Gusztáv, Filep Gyula. Cluj, Tip. Ajtai K. Albert, 1903, p. 29. Lucrarea atestă funcționarea Muzeului de Relicve din Cluj în sala de scrimă și gimnastică din Piața Széchenyi.

²⁴ *A volt 1848-49-es Ereklje Múzeum Leltára.*

²⁵ Două *Procese verbale de predare-preluare*, din 20 și 22 august 1960, semnate de Stelian Vieru, cercetătorii Andrei Ioan Dani și Géza Starmüller, respectiv martorii Anna Mária Lakatos și Julieta Fries. Cele două procese-verbale au fost întocmite cu ocazia transferării colecției Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848, de la Arhiva Istorică a Academiei Române, filiala Cluj, la Sfatul Popular al Orașului Cluj. Procesele-verbale conțin una, respectiv trei pagini dactilografiate.

²⁶ Proces-verbal din 27 mai 1976, încheiat cu ocazia preluării colecției fostului Muzeu de Relicve din 1848, amplasată în Tumul Croitorilor, de către Muzeul de Istorie al Transilvaniei.

²⁷ Csetri, *op. cit.*, p. 68.

așadar, că samovarul și trusa de birou aparținând lui Kossuth, harta militară și panașul lui Iosif Bem²⁸, precum și tacâmurile și fața de masă folosite de Táncsics Mihály în închisoarea din Buda au intrat în posesia lui Teleki și au fost donate ulterior, de urmașii acestuia, Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848 din Cluj.

Colecția Muzeului de Relicve conținea numeroase tablouri sau ilustrații tipărite cu figurile lui Kossuth²⁹ și Bem³⁰. Inventarul din 1949 menționează o serie întreagă de asemenea reprezentări, care pot proveni din colecția inițială a lui Teleki Sándor, dar despre a căror soartă nu mai știm astăzi nimic.

Tot din colecția lui Teleki pare să provină și o gravură miniaturală (4,5 cm x 5,4 cm) reprezentând cetatea Kufstein, înrămată în catifea albastră de către contesa Teleki Blanka (verișoara lui Teleki Sándor), în timpul detenției sale în faimoasa închisoare austriacă³¹.

Contesa Teleki Blanka a fost fondatoarea primei școli gimnaziale de fete cu predare în limba maghiară, deschisă în anul 1846, la Pesta. După înfrângerea Revoluției de la 1848, contesa Teleki a ajutat și a tănuțit o serie de revoluționari condamnați la moarte. Din acest motiv, precum și datorită corespondenței sale cu cercurile revoluționare din emigrație, tribunalul militar austriac o condamnă la zece ani de detenție. A fost închisă până în anul 1857, în închisorile din Brünn, Olmütz și Kufstein. Din acest ultim loc provine respectiva gravură miniaturală, care poartă, pe verso, însemnarea contesei Teleki: *Kufstein Tirólbaf[n]. Teleky Blanka grófnőtől emlékül* (Kufstein din Tirol. Amintire de la contesa Blanka Teleky)³².

Din colecția contelui Teleki trebuie să provină și ultima țigară a generalului Vécsey Károly³³, precum și legătura de paie care în inventarele actualului muzeu de istorie clujean figurează cu mențiunea: „Legătură de stof din celula unui revoluționar”³⁴. În mod clar, aceasta este aceeași piesă pe care o menționează Schönherr Gyula în 1889 („provenită din ultimul loc de odihnă al celor treisprezece martiri”). În inventarul din 1949 ea figurează ca „legătura de paie din celula generalului Damjanich”³⁵, acesta fiind unul dintre cei treisprezece generali executați de autoritățile austriece la Arad, în data de 6 octombrie 1849.

În 24 august 1849, contele Teleki Sándor a fost închis și el în Cetatea Aradului, alături de alți ofițeri ai armatei revoluționare maghiare. Prizonierii de rang înalt puteau circula în interiorul cetății. În acest fel, Teleki a devenit martor al tuturor evenimentelor importante desfășurate acolo, cum a fost procesul intentat celor 13 generali ai armatei maghiare, precum și execuția acestora. În ziua de dinaintea execuției Teleki a apucat să-și ia rămas bun de la camarazii săi, moment pe care îl va relata mai târziu, în anii de exil.

²⁸ *A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*: samovarul și trusa de birou ale lui Kossuth la pozițiile 235 și 236 (în inventarul actual la numerele: M 6604 și M 6608). Ambele piese au fost prezentate în cataloagele expozițiilor aniversare dedicate revoluției, respectiv în „*Fényesebb a láncnál a kard...*” *Emlékiállítás az 1848-49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára*, Budapest, 1999, p. 207 și în Mitu, Muntean, *op. cit.*, p. 82. În *Inventarul* din 1949, harta militară și panașul lui Bem figurează la pozițiile 329 și 331, iar în inventarul actual la numerele: M 6730 și M 6562. Piese au fost prezentate în Mitu, Muntean, *op. cit.*, p. 44, 82. În *Inventarul* din 1949, tacâmurile și fața de masă ale lui Táncsics Mihály figurează la pozițiile 610 și 611, iar în inventarul actual la numerele: M 6609a și M 6610. Piese au fost prezentate în „*Fényesebb a láncnál a kard...*” p. 205 și în Mitu, Muntean, *op. cit.*, p. 84.

²⁹ *Vezi A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*, pozițiile: 9, 63, 213-214, 344, 379, 381, 384, 389, 392, 395, 495-500. Sculpturi care îl reprezintă pe Kossuth vezi la pozițiile: 204, 207-208, 211.

³⁰ *Ibidem*, pozițiile: 18, 73, 74, 343, 396, 644-647.

³¹ Pentru Teleki Blanka vezi Csetriné Lingvay Klára, *Nagyasszonyaink. Kiemelkedő női személyiségek Erdély és a Partium történetében*, Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2001, p. 160-170.

³² *A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*, poziția 231. În inventarul actual figurează la numărul de inventar M 6631. Piesa a fost prezentată în Mitu, Muntean, *op. cit.*, p. 92, poziția 46.

³³ *A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*, poziția 641. În inventarul actual figurează la numărul de inventar M 6607. Piesa a fost prezentată în „*Fényesebb a láncnál a kard...*”, 1999, p. 204 și în Mitu, Muntean, *op. cit.*, p. 88, poziția 34.

³⁴ Număr de inventar M 6617.

³⁵ *A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*, p. 11, poziția 240.

Ca urmare, este foarte probabil ca Teleki (cel care, după cum scrie Dávid Lajos, președintele Asociației Teleki, „vâna relicve încă din timpul detenției de la Arad, în cazematele cetății”³⁶) să fi fost primul care a colecționat aceste mărturii ale trecutului revoluționar, ajunse astăzi în patrimoniul muzeului de istorie clujean.

4. *Bunuri culturale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei care provin cu certitudine din colecția contelui Teleki Sándor.* Din perioada detenției contelui Teleki la Arad provin și piesele muzeale despre care putem afirma în mod cert, pe baza unor dovezi directe, că au aparținut fostului revoluționar.

În primul rând, este vorba despre un relief în lemn, cioplit de însuși contele Teleki Sándor, precum și de nouă bucăți de lemn, provenite de la spânzurătorile generalilor maghiari executați la Arad.

Cel dintâi obiect este o placă dreptunghiulară de lemn (14 cm x 11,5 cm, grosime: 2,2 cm), pe care contele Sándor Teleki a cioplit, în relief înalt, crucea și simbolurile Răstignirii, în perioada detenției sale în cetatea Aradului. Pe cele două laturi ale plăcii sunt gravate două inscripții: *Aradivár* (Cetatea Aradului) și *1849 Xbr 29-kén* (29 octombrie 1849). Pe reversul plăcii se distinge o însemnare a contelui Teleki László, fiul lui Teleki Sándor și donatorul de mai târziu al obiectului, cu privire la autorul reliefului și al celor două inscripții gravate: *Édesapám faragta aradvári fogságában. Gr. Teleki László. (Sculptat de tatăl meu, în perioada detenției sale din Cetatea Aradului și semnătura: Contele Teleki László)*³⁷.

Celelalte obiecte, respectiv cele nouă bucăți de lemn provenite din spânzurătorile generalilor martiri de la Arad, se află într-o cutie de hârtie (îmbrăcată cu material textil), sub sticlă. Cutia are dimensiunea de 25 cm x 36 cm, grosimea: 5 cm, iar lungimea bucăților de lemn variază între 17, 9 cm și 9 cm.

Este cunoscut faptul că în data de 6 octombrie 1849 cei 13 generali ai armatei revoluționare maghiare, prinși și întemnițați la Arad, au fost executați, patru prin împușcare și nouă prin spânzurare.

Deși în zilele noastre aceste „relicve” ar putea stârni controverse, probabilitatea ca ele să fie autentice și să provină chiar din locul execuției generalilor maghiari este foarte mare. Cea mai sumară analiză a mentalităților elitei din epoca romantică, pentru care onoarea, devotamentul și sentimentul datoriei reprezentau valori capitale, ne îndreptățește să credem acest lucru.

Fragmente din spânzurătorile de la Arad au început să fie păstrate imediat după execuție. Societatea maghiară a acceptat cu greu înfrângerea de la Șiria și curmarea bruscă a oricărei năzuințe de libertate de către autoritățile austriece. Maghiarii și-au onorat liderii politici și militari încă în timpul revoluției, iar cultul eroilor s-a accentuat și mai mult după înfrângerea acesteia, pe tot parcursul secolului XIX-lea. Numeroși particulari, precum și organizațiile culturale au început să colecteze obiecte de folosință cotidiană ale eroilor de odinioară sau alte lucruri legate de personalitatea acestora. Un exemplu concludent al dorinței de a păstra vie amintirea foștilor revoluționari l-a constituit și înființarea Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848, la Cluj. În acest context se înscrie și demersul contelui Teleki, de colectare și conservare a obiectelor rămase de la cei 13 generali martiri, inclusiv a fragmentelor din spânzurătorile de la Arad.

Cutia în care au fost ele păstrate conținea și o etichetă cu antetul Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848, care ne dezvăluie în mod indubitabil proveniența pieselor și identitatea donatorului. Eticheta poartă următoarele mențiuni: *Câte o bucată din cele nouă spânzurători ale martirilor de la Arad. Lăsământul Teleki Sándor.* De asemenea, fragmentele de spânzurători au fost amintite și în inventarul din anul 1949.

³⁶ Dávid, *op. cit.*, p. 13.

³⁷ În inventarul din 1949 piesa apare la poziția 642. Obiectul (nr. inventar actual M 6632) a fost prezentat în cataloagele „Fényesebb a lánchnál a kard...”, p. 204 și *Rememorând Revoluția...*, p. 92.

*

Alte piese care trebuie să fi provenit din colecția inițială a contelui Teleki Sándor sunt portretele, sculpturile, fotografiile sau ilustrațiile care îl înfățișează pe conte sau pe alți membri ai familiei Teleki. Același lucru îl putem spune despre documentele legate de viața și activitatea fostului revoluționar, documente care în 1949 făceau parte dintr-o colecție unitară și erau menționate în inventarul alcătuit în anul respectiv, dar care astăzi nu se mai regăsesc în patrimoniul muzeului nostru.

Inventarul din 1949 menționa, așadar, un bust din ghips, o fotografie și un portret al contelei³⁸. Mai erau amintite un desen reprezentându-l pe generalul Iosif Bem, dăruit contelui Teleki de către renumitul desenator clujean István Sárdi³⁹, precum și două documente legate de personalitatea contelui. Este vorba despre „un manuscris ministerial, din 6 mai 1849, de conferire a decorației contelui Teleki Sándor”⁴⁰ și de o „adeverință-manuscris eliberată de contele și colonelul Teleki Sándor pentru honvedul Károly Beckel, la Cluj, în 1849”⁴¹.

În prezent, aceste documente nu se află în patrimoniul muzeului de istorie clujean, tot așa după cum nici portretele unor membri ai familiei Teleki (József, László și Blanka)⁴² sau desenele realizate de Teleki Blanka în închisoarea de la Kufstein⁴³ – toate acestea menționate în inventarul din 1949 – nu se mai regăsesc în inventarele actuale. Este posibil ca ele să fi ajuns în patrimoniul altor instituții culturale din Cluj, cum ar fi Arhivele Naționale, Biblioteca Filialei Academiei sau Biblioteca Centrală Universitară.

*

În concluzie, putem reține că o parte semnificativă din bunurile culturale mobile legate de Revoluția de la 1848 și aflate în patrimoniul actual al muzeului de istorie din Cluj provin din colecția alcătuită odinioară de fostul revoluționar maghiar Teleki Sándor.

În primul rând, deși nu deținem acte de donație care să ne ajute la identificarea fără echivoc a bunurilor care provin din colecția Teleki, totuși, pe baza scrierilor lui Jókai Mór, Schönherr Gyula sau a gazetei *Nagybánya és Vidéke*, precum și a unor evidente întocmite în anii 1949 și 1976, putem afirma că o serie de arme, obiecte confecționate în închisorile austriece sau obiecte personale ale unor revoluționari de la 1848 au făcut parte, cu mare probabilitate, din colecția inițială a contelui Teleki.

În al doilea rând, există câteva piese care provin cu siguranță din colecția Teleki, prin intermediul Muzeului de Relicve ale Revoluției de la 1848, respectiv un obiect confecționat în detenție de Teleki însuși, precum și nouă fragmente de lemn din spânzurătorile generalilor maghiari executați la Arad în octombrie 1849.

În al treilea rând, putem afirma că a mai existat o categorie de obiecte colecționate de Teleki, constând din ilustrații, sculpturi, documente, care sunt amintite în inventarul din 1949, dar care nu se mai află astăzi în patrimoniul muzeului de istorie din Cluj.

Cert este faptul că la scurt timp după reprimarea Revoluției a început un proces de colecționare a obiectelor legate de aceste evenimente. Contele Teleki Sándor a fost unul dintre primii inițiatori ai acestui cult al eroilor, care va îndeplini o funcție ideologică importantă în deceniile care vor urma. Ca urmare a eforturilor sale, patrimoniul muzeal ardelean s-a îmbogățit cu o serie de piese extrem de prețioase, în calitatea lor de relicve ale Revoluției.

³⁸ *A volt 1848-49-es Erekllye Múzeum Leltára*, pozițiile 479, 42, 135.

³⁹ *Ibidem*, poziția 18.

⁴⁰ *Ibidem*, poziția 108.

⁴¹ *Ibidem*, poziția 340.

⁴² *Ibidem*, pozițiile 121, 126, 139, 140, 145, 147, 149, 153.

⁴³ *Ibidem*, pozițiile 102, 146, 150, 151.

O parte a pieselor colecționate odinioară de contele ardelean au fost etalate în cadrul expozițiilor organizate în anii 1998-1999⁴⁴ și 2008-2009⁴⁵, cu ocazia aniversării a 150, respectiv 160 de ani de la Revoluția din 1848.

Teleki Sándor's museum-related legacy

Abstract

The paper presents count Teleki Sándor's contributions to the enhancement of museum patrimony in Transylvania. He was a well-known participant in the Hungarian Revolution of 1848. Numerous objects of historical or cultural value preserved in the collection of the History Museum in Cluj (weapons, medals, flags, and especially relics of the 1848 Revolution) are connected to his name. The present paper brings to light the road these objects took until they reached the exhibition rooms of the History Museum in Cluj, through the mediation of the Museum of Relics from the 1848 Revolution in the same city. Part of the items once collected by the Transylvanian count under discussion were displayed in exhibitions organized in 1998-1999 and 2008-2009, on the anniversaries of 150 and 160 years since the 1848 Revolution.

⁴⁴ „*Fényesebb a láncnál a kard...*” (Sabia strălucește mai frumos ca lanțul), expoziție comemorativă organizată cu ocazia aniversării a 150 de ani de la Revoluția din 1848. Budapesta, 1998.

⁴⁵ Expoziția comemorativă *Rememorând Revoluția*, Cluj, 2008.

THE ROMANIANS, THE ITALIANS AND THE NATIONAL IDEAL

Keywords: *Romanians, Italians, Risorgimento, Garibaldi, voluntarism*

Cuvinte cheie: *români, italieni, Risorgimento, Garibaldi, voluntarism*

In the second half of the 19th century, military cooperation between the Romanians and the Italians was present under various forms, from the idealistic plans of forming a joint military legion with the Italians in 1848 – 1849, with the mission of fighting alongside the Hungarian revolutionaries, to the enthusiasm of the Romanian volunteers who joined Garibaldi on his way to Sicily in 1860, or the desideratum of the Romanian prisoners taken by the Austro-Hungarian army on the Italian front to form a military unit capable of fighting alongside the Entente cordiale, in 1917.

Sharing the same principles and national values, the Italians and the Romanians have considered that, on one hand, by helping each other they had more chances to succeed, and, on the other hand, fulfilling the national ideals of one of the two nations would create a legitimating precedent for the other.

If the year 1848 – 1849 marked a year of insurrectional failures and the crystallization of some guiding ideological concepts, the years that followed were characterized by joint efforts of the European revolutionaries to materialize such concepts, through some political strategies that were adequate for the proposed purposes by romantic heroism, and the development of a speech filled with identity symbols.

The voluntarism of those years is justified by the existence of some intellectual generations, who turned into political people and idealistic revolutionaries. The military cooperation between nations like the Italians and Romanians, among others, was possible because of a new typology of space representation, as physical boundaries were no longer uncrossable frontiers, and the notion of homeland implies the same symbolic valence and values both in Rome, and in Bucharest or Iași.

The new generations of revolutionaries, regardless of nationality, study together at the leading European universities, share the same ideas, attend common political clubs, and the battlefield is wherever they think that social-political relations have become anachronistic.

Garibaldi's campaign from 1860 provided the decisive impetus to the process of the unification of Italy. Taking advantage of a generous influx of young idealistic revolutionaries and the specific national liveliness, this campaign emphasized, through a series of military victories, the selfless heroic spirit of the participants and the impressive vocational and principled stature of Garibaldi.

Representing the transition from the low number of troops who disembarked at Marsala, whose victories all the way to Palermo are known as the expedition "of the Thousand", to the army organized according to rigorous military rules of the Battle of Milazzo, numerous heterogeneous insurrectional groups joined the initial formations. This amorphous mass of people, driven more by spirit than by science, was joined by approximately 1500 non-Italian fighters, who turned it into a European campaign. Some of these groups were organized according to national principles and formed legions of single national titles, although they also

included other nationalities in lower numbers, among which were the Polish and Romanians, who, although significant in number, did not form distinctive national legions. Thus, the legion that bore the Hungarian name was only partially Hungarian, just like the French, English, or Swiss Legions.

The reconstruction of the revolutionary events was facilitated by the fact that some participants-observers adhered to Garibaldism, who either participated directly in the development of Garibaldi's campaign, or wrote in their notes or memoirs published afterwards about the things some Garibaldi followers had told or seen.

Romanian followers of Garibaldi left no notes, no letters were found, mainly because a large number of these people were simple, and left no memoirs.

In his memoirs, Garibaldi wrote of some valuable fighters from all over Europe, but did not explicitly mention the Romanians. The history of the division most of them belonged to includes in its lists of the dead and wounded many Romanian names, but it does so without pointing out their role in the campaign¹.

The fact that the Italian memoirists of Garibaldi's campaign do not mention the Romanians is because none of them were members of the units who disembarked initially; they came to Sicily afterwards, when the units had spread throughout the island. Engaged in continuous traveling, they could not witness the constitution of the Hungarian Legion, which was founded in the capital of Sicily on July 16, 1860, and which included numerous Romanians, who came from various battalions, which continued to disembark in Sicily. Another explanation is that, for instance, Giulio Adamoli, a memoirist, was stationed at the Headquarters, which were usually visited only by army corps commanders, none of whom were Romanian; the officers of the General Staff did not include any Romanians, either². Although not relevant in terms of certifying the presence and number of the Romanians in Garibaldi's army, Italian memoirism is essential for the study of military behavior, allowing the reconstruction of the genesis and progress of Türr's Hungarian Legion, and the battles it fought during the campaign.

Romanian historiography does not have certified numbers concerning the Romanians who joined Garibaldi's army; Italianists Claudiu Isopescu³ and Alexandru Marcu⁴ made some estimations, of questionable plausibility, considering the fact that they were based on data and numbers from after 1860 when, for example, the Türr Division was no longer used on the battlefield, but to suppress the acts of brigandage committed in Sicily and southern Italy, and its members were quite different.

The assessment of approximately 200 Romanians participating in the battle of Voltorno, number suggested by Claudiu Isopescu, is considered exaggerated by Gaetano Falzone, who says that: "Certainly a lot of Transylvanians fought alongside Garibaldi, but it's unlikely that all of them considered themselves Romanian"⁵.

Angelo Tamborra tells of the existence of some Romanians among the Garibaldi's troops, mentioning the fact that many among them were Romanians from Transylvania who had deserted the Austrian army and chose to join Garibaldi⁶. Colonel Vigeveno, the author of a history of the Hungarian Legion, considers names such as Stoica, Filimon, Grancea as being

¹ Carlo Pecorini Marconi, *Storia della 15-a Divisione Türr*. Florence, Sansoni, 1876, p. 530.

² Giulio Adamoli, *Ricordi di un volontario. Da San Martino a Meniana*. Milan, Arti Grafiche, 1892, p. 146-149.

³ Claudiu Isopescu, *Saggi romeno-italo-ispatici*. Rome, 1943, p. 187-189.

⁴ Alexandru Marcu, *Conspiratori și conspirații în istoria renașterii politice a României 1848-1877 (Conspirators and Conspiracies in the History of Romania's Political Renaissance 1848-1877)*. Bucharest, 1930, p. 13.

⁵ Gaetano Falzone, *Sicilia 1860*. Palermo, 1862, p. 265.

⁶ Angelo Tamborra, *Garibaldi e l'Europa*, in *Atti del XXXIX Congresso di Storia del Risorgimento Italiano*. Rome, 1961, p. 458.

Hungarian, although he admits that some of the soldiers were not Hungarian; he still cannot find any Romanians, "error" which can be explained by the time when this paper was published⁷.

We find a specific mention of the presence of the Romanians in the liberal Bucharest newspaper of C.A. Rosetti, "The Romanian", which pointed out particular facts concerning the methods of recruitments for the Hungarian Legion, remarking the fact that there were a lot of Transylvanian Romanians fighting in this legion, and also cautioning about the Magyarization of the names, but also presented warfare chronicles, or attempted to inspire patriotic sympathy for the Italian cause. It mentioned the war actions of some important Romanians, such as Captain Ion Mircea's during the battles of Volturmo, or the Romanians' desire to form a distinct unit⁸.

The fact that a lot of Romanians died during Italian Risorgimento, conquering under the "Hungarian" name the right to Italian gratitude, is also certified by Giovenalle Vegezzi Ruscalla from Turin, who admits in his writings the role played by Romanians in the battles of southern Italy. Considering all the fighters who formed the Hungarian legion as Hungarians was not due to willful negligence or incompetence, but to the usage for denomination of the cartographic representation of Hungary as a political entity, which also included non-Hungarian nationalities.

As far as the history of the Hungarian Legion is concerned, it was founded by Garibaldi's decree on July 16, 1860; it was, in fact, one infantry company, made of 47 people, out of which 12 Romanians. On July 24, out of 71 people forming the troop, 20 were Romanians, the others being identified as Hungarians, Czechs, Slovaks, Croats, Poles, Italians, Germans and Swiss, while on August 23 there were 118 soldiers.

After the disembarking of August 29 in continental Italy, we find the Italian Legion, led by Eber la Cosenza, on September 7, participating in a series of official ceremonies; then, on September 10 they embark at Paola for Naples, where they are quartered in the Granili barracks. After two days in Naples, the Hungarian Legion heads for Santa Maria, the final destination being Caserta, where they arrive on October 22. From a roll from September 2, 1860 we find that the unit was made up of 107 soldiers, out of which: 48 Hungarians, 18 Romanians, 17 Italians, 10 Czechs and Slovaks, 5 Germans, 2 Austrians, 2 French, 2 Swiss, and 1 Croat. The cumulative nominal lists of the two infantry companies of the legion give us on October 1 the following ethnic composition: 57 Italians, 57 Hungarians, 23 Germans, 22 Romanians, 14 Slovaks and Czechs, 8 Austrians, 7 English, 6 Poles, 4 Swiss, 4 Croats, 1 Finn, 1 French, 1 Lithuanian, and 1 Swede⁹.

At the review of November 13, 1860, when the southern army had been dissolved, out of the total of 197 members of the infantry companies, the Italians and Hungarians were now 57, followed by 19 Germans, 17 Romanians, 12 Poles, 9 Czechs, 4 Swiss, and 2 Croats. The Hungarians represented approximately 30% of the troop total. On August 9, the first cavalry squadron of the southern army allocated to the Hungarian Legion, was made up of 28 hussars without horses, and registered a significant increase around August 23, when we find a total of 118 soldiers¹⁰.

The cavalry, for which we have precise and detailed notes signed by Lieutenant Nicolae Dunca from Maramureș, an Adjutant Major, contains, in the first ten days of September, a total of 75 or 76 people, who come to be real cavalymen in Calabria, where they receive horses; the total doubles in Caserta, around the time of the battle of Volturmo, when it consists of 141 members¹¹.

⁷ Attilio Vigeveno, *La Legione Ungherese in Italia (1859-1867)*. Rome, Alma Publishing House, 1924, p. 88.

⁸ These reports appeared in *Românul (The Romanian)*, between October 1861 and January 1862.

⁹ Ștefan Delureanu, *Romani alături de Garibaldi în expediția celor O Mie (Romanians together with Garibaldi in the Expedition of the Thousand)*, in *Revista de Istorie (History Magazine)*, 10, volume 35, 1982, p. 1130.

¹⁰ *Ibidem*, p. 1131.

¹¹ *Ibidem*.

The picture of the ethnic composition of the cavalry unit is as follows: on August 18, in Messina the squadron consisted of 37 people, out of which 6 officers.

Among the 31 names forming the troop there are: 13 Hungarian, 3 Romanian, 8 Germanic, 3 Czech, 2 Croatian, and one Polish name. On October 1 we find a troop of 126 people, out of which: 54 Italians, 45 Hungarians, 10 Romanians, 8 Germans, 4 Poles, 3 Croats, and 2 Czechs. The officers are Hungarian, both for the infantry and the cavalry units.

The role of the legion that included the largest number of Romanians could be defined as brilliant, since, traveling from Caserta to Santa Maria on the day of the battle of Volturmo, as reserve for Garibaldi's army, it generally contributed to the victory of the revolutionary army. Giovanni Alessandri, the Head of the General Staff, tells that during those events the cavalymen distinguished themselves; although a small number, they attacked four times a much larger enemy, while the legion's infantry heroically resisted the attack of the Neapolitan troops, causing important losses¹².

The actions that distinguished the soldiers of the Hungarian Legion were followed by the recognition of the merits on the battlefield; Captain Ioan Sumlai was one of the three officers of the legion's infantry who received a medal for the valor proven on the battlefield, and he was Romanian; the other two medals were awarded to the commander and his adjutant; the captain received a Sardinian silver medal. Gabriel Badici was among the soldiers who received honorary mentions. The total number of people from the legion's infantry and cavalry who received special praise for their merits in the battle of Volturmo was 23, among which 10 officers¹³.

Another form of military merit recognition is rank promotion; in this case we can mention Ioan Sumlai, who was a lieutenant and was promoted to captain, 1st class, and Nicolae Dunca, whose progress from tenente to primo tenente, capitano, and capitano de prima classe we can accurately follow. Similar interpretation can be given to the gradual promotion to the rank of sergeant of soldiers Ion Beltegar, Ștefan Lupea, Iuliu Pop, Nicolae Stan, and Adam Crăciun.

As far as the losses are concerned, the general dead and wounded list includes Filimon Crișan, who died on October 11 in the Marina hospital, and Rafael Grancea, who died on October 12 in the Del Carmine hospital, as Hungarians, obviously because they belonged to the Hungarian Legion. A nominal list of the dead and wounded of the Eber brigade includes Nicolae Stoica as dead, and Filimon Crisan and Rafael Grancea as wounded, although they had already died. They are all reported as Hungarians. The total number of the legion's losses after Volturmo was 18 dead, out of which 10 were unidentified, and 8 had no first names, and 32 wounded.

During his research at the *Archivio di Stato di Torino*, Ștefan Delureanu identified a list of names of the Romanians who were part of Garibaldi's army¹⁴, out of which three officers, Sublieutenant Gheorghe Sajo and Captain Ioan Șumulai from the infantry, and Captain Nicolae Dunca from the cavalry. Other specialties and units outside the legion include: Major Alexandru Buda, Sublieutenant Ion Fircea, Captain Mircea Ion, Lieutenant Ștefan Matia, Captain Ion Pop, and Sublieutenant Ion Pascal Pop. At the beginning of December, therefore after the dissolution of Garibaldi's army, another name is added, that of Sublieutenant Daniel Șerban.

The following soldiers and non-commissioned officers were members of the infantry of the Hungarian Legion during the Sicily and southern Italy campaign:

Iuliu Andrei, Ion Anghel, Gabriel Badici, Iosif Balint, Ștefan Balint, Ion Biriș, Ștefan Biriș, Ion Beltegar, Vladislav Bogdan, Ion Boroș, Paul Boroș, Ion Boteanu, Ludovic Boteanu, Ion Burcean, Nicolae Burcean, Ștefan Ciontoș, Adam Crăciun, Filimon Crișan, Ion Crișan, Dionisie Doboși, Rafael Grancea, Ștefan Groza, Iosif Hentiu, Ștefan Lupea, Andrei Mihai, Francisc

¹² Giovanni Alessandri, *Brigata Eber. Diario*. Rome, 1887, p. 180-201.

¹³ Ștefan Delureanu, *op. cit.*, p. 1133.

¹⁴ In fact, of the Hungarian Legion.

Mitruț, Iosif Pop, Iuliu Pop, Martin Pop, Mihai Repeș, Mihai Șanta, Francisc Saras, Toader Saras, Ion Simion, Simion Simion, Ștefan Simion, Nicolae Stan, Nicolae Stoica, Ion Șerban, Nicolae Șerban. Besides Ion Anghel and Martin Pop, who were transferred from the cavalry, the cavalry included: Albert Bălean, Anton Borza, Mihai Dobra, Ștefan Matei, Mihai Odor, Matei Pavlovici, Gabriel Pop, Iuliu Perhelean, Iosif Raicu, Gabriel Rațiu, Anton Stoian, Ion Suciu, and Gheorghe Topal.

Besides the names of these Romanians who have been identified as participants in Garibaldi's expedition, a relevant number can be identified from other sources, such as the Austrian archives. Some of the enlistment dates are subsequent to the dissolution of the southern army. While we are not sure that some of the people took part in the campaign of "the Thousand", their participation in Garibaldi's 1862 action in Rome is clear. We specify the following names: Alexandru Andea, Gabriel Balaș, Carol Banu, Gheorghe Bîrsan, Iosif Boroș, Alexandru Botar, Paul Comșa, Ion Cosma, Vladislav Dane, Iosif Daneș, Francisc Daneș, Ignat Doman, Mihai Farago, Anton Hossu, Albert Iordan, Iuliu Lucaci, Iuliu Mocioni, Ion Munteanu, Iosif Novac, Iosif Paloș, Gheorghe Popdan, Dionisie Sitar, Anton Rachias, Paul Suciu, Paul Talaba, Iosif Tămaș, Stavru Teohari, and Anton Troițan. The participation in the Rome campaign only meant that the Romanians also wanted to take part in the glory of entering the ancient city and turning it into the capital of a secular state, based on the principle of national self-determination.

The Romanians were present in all the war actions in which Garibaldi's army units were involved. Their glory is both national, and Italian or European. The expressions of the Romanian participation in the Italian revolutionary expedition were the constant increase in the numbers subsequent to the Thousand, whose reunion with their remaining core created the Southern Army; the political-diplomatic and military contribution to the constitution and development of the Hungarian Legion and other of Garibaldi's units; the participation in the Sicily actions, until the liberation of the island; and, after the disembarking in Calabria, all the war actions in southern and central Italy.

Although the formation of a national identity military unit proved to be a practically impossible desideratum, the fact that the Romanians reunited in different components of an army such as Garibaldi's proves that shared values bring with them shared purposes, regardless of nationality or the name of the unit one is a part of.

The significantly larger number of Romanians coming from Transylvania or Banat than from the Principalities who joined Garibaldi's army can be explained not by a difference of opinions, but by the different political circumstances. The enlistment of the former was facilitated by the existence of some Austrian garrisons, which included regiments with obvious Romanian national characteristics¹⁵.

Therefore, the Austrian military administration decided to station the Italian Bianchi and Stassoldo regiments in Timișoara and Sibiu, and to make the Romanian 50th and 61st regiments garrison troops in Venice and Treviso¹⁶. The desertions from such units created both on the Italian, and the Transylvanian and Hungarian territories reservoirs of potential recruits for future revolutionary actions.

Another reason why the Principalities' contribution to Garibaldi's forces was limited was that by 1860 there was no more Romanian revolutionary migration, and its representatives were returning to the new state, formed on January 24, 1859, while the Polish or Hungarian

¹⁵ Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitate dinastică la identitate națională (Habsburgs and Romanians. From Dynastic Loyalty to National Identity)*. Bucharest, Enciclopedica Publishing House, 2006, p. 105-115.

¹⁶ Sorin Mitu, *Carbonari și tribune: interferențe revoluționare româno-italiene (Carbonari and Tribunes: Romanian-Italian Revolutionary Interferences)*, in *Transilvania mea (My Transylvania)*. Iași, Polirom Publishing House, 2006, p. 361.

migration was well represented in western Europe; however, through the tolerance shown to the recruitment on the Principalities' territory, the Romanians allowed the Italian revolutionary armies to increase their numbers.

The Romanians' enlistment in the same volunteer unit as the Hungarians, and their military cooperation with them, as well as with the other nationalities represented in such unit and the Southern Army, such as Czechs, Slovaks, Poles, Croats, Greeks, Italians, and other nationalities, correspond to the European vocation of the national political ideas in the 19th century. The direct correlation between ideology, as a manifestation of political theories, and political action, represented by the activities of the secret societies, and especially the battles fought by revolutionary armies, which were motivated to fight by a shared creed, and not due to a recruitment system that was mandatory or promised material rewards (soldier's pay), was an element that characterized revolutionary romanticism in the 19th century.

The Romanian volunteers from Garibaldi's armies turned the fight to achieve different national goals into a way of life and even a profession; we find many of them in Garibaldi's troops who begin the failed Rome campaign in 1862, but we also find them within the northern troops during the American Civil War, tying their destinies to principles such as freedom and equal rights regardless of skin color; we also find these volunteers in the Romanian army, which fights for independence in Bulgaria in 1877-1878. They even fight in such exotic places as Latin America, a region where both civil wars, and battles for borders succeeded rapidly during the entire 19th century. A classic example is that of the Dunca brothers, who fought from Italy to America, and then returned home to fight the Romanian War of Independence.

In conclusion, we can say that the generalized European revolution from 1848-1849, although defeated from a military point of view, led to the opening of new battlefronts from Italy to Poland, fronts which did not lack volunteers, who were ready to sacrifice themselves in order to achieve their goals; and the Romanians could make no exception.

Românii, italienii și Idealul Național

Rezumat

Secolul XIX este perioada de efervescență maximă a tot ceea ce înseamnă afirmarea identității naționale și lupta pentru unitate. Românii și italienii se regăsesc, în acest context mobilizator, de aceeași parte a baricadei, ambele popoare dorindu-și formarea unor state naționale proprii. Empatia și colaborarea revoluționară fac să regăsim în rândurile armatelor garibaldine numeroși români, care au considerat că luptând pentru cauza Italiei unificate, servesc un ideal mai larg, acela al afirmării la scară europeană a conștiinței naționale.

PROFESORI ȘI BURSIERI AI ȘCOLII ROMÂNE DE LA ROMA ÎN EPOCA INTERBELICĂ*

Keywords: *Romanian Academy, universities, the Romanian School in Rome, the Romanian School in Paris, superior education, academic migration, scholarships.*

Cuvinte cheie: *Academia Română – Universitatea – Școala Română din Roma – Școala Română de la Paris – învățământ superior – migrație academică – burse.*

Momentul însemnat petrecut în deschiderea culturală spre Europa a României întregite în debutul deceniului trei al secolului XX, prin inaugurarea Școlilor Române în capitalele Franței și Italiei, drept consecință a inițiativei unor personalități marcante precum Nicolae Iorga și Vasile Pârvan, a fost consemnat și discutat în literatura de specialitate¹ tratând despre rețeaua de cultură românească în străinătate și formarea elitei sale științifice în mari focare ale civilizației continentale.

Evoluția României în intervalul abordat a impus necesara sa racordare în palier cultural-spiritual la marile curente și orientări europene, prin înființarea și activitatea unor instituții de profil novator, cu menirea de a se integra efortului de recuperare în extins areal informațional și formațional. Bursierii incluși astfel fazei de documentare în arhive și biblioteci, contribuiau efectiv la validarea menționatei intenții, fapt care incumba un sistem de solide date în difuzarea, la reîntoarcerea lor în țară, a valorilor occidentale asimilate, îndeosebi în centre de sorginte latină.

Un asemenea context prielnic a motivat alegerea făcută cu privire la reprezentativitatea Parisului și Romei în planul multiplelor interferențe civilizatorice. Capitala Italiei se impunea în peisajul științific intern și extern al epocii interbelice printr-o complexitate de cauze obiective și subiective, relevată de existența și acțiunea unor așezăminte de tradiție în spațiu și timp (Școlile franceză, engleză, americană etc.), de arhive, biblioteci, galerii de artă și monumentale vestigii patrimoniale ale lumii romane, prin specialiști, autohtoni și străini, ai învățământului universitar local și național, care au conlucrat la extinderea spiritului interpretativ privind valorile culturii trecute și prezente, dincolo de fruntariile Peninsulei. Generații de tineri studioși provenite din

* Versiunea în italiană a apărut în *Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice*, 3 (2006), 2008, p. 141-158.

¹ George Lăzărescu, *Prezențe românești în Italia*, București, 1995; Idem, *Școala Română din Roma*, București, 1996, 2002; Ioan Ungureanu, *Școala Română din Roma și unele probleme ale slujitorilor ei reieșite din corespondență*, în *Carpica*, 26, 1997, nr. 1, p. 282-299; Veronica Turcuș, *Le Role des bibliographies italo-roumaines dans les recherches des liens culturels-historiques entre les Roumains et les Italiens*, în *Transylvanian Review*, 7, 1998, nr. 1, p. 96-103; Idem, *Alexandru Marcu și cultura italiană în România interbelică. Profil bio-bibliografic*, Cluj-Napoca, 1999; Idem, *Contribuții la istoria raporturilor culturale româno-italiene în perioada interbelică*, Alexandru Marcu și Școala Română din Roma, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, 46, 2001, nr. 1-2, p. 177-195; Dinu Adameșteanu, *L'Accademia di Romania (Scuola Romana di Roma) la fine dell'attività scientifica (1945)*, în *Ephemeris Dacoroman*, 11, 2000, p. 17-19 [EDR]; Alexandru Barnea, *Identités et l'histoire récente entre Bucarest et Rome*, în *Annuario*, 4, 2002, p. 234-242; Ion Bulei, Carmen Burcea, *La cultura romana in Italia fra le due guerre le istituzioni*, în *Romania e România, lingua e cultura romana di fronte all'Occidente*, Udine, 2003, p. 291-311; Nicolae Edroiu, *Il contributo della Scuola Romana di Roma alla formazione di scuole storiche in Romania*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, 42, 2003, nr. 1-4, p. 235-239; Veronica Turcuș, *Alexandru Marcu (1894-1955). Viața și opera*, București, 2004; Carmen Burcea, *Diplomație culturală. Prezențe românești în Italia interbelică*, București, 2005; Veronica Turcuș, *G. G. Mateescu (1892-1929), director al Școlii Române din Roma. Viața și opera*, București, 2008.

multe țări au cercetat diverse domenii specifice: arhitectura, arheologia, filologia, pictura, sculptura, religia etc., beneficiind de atmosfera creatoare existentă ca un act reflex demonstrat de seria de organisme științifice și suita de savanți cuprinși în academii, universități, instituții, cu menirea să redescopere elemente componente ale civilizației europene, valorificate prin sângele de durată a pleiadei de cercetători formați și informați la Roma.

Capitala Italiei încetățenise vreme îndelungată tradiția unei riguroase și susținute activități științifice. Posibilitățile de studiu se vedeau infinite prin valorizarea arhivelor și a bibliotecilor, deținătoare de bogate și inedite materiale documentare, prin frumusețile naturale zonei aferente, cu un interes aparte pentru arheologi și artiști, care aflau, astfel, prototipuri ale artei și culturii latine, deprinse prin excursii de studii efectuate fie în arealul strict limitat urbei, fie în cuprinsul întregii țări, preponderent la Pompei și în Sicilia.

Între nenumăratele institute de profil existente la Roma în debutul anilor '20 interbelici a figurat și Școala Română, cu menirea asumată, potrivit regulamentului de înființare², de a contribui la întărirea raporturilor culturale reciproce și a oferi posibilități speciale de perfecționare pentru mulți „tineri învățați și artiști”, în variate domenii: limbă și literatură, clasică și modernă, istorie, arte plastice etc., în regim de internat academic, cu disciplină strictă individuală și socială, atât morală cât și științifică.

Conform paragrafelor referitoare la organizarea sa internă, scopul urmărit consta atât în augmentarea cercetării arheologice în areal restrâns și extins din țările mediteraneene, cât și în stabilirea unor relații mutuale cu instituții similare din Capitală (americană, austriacă, belgiană, engleză, franceză, germană, olandeză, spaniolă etc.). Cele două secții, fondate la minimă distanță în timp (1922, 1924), devenite ulterior trei, în 1925 (istorico-arheologică, filologico-literară, artistică), trebuiau să conducă la dezvoltarea unor profesii, minim cunoscute ori exercitate în patria de origine a bursierilor. Inițial era vizată formarea de specialiști în domeniul arheologiei romane și istoriei artelor, de cercetători care să abordeze confluențele istorice dintre regatele Peninsulei italiice și Țările Române în evul mediu și epoca modernă, prin studii aprofundate la Roma, Vatican ori în alte localități, precum Florența, Genova, Livorno, Pisa, Venetia etc. Un rol esențial în activitatea de diriguire a muncii științifice, prin stabilirea temelor de plan, a călătoriilor de documentare, excursiilor arheologice și istorico-artistice la monumente din Roma și împrejurimi ori din întreaga Italie (Neapole, Siena, Sicilia etc.), revenea directorului instituției.

Segmentul privitor la membrii Școlii certifica modalitatea lor de recrutare, prin recomandare, pentru secțiile istorico-arheologică și filologico-literară, și prin concurs, pentru cea artistică (arheologi/arhitecți-restauratori de monumente și pictori/sculptori). Propunerile celor mai distinși doi licențiați ori doctori în specialitate, făcute de cele patru Facultăți de Litere a Universităților din București, Cernăuți, Cluj, Iași, aveau loc în luna iunie, pe baza ofertei de lucrări personale cu caracter original, înfățișată de candidați și examinată de comisia de resort, care proceda la enunțarea calificativului îndreptățind calitatea de bursier pe durata unui singur an, la început, pentru ca, mai apoi, să se generalizeze practica admisă a prelungirii stagiului la doi ani. Cei reușiți aveau obligația să-și documenteze activitatea prin memorii trimestriale și lucrări anuale, publicate în cele două periodice proprii („Ephemeris Dacoromana” I/1923- și „Diplomatarium Italicum” I/1925-). Tinerii studioși mai erau datori să conferențeze în cadrul și în afara Școlii („cameratele” organizate cu invitații străini, ca și expozițiile de artă vernisate), în legătură cu anumite chestiuni specifice, cercetate sub directă îndrumare a secretarului științific, cele mai meritorii abordări fiind tipărite ulterior în revistele menționate. Biblioteca, cu specific inițial de „romanism oriental”, găzduită până în anul 1933, în sediul provizoriu de pe Via del Cavaliere 11, a deținut un loc esențial în formarea cultural-științifică a generațiilor de bursieri, prin fondurile sale de cărți și periodice, sporite continuu în

² Vezi în *Monitorul Oficial*, nr. 105, 13 august 1921, p. 4150-4152.

urma donațiilor survenite din partea unor organisme publice sau private, interne ori externe capitalei Italiei. Controlul moral-științific al Academiei Române era dublat material de subvențiile bugetare ale ministerelor de resort (artă, externe, instrucție publică), care asigurau cuantumul burselor și finanțarea veniturilor reclamate de existența și acțiunea Școlii Române de la Roma.³

Instituția de cultură diriguia succesiv, în cursul deceniului trei interbelic, de profesorii V. Pârvan (1921-1927), George G. Mateescu (1927-1929) și Emil Panaitescu (1929-1940), a avut o evoluție sinuoasă din motive obiective, reflectată îndeosebi de rapoartele elaborate în urma vizitei întreprinse de Ioan Bianu (1927), ori de cele redactate cu privire la situația ei anuală. Segmentele dedicate activității științifice relevau tocmai simpatia și sprijinul constant survenite din partea savanților italieni și a învățaților străini din Roma, care au cooperat cu membrii Școlii Române și au ținut prelegeri, îndeosebi cu menire introductivă, pentru a face mai perceptibil locul și rolul monumentelor și săpăturilor arheologice în înțelegerea rostului așezământului, în descifrarea și revendicarea descendenței latine a poporului român. Se confirma acum importanța reuniunilor științifice-artistice în extinderea relațiilor cu așezămintele similare, dar și efortul individual al fiecărui tânăr studios în parte, certificat prin contribuția sa în varii domenii: filologie, istorie, artă etc.⁴

Epoca directoratului savantului arheolog, istoric al antichității și filosof al istoriei, V. Pârvan (1882-1927), deopotrivă cunoscut și apreciat în lumea academică din țară și străinătate, a însemnat conexiunea seriilor de membri ai Școlii Române de la Roma, cu mecanismul vieții științifice din capitala Italiei și întreaga Peninsulă. Fost bursier și cercetător vreme îndelungată în centre reprezentative ale continentului, V. Pârvan a reușit să fructifice relațiile sale de specialitate și să impulsioneze astfel contribuția unor figuri marcante în palier local/național și internațional, la evoluția profesională a stipendiaților instituției în cei dintâi ani de funcționare. Raporturile sale cu conducătorii așezămintelor similare (americană, engleză, franceză) pentru frecventarea bibliotecilor și studierea colecțiilor, cu profesorii de la Universitățile din Roma sau de pe cuprinsul țării, cu specialiștii arheologi italieni ori străini, dezvoltate și în calitatea deținută de titular al unor societăți de profil,⁵ au condus gradat la extinderea calitativ-cantitativă a evantaiului de conferințe, dezbateri, prelegeri, excursii de informare la diferite șantiere arheologice, canalizate într-un bine definit scop informativ și formativ. Foști elevi și actuali emuli ai cărturarului, sprijiniți eficient în propria lor afirmare profesională: Șt. Bezdechi, Al. Busuiocanu, G. Călinescu, Hortensia și Vladimir Dumitrescu, Gr. Florescu, S. Lambrino, G. G. Mateescu, P. Nicorescu, Al. Marcu, Em. Panaitescu, D. Popescu, Gh. Ștefan, Ecaterina și Radu Vulpe etc.,⁶ au beneficiat de dialogul științific necesar în urma contactului intermediat cu personalități de vază ale timpului: C. Ricci, istoric de artă, director general al antichităților și artelor frumoase din Italia, dar și al Institutului arheologic italian; R. Paribeni, arheolog și istoric al antichității, dirigitorul muzeului național al Termelor și conducătorul săpăturilor arheologice din Roma, care a promis și încurajat practica pe teren; L. Mariani, titularul Catedrei de arheologie de la Universitatea din capitala Italiei și șef al muzeului Capitoliului, împreună cu asistentul său, arheologul G. Lugli, devenit între timp secretar al Școlii Române (1922-1931); G. Q. Giglioli, directorul muzeului național de la Valle Giulia, care a dispus oferta pentru bibliotecă, diapozitive și fotografii pe seama membrilor; ori alți specialiști arheologi, istorici ai antichității ori de artă, precum: L. Antonelli, A. Bartoli, A. Bertini, G. Boni, M. del Corte, G. Calza, G. Cardinali, E. Pais, G. Pinza, E. G. Rizo, G. de Sanctis etc. Nu poate fi omis nici aportul liderilor altor reputeate Școli vecine: E. Male (franceză), Th.

³ Idem, vezi capitolele II, III și VI, p. 1451, 1452; Arhivele Naționale, fond Ministerul Instrucțiunii, nr. 874, f. 93; București, 9 septembrie 1940.

⁴ "Analele Academiei Române", 50 (1929-1930), București, 1930, p. 56-58: ședința publică din 17 ianuarie 1930. [AAR]; vezi și în "Buletinul Asociației Academice "V. Pârvan" a foștilor membri ai Școalei Române din Roma", 5, 1932-1933, p. 9-13. [BAAVP]

⁵ Vasile Pârvan. *Correspondență și acte*, București, 1973, p. 224, 226, 237, 238, 248, 256, 265-266.

⁶ Idem, p. 431.

Ashby (engleză), D. Curtis (americană), W. Amelung (Institutul arheologic german) sau alții: J. Carcopino, L. Curtius, A. Munoz, F. Tenney etc. Insistențele depuse la Vatican au condus în final la obținerea sprijinului oportun în extinderea cercetării istorice în arhive, biblioteci și muzee dependente de existența Sfântului Scaun. Astfel că, seria de cursuri inițiată treptat de V. Pârvan în debutul anilor '20, între altele, pe subiectul originii artei italice, a fost augmentată calitativ de conferințele tematice expuse în februarie 1924 (G. Cardinali, R. Paribeni, E. Pais) și februarie-martie 1925 (G. Giglioli, E. Pais, A. Strong, F. Tenney, A. Venturi). Cu îndreptățit temei recunoștea mulți dintre foștii săi studenți și doctoranzi, admiratori și prieteni, cu toții bursieri, faptul de devoțiune profesională și dăruire umană a dascălului, în a-și ajuta discipolii în studiul de doi ani efectuat în mediul roman/italian, constituit din monumente, muzee, biblioteci, arhive, instituții de cultură și civilizație etc.⁷

Următorii conducători ai destinelor Școlii Române din capitala Italiei au continuat și amplificat truda ilustrului lor antecesor, într-o dublă calitate conștient asumată: de învățăcei și colaboratori, în diverse specialități și sub directa sa îndrumare, dar și de stipendiați ai instituției de la Roma, orientați efectiv și afectiv de același pomenit magistru.

Astfel, G. G. Mateescu (1892-1929) și-a făcut studiile universitare la București, a elaborat un strălucit doctorat sub conducerea lui V. Pârvan, a conlucrat cu acesta în cercetările pe teren efectuate în Dobrogea și Banat, specializându-se în antichități clasice și epigrafie. Fost bursier al Școlii (1923/1925), a devenit docent și apoi conferențiar la Facultatea de Litere a Universității din Cluj, pentru a fi desemnat ulterior, datorită contribuțiilor sale de profil, apreciate în plan european, drept succesor al maestrului său la conducerea organismului din capitala Italiei. A fost un activ membru al unor societăți științifice din Peninsula, preluând și amplificând tradiția predecesorului, colaborând la elaborarea unor monumentale volume în epocă, binevenit prilej de a extinde legăturile create de V. Pârvan în cercurile istoriografice interne și externe țării găzduitoare, angrenând, astfel, contribuția altor notabile personalități în activitatea specifică lăcașului de cultură dirigit între anii 1927-1929: A. Bernier, M. Duruy, J. Kubitschek, F. Ribezzo, G. De Sanctis, G. Seure etc.⁸

Em. Panaitescu (1885-1958) și-a finalizat pregătirea de specialitate, începută în străinătate, la București, sub oblăduirea aceleiași V. Pârvan, al cărui fidel elev și continuator a fost atât la Cluj, în calitate de titular al Catedrei de istorie antică și director al Institutului de studii clasice, cât și la Roma, drept urmaș al regretatului G. G. Mateescu la direcția Școlii Române (1929-1940), al cărei bursier fusese între anii 1923/1924. Arheolog și istoric al antichității, a elaborat contribuții notabile în plan conceptual metodologic privind cercetarea arheologică în Transilvania, daco-geți, provincia și imperiul, Columna lui Traian și cheștiunea românilor din Istria.⁹

Un prim segment, orientativ stabilit și certificat printr-un total estimat la 34 persoane, este recompus acum pe baza unor surse editate, în schema aleatoriu sugerată,¹⁰ tocmai în ideea de a ilustra anumite repere specifice menirii asumate de către stipendiații instituției pe traseul anilor '20 interbelici.

⁷ Vezi în Emil Panaitescu, *Vasile Pârvan*, Roma, 1930; Alexandru Busuioceanu, *Vasile Pârvan, gânditorul*, București, 1933; *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934; au mai evocat în scris persoana și personalitatea sa următorii membrii: D. Berciu, E. Condurachi, Hortensia și Vladimir Dumitrescu, B. Mîțrea, Șt. Pascu, D. M. Pippidi, I. I. Russu, Gh. Ștefan, Ecaterina și Radu Vulpe, în calitate de editori ai operei sale.

⁸ Ion Clopoțel, în *Societatea de Măine*, 5, 1928, nr. 2, p. 42-43; Omagiu, în *Idem*, 6, 1929, nr. 11, p. 186-190; Ioachim Crăciun, *Activitatea științifică la Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj în primul deceniu, 1920-1930*, Cluj, 1936, p. 201; *Clujeni ai secolului 20. Dicționar esențial*, Cluj-Napoca, 2000, p. 196.

⁹ Vasile Christescu, *Cine conduce Școala Română din Roma?*, București, 1937, p. 26-33; I. Crăciun, *op.cit.*, p. 198-199; *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 249-250; Clujeni... *op.cit.*, p. 240.

¹⁰ Ani de studii; Nume, prenume, date cronologice; Instituția susținătoare; Titlu științific; Domeniu concret; Validare practică; vezi referințe în: *BAAVP*, 13-15, 1940-1943, p. 3-47; *Bibliografia istorică a României*, vol. I, IV-XII/1-2 (1944-2008), București, 1970-2010; *Enciclopedia...op.cit.*; G. Lăzărescu, *op.cit.*, p. 135-136, 192-196; precum și felurite dicționare și enciclopedii de personalități, publicate recent.

1922/1924: *Marcu, Alexandru* (1894-1955), București, dr., filologie/literatură-istorie, Universitatea București; *Mateescu, Gheorghe C.* (1892-1929), Cluj, docent, arheologie-istorie, Univ. Cluj; *Nicorescu, Paul* (1890-1964), Iași, prof., arh.-ist., Univ. Iași; *Panaiteescu, Emil* (1885-1958), Cluj, prof., arh.-ist., Univ. Cluj; 1924/1925: *Bezdechi, Ștefan* (1888-1958), Cluj, prof., fil.-lit., Univ. Cluj; *Busuiocanu, Alexandru* (1895-1961), București, arte plastice/istoria artei, Univ. București; *Isopescu, Claudiu* (1894-1956), Cernăuți, fil.-lit., Univ. Roma; 1924/1926: *Florescu, Grigore* (1892-1960), București, arh.-ist., Univ. București; *Vasilii, Virginia* (1898-1975), Iași, arh.-ist., Univ. București; *Vulpe-Dunăreanu, Ecaterina* (1901-?), București, arh.-ist., Școala Superioară de Arte Frumoase, Iași; *Vulpe, Radu* (1899-1982), București, arh.-ist., Univ. Iași; 1925/1926: *Balmuş, Constantin* (1898-1957), Iași, dr., fil.-lit., Univ. Iași; *Florescu, Grigore*; 1925/1927: *Buta, Nicolae* (1887-1968), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Călinescu, George* (1889-1965), București, fil.-ist., Univ. Iași; *Daicoviciu, Constantin* (1898-1973), Cluj, arh.-ist., Univ. Cluj; *Grămadă, Nicolae* (1892-1961), Cernăuți, dr., fil.-ist., Univ. Iași; *Popescu, Ion Anton* (-?-), București, ist. art., arhitect, București; *Teodoru, Horia* (1894-1976), Paris, ist. art., arhitect, București; 1926/1928: *Doboși, Alexandru* (1899-1951), Cluj, fil.-ist., profesor, Cluj; *Dumitrescu, Hortensia* (1901-1982), București, arh.-ist., Muzeul Național de Antichități, București; *Dumitrescu, Vladimir* (1902-1991), București, arh.-ist., Muz. Naț. Antic.; *Mesrobianu, Anton* (-?-), Iași, fil.-ist., prof., Iași; *Moga, Ioan* (1902-1950), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Radu, Constantin* (-?-), București, fil.-ist., prof., Focșani; *Ștefan, Gheorghe* (1899-1980), București, arh.-ist., Muz. Naț. Antic.; *Zoppa, Constantin* (-?-), Cernăuți, arh.-ist., prof., Cernăuți; 1927/1929: *Balș, Ștefan* (1902-?), București, ist. art., arhitect, București; *Pașca, Ștefan* (1901-1957), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; 1929/1931: *Anițescu, Grigore* (-?-), Iași, fil.-ist., Univ. Iași; *Chelsoi-Cristea, Maria* (1909-?), București, art. pl., pictor, București; *Costescu, Emanoil* (-?-), București, ist. art., arhitect, București; *Găzdaru, Dumitru* (1897-1991), Iași, dr., fil.-ist., Univ. Iași; *Găzdaru, Maria* (-?-), Iași, fil.-ist., prof., Iași; înainte de 1930/1931: *Diculescu, Leon* (-?-), București, fil.-ist., prof., Predeal.

Pe întreaga durată a deceniului patru interbelic, capitala Italiei surprindea plăcut gândul și fapta tinerilor aflați la specializare, prin cadrul adecvat perfecționării lor profesionale, conturat de însăși patrimoniul arhitectonic roman, de instituțiile culturale existente (academii și universități), de rețeaua de arhive, biblioteci, expoziții, galerii de artă, în conjugare cu suita de școli străine și mănunchiul de profesori-specialiști în variate domenii. Îngemănând fructuos factorii tradiție și inovație, prin ceea ce interpretau și concretizau în planul cercetărilor proprii, bursierii români se simțeau benefic afectați în devenirea lor științifică, de valorile cultural-civilizatorice percepute vizual și asimilate hermeneutic, într-un propice context de informare și formare în cadrul Școlii Române. Cu toții beneficiau de un identic program de studii, elaborat metodic, marcat de frecvența liberă la cursuri și seminarii, pregătirea teoretică și practică fiind legic urmată de redactarea obligatorie a două lucrări, de excursiile documentare în perimetrul Romei și provincie, dar și de conferințele necesare de audiat ori susținut la reuniunile desfășurate în cadrul instituției. Modalitățile clasice de contact cu publicul studios din interiorul/exteriorul capitalei Italiei (articolele publicate în „Ephemeris Dacoromana” și „Diplomatarium Italicum”, prelegerile, expozițiile etc.) au suportat modificări calitative prin inserția semnificativ contributivă a grupului sporit de specialiști italieni și străini, mulți dintre ei binecunoscuți deja: Th. Ashby, F. Cumont, L. Curtius, E. Male, A. Munoz, dar și alții, precum A. Gerkan, subdirectorul Institutului arheologic german, J. Richmond, conducătorul Școlii engleze, E. Strong etc. Reuniunile comune au abordat chestiuni legate de antichități italice și topografie romană, de anumite descoperiri arheologice (A. Mezulli la Salerno), (E. Iosi la San Sebastian), edificii antice la Largo Argentina (M. Longo), Mercati Traiani (C. Ricci – A. Collini), restaurarea modernă de vechi monumente (M. del Corte la Pompei), interferențe spirituale româno-italiene (C. Isopescu, Al. Marcu, R. Ortiz, Al. Tzigara-Samurçș) ori chiar dezbaterea participării unor membri la congrese de

specialitate (D. Bodin, N. Corivan, Bologna, 1935, și T. Onciulescu, Venezia, 1936), sub conducerea unor versați dascăli îndrumători (C. M. Val Cision, A. Ghisalberti etc.).¹¹

Intervalul temporal menționat apăsă elocvent creionat în rapoartele de activitate înaintate periodic Academiei Române de către directorul Em. Panaitescu. Partea științifică includea date relevante despre existența celor două reviste proprii, programul comun realizat de toți stipendiații, excursiile de lucru organizate în colaborare cu multe nume de rezonanță: A. Bartoli, G. Calza, A. Colini, M. del Corte, G. Q. Giglioli, E. Iosi, M. Langhi, A. Maiuri, O. Mengarelli, C. Ricci etc., prelegerile și ilustrațiile de monumente sau săpături, cu invitați de marcă, precum A. Hudson, T. Ashby, reuniunile de specialitate („camerate”), urmate de recepții de ordin social, cu un dublu scop, de comunicări și discuții, dar și de tangențe amicale între colegi, ca și lucrările elaborate în legătură cu diverse subiecte privind istoria, topografia sau arheologia Latium-ului antic, Dacia și provinciile învecinate, restaurări și studii de biserici bizantine etc.¹²

Existența și acțiunea Școlii Române de la Roma fusese impulsionată benefic în acești ani de finalizarea edificiului din Valle Giulia, conform planurilor arhitectului P. Antonescu, care permitea, prin cele două etaje, 12 camere, loc pentru bibliotecă, arhiva foto și muzeu, un renăscut context spațial, adevărat de augmentarea numărului de membri (12 în 1932), de constanța apariției publicațiilor de profil, tematizarea acțiunilor specifice (conferințe-excursii) pentru anii I (antichitate/monumente) și II (monumente medievale, Renaștere, modernism), organizarea primei expoziții a secției artistice (arhitectură, pictură, sculptură) și a bogatului program de diverse expuneri, precum cel avansat în lunile februarie-martie 1934, odată cu participarea unor nume importante ale lumii științifice italiene și europene: A. Boethius, L. Curtius, A. Maiuri, B. Nogara, R. Paribeni etc. Un element însemnat în schema de conducere efectivă a instituției îl constituia secretarul permanent, G. Lugli, extrem de activ încă de la fondare (1922-1931), nevoit însă, datorită onorării invitației de a ocupa catedra de topografie romană la Universitatea din Roma, să-și restrângă prerogativele și să dețină numai funcția de consilier științific (1931-1934), până la aflarea unui succesor pe măsură.¹³

Într-un atare context practico-teoretic, determinat de solicitarea profesorului G. Lugli de a fi absolvit de atribuțiile „consilieratului științific” (1931-1934), dar și de respectarea prevederilor regulamentare, un cumul de factori obiectivi și subiectivi a acționat conjugat pentru ca, din toamna anului 1934, soarta istoricului de artă Virgil Vătășianu, fost bursier între 1930/1931, să dobândească un alt făgaș existențial, prin revenirea sa la „Accademia di Romania”, cu sarcini modificate pentru două intervale temporale (1934-1936 și 1938-1946).

Acesta a deprins componentele structurii administrației încă din debutul noului an universitar 1934-1935, tocmai atunci când o altă generație de tineri studiosi se prezenta la sediul din Valle Giulia. Rutina dobândită în plan tehnic se corobora cu efortul de coordonare științifică a membrilor cuprinși în cele trei secții, cu precădere cea artistică, validându-se îndeosebi în orientarea studiului în arhive, biblioteci, ateliere, galerii, în organizarea conferințelor și a expozițiilor personale ori colective.

Putem afirma cu temei că secretarul permanent figura între artizanii suitei de prelegeri, de elevată ținută științifică, desfășurată în incinta bibliotecii Școlii, între lunile ianuarie - martie 1935, reunind participanți de renume, precum: B. Biagetti, B. Calloso, F. Hermann, G. J.

¹¹ V. Christescu, *op.cit.*, p. 15-17, 20-23; Dumitru Bodin, *Conferințe despre Români, la Roma*, în *Revista Istorică Română*, 3, 1933, nr. 4, p. 447-448; Idem, *Școala Română din Roma, la 15 ani de viață*, în *Idem*, 7, 1937, nr. 1-2, p. 243-247.

¹² *AAR*, 51 (1930-1931), București, 1931, p. 212-215: ședința generală din 26 mai 1930.

¹³ E. Panaitescu, *Prefazione*, în *EDR*, 5, 1932, p. VII-XI; Idem, în *Ibidem*, 6, 1935, p. IX-XI; *AAR*, 52 (1931-1932), București, 1932, p. 107: ședința ordinară din 26 februarie 1932: raport D. Gusti despre festivitatea inaugurării din ianuarie 1933; *Idem*, 53 (1932-1933), București, 1944, p. 19: ședința publică din 3 februarie 1933; G. Lăzărescu, *op.cit.*, 1996, p. 38, 58, 63, 102-103, 132.

Hoogewerff, A. Munoz, R. Papini, etc.¹⁴ Cercetătorul fenomenului artei românești, cu precădere medievale, îndruma constant activitatea câtorva serii de bursieri, cu accentul convenit repetat pentru cei din cadrul „secției artistice”, îndrumați atât în redactarea lucrărilor obligatorii, în elaborarea prelegerilor de specialitate, cât și în extinderea orizontului lor mental, cu prilejul excursiilor de studii organizate în aria internă și externă capitalei Italiei.

Zeci de cărți poștale, existente în fondul său personal, depun grăitoare mărturie în acest sens. Gânduri și sentimente alese, colegiale, de respect și recunoștiință surveneau acum, în spațiu și timp: 1934: septembrie, Paris, Lupu; 1935: 18 aprilie, București, Dumitru Bodin, Gheorghe I. Caragață, Francisc Pall; 24 aprilie, Venezia, Grigore Ionescu; 23 august, Graz, Nicolae Corivan; 1 decembrie, Iași, Gr. Ionescu; 1936: 25 februarie, București, Gabriela și Richard Bordenache; 6 martie, f. loc., Nicolae Cucu; 22 martie, f. loc., Gh. I. Caragață, Marina Lupaș; 7 mai, Târgu Mureș, Dorin Popescu; 16 mai, Napoli, în grup: Emil Condurachi, J. și N. Cucu, Gheorghe Grosu, Petre Iroaie, George Ivănescu, M. Lupaș, Fr. Pall, Nicolae Stoica; 16 mai, Napoli, Gh. Grosu, M. Lupaș; 21 mai, Napoli, în grup: Gh. Grosu, M. și N. Lupu; 7 iunie, Firenze, în grup: E. Condurachi, Gh. I. Caragață, G. Ivănescu, N. Stoica, Vasile Toma; 8 iunie, f. loc., Ion Cucu, Virgil Gheorghiu; 13 iulie, Viterbo, N. Cucu; 1 noiembrie, Roma, în grup: Gh. I. Caragață, M. Lupaș, Gheorghe Vinulescu; 14 noiembrie, f. loc., în grup: Cucu, Grosu, M. Lupaș; 1937: 19 martie, Roma, V. Gheorghiu, G. Lugli, Alexandru Marcu.¹⁵

Desigur că V. Vătășianu a avut o contribuție semnificativă la orientarea temelor de arheologie clasică și preistorică, de istorie antică și filologie clasică, de studii și documente în legătură cu trecutul Românilor și relația lor cu Occidentul, publicate de bursieri în cele două reviste amintite. Același a influențat, în plan conceptual și metodologic, preocupări referitoare la istoria artei, tipărite în anualele menționate, sau ilustrate, vizual și estetic, în cuprinsul celor șase serii de conferințe de popularizare în ciclul dedicat problematicii istoriei artei românești și universale, ca și în expozițiilor realizate de membrii secției de profil (arhitecți, pictori, sculptori). Articolele apărute acum în peisajul științific local și extins, ca și abordările artistice expuse criticii de specialitate, încorporau o dublă menire, asumată odată cu girul competent al „secretarului permanent” și directorului instituției: a) a face cunoscută latura interpretativă și inedită a materialului cercetat; b) a integra trecutul românesc și arta respectivă în ansamblul civilizatoric european, prin apariția contribuțiilor într-o limbă de circulație și difuzarea lor adecvată într-un elevat mediu de spiritualitate continentală.

Tripticul informativ și formativ, alcătuit din lucrările publicate, conferințele susținute în cadrul Școlii pe teme stabilite în funcție de fiecare domeniu în parte, și excursiile de documentare la monumente de artă și arhitectură din Roma și provincie, a sorgimentat devenirea profesională a unor viitoare personalități ale științei și culturii românești.

Următoarea încercarea de eșalonare cronologico-alfabetică surprinde alte caracteristici proprii tinerilor studioși perieghezați și aproximați la un număr de 45 persoane în răstimpul anilor '30 interbelici.

1930/1931: *Christescu, Vasile* (1902-1939), București, dr., arh.-ist., Univ. București; *Vătășianu, Virgil* (1902-1993), Cluj, dr., ist.art., Școala Română, Roma; 1930/1932: *Decei, Aurel* (1905-1976), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Pârvulescu, Titus* (1907-?), București, fil.-ist., prof., București; *înainte de 1931/1932: Gheorghian, Constantin* (?-), Cernăuți, fil.-ist., prof., Cernăuți; 1931/1932: *Floca, Octavian* (1904-1983), Cluj, arh.-ist., Muzeu, Deva; 1931/1933: *Berza, Mihail* (1907-1978), Iași, fil.-ist., Școala Română, Roma, prof., București; *Ionescu, George* (1982-?), București, ist.art., arhitect, București; *Ionescu, Grigore* (1904-1992), București, ist.art., arhitect,

¹⁴ Em. Panaitescu, *op.cit.*, în EDR, 6, 1935, p. XI.

¹⁵ Arhiva Fundației “Virgil Vătășianu”, plic *Italia-Cluj, de la diverși*, f.f.; Idem, plic *Ilustre diverse*, f.f.; Idem, plic *Italia-Roma*, f.f. [AFVV]

București; *Pippidi, Dionisie M.* (1905-1993), București, arh.-ist., Univ. București; *înainte de 1932/1933: Șerbu, Cezar* (?-), Iași, fil.-ist., prof., Dorohoi; *1932/1933: Constantinescu, Mac* (1900-1979), București, art. pl., sculptor, București; *Mihăescu, Haralambie* (1907-1985), Iași, fil.-ist., Univ. Iași; *1932/1934: Lascu, Nicolae* (1908-1988), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *1933/1935: Berza, Anna* (?-), București, art. pl., pictor, București; *Bodin, Dumitru* (1904-1978), București, fil.-ist., Univ. București; *Caragață, Gheorghe* (1907-1978), Iași, fil.-ist., Univ. Roma; *Corivan, Nicolae* (1904-1979), Iași, fil.-ist., prof., București; *Lupu, Nicolae* (1905-?), București, ist. art., arhitect, București; *Russu, Ioan I.* (1911-1985), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Tudor, Dumitru* (1908-1982), București, arh.-ist., prof., Câmpulung; *între 1933/1938: Berciu, Dumitru* (1907-1998), București, arh.-ist., prof., București; *înainte de 1934/1935: Avakian, Grigore* (?-), București, fil.-ist., prof., Turnu Severin; *1934/1936: Iroaie, Petru* (1907-1984), Cernăuți, fil.-ist., Univ. Palermo; *Macrea, Mihail* (1908-1967), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Pall, Francisc* (1911-1992), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *1935/1936: Popescu, Dorin* (1904-1987), București, dr., arh.-ist., Muz. Naț. Antic.; *Vinulescu, Gheorghe* (?-), Cluj, fil.-ist., prof., București; *1935/1937: Condurachi, Emil* (1912-1987), Iași, arh.-ist., Școala Superioară de Arhivistică și Paleografie, București; *Cucu, Nicolae* (1907-?), București, ist. art., arhitect, București; *Grosu, Cristea* (1906-?), București, art. pl., sculptor, București; *Ivănescu, Gheorghe* (1912-1987), Iași, fil.-ist., Univ. Iași; *Lupaș, Marina* (1913-1998), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; *Stoica, Nicolae* (1903-?), București, art. pl., pictor, București; *1936/1938: Iorga, Valentin* (1912-1977), București, ist. art., arhitect, București; *Mitrea, Bucur* (1909-1995), București, arh.-ist., prof., Găești; *Țopa, Leon* (1912-?), Cernăuți, ist. art., Univ. București; *înainte de 1937/1938: Bordenache, Richard* (1905-1982), București, ist. art., arhitect, București; *1937/1938: Băicoianu, Zoe* (1910-1987), Paris, art. pl., sculptor, București; *1937/1939: Berea, Dimitrie* (1908-1975), București, art. pl., pictor, Roma; *Ciurea, Dumitru* (1914-?), Iași, fil.-ist., Univ. Iași; *1938/1940: Pertzache, Vasile* (?-1943), București, ist. art., arhitect, București; *Sabău, Ioan* (1911-?), Cluj, dr., fil.-ist., Univ. Cluj; *1939/1941: Berlescu, Dumitru* (1909-1974), Iași, fil.-ist., Univ. Iași; *Drăgulescu, Eugen* (1914-1993), București, art. pl., pictor, Roma.

La peste un deceniu și jumătate de la înființare și în conjunctura în care inițiative de modificare a principiilor incluse în regulamentele proprii de funcționare existau și în cazul altor instituții identice din capitala Italiei, chestiunea reorganizării Școlii Române se referea acum la redefinirea telului asumat inițial, la relația de conlucrare cu alte organisme similare, la probleme legate de diriguirea propriu-zisă și la reelaborarea unor schimbate traiecte de studiu academic. Se avea în vedere tocmai reușita combinării interdisciplinare a cercetării arheologice și arhivistice în cicluri distincte, care să includă candidați, recrutați pe noi baze și într-un răgaz prelungit de până la trei ani, dintre licențiații și doctorii cei mai capabili ai facultăților de profil din cadrul celor patru universități. Fără a se omite integrarea, prin concurs, a absolvenților Școlilor de Belle Arte și ai Academiei de Arhitectură. Astfel că, proiectul de restructurare viza primordial augmentarea rolului intrinsec și ponderea deținută de membrii, prin cercetările efectuate în arhive, biblioteci, pe șantiere arheologice ori în laboratoare artistice, pentru a deprinde atmosfera culturală italiană și a răspândi cunoștințele despre civilizația și spiritualitatea românească.

Instituția oferea puțină dezvoltării stipendiaților într-un dublu palier, atât de sorginte individuală, prin cercetări efectuate în arhive și biblioteci, fructificate oportun în cuprinsul celor două publicații de specialitate, cât și colectivă, prin periegeze științifice întreprinse în capitală și zona Latiumului, excursii documentare anuale desfășurate între lunile noiembrie-martie, onorate profesional de contribuția substanțială a exegetului G. Lugli, serii de conferințe despre cultura românească și arta antică/creștină ori expoziții artistice proprii titularilor secției respective. Într-o plastică caracterizare făcută de Em. Panaitescu în mesajul adresat colegului său I. Lupaș (Roma, 7 noiembrie 1939), bursierii erau menționați ca fiind marcați de neschimbate intensități lucrative în varii domenii, dând dovadă de o remarcabilă inteligență și vrednică hărnicie, chiar și în

împrejurări improprii, în care nesiguranța și neîncrederea în viitorul afirmării lor, constituiau o problemă dificil de rezolvat pe seama societății românești.¹⁶

Rapoartele de activitate înaintate periodic Academiei Române de către directorul sus citat subliniau momente importante din existența și acțiunea membrilor și colaboratorilor Școlii. Alături de vestiți specialiști italieni, precum A. Bartoli, G. Jacobi, implicați în programul de ilustrare a monumentelor medievale, ca și în organizarea călătoriilor de studii în Sicilia, se aflau și mulți dintre conferențiarii care au rostit alocuțiuni pe teme diverse și au înfățișat rezultate personale în târâmul arheologiei, istoriei și artelor, oferind astfel șansa cunoașterii temeinice a multor chestiuni științifice actuale. Corpul referenților, compus din profesori universitari, directori de muzee, expoziții, galerii artistice ori din conducători ai unor instituții analoge (S. Bocconi, G. Calza, J. Carcopino, A. Collini, P. Ducati, G. Q. Giglioli, G. Giovannoni, E. Gyerstad, V. Mariano, B. Pace), a constituit un concret exemplu și imbold, prin competența și pertința expunerilor înfățișate stipendiaților și participanților străini invitați la întâlnirile conviviale.

Toate aceste mărturii au relevat statomica preocupare a conducerii Școlii Române din Roma, în preajma și după declanșarea războiului mondial, de a funcționa normal și conform tradiției impusă de regulament, în pofida seriei de dificultăți privitoare la truda cotidiană și la menținerea neschimbată a programului de ilustrații, de monumente și muzee, în interiorul și exteriorul capitalei Italiei.

Șocul evenimential belic fusese direct resimțit de întregul personal, care încearca, la diferite nivele de acțiune, să propună diverse soluții de temporară remediere, în împrejurarea în care, subvenția acordată rămânea drastic redusă anual tocmai datorită restricțiilor financiare. Exprimările verbale și scrise se refereau voalat atât la complexa situație politică internă din țară, cât mai ales la vizibila intenție a conducerii Academiei Române de a revizui legea de organizare a Școlilor din străinătate, în vederea extinderii cadrului lor de activitate, în special a celei de la Roma, îndrituită a avea o prezență mult mai reală în propagarea valorilor cultural-științifice românești în Italia.¹⁷

Conform regulamentului, V. Vătășianu își asuma, în calitate de „loctiitor”, conducerea destinelor instituției situată pe Valle Giulia, între noiembrie 1940 – ianuarie 1941, după rechemarea istoricului Em. Panaitescu și numirea filologului Dumitru Găzdaru, dar și între aprilie – octombrie 1941, după revocarea acestuia și până la sosirea celui legal desemnat în persoana profesorului Scarlat Lambrino.

Cu studii universitare în străinătate și fost membru al Școlii Române (1929/1931), D. Găzdaru (1897-1991) a dezvoltat meritorii contribuții de filologie romanică la Facultatea de Litere a Universității ieșene, până la numirea în postul de conducere de la Roma. Succesorul său în funcție, S. Lambrino (1891-1964), un alt component al generației de discipoli și continuatori ai demersului organizatoric și științific inițiat de către V. Pârvan în capitala Italiei, a fost ultimul director consemnat între anii 1941-1947. Bursier al Școlii (1922/1923), ulterior titular al Catedrei de istorie antică, epigrafie și antichități la Universitatea din București, membru corespondent al Academiei (1934), director al Muzeului Național de Antichități (1938), el a beneficiat de o vastă experiență în domeniu, materializată atât prin lucrările publicate, cât și prin evoluția școlii istorice de profil, mulți dintre învățăceii săi devenind nume de rezonanță în țară și străinătate.¹⁸

Misiunea lui V. Vătășianu de a dirigi Școala în intervalul marcat de dificultăți, de a asigura un flux evolutiv normal și o adecvată instruire profesională pe seama tinerilor studiosi, tot mai diminuați cifric și calitativ, fusese îngreunată de noua lege emisă la data de 17 mai 1941,

¹⁶ Arhiva Bibliotecii Mitropoliei din Sibiu, fd. Prof. I. Lupaș, nr. 1473; E. Panaitescu, *Prefazione*, iunie 1938, în *EDR*, 8, 1938, p. IX, X;

¹⁷ *AAR*, 61 (1940-1941), București, 1942, p. 27-28.

¹⁸ *Enciclopedia...op.cit.*, p. 150, 196.

cu privire la organizarea și funcționarea instituției. Demersurile sale repetate nu păreau deloc ilogice și singulare în împrejurarea în care, problema sistării parțiale ori totale a activității și evacuarea ei propriu-zisă, se puneau acut în vara anului 1943 din pricina mersului evenimentelor.

Rezoluția finală privind urgentarea actului închiderii Școlii și repatrierea membrilor ei includea un pasaj care stipula rămânerea la fața locului a unui personal restrâns numeric (director, subdirector, secretar, bibliotecar), însărcinat să vegheze asupra valorilor materiale depozitate și să îi reprezinte științific personalitatea în dialogul cu lumea academică romană și italiană. Opinia frecvent vehiculată, conform căreia, în cazul ocupării Romei de către trupele anglo-americane, „Accademia di Romania” trebuia să solicite ocrotirea morală și protecția juridică a Sfântului Scaun, a determinat ca Vaticanul să manifeste predispoziția necesară. Gestul de bunăvoință fusese premers atât de faptul că edificiul de pe Valle Giulia găzduise numeroși stipendiați, arheologi, artiști, istorici, teologi, care au întreprins studii de specialitate în instituțiile catolice locale și au inițiat utile relații interumane și profesionale, cât și datorită insistențelor profesorului Em. Panaitescu, devenit între timp „consilier special” al Legației de pe lângă Curia Papală.¹⁹

În atari condiții total neprielnice, Școala rămânea lipsită de majoritatea tinerilor studioși, reînforși degrabă în țară, dar și amenințată de diminuarea mobilității ei științifice, îndeosebi în toamna și iarna anilor 1943-1944. Activitatea cu caracter public (conferințe, cursuri) a stagnat din aceleași motive, augmentată de seria restricțiilor legale impuse din cauza războiului. Unica disponibilitate de dialog efectiv cu lumea exterioară o constituia biblioteca, singura rămasă validă din cele ale tuturor organismelor acreditate în capitala Italiei, oferind necesarul de lectură pentru pregătirea unui infim număr de bursieri și cititori italieni. Prelegerile reduse la un număr restrâns de personalități reprezentative locale, compuse din specialiști arheologi, precum G. Calza, A. Collini, ori istorici de artă, ca M. Bettini, C. R. Morey, directorul Școlii americane, luau ades forma unor reuniuni intime, menite a permite menținerea normală a legăturilor cu lumea științifică și comunicarea unor aspecte privitoare la dezvoltarea relațiilor culturale și spirituale româno-italiene.

Situația dată făcând aproape imposibilă ființarea de sine stătătoare a instituției, conducerea ei a fost obligată, în debutul anului 1944, să sondeze termenii unei eventuale convenții de protecție juridică, morală și materială cu Sfântul Scaun. Semnatarii unui prim acord încheiat în șase puncte, S. Lambrino și B. Nogara, directorul general al monumentelor, muzeelor și Galeriei Pontificale, au prevăzut și notificat o soluție aplicabilă în caz extrem, și anume ca, în absența forțată a directorului ori subdirectorului, tandemul compus din profesorul G. Lugli și „secretarul” V. Vătășianu să poată îndruma destinele așezământului. Desigur că impedimentele create de starea de fapt generală au afectat existența personalului existent (Scarlat Lambrino, Sever Pop, Virgil Vătășianu, Dinu Adameșteanu), ca și a celor doi unici bursieri (Ion Guția, filolog și Iosif Iliu, pictor), întreaga activitate a instituției rămânând total paralizată între anii 1944-1945, dar și în continuare.²⁰

Rapoartele anuale înaintate de S. Lambrino atât Academiei Române, cât și Ministerului Educației Naționale, dezvoltau succint crâmpoșe importante ale situației resimțite de cei rămași în cadrul Școlii. Mesajul oficial redactat în 29 mai 1945 se referea la truda constantă a membrilor consemnați, dar și la reușitele celor din conducere, materializate într-un studiu al secretarului V. Vătășianu, teza de doctorat a bibliotecarului D. Adameșteanu, lucrarea „Gramatica limbii române”, a subdirectorului S. Pop (1901-1961) și seria de conferințe rostită de către semnatar la diferite societăți cultural-științifice din capitala Italiei.

¹⁹ G. Lăzărescu, *op.cit.*, 1996, p. 220-223, 225-226; *România - Vatican. Relații diplomatice*, Vol. I (1920-1950), București, 2003, p. 181, 217-220.

²⁰ AFVV, dos. *Roma...*, f.f.: adrese oficiale schimbate între S. Lambrino, B. Nogara și Mons. Montori: Roma, 3, 12 iunie și 24, 26 septembrie 1944; Roma, 17 octombrie 1944, S. Lambrino către V. Vătășianu; vezi și în *România-Vatican...op.cit.*, p. 273, 277, 281, 285, 286, 287, 295-296.

Memoriul pentru anii 1945-1946 menționa gradată remediare a situației generale și continuarea muncii cotidiene de cei patru membri din conducere și doi stipendiați. Programul de conferințe publice a fost reluat în luna mai 1946, găzduit de aceeași incintă a bibliotecii, și a inclus aportul unor binecunoscute personalități ale vieții culturale romane: B. Nogara, A. Grenier, directorul Școlii franceze, E. Sjöqvist, conducătorul Institutului suedez, A. Monteverdi, profesor la Universitatea din Roma, alături de contributorii interni instituției (S. Lambrino, S. Pop, V. Vătășianu). Cu toții au participat la reincluderea „Accademiei di Romania” în fluxul renașterii interferențelor benefice la nivelul organismelor străine din capitala Italiei. Se sublinia astfel demersul specialiștilor instituției în extinderea activității științifice, aflată în conexiune cu revigorarea altor organisme omonime (americană, engleză, franceză etc.), prin seria de conferințe publice și suita de lucrări în curs de elaborare.²¹

Un ultim tronson elaborat în funcție de elementele depistate, tinde să cuantifice numeric și să fixeze parametri existențiali ai celor 20 bursieri regăsiți în cursul anilor '40 belici și postbelici.

1940/1941: *Ciureanu, Petre* (?-), București, fil.-ist., Univ. Genova; 1940/1942: *Adameșteanu, Dinu* (1913-2004), București, arh.-ist., Școala Română, Roma; *Pascu, Ștefan* (1914-1998), Cluj, fil.-ist., Univ. Cluj; 1941/1942: *Barnea, Ion* (1913-2004), București, dr., arh.-ist., Muz. Naț. Antic.; 1942/1944: *Guția, Ioan* (1917-1948), Cluj, fil.-ist., Univ. Roma; *Iliu, Iosif* (1916-?), Cluj, art. pl., pictor, Roma.

Literatura de specialitate a abordat cu parcimonie subiectul evoluției rețelei de cultură și civilizație românească în Europa interbelică și a recunoscut în mod indubidabil efectul benefic manifestat de existența și acțiunea celor două Școli inaugurate la Paris și Roma, asupra continuității procesului făuririi segmentului elitei științifice autohtone, într-un modificat context geopolitic central și sud-est continental.

Fenomenul menționat de racordare la mari curente și orientări spirituale a fost semnificativ instituționalizat în debutul anilor '20 ai veacului XX, prin tocmai încercarea de a capta și difuza setul de valori occidentale, asimilat gradat de către generații de tineri studioși, în diferite centre ale lumii de origine latină, anglo-saxonă etc. Tentative de integrare și raliere au existat sporadic până atunci, la modul individual sau colectiv, dovadă fiind faptul că mulți dintre membrii inițiali ai Școlii Române din capitala Italiei și-au început ori desăvârșit studiile superioare, odată cu dobândirea titlului academic, în medii universitare germane și austriece (Șt. Bezdechi, V. Christescu, Berlin; D. Găzdaru, Marburg; Em. Panaitescu, München; N. Grămadă, V. Vătășianu, Viena etc.). După cum indiscutabil se manifestă apetitul de continuă perfecționare și în urma specializării la Roma, în intenția elaborării doctoratului sau a augmentării lui, la instituția omonimă din capitala Franței, îndeosebi pe durata anilor '20 și '30 interbelici (D. Popescu, V. Vasiliu; N. Corivan, soții Ecaterina și Radu Vulpe; D. M. Pippidi; D. Berlescu; Fr. Pall; Em. Condurachi, N. Lascu; I. I. Russu etc.). Neomițând faptul că mulți dintre acești cități istorici (arheologi, medievști, moderniști) și filologi, au beneficiat de minime repere conceptual-metodologice în legătură cu problematica de cercetat în cei doi ani de studii, aprofundată totuși prin intermediul tripticului contributiv alcătuit din lucrările realizate în interpretare proprie și inedită, din seria de conferințe de specialitate și expoziții de profil, dar și din suita de excursii de documentare științifică.

Tematica analizată și concretizată treptat, în spațiu și timp, în articole, studii și volume, a fost stabilită tocmai în funcție de domenii specifice unei tradiționale abordări hermeneutice înfățișată de un renumit corp de profesori și specialiști, italieni și străini, reuniți în instituții marcante ale peisajului cultural al Italiei interbelice: antichități clasice, arheologie, epigrafie, istorie, medie, modernă, științe auxiliare (arhivistică, cronologie, diplomatică, paleografie etc.).

²¹ AFVV, dos. *Roma*..., f.f.: Scuola Romana di Roma. Accademia di Romania. Programma delle Conferenze: februarie-maggio 1946: vezi și în *AAR*, 65 (1945-1946), București, 1947, p. 9-10: ședința din 15 iunie 1945: *Idem*, p. 260-263: ședința din 22 mai 1946.

Astfel că fracțiunile de elite intelectuale formate la Roma între anii 1921-1947, au generat la rândul lor un plus de acribă și doctă informație specializată, mulți dintre reprezentanții ei devenind veridici creatori de școală atât la scară restrânsă zonal/național (București, Cluj, Iași, arhive, institute de cercetare, muzee, universități etc.) și pe tărâmurile profesionale exact delimitate (arheologie romană, greco-bizantină, medievală, epigrafie latină clasică, științe speciale, istorie medie și modernă, istoria artei etc.), cât și în cea extinsă continental, prin diverse personalități afirmate în varii arii culturale, îndeosebi în epoca postbelică (D. Adameșteranu, D. Berea, R. Bordenache, Al. Busuioceanu, Gh. Caragăț, P. Ciureanu, E. Drăguțescu, I. Guția, P. Iroaie, C. Isopescu, S. Lambrino, Em. Panaiteșcu, S. Pop etc.).

Cu riscul angajat de a recurge la ierarhii arbitrar subiective, încercăm să eșalonăm pe câteva direcții tematice orientative, mănunchiul de însemnate figuri ale științei și culturii românești, care a beneficiat de o elevată informare și formare academică la Școala Română din Roma în perioada interbelică: I/ arheologie clasică și preistorică: D. Adameșteanu, I. Barnea, D. Berciu, E. Condurachi, C. Daicoviciu, Hortensia și Vladimir Dumitrescu, Gr. Florescu, M. Macrea, G. G. Mateescu, B. Mitrea, P. Nicorescu, Em. Panaiteșcu, D. Popescu, Gh. Ștefan, D. Tudor, soții Ecaterina și Radu Vulpe etc.; II/ istorie antică și filologie clasică: C. Balmuș, M. Berza, Șt. Bezdechi, O. Floca, N. Lascu, H. Mihăescu, Șt. Pașca, D. M. Pippidi, I. I. Russu; III/ istoria românilor: D. Berlescu, D. Bodin, G. Călinescu, N. Corivan, D. Ciurea, A. Decei, D. Găzdaru, N. Grămadă, C. Isopescu, Gh. Ivănescu, Al. Marcu, I. Moga, Fr. Pall, Șt. Pascu; IV/ istoria artelor: Al. Busuioceanu, V. Vătășianu; istoria arhitecturii: Șt. Balș, R. Bordenache, N. Cucu, Gr. Ionescu, N. Lupu, I. A. Popescu, H. Teodoru; pictură: D. Berea, Maria Cristea E. Drăguțescu, I. Iliu, N. Stoica; sculptură: Zoe Băicoianu, M. Constantinescu, C. Grosu .

Contribuția dirigitorilor instituției în decursul vremii (V. Pârvan, G. G. Mateescu, Em. Panaiteșcu, D. Găzdaru, S. Lambrino/S. Pop), a secretarului permanent G. Lugli, însoțit de cei doi cunoscuți „secundanți” (V. Vătășianu și Mihail Berza), în coroborare cu obolul științific manifestat de pleiada de iluștrii savanți italieni și străini aflați la Roma în anii interbelici, au făcut ca interacțiunea dintre idei și faptă să rodească oportun în planul raporturilor bilaterale româno-italiene, și nu numai, prin demersul constructiv al seriilor de bursieri care au investigat diverse subiecte din aria istoriei, filologiei și artelor frumoase.

Cu toții au probat necesitatea menținerii dialogului profesional și a perfecționării continue, în spațiu și timp, în credința întronării coexistenței mutuale între națiuni, bazată pe accentuarea primordialității virtuților culturii întregii umanități.

Școala Română de la Roma și prima ei serie de membri, pornită la drum în final de secolul XX, din inițiativa unor urmași ai cărturarilor împliniți elitist în epoca interbelică, reprezintă un grăitor mesaj și o sugestivă punte către mileniul trei viitor, în care România se implică prin oferta intelectuală a tinerilor studioși nutriend speranța deplinei lor validări într-un firesc mediu de civilizație și spiritualitate universală.

Teachers and scholars of the Romanian School in Rome in the interwar period

The evolution of interwar Romania has imposed its cultural and spiritual connection to the European guidelines. Fellows joined to qualitative phase accumulation in the two schools from the capital of France and Italy which have worked together on similar values in the facility certification of Latin origin. The representative character of Rome in terms of interference fields facilitated the generation of youth studies to investigate specific areas, to benefit from a series of scientific organizations and suite of scientists in approach to rediscover the component of valid elements of the European civilization. The author has illustrated this segment by a few samples of scholars, being stratigraphied for the interval between the years 1922/1924 - 1942/1944, which validated the need to maintain professional dialogue and continue scientific improvements in space and time.

RELATIILE DINTRE ORGANIZAȚIILE POLITICE ALE MINORITĂȚII MAGHIARE, GERMANE ȘI EVREIEȘTI DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Keywords: *Hungarian minority, Hungarian Party, parliamentary elections, electioneering, electoral fraud, democracy.*

Cuvinte cheie: *minoritate maghiară, partid maghiar, alegeri parlamentare, proces electoral, fraudă electorală, democrație.*

Obiectivul acestui studiu este analiza strategiei politice a organizațiilor politice ale diferitelor minorități naționale din România în perioada interbelică. În cazul studiului de față mă voi mărgini doar la o scurtă prezentare a formării partidelor politice ale minorităților naționale din România interbelică și voi pune mai mult accentul pe strategia lor politică, în special în ceea ce privește evoluția relațiilor dintre acestea. Nu mă voi implica nici în polemica definirii corecte minorităților respective ca minorități etnice, etno - culturale , minorități de limbă, rasă și de religie sau minorități naționale, deoarece această problemă nu figurează printre obiectivele acestui studiu și mai ales că este o problemă prea vastă, ca să poată fi dezbătută pe larg în cadrul acestuia¹. Am ales doar aceste trei minorități, deoarece acestea au avut cel mai important rol în viața economică, socială, culturală și politică a României interbelice.

Problema minorităților etnice și naționale în Europa Centrală și de Sud-est a fost foarte delicată și înainte de secolul XX., dar odată ajunși în acest secol, problemele se precipită cu o repeziciune incredibilă. Ultimii ani ai Monarhiei Austro-Ungare , confruntată cu grave probleme etnice au lăsat de înțeles, că această formă de guvernământ nu are viitor, dar venirea primului război mondial și destrămarea Monarhiei Austro-Ungare au creat probleme și mai serioase noilor formațiuni politice din zonă, cât și celor vechi, care au avut “norocul” să “moștenească” teritorii aparținând defunctei monarhii. Situația din Europa Centrală și de Sud-est a devenit foarte complicată și pentru că în această zonă de conviețuire îndelungată a mai multor etnii n-a permis organizatorilor Conferinței de Pace de la Paris (1919-1920) să traseze noile hotare delimitând clar grupurile etnice existente (și nici în cazurile posibile nu întotdeauna au respectat aceste hotare), și drept consecință statele din zonă au „intrat în posesia” unor mari grupuri etnice minoritare. Cehoslovacia, Regatul Sârbo - Croato - Sloven, Polonia și nu în ultimul rând și România au fost “beneficiarele” unor astfel de grupuri masive de minorități. Minoritățile din Cehoslovacia reprezentau 34,6 % din totalul populației. Situații asemănătoare avem și în alte două state : Polonia cu 31,2 % și România cu 28,8 %.² Pentru a sesiza gravitatea problemei să menționăm doar numărul total al minorităților din Europa Centrală și de Sud-est după Conferința

¹ Pentru această problemă vezi o prezentare scurtă, dar foarte interesantă în Ivan Adrian, *Stat, majoritate și minoritate națională în România (1919-1930) . Cazul maghiarilor și germanilor din Transilvania, teză de doctorat, manuscris, Cluj-Napoca, 2003, p.78-93.*

² Galántai József, *Trianon and the protection of minorities*, Budapest, 1989, p.14-20. De menționat că datele privind România sunt conform recensământului din 1930, deci putem afirma, că procentul în 1920 a fost și mai mare din cauza emigrării substanțiale a populației aparținând minorităților etnice. Numai în Ungaria au imigrat din România între 1918-1924 197.035 de persoane de naționalitate maghiară. Pentru detalii vezi: Mikó Imre, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, Budapest, 1941, p. 17-18.

de Pace de la Paris era de peste 32.000.000 și reprezenta peste 23,6 % din populația statelor implicate.³ Coreografiile acestei noi Europe Centrale și de Sud Est au sesizat această problemă și au încercat să remedieze, sau mai bine zis să preîntâmpine aceste probleme prin „Tratatul minorităților” care trebuia și a fost semnată de statele implicate în această problemă.⁴

Minoritatea maghiară din România a fost cea mai importantă din punct de vedere demografic, și, după cum vom vedea, a avut un rol destul de important în viața politică din România în perioada interbelică. Minoritatea maghiară în primii ani postbelici, a adoptat o atitudine politică pasivistă, pentru a ajuta, pe cât posibil, delegația maghiară de la Conferința de Pace de la Paris. O implicare activă în viața politică din România ar fi însemnat recunoașterea de facto și acceptarea noilor schimbări teritoriale survenite primului război mondial. Ori, atât liderii politici maghiari de la Budapesta, cât și cei ai maghiarilor din Transilvania și Banat, mai sperau la o schimbare a situației existente. Din aceste motive au hotărât să adopte o poziție politică pasivistă, care și-a pierdut logica după semnarea Tratatului de pace de la Trianon (4 iunie, 1920). Acum minoritatea maghiară din România a realizat că se situează în interiorul granițelor unui alt stat, se află în minoritate și trebuie să participe activ la viața politică din România, dacă vrea să-și îmbunătățească situația. Participarea activă în viața politică rămânea singura alternativă viabilă pentru ei.

Din aceste considerente la data de 9 ianuarie 1921 a luat ființă filiala din Cluj a Uniunii Maghiare cu scopul de a reprezenta minoritatea maghiară din România în relațiile ei cu statul și cu Liga Națiunilor⁵. Un avânt în plus curentului activist a fost dat de articolul-manifest al lui Kós Károly intitulat „Kialtó szó”⁶ („Glasul care strigă”) apărut la 23 ianuarie 1921, care încerca să mobilizeze minoritatea maghiară încă amețită de noile schimbări teritoriale și care refuza să accepte realitatea existentă. Însă o parte a liderilor maghiari, în special cei care au jucat un rol politic în fosta Monarhie Austro-Ungară (Grandpierre Emil, Ugron István, Bethlen György), nu erau adepții acestei tendințe activiste și doreau satisfacerea cererilor minorității maghiare cu ajutorul opiniei publice internaționale. Adepții activismului politic nu erau de acord cu această tactică și au înființat la Huedin la data de 5 iunie 1921 Partidul Popular Maghiar (Magyar Néppárt), avându-l ca președinte pe avocatul Albrecht Lajos și ca secretar pe Kós Károly⁷. Avem de a face cu primele divergențe pe plan politic din interiorul minorității maghiare din România.

Această acțiune separatistă a Partidul Popular Maghiar a creat îngrijorări serioase grupării conservatoare care punea bazele Uniunii Maghiare, dar, până la urmă, diferențele au fost înlăturate și după o îndelungă pregătire, la 6 iulie 1921 a luat ființă Uniunea Maghiară avându-l ca președinte pe baronul Jósika Samu, președinte executiv fiind Haller Gusztáv, iar vicepreședinți Ugron István, Grandpierre Emil, Béldy Kálmán, Ferenczy Géza, Albrecht Lajos. Secretar a devenit Kós Károly⁸. După cum se poate observa, diferențele de opinie din sânul minorității maghiare au fost înlăturate și în Uniunea Maghiară au fost incluși, chiar în funcții de conducere (Albrecht Lajos vicepreședinte, Kós Károly secretar) și susținătorii activismului politic, fondatorii Partidului Popular Maghiar. Activitatea Uniunii Maghiare nu a fost prea îndelungată, deoarece, a fost suspendată de autoritățile române la data de 30 octombrie 1921 conform unui vechi decret ministerial maghiar care interzicea asocierea politică pe baze etnice. Această decizie a dus din nou la fărâmițarea politică a minorității maghiare.

³ Galántai József, *op.cit.*, p.14-20.

⁴ Polonia, Cehoslovacia și Grecia l-au semnat la 10 septembrie 1919, Regatul Sârbo-Croato-Sloven la 5 decembrie 1919, România, după mai multe tergiversări, la 9 decembrie 1919. Pentru detalii vezi: Galántai József, *op.cit.*, p.53-89.

⁵ Mikó Imre, *op.cit.*, p. 17-19.

⁶ Kós Károly, *Kialtó szó*, Kolozsvár, Lapkiado Rt., 1921; vezi textul în limba română *Maghiarii din România și etica minoritară*, edit. Nastasă Lucian, Salat Levente, Cluj, 2003, p. 45-51.

⁷ Mikó Imre, *op.cit.*, p. 20-23.

⁸ *Ibidem*, p. 24.

Astfel, Partidului Popular Maghiar, care propaga cu mare dârzenie activismul politic, odată cu apropierea alegerilor din 1922 și-a reînceput activitatea și a organizat la 15 ianuarie un congres național la Cluj, unde l-a ales ca președinte pe Kecskeméthy István, profesor la Teologia Reformată din Cluj. Pe 12 februarie, tot la Cluj, a luat ființă Partidul Național Maghiar, avându-l ca președinte pe episcopul unitarian Ferencz József și ca secretar pe Székely Endre. Ulterior, la 5 august 1922 președinte a fost ales adevăratul creator al mișcării, Grandpierre Emil⁹. Minoritatea maghiară din România era din nou divizată. Până la urmă, grație puterii de convingere a lui Jósika Samu, minoritatea maghiară s-a prezentat la urne unitar sub steagul Uniunii Maghiare. Dar până la crearea unui partid unic, care să reprezinte interesele minorității maghiare drumul era lung și anevoios. Uniunea Maghiară a fost din nou suspendată de autorități și Partidul Național Maghiar încerca să îi suplinească lipsa. Avea însă un concurent de seamă în Partidului Popular Maghiar.

Diferențele dintre cele două grupări politice au fost până la urmă aplanate și la data de 28 decembrie 1922, prin fuziunea Partidului Popular Maghiar cu Partidul Național Maghiar a luat ființă Partidul Maghiar, ca organizație politică a tuturor maghiarilor din România¹⁰. Președinte a fost ales Jósika Samu. Astfel, minoritatea maghiară din România avea în sfârșit un reprezentant unic în viața politică.

Dar probleme o să mai apară cu diferitele tentative disidente ale unor lideri nemulțumiți cu rolul lor în Partidul Maghiar și cu direcția în care se îndreaptă acesta. Cele mai periculoase dintre acestea au fost Partidului Popular Maghiar, reînființat în 1927, și Uniunea Economică Maghiară (Magyar Gazdasági Szövetség/Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület), sau Partidul Maghiar al Micilor Agrarieni (Magyar Kisgazdapárt/Magyar Parasztpárt)¹¹ înființat în 1933. La acestea se mai adăuga Madosz (Magyar Dolgozók Szövetsége) și grupurile disidente ale lui Krenner Miklós sau Bernády György, cât și grupul din jurul lui Bánffy Miklós.¹²

Toate aceste grupuri disidente și partide politice au avut darul de a crea confuzie în rândul electoratului maghiar și de a îngreuna activitatea Partidului Maghiar, care, în pofida tuturor criticilor aduse de specialiști și de contemporani, a fost organizația politică reprezentativă a minorității maghiare din România și a jucat cel mai important rol nu numai dintre partidele minorității maghiare, cât și dintre toate partidele minoritare, atât din punct de vedere cantitativ (la alegerile din 1928, considerate de specialiști cele mai „curate” din perioada interbelică¹³, a ocupat locul doi după Partidul Național Țărănesc, devansând chiar și Partidul Național Liberal), dar și din punct de vedere calitativ. Deputații și senatorii Partidului Maghiar, chiar dacă au fost deseori acuzați, că provin din vechea elită politică a Austro-Ungariei și reprezintă interesele nobilimii maghiare, au fost personalitățile reprezentative ale intelectualității maghiare, cu o pregătire ireproșabilă și cu o activitate pe măsură în cadrul Parlamentului României. Cu toate acestea, ei au fost deseori priviți cu neîncredere, acuzați de tendințe revizioniste, ceea ce le-a subminat deseori credibilitatea.

Minoritatea germană din România avea unele dezavantaje față de cea maghiară, mai ales datorită handicapului numeric și a răspândirii ei pe un teritoriu foarte extins, de la germanii din Bucovina, la șvabii din Banat și Crișana, până la sașii din Transilvania. Aceasta reprezenta

⁹ *Ibidem*, p. 26.

¹⁰ *Ibidem*, p. 40-41.

¹¹ Din cauza utilizării a mai multe denumiri în literatura de specialitate pentru aceeași formațiune politică, deosebirile fiind cauzate de durata lor efemeră, de problemele traducerii lor în limba română, cât și de schimbarea frecventă a denumirii acestora dau mai multe variante apărute în literatura de specialitate. Miko Imre utilizează „Magyar Parasztpárt”, pe când Virgil Pană „Magyar Kisgazdapárt”. Pentru detalii vezi Mikó Imre, *op.cit.*, 166-167 și Pană Virgil, *Minoritățile etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*, Tg-Mureș, 1996, p. 104-105; Bárdi Nandor, *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*, in *Regio*, 1996, 3, p. 155-159.

¹² Mikó Imre, *op.cit.*, p. 166-167; Bárdi Nandor, *op.cit.*, p. 158-159.

¹³ Dogan Mattei, *Dansul electoral în România interbelică*, în *Revista de cercetări sociale* 1995, nr. 4, p. 5-17.

un dezavantaj din punctul de vedere al organizării politice și a câștigării a cât mai multe locuri în Parlament, dar avea și un avantaj enorm, care contrabalansa situația : din cauză că minoritatea germană din România nu reprezenta un procent atât de mare ca minoritatea maghiară și mai ales faptului, că minoritatea germană nu era expusă unor tendințe revizioniste din simplul motiv, că patria-mamă nu era în apropierea granițelor României, aceștia beneficiau de o încredere sporită față de minoritatea maghiară.

Din aceste cauze, liderii politici români erau mult mai dispuși să colaboreze și să facă concesii minorității germane, decât celei maghiare, care, în ochii unor politicieni români, nu dispunea de „prezumția de nevinovăție” și erau mereu suspectați de tendințe revizioniste.

În octombrie 1918, Comitetul Central al Partidului Național Săsesc și-a reluat cu intensitate activitatea, după stagnarea din timpul războiului. Pe baza Hotărârii de la Mediaș, sașii și-au continuat viața politică în cadrul statului român, păstrându-și intacte vechile organizații¹⁴. La începutul anului 1919, organele politice săsești au trecut printr-o mică criză datorată faptului, că liderii politici ai minorității germane sufereau de o criză de încredere. Apropierea primelor alegeri parlamentare de după război i-a determinat pe liderii sașilor să înceapă organizarea politică a tuturor germanilor din România. La propunerea liderilor bucovineni Alfred Kohlruss și Alois Lebouton, au convocat la 8 iunie 1919, la Sibiu, o conferință care a hotărât formarea unei organizații politice germane unice¹⁵. Astfel s-au pus bazele Uniunii Germanilor din România (Verband der Deutschen in Rumanien), organizația politică a întregii minorități germane din România. Rolul principal în crearea acestei formațiuni politice l-au avut Adolf Schullerus, președintele Consiliului Național Săsesc, Hans Otto Roth, secretarul Consiliului Național Săsesc, Rudolf Brandsch și alți lideri sași de la Sibiu¹⁶. Nucleul Uniunii Germanilor din România, după cum se poate observa, o constituiau sașii, atât datorită experienței politice și organizatorice, cât și datorită poziției lor centrale din punct de vedere geografic.

La 21 noiembrie 1919, cei 11 reprezentanți ai sașilor în primul parlament al României Mari, împreună cu cei 10 parlamentari șvabi și cu reprezentanții germanilor din Bucovina și Basarabia au format Partidul Național German din România Mare (Deutsche Volkspartei in Grossrumanien), care era de fapt grupul parlamentar al celor 26 de aleși ai minorității germane din România. Președintele partidului a fost ales Rudolf Brandsch, vicepreședinte senatorul șvab Karl von Moller, iar secretar Hans Otto Roth¹⁷.

În septembrie 1921, la Cernăuți, s-a definitivat acțiunea de constituire a Uniunii Germanilor din România Mare (Verband der Deutschen in Grossrumanien), care reunea comunitățile germane din Transilvania, Banat, Bucovina, Basarabia și Vechiul Regat. Aceasta își propunea să coordoneze acțiunile politice ale organizațiilor naționale ale sașilor, șvabilor și germanilor din România Mare¹⁸. Și aici se poate sesiza dominația sașilor din Sibiu, președintele uniunii fiind ales Rudolf Brandsch, iar Hans Otto Roth secretar.

În cazul minorității evreiești din România prima dată trebuie să discutăm despre Uniunea Evreilor Pământeni (U.E.P.), care, deși nu era un partid politic, a avut un rol covârșitor în organizarea evreilor din România, fiind prima și cea mai importantă organizație a iudaismului român. În 1919 și-a sfârșit aderenții să se abțină de la alegeri, deoarece nici un partid politic nu-și luase un angajament pentru apărarea intereselor evreiești. În 1920, în pofida distanței ideologice care o separa de Federația Sionistă, Uniunea Evreilor Pământeni a acceptat propunerea acesteia de a se prezenta pe o listă comună la alegeri, constituind *Blocul Evreiesc*. Contrar așteptărilor, rezultatele au fost modeste și nici unul din candidați nu a fost ales. Unitatea dintre

¹⁴ Vasile Ciobanu, *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni. 1918-1944*, Sibiu, 2001, p. 159-160.

¹⁵ Pană Virgil, *op.cit.*, p. 139; Vasile Ciobanu, *op.cit.*, p. 160.

¹⁶ Vasile Ciobanu, *op.cit.*, p. 160.

¹⁷ *Ibidem*, p. 162.

¹⁸ Pană Virgil, *op.cit.*, p. 141; Vasile Ciobanu, *op.cit.*, p. 166.

unioniști și sioniști a fost efemeră, iar pentru alegerile din 1922, Uniunea Evreilor Pământeni a adoptat o politică față de care va rămâne întotdeauna fidelă: a semna pacte electorale cu partide politice românești și a se opune creării unui partid evreiesc¹⁹.

La 20 februarie 1923 Uniunea Evreilor Pământeni s-a transformat în *Uniunea Evreilor Români*, avându-l ca președinte pe Wilhelm Filderman²⁰, dar a refuzat să se transforme într-un partid politic, preferând acordurile electorale cu diverse partide românești și respingând pe cele cu partidele minorităților naționale.

Liderul sionist A.L.Zissu cerea încă din 1919 crearea unui partid evreiesc, dar această idee a devenit populară abia după 1924. Doi ani mai târziu, la 4 februarie 1926, s-a format la București primul *Club Național Evreiesc*, reunind aderenți de toate tendințele sioniste. În 1928, odată cu intrarea în parlament a patru sioniști, aceștia au format *Clubul parlamentar evreiesc*.²¹ În 1930 s-a format *Partidul Evreiesc* din Regat, care s-a transformat la 4 mai 1931 în *Partidul Evreiesc din România*. La alegerile din iunie 1931 a obținut 64.193 voturi (2,19%), și cinci mandate²². La alegerile din iulie 1932 au obținut 2,26% și tot cinci mandate.

Primul congres al *Partidul Evreiesc din România* a avut loc la data de 7 noiembrie 1933. Crearea *Partidul Evreiesc din România* a nemulțumit Uniunea Evreilor Români, dar și pe liderii Partidului Maghiar, deoarece ambele formațiuni au pierdut o parte a bazei lor electorale (evreii din Transilvania erau considerați maghiari de către Partidului Maghiar, și o parte din ei chiar se declarau „evrei unguri”)²³.

Minoritățile naționale din România, deși, teoretic aveau aceleași scopuri și interese, adică revendicarea drepturilor minorităților naționale, au ales strategii politice diferite pentru asigurarea victoriei. O colaborare strânsă între ele ar părea la prima vedere logică, normală și binevenită, dar situația nu a fost atât de simplă. Deoarece procentul minorităților naționale din România Mare era de 28 %²⁴, din care marea majoritate era reprezentată de cele trei minorități sus – menționate, realizarea unui *bloc minoritar* ar fi reprezentat o forță remarcabilă în viața politică românească. Interesele organizațiilor politice ale minorităților, cât și abilele manevre politice ale partidelor românești (mai ales ale Partidului Național Liberal, a Partidului Național Țărănesc și a Partidului Poporului) au zădărnicit această posibilitate.

Organizațiile politice germane și evreiești nu doreau să se expună acuzației de irenden-tism, ce ar fi decurs dint-o alianță cu Partidul Maghiar. Fiecare partid al minorităților naționale avea altă strategie politică. *Partidul Evreiesc din România* era de altfel în conflict deschis cu Partidul Maghiar din cauza competiției lor de a câștiga voturile evreilor maghiari, și candida la alegeri singură. *Uniunea Evreilor din România* prefera acordurile electorale cu diverse partide românești și respingând pe cele cu partidele minorităților naționale. Minoritatea germană, respectând tradițiile sale în domeniu, se baza pe înțelegeri electorale cu partidele la guvernare (mai ales cu liberalii), încercând în acest fel să câștige cât mai multe drepturi minorității germane. Această politică a fost favorizată și de partidele românești (mai ales de liberali), care încercau să împiedice orice solidarizare a minorităților naționale din România și să submineze pozițiile minorității maghiare cu ajutorul celei germane. Acest „realpolitik” al minorității germane a fost vehement contestat de liderii minorității maghiare din România, dar până la urmă nu poate fi condamnată unilateral, deoarece ei au făcut ce credeau de cuviință pentru a asigura interesele minorității pe care o reprezentau și au avut rezultate mai mari, decât reprezentanții minorității maghiare.

¹⁹ Carol Iancu, *Evreii din România 1919-1938. De la emancipare la marginalizare*, București, 2000, p. 214-216.

²⁰ *Ibidem*, p. 216.

²¹ *Ibidem*, p. 220.

²² *Ibidem*, p. 220.

²³ *Ibidem*, p. 223.

²⁴ Galántai József, *op.cit.*, p. 14-20.

Minoritatea maghiară a avut o poziție totalmente diferită. Între 1918 și 1922 a adoptat o poziție pasivistă, sperând într-o finalizare mai favorabilă a Conferinței de Pace de la Paris, iar șocul semnării tratatului de la Trianon a creat mare confuzie în elita politică a ei. Până la urmă, treziți la realitate după acest șoc, au început crearea organizațiilor politice ale minorității maghiare, dintre care Partidul Maghiar a devenit cea mai puternică. Acesta între 1922 și 1928 a avut o strategie asemănătoare cu cea a minorității germane și evreiești, semnând acorduri electorale cu partidele românești, cu o marea deosebire, prin faptul că au refuzat din start orice colaborare cu Partidul Național Liberal. Acest refuz de colaborare cu Partidul Național Liberal s-a datorat faptului, că întotdeauna liberalii au fost cei mai “zgârciți” în promisiuni. Singura personalitate a Partidului Maghiar, care era adeptul de neclintit al pactului cu liberalii a fost Bernády György, dar nu a fost în stare să schimbe strategia politică a partidului. El era convins, că doar un acord ferm cu Partidul Național Liberal, forța dominantă a vieții politice interbelice, va aduce avantaje durabile minorității maghiare. Ceilalți lideri ai Partidului Maghiar, în special președintele Ugron Istvan, erau adepții acordurilor cu Partidul Poporului și Partidul Național Țărănesc.

În această perioadă trebuie de remarcat, că avem singurul acord electoral dintre două partide politice ale minorităților naționale din România interbelică. Deoarece liberalii promiteau doar mandate, nu și ameliorarea situației minorităților, Partidul Maghiar a finalizat negocierile cu Uniunea Germanilor. Astfel, în iunie 1927 liderii celor două organizații, Bethlen György și Hans Otto Roth, au semnat acordul electoral²⁵. Acest unic acord electoral între Partidul Maghiar și Uniunea Germanilor nu a avut efectul scontat din cauza fraudei electorale masive a Partidului Național Liberal. Partidul Maghiar a câștigat 10 locuri în Camera Deputaților, iar Uniunea Germanilor 5, dar locurile au fost reîmpărțite ulterior conform protocolului semnat: 8 pentru maghiari, 7 pentru germani (deși minoritatea maghiară era de două ori mai numeroasă, decât cea germană). În Senat Partidul Maghiar a câștigat un singur mandat (în legislativul precedent au avut 12 senatori!), iar Uniunea Germanilor 2 mandate. „Blocul minoritar” nu a avut efectele scontate pentru nici unul dintre semnatori (mai ales datorită fraudei electorale), iar în anul următor s-a destrămat datorită faptului, că Uniunea Germanilor a încheiat un acord electoral cu Partidul Național Țărănesc, proaspăt ajuns la putere.

Considerând, că acordurile electorale n-au avut rezultatele dorite, începând din 1928 Partidul Maghiar s-a prezentat la alegeri pe listă proprie, pe când Uniunea Germanilor, Uniunea Evreilor din România și Partidul Evreiesc din România au rămas adepții acordurilor electorale cu partide românești.

Colaborarea dintre organizațiile politice ale minorităților naționale din România interbelică au fost îngreunate pe de o parte de strategiile politice diferite (spre exemplu, refuzul Uniunii Evreilor din România de a semna acorduri electorale cu organizații politice ale minorităților naționale, orientarea aproape permanentă a organizațiilor politice germane și evreiești către partidele de la guvernare, sau aproape permanenta neîncredere a elitei politice a minorității maghiare în Partidul Național Liberal, etc.), pe de altă parte de conflictele de interese dintre aceste organizații minoritare (spre exemplu competiția dintre Partidul Maghiar și Partidul Evreiesc din România pentru câștigarea voturilor “evreilor maghiari” din Transilvania, sau dintre Partidul Maghiar și Uniunea Germanilor pentru a câștiga sprijinul șvabilor maghiarizați din Banat și Crișana, etc.), dar și de “implicarea” partidelor politice românești, care încercau să împiedice consolidarea politică a minorităților prin diferite acțiuni diversive (spre exemplu în 1925 Partidul Național Liberal a reușit să atragă în rândurile sale o grupare a șvabilor în frunte cu deputatul Michael Kauch²⁶; sau Partidul Poporului al lui Averescu, încercând să se extindă și în Transilvania, a căutat aderenți în cadrul minorității germane, convingând un sas din Seleuş, de

²⁵ Mikó Imre, *op.cit.*, p. 70-71; Bárdi Nándor, *op.cit.*, p. 158-159.

²⁶ Vasile Ciobanu, *op.cit.*, p. 174.

lângă Sighișoara, să candideze pe lista guvernamentală, care chiar a încercat crearea unei Uniuni Țărănești - *Bauerbund*, dar ideea a fost vehement combătută de presa germană, spre a nu periclita unitatea sașilor²⁷; sau încercări asemănătoare ale Patidului Național Țărănesc în rândurile minorității maghiare, etc.).

La acestea se mai adaugă politica ușor „antiminoritară” a unor organizații politice românești și lideri politici români. Cât de sincere erau aceste sentimente mai ales față de minoritatea maghiară din România, pe care o acuzau mereu de iredentism (și nu se poate nega, că existau maghiari care împărtășeau asemenea sentimente, dar o generalizare este foarte periculoasă!), greu putem sesiza și analiza, dar este de remarcată o discuție pe această temă la data de 22 iulie 1933 dintre Președintele Consiliului de Miniștri, Al. Vaida-Voievod și ambasadorul Ungariei la București, cu ocazia căreia Al. Vaida-Voievod afirmă că este convins de faptul, că o mare parte a politicienilor români, cât și liderii minorității maghiare duc această politică (cu accentuată tentă naționalistă) numai din rațiuni pur electorale.²⁸ Această problemă nu poate fi clarificată din prisma unei singure declarații și nu este obiectivul meu să-l clarific, dar este cert faptul, că o colaborare între partidele politice ale minorităților naționale a fost aproape inexistentă din cauza faptului, că minoritatea maghiară din România a fost mereu acuzată de iredentism, ceea ce a îndepărtat celelalte partide ale minorităților naționale de ea. Exceptând singurul acord electoral din iunie 1927 dintre Partidul Maghiar și Uniunea Germanilor, nu avem alte concretizări ale colaborării dintre organizațiile politice ale minorităților naționale din România, fiecare dintre ele încercând să-și urmeze propriul drum, să-și aplice propria strategie politică, care în multe cazuri a contravenit intereselor celorlalte minorități.

Relations between the Hungarian, German and Jewish political organizations in inter-war Romania

Abstract

The Romanian Parliament elections during the interwar period were highly animated especially due to the countless methods and possibilities of vitiation of the results. Each political party had at its disposal such instruments and methods, but they were most effectively used by the governing party which was responsible for organizing the elections. We may witness a permanent governmental pressure (censorship, curfew, the use of the army, the police, and the gendarmerie in order to prevent access to the ballot boxes for the opposition's electors or to intimidate them or arrest the representatives of the opposition, use large quantities of alcohol to influence the voters, etc.) These methods created a remarkable oscillation of the numbers of votes (and parliamentarians) of some governing parties at given elections which on other occasions fell into the opposition. The most eloquent of such cases is that of the National Liberal Party, which in 1920 was in the opposition. It had received 6,8% of the votes, but in 1922 it was called to power a couple of weeks before the elections and won 60,3% of the votes, dropping down to 7,3% in 1926 only to rise once more to 61,7% and drop again down to 6% in 1928.

In such an electoral context it is very interesting to follow the political strategies of the Hungarian Party. The Hungarian minority from Romania was constantly stigmatized, being accused of iredentism, and at times considered to have been even communists. This marked also the political strategies of the Hungarian Party which, although wanted to make a common front of the minorities (germans, israelits), these kept away from a possible association with *iredentists*, thus being able to make a short term alliance only with the German Party in 1927. The Romanian political parties avoided also an alliance with the Hungarian Party, exception was only the People's Party, which did not have a very big or stable electoral. Due to these reasons the Hungarian Party was forced to fight for the rights of the Hungarian minority without allies.

²⁷ *Ibidem*, p. 165.

²⁸ Vezi Magyar Országos Levéltár (Arhivele de Stat ale Ungariei), fond: Külügyminisztérium (Ministerul de Externe), K-63, 241. csomo, 27 / 4 tetel – 1933, 933. sz.

CÂTEVA PREMISE PRIVIND VIZITA LUI NIXON ÎN ROMÂNIA

Keywords: *Richard Nixon, Nicolae Ceaușescu, United States, Cold War, diplomacy*

Cuvinte cheie: *Richard Nixon, Nicolae Ceaușescu, Statele Unite, Războiul Rece, diplomatie*

Fără îndoială, vizita președintelui Richard M. Nixon din 1969 a avut un impact considerabil asupra dezvoltării afacerilor externe românești. A avut loc într-un anumit context al Războiului Rece, în perioada denumită în mod convențional „détente”, un context internațional în care țările mai mici din jurul celor două superputeri încearcă să se afirme și într-un alt plan decât cel al satelitului unei alte țări. Nu era altfel nici în cazul României unde conducătorul țării, Nicolae Ceaușescu, a promovat imaginea unei politici independente de Uniunea Sovietică, natura acestor mișcări fiind dezbătute pe larg în prezent de către experți în relații internaționale și analiști politici. Întrebarea se pune în felul următor: oare cum se poate caracteriza politica externă a României în perioada ceaușistă? Este vorba de politică de independență reală de Uniunea Sovietică, de o politică de independență formală, de autonomie sau a rămas pur și simplu un satelit? Această problemă este dezbătută și de cartea lui Aurel Brown, care susține că nu poate fi vorba de independență în cazul diplomației românești, numai de autonomie în acțiuni, deoarece România a rămas tot timpul membru al Tratatului de la Varșovia și a Pieței Comune, însă chiar el admite într-un pasaj că la comandă sovietică România a fost criticată de presa est-europeană pentru recunoașterea Germaniei de Vest¹. Care este însă atunci explicația? Pentru a înțelege acest lucru trebuie trecut în revistă politica externă a României comuniste, cu mișcările majore ale acesteia.

Cert este că în urma stalinizării brutale a României și politica externă a României a fost subordonată intereselor Uniunii Sovietice într-un cadru monolitic, lucru care se va schimba însă treptat după moartea lui Stalin². În condițiile climatului de confruntare, deși SUA niciodată n-a avut o imagine negativă la nivelul mentalului colectiv a românului simplu, totuși, în propaganda oficială, SUA este privită ca un inamic. Față de acesta, primii ani ai domniei lui Ceaușescu aduc o schimbare importantă.

Comuniștilor români le-a convenit îndepărtarea Chinei de Uniunea Sovietică și răcirea relațiilor acestora, deoarece se putea manifesta puțin mai liber în cadrul blocului comunist astfel încât să evite intervenția militară sovietică, nepunând însă în pericol natura regimului. În România dejistă n-au avut loc evenimente de genul revoluției din Ungaria din 1956, și zvâcnirile acestuia pe planul diplomației nu reprezentau sub nici o formă un pericol asupra comunismului sau a Uniunii Sovietice, ce a putut să permită acestei țări o oarecare autonomie în acțiuni³. Deoarece România era înconjurată din toate părțile de alte țări socialiste, nu exista riscul că comunismul autohton va pieri din cauza unor acțiuni combinate a forțelor anticomuniste din țară și a Occidentului, iar posibilitatea rezistenței antisovietice era și ea redusă. Astfel Dej a delegat

¹ Aurel Braun, *Romanian Foreign Policy since 1965. The Political and Military Limits of Autonomy*. New York, Praeger Publishers, 1978, p. 11.

² Roger Kirk, Mircea Răceanu, *România împotriva Statelor Unite. Diplomația absurdului. 1985-1989*. București, Editura Silex, 1995, p. 14.

³ Braun, *op. cit.*, p. 110.

ambasador în Albania în 1963, când toate celelalte țări est-europene boicotau această țară la ordin sovietic⁴. Totodată se fac și primele mișcări spre Occident. Un moment important din acest punct de vedere are loc în aprilie 1964, când Comitetul Central al partidului comunist din România afirma că România este un stat neutru în disputa sino-sovietică și că dorește să stabilească și să dezvolte relații comerciale cu toate țările de pe glob, indiferent de natura regimului lor social⁵. În ceea ce privește manifestarea României pe plan politic extern, se poate spune că nu se comporta ca vasal sovietic, dar nici ca unul chinez. Acest lucru este vizibil mai ales în ședințele ONU, unde își manifestă simpatia față de acele țări pe care le considera progresiste în perspectivă socialistă. Astfel România votează împreună cu Uniunea Sovietică primirea Angolei în cadrul Națiunilor Unite, în timp ce China nu participă la vot. Pe de o altă parte, când trebuia criticată invazia Cambodgiei de către Vietnam, România va vota împotriva Uniunii Sovietice, alături de China și Statele Unite⁶. Este adevărat însă și faptul că acest lucru se întâmplă spre sfârșitul anilor șaptezeci, în anii șaizeci încă votul românesc nefiind prea diferit de cel sovietic. Până în 1967 o singură dată a votat reprezentantul României în mod diferit de cel sovietic, în cazul tratatului de proliferare a armelor nucleare. Nu se poate spune însă nici că România n-ar fi practicat în această perioadă o diplomatie spectaculoasă, fiind primul stat european care a stabilit legături cu Frontul de Eliberare a Palestinei și care cere împreună cu Uniunea Sovietică ca PLO-ul să poată participa la ședințele Consiliului de Securitate al ONU. Pe planul cooperării europene România are în 1965 un proiect de stabilire a unui bloc format din statele mici europene⁷.

Pe de altă parte, România reprezenta interes pentru politica Statelor Unite, dar nu unul major. O dată cu asumarea rolului de putere globală, Statele Unite ale Americii trebuia să țină cont de realitățile din diferitele regiuni ale lumii, între care și de cele din Europa de Est, zona de influență a marelui rival, Uniunea Sovietică. În perioada de început a Războiului Rece, după ce se producea stalinizarea țărilor mici din Europa centrală și de est, conform principiului de *containment*, Statele Unite tratau România comunistă ca fiind o parte integrantă a blocului sovietic, deci inamic clar. Din această cauză, una din principalele direcții a politicii SUA în acești ani era slăbirea economică a URSS și a sateliților acestuia⁸. Cu timpul însă acest lucru s-a schimbat, politica SUA a devenit mai nuanțată, și o dată cu conferința la nivel înalt de la Geneva, a devenit vizibil mai flexibilă⁹, una din consecințe fiind că multe țări, între care și sateliți sovietici, vor fi admiși în această perioadă în ONU. Mai ales doctrina Eisenhower, devenită celebră prin termenul *rollback* va fi avea care va introduce dinamism în relațiile SUA cu țările socialiste din Europa, precum și o mult mai mare atenție față de manifestările și tradițiile specifice ale acestora, care erau percepute ca o posibilă unealtă în slăbirea influenței sovietice din interior. Între altele s-a trezit și interesul față de România, despre care Kennan scrie într-o telegramă din 1952:

*„...dintre toate națiunile satelite (Uniunii Sovietice n. n.) națiunea română este cea care are cele mai puțin bune sentimente față de Kremlin. Dar situația este reciprocă. Iar sovieticii îi tratează ca atare”*¹⁰.

Aceste referiri puteau să trezească sentimentele de simpatie ale celor care făceau politica de externă pentru America, dar nu se poate spune că România ar fi fost un caz izolat. Unii aveau

⁴ Braun, *Ibidem*, p. 4-5.

⁵ Kirk, Răceanu, *op. cit.* p. 15.

⁶ R. Weiner, *Romanian Foreign Policy and the U. N.*, New York, Praeger Publishers, 1984, p. 22.

⁷ Weiner, *Ibidem*, p. 45.

⁸ Liviu Țărău, *În căutarea României: Recomandările făcute Departamentului de Stat de către Robert H. Thayer, ministrul SUA la București la încheierea miniunii sale în România (februarie 1958). în România și relațiile internaționale...*, p. 228.

⁹ *Ibidem*, p. 229.

¹⁰ Moscow Dispatch No 1363, 4 June 1952 to Secretary of State, Library Of Congress. Records of the US Department of State "Internal Affairs of Romania 1950-1954". Decimal File 866. Reel No 5, apud Liviu Țărău, *op. cit.*, p. 230.

simpatii deosebite față de Polonia și Cehoslovacia, aceste țări fiind considerate de multă vreme aliații Occidentului, „băieți buni”, care prin brutalitatea Armatei Roșii au fost nevoiți să fie parte a blocului socialist; Iugoslavia lui Tito, deși conducătorul acestuia era la rândul lui un dictator sângeros, era percepută încă din 1948 ca fiind o țară mai bună decât toate celelalte, deoarece Tito a avut curajul să i se opune lui Stalin, iar propaganda care se făcea imaginii iugoslave era una în general pozitivă în Occident; Ungaria a căpătat o simpatie enormă în urma revoluției din 1956, înăbușită cu brutalitate în sânge de către tancurile sovietice; și așa mai departe. Percepția României se schimbă în foarte bine mai ales în anii șazizeci.

Fără îndoială, politica lui Ceaușescu de a încerca să fie cât mai vizibil pe planul politicii mondiale a contribuit într-o foarte mare măsură în atragerea atenției SUA asupra României. Conform lui Weiner, personalitatea lui Ceaușescu domina politica externă, ridicându-se asupra diferitelor grupuri de interese, și acest lucru era cu atât mai vizibil, cu cât Ceaușescu iubea întâlnirile de vârf și diplomația la nivel global¹¹. Acest lucru nu izvora neapărat din dorința de a aduce schimbări în bine asupra României, ci a avut un mare rol și ambiția individuală, acea grandomanie care a devenit insuportabilă spre sfârșitul anilor optzeci. De fapt, multe din practicile lui Ceaușescu nu erau originale, ci preluate de la alți, care puteau servi ca drept model: Stalin, Hrușciiov sau Tito. De exemplu, diplomația „zburătoare”, călătoriile lungi cu avionul care culminau la destinație cu o primire grandioasă, era introdusă în politica mondială de Hrușciiov. Ceaușescu putea să aibă ca model și pe ministrul de externe din anii interbelici, diplomatul de mare valoare, Titulescu, care, deși era reprezentantul unei țări mici, putea să asume datorită calităților lui oratorice și diplomatice un rol de actor principal pe scena relațiilor internaționale, mai ales pe terenul Uniunii Națiunilor. Dar toate eforturile lui Ceaușescu ar fi fost în zadar, luând în considerare forța și importanța limitată a României pe plan global, dacă nu exista fie bunăvoința subiectivă, fie interes (sau amândouă) din partea Statelor Unite de a îmbunătăți relațiile cu ea. Iar pentru a înțelege motivația acestuia, trebuie cunoscută în primul rând gândirea diplomatică a unuia din cei mai inteligenți președinți pe care a avut SUA pe durata istoriei lui, Richard Nixon, și a colaboratorului său principal pe acest plan, Henry Kissinger.

Kissinger și Nixon erau de acord în privința faptului că poziția Statelor Unite pe planul politicii mondiale este departe de a putea fi numită hegemonică, și Uniunea Sovietică pe plan militar, iar Europa de Vest și Japonia pe plan economic poate să fie challenger. După părerea lui Kissinger, problema cea mai mare era Uniunea Sovietică, care nu mai este de mult superputere regională, ci una globală, iar pentru a reduce sau chiar a neutraliza pericolul de mult nu mai este nevoie de containment, ci de negocieri, de cooperare, de ajutoare acordate Uniunii Sovietice pe plan economic, pentru care în schimb se poate pretinde reducerea armamentului acestuia. Totodată Kissinger acorda un rol primordial și Chinei comuniste¹², idee a cărei genialitate va fi reflectată în evenimentele începutului deceniului al optulea din acest secol. Abilul diplomat se gândea pe mai multe planuri, fiind adeptul Realpolitikului și punând în fața mijloacelor militare mijloacele diplomatice. Imagina ca fiind ideală o lume multipolară, în care Uniunea Sovietică nu se poate comporta ca o putere revoluționară, reducându-i mult astfel agresivitatea¹³. Totodată era conștient și de faptul că în Europa centrală și de est comunismul n-are rădăcini ideologice sau tradiții, sistemul fiind introdus în mod forțat de către sovietici. Iar pentru a-și realiza planurile, profesorul de la Harvard a primit ajutorul lui Nixon.

Cu ocazia cuvântării ținute la ceremonia de preluare a președinției Nixon a accentuat: este gata să înceapă era negocierilor cu lumea comunistă. Nixon era împotriva comunismului,

¹¹ Weiner, *op. cit.*, p. 7.

¹² Walter La Feber, *America, Russia and the Cold War 1945-1996*, New York, Cornell University Press, 1997, p. 258.

¹³ Ronald E. Powaski, *The Cold War. The United States and the Soviet Union*. New York, Oxford University Press, 1998, p. 168-169.

dar era conștient de responsabilitățile președinției și dorea să promoveze interesele SUA, chiar și dacă prețul acestui lucru era să facă înțelegere cu lumea comunistă¹⁴. Se gândea în perspective, pe mai multe planuri simultane, a căror scop erau același: promovarea cât mai bine posibilă a intereselor SUA, iar pe termen lung, urmărirea înfrângerea definitivă a comunismului. Într-una din cărțile lui prezintă publicului în felul următor concepția privind combaterea comunismului:

“... nu trebuie să comitem greșeala să concurăm cu comuniști numai pe acele terenuri pe care ei le aleg. Trebuie să extindem competiția dincolo de cursa înarmării, puterea armelor, productivitatea fabricilor, cu alte cuvinte, peste materialismul rigid. Moștenirea noastră culturală și spirituală, dedicația noastră pentru libertăți individuale, credința noastră în drepturile popoarelor să-și aleagă acel sistem economic, social și politic pe care îl vor- acestea sunt cele mai tari arme a guvernării libere și slăbiciunea fatală a regimurilor dictatoriale. Trebuie să extindem competiția pe amândouă laturi a Cortinei de Fier și să o adâncim.

dar nevoia noastră cea mai mare este să învingem comunismul într-o altă zonă. Cea mai mare forță a comunismului nu e puterea lui militară, obsesia lui cu dezvoltarea economică, sau apelul la ideologie. Este mai mult acel sentiment misionar, dorința de a câștiga, iar astfel îi aruncă adepți în orice bătălie.

Noi, ca lideri în această luptă, trebuie să decidem ce e bine... Istoria spune că suntem pe partea cea bună. În ciuda succeselor temporale ale dictatorilor, soarta finală a omului este să fie liber. Marele om de stat și înțelept indian, Rajagopaladahari mi-a spus în 1953: “Comunismul este sortit eșecului deoarece principiile sale sunt contrare cu natura umană. ‘Omul are nevoie de Dumnezeu, iar comunismul este ateu. Omul vrea să fie liber, comunismul îl face sclav. Omul își venerează mândria individuală, iar comunismul îl colectivizează...’”¹⁵.

Ca și Kissinger, și Nixon vedea China comunistă ca având rol foarte important în lume și totodată și pentru el Détentu-ul era ce necesar¹⁶. Chiar din primul an al președinției lui a îmbunătățit imaginea prin anunțarea unei schimb de atitudini față de folosirea armelor chimice și biologice¹⁷, dând astfel un semn foarte clar la toată lumea: cine dorește să negocieze cu Statele Unite, are cu cine.

Ca să poți colabora cu cineva în interes comun, nu trebuie neapărat să-ți placă de individ, iar acest lucru este și mai valabil în cazul binelui comunității. Astfel că Nixon putea să petreacă câteva zile în compania unor dictatori, dacă binele SUA cerea acest lucru.

„Nicolae Ceaușescu a fost un dezastru economic și un monstru politic, dar în politica externă a avut scripuri de geniu, care au transformat România dintr-un chibit pasiv pe scena internațională într-un jucător capabil să marcheze goluri în confruntarea între Est și Vest din anii războiului rece”, scrie Silviu Brucan despre capacitățile lui Ceaușescu în ceea ce privește relațiile internaționale¹⁸. Fără îndoială, datorită unei anumite conjuncturi, curajul lui Ceaușescu privind înfruntarea Uniunii Sovietice pe mai multe planuri și ambițiile lui de a se afirma pe scena mondială ca un actor de prim rang au adus un prestigiu imens României în perioada anilor șaizeci și șaptezeci, mai ales în Ochii Occidentului.

Guvernele din Statele Unite și din Europa de Vest urmăreau cu mult interes încă din timpul vieții lui Gheorghiu-Dej politica de autonomie a acestuia¹⁹ și credeau că Ceaușescu este omul potrivit pentru realizarea unei deschideri a lumii comuniste, un punct de plecare pentru

¹⁴ Ronald Powaski, *op. cit.*, p. 167.

¹⁵ Richard Nixon, *Six Crises*, Washington D.C., The Richard Nixon Library Edition, 1990, p. 220.

¹⁶ John Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, Washington D. C., Congressional Quarterly Inc, 1988, p. 192.

¹⁷ Robert W. Elroy, *Moralitatea în politica externă americană*, București. Editura Paideia, 1992, p. 204.

¹⁸ Silviu Brucan, *O biografie între două revoluții: de la capitalism la socialism și retur*, București, Editura Nemira, 1998, p. 137.

¹⁹ Thomas Kunze, *Nicolae Ceaușescu. O biografie*. București, Editura Vremea, 2002, p. 217.

negocieri corecte. Ceaușescu era privit cu multă simpatie în Occident, astfel poate să apare în *Washington Post* cu ajungerea lui la putere un articol în care se spunea că în România, puterea „a fost concentrată în mâinile tânărului naționalist secretar general, Nicolae Ceaușescu”²⁰. Iar acțiunile acestuia pe planul politicii externe, precum și relativa liberalizare în România, au întărit acest sentiment de simpatie. Asemenea acțiuni au fost neîntreruperea relațiilor diplomatice cu Israelul din timpul războiului de șase zile, recunoașterea Germaniei Federale ca stat și mai ales, atitudinea lui Ceaușescu privind invazia trupelor Tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia. La data de 21 august 1968 Ceaușescu se adresează mulțimii și spune: „Problema alegerii căilor construcției socialiste este problema fiecărui partid, a fiecărui stat, a fiecărui popor”, precum și „Întregul nostru partid, poporul român în ansamblul său, consideră intervenția militară în Cehoslovacia drept o eroare profundă”²¹.

Reacții la aceste atitudini n-au întârziat să apare. Pe de o parte, deși nici o clipă nu s-a pus în mod real problema unei intervenții sovietice în România, nici măcar întreruperea relațiilor diplomatice sau sancțiuni economice, relațiile româno-sovietice se vor înrăutăți vizibil, chiar dacă nu într-un mod grav. Astfel, România a devenit un fel de paria al Tratatului de la Varșovia, mai ales după 1968, nefiind invitată la conferințe de vârf, iar relațiile personale Ceaușescu-Brejnev erau chiar dușmănoase. Conform lui Edward Behr, Ceaușescu chiar ar fi dat ordin Securității ca să fie întocmit un dosar despre activitățile lui Brejnev, cu accent deosebit pus mai ales pe crimele acestuia în slujba lui Stalin de după război, când acesta era primul secretar al Republicii Moldova²². Cu ajungerea la putere a lui Ceaușescu, a scăzut și volumul comerțului cu Uniunea Sovietică, cea ce după Bahry-Clark a ilustrat clar îndepărtarea României de Uniunea Sovietică²³. Din ordin sovietic, România era atacată de către presa altor țări din jur din cauza mutărilor lor Ceaușescu, de exemplu un val de critici vehemente s-au lansat când România a recunoscut Germania de Vest²⁴. Întâlnirile Lui Ceaușescu cu Tito și prietenia celor doi era iarăși un motiv de supărare pentru sovietici, iar referirile Kremlinului la adresa “pactului balcanic” erau violente, ba chiar amenințătoare. În Occident se circula zvonuri că România ar fi semnat un acord secret cu Iugoslavia²⁵. Oricum, nu se poate vorbi despre o răcire critică a relațiilor româno-sovietice, nici măcar de dizidență românească, deoarece România, cu toate acțiunile ei spectaculoase, a rămas membră în Piața Comună și în Tratatul de la Varșovia. Unde însă ușa larg deschisă se închide pe jumătate, se pot deschide uși noi, iar Occidentul aprecia foarte mult manifestările politice de independență ale lui Ceaușescu.

Semnele de încurajare nu întârziău să apare, și o serie de lideri occidentali au început să facă gesturi vizibile de apreciere, iar contactele diplomatice s-au îmbunătățit vizibil. Acest lucru nu era posibil fără naționalismul cadrelor de conducere a României, care aveau același punct de vedere ca și Ceaușescu și doreau o independență mai accentuată față de Uniunea Sovietică și o deschidere spre Vest. Astfel, în perioada 1965-1970 și-a limitat vizitele diplomatice la vizitele anuale la Moscova și la vizitarea altor capitale din Europa de Est, cei care au dezvoltat mai mult relațiile spre Occident fiind primul ministru Maurer și Corneliu Mănescu²⁶. Nu se știa încă, până unde merge toleranța ursului sovietic, însă treptat s-a descoperit, că acesta față de România, din motive logice, dar încă neanalizate în întregimea lor, era destul de tolerant. Așa că diplomația bună și acțiunile spectaculoase și excentrice ale lui Ceaușescu au început să atragă oameni cu

²⁰ *Washington Post*, July 25, 1965.

²¹ Catherine Durandine, *Nicolae Ceaușescu. Adevăruri și minciuni despre un rege comunist*, București, Editura Nemo, 1999, p. 97.

²² Edward Behr, *Sărută mâna pe care n-o poți mușca*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 183.

²³ Weiner, *op. cit.*, p. 8.

²⁴ Braun, *op. cit.*, p. 2.

²⁵ Braun, *Ibidem*, p. 114.

²⁶ Ed. Michael Radu, *Eastern Europe and the Third World*, New York, Praeger Special Studies, 1981, p. 237.

rang înalt din Occident în vizită în România. Astfel a venit în România charismaticul și respectabilul președinte francez, Charles de Gaulle, între 14-18 mai 1968, care cu o foarte mare probabilitate vedea în Ceaușescu un om cu ambiții asemănătoare lui, nu dorește să comporte ca vasalul superputerii conducătoare iar prin această atitudine a lui, poate reprezenta un posibil viitor aliat în anumite contexte. Vizita respectabilului general a fost pregătită cu o grijă extrem de mare²⁷ și fiind un succes, a reprezentat o reclamă bună pentru regimul lui Ceaușescu, fără să irite prea mult pe tovarăși sovietici. Nici atitudinea lui față de intervenția sovietică în Cehoslovacia n-a rămas fără ecou: la numai câteva zile după invadarea Cehoslovaciei, Michael Stewart, ministrul de externe a Marii Britanii a venit în vizită în România²⁸. Cea mai mare consacrare a venit însă cu vizita conducătorului superputerii capitaliste, a președintelui Richard Nixon la București.

Ceaușescu îl dorea de mult pe președintele Americii la București, din motive de prestigiu și nu numai. De fapt, l-a avut pe Nixon în România în 1967, nu în calitate de președinte, ci ca un fost vicepreședinte, adică cetățean american simplu, fără funcții deosebite, care călătorea ca persoană privată. Iar cu această ocazie Ceaușescu a făcut o mișcare foarte inteligentă, care o să aibă consecințe fericite. Nixon, nepopular în acel moment în țara sa, era umilit rău în alte țări, fiind tratat în Uniunea Sovietică ca simplu călător iar în Polonia i s-a interzis accesul, fiind declarat persona non grata, a fost primit cu mare ceremonie la București, Ceaușescu organizându-i o primire călduroasă²⁹, demnă de un înalt funcționar. Deși a fost pus în mișcare și aparatul care făcea ca manifestările să fie cât se poate de prietenoase în mod vizibil, probabil că și simpatia bucureștenilor față de America, marele oponent al vecinului “rău” sovietic, a jucat un mare rol în manifestarea dragostei sincere față de o personalitate americană. Nixon cu această ocazie notează în memoriile lui: “*oriunde mergeam, oamenii ne întâmpinau ca manifestări de prietenie.*” Iar acest lucru nu va fi uitat de Richard Nixon, nici când o să devine președinte.

Pe un alt plan, al diplomației de la Washington, au avut loc și mai multe evenimente cu caracter confidențial, care au netezit calea unei mai bune înțelegeri între cele două țări. În 26 iunie 1967, primul ministru al României, Maurer a făcut o vizită oficială la Casa Albă, iar la numai după trei zile de la primirea lui Nixon, ambasadorul român în SUA, Corneliu Bogdan se întâlnea cu președintele Johnson³⁰. În această perioadă deși se poate vorbi de o relativă deschidere a conducerii americane față de România, nu se poate spune că ar fi existat un interes deosebit din partea superputerii față de această țară mică, mai ales că pe primul plan al interesului se afla războiul din Vietnam. Totodată însă schimbarea atitudinii americane se manifesta în acordarea a mai multor credite României, precum și permisiunea de a exporta mai multe produse în România³¹. Pe 8 iulie 1968, România și SUA au semnat un acord de largire a contactelor științifice și tehnologice dintre cele două țări³². Schimbarea majoră însă o să vină cu ajungerea la putere a lui Nixon.

Lui Ceaușescu îi plăcea să studieze personalitatea altor lideri, iar Nixon nu făcea o excepție. A fost și el studiat de dictatorul român, chiar înainte să fie primit în 1967 cu onoare în București, conform spuselor generalului Pacepa. Fostul general de Securitate face și el legătura între acest moment și faptul că Nixon era dornic să viziteze România apoi ca președinte³³. Ceaușescu specula această slăbiciune a lui Nixon pentru România, instruindu-l pe ambasadorul

²⁷ Durandin, *op. cit.*, p. 93-95.

²⁸ Behr, Edward, *op. cit.*, p. 187.

²⁹ Kirk, Răceanu, *op. cit.*, p. 16.

³⁰ Joseph F. Harrington, Bruce J. Courtney, *Relații româno-americane*, Iași, Institutul European, 2002, p. 261.

³¹ Kirk, *op. cit.*, p. 15.

³² Harrington, *op. cit.*, p. 267.

³³ Ion Mihai Pacepa, *Red Horizons*, Washington D. C., Regnery Gateway, 1987, p. 99.

român la Washington, Corneliu Bogdan ca să-l invite pe Nixon încă din luna februarie a anului 1969. Nu exista o invitație oficială scrisă, Bogdan îl invita prin viu grai pe Nixon, într-un mod foarte insistent, dar totuși precaut și respectuos, reînnoind invitația în fiecare lună, dorind să obțină ca Nixon să viziteze mai întâi România, și numai după acela să se ducă la Moscova³⁴.

La început, Nixon ignora invitația, cel puțin asta este părerea autorilor lucrării de sinteze foarte valoroase referitoare la relațiile româno-americane, Harrington și Courtney. Probabil însă că nu era vorba de dezinteres, numai că realistul președinte al SUA nu supraaprecia importanța României. Nixon a preferat să viziteze mai întâi aliați de încredere ai Statelor Unite din Europa de Vest să negocieze cu Moscova în vederea unei ieșiri corecte, fără pierderea prestigiului din războiul din Vietnam. Nu a obținut însă cea ce vroia, iar după ce nu mai vedea nici o șansă că Uniunea Sovietică va arăta bunăvoință față de tentativele SUA, a hotărât să accepte invitația lui Ceaușescu, cu toată opoziția Departamentului de Stat, a cărei conducere era categoric împotriva acestei vizite, deoarece se temeau că vizita ar dăuna relațiilor americano-sovietice³⁵.

De ce tocmai România? De ce nu o altă țară din Europa de Est? În timpul cultul personalității lui Ceaușescu, în decembrie 1982 a apărut următorul text în „Cronica”, atribuit lui Nixon, citat de Anneli Ute Gabányi:

„În momentul în care am început în anul 1969, turneul în jurul lumii, am spus lui dr. Kissinger și celorlalți care se ocupau de pregătirea vizitei că o etapă a acestuia trebuie să fie România. Kissinger m-a întrebat: de ce România? Am spus: pentru că acolo este președintele Ceaușescu și noi acolo am putea învăța ceva. Consider că nu este doar un simplu compliment afirmând că președintele Ceaușescu, prin înțelegerea atât de profundă a marilor probleme ale lumii, poate contribui și contribuie la soluționarea problemelor globale celor mai arzătoare ale omenirii.”

Totuși, autoarea ține să precizeze că acest text nu este de găsit nici în memoriile lui Nixon și nici în ale lui Kissinger³⁶. E posibil ca asemenea cuvinte n-au fost rostite de Nixon. Este foarte puțin probabil că Nixon ar fi vrut să învețe ceva de la Ceaușescu- în acest caz, vizita ar fi fost mult mai lungă, sau ar fi avut loc vizite mult mai dese- și nici că ar fi fost atât de entuziasmat de „*înțelegerea atât de profundă a marilor probleme ale lumii*” de către un mic dictator megaloman. Nu trebuie însă exclus nici factorul emoțional, deși nu trebuie supraestimat nici acesta.

În primul rând, rebelul din blocul sovietic nu era atât de important pentru forța pe care îl reprezenta, ci pentru că era o posibilă punte spre o altă țară, foarte importantă pentru conceptul despre lume nixonian și kissingerian: China. Pentru făuritori politiciii externe americane din această perioadă era un scop major scoaterea Chinei comuniste de pe orbita sovietică și urmăreau cu satisfacția neînțelegerile teritoriale și ideologice sino-sovietice, pe care vroiau să le exploateze cât se poate de bine. Pentru Nixon și Kissinger conta mai puțin că Mao Zedong era un dictator sângeros, ci faptul că această putere poate fi transformat din dușman ideologic în aliat strategic împotriva Moscovei. Iar folosit ca canal de comunicare, România părea să a fi convenabilă. Kissinger scrie într-unul din cărțile lui: „*Ne gândeam că Beijingul ar putea să prefere o țară comunistă ca canal: am ales România*”³⁷. Într-o altă carte de-al lui Kissinger pomenește de faptul că Ceaușescu ar fi acceptat rolul de intermediar, dar chinezi refuzau acest lucru, deoarece erau prea neîncredători, temând de penetrația prea bună a structurilor românești de către agenți secreți sovietici³⁸.

Nu era de neglijat nici imaginea creată de acțiunile României, poziția de autonomie pe care acesta încerca să adopte. Acest lucru trebuia încurajat, iar pentru Nixon era important să dea

³⁴ Harrington, *op. cit.*, p. 273.

³⁵ Harrington, *Ibidem*, p. 274-276.

³⁶ Anneli Ute Gabányi, *Cultul lui Ceaușescu*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 364.

³⁷ Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Boston, Toronto, Little Brown and Company, 1982, p. 46.

³⁸ Idem, *White House Years*, Boston, Little Brown and Company, 1979, p. 181.

o înțepătură sovieticilor, un semn că se pot crea neplăceri și pentru sovietici în zona lor de influență, așa cum au fost create neplăceri și americanilor în zonele lor de influență. Am avut posibilitatea de-a discuta cu profesorul Dennis Deletant, bun cunoscător atât a țării noastre, cât și a Occidentului, a cărui părere este că Nixon și consilierii lui și-au dat seama foarte bine de poziția de autonomie adoptată de Dej, continuată de Ceaușescu și doreau să încurajeze Ceaușescu în sensul continuării acestei linii, și considerau totodată că România poate să devină un „*ghimpe în coasta sovieticilor*”³⁹. Un alt expert recunoscut al relațiilor internaționale, Jeszenszky Géza, fostul ministru de externe maghiar, considera că Nixon avea două motive de a acorda interes României: primul era profitarea de orice neînțelegere din cadrul blocului sovietic, și un mesaj de atenționare dat Uniunii Sovietice, care în această perioadă era din ce în ce mai activ în Africa și America Latină. În timpul convorbirii noastre excelența sa a ținut să amintească și de acea opinie idealist-realistă din gândirea americană care spune, că cât timp o dictatură este de neclintit, prietenia americană poate fi de mare folos celor asupriți din țara respectivă, deoarece prin mijloace pașnice se pot face presiuni subtile asupra regimului în scopul liberalizării acestuia⁴⁰. La Catherine Durandin apar mai multe citate, care însă n-au referințe, care sugerează că pentru conducerea americană era importantă perspectiva neliniștirii sovieticilor în cazul țărilor din Europa de Est. Conform acestor citate, Nixon i-ar fi spus lui Kissinger „Henry, cred că i-am putea înțepa pe amicii noștri de la Moscova multiplicând vizitele noastre în țările Europei de est.” Tot în același context, Kissinger spunea despre Nixon: „Principalul său obiectiv erau sovietici, căci ei erau convinși că noi jucăm un joc chinezesc.” Un consilier de-al lui Nixon ar fi adăugat: “Nixon avea nevoie de un Holly-joker pe masă și de cărți tari”⁴¹. Kissinger pomeneste și el de acest motiv, considerând că acesta era una din cele două mari motive de vizită, adică tachinarea sovieticilor. Kissinger era de acord și el cu această mișcare, deoarece era conștient de faptul că comunismul est- și central-european este unul forțat de sovietici asupra popoarelor și cât timp sovietici încearcă să întoarcă țările vest-europene împotriva Statelor Unite, i se părea normal ca Statele Unite să utilizeze exact același metodă în Europa de Est⁴². Acest obiectiv strategic dacă se realiza putea să aibă consecințe asemănătoare conflictului sino-sovietic, și trebuia încercată, cât timp nu reprezenta nici un risc major.

Și, până la urmă, nu se poate neglija într-adevăr, nici factorul emoțional, faptul că România avea de ce să-i fie dragă lui Nixon. Este clar, că dacă individul avea posibilitatea de a alege, nu alegea o țară ca destinație unde înainte era umilit, ci una în care era respectat și se simțea bine. Este adus ca argument și de Kissinger faptul că Nixon era bine primit în România și din acest motiv dorea să-l viziteze și ca președinte⁴³, informația fiind preluată și de Pacea⁴⁴.

După ce decizia a fost luată la nivel de vârf, Kissinger a luat legătura prin telefon cu Corneliu Bogdan în 21 iunie și i-a adus la cunoștință că președintele american pleacă în iulie la un turneu în jurul lumii și l-a întrebat dacă ar putea fi primit în București în data de 2-3 august. În decursul a 48 de ore, în 23 iunie a venit răspunsul oficial că guvernul României îl primește cu bucurie pe președinte, deși trebuie amânată din această cauză congresul general de partid, la care a fost invitată și o delegație sovietică de rang înalt. În mod oficial vizita a fost anunțată în SUA la 28 iunie, și Kissinger a spus presei, că această vizită nu este o mutare antisovietică⁴⁵. Kissinger între timp s-a întâlnit și cu doi specialiști în probleme românești: cu profesorul de științe economice John Montias de la Yale și cu profesorul de istorie Stephen Fischer-Galați din Colorado, cu

³⁹ Dennis Deletant, Interviu dat autorului.

⁴⁰ Jeszenszky Géza, Interviu dat autorului.

⁴¹ Durandin, *op. cit.*, p. 98.

⁴² Kissinger, *White House Years...*, p. 155.

⁴³ Kissinger, *Ibidem*, p. 156.

⁴⁴ Pacea, *op. cit.*, p. 99.

⁴⁵ Kissinger, *White House Years...*, p. 156.

care a discutat mai pe larg, fiind conștient de nevoia unei strategii bune. Publicul românesc a fost informat despre vizită prin televizor la data de 4 iulie, când a fost difuzată un material de 50 de minute cu ocazia zilei naționale a SUA și totodată a început și propaganda de presă⁴⁶.

Vizita lui Nixon a fost mediatizată pe larg atât de presa de propagandă românească, cât și de presa occidentală. Deși acele momente care nu erau accesibile presei nu pot fi în acest moment reconstituite după materiale de arhivă românești, acestea fiind inaccesibile după 34 de ani de la evenimente, însă din fericire în cazul americanilor aceste materiale se află - majoritatea lor - pe Internet, scanate și puse la dispoziția tuturor celor interesați. Pe baza profilului de presă și a materialelor arhivistice aflate în posesia bibliotecii Fundației Nixon se poate reconstitui destul de bine marea parte a evenimentelor, povestea discuțiilor aflate în presă și a celor oficiale sau neoficiale, mai confidențiale, dar care nu se desfășurau între patru ochi.

România nu era prima stație a turneului din jurul lumii, și nici ultima: Nixon în drumul lui spre casă a mai oprit în Marea Britanie. Vizita nu a fost foarte lungă, dar a fost urmărită cu atenție deosebită. Pregătirile de primire au început cu mult înainte de sosirea primului om al Americii, dar în presa scrisă nu exista o propagandă deosebită, accentul fiind pus pe realizările economiei, mai ales pe plan industrial, a României. În data de 4 iulie însă Ceaușescu adresează o telegramă într-un ton foarte călduros lui Nixon, telegrama apărând pe prima pagină a ziarului *Scânțea*⁴⁷. Motivația este clară: nu trebuia enervat nici chiar până la o limită critică nici ursul sovietic. Nu se poate spune însă că românii de rând nu primeau informații bune și precise privind politica mondială, deoarece ultimele pagini ale cotidianului național erau dedicate știrilor internaționale. Dennis Deletant ca observator imparțial de cetățenie engleză avea impresia tot timpul că Ceaușescu era profund marcat de reacția negativă a lui Brejnev privind atitudinea lui referitoare la invazia în Cehoslovacia, și tot timpul căuta să obțină garanții, cel puțin la nivel declarativ din partea americanilor privind statutul aparte a României, chiar dacă țara lui era membră în Tratatul de la Varșovia⁴⁸. America însă era departe, iar Uniunea Sovietică era țară vecină și prietenă, gata oricând să intervine în cazul în care realizările socialismului ar fi fost în pericol, așa că trebuia luată mai încet cu propaganda. Asta însă nu înseamnă că nu ar fi fost ascunse referiri de simpatie în ziare asupra americanilor, și chiar asupra președintelui Nixon.

Luna iulie era o lună foarte agitată pentru președintele Consiliului de Stat, Nicolae Ceaușescu, acesta efectuând vizite în mai multe județe. Numai cu o zi înainte însă de vizita lui Nixon a primit un grup de profesori americani, care însă au venit într-o calitate deosebită: făceau parte din seminarul profesorilor pentru pace. La primire au luat parte și Ion Gheorghe Maurer, Paul Niculescu-Mizil, Leonte Răutu, Ștefan Voitec, Dumitru Popescu, Mihai Dalea. Erau prezenți și alte persoane importante din ierarhia comunismului român, cum erau ministerul afacerilor externe, Corneliu Mănescu, Pompiliu Macovei, președintele Comisiei de Stat pentru Cultură și Artă, ministrul învățământului Ștefan Bălan, președintele Academiei, Miron Nicolescu și Miron Constantinescu. Nu era întâmplătoare această „comisie” numeroasă de primire, deoarece indiferent de felul desfășurării convorbirilor la nivel de vârf - în privința cărora Ceaușescu putea să aibă speranțe mari, dar nu putea să fie sută la sută sigur - trebuia obținută, pentru orice eventualitate, sprijinul acestor domni respectabili, membri ai mișcării pentru pace. Și acest lucru chiar a avut loc, deoarece convorbirea lui Ceaușescu cu Jerome Davis, conducătorul grupului trăda o pregătire foarte bună a dictatorului român, care spunea exact ceea ce vroia să audă oaspetele prețios.

Ca și în cazul altor evenimente, atât *Scânțea*, cât și cotidianul în limbă maghiară, *Igazság* reproduceau textul exact în același stil și mod, iar traducerea în maghiară se făcea cu preluarea perfectă a textului românesc. Ceaușescu, fiind pregătit să spună cuvinte dragi urechilor unor activiști idealiști de pace, au spus printre altele:

⁴⁶ Harrington, *op. cit.*, p. 278.

⁴⁷ *Scânțea*, 4 iulie 1969, p. 1.

⁴⁸ Interviu realizat cu Dennis Deletant.

„Am auzit că grupul dumneavoastră face parte din Seminarul pentru Pace din Statele Unite ale Americii. Noi, români, apreciem în mod deosebit pe toți cei care își consacră eforturile luptei pentru înțelegere și pace între popoare”. Nu uită nici să facă referire la un eveniment recent, care putea mângâia mândria oricărui american, chiar dacă acesta nu era un patriot în sensul clasic al cuvântului: ajungerea omului pe Lună, referirea fiind plasată însă într-un cadru general: „În condițiile de astăzi, când popoarele obțin succese mari în dezvoltarea forțelor de producție, a științei și culturii, când omul a pătruns în Cosmos și a ajuns pe Lună, dezvoltarea colaborării între state, salvagardarea păcii constituie una din cele mai arzătoare probleme ce preocupă întreaga omenire, care trebuie să-și găsească rezolvarea.”

Apoi a luat cuvântul conducătorul grupului, Jerome Davis, care după ce a rostit cuvintele de curtoazie, a trecut repede la întrebări, prima fiind referitoare la o problemă spinoasă, cel al războiului din Vietnam, în legătură cu care Ceaușescu putea să exprime dorința tuturor conducători socialiști, bineînțeles în termeni limbii de lemn, care puteau să-i bucure foarte mult pe naivi activiști pentru pace. Începând cu remarca că nu dorește să se amestece în seminarul oaspeților distinși, trebuie să declare că este de acord cu concluzia că Statele Unite trebuie să se retragă imediat și în mod necondiționat din Vietnam. Ceaușescu a primit astfel posibilitatea să spună că „în ce privește poziția guvernului român, este cunoscut că de la început ne-am pronunțat împotriva acestui război, pentru încetarea lui, pentru retragerea trupelor SUA din Vietnamul de sud, astfel ca poporul vietnamez să poată hotărî singur asupra dezvoltării sale- inclusiv asupra problemei unificării - fără nici un amestec din afară. Și astăzi avem aceeași poziție. Noi considerăm că, cu cât se va ajunge mai repede la încheierea războiului, la retragerea trupelor, cu atât va fi mai bine pentru interesele păcii generale.”

Aceste fraze pompoase au făcut o impresie profund plăcută asupra americanului, care și-a exprimat bucuria în legătură cu poziția conducătorului român și și-a exprimat speranța în faptul că Ceaușescu va încerca și va reuși să-l convinge pe Nixon despre necesitatea încetării războiului. În răspunsul lui, Ceaușescu primadată a aruncat mingea înapoi pe terenul oaspeților, exprimând că „după părerea mea, sarcina revine poporului american, deci și dumneavoastră; noi vă urăm să obțineți rezultate cât mai bune...” „și a trecut repede la ilustrarea marilor realizări al economiei românești, despre care a vorbit mai pe larg, legătura între cele două subiecte fiind faptul că nu existe probleme între cele două țări, Statele Unite și România. Profesorul Davis a fost impresionat într-un mod plăcut și de acest răspuns, trecând la întrebări mai generale, la care însă era ușor să se răspunde în limba de lemn, dând chiar posibilitatea lui Ceaușescu să facă o retorică anticapitalistă moderată, exprimând gândul că până la urmă socialismul va învinge capitalismul peste tot în lume, dar până atunci trebuie să se realizeze o conviețuire pașnică între cele două sisteme. Răspunsurile profesorului Davis nici nu aveau cum să fie mai bune decât au fost pentru oficiali români, făcându-le o propagandă mai valoroasă decât cea autohtonă prin afirmațiile sale făcute, dintre care trebuie citate numai două: „înțeleg că Statele Unite ar trebui să dezvolte comerțul cu România, cu China, cu toate țările lumii; prin acesta ar ajuta la promovarea păcii” și cuvintele finale de mulțumire adresate lui Ceaușescu: „Vă mulțumim foarte mult pentru contribuția pe care o aduceți la înțelegere, la pace”⁴⁹.

Ceaușescu a înregistrat fără orice îndoială, un succes cu ocazia acestei întrevederi. Pentru a înțelege mai mult acest lucru, trebuie înțeleasă atitudinea idealiştilor luptători pentru pace, care au deseori înclinația ca să-și schimbe politica propriei lor țări în primul rând, iar accentuând neajunsurile din propria lor țară, deseori nu fac diferență între politica acestuia, chiar dacă este una democratică, și adversarii acestuia cu regim totalitarist, în naivitatea lor aducând la același nivel neajunsurile administrative și juridice din țara lor- neajunsuri care există în orice

⁴⁹ *Scântea*, 1 august 1969, p. 1, 5; *Igazság*, 1969 Augusztus 1, p. 1, 7.

țară, deoarece până în prezent, sistemul social și politic perfect, care să asigure bunăstare și prosperitate reală tuturor cetățenilor, nu a fost descoperit- cu represiunile dintr-un stat totalitar. Iar astfel acești oameni binevoitori s-au transformat într-un oarecare sens într-o coloană a cincea a sistemului socialist, și în propagandiști unor dictatori vicleni, cum era și Nicolae Ceaușescu. Deoarece este foarte greu de crezut că fostul ucigaș de la Slatina și activistul de partid cu mână de fier și viitorul tiran sângeros tocmai în această perioadă ar fi avut o criză de personalitate, care l-ar fi transformat în campionul păcii mondiale. Dar nici nu era atât de important realitatea, cât imaginea creată, mai ales pe plan propagandistic. Prin discursul foarte inteligent, Ceaușescu a obținut bunăvoința și sprijinul acestor oameni, așa cum va obține și cel al lui Nixon în zilele în care urmează.

În ziua următoare, președintele american a aterizat pe aeroportul Otopeni, recent terminat cu deținuți comuni și inaugurat. Între cei care asistau la coborârea lui din avion se afla și Dennis Deletant, bursierul doctorand din partea Marii Britanii în București, care era interpretul prestigiosului companie de televiziune americană, American Broadcasting Corporation (ABC), care avea o echipă puternică de jurnaliști, la fel cum și celelalte două companii, National Broadcasting Corporation (NBC) și Columbia Broadcasting Corporation (CBC)⁵⁰. După ce a fost felicitat de Ceaușescu, Nixon a rostit un discurs lung în jurul orei 12:40 la Otopeni, în care a ținut să-și exprime fericirea simțită asupra primirii călduroase și a ținut să vorbească despre vizita lui din 1967, cu ocazia căruia a avut discuții „foarte folositoare” cu oficialitățile românești. A ținut să se refere însă și asupra faptului că vizita lui este una istorică, fiind prima vizită a unui președinte american în România, prima vizită a unui președinte american într-o țară socialistă din această regiune a Europei. După acesta a vorbit despre un subiect foarte plăcut urechilor comuniștilor români, mai exact a făcut referiri asupra aterizării astronautilor americani pe Lună, și și-a exprimat speranța în realizarea unei păci juste mondiale. „Cred că dacă oamenii au putut ajunge pe Lună, pot ajunge la o înțelegere și aici, pe Pământ.” Răspunsul lui Ceaușescu a fost și ea unul prietenos, din care a reieșit speranța că se poate realiza o cooperare cu avantaje reciproce pe plan economic, cultural și științific, totodată exprimându-și acea părere care va servi ca bază a represiunilor interne: inviolabilitatea suveranității naționale, care trebuie să fie baza cooperării internaționale și a unui sistem de securitate mondială⁵¹.

În presa românească se observă vizibil interesul acordat vizitei acestui oaspete foarte important, mai ales prin faptul că acestui subiect îi sunt dedicate primele pagini, în 3 și 4 august în întregime, iar imaginea creată lui Nixon este cât se poate de favorabilă, făcând să treacă însă la ridicarea în slăvi al acestuia. Presa comunistă română a făcut o evoluție mare, în decursul deceniilor imaginea creată președintelui american, fiind în vremurile bune – în anii începutului războiului rece – principalul „ațățător la război”, capul imperialiștilor cei răi care probabil că nu aveau altă treabă decât să caute să-i necăjească pe săraci comuniști, într-un om ca oricare altul, ba chiar mai mult, o figură jovială, binevoitoare. În ziua sosirii președintelui în România apare un articol intitulat „Președintele Statelor Unite ale Americii, Richard Nixon, sosește azi în țara noastră”. În subtitlu se ține să se afirme că vizita este efectuată la invitația lui Ceaușescu (lucru infirmat de memoriile lui Kissinger și de opera bine documentată a lui Harrington și Courtney, care însă nu erau publicate), iar articolul conține de fapt o scurtă biografie a președintelui. Chiar la începutul prezentării se ține să afirme că Nixon s-a născut într-o familie de mici fermieri (deci este de origine „sănătoasă”, conform ideologiei de partid comunist) și elogiaza rezultatele bune ale acestuia din timpul studiilor, și pomeneste de faptul că a luptat în război. Trece relativ repede peste primii ani de activitate politică a acestuia, deoarece nu ar fi fost foarte plăcut să se mediteze asupra anticomunismului oaspetelui de rang înalt. Se afirmă că în momentele de suferință ale

⁵⁰ Interviu cu Dennis Deletant.

⁵¹ www.nixonfoundation.org, *Public papers of President Richard Nixon*. 1969 August, 307.

președintelui Eisenhower, Nixon „a îndeplinit cu competență funcțiile cheie ale președintelui.” Alte cuvinte de laude la adresa personalității acestuia se găsesc în frazele care se referă la campania electorală din 1968, când activitățile desfășurate de el scot „în evidență calitățile sale de om politic”. Un alt articol (care poate fi perceput și fiind continuare primului, aflându-se chiar în același coloață cu acesta) urează bun venit în titlu președintelui Americii și este semnat de N. Rădulescu. Articolul vorbește frumos despre realizările poporului american „cunoscut la noi, ca și în întreaga lume, pentru capacitățile sale creatoare.” Ideea principală este cea a păcii în general, care oferă autorului ocazia să ridice în slăvi politica României, care joacă un rol activ în promovarea ideii de pace pe plan mondial și citează din discursul lui Ceaușescu rostit nu de mult la Cluj – discurs publicat și el la vremea lui – care se referă la dorința de colaborare cu America pe planul științific, cultural și economic. Apare și ideea intangibilității suveranității naționale în articol⁵².

În legătură cu aceste două articole, mai ales cu cea primul, trebuie menționat un lucru. Desigur, unui oaspete nu i se poate face un portret negativ, dar totuși, Richard Nixon era o personalitate cu o biografie care putea să fie prezentată într-un mod simpatic fără să trebuiască ca cel care făcea acest lucru să se abată de la linia ideologică socialistă. Se putea accentua originea „micului fermier”, care până la urmă, deși este președintele statului cel mai imperialist din lume (de altfel, expresia de imperialism lipsește cu desăvârșire din presa acestor zile, fiind preferat termenul mai moderat și deloc jignitor capitalist) este un fiu al poporului. Ziariștii români au avut noroc cu acest lucru, de exemplu ar fi fost mult mai greu să-l prezinte pe John Kennedy într-un asemenea context, despre acesta fiind știut că este fiul unei familii foarte bogate, cu mari tradiții în lumea banului și al capitalului. De altfel era un noroc mare și din punctul de vedere a conducerii române că trebuia negociat cu Nixon și nu cu un bogătaș din clasele superioare ale societății americane, aparatecii comuniști simțind în general un dispreț amestecat cu ură față de reprezentanții claselor bogate, sentimentul izvorând dintr-un complex de inferioritate, amestecat cu invidie față de indivizii care au pornit dintr-o poziție mai avantajoasă. Iar puritanul Nixon era o figură mult mai convenabilă pentru prezentările de propagandă decât orice alt președinte american de dinaintea lui.

În presa zilelor următoare primele două pagini al cotidianului „Scânteia” sunt dedicate informării publicului privind evenimentele vizitei lui Nixon. La fel se întâmplă în cazul ziarului „Igazság”, care, fiind de un format mai mic, dedică mai multe pagini acestui lucru, dar nu neapărat primele poziții (de exemplu, în numărul din data de 2 august articolul de gardă este dedicată pregătirilor pentru congresul de partid, iar articolele laudative lipsesc).⁵³ Din data de 3 august încep însă prezentările pe larg ale evenimentelor care au avut loc în timpul vizitei lui Nixon.

Astfel, sunt reproduse discursurile ținute atât de Ceaușescu, cât și de Nixon, fără cenzură, aceste discursuri putând fi verificabile și în Biblioteca prezidențială Nixon. Reportajele sunt corecte, fără substrat ideologic vizibil și descriu evenimentele vizibile, pe tot parcursul prezenței în țară a președintelui american. Articolele au mai mult un ton oficial, narativ, folosind epitete foarte rar, și chiar și atunci când se folosesc, sunt folosite în context în care s-ar integra perfect și în alte împrejurări, vorbind de „deosebită cordialitate”, „atmosferă de înțelegere reciprocă”, etc. Se fac fotografii nu numai cu cei doi lideri pe primul plan, ci apare și o fotografie pe prima pagină a celor doi cu soțiile lor, iar o înștiințare mai scurtă, dar deloc neglijabilă de pe pagina a doua vorbește despre primirea doamnei Patricia Nixon de Elena Ceaușescu, ocazie cu care prima doamnă a vizitat palatul pionierilor⁵⁴. Impresiile tânărului interpret Dennis Deletant erau că, într-adevăr, atmosfera era extrem de prietenoasă și cordială la nivel înalt, și nu numai din punctul de vedere al românilor, dar și din spusele americanilor reieșea acest lucru. Din

⁵² *Scânteia*, 2 august 1969, p. 1.

⁵³ *Igazság*, 1969 augusztus 2.

⁵⁴ *Scânteia*, 3 august 1969, p. 1-2.

anturajul numeros al lui Nixon făceau parte cei mai importanți oameni de-ai lui, Haldermann, Ehrlichmann și Kissinger, pe lângă mulți alți experți, grupul de negociatori români nefiind nici el mai puțin numeros, pe primul pan aflându-se însă foarte clar cei doi președinți: din spusele lui Deletant reiese ceea ce reieșea și din presă, adică că Ceaușescu era pe departe figura dominantă a românilor, și în mijlocul atmosferei de prietenie, a reușit să impună un ton de egalitate cu americanii. Am ținut să întreb de personalitatea Elenei Ceaușescu, însă se pare că în aceste vremuri ea nu era o personalitate atât de marcantă cum va deveni în anii optzeci⁵⁵, deși a avut importanța ei fiind soția președintelui Consiliului de Stat. Desigur, a avut și ea rolul ei în primirea înaltei oaspete, însă nu a exercitat o influență atât de vizibilă asupra negocierilor soțului ei.

Sunt interesant de analizat toasturile spuse cu ocazia dineului oficial oferit în clădirea Consiliului de Stat de către Ceaușescu înalților oaspeți, ocazie cu care în lungile discursuri ale celor doi au fost rostite câteva fraze care pot să ofere câteva indicii referitoare la modul de decurgere a negocierilor. Nixon și-a rostit discursul la ora 9:30, și chiar la început, în formula de curtoazie a ținut să menționeze că nicăieri nu a avut parte de o primire atât de călduroasă cum a avut parte în România – nici nu trebuia să mintă deloc – și de faptul că a fost profund impresionat de acest lucru. A vorbit despre asemănările dintre România și Statele Unite, care amândouă se bucură de o diversitate geografică, despre națiunile în componența cărora se găsesc mai multe popoare în cazul amândurora (desigur, aici, conform concepției americane despre națiune, folosește termenul în sensul ei de locuitori ai unei țări, cei aparținând la o națiune fiind cetățenii unei țări, și nu în sensul ei etnolingvistic), a vorbit însă și de diferențe. De faptul că cele două țări au două sisteme sociale diferite, dar acest lucru nu trebuie să influențeze în sens negativ relațiile. După ce a vorbit despre idealul păcii, a intrat pe subiecte mai specifice, luând pe rând problema păcii în Asia, Europa și Orientul Mijlociu. În legătură cu Asia a ținut să precizeze că trebuie asigurată securitatea, independența și dezvoltarea națiunilor Asiei, iar Statele Unite va lua asupra ei povara necesară pentru realizarea acestui lucru, dar nu spunea, în ce sens, aici afirmația lui poate fi interpretabilă. În cazul Europei a pus clar vizibil accentul pe necesitatea negocierilor și rezolvarea disputelor în acest mod, exprimând dorința Statelor Unite privind negocierea problemelor armelor strategice. A vorbit și de necesitatea unei păci în Orientul Mijlociu, nu a exprimat însă cum dorește să realizeze exact acest lucru. După acestea, a ținut să se întoarcă asupra unui discurs mai general: astronauți pe Lună, primirea călduroasă care nu era adresată atât persoanei lui sau a soției, cât poporului american, ca să-și încheie discursul cu cuvintele lui Eminescu. Răspunsul lui Ceaușescu a fost și el lung, iar în introducerea acestuia, conducătorul României a ținut să se refere la marile realizări ale socialismului român, sistem care a fost instaurat după ce țara a scăpat de jugul fascist, atât datorită propriei lupte, cât și ajutorului altor popoare, cum era și cel american. A ținut mult să prezinte cu mândrie, în stilul și vocabularul caracteristic cuvântărilor oficiale interne, realizările socialismului pe planul social, științific și cultural, foarte înțelept însă, nu a intrat în detalii plictisitoare. A felicitat și el aterizarea omului pe Lună, subliniind că în acest lucru vede o victorie a minții umane, un rezultat al cercetării pașnice. A intrat însă și pe terenul discursului ideologic, precizând că România pune accent, ca țară socialistă, pe dezvoltarea relațiilor cu alte țări socialiste, care împărtășesc același sistem social, dar dorește dezvoltarea relațiilor și cu alte țări, de pe tot globul pământesc. A exprimat poziția României referitoare asupra războiului din Vietnam, însă într-un mod în care nu putea să-și jignească oaspeții în mod vizibil, când a vorbit de faptul că speră că negocierile de la Paris vor conduce la retragerea trupelor din țară și că poporul vietnamez va primi posibilitatea să-și decidă soarta liber. În legătură cu Orientul Apropiat, a intrat în alte detalii și a vorbit despre necesitatea retragerii trupelor israeliene din teritoriile ocupate. Acestea însă erau trecute în revistă, dedicând mai mult spațiu problemei securității de pe continentul european. Și-a exprimat poziția că situația

⁵⁵ Interviu cu Dennis Deletant.

ar fi influențată favorabil de o conferință europeană generală a statelor de pe continent. Pe sfârșitul discursului a ținut să aprecieze faptul că România și Statele Unite vor putea colabora împreună pentru cauza păcii mondiale, pentru o lume fără război, iar după ce aceste cuvinte mărețe au fost spuse, a propus toastul pentru victoria păcii în lume și pe sănătatea celor prezenți⁵⁶.

Ziua următoare a continuat vizita, gazdele organizând un program plin oaspeților. Au continuat convorbirile oficiale, din care se găsesc în presă numai referiri generale privind subiecte foarte generale, cum ar fi problema păcii și extinderea bunei colaborări. Ceaușescu a ținut să-și ducă oaspetele prin București, să-i arate proiectul cartierului în construcție Titan și să-l ducă să viziteze Muzeul Satului⁵⁷. Și Kissinger, care de obicei nu acordă importanță mare acestor detalii, a ținut să menționeze că Nixon a vizitat o piață și o școală de dans popular și că a dansat cu Ceaușescu, cea ce i-a determinat pe ziaristii „New York Times” să scrie cu entuziasm că Statele Unite sunt simpatizate în Europa de Est⁵⁸. Atmosfera deci era extrem de prietenoasă, mai ales între cei doi lideri, iar cu ocazia pozelor, „fotografiile se chinuie să înalțe statura mică a românului, când cei doi sunt fotografiați împreună”⁵⁹.

Cu ocazia mesei oficiale în 3 august, au fost rostite alte discursuri de către cei doi lideri, care însă nu au apărut în ziarul „Scânteia”, deși puteau fi publicate. Aceste discursuri nu conțineau tente agresive de politică, au avut mai mult un stil glumeț, caracteristic oamenilor care recent s-au eliberat de un mare stres. Nixon a vorbit despre faptul că îi pare rău că nu i-a putut primi pe oaspeți în clădirea Ambasadei Americane, care este prea mică și neîncăpătoare, și de hotărârea lui de a construi o clădire mai mare, iar „după ce am văzut splendidul proiect de locuințe din Titan, sunt sigur că vom găsi un arhitect bun pentru reședință.” O specialitate a mesei era că toate gustările erau realizate din alimente aduse din America, iar muzica a fost oferită de trupa de muzică a U. S. Air Force din Wiesbaden. Răspunsul lui Ceaușescu nu a fost mai lipsit de haz și de prietenie, când și-a cerut scuze pentru programul prea plin, deoarece nu și-au lăsat oaspeții să se odihnească și amenințat că poate că ar trebui desființate cele două blocuri militare, și competiția să fie transferată pe planul muzicii⁶⁰.

Înainte de plecare, în drumul spre aeroport, Nixon a mai făcut un gest frumos și impresionant: s-a dat jos brusc din mașină și a început să dea mână cu mulțimea înconjurătoare, exemplul lui fiind urmat și de Ceaușescu, care probabil era fericit că putea să demonstreze și printr-un eveniment spontan lui Nixon simpatia românilor față de America⁶¹.

La 3:53 Nixon s-a adresat pentru ultima oară cu această ocazie românilor pe teritoriul românesc, pe aeroportul Otopeni, ocazie cu care a rostit câteva cuvinte de mulțumire lui Ceaușescu, și și-a exprimat speranța în viitor. Răspunsul lui Ceaușescu a fost și el unul scurt, foarte cald și prietenos, iar dacă Nixon și-a terminat cuvântarea cu cuvinte românești („Trăiască prietenia noastră. La revedere”), Ceaușescu i-a urat „bon voyage”⁶². Acestea fiind spuse, președintele american și anturajul său au urcat în avion. Din ziarul „Igazság”, din ziua următoare, putem afla că înainte să ajungă acasă, s-a mai oprit pe o bază militară din Anglia⁶³.

Vizita lui Nixon a fost efectuată cu mult fast și energie, atât din partea americană, cât mai mult din partea română, care avea speranțe foarte mari în legătură cu acest eveniment. După ce Nixon a părăsit țara în siguranță, Ceaușescu avea toate motivele să fie satisfăcut: a reușit să organizeze o primire fastuoasă, de zile mari, fără incidente, ocazie cu care și-a putut afirma

⁵⁶ www.nixonfoundation.org, *Public Papers of President Richard Nixon*. 1969 august, 308.

⁵⁷ *Scânteia*, 4 august 1969, p. 1-2.

⁵⁸ Kissinger, *White House Years...*, p. 157.

⁵⁹ Durandin, *op. cit.*, p. 98.

⁶⁰ www.nixonfoundation.org, *Public Papers of President Richard Nixon*. 1969 August, 309.

⁶¹ Durandin, *op. cit.*, p. 98.

⁶² www.nixonfoundation.org, *Public Papers of President Richard Nixon*. 1969 August, 310.

⁶³ *Igazság*, 1969 augusztus 5.

poziție de lider independent de superputerea comunistă, primind șeful de stat a superputerii din tabăra cealaltă, iar în urma primirii reușite și călduroase, la fel ca și în urma concluziilor negocierilor, putea să aștepte numai la bine din partea acestuia. Nu s-a pus însă deloc accent propagandistic asupra acestui succes în zilele următoare vizitei, probabil din două mari motive: nu trebuia exagerată importanța unei vizite simple – așa trebuia să creadă vecinii, că nu a fost vorba decât de o vizită simplă, nimic mai mult – astfel degradându-se în fața occidentului și creând dușmani în lagărul socialist, iar al doilea era un motiv mult mai prozaic și intern: trebuia pusă accent pe organizarea grandiosului congres de partid.

În luna august 1969 a avut loc un eveniment major atât în istoria României, cât și al războiului rece: era prima ocazie cu care un președinte american în calitatea lui de președinte a vizitat România și era prima ocazie cu care un președinte american a vizitat o țară comunistă din Europa de Est. Nu era însă vorba de o simplă vizită oficială, fără miză, ci a avut consecințe importante.

Conducerea americană a fost pe deplin satisfăcută de vizită. Nixon a vrut în primul rând două lucruri: să dea un avertisment sovieticilor ca să nu mai fie atât de siguri în propria lor ogradă⁶⁴ și să găsească un eventual mesager spre China. Se știe că Ceaușescu ar fi acceptat rolul de intermediar, însă nu era acceptat acest lucru de către chinezi⁶⁵. Chiar și așa, gestul lui Ceaușescu a fost apreciat de conducerea americană, chiar dacă în această fază nici măcar Nixon nu avea maximă încredere în Ceaușescu. Cel puțin asta reiese din memoriile lui Kissinger, care scria că în 1969 în decursul întrevederilor era pregătit ca ceea ce se spunea să ajungă la urechile liderilor sovietici, așa că a spus că Statele Unite doresc să realizeze relații bune atât cu Uniunea Sovietică cât și cu China.⁶⁶ Iar primirea oferită de guvernul României, dar mai ales de către poporul român a impresionat puternic și pe oameni foarte calmi și realiști cum era Kissinger, care scria: „copleșitoarea exuberanță a primirii făcute lui Nixon a fost desigur inspirată și în parte organizată de guvern. Dar chiar dacă această primire a fost pregătită, ea rămâne o demonstrație extraordinară a independenței României față de Uniunea Sovietică. Ar fi fost greu, dacă nu chiar imposibil, să creeze emotivitatea, bucuria, calitatea umană exteriorizată de această manifestație publică. Era profund mișcător răspunsul emoțional dat de populația unui stat comunist salutând în felul acesta prima sa șansă de a-l întâmpina pe președintele unei națiuni care, pentru mulți dintre acești oameni, continua să înfrunghieze, la fel ca în secolul al nouăsprezecelea, simbolul democrației și al libertății omului”⁶⁷.

Observatorul englez a văzut că populația României aștepta foarte mult de la vizita președintelui american⁶⁸. O liberalizare mai accentuată, o viață mai bună, efecte benefice exercitate de influența americană asupra politicii cadrelor din conducerea țării. Cert este că Statele Unite a și făcut multe de acum încolo pentru România. În timpul vizitei s-au înțeles asupra stabilirii reciproce de centre culturale, apoi în noiembrie s-a semnat o înțelegere de schimb, cea ce a permis schimbul de cadre și de studenți, care puteau să studieze în cealaltă țară. În 1970 SUA a acordat ajutor semnificativ după valul de inundații din România⁶⁹. Au urmat și importante favoruri economice: în 1971 România a fost primită în GATT, în 1972 în FMI și în Banca Mondială⁷⁰. Una din consecințele imediate a fost și inițiativa câtorva kongresmeni de-a forma un lobby și a

⁶⁴ Interviu cu Dennis Deletant.

⁶⁵ Henry Kissinger, *Years of Upheaval*..., p. 46.

⁶⁶ Idem, *White House Years*. Boston, Little Brown and Company, 1979, p. 699.

⁶⁷ Kissinger, *White House Years*..., p. 157-158 apud Pavel Câmpeanu, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 250.

⁶⁸ Interviu cu Dennis Deletant.

⁶⁹ *United States foreign policy. 1969-1970 A report of the Secretary of State*, Washington D.C., Department of State Publication, 1971, p. 30.

⁷⁰ Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*. București, Fundația Academia Civică, 1997, p. 141.

face demersuri insistente pentru acordarea clauzei națiunii cele mai favorizate României⁷¹. Ceaușescu a fost primit de Nixon la rândul lui în Statele Unite de două ori, în octombrie 1970 și în decembrie 1973⁷². Imaginea favorabilă a lui Ceaușescu a persistat și după căderea lui Nixon, Jimmy Carter prezentându-l la rândul lui ca personaj pozitiv cu ocazia primirii lui⁷³.

Sovieticii au reacționat în mod negativ asupra evenimentelor. Brejnev și Kosighin au și boicotat în mod deliberat al X-lea Congres pentru a arăta nemulțumirea lor pentru amânarea acestuia și primirea lui Nixon la București⁷⁴. Din surse sigure se știe că KGB-ul de acum încolo a acordat o atenție specială României: din agenții lor plasați în 1971 cei mai mulți a fost plasați în România, 13 în total, față de numai 7 în Iugoslavia, 7 în Germania de Est, 4 în Ungaria și 3 în Bulgaria. Cu ocazia vizitei lui Ceaușescu la Beijing, Uniunea Sovietică a reacționat cu manevre militare la granița cu România⁷⁵. Relațiile însă nu s-au deteriorat nici o clipă într-un mod critic, iar la rândul ei, România era foarte folositoare pentru Uniunea Sovietică ca un fel de cal troian în lumea occidentală. Din interviul realizat de reporterii televiziunii maghiare „Duna TV” cu Pacea se știe că Securitatea a folosit simpatia recent apărută în Occident pentru infiltrarea economiilor acestor țări cu spioni, care au furat o mulțime de tehnologii bune, care pe filieră românească au ajuns și în posesia sovieticilor⁷⁶. Relațiile româno-sovietice au rămas tot timpul, până la căderea lui Ceaușescu, relativ corecte, dar mai puțin bune decât relațiile sovieticilor cu alte țări în jur, cel puțin la vedere, Ceaușescu fiind un individ util, dar de neîncredere pentru lideri sovietici.

Nu este de neglijat nici simpatia și prietenia lui Nixon față de Ceaușescu, care a apărut în urma vizitei. Acest lucru se datora probabil nu atât faptului că Nixon ar fi fost convins de calitățile bune ale lui Ceaușescu în cât privește morala – președintele realist probabil nu a avut nici un dubiu în privința dictatorului – cât pentru faptul că a văzut în el un om cu care se poate comunica în viitor, pe baza unor negocieri raționale. Ceaușescu, la rândul lui, era conștient de simpatia și prietenia lui Nixon față de el și era foarte supărat după ce în urma cazului Watergate Congresul l-a silit pe Nixon să demisioneze, deoarece el investise speranțe pe termen lung în acest om⁷⁷. Prietenia însă nu s-a terminat după căderea lui Nixon, cei doi ținând o corespondență bună. Ceaușescu, cu ocazia aniversării de 65 de ani, în 1983, a primit următoarea telegramă de la Nixon:

„Încă de prima dată când ne-am întâlnit și am discutat împreună în 1967, am urmărit evoluția dumneavoastră ca om de stat. Vigoarea, spiritul independent, inteligența ascuțită și în special priceperea dumneavoastră de a acționa cu măiestrie atât în problemele interne, cât și internaționale, vă situează în primele rânduri ale liderilor lumii.

Spun acesta acum, deoarece în momentul în care veți sărbători aniversarea zilei de naștere, veți atinge acea culme proprie oricărui mare lider. La 65 de ani, majoritatea oamenilor sunt gata de pensionare, dar pentru mulți dintre cei mai mari lideri ai lumii anii cei mai eficienți și mai productivi încep de acum încolo.

Sunt sigur că cele mai bune momente pentru dumneavoastră vor veni în a doua decadă ca președinte, continuând același curs îndrăzneț și independent pe care l-ați hotărât pentru poporul dumneavoastră. Doamna Nixon mi se alătură, trimițându-vă cele mai calde felicitări și cele mai bune urări dumneavoastră, și capabilei dumneavoastră soții, tovarășa Elena, și celorlalți membri ai familiei”⁷⁸.

⁷¹ Joseph F. Harrington, Bruce J. Courtney, *Relații româno-americane*, Iași, Institutul european, 2002, p. 281.

⁷² RKirk, Răceanu, *op. cit.*, p. 16.

⁷³ *A kémfőnök becsülete*. Duna Televízió, 2004 (Interviu realizat cu generalul Ion Mihai Pacepa)

⁷⁴ Harrington, Courtney, *op. cit.*, p. 282.

⁷⁵ Cristopher Andrew, Vasili Mitrohin, *The Mitrokhin Archives. The KGB in Europe and the West*, Allen Lane, The Penguin Press, 1999, p. 352.

⁷⁶ *A kémfőnök becsülete*, *loc. cit.*

⁷⁷ Pacepa, *Red Horizons...*, p. 274.

⁷⁸ *Scânteia*, 29 ianuarie 1983, apud Anneli Ute Gabányi, *op. cit.*, p. 45.

Desigur, nu toată lumea din rândul occidentalilor sau a intelectualilor prooccidentali din țările socialiste se bucurau pentru proaspăta prietenie româno-americană. Domnul Jeszenszky Géza, valorosul diplomat și expert al relațiilor internaționale mi-a povestit într-una din convorbirile noastre că intelectualii din Ungaria erau dezamăgiți de faptul că președintele Americii promovează prietenia cu un dictator ieftin⁷⁹. Iar cu venirea la putere în SUA a lui Ronald Reagan și politica americană se va schimba vizibil față de dictatorul român megaloman, iar cu această ocazie nici prietenia lui cu Nixon nu va mai conta. Ambasadorul lui Reagan la București, David B. Funderbunk, scrie despre relația de prietenie și admirație reciprocă dintre Ceaușescu și Nixon în felul următor:

„Probabil că Ceaușescu și fostul președinte Nixon sunt prieteni și se admiră reciproc, deoarece ambii au o atracție asemănătoare pentru putere, pentru luarea și păstrarea acesteia. Nixon a jucat un rol de seamă în aceea ce privește acordarea clauzei națiunii celei mai favorizate României și are o considerație deosebită pentru Ceaușescu. Evident, acestea au început atunci când Ceaușescu, dintotdeauna globtrotter și gazdă a invitațiilor la București, l-a primit bine pe Nixon în România în 1967, înainte ca acesta să fi fost ales președinte și pe când părea că se află la pământ din punct de vedere politic. Nixon și-a amintit de invitația respectivă și de covorul roșu întins de București. Iar atunci când Nixon a devenit primul președinte american care a vizitat România comunistă, i s-a oferit o primire de erou, înscenată de Ceaușescu. Bineînțeles că românii s-au bucurat în mod sincer, primindu-l pe cel care pentru ei simboliza America. Nixon și Kissinger au fost convinși, aparent, că în Ceaușescu se poate avea încredere. Ei credeau că astfel se pot folosi de el. În realitate, el s-a folosit de ei. De-a lungul anilor, Nixon a rămas în contact cu Ceaușescu și chiar a călătorit în România în 1982. În timpul acelei vizite eu mă aflam la Washington, așa că nu am fost personal de față.

Nixon și-a exprimat stima sa față de Ceaușescu în declarații, cărți și scrisori. De exemplu, în ianuarie 1983, Nixon i-a trimis o scrisoare de felicitare cu ocazia zilei de naștere. În scrisoare, o copie a căreia mi-a fost transmisă împreună cu originalul care trebuia dat mai departe, Nixon îi scria lui Ceaușescu ca unuia dintre cei mai mari lideri ai lumii și care ar duce, într-adevăr, o politică externă independentă⁸⁰.

Până aici sunt afirmațiile diplomatului. Marea lor majoritate sunt adevărate, însă unele sunt discutabile. Astfel, este greu de crezut că Nixon ar fi fost păcălit de Ceaușescu, adeptul Realpolitikului să nu-și fi dat seama despre ce fel de individ era vorba. Ceaușescu era însă folositor în felul lui în acele vremuri, iar mai târziu, buna colaborare nu a fost uitată. Cert este că legătura a fost păstrată și au mai discutat, chiar și după ce Nixon nu mai era președinte, probleme destul de importante. Pentru acest lucru este dovadă scrisoarea lui Nixon către Ceaușescu în 3 mai 1984, când acesta își exprimă satisfacția supra situației că colonelul John V. Brennan și fostul procuror general John Mitchell lucrează pentru ministerul de industrie ușoară a României⁸¹. Se poate afirma, în concluzie, că această relație amicală a fost folositoare atât României, cât și persoanei lui Ceaușescu. De foarte multe ori, adevăratele avantaje vin din asemenea întâlniri și din bunăvoința subiectivă a unora în stare să ajute. Iar acest fapt acum, când România este pe calea cea bună pentru integrarea ei în structurile euroatlantice, fiind deja membră NATO și în Uniunea Europeană, dar când pe paleta politicii mondiale se observă o regrupare a forțelor și a intereselor, când alianțele vechi sunt pe cale aparentă de destructurare și altele sunt create de anumite împrejurări, diplomația eficientă, bazată pe învățăturile trecutului, mai ales a celui mai apropiat, poate fi de primă importanță pentru orice țară, mai ales pentru țările mici cum este și România.

⁷⁹ Interviu cu Jeszenszky Géza.

⁸⁰ David B. Funderbunk, *Un ambasador american între Departamentul de Stat și dictatura comunistă din România 1981-1985*. Constanța, Editura Daion, 1994, p. 115-116.

⁸¹ www.gulfinvestigations.net/document475.html

Certain Premises Regarding Nixon's visit in Romania*Abstract*

The topic of this paper is an important moment of Romanian foreign policy's history, August 4 1969, the moment of the first official visit of an American President in Romania. By our paper, we tried to present the visit's premises, its course and its consequences too, in the environment of Cold War's International Relation's main characteristics. Following to a short introduction, the study presents the main moments of the visit's itself, concentrating on their significance. An exhaustive research, based on official documents, memoirs, press and interviews, tries to reveal why this event was so important by itself, and how did it contributed to development of American-Romanian diplomatic relations, and also its impact on international environment of those times.

The Communist dictator of Romania, Nicolae Ceausescu, had his own great ambitions in International Life, to act like an important leader, recognized and respected all over the world. And even if Romania's power and influence were limited, there was a certain international and geopolitical conjuncture which made this small East-Central-European country important for the high officials of the United States, during the détente. It is very probable that Nixon never overestimated Ceausescu's megalomania, but at that very best moment, a US presidential Visit in Romania could have many meanings and important significance. First of all, it represented a good message to all the partisans of the détente, and Romania could represent two new opportunities: a nail in the ribs of the Soviet Union and a diplomatic bridge toward Maoist China. In our paper, we tried to realize a synthesis of these major events.

ISTORIA ARTEI

WINGED SAMSON AND POPULAR ICONOGRAPHY IN SIXTEENTH-CENTURY TRANSYLVANIA

Keywords: *Samson, stove tile, popular iconography, sixteenth century, Transylvania*

Cuvinte cheie: *Samson, cahle, iconografie populară, secolul al XVI-lea, Transilvania*

We all knew biblical Samson was strong and fierce, that he had supernatural powers, but that he could fly, that is novel! We knew that Samson, overcome with the Spirit of God, slew a lion with his bare hands, defeated an army with a donkey's jaw bone, and destroyed a temple¹, but not that he had wings. Yet, a series of related sixteenth-century stove tiles from Transylvania depict the biblical hero with long hair, in full body armor, holding down a lion with his knee and opening its mouth with his bare hands, and strangely enough, Samson seems to have wings. We might never know what the medieval beholders of such images made of this, but we can take a closer look at this intriguing group of tiles and explain the possible reasons for the scene's popularity and for such iconographical "misunderstandings".

On the territory of the Medieval Kingdom of Hungary 19 stove tiles decorated with the scene in which Samson is fighting the lion have been discovered, making him one of the most popular Old Testament characters to be depicted on tiles there. Most of them are unique representations (such as those in Buda, Banská Stiavnica, Nitra, and two unknown locations)². Others are just mentioned in the existing literature, but no image has been published. Some of them were popular enough to be produced and used in more than one location in the same area and to be copied after distant and prestigious models. In Varaždin, identical tiles have been discovered both in the area of the castle and in the old town (both green glazed and unglazed items)³. They have perfect analogies among the tiles produced for St. Stephen's cathedral in Vienna around 1500. In Vienna, on one side of a crest corner tile with a small sculpture of a woman in a turban holding a shield decorated with the image of St. John, Samson wearing a turban and with a moustache is fighting a lion in an identical pose (Fig. 1)⁴. The same headdress, facial characteristics, and costume are found on tiles decorated with the image of St. Christopher from tiles in Vienna and Ružica. Similar tiles were reportedly found in Buda (but not included here because no further data is available on them), showing the connections between Hungary

¹ Gregory Mobley, *Samson and the liminal hero in the ancient Near East*. New York, T&T Clark, 2006, p. 2.

² Soon to be published in my forthcoming book *Religious Representations on Stove Tiles from the Medieval Kingdom of Hungary*, CEU Press (henceforth Gruia, *Religious Representations...*). For tiles from Transylvania depicting Samson, see Adrian Andrei Rusu, *Cahle din Transilvania (VI)*. Câteva piese figurate de la Sighișoara, in *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*. Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2008 (henceforth Rusu, *Cahle din Transilvania (VI)*), p. 252-254.

³ Mira Ilijanić, *Urbanizam Graditeljstvo Kultura. Zbornik radova*. Varaždin, Gradski Muzej Varaždin, 1999, p. 263, fig. 1, p. 264; *Županija varaždinska u srednjem vijeku/Die Gespanschaft Varaždin im Mittelalter*. Varaždin, Tiva Tiskara, 1999, p. 54, cat. 112; *Iz srednjega u novi vijek. Varaždinski stari grad i project bastion*. Zagreb, Gradski Muzej Varaždin, 2008, p. 49, fig. 115.

⁴ Rosemarie Franz, *Die Kachelofen -- Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1969 (henceforth Franz, *Die Kachelofen...*), fig. 108; Yvonne Hackenbroch, *Stove Tiles from Austria*, in *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 9, 1964, p. 310-312, fig. 4.

and Austria by the time of King Matthias Corvinus' death⁵. Specialists have interpreted the facial characteristics of both Samson and Christopher as being the portrait of a typical Hungarian, implying that wherever the motif was first created, it took as source of inspiration the oriental turban and the moustache considered typical for Hungarian men⁶. If the tiles from Varaždin are copied after those in Vienna or Buda, the motif was transmitted over a distance of ca. 300 kilometers, indicating their importance and the prestige associate to them.

Varaždin

Vienna

Fig. 1. Tile and tile fragment depicting Samson, with turban and moustache, fighting the lion.

Nevertheless, Samson fighting the lion seems to have been the most popular in Transylvania (11 out of the 19 tiles), and all occurrence from this province can be delegated to two groups of related tiles⁷. Certain iconographic elements are, as shown below, common to the

⁵ Imre Holl, Pál Voit, *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest, Corvina Verlag, 1963 (henceforth Holl, Voit, *Alte ungarische Ofenkacheln*), p. 39.

⁶ Franz, *Die Kachelofen....*, p. 55.

⁷ Stove-tiles created with the same mold, even if used in very distant places, are all *original products*, directly connected to each other. Some may have less sharp relief and details due to the wearing out of the mold. The demand was often greater than the tiles created with one mold could cover, however, so the copying of tiles was widely practiced. A tile can be used as positive mold to create an entire series of negative molds and with them a series of *copies* may be created. The copy is ca. 30% smaller than the original (because the clay shrinks during each drying and firing up to 10-15% and the process takes place twice), but bears the same decoration. A copy can be used to create another mold and thus other copies, so the process can be repeated several times. A category in between a copy and an imitation is created when small corrections are made to the raw copy by incision or modeling. Sometimes pottery masters created *imitations* of other tiles. The two objects are never identical, but filtered by the master's memory, ability, and imagination. Originals, copies, and imitations all fall in the category of *directly connected tiles*. In the case of originals and copies the mould is the direct connection and in the case of imitations, the master is the connection. There are also *indirectly connected tiles*, inspired by a common image, usually by prints, but not related to each other in any other way. I translated the terms related to copying from German, from the seminal writing of Judit Tamási, *Verwandte Typen im schweizerischen und ungarischen Kachelfundmaterial in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1995.

two groups. They are all later products, dated to the sixteenth century, created in a simplified and not very talented manner. Two more fragments, discovered in Cluj – St. Peter and Sibiu, were reported as depicting the same scene, but the first is too small for a positive identification⁸, while the latter remains unpublished⁹.

The first group comprises five directly related tiles that have been discovered in Bodogaia (Harghita County)¹⁰, in a village house in Cechești (Harghita County)¹¹, another in Rugănești (Harghita County)¹², and in the cellar of a late medieval market town house in Cristuru Secuiesc (Harghita County)¹³. One other fragment is preserved in the Museum of Odorheiu Secuiesc (Harghita County) (Fig. 2)¹⁴. All of them are probably unglazed and were used in lower social contexts in the Szekler region of eastern Transylvania. Potters and workshops are attested for the same period in Cristuru Secuiesc¹⁵ and the production center of this group of stove tiles seems to have been located there. The iconography is fully Renaissance, with the main scene under a semicircular arch decorated with human masks in the corners. Samson, an older vigorous man with a beard and moustache, wears a small cap and a costume with short sleeves, collar and buttons. Bodogaia, Cechești, and Rugănești are all villages around Cristuru Secuiesc, while Odorheiu Secuiesc is 25 kilometers away. The transmission of this motif is therefore restricted to a small geographic area in the Szekler region of southeastern Transylvania:

Bodogaia

Cristuru Secuiesc

Rugănești

⁸ The fragment actually shows the bent knees of a character wearing a mantle, but the group of tiles we will discuss later all include Samson's left knee bent differently, in a straight angle. Elek Benkő, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvad Szentpéter falu emlékei*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004, p. 59, 103, fig. 13.

⁹ Rusu, *Cahle din Transilvania* (VI), p. 252, note 21, p. 253, note 23.

¹⁰ Imre Holl, *Renaissance-Ofen (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V)*, in *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae*, 45, 1993, p. 294, fig. 70; Elek Benkő, István Ughy, *Székelykereszturi kályhacsempék 15-17. század*. Bucharest, Kriterion Könyvkiadó, 1984 (henceforth Benkő, Ughy, *Székelykereszturi kályhacsempék...*), p. 47; Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Cluj-Napoca, Editura Accent, 2004 (henceforth Marcu Istrate, *Cahle...*), p. 181.

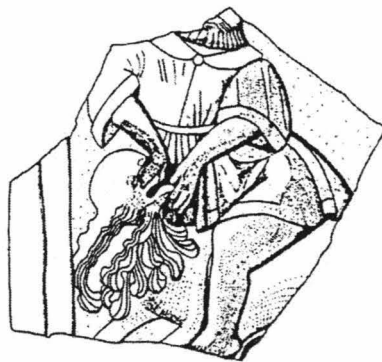
¹¹ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 185; Benkő, Ughy, *Székelykereszturi kályhacsempék...*, p. 50-51 (illustration not published but tile mentioned as belonging to this iconographic group).

¹² Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 265, 470, fig. A1; Horst Klusch, *Zauber alter Kacheln aus Rumänien*. Sibiu, Herausgegeben von Demokratischen Forum der Deutschen in Rumänien, 1999 (henceforth Klusch, *Zauber alter Kacheln...*), p. 36, fig. 44; Benkő, Ughy, *Székelykereszturi kályhacsempék...*, p. 58, plate 23.

¹³ Elek Benkő, Attila Székely, *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest, Nap Kiadó, 2008 (henceforth Benkő, Székely, *Középkori udvarház...*), p. 253-255, fig. 120.

¹⁴ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 245, 437, fig C1.

¹⁵ Benkő, Ughy, *Székelykereszturi kályhacsempék...*

Odorheiu Secuiesc

Fig. 2. Tiles depicting Samson fighting the lion under a semi-circular arch decorated with human masks.

The second group of tiles from Transylvania, which is of interest here, is composed of indirectly related tiles dated to the sixteenth century. The six items are imitations of the same motif. The original seems to be the tile discovered at Roșia (Sibiu County), the only one dated to the end of the fifteenth century and the beginning of the next¹⁶. Samson is depicted in full armor, opening the mouth of the lion and leaning his left bent leg on the animal's back. The upper part of the tile represents an arch and has two heraldic shields in the corners, one inscribed with a star. As. A.A. Rusu noted, the general composition of this tile resembles that of the previous group, i.e. the characters depicted under an arch with two decorative elements in the upper corners (shields and masks, respectively)¹⁷, although it does not denote any clear relation between them. Archaeologists consider the discovery context in Roșia the house of a Saxon leader (*greb*). A transformation of the motif decorated two other tiles, one found in a secondary position at the castle in Vințu de Jos (Alba County)¹⁸ and the other among the ruins of a manor house in Cristuru Secuiesc¹⁹. There are significant differences: the image is flipped horizontally, the arch and the shields have disappeared, and the background is decorated with lines that suggest wings, or a mantle (inconsistent with the scene). In Vințu de Jos the recovered fragments, both unglazed and with green glaze, suggest the existence of minimum 10 and maximum 12 tiles of the sort, some with slight differences indicating the use of different molds. Despite looking very similar, the tiles in Vințu de Jos and Cristuru Secuiesc are probably not copies but also imitations, taking into consideration the added border and the confusing dimensions (Vințu de Jos: 30.3 x 20.8 cm, Cristuru Secuiesc: 27.3 x 21.2 cm.).

Another variant decorated a tile kept in Sighișoara (Mureș County)²⁰ and a fragment discovered among the ruins of the manor house in Racoșul de Jos (Brașov County)²¹. On the two unglazed tiles, Samson is turned to the right and the background suggests more of a vegetal decoration. Again, the very similar tiles still display diverging details and thus seem to be imitations and not copies of each other.

¹⁶ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 264, p. 531; Klusch, *Zauber alter Kacheln...*, p. 87, fig. 26; Thomas Năgler, *Un depozit de plăci ornamentale descoperit la Roșia (raionul Sibiu)*, in *Culegere de Studii și Cercetări*, 1, 1967, p. 146, fig. 6. Preserved in the collection of the Brukenthal Museum, Sibiu, inv. no. 8355.

¹⁷ Rusu, *Cahle din Transilvania (VI)*, p. 253.

¹⁸ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 286, p. 495, fig. 67, 67 a, b. Preserved in the collection of the National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca, without an inventory number.

¹⁹ Benkő, Székely, *Középkori udvarház...*, p. 251, p. 252, p. 254, fig. 119. Discovered in the manor house excavated in Kriza János St., no. 23.

²⁰ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 272, p. 476, fig. B3. Preserved in the collection of the History Museum in Sighișoara, without an inventory number. An illustration of the preserved fragments and not the drawing in Rusu, *Cahle din Transilvania (VI)*, p. 261, fig. 3.

²¹ Marcu Istrate, *Cahle...*, p. 449, fig. 110.20.

A previously unpublished tile is preserved, in several fragments, in the collection of the general school in Războieni-Cetate (Alba County)²². This unglazed tile resembles more the previously discussed items from Vințu de Jos and Cristuru Secuiesc, and despite its worn-out relief one fragment clearly depicts the character's tassets and (probably) a sword. The exact place of discovery of this item remains unknown, but it must have been local, probably on the territory of the medieval settlement. Războieni is located 60 km from Alba-Iulia.

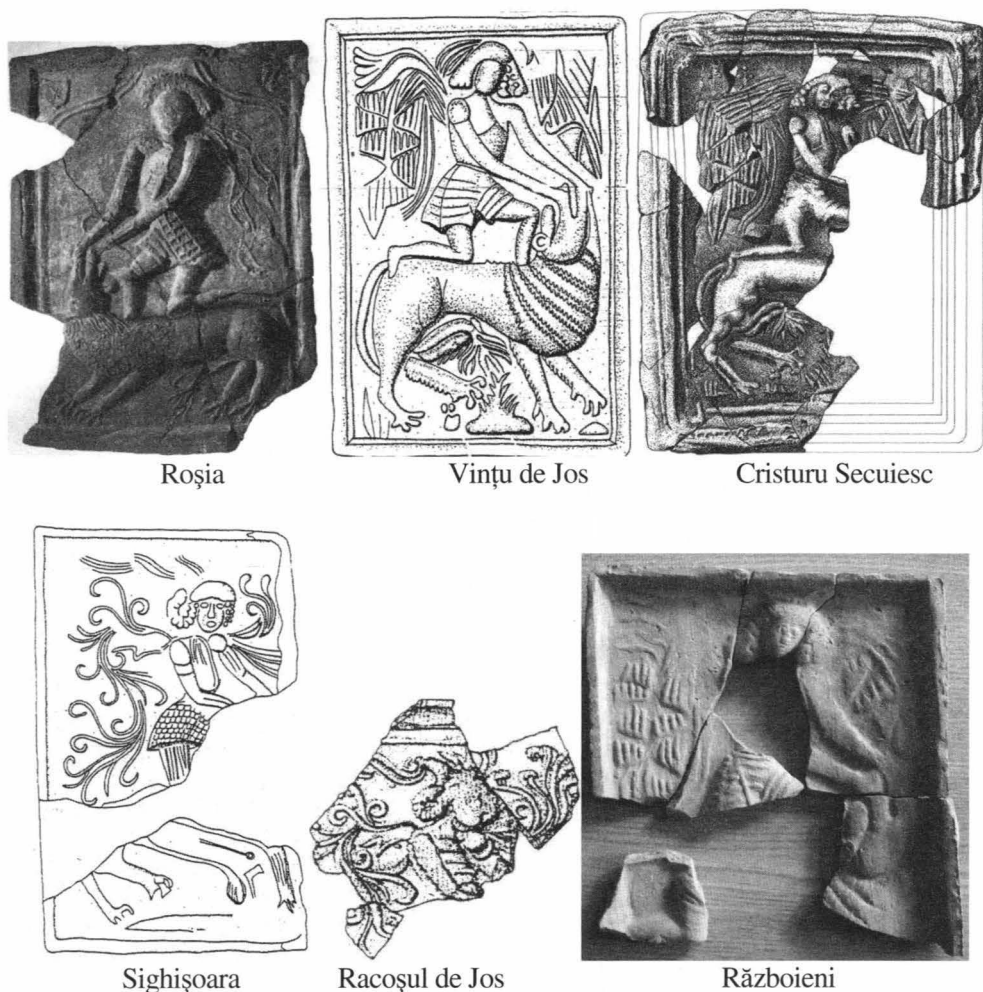

Fig. 3. Group of indirectly-related tiles depicting Samson fighting the lion.

All the discovery sites are located in southern Transylvania around the cities of Alba Iulia, Sibiu and Cristuru Secuiesc. The most similar tiles (Vințu de Jos - Cristuru Secuiesc, Sighișoara - Racoșul de Jos) were used on sites 148 and 73 kilometers away, respectively. Racoșul de Jos and Vințu de Jos are the farthest away, 200 kilometers from one to another. Compared to the previous group, these variants circulated over wider distances, but still a relatively restricted area. It is also probable that they were produced locally, considering the fact that they lack close parallels elsewhere and the archaeologically excavated tile workshops

²² I thank my colleague Rada Varga for indicating this tile to me and for sharing the photograph.

previously mentioned in Cristuru Secuiesc. The tile in Vințu de Jos is a product of another workshop active in the area, since a great collection of tiles have been recovered on the site and the lion in this scene is almost identical to another item found there illustrating a literary episode, the fight between the knight and the lion against the dragon²³. The discovery site in Roșia might have also functioned as a pottery workshop, or the lot might have belonged to a traveling master since it also included a tile mold.

As for the contexts in which this group of tiles was used, they are also more diverse and of a higher status compared to the first discussed group. The house in Roșia might have functioned as a manor house owned by a Saxon leader or as a workshop because several types of tiles were found there and also a mold. The place of discovery in Racoș was a manor house and Vințu de Jos a castle. If the tile from the Museum in Sighișoara was found in the same German city then it might have been used in an urban house and the tile in Războieni might have been discovered in a local town house as well.

Taking into consideration the dating of this group of tiles in the sixteenth century, it might be useful to look at the religious status of the sites in question, trying to determine if this Old Testament motif was preferred because of a Protestant taste for certain images or not. In the case of Roșia, if the site was the manor house of a Saxon *greb*, he might have been Lutheran, but there is no evidence for this except for the preference of Transylvanian Saxons for this religious denomination²⁴. If the site was a pottery workshop, the religion of the owner is not very relevant since he probably worked "on demand". It is known that the owner of the castle in Vințu de Jos was George Martinuzzi, a Catholic prelate, while the manor house in Racoș was owned in the fifteenth and sixteenth century by the Sükösd family until it was destroyed by a fire in 1624. In the sixteenth century the Sükösds were probably Protestant. The tiles kept in Sighișoara and Războieni might have been discovered in the respective medieval settlements, but there is no way of knowing who were those who bought and used them, nor their religious beliefs. It is nevertheless relevant to note that the tiles under discussion were used by both Catholics and Protestants, indicating the fact that this motif, despite being taken from the Old Testament and thus more likely to have been preferred by Protestants, was primarily a matter of fashion and availability, circulating freely across ethnic and confessional borders.

But let us return to the iconography of the scene, as it is rendered on this group of tiles. The Old Testament episode (Judges 14:4-6)²⁵ recounts that

Samson went down to Timnah with his father and mother. When he got to the vineyards of Timnah, a young lion came at him, roaring. The Spirit of GOD came on him powerfully and he ripped it open barehanded, like tearing a young goat. But he didn't tell his parents what he had done.

The scene exemplifies *par excellence* the virtue of fortitude, when the hero, inspired by the spirit of God, performs an outstanding feat of strength and power. The Biblical text does not offer any details on how Samson was dressed, but during the Middle Ages it was a common

²³ On Vințu de Jos, see Adrian Andrei Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVII*. Cluj-Napoca-Satu Mare, Gedo SRL, 1998; on the depiction of the fight of the knight and the lion against the dragon (a key episode of Chrétien de Troyes' *Chevalier au lion*) on tiles from Vințu de Jos and Făgăraș, see Matthias Corvinus 1443-1458-2008. *Exhibition Catalogue*. Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 2008, p. 41, fig. 7-8. The resemblance noted by A. A. Rusu in *Cahle din Transilvania* (VI), p. 254.

²⁴ Joachim Bahlcke, *Calvinism and estate liberation movements in Bohemia and Hungary (1570-1620)*, in *The Reformation in Eastern and Central Europe*, ed. Karin Maag, p. 72-91. Aldershot, Scolar Press, 1997; Konrad Gündisch, *The History of Transylvania and the Transylvanian Saxons*, cap. 4, la <http://www.sibiweb.de/geschi/7b-history.htm>; for a chapter dedicated to the impact of the Reformation on the iconography of stove tiles in the former territory of the Hungarian Kingdom see Gruia, *Religious Representations...* (Chapter 8).

²⁵ <http://www.biblegateway.com/passage/?search=Judges+14%3A4-6&version=MSG>.

practice to “update” such accounts and make their heroes wear medieval dress and armor. Such is the case with the Transylvanian stove tiles under discussion. Samson is depicted as a fashionable fighter, in full body armor. The tiles render fine details of his cuirass, shoulder, elbow and knee protection plates, and his tassets. But what makes reference to the Biblical story is the fact that he wears no helmet, but his long hair (in which his strength resided) is depicted flowing freely around his head. On the tile from Roșia, a ribbon seems to flow from the back of his head and over his left shoulder. The later tiles, loosing in detail, replace this element with more or less intricate designs which suggest, instead of a ribbon or a mantle, the fact that Samson has wings. One explanation might be the fact that the masters copying and imitating tiles like that from Roșia did not know or did not understand the depicted scene and mistook Samson for an angel. It is known that details are often lost during the mechanical copying of tiles in the creation of new molds for new series of tiles. This copying of a tile and then impression of a series of new items in the mold thus created leads to the diminishing of the relief and the loss of details and precision. The process can be complicated even more if the copied tile was glazed, with the liquid glaze having filled some of the original relief.

There are other examples when tiles show knights with wings, due to similar faulty copying procedures. A representation of the popular knight in tournament motif, originally created by the royal workshops of Buda to decorate the stoves of the royal palace²⁶, has been discovered in Bistrița²⁷. The Transylvanian tile, not related but only distantly reminding of the original, differs in various elements. The knight on horseback, in full armor and holding a lance, is turned to the right and the architectural background of the original motif is replaced by a background decoration consisting of lines that suggest wings or flames behind the knight and grass in the foreground. In this case the wings seem to be not invent a miss-interpretation of an existing element (like the ribbon or mantle in Samson’s case), but a simple erroneous addition.

Buda

Bistrița

Fig. 4. Stove tiles depicting knights in tournament.

²⁶ See the analysis of the entire series and the full bibliography in Ana Maria Gruia, *Tiles Decorated with the Knight in Tournament in the Kingdom of Hungary*, in *Acta Musei Brukenthal*, 4, 2009, p. 203-221. Photo taken by the author with permission of the History Museum in Buda.

²⁷ Vasile Mizgan, *Cahle cu cavaler în turnir descoperite la Bistrița*, in *Revista Bistriței*, 15, 2001, p. 136, fig. 5.

The above mentioned example makes us turn to another connection, that between Samson and other knightly heroes depicted on tiles. Unlike the first group of tiles discussed here, the depiction of Samson in full body armor stresses his knightly virtues. Fifteen-sixteenth-century tiles indicate the popularity of depictions reflecting the values of knightly culture, showing in details the arms, armor and tack elements fashionable during that period, worn by St. George, St. Ladislav, Samson and anonymous riders. As a Byzantine reminiscence, St. George and St. Ladislav are sometimes depicted on tiles wearing mantles²⁸. This element of dress is iconographically symbolic of strength, dignity, and ultimately of royal character²⁹. These saints and Old Testament characters become in popular vision true heroic fighters, all inspired by divine power, thus a misunderstood element in the image, conferring them wings, can only underline such a perception.

Misunderstood or not, Samson was a popular figure on tiles in sixteenth-century Transylvania. As presented above, these items fall in two iconographic groups which nevertheless show considerable inner variation, indicating the use of several distinct molds. Despite the fact that some tiles decorated with the same episode in the Old Testament character's life show him slaying the lion in a similar position, namely holding the animal down with one knee, the two groups in Transylvania are products original to that province (at that time an autonomous principality). In the territory of the former Realm of Saint Stephen, tiles decorated with the image of Samson mounted or kneeling on the back of the lion have been discovered in the royal palace of Buda³⁰, an unknown location³¹, and in the town hall or a burgher house in the upper Hungarian town of Nitra³² (Fig. 5), but none of them served as models for the tiles discovered in Transylvania, who remain thus unique.

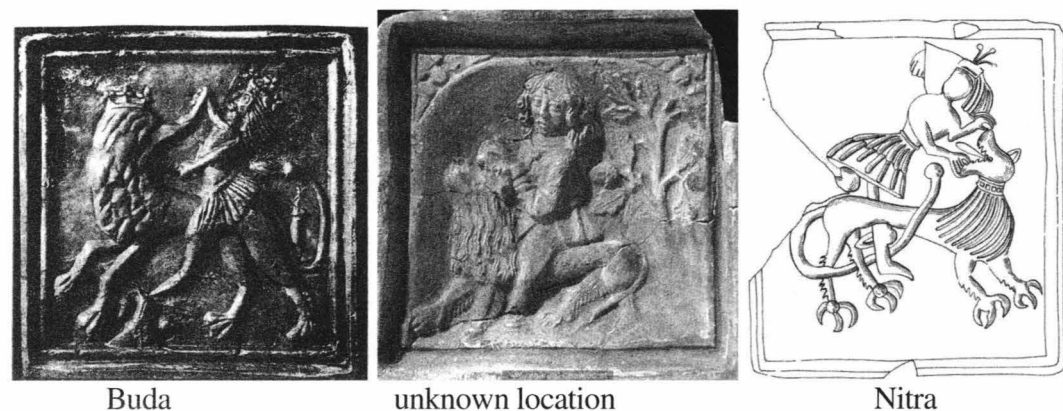

Fig. 5. Tiles with Samson killing the lion by mounting or stepping on the animal.

²⁸ On a detailed analysis of Byzantine elements in the depiction of St. George on tiles see Ana Maria Gruia, *Saint George on Medieval Stove Tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia. An Iconographical Approach*, in *Acta Musei Napocensis*, 41-44, 2004-2007, p. 231-254 and *Studia Patzinaka*, 3, 2006, p. 7-48 (at www.patzinakia.com).

²⁹ Georg Swarzenski, *Samson killing the lion. A medieval bronze group*, in *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, 229, 1940, p. 72.

³⁰ Péter Havassy, *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék. Az Alföldről és peremvidékéről*, Gyulai Katalógusok 11. Gyula, Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, 2002, p. 111, cat. 214, fig. 214; Holl, Voit, *Alte ungarische Ofenkacheln*, p. 64, cat. 2, fig. 2; Imre Holl, *Középkori kályhacsempék Magyarországon I*, in *Budapest Régiségei*, 18, 1958, p. 215-216, fig. 6.

³¹ www.imareal.oeaw.ac.at/realonline, no. 013723 (interestingly sharing with tiles in Transylvania the composition placed under a semicircular arch decorated in the upper corners with two vegetal motifs). The database dates the tile to the fifteenth century but the Renaissance style and composition suggest a later dating, to the sixteenth century.

³² Mário Bielič, Marián Samuel, *Kachlice*, in *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeologie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*, ed. Gertrúda Březinová, Marián Samuel, et. al. Nitra, Archeologický ústav SAV v Nitre, 2007, fig. 86/b, 99d.

Samson înaripat și iconografie populară în Transilvania secolului al XVI-lea*Rezumat*

Un grup de cahle de secol XVI din Transilvania îl reprezintă pe Samson luptându-se cu leul, însă, în mod curios, eroul veterotestamentar pare să fie redat cu aripi. Articolul trece în revistă reprezentările lui Samson pe cahle în Regatul Ungariei, oprindu-se asupra celor din Transilvania. În această provincie, devenită în secolul cu pricina principat autonom, se pot identifica cu certitudine 11 astfel de cahle, care formează două grupuri iconografice. Unul, cu caracteristici puternic Renascentiste, era creat și folosit într-o regiune restrânsă din Secuime (Bodogaia, Cechești, Rugănești, Cristuru Secuiesc, Odorheiu Secuiesc) iar altul pe o zonă ceva mai amplă, Alba-Sibiu-Cristur (Roșia, Sighișoara, Racoșu de Jos, Vințu de Jos, Cristuru Secuiesc, Războieni-Cetate, cahla din această din urmă locație fiind până acum inedită). Acest de al doilea grup, cuprinzând cahle indirect înrudite, îl reprezintă pe Samson aparent înaripat, probabil datorită unei erori de copiere, prin interpretarea greșită a mantiei eroului.

GRAFICĂ SATIRICĂ DE SECOL XVIII ÎN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI. WILLIAM HOGARTH ȘI „CELE PATRU MOMENTE ALE ZILEI”

Keywords: *Satirical, graphics, 18th century, William Hogarth, London.*

Cuvinte cheie: *grafică satirică, secolul al XVIII-lea, William Hogarth, Londra.*

Colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca adăpostesc o serie de lucrări grafice valoroase, între care ne-au reținut atenția ciclul de gravuri „*Cele patru momente ale zilei*” realizate după picturile omonime ale lui William Hogarth. Importantă personalitate culturală engleză a secolului al XVIII-lea, William Hogarth (1697 - 1764) a evoluat într-o perioadă în care artiștii englezi încercau să depășească condiția de artizani, aspirând la statutul de artist, acordat doar artiștilor flamanzi, germanici sau italieni care activau în Anglia. De formație gravor, artistul a activat ca ilustrator independent de prin 1720 iar mai târziu, prin anul 1728, se afirmă și în pictură. Succesul de public a fost însoțit de piratarea lucrărilor sale, fapt ce l-a transformat într-un apărător al drepturilor de autor, reușind să obțină legiferarea interzicerii reproducerii operelor de artă fără consimțământul autorilor prin petiția aprobată de parlament sub numele de *Legea Hogarth*¹. Teoretician al artei, precursor al genului artei secvențiale prin seriile narative de desene pe subiecte morale moderne, William Hogarth a militat activ pentru o școală engleză originală de pictură care să demonstreze măreția britanică. *Britofilul*, cum se semna uneori, se recunoștea naționalist și francofob convins², fascinat de orașul său natal, Londra, pe care-l imortalizează în operele sale. Cronicar al timpului său, Hogarth era adeptul unui nou gen de pictură, generic numit *conversation pieces*, ce combina pictura scenelor de gen olandeze cu satira englezească, pigmentat prin inserții datorate rafinamentului rococo-ului franțuzesc. Instantanee ale vieții cotidiene, operele sale ironizează societatea mondenă prin teme familiare: secvențele narative atacă subiecte morale servindu-se de portrete caracteriale și momente dinamice izbutind deopotrivă un discurs moralizator și o artă pentru toți. Seriile realizate de el despre evoluția unor personaje („*Progresul unei curtezane*,” „*Cariera unui escroc*,” „*Mariaj la modă*”) cunosc un mare succes datorită gravurilor realizate după acestea. Spirit pragmatic și întreprinzător, Hogarth va reuși să obțină independența financiară grație multiplicării acestor gravuri care se dovedesc totodată și un mijloc ingenios de educație prin artă³. Analiza fină a epocii sale și percepția caricaturală ce răzbat din creațiile sale au fost frecvent catalogate drept realism usturător însă bogăția anecdotică a subiectelor și expresivitatea personajelor se combină într-o creație originală, veridică și extrem de actuală.

Catalogată drept o „*frescă socială amplă a societății londoneze a timpului*,” seria de patru picturi din 1736 grupate sub genericul *Cele patru momente ale zilei* prezintă un nou

¹ William Hogarth - J.B. Nichols, *Anecdotes of William Hogarth: written by himself*. Londra, 1833, p. 1, 6-7, 13; Horace Walpole - William Gilpin - John Ireland - Charles Lamb - Thomas Phillips & co., *Biographical Essay on the Genius and Works of Hogarth*, în Hogarth - Nichols, *Anecdotes....*, p. 121-123, 131.

² Hogarth - Nichols, *Anecdotes....*, p. 42, 62-64; Walpole & co., *Biographical....*, p. 134-135, 141.

³ Elke Linda Buchholz (coord.), *Arta - Istoria vizuală a artelor plastice*. București, 2008, p. 292-293; Hogarth - Nichols, *Anecdotes....*, p. 8-51; Anaïs Le Fèvre-Berthelot, „*William Hogarth*”. *La Clé des Langues* 2007. (Lyon: ENS LYON/DGESCO). ISSN2107-7029. http://cle.ens-lyon.fr/1179765563743/0/fiche_article/2.03.2010.

concept, diferit de narațiunile consecutive anterioare: patru instantanee londoneze fără legătură între ele, concepute să reprezinte într-o manieră umoristică dimineța, amiaza, seara și noaptea⁴. Executată la comanda lui Jonathan Tyers în 1736, seria era destinată decorării nișelor superioare de la proprietatea acestuia, Vauxhall Gardens, însă picturile originale vor fi vândute la licitație, iar scenele vor fi reproduse la Vauxhall Gardens de Francis Hayman, *Seara și Noaptea* rămânând expuse până prin 1782⁵. Considerate de specialiști „parodii ale clasei de mijloc”⁶, scenele nu adoptă tonul sever al judecăților morale prezent în alte cicluri ci ridiculizează moravuri prezentând cu umor secvențe cotidiene. Gravurile publicate în anul 1738 sunt imagini în oglindă ale picturilor, copiate cu atenție de pe picturi și inversate în cursul procesului de imprimare⁷. Se pare că William Hogarth a executat desenele însă cel puțin una dintre gravuri nu este realizată de el: *Seara* a fost gravată de Bernard Baron⁸ după desenele artistului⁹.

*Dimineța*¹⁰

Stampa prezintă o scenă surprinsă în zori în piața *Covent Garden*¹¹, cu animația tipică primelor ore ale zilei când precupeții își pregătesc gălăgioși marfa adusă la vânzare. Un ceas ce indică ora¹² și inscripția plasată dedesubt, *Sic transit gloria mundi*, oferă coordonatele momentului. Pe strada trezită la viață, prin aglomerația și zumzetul pieței, trece grăbită o cucoană trecută, excesiv de elegantă pentru ora matinală, spre catedrala *Sfântul Paul* ce se înalță maiestuoasă în fundal. În urma cucoanei un băiat zgribulit duce cartea de rugăciuni, semn că cei doi se grăbesc la slujba de dimineță din biserica ridicată de faimosul arhitect Inigo Jones. Femeia pare vădit deranjată de spectacolul străzii, acaparată încă de petrecăreții adunați de taverna *The King Cofee House* a cărei fațadă acoperă parțial porticul palladian al catedralei londoneze. Cărciumă faimoasă în epocă, *The King Cofee House* era un local cu o reputație dubioasă¹³, încă aglomerat de cheflii de peste noapte care profitau de programul stabilimentului ce era deschis până în zori. Un scandal pare în plină desfășurare în pragul tavernei unde se îmbrâncesc un grup de persoane dinspre care zboară în stradă o perucă, semn că spiritele sunt tot mai încinse, gata să treacă la violențe fizice. Imune la zarva din cărciumă, două cupluri se îmbrățișează impudic în fața unui foc ce încălzește un grup de cerșetori. Femeia înfruntă înțepată bătaia vântului ducându-și dezaprobat evantaiul la gură la vederea cuplurilor destrăbălate însă ignoră complet sărmana cerșetoare care cere ajutor. Gestul e menit a sublinia ipocrizia și falsa pioșenie a personajului ce mimează morala creștină fără a o pune de fapt în aplicare. De-a lungul vremii Hogarth s-a remarcat prin ingeniozitatea detaliilor din operele sale și prin modul în care fiecare element al imaginii contribuie cu un rol bine gândit în povestea pe care intenționează să o prezinte. În acest caz, cheia întregii imagini o constituie vestimentația femeii: rochia care în pictura originală este de un galben aprins zugrăvește rapid caracterul personajului ce se prezintă la slujba de dimineță

⁴ Ian Gordon, *The Four Times of Day and Strolling Actresses dressing in a Barn*, în *The Literary Encyclopedia*, 2003, <http://www.litencyc.com/php/works.php?rec=true&UID=12979.6.05.2010>.

⁵ *Account of Paintings by Hogarth*, în Hogarth - Nichols, *Anecdotes...*, p. 358; Ronald Paulson, *Hogarth: High Art and Low, 1732-1750*. Vol. II, Cambridge, 1992, p. 127-128; Walpole & co., *Biographical...*, p. 123.

⁶ Ronald Paulson, *Hogarth*. New Haven, 1971, p. 404.

⁷ Această inversare conduce la confuzii asupra orelor exacte arătate de ceasuri la gravurile executate după picturile *Dimineța* și *Amiaza*.

⁸ Bernard Baron, 1696-1762, gravor de origine franceză stabilit în Londra, v. Ulrich Thieme - Felix Becker (ed.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike Biss Zur Gegenwart*. Vol. II, Leipzig, 1908, p. 514.

⁹ Charles Lamb, *Essay on the Genius and Character of Hogarth*, în Hogarth - Nichols, *Anecdotes...*, p. 91-117.

¹⁰ MORNING, nr. inv. F 8242, dimensiuni 34,9 x 25,8 cm (Fig. 1).

¹¹ *A Chronological Catalogue of Hogarth's Prints. With an Account of Variations and Principal Copies*, în Hogarth - Nichols, *Anecdotes...*, p. 198.

¹² Imaginea în oglindă a gravurii alterează ora de pe ceasul din pictura originală ce indică ora 7 și 5 minute.

¹³ Jenny Uglow, *Hogarth: a life and a world*. New York, 1997, p. 303-305.

gătită ca de bal. Discrepanța dintre vârsta personajului și rochia țipătoare ori panglicile lungi ale bonetei creionează un personaj ridicol, lipsit de simțul măsurii: o bătrână caraghioasă ce se face de râs împodobindu-se ca o tinerică. Se prezintă conștiincioasă la biserică și pare scandalizată de libertinajul chefliilor considerându-se astfel o bună creștină, însă nu se sinchisește deloc de suferințele celor din jur: îl târăște nemiloasă după ea pe micul servitor înfrigurat fără să arunce o privire femeii nevoiaș. Rochia strălucitoare apare ca o reflecție a focului viu ce arde în piață, stabilind interesante corespondențe între aceste spații luminoase. Tușe închise, apăsate, conturează imaginea pieței, reflectând fidel cromatica picturilor care colorează doar anumite zone ale imaginii, evidențiindu-le. Astfel, târgoveții sunt doar o masă cenușie, un grup de umbre ce populează spațiul pieței. Coloristic nici cerșetoria nu există, persoanele vizibile pentru femeie sunt tocmai grupul de depravați ce sugerează punctele de interes și gândurile prea puțin evlavioase ale acesteia. Interesant mesajul imaginii în care nici un personaj nu apare tocmai pozitiv: artistul condamnă vehement pietatea ipocrită fără a aproba „sincera” destrăbălare. Dinamismul aglomerat al pieței este echilibrat cu grijă de partea arhitecturală, mai aerată. Fundalul este definit de un șir de clădiri descrise detaliat, cu arhitectura maiestuoasă acoperită de un strat fin de zăpadă ce indică anotimpul momentului descris: iarna. Ca o precizare anecdotică, biografia lui Hogarth¹⁴ susțin că prototipul personajului feminin din *Dimineața* a fost mătușa artistului, care l-a dezmoștenit indignată când a văzut imaginea.

*Amiaza*¹⁵

Pe un fundal dat de biserica londoneză *St. Giles in the field* sau *Capela Franceză* de pe Hog Lane¹⁶, gravura surprinde o stradă aglomerată la orele amiezii, la momentul ieșirii unui grup masiv de persoane de la slujba de dimineață, direct în zona animată de personaje prinse în ocupațiile cotidiene. Șanțulețul rigolei din mijlocul străzii împarte în două nu doar străduța pietruită ci și grupurile de oameni ce par a aparține unor lumi diferite, ce nu se amestecă: grupul credincioșilor ieșiți de la slujba religioasă ce se preling spre casă de-a lungul zidurilor bisericii și cel al londonezilor de rând, acaparați de rutina zilnică. Grupul credincioșilor, alcătuit din emigranți hughenoti ce se refugiaseră în Anglia de prigoana religioasă din țara lor¹⁷ prezintă personaje bine îmbrăcate, îngrijite, mici nobili sau burghezi ce oferă imaginea unei comunitățiordonate, cu femei acoperite, bărbați galanți și copii ascultători. Antipatia față de francezi răzbate în portretele afectate ale hughenotilor care, cu toată corectitudinea lor nu câștigă simpatia autorului, adversar al fațadelor autoimpuse. De cealaltă parte sunt descriși londonezii ce se manifestă necenzurat: un cuplu în plin scandal revarsă pe geam resturi de mâncare, doi tineri¹⁸ se giugulesc fără rezerve în văzul lumii, iar copiii țipă și mănâncă de pe jos. Personajele din această jumătate de stradă evoluează cu desăvârșire sub semnul firmelor tavernei: o femeie fără cap și un cap retezat de bărbat așezat pe o farfurie – două simboluri ale lipsei judecății care îi determină să se comporte atât de necontrolat. O lume haotică, gălăgioasă, scăpată de sub control, cu certuri, idile și risipă, contrapusă unui univers bine ordonat, rigid și duplicitar. Toate personajele sunt preocupate, nimeni nu este atent, singurul care ne privește drept în ochi este preotul din pragul bisericii. Oamenii trec îngândurați ori surâzători după slujbă, complet imuni la scenele de pe cealaltă jumătate a străzii, o *splendidă izolare* ce face trimiteri la francofobia lui Hogarth și la naționa-

¹⁴ Ronald Paulson, *Hogarth's Graphic works*. Londra, 1965, p. 152; Uglow, *Hogarth....*, p. 303-305.

¹⁵ NOON; nr. inv. F 8243, dimensiuni: 34,9 x 25,6 cm (Fig. 2).

¹⁶ *A Chronological....*, p. 198.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Cuplul interracial amintește de „importul” de servitori de culoare din coloniile britanice, de statutul legal neclar al acestora și de disputele asupra sclaviei din Anglia secolului al XVIII-lea, v. James Walvin, *Black ivory: slavery in the British Empire*. Oxford, 2001, p. 10-20.

lismul francez ce refuză arogant integrarea în noua patrie. Dacă indisciplina londonezilor frapează, enclava hughenotă apare autosuficientă și deloc exemplară, o comunitate afectată de tare ascunse, așa cum sugerează un grup de bârfitoare bătrâne ce comentează transportate atențivele galante ale gentlemanului din față pentru doamna cochetă de alături. Toată scena este surprinsă într-o perspectivă îngustată, o posibilă aluzie la drumul îngust spre mântuire și cel larg, din față, unde evoluează toate personajele negative, alegorie a drumului spre pierzanie. Turla unei biserici profilată înalt pe cer cu orologiul care bate ora¹⁹ vorbește plastic despre momentul scadentei pentru fiecare, Judecata de Apoi.

*Seara*²⁰

Scena aleasă pentru *Seara* are loc pe fondul unui peisaj colinar atent investigat, într-un ambient rustic, cu ferme din piatră umbrite de copaci uriași. Un han aglomerat, ce are drept firmă portretul unui bărbat sub care scrie *Sir Hugh Middleton*²¹ și frontispiciul aparținând unui faimos teatru londonez²² spre care se îndreaptă grăbită o femeie oferă localizarea exactă: un centru popular de amuzament pentru clasa de mijloc, faimos pentru apele termale, pe malul New River, *Sadler's Wells*²³. O vacă mulsă de un personaj invizibil, acoperit complet de corpul animalului, situează momentul scenei în amurg, când cireada revine la fermă de la păscut. Pe malul apei, lângă câteva conducte din lemn abandonate, un cuplu privește lung în depărtare așteptând ambarcațiunea care urmează să-i transporte înapoi acasă. Femeia corpolentă, masivă și transpirată stă proțăpită în față, cu o mână într-o mână, vizibil afectată de căldură, făcându-și vânt cu un evantai cu scene mitologice desfășurat în cealaltă mână. Bărbatul²⁴ pipiriu stă retras în spate, mai scund și plâpând, cu o fetiță extenuată în brațe și privește pierdut în zare, cu ochii înlăcrimați, sărutând absent fetița pe păr. Nu întâmplător coarnele vacii din spate răsar deasupra capului bărbatului, sugerând statutul acestuia de încornorat, fapt întărit și de imaginea câinelui, simbolul fidelității, ce stă cu capul plecat în jos, lângă cei doi. În spatele cuplului, copiii: o fată ce țipă răutăcios și vrea să lovească un băiețel care fuge plângând. Pe fondul unei seri călduroase de vară, necruțătorul Hogarth observă și descrie cu acuitate o lume dominată de femei ce se impun în fața bărbaților: fata ce terorizează băiețelul, femeia ce-și „strivește” psihologic soțul, grupul predominant numeric al femeilor din tavernă.

*Noaptea*²⁵

O străduță îngustă și aglomerată, parcă sugrumată de construcții, se profilează strident pe fundalul unei piețe largi, dominată de un monument ecvestru estompat de distanța mare. Identificat drept *Statuia ecvestră a lui Carol I* (1633) de Hubert Le Sueur, monumentul amplasează scena în apropiere de intersecția *Charing Cross*, din centrul Londrei, locul unde se înălța

¹⁹ Ora ce apare în pictura originală este 11.30.

²⁰ EVENING, nr. inv. F 8244, dimensiuni: 34,7 x 25,4 cm (Fig. 3).

²¹ Sir Hugh Myddleton (Middleton), 1560-1631, baronet (din 22 octombrie 1622), bijutierul oficial al regelui James I și antreprenor care și-a legat numele de proiectul ambițios ce viza aducerea apei curate în Londra la 1613 prin construcția canalului New River (conductele din lemn abandonate pe malul râului fac referire la această lucrare), v. E. Kimber – R. Johnson, *The baronetage of England: A genealogical and historical account of all the english baronets*. Vol. II, Londra, 1771, p. 462-463.

²² Frontispiciul *Sadler's Wells* aparține teatrului public deschis aici de Richard Sadler în anul 1683, v. Philip H. Highfill - Kalman A. Burnim - Edward A. Langhans, *A biographical dictionary of actors, actresses, musicians, dancers, managers & other stage personnel in London, 1660-1800*. Vol. XIII, 1991, Southern Illinois University, p. 165-166.

²³ *A Chronological...*, p. 199.

²⁴ În pânza originală, personajul masculin are degetele pătate de vopsea albastră, fapt ce indică apartenența sa la breasla vopsitorilor, v. *A Chronological...*, p. 199; Ronald Paulson *Hogarth's Harlot: Sacred Parody in Enlightenment England*. Baltimore, Maryland, 2003, p. 292-293.

²⁵ NIGHT, nr. inv. F 8471, dimensiuni: 34,7 x 24,8 cm (Fig. 4).

acesta²⁶. Deși imaginea este surprinsă după lăsarea întinericului, vacarmul pare încă de nestăpânit. Cu o privire chinuită și resemnată, un personaj sprijină un bețiv conducându-l spre casă la lumina unui felinar. Șorturile celor doi trădează apartenența la o lojă francmasonă. Bețivul, un francmason din ierarhia superioară²⁷, vociferează și își agită bastonul. Secvențe independente compun treptat narațiunea: sub privirile amuzate ale unui copil, o mână aruncă de la o fereastră situată la etaj conținutul oalei de noapte direct în stradă, peste francmasoni. În atelierul spițerului intens luminat de o mulțime de lumânări, bărbierul rade cu briciul un client ținându-l de nas; grimasa de pe chip trădează durerea și sunetele scoase de bietul om. La lumina unei lumânări un personaj chel și mustăcios golește conținutul unui butoi mic într-unul mai mare. Un grup de sărmani dorm sub o tejghea de lemn iar un poznaș încă trează întetește flacăra torței. Un foc aprins în mijlocul străzii provoacă un accident, răsturnarea diligenței sosite în viteză în zona ce adăpostea în epocă o stație de poștă. Firma de pe portieră ne edifică asupra Companiei de diligențe, *Salisbury Flying Coach*; vehiculul răsturnat în praf și fum are osia frântă spre groaza pasagerilor ce urlă după ajutor. Fiecare personaj evoluează într-o lume circumscrisă de problemele proprii, sub semnul individualismului meschin ce blochează orice interferență între grupurile descrise. În registrul superior al imaginii se reflectă parțial aglomerația stradală prin numărul mare de firme ce par să se înfrunte de pe clădiri: *Bagnio* și *The New Bagnio*, *The Earl of Cardigan* și *Rummer and Grapes*.²⁸ În fundal statuia ecvestră veghează solemn asupra haosului dar marțialitatea acesteia este complet contrabalansată de grupul ce traversează piața, un căluț umil care trage o căruță supraîncărcată cu mobilă. O seară oarecare²⁹ în Londra, la lumina iradiată de câteva repere: focul din drum, torța aprinsă, felinarul luminos și mulțimea de lumânări din cabinetul spițerului a cărui firmă stă ridicată în sus, ca o săgeată spre cer.

Fascinanta călătorie în timp oferită de Hogarth prin intermediul ciclului *Cele patru momente ale zilei* ne transpune într-o Londră pitorească, cu bune și rele, dar mereu veridică. Peisajele urbane sunt dinamizate de scene pline de sevă, de un realism simplu și firesc. Personajele sunt limitate de microuniversul propriu pe care par incapabile să-l depășească, total absorbite de micile bucurii ori drame personale, complet indiferente la lumea din jur. Profund ancorat în timpul său, William Hogarth a criticat moravurile societății londoneze de secol XVIII într-un mod inovativ și spiritual. Scenele expresive, concentrate, sunt descrise prin detalii semnificative ce evidențiază anecdoticul momentului. Spiritul de observație, talentul vibrant și capacitatea de sintetizare ale artistului au concurat în definirea unor teme de actualitate într-un registru caustic rar întâlnit în arta majoră de până atunci. Debordant sau sumbru, vaporos sau trivial, tonul creațiilor hogarthiene se dovedește a fi mereu adaptat, izbutind să redea crâmpie din viața reală, momente banale dar definitorii ce creionează genial un spațiu și o epocă bine definite: Londra secolului al XVIII-lea.

²⁶ *A Chronological...*, p. 199; Paulson, *Hogarth's Graphic...*, p. 155.

²⁷ Francmasonul poartă la gât un *colan de maestru venerabil* caracteristic șefilor de lojă; este un magistrat din Loja lui Hogarth, Sir Thomas de Veil, extrem de nepopular în epocă pentru măsurile împotriva vânzătorilor de gin, considerate ipocrite din cauza puternicei sale înclinații spre băutură. v. *A Chronological...*, p. 199.

²⁸ *Pocalul și strugurii*.

²⁹ *Noaptea* face referire la data de 29 mai și la sărbătoarea publică a Restaurării Monarhiei, numită *Oak Apple Day*, ce amintea prin frunzele de stejar afișate peste tot de stejarul regal în care s-a ascuns Carol al II-lea după înfrângerea de la Worcester din 1651, v. *A Chronological...*, p. 199; Paulson, *Hogarth...*, 1992, p. 127-128.

**Satirical graphics of 18th century in The Art Collections
of the National History Museum of Transylvania.
William Hogarth's "Four Times of the Day"**

Abstract

The paper analyses the set of prints that William Hogarth published in 1738 after his series of paintings *Four Times of the Day*. The engravings are mirror images of the four pictures completed in 1736. They depict in a humorous manner scenes of daily life in various locations in London at *Morning*, *Noon*, *Evening* and *Night*. The fascinate voyage in time speaks about a picturesque London, always lively, realistic and natural.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

IMAGINEA ȚĂRÂNCII ÎN PICTURA ROMÂNEASCĂ DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX¹

Keywords: *Romanian painting, peasant women, agrarianism, cultural nationalism, feminism*

Cuvinte cheie: *pictură românească, țărânci, agrarianism, naționalism cultural, feminism*

Un lung pasaj din memoriile Ceciliei Cuțescu-Stock (1879-1973)², figură importantă a lumii artistice bucureștene și una dintre primele femei din Europa care a deținut o catedră la o Academie Națională de Arte,³ exprimă, printre altele, aprecierile acesteia pentru contribuția specifică a femeilor de la țară la crearea artei populare românești:

„Ca artistă, țărâncă înfloarește cu lână sau cânepă minunatele scoarțe, unde viziunea ei și simțul frumosului izvorând din dragostea naturii, care îi servește drept inspirație o fac înfăptuitoarea atâtor capodopere. Își aduce aminte de râul care șerpuiește prin câmpie, de pomii cu buchetele care se desenează pe luciul cerului sau de covoarele galbene și ruginii ale frunzelor de toamnă pe care le calcă. Acul se grăbește să le stilizeze pe fondul gălbui, roșu sau negru al țesăturii. Așa a îmbogățit țărâncă comoara noastră de artă populară (netăgăduit mai mult prin variația lucrului ei decât bărbatul), ducându-i faima în străinătate și dându-ne prin aceasta un loc de frunte printre popoarele civilizate.”⁴

Desigur ideile Ceciliei Cuțescu-Storck corespundeau punctelor de vedere ale feministelor din România care se străduiau să atragă atenția publică asupra valorii muncii țărâncilor, militând pentru drepturile acestora.⁵ În spiritul unor asemenea convingeri artista sublinia în același text că „un popor care are femei de valoarea celei române, rămânând totuși atât de modeste și de devotate, ar trebui să se arate mai conștient de comoara ce posedă.”⁶

Se poate sugera de asemenea că aprecierea creativității țărâncilor din rândurile de mai sus trădează mult mai mult decât opiniile feministe sau considerațiile estetice ale autoarei acestui text. Evocând mai departe o întâlnire a femeilor organizată de feminista transilvăneană Maria B. Baiulescu (1863-1941), la care a participat și regina Elisabeta a României (1843-1916), artista descria entuziasmul femeilor “de seamă” care veniseră la adunare „din toate unghiurile țării”,

¹ Prezenta lucrare a fost realizată în cadrul proiectului *Agrarianismul în Europa Centrală și de Răsărit* coordonat de Universitatea Viadrina, Centrul de Cercetare a Istoriei Economice și Sociale a Europei Centrale și de Răsărit din Frankfurt pe Oder și susținut de Fundația Volkswagen, Germania.

² Prima ediție a memoriilor a apărut în anul 1943 fiind republicată în anul 2006. Vezi Cecilia Cuțescu-Storck, *Fresca unei vieți*. București, Ed. Vremea, 2006.

³ Cecilia Cuțescu-Storck a fost profesoară la Catedra de arte decorative, Școala de Belle Arte din București. Vezi Cornel Crăciun, *L'élite des femmes peintres dans la Roumanie de l'entre-deux-guerres*, in *Colloquia*, III-IV, 1996-1997, nr. 1-2, p. 241-263 (aici p. 251). Vezi de asemenea Shona Kallestrup, *Art and Design in Romania 1866-1927. Local and International Aspects of the Search for National Expression*. East European Monographs. New York, Columbia Univ. Press, 2006, p. 133-134.

⁴ Cuțescu-Storck, *Fresca unei vieți*, p. 294.

⁵ Cuțescu-Storck a militat pentru crearea, în anul 1917 la Iași, a *Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor*. Vezi Crăciun, *L'élite des femmes peintres...*, p. 246. Vezi de asemenea Ștefania Mihăilescu, *Din istoria feminismului românesc. Antologie de texte 1838-1929*. Iași, Ed. Polirom, 2002, p. 30.

⁶ Cuțescu-Storck, *Fresca unei vieți*, p. 294.

fiind toate îmbrăcate în costume naționale pentru a onora întâlnirea cu regina.⁷ Este de asemenea cunoscut faptul că fotografiile și picturile din epocă o înfățișau chiar și pe Regina Elisabeta a României îmbrăcată în costum național, obicei care a fost continuat de urmașa ei, Regina Maria.⁸ Mai mult, așa cu demonstrează Kallestrup, aceasta din urmă a utilizat numeroase elemente de artă populară în decorarea reședințelor sale de la Copăceni, Palatul pescarului de la Scroviște, și castelul de la Bran.⁹

Exemplele menționate nu au menirea de a atrage atenția asupra importanței acordate de către elita feminină costumelor populare ca simbol național¹⁰ ci doresc să sugereze existența unei anumite percepții culturale a elitei românești asupra femeilor de la sat și implicit a civilizației rurale.

Încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea numeroasele portrete și scene rurale create de pictori înfățișează imaginea unei lumi arhaice ai cărei locuitori trăiesc în armonie cu natura. Țărăncile apar de cele mai multe ori îmbrăcate în costume frumos decorate, preocupate de activitățile gospodărești, de familie, de ritualurile ortodoxe sau participând alături de bărbați la munca câmpului. Nu mă refer numai la picturile lui Nicolae Grigorescu (1838-1907)¹¹ de la sfârșitul secolului al XIX-lea ci și la imaginile țăranilor lui Ștefan Dimitrescu (1886-1933) pictate în deceniul al treilea al secolului XX. Acestea se ocupă cu torsul sau cu țesutul, apărând reprezentate în costume frumos decorate.¹² Asemenea costume erau asemănătoare probabil cu cele care au constituit punctul de atracție al pavilioanelor românești la expozițiile internaționale, la care țara a participat începând cu cea de la Paris din anul 1867 și au fost incluse chiar și în expoziția din anul 1937.¹³

Cu toate acestea, dacă luăm în considerare producțiile literare ale unor scriitori reprezentativi ai naturalismului rural cum a fost Ioan Slavici (1848-1925) sau comentariile unor teoreticieni ai artei românești precum pictorul Francisc Șirato (1877-1953), se pare că această imagine ideală a satului, ca o civilizație materială și spirituală neschimbată, unde femeile își vedeau netulburate de activitățile lor domestice așa cum o făceau de veacuri, a fost departe de realitate. Se poate argumenta că persistența în timp a acestui adevărat miraj rural, cu accente mai mult idilice decât realiste, ne spune mai multe despre convingeri ale unor grupuri ale elitei românești decât despre țărani sau civilizația rurală.

În nuvela lui Slavici, intitulată *Gura satului* (1878), fenomenul schimbării apare doar sugerat în momentul în care Safta Mihului este întrebată de pețitorii fiicei ei de unde a cumpărat frumoasele velințe înșirate în fața casei.

„Vai de mine! Eu să cumpăr? strigă Safta. M-a ferit Dumnezeu! Tot din casa mea!”¹⁴

⁷ *Ibidem*, p. 290.

⁸ Vezi de exemplu pictura reprezentând-o pe Principesa Elisabeta în costum popular creată în deceniul al 7-lea al sec. al XIX-lea de artistul american George Peter Alexander Healy (1813-1894) în Adrian-Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*. București, Noi Media Press, 2008, p. 154. Vezi de asemenea fotografiile din *România în chipuri și vederi. La Roumanie en images. Showing Romania*. București, Ed. Cultura națională, 1926, p. 58, p. 72.

⁹ Mai multe despre interesul Reginei Maria pentru arta populară ca motiv de decorație a spațiilor ei de locuit vezi la Kallestrup, *Art and Design...*, p. 172-186. Vezi fotografii ale unor interioare din castelul de la Bran în *La Grande Roumanie. Album Édité à l'Occasion des Fêtes de l'Union 1929*. Paris, L'Illustration, 1929, p. 43, p. 63, p. 67.

¹⁰ Cristina Tănase, *Mișcarea feministă reflectată în presa interbelică în Țara Bârsei*, 2008, p. 172-177 (aici p. 173) Vezi <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2009/02/tanase2008.pdf>.

¹¹ Vezi Olivia Nițiș, *Femeia între liniște domestică și senzualitate în arta lui Grigorescu* în ed. Ioana Vlasiu, *Nicolae Grigorescu și Modernitatea*. București, Ed. Domino, 2008, p. 77-85.

¹² Dimitrescu a pictat în vara anului 1925 în ținutul Făgărașului și pe valea Oltului perioadă în care a produs o serie de tablouri cu tematică rurală precum *Casă țărănească*, *Odaia flăcăului*, *Țărance țesând la război*, *Fete din Țara Oltului*. Vezi Beatrice Bednarik, *Ștefan Dimitrescu*. București, Ed. Meridiane, 1965, p. 18-19.

¹³ Laurențiu Vlad, *Propaganda and Reception in the Construction of the Romanian National Identity: A Case Study on the International Exhibitions in Paris, 1867-1937* în ed. Sorin Mitu, *Re-searching the Nation: the Romanian File*. Cluj Napoca, International Book Access, 2008, p. 115-123.

¹⁴ Ioan Slavici, *Nuvela*. Cluj Napoca, Ed. Dacia, 1981, p. 203.

Patru decenii mai târziu, într-un text scris în anul 1922 de pictorul Francisc Șirato, acesta deplângea decăderea gustului artistic și chiar dispariția „artei poporane” subliniind necesitatea renașterii acesteia.¹⁵ Desigur, Șirato acorda un rol central elitei și artiștilor în tot acest proces. Acesta scria alarmat că „de când drumul de fier aduce stămburi colorate, țărancă nu mai toarce și țese, deci furca de tors, nemaivînd întrebuințare, flăcăul nu mai <încrîstează> alta nouă, iar cea veche este dată negustorului ca să fie vîndută colecționarilor snobi la București. [...] Satul se prennoiește cu încetul, cu o oglindă aurie, sculptată rococo sau baroc, cu o <broșă> ce ia locul salbei, iar ghetetele capătă toc <luchenz>, fotele ce se înfloresc cu trandafirii și cu macii din caietele de broderie pe canava sînt înlocuite cu fustele de stambă sau chiar de mătase de croitoreasa de la bariera orașului.” Șirato exprima astfel nu numai temerile elitei românești în legătură cu schimbările lumii tradiționale sătești, considerată depozitara trăsăturilor caracteristice ale națiunii, ci sugera și faptul că femeile erau principalele agente ale acestor schimbări.¹⁶

Și cu toate acestea, albumul trilingv, intitulat *România în chipuri și vederi*, publicat în anul 1926 sub coordonarea lui Nicolae Iorga, care își propunea „să redea sintetic, imaginea cea mai fidelă a țării noastre cu tot ce are ea mai caracteristic”¹⁷ abundă de imagini fotografice și picturale ale țășăturilor populare, ale țărăncilor torcând și țesând, purtând costume, reprezentative din diverse zone ale țării, nu numai în momente de sărbătoare ci și la muncă. Albumul mai conține, de asemenea, fotografii ale unor membri ai casei regale, Regina Maria și copiii ei Elisabeta și Nicolae, îmbrăcați în costume populare, propagând vizual ideea suveranei apropiate de poporul ei.¹⁸

Trebuie ținut cont de faptul că „obsesia” artistică pentru țărani și spațiul rural s-a produs într-o perioadă caracterizată prin schimbări majore pe plan politic, economic, social și cultural care au fost hotărâtoare în procesul definirii și redefinirii Națiunii Române. Acestea au fost impulsionate de evenimente politice cum a fost Unirea Principatelor (1859), dobîndirea Independenței (1877/1878), proclamarea Regatului României (1881), Primul Război Mondial, Marea Unire din 1918 și cel de-al doilea Război Mondial. Asemenea momente au intensificat dezbaterile intelectualilor în jurul problemei evoluției viitoare a țării, a esenței naționale și al destinului istoric al poporului român.¹⁹

Toate acestea au contribuit la conturarea unor curențe culturale și ideologice de sorginte agrarianistă precum Semănătorismul, Poporanismul, Țărănismul, Gîndirismul care situau în centrul analizei sau previziunilor lor de viitor, civilizația rurală. Așa cum sublinia Katherine Verdery, prin discursurile unei părți ale elitei politice și intelectuale românești, în perioada de la începutul secolului XX până la cel ce-al doilea Război Mondial, s-a ajuns la echivalarea țăranilor cu ideea de Națiune română.²⁰ La nivel discursiv, țărăncile au fost de cele mai multe ori incluse în noțiunea generalizatoare de țărani, popor sau națiune. Cu toate acestea, nu se poate ignora faptul că în perioada mai sus menționată ele au reprezentat un important subiect de inspirație și emulație (chiar dacă numai la nivel exterior) pentru femeile din elita românească, literați și artiști

¹⁵ Francisc Șirato, *Prospecțiuni plastice. Studii. Schițe de portret. Cronici*. București, Ed. de Stat pentru Literatură și Știință, 1958, p. 53-39.

¹⁶ *Ibidem*, p. 54.

¹⁷ Vezi prefața albumului *România în chipuri și vederi*, p. 7.

¹⁸ *Ibidem*, p. 58, 65, 72. Vezi de asemenea Roland Prügel, „König aller Rumänen”. *Visualisierung der Monarchie unter Ferdinand und Maria in Groß-Rumänien*, în eds. Arnold Bartetzky, Marina Dimitrieva, Stefan Troebst, *Neue Staaten-Neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral-und Osteuropa seit 1918*. Köln, Weimar, Viena, Ed. Böhlau, 2005, p. 87-98.

¹⁹ Zigu Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*. București, Ed. Eminescu, 1980, p. 100.

²⁰ Katherine Verdery, *The Production and Defense of „the Romanian Nation,” 1900 to World War II* în ed. Richard G. Fox, *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*. Washington, American Anthropological Association, 1990, p. 81-111 (aici p. 94).

și au constituit publicul țintă al reformatorilor sociali și culturali, al discursului bisericesc și al reprezentantelor mișcării de emancipare a femeilor.²¹

Prezenta lucrare își propune să urmărească felul în care la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, reprezentări ale țăranilor în pictura românească au contribuit, alături de creația literară și discursul cultural naționalist și feminist, la conturarea și exprimarea vizuală a unui set de percepții ale elitei intelectuale despre femeile de la țară și implicit despre civilizația rurală. Imaginile picturale ale țăranilor au fost mai mult decât manifestarea unei mode. Ele au jucat un rol cultural și ideologic prin semnificațiile care li s-au atribuit câteodată chiar de către pictori, dar mai des de către criticii și amatorii de artă.

Mă voi concentra asupra unor lucrări semnate de pictori renumiți nu numai pentru viziunea lor asupra lumii rurale ci și pentru comentariile apărute în epocă referitor la reușita lor în vizualizarea artistică a sufletului, caracterului sau vieții poporului român (și implicit al femeilor de la țară). Este vorba de mai ales de Nicolae Grigorescu, Octav Băncilă (1872-1944), Camil Ressu (1880-1962), Ștefan Dimitrescu (1886-1933), Ion Theodorescu Sion (1882-1939), Rodica Maniu Mützner (1890-1958) și Dimitrie Ghiță (1888-1972). Așa cum voi arăta, aceștia au creat adevărate imagini iconice de țăranici care nu au rămas constante din punct de vedere stilistic și iconografic de-a lungul timpului. Ca semnificație ele au oscilat între domesticitate și senzualitate, între pasivitate și activitate (hârnicie, creativitate, spirit comercial etc.) în cadrul familiei, al comunității și al naturii, cu care femeile erau de multe ori asociate vizual. Imaginile novatoare au exprimat luările de poziție ale artiștilor în relație cu reprezentări deja existente iar analiza contextului apariției lor poate sugera cauzele sociale, culturale și istorice ale schimbărilor apărute în producția artistică a acestor imagini specifice.²²

Țărăncile, costumele lor și semnificația lui națională. Dacă privim unele din portretele și scenele rurale pictate la sfârșitul secolului al XIX-lea de Grigorescu cum este *Țăranca torcând* (1874)²³ sau *Țărană din Muscel* (1874-1875)²⁴, precum și alte lucrări ale unor artiști cum a fost Nicolae Vermont (1866-1932),²⁵ Ipolit Strâmbu (1871-1934)²⁶, sau picturile din perioada interbelică ale impresionistului Samuel Mützner (1884-1956)²⁷ observăm că multe din femeile de la țară își poartă urciorul cu apă, torc, cos, meditează sau lucrează îmbrăcate în minunate costume decorate estetic. Ele poartă maramă sau basmale fine, sunt împodobite cu cercei, măregele sau cu salbe. Frumusețea costumelor lor estompează, de cele mai multe ori, lipsa de veridicitate a unor asemenea reprezentări.

Un comentariu dintr-o scrisoare din anul 1910 a tatălui „pictoriței țăranilor” Rodica Maniu, adresată prietenului său socialistul Constantin Mille (1861-1927), sugerează faptul că

²¹ Interesul acestora pentru țăranici este evidențiat de susținerea, mai ales în perioada interbelică, a unor publicații care li se adresau în mod direct cum au fost revistele *Femeia satelor* și *Albina*. Vezi Cristina Tănase, *Mișcarea feministă reflectată în presa interbelică*, p. 172. Vezi <http://tara-barsei.ro/wp-content/uploads/2009/02/tanase2008.pdf>.

²² Pierre Bourdieu, *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge, Polity, 1996, p. 54-57, p. 227. Vezi de asemenea Jeremy F. Lane, *When Does Art Become Art? Assessing Pierre Bourdieu's Theory of Artistic Fields*, în eds. David Inglis, John Hughson, *The Sociology of Art. Ways of Seeing*. New York, Palgrave, 2005, p. 30-42 (aici p. 38-40).

²³ Vasile Drăguț, Vasile Florea, Dan Grigorescu, Marin Mihalache, *Romanian Painting*. București, Ed. Meridiane, 1977, p. 184.

²⁴ George Oprescu, *N. Grigorescu*, vol. I. București, Ed. Meridiane, 1961, p. 213-214, fig. VII. Vezi de asemenea catalogul *La Peinture Roumaine 1800-1940*. Anvers, s.a. Petraco-Pandora, 1995, p. 68, fig. 13.

²⁵ Amelia Pavel, Radu Ionescu, *Nicolae Vermont*. București, Ed. Academiei, 1958, p. 41, fig. 21.

²⁶ Vezi de exemplu pictura *Țărană cosând* prezentată la expoziția din anul 1915 a Tinerimii Artistice în catalogul *La Peinture Roumaine...*, p. 164, fig. 92. Vezi de asemenea Teodora-Corina Teacă, *Artiști post-grigorescieni în jurul lui 1900*, în ed. Ioana Vlasiu, *Nicolae Grigorescu și Modernitatea*. București, Ed. Domino, 2008, p. 55-65 (aici p. 61).

²⁷ Viorica Andreescu, *Samuel Mützner*. București, Ed. Meridiane, 1974, p. 24-25. Vezi de asemenea reproducerea picturii *În grădină*, 1930 în catalogul *Culorile avangardei. Arta în România 1910-1950. The Colours of the Avantgarde. Die Farben der Avantgarde*. București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 165.

imaginea picturală a costumului popular nu a fost necondiționat percepută de către publicul amator de artă prin prisma valorii sale de simbol național:

„Fata mea Rodica lucrează pe capete. Va avea un frumos salon la București. Ca intelectual mă întreb firește: fi-va înțeleasă? E tot sufletul românesc al Olteniei în ce pictează acum. Figurile oltenesti sunt mai voluntare și mai energice ca aiurea, rasa e mai curată. Natura e foarte variată, bogată și frumoasă. Dar costumele? O, nu. Femeile din Romanai odată măritate, poartă fesuri pe cap, iar oltenii au cămăși lungi cu poalele scoborâte până la călcâie. Toate acestea estetice nu sunt.[...] Plăcea-vor și celor ce nu le-au văzut pe aici?”²⁸

Se poate argumenta, astfel, că percepția vizuală a costumului femeilor de la țară a fost un fenomen construit în timp, iar elita intelectuală și artistică a avut contribuții semnificative în tot acest proces.

Contribuțiile pictorilor ,etnografi’. Multă vreme în secolul al XIX-lea imaginea picturală a țărăncilor a fost dominată de o viziune etnografică care pune accent pe pitorescul și varietatea tipologică a costumelor purtate de acestea. O asemenea percepție a fost motivată de concepția herderiană asupra importanței identitare a creației populare, căreia i se atribuia rolul de sursă a unicității culturii unui popor. Produsele artistice ale fotografiilor și pictorilor ,etnografi’ ai secolului al XIX-lea veneau în completarea preocupărilor intelectualilor de recuperare a creației muzicale și folclorice românești. Costumele populare au devenit, astfel, elemente ale patrimoniului cultural, mai ales după Unirea Principatelor din anul 1859.²⁹

Luând în considerare producția vizuală a epocii se poate constata că imaginea costumelor populare, cu valoare de simbol național, intrase deja în repertoriul artei culte pe la mijlocul secolului al XIX-lea, prin intermediul compozițiilor alegorice. Un exemplu reprezentativ în acest sens este pictura *România revoluționară* (1850) a lui Constantin Daniel Rosenthal (1820-1851) care o înfățișează pe soția de origine engleză a revoluționarului de la 1848 C. A. Rosetti (1816-185), Maria Rosetti (1819-1893), într-o alegorie romantică a Revoluției de la 1848. Aceasta apare îmbrăcată într-o minunată ie, cusută cu fir roșu și cu o bogată salbă de galbeni la gât, purtând pe cap o maramă fină care-i încadrează părul despletit.³⁰ Și mai sugestivă, prin iconografia și semnificația ei, poate fi considerată lucrarea *Unirea Principatelor* (1859) de Theodor Aman (1831-1891). Aceasta prezintă imaginea a două tinere care își dau mâna sub o mică cruce ținută deasupra capului de către una dintre ele.³¹ Se observă, prin urmare, că ambele tablouri vizualizează Națiunea prin femei, rol atribuit acestora în perioada Romantică a constituirii națiunilor. Costumele populare bogat împodobite, în care sunt îmbrăcate reprezintă în mod evident semnele vizuale ale identității specifice ale Națiunii, în timp ce tinerețea și frumusețea lor sugerează vitalitatea și promisiunea unui viitor strălucit.

Spre deosebire de reprezentările alegorice, menite să stimuleze anumite sentimente prin intermediul unor convenții vizuale, imaginile de tip etnografic ale țărăncilor, produse după mijlocul secolului al XIX-lea, privilegiau aspectele exterioare. Se consemnau detaliile de îmbrăcăminte, pitorescul culorilor, tipicul zonal al costumelor și fizionomiilor, ocupațiile domestice și statul social al țărăncilor. Pictorii erau mai puțin interesați de trăsăturile individuale ale femeilor reprezentate. În acest mod apar înfățișate țărăncile din lucrările unor pictori documentariști precum Carol Popp de Szathmary (1812-1888),³² Amadeo Preziosi (1816-1882)³³ și elvețianul

²⁸ Viorica Andreescu, *Rodica Maniu*. București, Ed. Meridiane, 1987, p. 10.

²⁹ Ioan Opriș, *Ocrotirea patrimoniului cultural. Tradiții, destin, valoare*. București, Ed. Meridiane, 1986, p. 100.

³⁰ Drăguț, Florea, Grigorescu, Mihalache, *Romanian painting*, p. 146-149.

³¹ La o privire atentă se poate observa că femeia din dreapta (care după trăsăturile costumului reprezintă Valahia), are o poziție dominantă în pictură ea fiind cea care o ia de mână pe cealaltă tânără (Moldova) și cea care țin deasupra capului celeilalte crucea. Vezi catalogul *La Peinture Roumaine...*, p. 89, fig. 18.

³² *Ibidem*, p. 196-205. Vezi de asemenea Maria Constantin, *Costumul popular femeiesc în stampele pictorului Carol Popp de Szathmary*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, 19, 1972, p. 18-30.

³³ Ionescu, *Artă și document*, p. 185-196. Vezi de asemenea Marin Nicolau Golfîn, *Amadeo Preziosi*. București, Ed. Meridiane, 1976, p. 21, fig. 151, 152, 154, 161, 169.

Henri Trenk (1818-1892)³⁴ dar și la Gheorghe Tattarescu (1820-1894) în acuarelele produse de acesta pentru un proiectat album menit să ilustreze Națiunea.³⁵

Lucrările de acest gen au fost motivate nu numai de curiozitatea și mirarea tipică călătorilor sau de interesul crescând al intelectualilor și artiștilor pentru cultura populară românească ci și de intenția de preservare vizuală a unor modele cu valoare identitară care se pierdeau. Acest fapt este sugerat de comentarii precum cel al pictorului Constantin I. Stăncescu (1837-1909) din anul 1887. Potrivit acestuia, producția vizuală a artiștilor de la mijlocul secolului al XIX-lea a avut nu numai meritul de a „arunca primele semințe de artă pe pământul românesc” ci și menirea de a contribui la „păstrarea formei unor costume, care dispar, care au dispărut chiar de tot”.³⁶

Așa cum sugera și Stăncescu, datele economice demonstrează că la sfârșitul secolului al XIX-lea și mai ales la începutul secolului XX tot mai puține țărânci mai produceau ele însele asemenea costume și țesături tradiționale.³⁷ Dezvoltarea industriei ușoare ca și importurile de produse mai ieftine mai ales din Imperiul Austro-Ungar au dus la decăderea, și apoi la dispariția meșteșugurilor tradiționale în jurul anului 1900.³⁸ În unele zone, de exemplu, țesutul artizanal încetase aproape de tot pentru că producția de in și cânepă, (considerată mai puțin profitabilă decât grâul sau porumbul, destinate masiv exportului), s-a diminuat iar lâna devenise tot mai scumpă tot din cauza exportului.³⁹

În aceste condiții, preocuparea elitei românești pentru preservarea artei populare a stimulat o varietate de discursuri și inițiative atât pe plan științific, cultural-artistic, naționalist cât și al mișcării de emancipare a femeilor. Tipic pentru perioadă a fost interesul pentru colectarea modelelor decorative și muzealizarea obiectelor de artă populară. În țările Europei Centrale și de Răsărit aceste inițiative se leagă de fenomenul etno-naționalist care, potrivit istoricului ceh Miroslav Hroch, s-a dezvoltat în etape succesive de-a lungul secolului al XIX-lea, perioada romantică de constituire a identității lor naționale.⁴⁰ Acest fapt a dus la apariția asociațiilor culturale, a colecțiilor și muzeelor etnografice precum și la întocmirea unor impresionante documentații ale motivelor decorative. Așa au fost, de exemplu, volumele despre ornamentica maghiară ale lui József Huszka (1854-1934), publicate la sfârșitul secolului al XIX-lea sau cele despre arta populară maghiară de la începutul secolului XX ale lui Dezső Malonyay (1866-1916).⁴¹

Semnificația motivelor decorative țărănești a depășit modestele cadre ale originii lor rurale, transformându-se în subiect al dezbatelor și interpretărilor intelectuale. Ornamentele obiectelor create de țărani și de țărânci au fost considerate manifestări formale ale unui limbaj artistic național de către specialiști ai unor științe precum etnografia, etnologia și istoria de artă, aflate în plin proces de constituire și instituționalizare.⁴²

³⁴ Ionescu, *Artă și document*, p. 167-175.

³⁵ Vezi de exemplu acuarelele reprezentând *Țărani din Muntenia*. *Ibidem*, p. 166.

³⁶ Vezi C. I. Stăncescu, conferință la Ateneu despre “Artele plastice în România între anii 1848-1878”, apud Adrian-Silvan Ionescu, *Artă și document*. București, Ed Meridiane, 1990, p. 196.

³⁷ Keith Hitchens, *Rumania 1866-1947*. Oxford, Clarendon Press, 1994, p. 183.

³⁸ *Ibidem*, p. 163.

³⁹ *Ibidem*, p. 183.

⁴⁰ See Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praga, Univ. Karlova, 1968, passim; Anne-Marie Thiesse, *La creation des identities nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle*. Paris, Éditions du Seuil, 1999, p. 159. Vezi de asemenea Tamás Hofer, *Construction of the ‘Folk Cultural Heritage’ in Hungary and Rival Versions of National Identity*, în *Ethnologia Europaea*, 21, 1991, p. 145-170 (aici p. 145).

⁴¹ Katalin Sinkó, *Viták a nemzeti ornamentika körül 1873-1907*, în *Romantikus Kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 2004, p. 399-433 (aici p. 432).

⁴² Vezi Zoltán Fejős, “Ethnological” or “Aesthetic”? *Notes on the National Antiquities and Early Ethnographic Collecting and Muzealization in Hungary*, în eds. Ernő Marosi, Gábor Klaniczay, *The Nineteenth-Century Process of “Muzealization” in Hungary and Europe*. Budapest, Collegium Budapest Workshop Series 17, 2006, p. 197-211 (aici p. 201).

Pentru unii dintre primii istorici ai artei populare românești cum a fost Nicolae Iorga (1871-1940), aceasta constituia o etapă premergătoare a artei culte. Țesăturile, de exemplu, au fost interpretate de acesta drept produsul hârmicii și creativității țărăncilor române care conțineau elementele identitare esențiale ale națiunii române și reprezentau dovada unității și continuității istorice a poporului. Într-un text publicat în anul 1926 Iorga argumenta că printr-o „simplă comparație între caracterele artei preistorice din regiunea Dunării și Carpaților și între caracterele distinctive ale podoabelor cămășilor și șorturilor, pe care le poartă azi țărani români sau care se pot vedea pe covoarele lor, - de o atât de bogată varietate de tonuri și de deseneuri, de o atât de liberă și frumoasă originalitate, - podoabe pe care le țin mâinile agile ale țărăncelor dela un capăt la celalt al țării; - constatăi îndată punctele esențiale ale acestei identități”.⁴³ Așa cum demonstrează Ioana Vlasiu și Roland Prügel, mai ales după Unire, în deceniul al treilea al secolului XX, preocuparea pentru descoperirea identității românești în artă a generat intense teoretizări privind caracteristicile artei populare. Alături de lucrările lui Iorga și Alexandru Tzigara-Samurcaș (1872-1952) contribuții importante în domeniu au fost aduse de istoricul de artă George Oprescu (1881-1969) și de criticul de artă Ștefan Nenițescu (1897-1979) care au pus și problema raporturilor acesteia cu arta modernă.⁴⁴

Interesul, admirația și sentimentele de responsabilitate ale elitei românești pentru arta populară au stimulat, de asemenea, mutarea producției artizanale la oraș în ateliere destinate producției de piață precum și preluarea ei de către profesioniști. Albumul de modele produs de fotografii bucureșteni Ioan Niculescu (?) în anul 1893 este nu numai un exemplu al preocupărilor din epocă pentru documentarea cusăturilor femeilor ci și al eforturilor de a păstra un canon al artei populare românești.⁴⁵ Niculescu își promova lucrarea subliniind că modelele culese de el sunt necesare nu numai la sate ci mai ales pentru școlile de fete și femeile măritate să le folosească drept model pentru a purta cu plăcere „în locul stămburilor streine arse și răsoapte, (...) costumul nostru tradițional, frumos și trainic, care ne-a fost păstrat din vechime de către moșii, strămoșii noștri, după cum ni s-a păstrat și limba.”⁴⁶

Interesant de observat este faptul că discursul valorizator al portului țărănesc de către elita orașelor nu dispare nici în deceniul al patrulea al secolului XX. În cazul elitei feminine românești transilvănene semnificația patriotică a costumului popular a fost foarte puternică transformându-se, după Unirea din 1918 dintr-un mijloc de diferențiere față de celelalte națiuni și un semn de modestie din partea femeilor de la oraș, într-un simbol național unificator.⁴⁷ Într-un articol din revista *Femeia satelor* din anul 1935 feminista Maria B. Baiulescu își îndemna „iubitele surori de la sate” să poarte și să cinstească cu sfințenie portul popular care li se datora lor, acesta constituind o legătură între femeile din toate clasele societății.⁴⁸ Este inutil de subliniat faptul că discursul legat de producerea și purtarea costumului popular se referea numai la femei nu și la bărbați, deși se știe că unii dintre politicienii național-țărăniști⁴⁹ cum era Ion Mihalache

⁴³ Nicolae Iorga, *Artă populară și artă istorică a românilor*, în *România în chipuri și vederi*, p. 15-19 (aici p. 15, p. 18). Vezi capitolul V despre cercetările privind arta populară în Vlad Țoca, *Istoriografia românească de artă în perioada interbelică*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea “Babeș-Bolyai”, 2008, p. 175-188.

⁴⁴ Ioana Vlasiu, *Anii '20, tradiția și pictura românească*. București, Ed. Meridiane, 2000, p. 30-36. Vezi de asemenea Roland Prügel, *Im Zeichen der Stadt. Avantgarde in Rumänien 1920-1938*. Köln, Weimar, Viena, Ed. Böhlau, 2008, p. 178-183.

⁴⁵ Alte asemenea inițiative apar menționate în Vlad Țoca, *Incursiuni în domeniul artei populare*, în coord. Marius Porumb, Aurel Chiriac, *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*. Cluj-Napoca, Ed. Neremia Napocae, 2002, p. 181-184 (aici p. 181).

⁴⁶ Apud Ionescu, *Artă și document*, p. 209-210.

⁴⁷ Vezi Tanya Dunlap, *Astra and the Appeal of the Nation: Power and Autonomy in Late-Nineteenth-Century Transylvania*, în *Austrian History Yearbook*, 34, 2003, p. 215-246 (aici p. 242).

⁴⁸ Maria B. Baiulescu, *Portul nostru național românesc*, în *Femeia satelor*, 1, 1935, nr. 1, p. 6.

⁴⁹ Nicolae Tonitza, *Scrieri despre artă*. București, Ed. Meridiane, 1962, p. 53.

(1881-1963) sau membrii Legiunii Arhanghelului Mihail precum Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938), umblau îmbrăcați în costume populare din motive evident propagandistice.⁵⁰

Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, textile „ca la țară” au fost (re)produse în atelierelor unor asociații filantropice feminine ca de exemplu *Furnica*, *Domnița Maria* și *Țesătorea* precum și în școlile de meserii pentru fete. Așa cum arată Kallestrup, aceste instituții au fost susținute de Regina Elisabeta apoi de Prințesa Moștenitoare Maria precum și de multe din femeile din elită, militante ale mișcării de emancipare. Ele considerau munca artizanală drept un mijloc potrivit de asigurare a existenței femeilor sau tinerelor fără venituri pe lângă contribuția lor la păstrarea tradițiilor românești.⁵¹ La toate acestea s-a adăugat nou înființata Secție de Arte Decorative de la Școala de Belle Arte din București (1906) unde, așa cum am menționat la început, Cecilia Cuțescu-Stork a deținut o catedră din anul 1916 până în anul 1941. Aceasta a constituit cadrul oficial în care tehnicile și modelele vernaculare au devenit surse de inspirație pentru producții care căutau să contureze un stil cu adevărat național în artele decorative.⁵²

Cu timpul, preluarea inițiativelor private și artistice de către producția industrială, cum a fost cazul fabricilor de olărie *Cocioc* și *Troița* din București, ca și intervenția gustului artistic educat au dus, potrivit pictorului Francisc Șirato, la „imitații, stângăcii voite și naivități artificial provocate”, modificând mesajul artistic inițial al creatorilor populari.⁵³ Analizând acest fenomen Șirato concluziona în textul deja amintit din anul 1922: „olăritul trecut în fabrici degeneră devenind marfă ieftină” iar „stilizarea scolastică a elementelor din folclor nu duce la nimic”.⁵⁴

Același autor atrăgea atenția asupra faptului că toate aceste inițiative au fost manifestări ale unui curent cultural care a dus la generalizarea aprecierii „artei poporane” de către elita românească. Obiecte de la țară au intrat în muzee de artă și colecții private precum cea a amatorului și criticului de artă Alexandru Bogdan-Pitești (1866-1922), unul dintre primii colecționari care a apreciat arta populară la noi.⁵⁵ Mărturie a acestui fenomen stau și numeroasele imagini picturale de atelier și de interioare cum sunt cele ale lui Arthur Segal (1875-1944) unde apar covoare românești sau pictura intitulată *Interior* (1928) de Jean Alexander Steriadi (1880-1956) unde decorul este constituit de o combinație de țesături țărănești și de covoare orientale.⁵⁶ Varietatea naturilor statice cu obiecte populare pictate de Ion Theodorescu-Sion, de exemplu, trădează și ele apetența unui anumit gen de public pentru asemenea reprezentări. Un bun exemplu este lucrarea intitulată *Roz și roș* (1924) reprezentând o compoziție cu o farfurie țărănească și un urcior cu flori viu colorate în roșu și roz. Imaginea amintește titlul unei poezii a lui Octavian Goga (1881-1938) și a fost reținută chiar de acesta pentru Ion I. Lapedatu (1876-1951, ministru al finanțelor în 1926-1927) din expoziția pictorului în anul 1925.⁵⁷ Chiar și George Călinescu (1899-1965) face aluzie la acest fenomen în romanul *Enigma Otiliei*, publicat în anul 1938, atunci când descrie casa de la țară a moșierului Pascalopol, decorată într-un stil căutat „sombu, masiv și cu o solemnitate rustică”.⁵⁸

Pictorul Nicolae Tonitza (1866-1940), la fel ca Șirato, a fost foarte critic față de respectiva modă care a făcut din arta populară un fenomen de masă. Ea a ajuns astfel un element des întâlnit în decorația locuințelor de burghezi cu pretenții culturale și patriotice. Într-un articol

⁵⁰ Vezi Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle 1918-1930*. Ithaca, London, Cornell Univ. Press, 1995, p. 281.

⁵¹ Kallestrup, *Art and Design*.... p. 139.

⁵² *Ibidem*, p. 138.

⁵³ Șirato, *Prospecțiuni plastice*...., p. 50-51.

⁵⁴ *Ibidem*, p.58.

⁵⁵ Theodor Enescu, *Scrieri despre artă*, în ed. Ioana Vlasiu, *Artă și context cultural în România primelor trei decenii ale secolului XX*, Vol II. București, Ed. Meridiane, 2003, p. 97-100; Vlasiu, *Anii '20*..., p. 31.

⁵⁶ Amelia Pavel, *Pictura românească interbelică, un capitol de artă europeană*. București, Ed. Meridiane, 1996, p. 42-43. Vezi de asemenea catalogul *La Peinture Roumaine*..., fig. 116, p. 179.

⁵⁷ Doina Schobel, Hariton Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*. București, Muzeul de Artă al R.S.R., 1971, p. 94, fig. 86.

⁵⁸ Vezi George Călinescu, *Opere 3. Enigma Otiliei*, Vol. 1. București, Editura pentru literatură, 1966, p. 102.

publicat în *Cuvântul liber* în anul 1920, Tonitza ironiza modul „ingenios” în care doamna Cleopatra A., tânăra soție a unui colonel de intendență, „știuse să înfrățescă – în <sala rustică> - strungăria țaranului bănățean cu decorațiunea rece, severă și totuși elegantă a două fotolii <empire>” și a unui capricios birou <Louis XIV>.”⁵⁹ Artistul pune a eșecul acestui fenomen pe seama distanței culturale dintre intelectualii, promotorii ai naționalismului românesc și creatorii populari. După părerea lui această distanță se observa și pe plan politic. În anul 1938, făcând aluzie probabil la politicienii național țărăniști și la membrii Gărzii de Fier care în timpul virulentei campanii electorale din anul 1937 se aliașeră cu Partidul Liberal într-un pact de neagresiune electorală, Tonitza scria: „chiar dacă s-ar înfășura în <tricolor> sau ar umbla cu cămașa afară din pantaloni” (cum o făceau, de altfel, unii politicieni național-țărăniști) asemenea „toreadori ai naționalismului românesc”, care nu cunoșteau sufletul poporului prin intermediul artei sale, „nu aveau ce căuta la conducere”.⁶⁰

Potrivit acelorași critici, înțelegerea profundă a poporului nu putea fi generată decât de originea țărănească și de sensibilitatea primară a unora dintre artiști, cum a fost și Grigorescu.⁶¹ Alții, cum a fost Theodorescu-Sion și-au reconstituit această origine, reluând contactele cu lumea satului de unde părinții acestuia plecaseră înainte de nașterea lui.⁶² Câțiva ani la rând, din anul 1909, Theodorescu-Sion a călătorit și a pictat subiecte legate de împrejurimile Sibiului, Pianul de Jos, Abrud și poalele Apusenilor, locurile de origine ale părinților săi.⁶³

Chiar dacă nu erau de proveniență rurală directă, pictorilor preocupați de reprezentarea lumii satului le erau atribuite trăsături țărănești în critica de artă semnată de Tonitza, care a fost unul dintre promotorii ideii necesității depășirii viziunii grigoresciene prin exprimarea modernă a specificului național în arta românească. Astfel, Theodorescu Sion era caracterizat prin „temperament de moț, îndirjit după brazda strămoșească”⁶⁴ iar Ștefan Dimitrescu era comparat de același Tonitza cu un țăran podgorean: „masca artistului acestuia, pârguită la soarele bun care coace rodul binefăcător al viei – prestează ceva din sănătatea podgoreană a flăcăului născut și hoinărit pe solurile grase și ospitaliere ale Prutului.”⁶⁵

Tonitza relua astfel o idee care s-a format în lumea creatorilor și amatorilor de artă încă de la apariția primelor comentarii apreciative la adresa operei lui Grigorescu de la începutul secolului XX și anume că cei care puteau exprima cel mai bine sufletul poporului erau artiștii, cei care aveau contact direct cu acesta.⁶⁶

Imagini picturale ale țărăncii și semnificațiile lor cultural-naționale. În monografia dedicată lui Grigorescu în anul 1910, scriitorul Alexandru Vlahuță (1858-1919) ne atrage atenția că locul cel mai important în galeria de figuri pictate de acesta este ocupat de „țărancă noastră” al cărei portret fizic și moral era asociat de scriitor cu adevărata imagine a româncei.⁶⁷ Prin prisma vizualului, Vlahuță evoca țărancă „fină, sănătoasă, puternică – româncă *neaoșă* în figura ei blîndă, în ținuta ei cuviincioasă, în căutătura ei cuminte, în mersul ei ușor și elegant, fără umbră de cochetărie, în portul țesut și-mpodobit de ea, curat, simplu, cinstit, ca sufletul și viața ei toată.”

⁵⁹ Descrierea detaliată a vizitei artistului la colonelul A. este menită să întregească imaginea eclectismului de prost gust al gazdelor. Artistul fu servit cu un ceai suculent „garnisit cu brînză de burduf, șocolată Marquis, țuică de Văleni, biscuiți englezești, fursecuri, petit-fururi, icre negre și fondante...” Vezi Tonitza, *Scrieri despre artă...*, p. 172.

⁶⁰ Textul intitulat *Artă populară și cosmopolitismul politicienilor burghezi* a fost publicat în *Insemnări ieșene* în anul 1938. Vezi Tonitza, *Scrieri despre artă...*, p. 53, 190.

⁶¹ Șirato, *Prospecțiuni plastice...*, p. 110-111.

⁶² Vezi Schobel, Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, p. 27.

⁶³ *Ibidem*, p. 64.

⁶⁴ Tonitza, *Scrieri despre artă*, p. 152.

⁶⁵ *Ibidem*, 122.

⁶⁶ Se cuvine totuși subliniat faptul că artistul nu se referea la toți reprezentanții artelor frumoase ci doar la cei care nu făceau concesii publicului consumator de artă și nu acceptau „estetica patriotarilor de cafea”. *Ibidem*, p. 124.

⁶⁷ Alexandru Vlahuță, *Pictorul Nicolae Grigorescu*. București, Ed. Tineretului, 1969, p. 87.

O asemenea imagine idealizată a țărăncii a fost perpetuată masiv de pictorii post-grigorescieni. Astfel, numeroasele picturi cu țărânci, produse la sfârșitul secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, precum și interpretările acestora, au contribuit la fundamentea vizuală a unor percepții specifice legate de femeile de la țară cum este ideea frumuseții, modestiei, hărniciei și creativității lor native.

În viziunea elitei intelectuale românești, frumusețea țărăncii era dublată în mod obligatoriu de moralitatea ei. Vlahuță sublinia că țărâncă este 'cuminte', afirmație susținută de contrastul vizibil al canonului de redare a senzualității diferitelor femei în opera lui Grigorescu și nu numai la el. Ea apare reținută în cazul țărăncilor românce, a căror ținută corporală și îmbrăcăminte sunt modeste și corecte, comparativ cu senzualitatea evidentă a țigăncilor, exprimată prin poziția corporală provocatoare și decolteul generos. Așa cum subliniază și Olivia Nițiș, în cazul țigăncilor senzualitatea era considerată o caracteristică a rasei.⁶⁸ Ideea apare reprezentată și la alți pictori ca de exemplu la Nicolae Vermont (1866-1932) în portretele intitulate *Țărâncă* și *Țigancă cu stânjenei* (1916).⁶⁹ Contrastul este evident și la Ștefan Luchian (1868-1916), deși mult mai simplificat și interiorizat ca expresie în portretul țigăncii *Safia florăreasa* (1895) și în imaginea intitulată *Florăreasă*, prezentat la expoziția *Tinerimii Artistice* din anul 1910. Această lucrare înfățișează o femeie, probabil de la periferia orașului, a cărei condiție modestă este indicată nu numai de îmbrăcămintea grosolană și de fața îmbrobodită ci și de poziția ei ghemuită pe pământ lângă florile pe care le vinde.⁷⁰

Desigur, în această imagine Luchian a sugerat mai ales viziunea dezrădăcinării țăranilor care, încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea își părăsiseră în număr mare satele de origine, sporind pătura sărăcimii orașelor.⁷¹ Cu toate acestea, este clar că ajungând să întruchi-peze Națiunea, imaginea țărăncii nu putea decât să fie cuviincioasă, morală și reprezentativă. Puterea modelatoare a unor asemenea percepții se observă într-o lucrare realizată în perioada interbelică de artista Lucia Demetriade Bălăcescu (1895-1979), probabil în timpul studiilor sale la Paris din anii 1919-1922.⁷² Aceasta a folosit costumele populare pentru a propune o nouă lectură picturii Olympia (1863) de Édouard Manet (1832-1883). În lucrarea intitulată *Olimpia românească*, Bălăcescu înfățișează, ca și Manet, o tânără femeie sprijinită de perne, pe un pat, având lângă ea o servitoare care îi aduce buchete de flori. Spre deosebire de predecesoarea ei franceză, aceasta apare îmbrăcată într-o cămașă albă, decorată cu cusături purtând o salbă de galbeni la gât, și își acoperă pudic picioarele goale cu un ștergar țărănesc.⁷³ Îmbrăcămintea țărănească precum și gestul acoperirii schimbă complet mesajul lucrării. Dintr-o etalare triumfală a frumuseții corpului feminin, care la Manet se conturează îndrăzneț pe fondul închis al tabloului, prin intermediul stilului personal, al costumului popular și prin estomparea sexualității femeii care o reprezintă, Bălăcescu apropiază imaginea transformând-o într-o reprezentare modernă și totodată adecvată a Națiunii Române.

Faptul că asemenea constructe cultural-naționale, fundamentate vizual mai ales de picturile lui Grigorescu, au persistat în timp și dogmatizarea lor este indicată de descrierea lucrării *Țărâncă din Muscel* de către istoricul de artă George Oprescu (1881-1969). În monografia dedicată pictorului în anul 1961 Oprescu sublinia că Grigorescu „a ales un model de o frumusețe caracteristic românească, punînd în valoare ovalul feței, linia apăsată a sprincenelor,

⁶⁸ Nițiș, *Femeia între liniște domestică și senzualitate...*, p. 80.

⁶⁹ Amelia Pavel, Radu Ionescu, *Nicolae Vermont*. București, Ed. Academiei, 1958, p. 43 fig. 22; p. 78, fig. 63.

⁷⁰ Vezi imaginile în Vasile Drăguț, *Luchian*. București, Ed. Meridiane, 1968, p. 15, 55.

⁷¹ Acest motiv apare și în alte picturi ale lui Luchian precum imaginea *Bătrânul cerșetor* (1898) sau în pictura *Mahalaia Dracului* (1899) care prezintă sărăcia și mizeria celor care locuiau la periferia orașului. *Ibidem*, p. 19, 25. În general despre mutațiile sociale de la începutul secolului XX vezi în Hitchins, *Rumania*, p. 181.

⁷² Vezi Iulian Mereuță, *Lucia Dem. Bălăcescu*. București, Ed. Meridiane, 1970.

⁷³ *Ibidem*, p. 5.

tăietura arcuită a pleoapelor.” Potrivit aceluiași autor, limbajul formei și mai ales al culorii sugerau caracterele vieții lăuntrice ale țărăncii acestea fiind „vioiciune săgalnică, temperată de demnitate și discreție.”⁷⁴

Imaginile artistice cu țărânci, îmbrăcate în costume frumos decorate, lucrând, cosând, torcând sau țesând au fost produse timp îndelungat, încorporând variate conotații sociale și culturale. Una dintre ideile des vizualizate, nu numai în pictură ci și în fotografiile care apar în albumul *România în chipuri și vederi*, este că țărâncă se duce la muncă sau socializează, torcând.⁷⁵ Torsul devenea astfel un atribut al țărăncii și o modalitate picturală de a o asocia cu natura. Asemenea imagini au reprezentat vechiul concept al femeii ca natură și nu cultură contribuind astfel la idealizarea acesteia.⁷⁶

În lucrarea *Fata cu zestrea ei* (realizată înainte de 1891) Grigorescu înfățișează o tânără țărăncă care parcă abia s-a oprit din lucru. Așezată pe o laviță, sprijinindu-se de o ladă de zestre, înconjurată de o mulțime de țesături multicolore ea are lângă ea furca și fuiorul de tors. Descrisă de Oprescu drept „fericită, gânditoare, cu brațele ridicate și cu mâinile sub cap, într-o atitudine de uitare de sine,” istoricul de artă completează în mod firesc povestea sugerată de către artist; ea „așteaptă ce va să vie, adică pe tânărul bărbat sau pe pețitorii lui”.⁷⁷ Imaginea vizualizează parcă un întreg pasaj din nuvela *Gura satului* (1878) în care Slavici prezenta amănunțit lăzile de zestre ale Martei Mihului care erau „împodobite cu flori tăiate în scândură de tei, erau pline de alțițe, de catrințe, de trîmbe de pînză și de albituri cusute gata, pline erau și acoperite cu fel de fel de velințe lucrate cu mult meșteșug [...]”.⁷⁸ Acestea constituiau un motiv evident de mândrie pentru stăpâna casei nu numai pentru că erau dovada unei gospodării îmbelșugate sau pentru că sugerau hărnicia, o calitate importantă a fetei de măritat.⁷⁹ Semnificativă este în aceste cazuri sugestia păstrării vechilor obiceiuri care erau o garanție a omologării sociale și a continuării funcționării neperturbate a lumii sătenești, cu legile și ritualurile ei specifice.

Galeria de imagini ale țărăncilor asociate cu ideea de creație textilă sau îmbrăcate în costume populare frumos decorate nu se oprește la lucrările de acest gen ale lui Grigorescu.⁸⁰ Deși descultă și mai sărăcăcioasă ca aparență, tânără țărăncă care toarce apare la fel de idealizată într-o lucrare a lui Ștefan Luchian din anul 1896, prin expresia feței și ținuta elegantă a corpului. În monografia dedicată pictorului în anul 1924, Virgil Cioflec (1876-1948) o descria astfel: „subțire strânsă'n brâu, cu capul dat pe spate, cu cămașa înfioată înclinând capul legat pe sub bărbie într'o cârpă; sveltă, cu picioarele goale, într'o mișcare grațioasă, merge torcând și fusul sfârâie.”⁸¹

De altfel, se poate constata faptul că marea majoritate a reprezentărilor picturale care ilustrează activitățile femeilor de la țară, produse la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, au un caracter idealizant. Impresia aceasta este indusă atât de poza grațioasă sau de ținuta împodobită a protagonistelor cât și de lipsa sugestiei greutății muncii depuse de acestea. Vlahuță o descria pe tânăra care poartă apă din lucrarea *Munca la câmp* de Grigorescu (1894)

⁷⁴ George Oprescu, *N. Grigorescu*, Vol I. București, Ed. Meridiane, 1961 p. 213-214, fig. VII. Vezi de asemenea catalogul *La Peinture Roumaine...*, p. 68, fig. 13.

⁷⁵ Vezi de exemplu imaginea picturii lui Grigorescu *Țărăncă torcând lîna* păstrată în Muzeul de la Brașov în catalogul *La Peinture Roumaine...*, p. 123, fig. 51. Vezi de asemenea *România în chipuri și vederi*, p. 52, 54, 85. O reprezentare a unei țărănci care toarce apare și în fresca *Idilă* de Nicolae Vermont care decorează Palatul Uniunii Compozitorilor. Pavel, Ionescu, *Nicolae Vermont*, p. 75, fig. 59.

⁷⁶ Vezi de asemenea Nițș, *Femeia între liniște domestică și senzualitate...*, p. 79.

⁷⁷ George Oprescu, *Nicolae Grigorescu, maturitatea și ultimii ani*. București, Ed. Meridiane, 1970, p.65-66, fig. 119.

⁷⁸ Slavici, *Nuvele*, p. 204-205.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 205.

⁸⁰ Nițș, *Femeia între liniște domestică și senzualitate...*, p. 79.

⁸¹ Virgil Cioflec, *Luchian*. București, Cultura națională, 1924, p. 8.

astfel: „Sub un cer de iulie, pe un șes întins, reavăn încă de roua dimineții, răsare, ca o zână a florilor, țăranca tânără, voinică, zveltă, rumâna Rodică, ce vine de la fântână cu donița plină pe umăr [...]”⁸² Un exemplu la fel de ilustrativ este și pictura *Țăranca cu urciorul* de Nicolae Vermont în care femeia care parcă pozează cu urciorul în mână este îmbrăcată într-un costum frumos decorat și poartă o bogată salbă de galbeni la gât.⁸³ Menite inițial să surprindă cotidianul vieții simple de la țară, asemenea imagini picturale ale țăranilor au ridicat banalul la rang de artă, idealizându-l și multiplicându-l prin nenumăratele lucrări de acest gen produse de urmașii lui Grigorescu.

Tocmai acest tip de idealizare a imaginii vieții rurale a fost contestată de o nouă generație de artiști la sfârșitul primului deceniu al secolului XX. Impulsurile pentru schimbare au fost determinate nu numai de popularizarea discursului poporanist, care atrăgea atenția asupra realităților dure din mediul rural, prin revista *Viața românească* (1906),⁸⁴ ci mai ales de imaginea triumfului oficial al conservatorismului artistic la Expoziția Jubiliară de la București din anul 1906⁸⁵ și de șocul evenimentelor Revoltei țăranilor din anul 1907.⁸⁶

Prin lucrările prezentate la cea de-a IX-a expoziție a asociației *Tinerimea Artistică* din anul 1910, o nouă generație de pictori printre care se aflau Camil Ressu, Cecilia Cuțescu-Storck, Ion Theodorescu-Sion și sculptorul Constantin Brâncuși (1876-1957) au exprimat concepții stilistice noi. Astfel, ei căutau să impună schimbarea radicală a artei românești chiar în cadrul uneia din instituțiile care reprezenta conservatorismul acesteia și anume asociația *Tinerimea Artistică*.⁸⁷ Într-un articol scris în anul 1910, Ressu exprima crezul acestei noi generații subliniind că viziunile lor au fost generate de țeluri pur artistice și mai puțin de un program angajat naționalismului cultural, reprezentat la vremea respectivă de curentul semănătorist.⁸⁸ De observat este și faptul că artistul respingea în același timp influența poporanismului, „așa cum poporanismul a început să fie la modă în literatură”.⁸⁹ Și cu toate acestea, nu se poate ignora faptul că aparența personajelor rurale reprezentate atât de Ressu cât și de alți artiști din aceeași perioadă cum este Iosif Iser (1881-1958)⁹⁰ sau Ion Theodorescu Sion poate fi corelată cu anumite tipuri țărănești descrise de Mihail Sadoveanu (1880-1961) în nuvele precum *Mormântul unui copil* (1905) și *La noi în Viișoara* (1906). Catalogate drept personaje realiste de către teoreticianul poporanismului Garabet Ibrăileanu (1871-1936), potrivit acestuia țăranii din creația sadoveniană se caracterizau prin „rezistență și tăcere”⁹¹ așa cum reprezentarea vieții dure a țăranilor era sugerată vizual de pictorii Ressu, Iser sau Theodorescu-Sion prin caracterul static, expresia îngândurată și aspră a personajelor din lucrările lor.

Important de subliniat este faptul că prin viziunea acestor artiști, stilul și iconografia imaginii țăranilor s-a modificat; în picturile lui Camil Ressu, de exemplu, acestea apar masive,

⁸² Lucrarea decorează Palatul Băncii Naționale din București. Apud Petre Oprea, *Itinerar inedit prin case vechi din București*. București. Ed. Sport-Turism, 1986, p. 205, 209.

⁸³ Pavel, Ionescu, *Nicolae Vermont*, p. 41, fig. 21.

⁸⁴ Zigu Ornea, *Poporanismul*. București, Ed. Minerva, 1972, p. 103.

⁸⁵ Vezi Kallestrup, *Art and Design in Romania...*, p. 88-100.

⁸⁶ Vezi Philip Gabriel Eidelberg, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907 Origins of a Modern Jaquerie*. Leiden, E.J. Brill, 1974, p. 229-237.

⁸⁷ Despre momentul expoziției *Tinerimii Artistice* din anul 1910 vezi la Theodor Enescu, „Momentul 1910 în istoria artei moderne românești” în Enescu, *Scrieri despre artă...*, p. 9-28. Vezi de asemenea Barbu Brezianu, *Brâncuși în cultura și critica românească. 1898-1914*, în *Pagini de artă modernă românească*. București, Ed. Academiei R.S.R., 1974, p. 59-106 (aici p. 81-83).

⁸⁸ Gheorghe Cosma, *Camil Ressu*. București, Ed. Meridiane, 1967, p. 5.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Vezi de exemplu lucrările *Două țărânci*, *Țărani și Oameni buni* (1916) în Marin Mihalache, *Iosif Iser*. București, Ed. Meridiane, 1968, p. 14-15, p. 21, fig. 9-10, fig. 18.

⁹¹ Garabet Ibrăileanu, *Opere*. Ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru. București, Ed. Minerva, 1974, vol. 1, p. 243.

robuste, serioase, realiste ca stil. Cu toate acestea, în ciuda schimbării de stil se observă faptul că anumite teme iconografice, cum este cea a țărăncilor torcând sau îmbrăcate în costume populare decorate, se regăsesc și la pictorii acestei generații deși apar mai rar și în alte contexte iconografice. Ressu trebuie invocat din nou cu imaginea țărăncilor torcând dintr-o lucrare datată în anul 1911⁹² precum și cea a țărăncilor îmbrăcate în costume populare, șezând demne, dar cu fețe lipsite de expresie lângă o troiță din tabloul *Țărănci din Vlaici-Olt* (nedatat).⁹³ Semnificativ este faptul că noile reprezentări transmit de multe ori o senzație de pasivitate și patriarhal comparabilă cu cele din operele naturaliste sau impresioniste.

Aceeași concepție artistică, care înlocuiește idilismul cu realismul imaginii se regăsește, după Primul Război Mondial, la pictorul Ștefan Dimitrescu. Rezultând din dorința artistului de a participa la revoluționarea stilului românesc în artă,⁹⁴ siluetele femeilor reprezentate de acesta sunt realizate monumental și sobru. Așa cum sugerează Beatrice Bednarik, acestea exprimau pe deplin viziunea artistului despre țărani, pe care Dimitrescu îi vedea pictural „în mare, în stil grav și foarte simplu. El are alb și vreo două roșuri sau, mai mult alb și negru. Sînt două trei mișcări care-i revin continuu. Gesturi mari, calme caracterizează pe țaran.”⁹⁵

Lucrarea intitulată *Țărance țesând la război* (1925) arată preocuparea și concentrarea asupra lucrului a două femei, îmbrăcate în portul tradițional din Săliște cu cămăși lungi albe, năframe și catrințe negre.⁹⁶ Prin stilul simplu și riguros construit, Dimitrescu transformă imaginea activității creatoare feminine într-o compoziție puternic decorativă.⁹⁷

Probabil nu este întâmplător faptul că în deceniul care a urmat Unirii, când discuțiile despre specificul artei românești au fost foarte intense,⁹⁸ Dimitrescu a ales ca model țărăncile din Săliște, un vechi centru meșteșugăresc transilvănean locuit de români, situat în Mărginimea Sibiului. Selectarea acestui loc cu valori identitare românești poate fi asociată preocupărilor generale ale intelectualilor români din această perioadă de a întări cultural legăturile cu restul teritoriului unificat. Fenomenul a fost observat și de Kallestrup în legătură cu creșterea importanței acordate studierii arhitecturii vernaculare transilvănene. În perioada de după Unire, aceasta putea servi aceluiași scop, ca element de inspirație unificator.⁹⁹ În acest nou context cultural-politic și național, țărăncile țesând reprezentau nu numai specificul unui loc aparte; ele vizualizau într-un limbaj pictural modern ideea tradiției populare perpetuate de femeile dintr-o zonă care devenise un bun cultural al României Mari.

Este important de subliniat, însă, faptul că asemenea tendințe realiste ca stil au coexistat cu idealizarea aparenței fizice și a ocupațiilor țărăncilor care au continuat chiar și în perioada interbelică. Aceasta este evidentă în lucrările unor pictori impresionisti precum *Frumoasa Bucovină* (1932) de Arthur Verona (1868-1946)¹⁰⁰ sau pictura *În grădină* (1930) a lui Samuel Mütznér.¹⁰¹ Prin frumusețea costumelor și albul imaculat al țesăturilor, pe lângă atitudinea

⁹² Cornel Crăciun, *Universul familiei în pictura românească*, în *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 1, 2004, p. 325-336 (aici p. 328).

⁹³ Vezi imaginea picturii din colecția Zambaccian în catalogul *Muzeul Zambaccian*. București, Ed. Meridiane, 1966, fig. 57.

⁹⁴ Alături de Ressu, Tonitza, Theodorescu-Sion, Oscar Han etc., Dimitrescu a fost unul dintre artiștii care au constituit gruparea *Arta Română* în anul 1918. Beatrice Bednarik, *Ștefan Dimitrescu*. București, Ed. Meridiane, 1965, p. 4.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 5.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 5.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 4.

⁹⁸ Vezi Vlasiu, *Anii '20...*, passim. Vezi de asemenea Prügel, *Im Zeichen der Stadt...*, p. 172-183.

⁹⁹ Kallestrup, *Art and Design...* p. 170.

¹⁰⁰ Vezi catalogul *La Peinture Roumaine...*, fig. 82.

¹⁰¹ Viorica Andreescu, *Samuel Mütznér*. București, Ed. Meridiane, 1974, p. 24-25. Vezi de asemenea Tudor Octavian, *Pictori români uitați*. București, Ed. Noi, 2003, p. 137 și reproducerea picturii *În grădină* în catalogul *Culorile avangardei...*, p. 165.

delicată și artificială, țărâncile din tablourile lui Mütznner par să înfățișeze mai degrabă orășence travestite decât personaje reale ale satului românesc. Scenele rurale ale lui Verona sugerează spectacole teatrale regizate cu multă atenție pentru efectul etnografic.¹⁰² Interesant de observat, însă, este faptul că țărâncile apar idealizate și în reprezentările pictorilor care își propuneau înlăturarea idilicului și crearea unui stil autentic românesc. Exemple reprezentative sunt personajele din scenele rurale produse de Ion Theodorescu-Sion, Francisc Șirato sau Olga Greceanu (1890-1978), mai ales în deceniul al treilea al secolului XX. Siluetele prelungi sau construite masiv (cazul lui Șirato) ale țăranilor și țărâncilor înfățișați de aceștia se remarcă prin efectul decorativ dar și prin lipsa de individualitate.¹⁰³

Numeroasele imagini ale țăranilor torcând, țesând, cosând sau desfășurând activități casnice precum căratul apei, spălatul rufelor, îngrijirea copiilor au contribuit la plasarea domeniului de activitate al femeilor cu precădere în spațiul domestic. Astfel, rolul și poziția lor socială erau definite vizual în legătură cu familia și gospodăria.

Lucrări narative cum este *Vatra de la Rucăr* de Grigorescu (1870), unde într-un interior simplu (șezând pe o laviță lângă un leagăn atârnat de grindă) apare o tânără țarancă alăptându-și copilul,¹⁰⁴ accentuează percepția condiției domestice dar și a celei materne a femeii de la țară.¹⁰⁵ Patru decenii mai târziu lucrarea lui Ressu *Țărânci în curte* (1912-1913), surprinde și ea un moment cotidian din viața femeilor. În ograda unei gospodării rurale, unde în prim plan se vede un copil ghemuit pe pământ cu capul acoperit cu caracteristica căciulă din blană de miel, două femei îmbrăcate în cămăși cusute și catrințe decorate cu flori s-au oprit parcă în timp din treburile domestice sugerate de ciubărul din mâna uneia dintre ele.¹⁰⁶ Desigur, țărâncile lui Ressu nu sunt poetice sau frumoase, ca cele pictate de Grigorescu, ci masive, stângace și chiar neatrăgătoare. Ele par mai degrabă obosite și copleșite de muncă și cu toate acestea imaginea servește la fel de bine la fundamentarea viziunii domestice și materne asupra țăranilor.

Faptul că femeia își desfășura activitățile zilnice avându-l lângă ea pe copilul încă mic a fost o realitate în viața multor femei din mediul rural fiind ilustrată în lucrări precum desenul în cărbune realizat de Luchian intitulat *La fântână* (1897) sau chiar în imagini ale unor momente tensionate cum este pictura *La împărțitul porumbului* (1906).¹⁰⁷ Aceași idee apare subliniată și de Ressu, mai mult de trei decenii mai târziu, prin prezența mamei cu copilul în brațe aflată în centrul grupului de țărani de la marginea câmpului din pictura intitulată *Odihnă la câmp* (1930).¹⁰⁸

Servind aceluiași scop idealizator majoritatea imaginilor picturale ale familiei de țărani prezintă familia restrânsă, formată din tată, mamă și unul sau cel mult doi copii. Așa apare familia din pictura *Întoarcerea de la târg* (1924) de Theodorescu-Sion sau cea din lucrarea mai-sus amintită a lui Ressu *Odihnă la câmp* (1930).¹⁰⁹

Analizând reprezentări ale maternității rurale din perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și din prima jumătate a secolului XX, se poate sugera faptul că viziunea picturală atribuia imaginii mamei cu copilul mai degrabă semnificații biblice. Astfel, Nicolae Vermont transformă momentul botezului din pictura cu același nume (1898) într-o adevărată Adorație a pruncului de către tânără mamă și personajele care-l înconjoară.¹¹⁰ Un exemplu relevant este și reprezentarea

¹⁰² Teacă, *Artiști post-grigorescieni în jurul lui 1900*, p. 63.

¹⁰³ Schobel, Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, p. 89, fig. 78; p. 107, fig. 97.

¹⁰⁴ Oprescu, N. *Grigorescu*, p. 215.

¹⁰⁵ Prin anumite elemente precum pușca și geanta bărbatului atârnat pe perete sunt indicate domeniile diferite de activitate ale femeilor și bărbaților. Vezi Nițiș, *Femeia între liniște domestică și senzualitate...*, p. 80.

¹⁰⁶ Cosma, *Camil Ressu*, p. 60.

¹⁰⁷ Drăguț, *Luchian*, p. 16, 28-29. Vezi de asemenea lucrarea *Spălătoreasă* (nedatată) deși aceasta înfățișează probabil o femeie modestă de la periferia orașului în Ioan Alexandru, *Luchian*. București, Ed. Meridiane, 1978, fig. 57.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 26.

¹⁰⁹ Schobel, Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, p. 102, fig. 94.

¹¹⁰ Vezi Pavel, Ionescu, *Nicolae Vermont*, p. 31, fig. 14.

iconică a *Maternității* de Cecilia Cuțescu-Storck unde mama, care are capul acoperit cu o năframă ca o țărăncă, formează parcă un singur trup (modelat prin linii decorative, sinuoase) cu copilul mic pe care-l ține în poală. Nu întâmplător, ei apar plasați într-un spațiu simbolic sub o ramură de măslin pe un câmp acoperit de flori.¹¹¹ O idee asemănătoare este transmisă de imaginea mamei care își veghează copilul dormind din pictura *Maternitate* (1933) de Ștefan Dimitrescu. Figura orientală a acesteia, drapată în îmbrăcăminte întunecată, se profilează monumental pe dealurile și satul din fundal iar atenția femeii este total captată de băiatul blond care doarme în leagănul simplu de lemn.¹¹²

Regăsindu-se masiv și la alți pictori din perioada interbelică cum este Dimitrie Ghiță,¹¹³ asemenea reprezentări contrastează flagrant cu relatările despre numărul mare de copii, mortalitatea infantilă ridicată și condițiile mizere de viață în care trăiau aceștia împreună cu majoritatea familiilor de țărani. Realitatea apare descrisă în ziarile vremii cum este articolul didactic adresat gospodinelor din mediul rural apărut în publicația *Femeia Satelor* din anul 1936. Autoarea acestuia Elvira Damian nota:

„Am stat acum câțiva ani, din întâmplare în casa unei tinere țărance și de când am văzut ce am văzut acolo nu m-am mai mirat că la noi mor atâtea copii. Dormeau cinci într-o cameră, se încălzea zi și noapte și geamurile nu se deschideau aproape niciodată. Pe polițe erau așezate gutui și busuioc în grindă dar toate la un loc nu reușiau să înlocuiască mirosul aierului stricat de atâtea ori inspirat și expirat. La noi există încă credința că păduchii se fac din ploaie și de aceea țăranii se feresc de spălutul capului. Țărancă își spală copii pe față cum dă D'zeu și apoi îi trimite să se joace în praful de pe drum. Am văzut în mijlocul verii copii cu căciuli de oaie în cap ca să nu răcească. Notez că nu este un caz unic ci aceasta este situația în general.”¹¹⁴

O asemenea imagine realistă a sărăciei și mizeriei vieții de la țară nu are corespondent pictural în arta românească din această perioadă deși în grafică accentele de critică socială sunt vizibile încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea.¹¹⁵

Cu toate acestea, este interesant de menționat faptul că evocarea de mai sus amintește o pictură produsă un an mai târziu de artistul bulgar Stoyan Venev (1904-1989) intitulată *Familia* (1937), o dovadă certă că, la vremea respectivă, sărăcia rurală nu avea caracteristici naționale. Lucrarea înfățișează interiorul unei case mizere în care se odihnesc pe un pat de paie 6 adulți și un copil mic. Un sugar doarme într-un leagăn de pânză atârnat de grindă iar la picioarele oamenilor apar un câine, o pisică încolăcită pe o sobă și o găină slăbănoagă care ciugulește pe podea. Lucrarea prezintă mai degrabă o tentă umoristică și de grotesc prin poziția corpurilor grosolane ale țăranilor și detaliile anecdotice (găurile din ciorapii lor sau faptul că bărbații dorm cu căciuli în cap) și cu toate acestea imaginea sărăciei este foarte convingătoare.¹¹⁶ Paralela devine și mai interesantă dacă luăm în considerare de fapt că Bulgaria, la fel ca România interbelică, a fost una dintre țările în care doctrina agrarianistă a jucat un rol important nu numai în politică ci și în viața culturală și socială. Ea a fost impusă ca ideologie oficială prin obținerea conducerii politice

¹¹¹ Drăguț, Florea, Grigorescu, Mihalache, *Romanian Painting*, p. 223.

¹¹² Crăciun, *Universul familiei...*, p. 327.

¹¹³ Vezi imaginea tabloului *Mamă cu copil* (1937) în Maria Preutu, *Ghiță D.* București, Ed. Meridiane, 1977, p. 66, fig. 42. Un exemplu interesant este și pictura *Țărani* (1940) de basarabeanul Max Gamburd (1903-1954) care a participat intens la viața artistică a capitalei începând cu 1933. Lucrarea reprezintă parcă o imagine rurală a Sfintei Familii. Vezi Cornel Crăciun, *Structuri ale imaginii în pictura românească interbelică*. Cluj-Napoca, Presa Univ. Clujeană, 1998, fig. XXIV. Vezi de asemenea Octavian, *Pictori români uitați*, p. 144-145.

¹¹⁴ Elvira Damian, *O bună gospodină, în Femeia Satelor*, 1936, p. 4.

¹¹⁵ În secolul al XIX-lea imagini reprezentative au fost create de exemplu de pictorul Theodor Aman. Vezi de exemplu *În fața casei* (nedatat, 1875?), *Popas la munca câmpului* (1875) și *Adunați la mămăligă* (1876) în Florea, *Theodor Aman*, p. 33, p. 35, p. 41.

¹¹⁶ *Sofia – Europe. Bulgarian Painting (1900-1950) in the Context of European Art*. Sofia, National Art Gallery, 1997, p. 197.

în anul 1920 de către *Uniunea agrariană națională bulgară* (1901) în frunte cu Alexander Stambolijski (1879-1923), unul dintre principalii teoreticieni ai agrarianismului bulgar.¹¹⁷

Se poate constata, astfel, că imaginea artistică a familiei în pictura românească ignora complet realitatea natalității ridicate din mediul rural și mortalitatea infantilă la fel de ridicată, probabil din aceeași dorință de poetizare a realităților rurale. Contrariant este însă faptul că asemenea imagini persistă într-o perioadă în care studiul sociologic al lumii satului se intensifică prin eforturile lui Dimitrie Gusti și al echipelor de studenți formate în cadrul *Seminarului de Sociologie* condus de acesta.¹¹⁸ În anul 1929 dintr-o asemenea grupă de cercetare a făcut parte și artista Margareta Sterian (1897-1993) care a produs o serie de portrete ale țăranilor și copiilor din Făgăraș pe care le-a prezentat la Expoziția organizată în urma campaniei monografice de la Drăguș.¹¹⁹ Trebuie de asemenea amintit faptul că funcționarea micii gospodării țărănești care depindea de familia țărănească lărgită și pe care își bazau previziunile de viitor în perioada interbelică, era foarte valorizată de economiștii țărăniști precum Virgil Madgearu (1887-1940).¹²⁰

O analiză a imaginilor reprezentând participarea femeilor la muncile câmpului duce la aceeași concluzie și anume că foarte puțini pictori au vizualizat realitatea dură a muncilor agricole. Cazul cel mai tipic este cel al lui Grigorescu care nu a reprezentat munca în sine aproape deloc ci doar a sugerat-o. Descrierea lui Vlahuță a lucrării sale *Munca la câmp* este foarte sugestivă pentru că indică atât percepția poetică a muncilor agricole cât și diviziunea activităților între femei și bărbați: „în fund, se văd brazdele de iarbă cosite de curând, femei la adunat, bărbați la rostul stogurilor, boi la tînjală, toată mișcarea, toată largă priveliște a celei mai frumoase dintre muncile câmpului – strânsul, căratul și clăditul fânului. Poezia muncii.”¹²¹

De fapt, majoritatea imaginilor artistice prezintă munca țăranilor ca o participare decorativă sau ca momente de interacțiune veselă feminină la un efort colectiv. Asemenea percepții sunt sugerate prin imagini de seceriș sau culesul recoltei cum apar la Verona (*La seceriș*, 1907) și mai târziu la Rodica Maniu (*La săpatul viei*, *La culesul viei*),¹²² și Samuel Mütznier (*La treierat*, *La culesul viei*, 1932).¹²³ Nici măcar Ressu nu accentuează efortul muncii femeilor ci îl sugerează prin poze statice și impunătoare mai ales în lucrările produse în perioada interbelică. Alături de țăran țăranca este transformată într-un personaj eroic dar este și integrată în comunitatea țărănească. Așa apare femeia cu urciorul din planul al doilea al lucrării *Cosași odihnindu-se* (1925) și mai ales cele două personaje feminine cu sapa în mână din pictura *Două țăranci* (nedată).¹²⁴

În realitate datele economice demonstrează că munca femeilor de la țară era foarte dură și nu se limita deloc la ocupațiile casnice. Cererea crescută de produse agricole pentru export către sfârșitul secolului al XIX-lea a dus la intensificarea exploatarei forței de muncă țărănești, aceasta implicând masiv munca femeilor.¹²⁵ Așa cum subliniază Ștefania Mihăilescu, din recensământul profesiunilor din anul 1913 reiese că din totalul populației active de 4.392.262, un

¹¹⁷ John D. Bell, *Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1977, passim.

¹¹⁸ Vezi Paul H. Stahl, *Școala sociologică de la București. Sociologia și istoria*, în *Revista Română de Sociologie*, 2001, New Series XII, nr. 3-4, p. 243-254.

¹¹⁹ Vezi Olga Bușneag, *Margareta Sterian*, București, Ed. Meridiane, 1977, p. 28, fig. 8.

¹²⁰ Virgil Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism: contribuții la studiul evoluției sociale românești*, Ediție de Ludovic Bathory, Cluj, Ed. Dacia, 1999, passim.

¹²¹ Oprea, *Itinerar inedit*, p. 209.

¹²² Andreescu, *Rodica Maniu*, fig. 46-47.

¹²³ Octavian, *Pictori români uitați*, p. 131, p. 151.

¹²⁴ Cosma, *Camil Ressu*, p. 25, p. 27.

¹²⁵ Peter Gunst, *Agrarian Systems of Central and Eastern Europe*, în ed. Daniel Chirot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley, Los Angeles, London, Univ. of California Press, 1989, p. 53-251 (aici p. 73).

procent de 43,4%, erau femei.¹²⁶ Numărul celor care lucrau în agricultură era aproape egal cu cel al bărbaților, ridicându-se la 1.574.919 de femei.¹²⁷ Concentrarea muncii acestora în domeniul agriculturii a rămas aproape la fel de ridicată în timp; în anul 1930 din 8.244.000 de locuitori ocupați în agricultură, 50,7% erau femei față de 43,3% bărbați. România se situa, din acest punct de vedere, pe primul loc comparativ cu alte țări europene.¹²⁸

Nu se poate contesta faptul că noua generație de pictori a introdus nu numai viziuni stilistice noi ci și o serie de schimbări iconografice, indicând modificarea (chiar și parțială) a mesajelor lucrărilor lor sub impactul realităților economice și culturale. În picturile produse în secolul XX participarea femeilor în cadrul vieții comunității țărănești devine tot mai mult vizualizată. Momentele excepționale de sărbătoare cum apăreau idealizate la Grigorescu (*Hora*, 1863-1864)¹²⁹, Aman (*Brâulețul*, 1879 ?)¹³⁰, Vermont (*Hora*, 1916)¹³¹ sau Verona (*Petrecere câmpenească*, 1915)¹³² sunt înlocuite cu cele de interacțiune cotidiană.

Considerat de Tonitza drept „un pictor modern, care nu are însă nici o relație cu așa numita pictură modernă <națională>” (*nomina odiosa*)¹³³, Ressu reprezintă țărăncile incluse în comunitatea de țărani în momente banale în picturi precum *Țărani la prânz* (1912-1913) sau *Țărani în barcă* (1915) sau în momente ale muncii la câmp din perioada interbelică.¹³⁴ O mai mare noutate iconografică, însă, o constituie ilustrarea rolului femeilor în păstrarea credinței și ritualurilor ortodoxe. Acesta apare vizualizat deja înaintea primului Război Mondial în lucrarea *Țărănci în biserică* (1912)¹³⁵ de Ressu, care exprimă pietatea unui grup de femei de la țară care participă la liturghie într-o biserică ortodoxă, îmbrăcate în frumoase costume de duminică. De asemenea este sugerată prin prezența în prim plan a țărăncii din cortegiul funerar din lucrarea *Înmormântare la țară* (1912) de același artist. Schema compozițională a acestei lucrări a fost influențată de pictura *Procesiune* (1900) a francezului Lucien Simon (1861-1945) și reprezintă ca și în cazul picturii franceze, vizualizarea păstrării ritualurilor religioase la țară într-o lume modernă în care credința juca un rol tot mai puțin important.¹³⁶

Dacă în picturile de la sfârșitul secolului al XIX-lea muncile domestice ale femeilor precum căratul apei sau spălatul erau imaginate de cele mai multe ori ca ocupații solitare, ele au devenit momente de socializare feminină în lucrările produse în primele decenii ale secolului XX. Imaginea țărăncilor care spală la râu din picturile Rodicăi Maniu-Mützner (*Spălătorese*, 1918)¹³⁷ sau cele care poartă apa din lucrările lui Theodorescu-Sion (*Pe malul apei*, 1923; *La albit pânza*, 1924) sunt reprezentative pentru stilul modern și construcția decorativă a acestei teme, în deceniul care a urmat Marii Uniri din 1918. Cu toate acestea, trebuie subliniat faptul că ele sugerează același idilism al vieții femeilor accentuând identificarea lor cu natura. Preocupat de crearea unui stil caracteristic românesc, Theodorescu-Sion a înfățișat imaginea femeilor luând apa de la izvor și pentru potențialul simbolic al temei, în seria de lucrări inspirate de ideea izvorului și a sacrificiului feminin din *Legenda Meșterului Manole*.¹³⁸

¹²⁶ Vezi Mihăilescu, *Din istoria feminismului...*, 14-15.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 14.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 15.

¹²⁹ Oprescu, N. Grigorescu, vol. I, p. 107, fig. 67.

¹³⁰ Florea, *Theodor Aman*, p. 39.

¹³¹ Pavel, Ionescu, *Nicolae Vermont*, p. 76, fig. 61.

¹³² Vezi catalogul *La Peinture Roumaine...*, p. fig. 81.

¹³³ Tonitza, *Scriseri despre artă*, p. 152.

¹³⁴ Cosma, *Camil Ressu*, p. 18, 19.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 17.

¹³⁶ Vezi imaginea în catalogul *Culorile avangardei...*, p. 150. Descrierea altor exemple precum tabloul *Liniste pioasă* (1910) de Ressu apare la Crăciun, *Universul familiei...*, p. 333.

¹³⁷ Vezi imaginea în catalogul *Culorile avangardei*, p. 171.

¹³⁸ Schobel, Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, p. 86, fig. 71.

Ținând cont de puternica tendință de idealizare a civilizației rurale în arta românească nu este surprinzător faptul că, în general, în toată perioada analizată țărâna a fost reprezentată cu precădere ca o femeie tânără. Vlahuță echivala tinerețea și frumusețea cu etnicitatea considerând că Grigorescu a pictat puține țărânci bătrâne pentru că „bătrânețea, mai ales la femei, șterge adesea caracterul etnic al figurii.”¹³⁹ În perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, țărâna bătrână apare mai degrabă înfățișată în chip de victimă a sărăciei sau a exploatarei societății capitaliste decât ca o membră respectată a familiei țărănești. Bătrânețea femeii de la țară sau a celei de condiție modestă apare valorizată pictural în perioada interbelică doar atunci când este vorba de portrete ale mamelor pictorilor. Exemple sugestive sunt portretul Ioanei Ursu, originară din localitatea Pianul de Jos, mama lui Theodorescu-Sion¹⁴⁰ și cel al mamei lui Ștefan Dimitrescu, o femeie văduvă din Huși care și-a crescut singură fiul.¹⁴¹ Există puține cazuri în care bătrâneții femeii i se asociază conotații negative. Un exemplu sugestiv este pictura lui Rudolf Schweitzer Cumpăna (1886-1975) *Gurile rele ale satului* (1924) care configurează plastic imaginea unui grup de femei care bârfesc, prin îngroșarea anumitor trăsături anatomice până la grotesc.¹⁴²

Pictat în mod realist, portretul țărâncii bătrâne reprezentată în chip de victimă accentuează viziunea suferinței, neputinței și pasivității acesteia. Într-o pictură intitulată *Muncitori la masă*, realizată în anul 1888 de Vermont sub influența școlii de la München unde a studiat, artistul înfățișează un bărbat și o femeie a căror aparență sugerează originea lor rurală. Blidul țărănesc de mâncare, ziarul *Lupta* care se văd pe masa la care stau așezați precum și imaginea brațelor descărmate ale bărbatului și fața suptă și osoasă a femeii completează povestea celor două personaje. Detaliile sugerează viața dificilă și lipsurile în care se zbat.¹⁴³ Trebuie observat și faptul că atitudinea bărbatului este mai degrabă îndârjită pe când figura femeii transmite impresia de resemnare și pasivitate a victimei.

Pictura lui Octav Băncilă (1872-1944) intitulată *Cina* (nedată) este un alt exemplu sugestiv. Ea prezintă un interior țărănesc sărăcăcios în care doi bătrâni, un bărbat și o femeie, stau la o măsuță joasă și împart mâncarea dintr-un blid.¹⁴⁴ Atmosfera din pictura lui Băncilă vizualizează parcă descrierea momentului cinei țăranilor dintr-o nuvelă de Vlahuță. La fel ca în pictură, personajele din nuvelă stau așezate în jurul unei mese mici, rotunde cu picioarele scurte, la licărirea unui opaiț.

„În ochii lor stinși, pe fețele lor trase, e spaimă și disperare. Li-i frică parcă să se uite unul la altul. Oțînd, Safta frînge-n trei o bucată de mămăligă rece, care se-ntinde. În mijlocul mesei e o strachină, pe fundul căreia a mai rămas o ȋră de mojdei, dar nimenea nu-ntinge și nimenea nu scoate-o vorbă. Vîntul dudue-n horn. Afară fulguese mereu. Grivei urlă-n poartă, a jale ș-a pustiu.”¹⁴⁵

Asemănarea dintre imaginea picturală și cea literară nu este întâmplătoare. Călinescu observa faptul că, în general, în nuvele lui, Vlahuță executa în mare programul socialiștilor, iar vederile socialiste ale lui Băncilă sunt, de asemenea, cunoscute.¹⁴⁶ De altfel, într-un interviu din

¹³⁹ *Ibidem*, p. 88.

¹⁴⁰ Vezi *Portretul mamei artistului* (1919-1920) în Schobel, Clonaru, *Ion Theodorescu-Sion*, p. 81, fig. 62.

¹⁴¹ Vezi imaginea tabloului intitulat *În bucătărie* (expus 1921) în Bednarik, *Ștefan Dimitrescu*, p. 14-15.

¹⁴² Gheorghe Poenaru, *Schweitzer Cumpăna*. București, Ed. Meridiane, 1969, p. 16, fig. 6.

¹⁴³ Pavel, Ionescu, *Nicolae Vermont*, p. 17, fig. 3.

¹⁴⁴ Vezi reproducerea tabloului *Cina*, ulei pe carton, Muzeul de Artă Ploiești în Ruxandra Dreptu, *Băncilă*. București, Ed. Meridiane, 1987, fig. 44.

¹⁴⁵ Apud George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, ediția a II-a revăzută și adăugită, ediție și prefață de Al. Piru. București, Ed. Minerva, 1982, p. 556.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 556. Vezi de asemenea Maria Epure, *Octav Băncilă*. București, Ed. de stat pentru literatură și artă, 1956, p. 4.

ziarul *Rampa* din anul 1914 pictorul își declara adevăratul crezul artistic al scriitorului subliniind că „opera de artă trebuie să fie sinceră sau după o expresie a poetului Vlahuță, onestă.”¹⁴⁷

În afară de Luchian și transilvăneanul Aurel Popp (1879-1960) Băncilă a fost unul dintre puținii artiști care au subliniat duritatea muncii și vieții țăranilor deși mai ales către sfârșitul vieții sale picturile nu sunt constante ca mesaj de critică socială. În cazul lui Luchian, a fost nevoie de contactul cu realitatea cruntă a țăranilor înfometăți și nemulțumiți în anul 1905 la Chiajna și de evenimentele Revoltei din 1907 pentru ca percepția țărăncii în câteva lucrări ale lui să se schimbe radical. Ea a devenit victima muncii epuizante așa cum apare în lucrarea *După muncă spre casă* (1905),¹⁴⁸ partenera de protest a bărbatului din cunoscuta pictură *La împărțitul porumbului* (1906)¹⁴⁹ și victima colaterală a represiunii răscoalei din *Episod din Răscoala din 1907*.¹⁵⁰

Ideile lui Băncilă sunt o urmare directă a contextului în care a trăit. Acesta crescuse în casa surorii lui mai mari, Sofia și a cumnatului său Ioan Nădejde (editorul revistei *Contemporanul*) nu numai într-o atmosferă de convingeri socialiste ci și feministe.¹⁵¹ Astfel, nu este de mirare faptul că reprezentarea *Fetei torcând* (nedatăată) de Băncilă este una din puținele imagini realiste în cadrul acestui tip iconografic. Protagonista, desculță, îmbrăcată săracios, care toarce mergând pe uliță cu capul în pământ, este mai degrabă imaginea sărăciei și grijiilor țăranilor decât vizualizarea frumuseții, hărniciei și gingășiei lor.¹⁵² În picturile *Țărani cu roaba* (1913) sau *Dimineața la sapă* (1915) țărancă apare reprezentată încovoiată de greutatea efortului fizic, participând la munci agricole epuizante alături de bărbat pe când în lucrarea *Seceriș* (nedatăată) de Aurel Popp ea se transformă într-o viziune a forței prin silueta masivă, ridicând spicele de grâu la fel ca bărbatul alături de care muncește.¹⁵³

Concluzii. În perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX, dominată de curentele cultural-naționaliste de sorginte agrarianistă precum Semănătorismul, Poporanismul, Țărănismul și Gândirismul, viziunea artistică a pictorilor asupra femeilor de la țară a contribuind la conturarea și reprezentarea anumitor stereotipuri privitoare la imaginea țărăncii, la locul și rolul ei în cadrul familiei de țărani, al civilizației rurale. Imaginile picturale i-au atribuit țărăncii roluri specifice în cadrul culturii românești a vremii cum a fost cel de păstrătoare a tradițiilor și obiceiurilor lumii rurale. Scopul unor asemenea reprezentări a fost să impună imaginea unei civilizații țărănești patriarhale impermeabile la schimbările produse de industrializare și capitalism, unde femeile și-au păstrat în mod firesc locul și rolul tradițional.

Deși au avut intenția să schimbe imaginea idilică a vieții rurale, reprezentările generației de pictori care au impus o nouă imagine a țăranilor în jurul anului 1910 nu au modificat, de fapt, percepția constituită anterior. De altfel, pictorii care făceau și critică de artă precum Șirato, Ressu sau Tonitza, care în anii '20 susțineau necesitatea adaptării stilului pictorilor români la cerințele exprimării spiritului național în artă, criticau tehnica picturală și nu subiectele reprezentate. Șirato, de exemplu, explica neadecvarea luminii și atmosferei din România la tehnica impresionistă, care făcea ca reprezentările „să devină impersonale”, înstrăinându-se de public prin aspectul lor incomplet.¹⁵⁴ Tonitza, la rândul lui, condamna producția repetitivă a pictorilor „furnizori de artă națională” acuzându-i de lipsă de sinceritate și individualitate creatoare. Textele lui sugerează, de asemenea, faptul că această producție a fost susținută timp îndelungat de gustul publicului care prefera idilicul și era mai puțin interesat de realism în artă.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Dreptu, *Băncilă*, p. 13.

¹⁴⁸ Alexandru, *Luchian*, fig. 22.

¹⁴⁹ *Ibidem*, fig. 23.

¹⁵⁰ *Ibidem*, fig. 19.

¹⁵¹ Dreptu, *Băncilă*, p. 13

¹⁵² *Ibidem*, fig. 36.

¹⁵³ Raoul Șorban, Zoltan Banner, *Aurel Popp*. București, Ed. Meridiane, 1968, p. 67.

¹⁵⁴ Vezi Șirato, *Prospecțiuni plastice...*, p. 65.

¹⁵⁵ Tonitza, *Scrieri despre artă*, p. 48. În anul 1930 într-o cronică artistică din revista *Viața Românească* Tonitza sublinia critic că „publicul mare bucureștean a delirat la apariția specificului românesc inventat de un domn

Desigur modificările iconografice în operele pictorilor mai-sus amintiți s-au mișcat în același cadru strict al idealizării lumii satului și a țăranilor. În perioada interbelică în special operele lui Ressu și Theodorescu-Sion, care porneau de la conceptul de „Tradiție” ca instanță normativă, au fost criticate de reprezentanți ai avangardismului românesc cum erau Ion Vinea (1895-1964) și Marcel Iancu (1895-1984).¹⁵⁶ Cu toate acestea, Prügel constată că nici artiștii avangardiști nu au respins complet rolul inspirator al tradiției; atât Vinea cât și Iancu credeau că exista o oarecare apropiere între ornamentele artei populare și construcțiile abstracte ale artei avangardiste. Această concepție artistică se regăsește, de exemplu, în lucrarea lui Iancu *Țărancă vânzând ouă* (1930)¹⁵⁷ care reprezintă de fapt una din temele iconografice des întâlnite și la Dimitrie Ghiață, un pictor al cărui interes pentru lumea rurală a fost mai puțin supus unor preocupări teoretice. Este vorba despre vizualizarea activităților comerciale ale țăranilor care își vindeau produsele la oraș (*Țărancă la piață*, 1925; *Țărânci la piață*, 1935).¹⁵⁸ Asemenea lucrări anihilează senzația de lume imobilă și patriarhală impusă de pictorii tradiționaliști, sugerând modificările petrecute în lumea satului sub impactul capitalismului, aflat în plin proces de dezvoltare.

The image of the peasant woman in the Romanian painting at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century

Abstract

During the last decades of the nineteenth and in the beginning of the twentieth century the Romanian artistic creation abounded in images of peasant women dressed in decorated costumes, gracefully nursing their children as well as performing domestic and agrarian activities. Even if around 1910 a new generation of artists tried to impose more realistic depictions, the latter continued to idealize the countryside, including women's appearance and their roles in the rural household and economy. Such depictions contrasted with the harsh conditions of the peasants' life in Romania and the child mortality which was especially high in rural areas. The present article tries to explore the role of images in creating and expressing specific views about Romanian peasant women. The persistence in time of idealistic representations of the countryside is related to the dominant agrarianist ideas, supported by a large number of Romanian intellectuals and politicians in the last decades of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. Obviously, these ideas played an important role in the visual construction of the image of peasant women as an ideal representation of the Romanian Nation.

Brumărescu și a chiuit în fața pânzelor d-lui Arthur Verona [...].” Vezi Tonitza, *Cronica artistică. Despre precursorii oficiali și despre premiul național de pictură*, în *Viața Românească*, 22, 1930, nr. 4-5, p. 120-123 (aici p. 122).

¹⁵⁶ Prügel, *Im Zeichen der Stadt...*, p. 216.

¹⁵⁷ Pavel, *Pictura românească interbelică...*, fig. 46.

¹⁵⁸ Preutu, *Ghiață D.*, p. 2, fig. 1; p. 13, fig. 5.

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

TRADIȚIE TRANSILVANĂ ÎN MONEDA UNICĂ DE CIRCULAȚIE. MONEDA POLONEZĂ ÎN TEZAURELE MONETARE TRANSILVANE.

Keywords: *single currency, Transylvania, Polish currency, commercial traffic, monetary treasures*

Cuvinte cheie: *monedă unică, Transylvania, monedă poloneză, trafic comercial, tezaure monetare*

Astăzi se tot vorbește, se scrie, se declară, se interviează despre euro, moneda unică europeană creată de Uniunea Europeană și care este deja adoptată într-o serie de țări europene membre ale acestei uniuni; ea urmează să fie adoptată de alte țări membre. Din punctul de vedere, însă, al istoricului, asemenea unitate monetară nu este o invenție a epocii noastre. Într-un fel specific, ea a fost mereu precedată în istorie de monede ce aveau, ce-i drept, emitenți pentru toată lumea atunci cunoscută (în antichitate), ca și de monede emise de diferite foruri în epoci mai târzii. Asemenea monede aveau un rost, un scop și un rezultat bine definite: ele erau monede de circulație. Circulație de tot felul, dar mai cu seamă comercială internațională, adică utilizate ca echivalent de marfă, în vânzări și cumpărări. Nu dorim să epuizăm, de data aceasta, gama unor asemenea monede pentru Transilvania, ci să ne referim – acum – la una din speciile monetare utilizate într-o anumită vreme: în evul mediu și mai ales în epoca modernă, și într-un spațiu geografic bine hotărânit, cel al Transilvaniei medievale și moderne. Bibliografia numismatică mai recent apărută¹ ne face cu puțință acest lucru și, în condițiile actuale, ne și obligă să-l facem.

Pentru început (adică în cadrul studiului de față), e vorba de moneda poloneză aflată în circulație în Transilvania și Banat mai ales în veacurile XV – XVIII. De ce considerăm că aceasta este o monedă de circulație cu valoare de echivalent – laolaltă cu moneda transilvăneană și cea maghiară – în spațiul și perioada istorică indicate? (O întrebare neplăcută pentru toți istoriografii retrograzi, dar absolut necesară în continuarea studiilor, și în specialitatea noastră...)

Răspunsul este: pentru că monedele transilvăneană, maghiară și poloneză au fost deopotrivă acceptate în circulația monetară transilvană. Dovadă: tezaurele monetare păstrate și publicate, cuprinse în Repertoriul numismatic amintit.

Observații preliminare:

1. Vom trece doar în fugă peste aspectele monetare structural aparținătoare de cele trei feluri de monede prezente reglementar în circulația monetară transilvană (etalon monetar, greutate, finețe). Ele seamănă mult, deși nu sunt identice; erau însă deopotrivă acceptate în circulație (nu conștient, ci grație emisiunilor în cauză).

2. Vom considera întreaga masă monetară găsită drept rezultat al activității de schimb, dar fiind conștienți că – în mai mică măsură – poate fi vorba și despre alte activități istorice:

¹ E vorba de cartea noastră intitulată *Repertoriu numismatic al Transilvaniei și Banatului sec. 11 – 20. Despre circulația monetară în Transilvania și Banat sec. 11- 20*, apărută la Cluj-Napoca sub egida Editurii clujene Casa cărții de știință în anul 2002, realizată ca rezultat al muncii depuse timp de zeci de ani de cercetătoarea științifică Iudita Winkler și de mine, cuprinzând fișele descoperirilor numismatice până în anul 2000, fișe care constituiau puncte de pornire pentru studiile noastre numismatice (publicate când împreună, când separat) desfășurate în timpul acelor zeci de ani în cadrul Institutului de istorie și arheologie din Cluj (al cărui angajat era Iudita Winkler) și al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (al cărui angajat eram eu).

prezență monetară datorată activității diplomatice, salarii (așa cum au fost ele în lunga perioadă a începutului de salarizare), războaie sau mișcări militare, chiar prezență întâmplătoare etc.

Convențională este socotirea raportului *real* al averii deținute de proprietar (proprietari), raport situat între averea completă despre care poate fi vorba și tezaurul monetar găsit, egal cu o frântură de diferite proporții a averii complete (averilor complete). Raportul real avere-tezaur poate fi divers, chiar proporția avere-tezaur poate fi diversă; mănuiitorul tardiv *pe hârtie* nu are însă de ales: el trebuie să opereze (în cifre și mai ales în proporții) cu tezaurul monetar și poate doar să facă supoziții privitoare la avere.

*

Repertoriul nostru numismatic cuprinde un număr total de aproximativ 300 tezaure monetare pentru secolele XV – XVIII, din care 252 pentru anii 1467 – 1753, conținând și (sau uneori exclusiv) monedă poloneză. În circulația monetară transilvană întâlnim mai frecvent tezaure ce cuprind și monedă de schimb transilvană, maghiară, împreună cu cea poloneză, în peste 40 (exact 41) de cazuri (adică tezaure monetare). Întâi de toate, vom încerca să lămurim, de ce asemenea concomitență în circulația monetară. Subliniem aspectul circulației monetare, întrucât s-ar putea spune că relativa inferioritate a monedei poloneze de schimb față de monedele maghiară și transilvăneană constituia un impediment în circulația monetară². Situația circulației este însă mai complexă: nu întotdeauna și nu toate valorile nominale poloneze erau mai slabe decât cele transilvănene și maghiare³. Pe de altă parte, circulația monetară transilvană în tot cursul secolului al 17-lea nu era prea bogată în monedă de schimb autohtonă, așa că moneda poloneză, în special poltura preferată mai cu seamă în a doua jumătate a secolului, era obișnuită în mâna vânzătorului-cumpărătorului transilvan, care nu cântărea fiecare piesă ce-i trecea prin mână, mai ales că orientarea monedelor transilvăneană, maghiară și poloneză erau totuși foarte apropiate.

Dar în cele ce urmează nu urmărim să intrăm în amănunte tehnice, ci pe baza Repertoriului dorim să arătăm situația reală, pe cât posibil cifică, a prezenței diverselor valori nominale ale monedei de schimb poloneze în circulația monetară a Transilvaniei.⁴ Ne stau la dispoziție datele prețioase oferite de Repertoriu, din care cu acest prilej ne vom referi la secolele 15 – 18.

Am amintit deja că toate cele trei emisiuni monetare *împreună* le întâlnim într-un număr de 41 tezaure monetare. Spre a fi mai concreți, vom căuta în continuare să precizăm datele exacte sau măcar perioadele prezenței celor trei feluri de emisiuni, ca și – în mare – valorile nominale emise de cele trei foruri.

O serie de tezaure cuprinzând toate cele trei emisiuni se încheie încă în secolul al XVI-lea sau în primii ani ai secolului al XVII-lea, arătând că circulația monedei poloneze și de tip polonez, laolaltă cu cele transilvăneană și ungară, a avut loc în Transilvania încă în veacul al XVI-lea. Trecerea în revistă a acestui fel de tezaure demonstrează – ceea ce era și de așteptat – că

² Având în vedere mai ales diferențele de etalon monetar (Münzfuss) și greutate monetară între cele trei feluri de emisiuni. V. în legătură cu aceasta Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*. Budapest, 1936, p. 507, 514-515 (pentru etalonul monetar și greutatea monedei transilvănene): id., *A magyar pénzverés története a 16. és 17. században*, în *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből*, I. kötet, Miskolc, 1982, p. 73, 75; id., *CNH III/I*, p. 45-46 (pentru etalonul monetar și greutatea monedei emise de statul ungar); id., *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI- XVII. században*, în *NK, LXVIII-LXIX (1969-1970)*, p. 59-6 (în continuare: *A lengyel pénzek forgalma...*); id., *CNH III/I*, p. 51-52 (pentru valoarea în circulație, etalonul monetar și greutatea monedei poloneze); Buza János, *Dukát-tallér-dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejétől, în In memoriam Barta Gábor*, Pécs, 1996, p. 473-479 (privind circulația monedei poloneze și în special circulația, rolul monedei poloneze de triplu gros).

³ Huszár arată (*A lengyel pénzek forgalma...*, p. 58) că circulația triplilor groși, a pieselor de șase groși și a orților în Ungaria era netulburată, din pricină că etalonul lor monetar era mai bun decât al pieselor ungare, spre deosebire de circulația jumătăților de groși, a groșilor și a polturi poloneze. Buza demonstrează că (mai ales în anii 1608-10) datele tehnice ale triplilor groși polonezi erau foarte apropiate de cele ale pieselor omonime transilvănene (*op. cit.*, p. 277-278).

⁴ De data aceasta, includem în acest termen și Partiumul, ca și Banatul românesc.

încă în acest veac în Transilvania au circulat mai mult piesele de tripli groși⁵, dar pe lângă care există și tezaure monetare încheiate în același secol cu circulație concomitentă și de jumătăți de groși, groși și groși lați polonezi sau de tip polonez⁶. Piesele poloneze sau de tip polonez de șase groși, orți și mai ales polturi circulă în Transilvania laolaltă cu emisiunile analoage transilvănene și ungurești mai ales în secolul al 17-lea⁷. Pe lângă aceste valori nominale – răspândirea nefastă a polturii și în Ungaria fiind scoasă în evidență de Huszár⁸ – mai erau prezente concomitent cu monedele transilvănene și ungară alte nominale poloneze și de tip polonez (timphi, denari, multipli de crețari, šilingi), mai ales în secolul al XVII-lea, dar – potrivit măturiei tezaurelor monetare păstrate – mai puțin masiv.

Tezaurele monetare păstrate și publicate în Repertoriu nu dovedesc o grupare geografică clară și univocă. Ele sunt răspândite în întreagă Transilvania. De asemenea, nu putem să le diferențiem pe orașe (de diferite mărimi) și pe sate. Apar și orașe comerciale mai de seamă, ca Baia Mare, Clujul, Sibiu, Oradea (ieșind în afara cadrului politic al Principatului transilvan, dar intrând în aria comerțului extern al acestuia), alături de care apar și *oppida* de nelipsit din ruta comerțului, ca de pildă Huedinul, Șimleul Silvaniei sau Sighetul, dar și simple localități rurale. Localitățile rurale reprezentate își aveau, fiecare, „ieșirea” la unul din centrele comerciale mai frecventate ale vremii. Moneda poloneză alăturată celei transilvănene și celei ungurești este mai frecventă în a doua jumătate a sec. XVI și în prima jumătate a sec. XVII, dar apare și în a doua jumătate a acestui din urmă veac. Este în special cazul ortului și mai ales al polturii, dar găsim în această parte de veac și piese de șase groși⁹. Uneori, polturile se mențin – în ciuda interdicțiilor – și la începutul sec. XVIII¹⁰.

Să vedem acum câte ceva despre prezența diverselor nominale poloneze independent de asocierea lor cu monedele transilvănene și maghiară în circulația monetară a Transilvaniei secolelor XV – XVIII. Aici deja – vrând-nevrând - intrăm în domeniul cifrelor. Vom arăta mai întâi că în perioada 1467/68 – 1753 Repertoriul numismatic stabilește: e vorba de un număr mare

⁵ Ca în cazul tezaurelor monetare de la: Baia Mare cuprinzând 105 piese (Rep. p. 31), Cireșoaia (Rep. p. 57), Dioșod (Rep. p. 74, cu emisiuni de Lituania și Riga), Huedin Cetatea Veche (Rep. p. 88), Oradea cu 242 piese (Rep. p. 116, având și emisiuni lituaniene, de Riga, de Gdańsk), Șmig (Rep. p. 159), Vișea (Rep. p. 187, aproape exclusiv cu piese de tripli groși transilvănene și poloneze).

⁶ Tezaurul monetar de la Huedin Cetatea Veche (Rep. p. 88), Luncani (Rep. p. 101, cu jumătăți de groși și groși, piese de Prusia, Gdańsk, Elbląg), Părau (Rep. p. 124, cu jumătăți de groși și groși polonezi, de Gdańsk, de Prusia, de Riga, de Elbląg, de Lituania și de Legnica-Brzeg), Petrinzel (Rep. p. 127, având și groși lați de Polonia și de Prusia), Ruși (Rep. p. 138, pe lângă denari ungurești și cu jumătăți de groși și groși polonezi), Șimleul Silvaniei cu 421 piese (Rep. p. 158, cuprinzând și jumătăți de groși și groși emiși în Polonia, Lituania, Prusia), Șmig (Rep. p. 159, având printre altele și piese de jumătăți de groși și groși emise în Riga și Prusia), Zagăr (Rep. p. 189, tezaur ce cuprinde și jumătăți de groși de Polonia și Swidnica).

⁷ Printre altele, în tezaurele monetare de la Baia Mare cu 769 (748) piese (Rep. p. 33, emisiuni poloneze), Bistra (Rep. p. 40, un ort polonez, piese poloneze de șase groși și polturi), Diosig cu 1515 piese (Rep. p. 73, cu șase groși prusieni, de Riga, de Elbląg, emisiuni suedeze din timpul lui Gustav Adolf II, emisiuni de Brandenburg), Măgheruș cu 97 piese (Rep. p. 102, având și piese poloneze de șase groși), Pălăta (Rep. p. 123, cu multe polturi poloneze), Peceiu (Rep. p. 125, cu polturi de Polonia și Rusia), Ploșcoș (Rep. p. 128, cu un ort polonez), Sânmihailul de Pădure (Rep. p. 144, cu orți polonezi și prusieni), Senereuș cu 477 piese (Rep. p. 148, având și polturi poloneze, de Lituania și de Swidnica), Sighet cu 5432 piese (Rep. p. 150, cuprinzând și piese de șase groși și multe polturi poloneze, apoi de Elbląg, de Riga, de Livonia, de Brandenburg, de Suedia, de Lituania), Sighișoara cu 980 piese (Rep. p. 151, având în compoziție și orți, polturi, piese de șase groși de Polonia), Suatu (Rep. p. 154, cu șase groși polonezi și polturi emise în Polonia, Elbląg, Riga, Prusia), Teiuș (Rep. p. 168, cu polturi poloneze), Vale (Rep. p. 181), Varviz (Rep. p. 182, având piese poloneze de șase groși și multe polturi poloneze, de Elbląg, de Riga, de Suedia, de Brandenburg), Zagăr (Rep. p. 189, cu un mare număr de șase groși și polturi emise în Polonia, Elbląg, Suedia, Brandenburg, Livonia).

⁸ În *CNH III/I*, p. 51, ca și în *A lengyel pénzek forgalma...*, p. 61, el arată scăderea valorică rapidă a acestui nominal și pericolele apărute în circulația monetară de pe urma scăderii; constatările, făcute pentru Ungaria, sunt valabile și pentru Transilvania, unde și tezaurele monetare din Repertoriu indică o difuziune largă și masivă a acestei monede.

⁹ De exemplu, la Sighișoara (Rep. p. 151) sau Zagăr (Rep. p. 189).

¹⁰ La Teiuș (Rep. p. 168).

de tezaure monetare, cu un total de 248.985 de monede¹¹. Aici intră un număr de 262 tezaure monetare cu aproape 154.000 de monede, strict pentru perioada în cauză¹², ca și peste 95.000 de monede din tezaurele monetare începute mai de vreme sau terminate mai târziu¹³. Numărul total de monede poloneze din toate aceste tezaure este de 90.910, în proporție de peste 38,67 % din totalul monedelor perioadei 1467/68 – 1753, perioadă în care aceste monede poloneze sunt prezente în Repertoriu¹⁴.

Cât privește circulația monedei poloneze și de tip polonez, pe baza Repertoriului se poate spune că această monedă începe să aibă circulație în Transilvania încă din secolul al 16-lea, la fel ca în Ungaria; circulația ei continuă de-a lungul întregului veac următor și încetează cu desăvârșire în secolul al XVIII-lea. Din punct de vedere al emitentului, iată cum se repartizează această circulație:

- 1) Polonia: 55760 + x piese
- 2) Prusia: 5788 + x piese
- 3) Brandenburg: 1920 piese
- 4) ? (neprecizate): 1707 + x piese
- 5) Riga: 1356 piese
- 6) Lituania: 1152 piese
- 7) Suedia (în timpul lui Gustav Adolf II și al Cristinei): 1151 + x piese
- 8) Elbląg: 1142 piese
- 9) Swidnica (sec. 16). 1120 piese
- 10) Gdańsk: 751 piese
- 11) Legnica-Liegnitz: 68 + x piese
- 12) Livonia: 55 piese
- 13) Brzeg-Brieg: 25 piese
- 14) Liegnitz-Brieg – Wohlau: 25 piese
- 15) Curlanda: 24 piese
- 16) Prusia-Brandenburg¹⁵: 18 piese
- 17) Liegnitz-Brieg – Öhlau: 18 piese
- 18) Liegnitz – Goldberg: 8 piese
- 19) Brandenburg-Neumark: 8 piese
- 20) Liegnitz – Cold: 2 piese
- 21) Brandenburg – Stettin: 1 piesă

Cronologic, aceste piese urmează evoluția istorică. Astfel, piesele de Swidnica (jumătăți de groși și groși) apar numai în prima jumătate a secolului al XVI-lea, piesele suedeze (care urmează liga poloneză) sunt prezente numai în secolul al XVII-lea. Monedele emise în Swidnica (Schweidnitz), cunoscute ca având în ele foarte puțin argint pur, au în Transilvania o circulație destul de intensă în ciuda calității lor proaste (sau, poate, tocmai din cauza calității). Este remarcabilă circulația relativ intensă a pieselor prusiene, prezente în Transilvania mai masiv în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dar (mai ales polturile) și în prima jumătate a veacului al XVII-lea, mai puțin în a doua sa jumătate. În această din urmă perioadă ele sunt asociate cu piese de Brandenburg, parte constitutivă a Prusiei.

¹¹ V. lucrarea noastră în manuscris *A polgárosodás érmei Erdélyben [Monedele transformării burgheze în Transilvania]*, cap. III, p. 7.

¹² După calculele noastre de acum, 269 tezaure monetare, cu un număr total de 235.073 monede.

¹³ În total 63 de tezaure monetare, 59 fiind cu data începerii înainte de 1467/68, iar 4 mergând după 1753. Numărul total al monedelor din cadrul acestor tezaure este, conform calculelor făcute acum, de 106.851 + x.

¹⁴ Exact: 38,673093 %.

¹⁵ Conform înregistrărilor. Probabil Brandenburg.

Din punct de vedere al valorii nominale, în circulația monetară transilvană predomină – așa cum era și de așteptat – polturile emise în prima jumătate a sec. XVII¹⁶ care se ridică la impresionanta cifră de 39.656 de piese. Ele sunt urmate de monedele de șase groși, tot o obișnuință a sec. XVII (10.332 de piese) și, de aproape, de triplii groși emiși încă în sec. XVI, dar circulând intens și în veacul următor (9.368 de piese). Dar o prezență și mai intensă și constantă de-a lungul secolelor XVI și XVII o constituie cea a groșilor (13.126 de piese), precum și a jumătăților de groși (4451 de piese). Mai ales în a doua jumătate a sec. XVI, apar în circulație groșii lați (425 + x bucăți). Piese neidentificate (2316 bucăți) apar în ambele secole, orșii (517 bucăți) și timpfii (54 de piese), precum și monedele de patru groși (57 bucăți) constituie o prezență tipică pentru sec. XVII. În același secol apare un relativ impresionant număr de șase crețari (551 de piese), dar identificăm și un număr de 75 de șilingi. Piese de trei fileri (739 bucăți) fac parte din circulația târzie a sec. XVII. Monedele de trei crețari (446 de piese), puținele subdiviziuni de taleri (39 bucăți de 1/6 taleri și 2 piese de 1/4 de taleri) apar mai mult în sec. XVII. Am lăsat la urmă – pentru valoarea lor și în circulația transilvăneană – monedele de aur, al căror număr (43 de piese) arată că aici nu erau frecvente, cel puțin cu intermediul monedei poloneze, în sec. XVI-XVII, operațiunile monetare de mare valoare¹⁷. O serie de valori nominale reprezentate mai slab numeric întregesc tabloul circulației monetare poloneze și de tip polonez în Transilvania veacurilor XVI-XVII.

Am pomenit la început de utilizarea monedei de acest tip – așa cum reiese acest lucru din tezaurele monetare publicate apărute până în momentul redactării Repertoriului – cu frecvență putem spune zilnică în circulația monetară a secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Aceasta nu însemnează că în Transilvania erau necunoscute celelalte emisiuni monetare europene (vom acorda atenție acestui aspect cu altă ocazie). Înseamnă însă că publicul vânzător-consumator socotea moneda poloneză ca mijloc circulator obișnuit, utilizând-o deopotrivă cu celelalte monede ale vremii, dar având-o mai la îndemână, în traficul comercial cotidian. Repertoriul nostru numismatic constituie o dovadă evidentă în acest sens.

The single currency in Transylvanian tradition. Polish currency in Transylvanian monetary treasures

Abstract

The Polish currency was commonly used in Transylvania during the 16th and 17th centuries, even if many other European monetary issues were known here as well. The selling and consuming audience thought that the Polish currency was more convenient to the daily commercial traffic. The numismatic repertory made by the author provides relevant arguments in this regard.

¹⁶ Amănunte despre polturi în Huszár, *A lengyel pénzék forgalma...*, mai ales p. 58-59 și CNH III/1, p. 51.

¹⁷ Revăzând monedele provenite din Țările de Jos în aceeași perioadă, vom detecta o altă situație a circulației monedei de aur în Transilvania.

RELIGIOZITATE BAROCĂ: IMPACTUL TEMELOR SACRE ÎN MEDALISTICA CENTRAL-EUROPEANĂ. SECOLELE XVII-XVIII

Keywords: *baroque, medals, biblical episodes, religious scenes, Christian sensibility*
Cuvinte cheie: *baroc, medalii, episoade biblice, scene religioase, sensibilitate creștină*

Epocă de profundă religiozitate, secolele XVII și XVIII se raportează permanent la dimensiunea creștină, credința fiind una dintre puținele constante ale vieții. Artă barocă oferă un șir impresionant de creații pe teme religioase, Biserica Catolică reprezentând cel mai important patron al artelor în epocă, îndeosebi sub imboldul Contrareformei. Prin definiție zonă preponderent laică, medalistica nu s-a putut sustrage complet tematicii religioase care își pune discret amprenta asupra imaginilor gravate în metal. Scenele de inspirație religioasă și episoadele biblice sunt ceva mai rare în reprezentările medalistice unde sunt preferate citate emblematice din Biblie sau anumite elemente simbolice (*ochiul divin* atotvăzător, *Manus Dei*, crucea etc.) atent selecționate pentru încărcătura aluzivă. Arareori, subiectele sacre care ating sensibilitatea creștină pot fi regăsite pe unele medalii, exemple convingătoare fiind scenele redată pe unele piese selectate din colecțiile Cabinetului Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca:

* Medalie emisă în anul 1657 de către electorul de Bavaria, ducele Ferdinand Maria de Wittelsbach, pentru decesul împăratului Ferdinand al III-lea (fig. 1),¹ Av.: scenă de inspirație religioasă datată 1657. Tânărul duce Ferdinand Maria² oferă în genunchi, cu capul descoperit, globul cruciger *Fecioarei cu pruncul Isus* în brațe, așezată pe un tron format din nori. Pruncul face gestul binecuvântării sub privirea atentă a Fecioarei încoronate; ambii au nimburi în jurul capului. Prototipul iconografic din imagine, *Pantanassa* sau *Împărăteasa tuturor* este una dintre cele mai vechi și răspândite reprezentări de sorginte bizantină, preluat și în iconografia catolică: Maica Domnului stă așezată pe un tron, ținând pe genunchi Pruncul ce face gestul binecuvântării. Fecioara, singura perfectă printre ființele născute pe pământ, veghează împreună cu Hristos asupra destinului lumii. Medalia este fin divizată în două planuri de stema electorului de Bavaria³ timbrată de coroana princiară: într-o parte, zona profană, descrisă simplu, ferm și linear, redă silueta electorului cu a sa mantie de hermină. De cealaltă parte zona celestă, definită de contururi eterice, vapoare și fine, linii sinuoase ce formează elegante arabescuri sugerând un spațiu de spiritualitate puternică, imaterială. Schema compozițională a medaliei de față nu consti-

¹ Medalie din metal comun, fără semnătură de gravor; D=41.1 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72605.

Av.: semicircular: ♦ O ♦ MARIA ♦ ORA ♦ PRO ♦ ME ♦. În câmp: ♦ 16 57 ♦; scenă de inspirație religioasă.

Rv.: ♦ D ♦ G ♦ FERDINANDVS / MARIA SVP: ET INF: BAV: AC SVP: PAL: DVX: / CO: PAL: RHE: S: R: IMP: / ARCHID: ET: ELECT: ATQ: / POST: EXCESS: DIVI: / FERDI: III: AVG: / VICARIVS: LAND: / LEICHT: EÇ: /

² Ducele Ferdinand Maria de Wittelsbach, 1636-1679, a fost conducătorul Bavariei și prinț elector al Sfântului Imperiu între 1651-1679, v. Albert M. Hyamson, *A Dictionary of Universal Biography of all ages and of all people*, Londra, 1960, p. 207.

³ Stema electorului de Bavaria: scut scartelat având în cartierele I și IV scut pe negru încărcat cu leu rampant pe aur, încoronat, armat și limbat pe roșu; în cartierele II și III scut încărcat cu benzi romboidale pe argint cu azur; scut peste tot pe roșu cu globul cruciger de aur.

tuie o noutate⁴ însă calitatea execuției, eleganța grafică și ingeniozitatea sugestivă detașează categoric scena de seria de imagini banale și mecanice de pe alte piese metalice ale epocii, generic numite *Madonntaler*⁵ ce au în comun reprezentarea de tip *Pantanassa*, raportată la *Mariensäule* din München,⁶ statuia aurită a *Fecioarei cu Pruncul* realizată de sculptorul flamand Hubert Gerhard.⁷ Venerată drept *Patrona Bavariae*,⁸ Fecioara era figurată cu copilul Isus în brațe, ce binecuvântează cu dreapta și are în mâna stângă globul cruciger. Încoronată, cu sceptrul ridicat, Fecioara stă în picioare pe o semilună,⁹ ca *Regina Cerurilor*.

* Medalie emisă de Carol al VI-lea cu prilejul anexării Siciliei (fig. 2),¹⁰ Rv.: ilustrarea unui binecunoscut episod biblic în care Isus este provocat de farisei și irodieni. Secundat de doi dintre apostoli, Isus ține în palma stângă o monedă iar cu dreapta indică spre ea, rostind spre *iscoditorii*¹¹ aflați în fața sa care îl ascultă curioși: „*Dați, dar, cezarului ce este al cezarului, și lui Dumnezeu ce este al lui Dumnezeu!*”¹² Figurile respectă iconografia clasică referitoare la scena biblică atât în ceea ce privește vestimentația cât și în fizionomia personajelor: Isus cu plete, barbă și creștetul nimbă, îmbrăcat în haina de lumină drapată larg, iar fariseii și irodienii cu robă și tichie, barbă rară și atitudine fățarnică. Accentele antisemite ale perioadei pot fi ușor recunoscute în mica scenă care prezintă grupul *iscoditorilor* conform stereotipului evreului vicelan, folosit drept tap ispășitor în multe situații. Dispunerea laterală, simetrică și distanțată reliefează antiteza dintre personaje. Prăpastia ce desparte cele două grupuri compacte este înviorată de imaginea îndepărtată a unui oraș fortificat, aluzie teritorială la cele ce se cuvin cezarului. În exergă un putto timorat susține scutul încărcat cu stema Regatului Siciliei insulare;¹³ neatent la scena care se desfășoară deasupra sa, un al doilea putto termină de inscripționat legenda ovală înconjurată de cunună de laur care umple elegant spațiul.

⁴ Pe aversul unui ducat emis la 1644 de tatăl și predecesorul ducelui Ferdinand Maria, Maximilian I, supranumit cel Mare (1573-1651), apare o scenă similară, gravată cu stângăcie, ce îl înfățișează pe ducele Maximilian în genunchi, cu capul descoperit și sabia la șold rugându-se sub aceeași legendă (*O MARIA ORA PRO ME*) Fecioarei cu Pruncul ce stă așezată pe tron și ține piciorul pe semilună, stema electorului de Bavaria fiind figurată pe revers.

⁵ Serie de monede (îndeosebi taleri) sau medalii ce au gravat pe avers sau revers imaginea Fecioarei cu Pruncul, de tipul *Pantanassa*, *Regina Cerurilor*.

⁶ Statuia *Fecioarei cu Pruncul* (1593) de Hubert Gerhard, destinată inițial altarului catedralei din München, Frauenkirche, a fost amplasată în vârful Coloanei Mariei, *Mariensäule*, ridicată în München (în piața numită mai târziu Marienplatz) pentru a celebra sfârșitul invaziei suedeze din timpul Războiului de 30 de ani, în anul 1638. Ridicat la porunca ducelui Maximilian I al Bavariei, monumentul era completat de patru grupuri statuare alegorice executate de Ferdinand Murmann, aflate la baza coloanei înalte din marmură roșie: pe fiecare colț, câte un putto ce încarna poporul din München lupta cu *Războiul* (Leul) și nenorocirile cu chip de fiară aduse de acesta: *Foamea* (Dragonul), *Ciuma* (Baziliscul sau șarpele-cocoș otrăvitor) și *Erezia* (Șarpele). Monumentul a servit drept model lungului șir de Coloane închinat Fecioarei Maria în epocă, v. Richard Bauer, *Gesichte Münchens: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München, 2008, p. 73; Gary B. Cooper – Franz A. J. Szabo (ed.), *Emboldiments of power: building baroque cities in Europe*, Berghahnbooks, 2008, p. 180-181.

⁷ Hubert Gerhard (c. 1550- mort cândva înainte de 1621), artist flamand format în Italia, la Florența, activ în spațiul germanic, la Augsburg, München, Innsbruck, v. John Onians (ed.), *Atlas of world art*, Londra, 2004, p. 171.

⁸ Supranumele *Patrona Bavariae* apare drept legenda unor piese din seria *Madonntaler*.

⁹ Postura apare în revelațiile sfântului Ioan: *În cer s-a arătat un semn mare: o femeie învăluită în soare, cu luna sub picioare și cu o cunună de douăsprezece stele pe cap* (Apocalipsa 12:1).

¹⁰ Medalie semnată de gravorul german Georg Wilhelm Vestner (1677-1740); metal comun, D=43,5 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72685.

Av.: V.; semicircular: CAROLVS VI· D· G· ROM· IMP· SEMP· AVG· În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, al lui Carol al VI-lea.

Rv.: semicircular: DATE QVAE SVNT CAESARIS. CAESARI QVAE DEI DEO. În exergă: IN DE/ SICILIA LEGI/TIMO REGI SVO/ RESTITVTA. În câmp: scenă de inspirație religioasă.

¹¹ Luca 20:20-21.

¹² Matei 22:21; Marcu 12:17; Luca 20:25.

¹³ Scutul Regatului Siciliei insulare: scut sfâșiat în săritoare cu nulele pe aur și roșu respectiv câmp de argint cu acvila monocefală limbată pe negru.

* Medalie emisă în anul 1687 în cinstea victoriei de la Mohács:¹⁴ prin intermediul unei faimoase parabole creștine, *Sfântul Gheorghe ucigând balaurul*, este prezentată încheștarea armată dintre două imperii. Sunt punctate momentele cheie ale bătăliei de la muntele Harsány, a doua bătălie de la Mohács, care a pus față în față forțele imperiale conduse de ducele Carol al V-lea de Lorena¹⁵ cu armata otomană aflată sub comanda lui Süleyman pașa. Preambulul marii confruntări este redat pe avers iar lupta propriu-zisă pe revers. Medalia istorisește în mod original cum austrieii au înaintat prudent de-a lungul Dunării, dincolo de râul Drava care separa cele două armate, în timp ce pozițiile turce de la Trah, Darda și Essek au fost întărite; căutând un loc strategic pentru confruntare, imperialii au pornit spre Siklós iar turcii i-au atacat în apropiere de Mohács. Bătălia a marcat un punct de cotitură în istoria europeană, înfrângerea declanșând o gravă criză în interiorul imperiului otoman, criză abil speculată de austrieii care și-au întins stăpânirea asupra unor largi teritorii: Ungaria, Transilvania și mare parte din Slavonia.¹⁶ Av. (fig. 3a): într-un peisaj colinar străbătut de cursul unei ape (Dunărea) cu maluri mlăștinoase, este surprins debutul înfruntării dintre un cavaler și un dragon. Centrat în imagine, dragonul stăpânește teritoriul pe care apar câteva indicații topografice: *TRAH; DARDA; ESSEK*. Cavalerul apare în stânga imaginii, pare proaspăt sosit în aceste locuri, gata de luptă, cu sulita ațintită spre fiara ce-și arată colții. Calul cambrat pe picioarele dinapoi are valtrap din hermină iar călărețul este echipat în costum militar roman: tunică scurtă, armură, coif cu penaj învolburat. Chipul ascuns de scut privește atent spre dragon pregătindu-și grijuliu lovitura. Doi câini care atacă la unison îl însoțesc pe războinicul ocrotit simbolic de razele ochiului divin. Rv. (fig. 3r): o scenă extrem de familiară din iconografia creștină ce se desfășoară sub razele ochiului atotvăzător: *Sfântul Gheorghe ucigând balaurul*. Supranumit *purătorul de biruință*, Sfântul Gheorghe este cel care a învins răul, reprezentat de balaur și a adus victoria credinței, binelui, adevărului și dreptății.¹⁷ Imaginea surprinde momentul culminant al luptei: răpus la pământ de sulita care l-a străpuns prin gură, balaurul este atacat de cei doi câini, unul îi sfășie gâtul iar celălalt și-a înfipt cu putere colții în coapsa lui. În agonie, fiara privește cu capul întors spre necruțătorul cavaler. Calul cabrat pe picioarele dinapoi asistă interesat la scena ce se desfășoară la picioarele sale. Cavalerul, cu chipul parțial acoperit de viziera coifului, este bine protejat de scutul cu însemnele Austriei¹⁸ pe care îl mănuieste cu mâna stângă. Diagonala ascendentă a sulitei, punctul central al scenei, pare axa unei mișcări dinamice care implică toate personajele: câini, dragon, cal și cavaler. Realismul reprezentării constă în principal în grija cu care este tratată anatomia animalelor și mai puțin în figura personajului vag individualizat, sinteză a virtuților romano-creștine ale imperialilor. Scena

¹⁴ Medalie semnată de gravorul german Philipp Heinrich Müller (1650/1654-1718/1719); metal comun, D=45,0 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72407.

Av.: P. H. M.; semicircular: ARTE PROVOCATVR. În câmp: TRAH; DARDA; ESSER; scenă de inspirație religioasă. În exergă: 22- IVLY 1687.

Rv.: P. H. M.; semicircular: APERTO MARTE NECATVR. În câmp: HARSSE; MOHAZ; scenă de inspirație religioasă. În exergă 12- AVG: 1687.

¹⁵ Carol al V-lea duce de Lorena, 1643-1690, comandantul trupelor imperiale în campania de pe Rin, avansat la gradul de mareșal în 1676, învingător în marile bătălii de la finele secolului XVII: Kahlenberg (1683, bătălia pentru Viena), Buda (1686), Mohács (1687), v. André Corvisier – John Childs (ed.), *A dictionary of military history and the art of war*, Oxford, 1994, p. 131.

¹⁶ Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence 1683-1797*, Londra, 2003, p. 159-160; Stephen J. Lee, *Aspects of European History, 1494-1789*, Londra, 1984 (reprint), p. 81.

¹⁷ Iconografia clasică îl înfățișează pe sfântul Gheorghe călare pe un cal, străpungând cu sulita un balaur. Inspirația se găsește în legenda pioasă conform căreia sfântul Gheorghe a salvat cetatea Silena (Selena, Selene) din provincia Libia terorizată de un balaur. Povestea, popularizată prin *Legenda Aurea* (hagiografia dominicanului Jacobus de Voragine din secolul XIII), a fost considerată de-a lungul vremii o metaforă a luptei oamenilor cu diavolul, v. Joseph Fontenrose, *Python: a study of Delphic myth and its origins*, Los Angeles, 1980 (reprint), p. 515-520; Anna Brownell Jameson, *Sacred and Legendary Art*, vol. II, 2009 (reprint), p. 390-404; Leonid Ouspensky - Vladimir Lossky, *The meaning of icons*, New York, 1982, p. 137.

¹⁸ Stema Austriei: scut pe roșu tăiat de brâu de argint.

evoluează într-un peisaj de câmpie brăzdat de râuri, o mlaștină pe fundal muntos, grijuliu localizată prin cele două toponime, *MOHAZ*, Mohács, la poalele muntelui Harsány, *HARSSE*. Superba scenă de luptă, de un dinamism captivant, se inspiră puternic din lunga serie de opere dedicate subiectului în cauză, citând îndeosebi creația pictorului aulic Hans von Aachen,¹⁹ *Sfântul Gheorghe ucigând balaurul*.

* Medalie emisă pentru alegerea și încoronarea lui Iosif I ca rege roman la 1690 (fig. 4),²⁰ Rv.: portret oficial al lui Iosif I²¹ îmbrăcat în costum ceremonial, cu coroana pe cap și mantia imperia-lă cu guler de hermină peste vestminte. Arhiducele stă îngenuncheat pe o pernă cu ciucuri cu mâinile împreunate a rugăciune, scădat de razele ochiului lui Dumnezeu, într-o postură ce sugerează calitatea suveranului de *uns al lui Dumnezeu*, relația directă dintre monarhie și divini-tate. Scenele de rugăciune, modalitatea cea mai simplă și expresivă de descriere a pietății perso-najelor sunt între cele mai frecvente reprezentări de sorginte religioasă în medalistică, variantele compoziționale prezentate de gravori fiind destul de inventive.

* Medalie emisă în anul 1711 cu prilejul încoronării lui Carol al VI-lea ca împărat roman și a victoriei imperiale de la Cardona (fig. 5),²² Av.: celebrarea încoronării servește drept pretext pentru o scenă de rugăciune în ambientul sacru al unei biserici. Carol al VI-lea²³ încoronat, cu sabia la șold și mantou lung se roagă îngenuncheat în fața unui altar pe care tronează un crucifix cu un Christ răstignit. În fundal se sfătuiesc cinci personaje masculine, doi principii electori cu mantouri și bonete princiare și trei nobili cu peruci lungi și mantii scurte. Sunt punctate prompt elementele arhitecturale care definesc spațiul interior al unei biserici: altarul și crucifixul, stâlpii canelați ce îl delimitează, masa cu acoperământul simplu cu franjuri. În planul îndepărtat, între colonete, se întvede o nișă ce adăpostește statuia unui sfânt. Moda redării unor interioare de biserici s-a impus în artă prin pictura flamandă de la finele secolului al XVI-lea și din secolul al XVII-lea, devenind un gen aparte datorită unei serii de pictori care s-au specializat, deseori exclusiv, în aceste subiecte.²⁴

* Medalie emisă în anul 1767 pentru însănătoșirea Mariei Teresia (fig. 6),²⁵ Rv.: îngenuncheată în fața unui altar simplu, o femeie acoperită de văluri lungi arde tămâie într-o cădelniță. Privirea spre cer și gestul patetic prin care personajul mulțumește cu mâna pe inimă marchează intensa

¹⁹ Hans von Aachen, 1552-1615, pictor flamand numit în 1592 de împăratul Rudolf al II-lea pictorul oficial al curții imperiale din Praga, titlu păstrat și în epoca împăratului Mathia, v. Jürgen Müller, *Concordia Pragensis Karel van Manders Kunsttheorie im Schilder-Boeck*. München, 1993, p. 197-215.

²⁰ Medalie de argint realizată în colaborare de gravorii Georg Hautsch, care semnează aversul și Lazarus Gottlieb Lauffer, reversul; D=45,5 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 57253.

Av.: G· H·; semicircular: VIDE TE REGEM IN DIADEMATE· IN DIE LÆTITIAE CORDIS SVI. CANT· 3· În câmp: portret frontal al lui Iosif I.

Rv.: LGL·; semicircular: DABO TIBI, VT NVLLVS FVERIT SIMILIS TVI. 2. PARAL. 1. În exergă: IOSEPH. I. D. G. ELECT. ET/ CORON. REX ROMAN. AVG. VIND. MDCXC·. În câmp: scenă de inspirație religioasă. Pe cant: DEVS PATRIS TVI ERIT ADIVTOR TVVS, ET BENEDICET TIBI· GEN· XLIX. 25· *

²¹ Iosif I de Habsburg, 1678-1711, împărat al Sfântului Imperiu romano-german între 1705-1711.

²² Medalie din metal comun, fără semnătură de gravor; D=49,4 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72479.

Av.: semicircular: VAGINA ERUMPENS ENSIS RUIT AUGUR IN HOSTES·. În câmp: scenă de inspirație religioasă.

Rv.: semicircular: PACE SVSPECTA TVTIVS TALE BELLVM. TAC. În exergă: CORONATIONIS DIE SER/VATA CARDONA 22 DEC·/ MDCCXI. În câmp: scenă de bătălie.

²³ Carol al VI-lea de Habsburg, 1685-1740, împărat al Sfântului Imperiu romano-german între 1711-1740.

²⁴ Între cei mai importanți pictori ce s-au dedicat pictării unor interioare de biserici se numără Hendrick van Steenwyck cel Bătrân (mort în 1603), Peeter Neeffs cel Bătrân (1578-1656), Hendrick van Steenwyck cel Tânăr (1580-1649), Pieter Jansz Saenredam (1597-1665), Emanuel de Witte (1617-1692), Peeter Neeffs cel Tânăr (1620-1675).

²⁵ Medalie din argint, fără semnătură de gravor; D=25,1 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 56152.

Av.: circular: M· THERESIA· D· G· R· IMP· HU· BO· REG·. În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, Maria Teresia.

Rv.: semicircular: DEO CONSERVATORI AUGUSTAE·. În exergă: OB REDDITAM PATRIÆ/ MATREM· 22· IVLII/ 1767·. În câmp: scenă de inspirație religioasă.

încărcătură spirituală a momentului. Imaginea pare un relief plat al cărui punct focal îl constituie altarul poziționat oblic, spre care suntem grijuliu conduși de lanțurile lungi ale cădelniței ce emană vălătucii aromați de fum.

Repere care focalizează atenția, simbolurile creștine sunt omniprezente și transmit voalat anume mesaje ori puncte de vedere privilegiate de comanditar, prin soluții grafice adaptate cerințelor. Larga paletă a simbolurilor sacre articulează cu energie spirituală medaliile însuflându-le o căutată forță dramatică. Textul legendelor alătură numele imperial de formularea clasică *Dei Gratia* ce punctează dimensiunea creștină și catolică, nelipsită din repertoriul medalistic unde îmbracă forme diverse precum *ochiul divin atoatevăzător*, *Manus Dei*, crucea, *Agnus Dei*, ființele angelice sau personificările.

* Medalie din 1690, dedicată încoronării lui Iosif I ca rege roman (fig. 7),²⁶ Rv.: razele ochiului divin scaldă generos spada cu vârful în sus înconjurată de un vrej din ramuri de măslin și încununată de deviza lui Iosif I, *Amore et Timore*. *Ochiul atoatevăzător*, simbol al Dumnezeuului atoateștiutor și omniprezent, este un element preferat în medalistica central-europeană, reprezentat după iconografia Renașterii târzii, în interiorul unui triunghi cu raze de lumină în jur, ca emblemă a *infinitei sfințenii a Trinității*. *Ochiul unic* fără pleoape este simbolul esenței și al cunoașterii divine, reprezentând percepția supranaturală.²⁷ Triunghiul era emblema lineară a lui Dumnezeu și al Sfintei Treimi iar cercul radiant de raze constituia simbolul eternității.²⁸

* Medalie dedicată cuplului imperial Mathias și Anna de Austria, suverani ai Imperiului romano-german (fig. 8),²⁹ Rv.: imaginea oferă o reprezentare extrem de frecventă în decursul secolului al XVI-lea când se prefera ca Dumnezeu să fie figurat doar de numele său înscris cu litere ebraice în interiorul unui triunghi.³⁰ Inscriptia în ebraică, tetragrama יהוה³¹ emană raze asupra acvilei bicefale limbate cu simbolurile imperiale: globul cruciger (între capete), sceptrul și sabia (depuse la picioarele acvilei). Doi îngeri susțin coroana imperială deasupra globului și întind câte o coroană radiantă spre fiecare dintre capetele acvilei. Deși execuția este marcată de un oarecare grad de schematism, încărcătura simbolică a elementelor conferă calități neașteptate medaliei.

* Medalie din anul 1687, dedicată încoronării lui Iosif I ca rege al Ungariei (fig. 9),³² Av.: Iosif I, un copilandru cu bucle scurte, apare într-un portret din față privind spre stânga, cu Ordinul Lâna de Aur la gât. Din nori o *Manus Dei* ține deasupra capului său coroana Sfântului Ștefan. Privirea vie și surâsul abia perceptibil surclasează orice obiecție artistică. *Manus Dei*, *Dextera Domini*, *Mâna din nori* sau *Măinile divine*, sunt folosite ca un simbol al lui Dumnezeu Tatăl, ca pecete a

²⁶ Medalie din metal comun, fără semnătură de gravor; D=47,1 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72541.

Av.: text sub coroană susținută de putți: IOSEPHUS/ REX UNGARIE/ CORONATVS/ IN REGE ROMANORV/ AVGVSTÆ XXVI IAN/ ·MDCXC·.

Rv.: semicircular: AMORE· ET· TIMORE·. În câmp: imagine simbolică.

²⁷ Jean Chevalier – Alain Gheerbant, *Dicționar de simboluri*, vol. II, București, 1995, p. 363.

²⁸ Adolphe Napoleon Didron, *Christian Iconography or The history of Christian art in the Middle Ages*, vol. I, Londra, 1851, p. 231-232.

²⁹ Medalie semnată de gravorul german Christian Maler, activ în prima jumătate a secolului al XVII-lea; metal comun, D=41,0 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72561.

Av.: semicircular: MATH: ROM: IMP: CAES. ET ANNA AVSTR. În câmp: portret dublu, Mathias și Anna de Austria.

Rv.: C M/ C· PRI· CÆ·; semicircular: FVLGORE IMPERIÏ ROMANÏ HÆC ÆRA CORVSCANT. În câmp: imagine simbolică cu elemente din iconografia creștină și simboluri ale puterii imperiale.

³⁰ A. N. Didron, *Christian....*, p. 231-232.

³¹ Tetragrama YHVH sau transcrierea ebraică a numelui lui Dumnezeu, *Yahve*, יהוה yōd (י)-hē (ה)-vāv (ו)-hē (ה).

³² Medalion oval din argint, semnat de medalistul Friedrich Kleinert (1633-1714); D=61,4 x 76,2 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 71996.

Av.: semicircular: IOSEPHUS der Erste König in Ungarn. MDCLXXXVII. În câmp: portret frontal al lui Iosif I încoronat de *Manus Dei*.

Rv.: circular: IOSEPH wird wachsen. Wie an einer Quelle. I Buch Mose in 49. În câmp: IOSEPH; WIEN; PRESPVRG; OFFEN; ESSEK; DONAW; DRAW; peisaj simbolic dominat de pomul vieții.

Pe cant: AUSTRIA/LLER EXTENDETUR/ HREN IN/ ST ORBEM/ STERREICH VNIVERSVM/ OLL *FK*

omniprezenței Creatorului. A fost unicul simbol pentru Dumnezeu în timpul primelor opt secole ale Bisericii și reprezintă un semn al stăpânirii lui Dumnezeu și al protecției sale asupra oricărei creaturi avându-și originea în frecvențele referiri la *Mâna lui Dumnezeu* din Biblie: ³³ „...*Mâna Dumnezeului nostru este binefăcătoare pentru toți cei ce aleargă la El, iar asupra tuturor celor ce-L părăsesc este puterea Lui și mânia Lui.*”³⁴

* Medalie emisă în anul 1627 pentru încoronarea lui Ferdinand al III-lea ca rege al Boemiei (fig. 10),³⁵ Rv.: deviza împăratului Ferdinand al III-lea, *Pietate et Iustitia*, dispusă în jurul unor elemente simbolice menite a ilustra pios textul devizei - o balanță, simbol al Justiției, având brațul redat ingenios sub forma unui crucifix pe care este răstignit un Christ. Găsim foarte interesantă figurarea crucii drept braț pentru balanță și melanjul între semnificațiile celor două: salvarea prin credință (*crucea*) și dreapta judecată (*balanța*) cu trimiteri spre puterea laică imperială dar și spre *Judecata de Apoi*, o aluzie la arhanghelul Mihail cântărind în balanță sufletele celor morți. Deși oarecum constrânși de spațiul mic al medaliei și de elementele simbolice limitate, gravorii au reușit să spargă monotonia reprezentărilor și să se joace cu dispunerea grafică a simbolurilor, oferind un amalgam plastic de embleme imperiale și creștine.³⁶

* Medalie dedicată alegerii și încoronării lui Iosif al II-lea³⁷ ca rege roman,³⁸ un exemplu de reprezentare simbolică, o aglomerație de elemente cheie care alcătuiesc o compoziție eclectică sugestivă. Av. (fig. 11a): deasupra unui peisaj montan, între nori, strălucește ochiul divin trimițându-și razele înspre acvila bicefală dublu încoronată care poartă pe fiecare aripă o cruce: pe aripa dreaptă crucea dublă, patriarhală iar pe cea stângă crucea simplă, latină;³⁹ conotația creștină a simbolului este dublată de o aluzie teritorială.⁴⁰ În fiecare cioc acvila are o panglică inscripționată cu numele cuplului imperial, *Francisc I* și *Maria Teresia*. Lateral, se văd două mâini, una de femeie întinzând un trandafir și alta de bărbat cu o inimă timbrată de coroana princiară. Cele două mâini susțin panglica cu legenda semicirculară. Aglomerația barocă de simboluri, acuratețea în gravare și iconografia elaborată sunt cele trei repere pe care este construită imaginea. Reversul medaliei apare la fel de bine calculat (fig. 11r): sub ochiul divin strălucind dintre nori, acvila unicefală încoronată cu coroana imperială ține în cioc o panglică pe care scrie numele moștenitorului tronului, *Iosephe*. Pe aripa dreaptă poartă crucea simplă. Acvila este așezată pe pomul vieții care are un frunziș stufos, 12 fructe și poartă pe tulpină scutul Austriei. Gravorul a

³³ A. N. Didron, *Christian...*, p. 201-221.

³⁴ Ezra 8:22.

³⁵ Medalie din metal comun, fără semnătură de gravor; D=41,5 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72587.

Av.: text sub coroană: FERDINANDVS III/ HVNGARIÆ REX/ CORONA: IN REGEM/ BOHEMIÆ/ XXV. NOVEMB.

Rv.: 16 – 27; deviza împăratului Ferdinand al III-lea, PIETATE ET IVSTITIA, cu elemente simbolice.

³⁶ Ferdinand al III-lea a emis o serie de medalii asemănătoare, cu mici diferențe: absența Christului de pe crucea simplă sau apariția acvilei ce asuprește sceptrul și spada ținând în cioc balanța-crucifix.

³⁷ Iosif al II-lea, 1741-1790, ales rege roman la 27 martie 1764, a fost încoronat la Frankfurt la 3 aprilie 1764. A domnit ca împărat al Sfântului Imperiu romano-german între 1765-1790.

³⁸ Medalie semnată de gravorul german Johann Leonhard Oexlein (1715-1787); metal comun, D=52,9 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 71932.

Av.: GEXLEIN; semicircular: PRIMVLA VERIS IN CONCORDIA. În exergă: IOSEPHI II DIE NAT/ 13- FEST: 19- ELECT: 27-/ MART.: În câmp: FLORENS GAVDIVM; FRANCISCI THERESIÆ; imagine simbolică.

Rv.: GÆ; semicircular: NON PROCVL A PROPRIO STIPITE POMACADVNT. În exergă: AB EMERICO IOSEPHO/ ELECT: MOG: CORON: 3-/ APRIL: FRANCOF.: În câmp: IOSEPHI; imagine simbolică.

³⁹ *Crucea patriarhală* (numită și *greacă ortodoxă* sau *crucea Lorenei*), cu traversă dublă, traversa inferioară fiind mai lată decât cea superioară (care reprezintă inscripția plasată pe cruce de Pilat din Pont) este o cruce ecleziastică ce apare alături de reprezentarea iconografică a patriarhilor și a fost adoptată de cardinali și arhiepiscopi ca o distincție ierarhică. *Crucea simplă* (*crux immissa*, *crux capitata*, *crux ordinaria*), cea mai frecventă în iconografie, este considerată drept simbolul creștinismului, amintind de sacrificiul Mântuitorului, Învierea și speranța în viața veșnică, v. A. N. Didron, *Christian...*, vol. I, Londra, 1851, p. 367-405.

⁴⁰ *Crucea lorenă* face aluzie la titlul de duce de Lorena al lui Francisc I (1708-1765).

folosit din nou sensurile multiple ale simbolurilor, imperiale și creștine: dedesubt, pe o terasă înverzită, un leu rampant încoronat, conturnat, cu coada bifurcată, ține în laba senestra crucea dublă patriarhală iar în laba dextra o sferă, îndreptându-se spre pomul vieții.⁴¹ *Copacul vieții*⁴² este socotit ca un simbol al raporturilor care se stabilesc între pământ (unde își are înfipte rădăcinile) și cer (spre care i se înalță crengile), o *axis mundi* care acoperă întreg universul. Aflat în centrul Grădinii Edenului, acest copac al nemuririi⁴³ este păzit de heruvimi. Tradiția iconografică prezintă arborele vieții plin de rod, cu 12 fructe, în antiteză cu *pomul cunoașterii* sau *al morții* care este uscat, uneori cu urme de foc. Gustând din pomul cunoașterii, Adam și Eva pierd accesul la pomul vieții și mor.⁴⁴

* Medalie emisă în anul 1750 de către *Asociația Fraților boemi și moravi* pentru aniversarea de 50 de ani a lui Nicolaus Ludwig Zinzendorf (fig. 12),⁴⁵ Rv.: pe vârful unui munte numit *Herrnhuth*⁴⁶ tronează simbolul lui Isus Hristos, un miel nimbat, *Mielul blând* ce poartă un stindard pe care este brodată crucea. Steagul cu crucea reprezintă victoria lui Hristos asupra morții; iconografia creștină identifică reprezentarea drept *Mielul Pascal* care duce crucea învierii.⁴⁷ Sacrificiul divin, ideea de jertfă, sunt frecvent ilustrate prin *Mielul Domnului*, *Agnus Dei*, ce ia păcatele lumii asupra sa, simbol al nevinovăției și răbdării lui Isus.⁴⁸

* Medalie din anul 1778, dedicată construirii unei biserici pe un teren salvat de la inundații din lunca Padului (fig. 13),⁴⁹ Rv.: pe malul Padului, sub strălucirea curcubeului, se înalță un altar din piatră pe care este jertfit un miel. În fundal, țărmul stâncos are pe un pisc o arcă pe care se vede o clădire-simbol, Biserica, neatinsă de inundații. *Curcubeul* este imaginea credinței divine absolute, al iertării divine și al reconcilierii. Simbolul este luat din Biblie, când după Potop Dumnezeu a pecetluit cu imaginea curcubeului pe cer promisiunea că nu va mai distruge pământul. Curcubeul reprezintă tronul lui Christ, simbol al Gloriei Sale și al *Judecării de Apoi*, calea dintre lumi, medierea între lumea de aici și cea de dincolo, reunirea a două jumătăți separate, semn al restabilirii ordinii cosmice și al unor evenimente fericite.⁵⁰

⁴¹ Imaginea redă grafic titlul oficial al împăraților din casa de Habsburg, apelând la simbolurile heraldice emblematice ale posesiunilor principale: împărat al Sfântului Imperiu - acvila încoronată; arhiduce al Austriei - scutul cu stema Austriei; rege al Boemiei - leul rampant încoronat, conturnat, cu coada bifurcată; rege al Ungariei - crucea dublă patriarhală. În același timp, sfera și crucea sunt un simbol al triumfului și domniei lui Isus asupra lumii.

⁴² *Domnul Dumnezeu a făcut să răsară din pământ tot felul de pomi, plăcuți la vedere și buni la mâncare, și pomul vieții în mijlocul grădinii, și pomul cunoștinței binelui și răului* (Geneza 2:9).

⁴³ *Domnul Dumnezeu a zis: „Iată că omul a ajuns ca unul din Noi, cunoscând binele și răul. Să-l împiedicăm, dar, acum ca nu cumva să-și întindă mâna, să ia și din pomul vieții, să mănânce din el și să trăiască în veci.”* (Geneza 3:22).

⁴⁴ Juan Eduardo Cirlot, *A Dictionary of Symbols*. New York, 2002, p. 349.

⁴⁵ Medalie din metal comun, gravor neidentificat; D=29,4 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 56420.

Av.: K; semicircular: NIC· LUDOVIC· GRAF· V· ZINZENDORF· GEB· 1700· În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, al contelui Nicolaus Ludwig Zinzendorf.

Rv.: semicircular: ZU EINEM ZEICHEN. În exergă: DER BOEHMISCH: I MAERISCHEN/ BRUEDER/ 1750. În câmp: HERRN/HUTH; imagine simbolică de inspirație religioasă.

⁴⁶ Nicolaus Ludwig Zinzendorf, 1700-1760, teolog eclectic controversat. A fost liderul *Asociației Fraților boemi și moravi*, o comunitate religioasă căreia i-a acordat azil pe domeniul său, Berthelsdorf, unde aceștia au construit așezarea botezată simbolic *Herrnhuth*, v. Peter Anstadt, *Luther, Zinzendorf, and Wesley*, Fort Worth, 2005 (reprint), p. 11-14; August Gottlieb Spangenberg, *The life of Nicholas Lewis Zinzendorf: bishop and ordinary of the Church of the United (or Moravian) Brethren*, Londra, 1838, p. 39-41, 53-55, 63-67, 77-84, 504-511.

⁴⁷ A. N. Didron, *Christian...*, p. 318-337.

⁴⁸ *A doua zi, Ioan a văzut pe Isus venind la el și a zis: „Iată Mielul lui Dumnezeu care ridică păcatul lumii!”* (Ioan 1:29).

⁴⁹ Medalie semnată de medalistul francez Anton Guillemard (1760-1812); bronz, D=50,0 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 57507.

Av.: A. GUILLEMARD F.; semicircular: M· THERESIA AVGVSTA. În câmp: portret sculptural Maria Teresia. Rv.: A.G.F.; semicircular: SIGNUM FOEDERIS. În exergă: IN AGRO MENSULÆ MAJORIS/ A PADI INUNDATIONE/ ILLAESO TEMPLUM A/ FUNDAM. AEDIFIC/ MDCCLXXVIII. În câmp: scenă simbolică de inspirație religioasă.

⁵⁰ J. Chevalier – A. Gheerban, *Dicționar...*, vol. I, București, 1991, p. 420; Alva William Steffler, *Symbols of the Christian Faith*, Michigan, 2002, p. 118.

* Medalie emisă în anul 1738 și dedicată arhiepiscopului Emeric Esterházy (fig. 14),⁵¹ Rv.: un impozant altar cu volute, decorat cu capete de putti, domină întreg câmpul medaliei. Pe altar se înalță un mănunchi de spice de grâu și un vrej de viță de vie între care arde un miel. Jertfa Mântuitorului și Euharistia, repere ale credinței creștine, sunt prezentate pe același spațiu minuscul printr-un artificiu compozițional ingenios. Flăcările șerpuitoare au un corespondent vizual în mlădioasele spice de grâu și vrejurile sinuoase cu ciorchinii bogați, elemente simbolice ce formează o veritabilă simfonie decorativă care umbrește cu succes expunerea aridă.

Nu lipsesc nici trimiterele medalistice la Vechiul Testament care redau teme sugestive și simboluri puternice, ingenios selectate spre a se potrivi evenimentului celebrat:

* Medalie din anul 1649, dedicată Păcii de la Regensburg (fig. 15),⁵² Av.: piesa prezintă o analogie a Potopului biblic cu Războiul de 30 de ani. *Arca lui Noe*, simbol al Potopului, al Pedepsei divine dar și al promisiunii de mântuire, este subiectul principal al reprezentării. Trimiterele biblice sunt directe, apelul la iconografia creștină nu suportă nici o abatere de la schema clasică: pe o mare înspumată plutește Arca lui Noe având deasupra curcubeul sub al cărui arc un porumbel cu o ramură de măsline în cioc anunță finalul nenorocirii. *Corabia* este utilizată frecvent drept alegorie pentru Biserica-mamă iar Arca, prin structura specifică amintește de imaginea clasică a unei biserici fără turnuri. Sterna orașului Regensburg,⁵³ figurată discret în zona de exergă localizează precis momentul care pune capăt potopului iscat de Războiul de 30 de ani: Pacea de la Regensburg.

* Medalie din anul 1789, dedicată succesorilor obținute de generalul Laudon (fig. 16),⁵⁴ Rv.: pe o pajiște înverzită un trunchi retezat de stejar prinde viață prin două ramuri extrem de înfrunzite care cresc din el. Stejarul folosește drept soclu unei acvile ce ține în gheare o semilună conturnată. La baza trunchiului stau căzute trofee de război, steaguri, arme și un turban răsturnat a cărui pană din vârf lasă să se înțeleagă rangul înalt al posesorului. Gravorul apelează la un simbol cu multiple semnificații: cununa din stejar apăsă alături de cununa de laur și cea de măsline în iconografia romană ca un însemn al învingătorului, o distincție ce onora personajele ilustre,⁵⁵ precum era cazul generalului Laudon.⁵⁶ O altă abordare era legată de iconografia biblică: creanga ce crește din trunchiul lui Ieseu reprezintă un simbol din Vechiul Testament: *Apoi o odraslă va ieși*

⁵¹ Medalie semnată de gravorul Matthäus Donner, activ pe la mijlocul secolului al XVIII-lea; argint, D=23,4 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 56328.

Av.: M D; semicircular: EMERICUS E C · ESTERHAZY · A · E · S · S · R · I · P · P · R · H ·. În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, al arhiepiscopului Emeric Esterházy.

Rv.: semicircular: SACERDOS ITERVM. În exergă: MDCCXXXVIII. În câmp: scenă simbolică de inspirație religioasă.

⁵² Medalie din argint, gravor neidentificat; D=33,2 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 57199.

Av.: V G; semicircular: CONSERVA · MVNERA · PACIS SANCTA · COLVMBA · ORBI. În câmp: scenă simbolică de inspirație religioasă.

Rv.: 1649/ REGENSPVRG/ ALGEMEINEN/ FRIDENS · VND/ DESWEGEN · DEN/ 16 · 8BRIS · GEHA/ LTENEN · DANCK/ FEST · GEDACH/ TNVS · S P Q R.

⁵³ Sterna orașului Regensburg: scut pe roșu cu două chei de argint inversate și încrucișate.

⁵⁴ Medalie semnată de gravorul austriac Joseph Vinazer (1738-1814); argint, D=42,4 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 41045.

Av.: I · VINAZER · F ·; semicircular: GEDEON LAVDONIVS EXERCITVS CAESAR. În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, al generalului Laudon.

Rv.: semicircular: VENI · VIDI · VICI ·. În exergă: MDCCCLXXXIX. În câmp: imagine simbolică de inspirație religioasă.

⁵⁵ A. N. Didron, *Christian...*, p. 95.

⁵⁶ Gideon Ernest Laudon, 1716-1762, descendent al unei familii nobile scoțiene stabilite la Trotzen, în Livonia. Admirator al regelui prusac Friedrich al II-lea, a părăsit Rusia pentru a intra în serviciul acestuia însă a fost refuzat de acesta din cauza fizicului neatrăgător. A intrat în serviciul Austriei, unde s-a remarcat prin merite deosebite, avansând până la gradul de general, v. Wilhelm Zimmermann, *A Popular History of Germany – From the Earliest Period to the Present Day*, vol. IV, New York, 2010 (reprint), p. 1587.

din tulpina lui Isai și un Vlăstar va da din rădăcinile lui.⁵⁷ Stejarul, considerat arborele regal, simbol al durabilității și al rezistenței neclintite în fața persecuțiilor, apărea în iconografia creștină drept una dintre esențele lemnoase care au fost folosite la Crucea Mântuitorului.⁵⁸

* Medalie emisă în anul 1742 cu prilejul alegerii lui Carol al VII-lea ca împărat roman (fig. 17),⁵⁹ Rv.: sub razele strălucitoare ale soarelui, pe o platformă caroiată este așezat Chivotul Sfânt străjuit la capete de două busturi de îngeri afrontate. Între aceștia o carte mare, grijuliu inscripționată *Decalogus*, stă deschisă pe Chivot, amintind de rolul acestuia de adăpost pentru Tablele Legii. Gândită ca o compoziție de linii fine juxtapuse, ce dau un joc asimetric implicând volutele din zona de exergă, caroiatul rectangular, rozetele întrețesute în romburi, mânerile orizontale și razele ascuțite, scena simbolică face referire la augurii favorabili acestei domnii începute după o succesiune problematică.⁶⁰

Religia a jucat un rol crucial în epoca barocă, influențând puternic întreg spectrul vieții cotidiene. Considerată artă minoră, medalistica lasă să transpară universul religios complex aferent secolelor XVII-XVIII. Lectura imaginilor de pe medalii captivează prin grija cu care sunt concepute semnificațiile simbolice ale fiecărui element, prin modul în care sunt reflectate operele din artele majore dar și grație ingeniozității gravorilor care au inoculat unor suprafețe reduse ca dimensiune o neașteptată încărcătură spirituală.

Bibliografie specială:

Forrer, Leonard, *Biographical Dictionary of Medallist Coin-, Gem-, and Seal- Engravers, Mint- Masters &c. Ancient and Modern, with references to their works. B.C.500-A.D.1900*, vol. II-VIII, Londra, 1904-1916.

Forrer, Leonard, *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal- Engravers, Mint- Masters &c. Ancient and Modern, with references to their works. B.C.500-A.D.1900*, vol. I, New York, 1970 (reprint).

Baroque religiosity: the impact of sacral themes in central-European medal study. 17th -18th century

Abstract

The impact of canvases made in the baroque era upon engravers of medals is notable: most of them have used them as inspiration in rendering some similar moments on the issued pieces displaying the registration of solemn moments. *Religiously inspired scenes* and biblical episodes are rarer in medal representations where certain symbolic elements (the *Divine all-seeing eye*, *Manus Dei*, *Agnus Dei*, cross etc.) are preferred or quotations from the Bible. Rarely, sacred subjects that reach the Christian sensibility can be found on some medals such as some of those selected for this paper.

⁵⁷ Isaia 11:1.

⁵⁸ Douglas Keister, *Stories in stone: a field guide to cemetery symbolism and iconography*, Utah, 2004, p. 62. Se considera că Pomul cunoașterii sau al morții a oferit lemnul pentru Crucea Mântuitorului iar acesta a răscumpărat viața veșnică. v. A. W. Steffler, *Symbols...*, p. 125.

⁵⁹ Medalie semnată de gravorul german Franz Andreas Schega (1711-1787); metal comun, D=43,8 mm, colecția Esterházy, nr. inv. N 72734.

Av.: F· A· SCHEGA F·; semicircular: CAROLVS VII· D· G· ROM· IMP· SEMP· AUG·. În câmp: portret tip bust, orientat spre dreapta, al lui Carol al VII-lea.

Rv.: semicircular: UNIONE ET OBSERVATIA LEGUM. În exergă: IN MEM: ELECT:/ FACTA: FRANC:/ 24 IAN: 1742. În câmp: DE CA/ LO GUS; imagine simbolică de inspirație religioasă.

⁶⁰ Carol al VII-lea. 1697-1745, ajunge împărat al Sfântului Imperiu în 1742 după moartea lui Carol al VI-lea (1740) ce marca extincția pe linie masculină a Casei de Austria. Luptele pentru tron dintre ramura iosefină și cea carolină declanșează Războiul de Succesiune Austriac (1740-1748) ce se încheie în favoarea Mariei Teresia (1717-1780), fiica lui Carol al VI-lea, fondatoarea dinastiei de Habsburg-Lorena.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3a

Fig. 3r

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11a

Fig. 11r

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

MISCELLANEA

IPOSTAZE ALE RELAȚIILOR POLITICE DINTRE MARAMUREȘENI ȘI BISTRITENI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA¹

Keywords: *political relations; Maramureș; Bistrița; XVIth century; Bistrița archive; documents; medieval history of Transylvania;*

Cuvinte cheie: *relații politice; Maramureș; Bistrița; secolul al XVI-lea; arhiva Bistriței; documente; istoria medievală a Transilvaniei.*

În secolul al XVI-lea, Maramureșul și Bistrița au reprezentat din punct de vedere politic două entități teritoriale distincte (comitat versus district), din punct de vedere social putându-se vorbi de două comunități diferite în ceea ce privește etnia dominantă (români respectiv sași) iar din punct de vedere al dispunerii geografice, două teritorii învecinate aflate la intersecția cu drumurile comerciale majore. Și totuși, pentru perioada mai sus amintită, conform surselor istorice se poate observa existența unor relații între aceste unități teritoriale, relații care au avut un aport substanțial în evoluția istoriei.

O cercetare mai atentă a documentelor și a lucrărilor de specialitate privitoare la trecutul Maramureșului, respectiv al Bistriței relevă diferite aspecte privitoare la aceste raporturi. Se consideră necesar a supune discuției, încă de la începutul acestui studiu faptul că, problematica raporturilor dintre micro-regiuni nu a fost o temă pedilectă pentru istoriografia română. Astfel, cercetările noastre resimt lipsa unei lucrări de sinteză care să abordeze procesul complex al dezvoltării acestor relații sub toate aspectele sale componente, deși examinarea acestor interferențe are o importanță crucială pentru cercetarea istoriei Transilvaniei medievale.

Dinamica raporturilor dintre Maramureș și Bistrița este o temă mai puțin abordată de către istoriografia noastră, deși arhivele furnizează informații consistente care să ajute la o radiografiere a evoluției acestor relații.

Demersul de față își propune să prezinte doar câteva ipostaze ale relațiilor politice dintre comitatul Maramureș și districtul Bistriței din decursul secolul al XVI-lea, așa cum rezultă din analiza corespondenței purtate de oficialii celor două regiuni. Dat fiind faptul că o analiză a dinamicii acestor raporturi este o temă întinsă și complexă, care necesită o investigație riguroasă a unui volum de documente masiv și diversificat, articolul de față va creiona doar o analiză preliminară a relațiilor politice care să permită familiarizarea cititorului cu problematica abordată.

Viața în epoca medievală nu decurge lin și uniform, ci este perturbată de dezastre naturale, de epidemii și războaie. Evul mediu poate fi considerat un timp al apartenențelor, al loialităților, un timp al luptelor cu spaimele milenariste și al entuziasmului mistic, dar mai ales a comunității. Acesta se structurează pe temeiul unor solidarități diverse: religioase, etnice, economice, familiale și sociale².

¹ Autoarea dorește să mulțumească pentru suportul financiar din programul co-finanțat de PROGRAMUL OPERAȚIONAL SECTORIAL PENTRU DEZVOLTAREA RESURSELOR UMANE 2007 – 2013, Contract **POS DRU 6/1.5/S/4** – „STUDII DOCTORALE, FACTOR MAJOR DE DEZVOLTARE AL CERCETĂRILOR SOCIO-ECONOMICE ȘI UMANISTE”.

² Florian Dumitru Soporan, *Națiunea medievală în Europa Centrală și de Est (secolele XIII-XVI)*. Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2008, p. 14.

Societatea medievală transilvăneană, neuniformă și neunitară se dezvoltă și se divizează din punct de vedere teritorial în comitate nobiliare, scaune secuiești, scaune și districte săsești, respectiv districte românești. Între aceste comunități teritoriale de nivel subregional au existat, așa cum era de așteptat, interferențe politice, sociale, economice, etnice și religioase care se reflectă și în cultura acestora: românii, maghiarii, sașii și secuii trăind pe același teritoriu, s-au influențat reciproc³. Dezvoltarea acestor legături a avut loc treptat: la început au predominat schimburile comerciale, apoi intervin relațiile politice, juridice, etc. Secolul al XVI-lea a fost pentru Transilvania o perioadă de puternice frământări politice, sociale și religioase, o perioadă de accentuare a sensibilităților etnice, o perioadă în care raporturile dintre regiuni au avut un rol important în schimbările survenite în evoluția istoriei. În această perioadă au loc o serie de evenimente în istoria Ungariei cu consecințe importante pentru Maramureș și Bistrița. Tot acum pentru stăpânirea părții nord-estice a Ungariei și a Transilvaniei s-au purtat lupte continue între diferiți pretendenți la tronul Ungariei și între aceștia și pretendenții la scaunul de voievod al Transilvaniei. În cadrul acestor lupte Maramureșul a avut un aport important datorită cetății Hust existentă pe teritoriul acesteia, în care deseori se refugiau familiile unor pretendenți. De asemenea, cetatea Hust a avut vaste domenii și venituri importante din ocnele de sare maramureșene fapt pentru care cetatea a atras adesea și armate care o asediau și care au jefuit satele maramureșene⁴. Pentru înțelegerea acestor ipostaze din viața societății medievale este necesară o analiză a dinamicii acestor relații și a rolului avut de acestea în evoluția economică, socială și politică a Transilvaniei medievale.

Pentru cele două teritorii studiate, secolul al XVI-lea a reprezentat un secol de intense schimbări politice dat fiind faptul că în această perioadă are loc trecerea de la voievodat la principat, și odată cu aceasta comitatul Maramureș, care nu a făcut parte din voievodatul Transilvaniei, e înglobat principatului. Tot în acest secol în perioada domniei lui Petru Rareș, Bistrița cu Valea Rodnei au fost sub ascultare față de domnul Moldovei (Bistrița e dăruită de regele Ungariei, Ioan Zapolya, lui Petru Rareș, domnul Moldovei, în 1527⁵). Toate aceste schimbări politice însă nu au împiedicat colaborarea dintre cele două teritorii vecine, ci dimpotrivă au determinat crearea unor relații complexe, dictate de buna vecinătate existentă între ele, dar mai ales dictate de interesul comun pentru apărarea în fața pericolelor și a invaziilor.

Pentru o mai bună înțelegere a temei abordate se cuvine o circumscriere a spațiului vizat. Astfel, în demersul de față se va face referire la Maramureș ca entitate istorică situată din punct de vedere politico-administrativ și geografic pe ambele maluri ale Tisei. În perioada studiată, acesta era împărțit în patru plase: Plasa de Sus, Plasa Cosău, Plasa Sighet și Plasa de Jos. Din perspectiva limitelor geografice, Maramureșul avea ca hotare Carpații Păduroși, Munții Rodnei, Lăpușului, Oașului și Bârjavei, iar pe câmpia Tisei se întindea până la Teceu. În 1454, se anexează Maramureșului și ținutul superior al văii Bârjava, cu cinci localități, care formau proprietățile voievodului român din Ung⁶.

Comitatul Maramureș avea în fruntea sa un comite suprem care făcea parte din sfatul regelui și din Dieta țării. Acesta avea atribuții în confirmarea vicecomitelui ales de nobili în congregația comitatului și era ajutat în îndeplinirea atribuțiilor sale de vicecomite și de cei 4 juzi ai nobililor. Informații despre primul vicecomite al Maramureșului datează din 1383, iar mai târziu se creează „funcțiunea de al doilea vicecomite și de substitut al primului, funcțiunii care sunt unite cu acelea de castelani sau pârclabi ai cetăților Hust și Coștiui”⁷. Printre funcționarii

³ Ioan Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*. Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 1997, p. 213.

⁴ Mihai Marina, *Maramureșenii- portrete și medalioane*. Cluj-Napoca, Ed. „Dragoș Vodă”, 1998, p. 52-53.

⁵ Nicolae Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*. București, Ed. Librăriei Socecu&Comp, 1899, p. XVII.

⁶ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*. Baia-Mare, Ed. „Gutinel”, 1997, p. 15-17.

⁷ *Ibidem*, p. 52-53.

mai importanți ai comitatului se numărau și asesorii jurați (în număr de 12) cu atribuții judecătorești. Ei formau împreună cu comiții supremi sau cu locțiitorii lor (vicecomiții) și alături de alți nobili desemnați instanța de judecată comitatensă („sedes iudiciaria”). Problemele curente cu care se confrunta comitatul puteau fi rezolvate în cadrul congregației generale nobiliare la care participau toți nobilii din perimetrul comitatensă⁸. Nobilii formau așa-numita „Universitas Nobilium”, exercitându-și prerogativele în congregația generală care se convoca obligatoriu cel puțin o dată pe an. Congregația alegea 12 persoane, din care primii 4 primeau însărcinarea de pretori, iar ceilalți îndeplineau funcția de jurați asesori („jurati assessores”). Aceștia împreună cu vicecomiții formau așa cum s-a mai amintit instanța de judecată comitatensă („sedes iudiciaria”), care se convoca la fiecare 15 zile și ale cărei ședințe, pronunțate în public, se puteau apela la congregație⁹. În ceea ce privește nobilii, printre drepturile privilegiate principale ale acestora se numără și dreptul de a nu fi arestați fără citare și condamnare prin judecată prealabilă¹⁰. Maramureșul a aparținut direct de regatul maghiar, fiind până în 1538 sub autoritatea palatinului, iar apoi prin pacea de la Oradea (24 februarie 1538) încheiată între împăratul Austriei Ferdinand I de Habsburg și regele Ungariei Ioan Zapolya, comitatul trece în structurile administrative ale principatului Transilvaniei¹¹.

În ceea ce privește districtul Bistriței, până în a doua jumătate a secolul al XV-lea, în fruntea sa se afla un comite regal a cărui persoană coincidea cu cea a comitelui secuilor. Odată cu desființarea jurisdicției comiților regali din districtul Bistriței, iar apoi cu obținerea dreptului de alegere a juzilor, alături de organizarea religioasă și regimul juridic comun, cu forul de apel la Sibiu, s-au creat premisele formării „Universității Săsești”¹². Toate problemele de ordin fiscal, administrativ și juridic se reglementau în adunările districtuale periodice. Cu timpul puternica implicare a orașelor în administrația scaunelor, respectiv districtelor, a determinat preluarea întregii conduceri politice și juridice a teritoriului respectiv. Orașul Bistrița a fost condus de un jude primar, 12 jurați aleși anual și un centumvirat. Judele și jurații alcătuiau magistratul orașenesc cu atribuții de for executiv¹³. În domeniul juridic, magistratura era instanța de apel pentru cauzele civile. Ca primă și ultimă instanță, magistratul hotăra în procesele criminale, de trădare sau de furt¹⁴.

În perioada principatului, numărul satelor districtului Bistrița ajunge la patruzeci și patru, iar centrul districtului era orașul liber regesc Bistrița (în 1475 Bistriței îi este dăruit domeniul Rodnei). Magistratul orașului Bistrița îndeplinea și funcția de cârmuire a districtului, fiind forul tutelar al locuitorilor din district¹⁵.

Orașul Bistrița era amintit încă din secolul al XIV-lea printre primele patru-cinci orașe mai mari din Transilvania, atât din punct de vedere al numărului populației cât și din punct de vedere al organizării politice și urbane (după Brașov, Sibiu, Cluj, alături de Sighișoara)¹⁶. Din punct de vedere al populației, din anul 1500, Bistrița era pe locul patru, după Cluj, cu aproximativ 4500 locuitori fiind un important centru comercial și meșteșugăresc¹⁷. Bistrița avea o

⁸ Ioan Aurel Pop, Thomas Năgler (coord.), *Istoria Transilvaniei*. Vol. I, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 240, 287-288.

⁹ Filipașcu, *op.cit.*, p. 52-53.

¹⁰ Ioan Ceterchi (coord.), *Istoria dreptului românesc*. Vol. I. București, Ed. Academiei Române, 1980, p. 479-480.

¹¹ Marian Nicolae Tomi, *Maramureșul istoric în date*. Cluj Napoca, Ed. Grinta, 2005, p. 53.

¹² Pop, Năgler, *op.cit.* vol I, p. 242-243, 291.

¹³ Konrad G. Gündisch, *Patriciatul orașenesc medieval al Bistriței până la începutul secolului al XVI-lea*, în *File de Istorie*, nr. IV, 1976, p. 168.

¹⁴ Pop, Năgler, *op. cit.*, vol. II, p. 179-180.

¹⁵ *Ibidem*, p.175-177; Gündisch, *op. cit.*, p. 155.

¹⁶ Ștefan Pascu, *Din trecutul istoric al orașului Bistrița*, în *File de Istorie*, vol. I, 1971, p. 14.

¹⁷ Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Koln-Wien, 1988, p. 7-8 apud András Péter Szabó, *Besztercze Város Levéltárának Történetéhez*, în *Levéltári Közlemények*, 78, 2007, p. 99.

ășezare geografică propice fiind ășezată la intersecția unor importante căi de comunicații. Vecinătatea cu Moldova și relațiile intense cu Polonia, pădurile bogate și apropierea resurselor minerale de la Rodna, au determinat un cadru favorabil dezvoltării acesteia¹⁸. Bistrița a avut o poziție deosebită în relațiile Transilvaniei cu Moldova.

Legăturile Maramureșului cu regiunile învecinate s-au făcut prin potecile și drumurile șerpuitoare care trec dealurile și munții. Legăturile cu Transilvania se făceau fie prin pasul Rodnei spre Năsăud, fie spre Țara Lăpușului. Drumul spre Moldova se făcea prin Borșa, peste pasul Prislop, coborând în bazinul Bistriței Aurii. Acesta este drumul pe care a trecut și voievodul Bogdan înainte de a întemeia Moldova¹⁹. Drumul acesta, însă, devine impracticabil iarna, de cele mai multe ori maramureșenii fiind nevoiți să treacă spre Moldova prin districtul Bistriței. Drumul Suhardului, care lega Bistrița de Moldova, era o arteră circulată permanent și trecea de la Bistrița la Rodna, peste munții Suhardului, pe Valea Bistriței spre Dorna. Existența unui drum care lega Bistrița și Rodna de Moldova este consemnat încă din secolul al XIII-lea, acest drum făcea legătura cu Haliciul²⁰.

Românii din Maramureș au fost în contact permanent cu cei din Transilvania mai ales după apariția marilor târguri din Bistrița²¹. Aceasta obține dreptul de a ține târg în fiecare an încă din 1353²². De altfel, târgurile vestite ale bistrițenilor atrăgeau nu număr mare de români din toate părțile.

Bistrița a avut contacte strânse cu centrele din nordul Transilvaniei, cu funcționarii comitatului și nobilii, cu orașele, târgurile și satele din afara teritoriului sășesc până spre Baia Mare, Baia Sprie, precum și cu orașele din comitatul Maramureș²³. Albert Berger considera că orașul Bistrița a întreținut legături cu Moldova învecinată și temporar și cu Maramureșul.

O serie de informații concludente și totodată valoroase despre legăturile maramureșenilor cu bistrițenii se găsesc în corespondența purtată de demnitarii celor două zone, existentă în cadrul fondului Primăriei orașului Bistrița, Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj. Dintre scrisorile trimise de maramureșeni unele au fost publicate în diferite colecții de documente integral, cum ar fi Colecția Hurmuzaki²⁴ sau sub formă de regeste²⁵.

Așa cum se poate observa din documente, pentru rezolvarea diferitelor probleme de ordin politic, social sau economic, oficialii comitatului Maramureș se adresau magistratului sășesc al Bistriței ca „buni vecini și prieteni”, cele mai frecvente formule de adresare fiind: *prudens et circumspecte vir, domine amice ac vicine nobis semper observande*²⁶ sau *prudens et circumspecte domine, amice vicineque honorande*²⁷.

¹⁸ Samuil Goldenberg, *Contribuții la istoria Bistriței și a văii Rodnei la începutul secolului al XVI-lea*, în *Studia Universitatis Babeș Bolyai*, 1960, Ser. IV, Fasc. 1 Historia, p. 59; Adrian Onofreiu, *Orașul Bistrița- habitat și toponimie*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, vol. 34, 1995, p. 295.

¹⁹ Ioan Țelman, Ioana Mariș-Dăncus, Elisabeta Faiciuc, *Cuhea în istoria și cultura Maramureșului*. Sighetu Marmației, Ed. Muzeului Maramureșului, 2005, p. 25-26.

²⁰ Șerban Papacoste, *Politica comercială a Țării Românești și Moldovei în secolele XIV-XVI*, în *Studii și materiale de istorie medie*, X, 1983, p. 37, apud Gabriela Rădulescu, *Considerații cu privire la statutul politic al Bistriței în secolele XIII-XV*, în revista *File de Istorie*, vol. V, 1988, p. 46-47.

²¹ Filipașcu, *op. cit.*, p. 88.

²² *Documenta Romaniae Historica* seria C. vol. X, București, 1977, Ed. Academiei Române, p. 205, nr. 187.

²³ Albert Berger, *Urkunden- Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203-1570*. Köln-Wien, 1986, vol. I. p. XXVI.

²⁴ *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. I-XXI. Supl. I-II. București, 1887-1942.

²⁵ Albert Berger, *op. cit.*, vol. I-III.

²⁶ Nicolae Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, vol. XV al Colecției Hurmuzaki, partea I, 1358 - 1600. București, 1911, p. 688, nr. 1270.

²⁷ *Ibidem*, p. 686, doc. nr. 1267.

Comunicarea dintre aceste două teritorii vecine a avut un rol important în propagarea veștilor, în difuzarea de informații cu privire la diverse probleme existente, precum și în schimbul de știri în legătură cu pericolele externe comune sau diferite mișcări de trupe. Alte subiecte ale corespondenței dintre cele două regiuni au fost cele referitoare la rezolvarea diferitelor conflicte existente în cadrul populației, cum ar fi cele judiciare (furturi, tâlhării, omoruri) sau a celor economice (legate de păscutul oilor, sau comerțul cu anumite produse). Intervențiile demnitarilor pentru rezolvarea diferitelor probleme ale supușilor, precum și pentru apărarea intereselor acestora, a determinat crearea corespondenței oficiale dintre autoritățile celor două unități teritoriale. Scrisorile acestora, referitoare la relațiile politice din decursul secolului al XVI-lea oferă informații pertinente cu privire la principalele probleme politice ale epocii, cum ar fi năvălirea tătarilor, mișcările de trupe sau fuga domnului Moldovei. Aceste interferențe politice, pe care le relevă corespondența demnitarilor, pot fi grupate în: schimburi de informații (vești) cu privire la diferite evenimente de interes comun, trimiterea de solii și însoțirea oficialilor.

Trebuie remarcat faptul că emiterea documentelor de către demnitari nu era constantă, ea fiind influențată de evenimentele politice și sociale ale epocii. Astfel se poate constata existența anumitor perioade de „tăcere” a documentelor, iar acest lucru poate fi determinat fie de pierderea/distrugerea lor, fie de apariția unor pericole externe sau interne. De exemplu, se știe că în cazul epidemiei de ciumă din 1573 au fost întrerupte contactele dintre Bistrița și Sibiu. Se pare că acest lucru este valabil și pentru relațiile bistrițenilor cu maramureșenii. Un alt lucru care se constată din analiza documentelor este faptul că există anumite probleme comune care determină amplificarea corespondenței, cum ar fi fuga domnului Moldovei.

În ceea ce privește schimburile de informații, în general cererile vin din partea maramureșenilor care nu au beneficiat de o poziție atât de privilegiată geografic ca și bistrițenii. Cererile de vești erau reciproce între cele două teritorii și sunt specifice nu doar secolului al XVI-lea ci întregului ev mediu (există schimburi de vești și în secolul al XV-lea, al XVII-lea, etc).

Un exemplu elocvent în acest sens poate fi considerată problema legată de fuga domnului Moldovei, Iancu Sasul (1579-1582). În cadrul arhivei orașului Bistrița se păstrează o serie de scrisori trimise de maramureșeni către vecinii lor bistrițeni în legătură cu fuga domnului Moldovei. Se pare că zvonurile legate de această fugă apar încă din iulie 1582. Conform corespondenței, comitele de Maramureș, Gaspar Kornis scrie din Sighet judeului primar al Bistriței, Caspar Bwdaky, în legătură cu amânarea „adunării pentru hotar”²⁸ datorită zvonurilor legate de fuga domnului Moldovei, Iancu-Vodă în 3 iulie 1582. În cuprinsul scrisorii comitele Maramureșului afirmă: „Deci am acum de știre că în Moldova este oaste și că Voevodul ce este acum ar vrea sa fugă; ba încă am poruncă de la Măria Sa să-l supraveghez dacă iea încoace, să mă ieau după el...”²⁹. Se pare că și bistrițenii aveau aceeași poruncă încă din 1581, dată de către voievodul Transilvaniei, Cristofor Bathory, să-l oprească pe Iancu-Vodă dacă „ar încerca să fugă, fie și în Maramureș” (document din 10 martie 1581)³⁰. În 10 iulie 1582, Gaspar Kornis scrie o nouă scrisoare bistrițenilor despre gândul de năvălire la Bistrița al domnului Moldovei, afirmând: „Deci mie așa-mi vine știrea că [voievodul Moldovei] ar fi în tabără în Rodna și ar vrea să mergă spre Bistrița”³¹. Comitele cere bistrițenilor știri sigure cu privire la această problemă („Și te rog pe d-ta să-mi dai despre aceste lucruri știri sigure, fiindcă și eu sunt aici la hotară supt munți cu ochii în toate părțile”³²). O nouă scrisoare în legătură cu aceeași problemă,

²⁸ Se referă la muntele de graniță dintre cele două regiuni („Înțeleg ce zi ai hotărât d-ta cu ișpanul ca să vă adunați pe munte să umblați hotarul”): Iorga, *op. cit.*, p. 686, nr. 1267.

²⁹ *Ibidem*, p. 686, nr. 1267.

³⁰ *Ibidem*, p. 681, nr. 1261.

³¹ *Ibidem*, p. 687, nr. 1269.

³² *Ibidem*.

fuga domnului Moldovei, este trimisă bistrițenilor pe 19 iulie 1582³³, tot de către Gaspar Kornis. Documentul relatează faptul că: „iată de mai mult de două luni îmi aduc tot astfel de știri că Voevodul Moldovei numai de aceia cutreieră țara ca, dacă se întâmplă să fugă de acolo, să știe în care parte să apuce în siguranță”. De asemenea, comitele cere sa-i fie trimise știri noi cu privire la problemă („Pe d-ta te rog, ca pe un bun, credincios vecin și prieten și domn prieten ... să-mi dai de știre zi și noapte. Eu mi-am trimis omul acolo la d-ta ... și dacă d-ta vei afla ceva sigur, să-l trimeți la mine, zi ori noapte, tot una e”). Comitele subliniază printre altele și poziția strategică a Bistriței făcând referire la apropierea de Rodna care le furnizează știri noi: „Iacă Rodna nu e departe de d-voastră. D-ta poți avea de acolo în fiecare zi știri tot mai noi”³⁴.

Conform documentelor vremii la sfârșitul lui august 1582 Sultanul Sinan pașa a decis mazălirea domnului Moldovei Iancu Sasul³⁵. În septembrie 1582, Sigismund Bathory a ordonat sașilor din Bistrița să trimită pușcași la frontieră, în munți, pentru a opri fuga domnului Iancu Sasul în Ardeal³⁶. Plecarea acestuia din Moldova a prilejuit „răscoala țăranilor de sub munți și agitații printre juzii satelor din Maramureș, urmate de închiderea trecătorilor”³⁷.

Pentru că trecerea prin Transilvania i-a fost interzisă așa cum s-a putut observa din documentele analizate, Iancu Sasul a încercat să fugă prin Polonia înspre Ungaria Superioară unde a cumpărat (în regiunea Zips) o proprietate. În drumul său prin Polonia însă, a fost prins și arestat, lângă Sniatyn (localitate situată la intrarea în Pocuția) în 5 septembrie 1582, de către starostele N. Jazlowiecki. În 28 septembrie 1582 a fost decapitat, la porunca lui Ștefan Batory, la Liov încălcându-se astfel dreptul de azil politic pe care Polonia, prin tradiție, l-a oferit tuturor fugarilor din Moldova³⁸.

Un alt exemplu ilustrativ în legătură cu schimburile de vești, de această dată privind mișcările de trupe, este scrisoarea căpitanului ardelean Francisc Nzakazo adresată bistrițenilor în 1564. Acesta le comunică celor din Bistrița informația conform căreia armata germana se găsește la Baia Mare și îi roagă să vegheze în toate părțile. De asemenea, le solicită trimiterea unor soldați atât spre Rodna cât și spre Maramureș („...oastea nemțească a supt la munte pe la Baia Mare. De aceea să veghiați în toate părțile. Deci să trimiteți în sus spre Baia Rodnei și să trimiteți d-v și spre Maramurăș”) ³⁹. Documentul este redactat în maghiară.

Tot în legătură cu mișcările de trupe este și scrisoarea din 2 mai 1593, când Jurg Pogan „șpan de Maramureș și Toma jurat” îi comunică lui Urban Weidner, primarul Bistriței și lui Simion, pârcălabul din aceeași localitate faptul că armata de 1000 mercenari („oameni nămiți în bani”) ce a trecut prin Maramureș a fost comandată de Gaspar Kornis. Maramureșenii amintesc și faptul că emisarii trimiși în Polonia nu au de transmis vești rele. Demnitarii maramureșeni cer autorităților din Bistrița să le comunice ce se petrece în Moldova. Corespondența confirmă faptul că, maramureșenii au oameni trimiși în Polonia de unde primesc vești pe care le transmit bistrițenilor, iar aceștia la rândul lor, au oameni delegați în Moldova („Derept acea și acmu

³³ *Ibidem*, p. 688, nr. 1270.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Nicolae Iorga, *Documente privitoare la Istoria Românilor* culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Vol XI *Acte din secolul al XVI-lea, relative la domnia și viața lui Petru-Vodă Șchiopul: 1517-1612*. București, Stabilimentul Grafic I.V. Socec, 1900, p. LII.

³⁶ Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, p. LXXXIV.

³⁷ Alexandru Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*. București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 166.

³⁸ Tiberiu Ciobanu, *Domnitori români mai puțin cunoscuți*. Timișoara, Ed. Excelsior Art, 2005, p. 105-107; P.P. Panaitescu, *Sfârșit al lui Iancu Vodă Sasul*, în *Revista istorică*, X, nr. 7-9, București, 1924, p. 171-173.

³⁹ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj, *Fond Primăria orașului Bistrița*, seria a II-a, nr. vechi 287; Iorga, *Documente privitoare*, XV, p. 593-594, nr. 1104.

avem om acolo [...] c-am înțeles că aveți omiri în Moldua”)⁴⁰. Un detaliu deosebit de important care trebuie remarcat în cazul acestui document este faptul că este limba română.

Alte știri semnificative legate de năvălirea tătarilor au fost înregistrate și în iulie 1594⁴¹. Veștile sunt confirmate de năvălirea unui număr de aproximativ 40.000 de tătari care atacă cetatea Hust. Aceasta va rezista asediului, iar tătarii se vor deplasa spre Sătmăr de unde vor jefui teritoriile din jur, până în 1598 când se vor retrage spre răsărit, tot prin Maramureș⁴².

Schimburile reciproce de informații reprezentau o constantă în epocă. Acestea aveau loc și între alte comunități teritoriale de nivel subregional, schimburile dintre bistrițeni și maramureșeni nereprezentând un caz izolat. Documentele vremii atestă faptul că bistrițenii ofereau informații despre situația din Maramureș și magistratului orașului Sibiu, cu care întrețineau o bogată corespondență. Un exemplu concludent în acest sens îl constituie scrisoarea celor din Sibiu, redactată în 25 februarie 1529, prin care aceștia cer judeului și juraților orașului Bistrița trimiterea unor iscoade în Maramureș pentru a fi la curent cu evenimentele din acele regiuni⁴³. Într-un alt document din 13 august 1529, magistratul orașului Sibiu le solicită bistrițenilor, printre altele, și vești din Maramureș, Moldova și Ungaria⁴⁴.

În ceea ce privește trimerile de solii, un document din 1 iunie 1509 trimis de judele și jurații orașului Sighet către magistratul orașului Bistrița, informează despre sprijinul pe care l-au oferit maramureșenii crainicilor veniți din Bistrița la porunca regelui și trimiși în Polonia⁴⁵. O altă scrisoare, referitoare la trimerile de solii, este cea din 25 februarie 1529 trimisă de magistratul orașului Sibiu către judele și jurații orașului Bistrița, prin care sibienii îi informează despre speranța într-o apropiată revenire a regelui Ferdinand, căruia i s-a trimis o solie prin Maramureș spre Casovia⁴⁶. Informații privind însoțirea oficialilor le oferă un document din 27 septembrie 1563 în care, Ioan Sigismund Zapolya roagă pe bistrițeni să-l ducă în siguranță pe Francisc Ferufinus până la Hust înlesnindu-i astfel trecerea spre Polonia⁴⁷.

Din analiza preliminară a izvoarelor istorice prezentate se poate concluziona că, între comitatul Maramureș și districtul Bistriței în decursul secolului al XVI-lea au existat relații de bună vecinătate, marcate de interesul comun al celor două teritorii. Cu toate că este vorba de două tipuri de comunități distincte atât din punct de vedere al etnicității cât și al organizării politico-administrative se poate discuta de o cooperare între cele două entități pentru perioada de timp studiată. Bistrița deține o poziție geografică strategică, fiind așezată în apropierea granițelor cu Moldova și la intersecția unor importante căi de comunicații. Această poziționare îi va permite obținerea mult mai rapidă a diverselor informații cu privire la evenimentele politico-militare ce au loc. De aceea, de cele mai multe ori, solicitările de informații vin din partea maramureșenilor, care nu au beneficiat de o poziție atât de privilegiată geografic ca și vecinii lor bistrițenii. De exemplu, în cazul problemei legate de fuga voievodului Moldovei, maramureșenii afirmă: „Apoi cred că la dumneata sunt cunoscute afacerile Voievodului Moldovei [...]”⁴⁸.

Demersul de față a reprezentat doar o trecere în revistă succintă a unor aspecte care se consideră a fi importante pentru studierea dinamicii relațiilor dintre comitatul Maramureș și

⁴⁰ George Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș, Alexandra Moraru, *Documente și însemnări românești din secolul XVI*. București, Ed. Academiei Române, 1979, p. 204; Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI et du début du XVII siècle tirées des archives de Bistritz (Transylvanie)*. București, 1926, p. 46-47.

⁴¹ Iorga, *Documente privitoare*, XV, p. 724, nr. 1329.

⁴² Tomi, *op. cit.*, p. 57-58.

⁴³ Berger, *op. cit.*, I, nr. 1101.

⁴⁴ *Ibidem*, I, nr. 1170.

⁴⁵ *Ibidem*, I, nr. 511.

⁴⁶ D.J.A.N.Cluj, *Fond P.O.B.*, seria a II-a, nr. vechi 237.

⁴⁷ *Ibidem*, seria a II-a, nr. vechi 280.

⁴⁸ Iorga, *Documente privitoare*, XV, p. 687, doc. nr. 1269.

respectiv districtul Bistrița și pentru care există surse arhivistice importante. Arhiva orașului Bistrița este una dintre cele mai bine întreținute arhive medievale și conține informații consistente pentru cercetarea relațiilor dintre entitățile teritoriale studiate. Acest subiect de actualitate rămâne unul deschis spre viitoare analize mai complexe și mai profunde asupra evoluției relațiilor la nivelul celor două regiuni.

Aspects of the Political Relations Between the Officials of Maramureș and those of Bistrița During the Sixteenth Century

Abstract

This study presents only some aspects of political relations between the County of Maramureș and the District of Bistrița during the sixteenth century, as reflected by the analysis of the correspondence between the officials of the two micro-regions. The search for documents and reference works relating to the past of Maramureș and Bistrița reveals many times and in different situations issues referring to these relationships. Even if the sixteenth century was for the two areas a period of intense political change, this did not prevent the communication between the two territories. On the contrary they determined the creation of some complex relationships dictated by good neighborly cooperation between them, but mostly dictated by common interests in defending against dangers and invasions.

A number of valuable information about the relations between the people of Maramureș and Bistrița can be found in the correspondence between officials from the two areas, kept in Bistrița City Hall Fund, existing in the Department of the National Archives from Cluj County. Among the letters sent from Maramureș, some have been published in various collections of documents in full, such as in the Hurmuzaki collection, or as abstracts. The communication between the two neighboring territories played an important role in: spreading news (mutual exchange of information on troop movements), solving various social problems, solving existing conflicts within the population, solving judicial problems (thefts, robberies, murders) and economic ones (related to sheep pasturing or trade products). Also, documents capture valuable information on main political issues of that era such as troop movements, the escape of the Moldavia prince, or the Tatar invasion.

Such political interference, which shows that documents can be grouped as follows: exchange of information (news) about various events, sending messengers and accompanying officials. The exchange of news between the two territories was mutual, specific not just to the sixteenth century, but also to the entire Middle Ages. In general, requests come from Maramureș which did not benefit from a geographical position so privileged as that of Bistrița. Although there are two distinct types of communities both in terms of ethnicity (Romanian and Saxons) as well as the political-administrative organization, we can talk about the cooperation between the two territorial entities. From a preliminary analysis of historical sources it can be considered that there were good neighborly relations between Maramureș County and Bistrița District during the sixteenth century, marked by the common interest of the two territories.

COMERȚUL CU SARE ÎN REGISTRELE TRICESIMALE CLUJENE (1599-1637)

Keywords: *salt trade, salt merchants, tricesima, Cluj, 17th century.*

Cuvinte cheie: *comerț cu sare, negustori de sare, tricesima, Cluj, secolul al XVII-lea.*

După cum reiese imediat din examinarea însumării comerțului cu sare pe perioada menționată în titlu, la Cluj avem de-a face în această perioadă numai cu scoaterea din oraș, respectiv exportul acestei mărfi. În această ipostază, trebuie precizat de la început că exportul de sare (scoaterea din oraș a sării) constituie un factor de seamă în balanța comercială a orașului (cel puțin, în varianta ei oficială) pe perioada dată, care, în decurs de aproape patru decenii din prima jumătate a secolului al XVII-lea, se prezintă de fapt (cu unele cifre foarte puțin mai mici la numărul total de scoatere-export) echilibrată. Aceasta înseamnă că aducerea (importul) de mărfuri se ridică cu aproximație la o sumă tricesimală egală cu aceea însumată a exportului (scoaterii) de mărfuri¹. Exportul (scoaterea din oraș) în balanța comercială menționată: dintr-un total de aproape 100 de mărfuri, el este al 26-lea². În schimb, în rândul produselor exportate, ocupă locul al 16-lea din totalul de 70³.

Să examinăm mai pe îndelete anumite aspecte ale exportului de sare. Să le luăm mai întâi pe acelea care se oglindesc nemijlocit în registrele noastre, și în primul rând pe cele referitoare la intensitatea exportului (scoaterii) de sare, reflectată în tricesima percepută. Cea mai mare sumă anuală a tricesimei, de 31 florini și 72 denari, este înregistrată în anul 1616, și se datorează aproape în totalitate taxării la oficiul tricesimal a cantităților scoase din Cluj prin intermediar de soția lui Laurențiu Schmelzer, un active negustor clujean⁴. Dar despre persoanele negustorilor de sare vom discuta în cele ce urmează.

¹ V. această balanță comercială în *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599 – 1637)*, Bukarest-Kolozsvár, 2000 (în continuare: Kh), p. 71.

² Cu un total de 130 florini și 61 denari, ceva mai mic decât cel rezultat de pe urma calculelor noastre de acum (Kh, p. 663).

³ Kh, p. 667. Trebuie notat că în rândul mărfurilor prezente numai la scoatere din oraș (export), sarea este a șasea, precedată de boi, vaci, miere, mied și vin. Notăm și mărfurile din care *covârșitoarea* majoritate a fost scoasă din oraș (exportată): ceara, încălțăminte (de diferite feluri); deși acest lucru pare pentru moment a nu fi important, el își are rostul în ansamblul comerțului clujean al perioadei. Împreună cu alte mărfuri ce urmează în total sării și din care ținem seamă acum numai de cele în întregime destinate scoaterii din oraș (și anume: cașul și brânza, pogăcile cu miere, seul, juncanii, carnea, taurii, uleiul de în, pâinea și cozonacul, sămânța de în, făina, untul, usturoiul ș.ă. – le-am citat în ordinea lor tricesimală descrescând) indică faptul că negustorii clujeni își compensau în cea mai mare parte importurile (aducerile în oraș) cu exporturi (scoateri) de vite și produse necesare în ale alimentației. Se pare că este un obicei al vremii (și, probabil, al vremurilor anterioare și posterioare) înrădăcinat în Europa aceluia timp. Desigur, în anumite limite geografice (în continent existau mai multe zone asemănătoare).

⁴ (= Schmelzer, Smelcer, Smelczer Lőrinc). Prezent în actele și registrele clujene mai ales la sfârșitul secolului al XVI-lea (v. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 254) și începutul sec. XVII, în anul 1602 *dispensator* orașenesc (v. Pap Ferenc, *Kolozsvári német kereskedőpolgárok a 16-17. században, în Kulcsok Kolozsvárhoz*, Szeged, 2000, p. 90). Activ și în comerțul clujean cu Viena (v. Gecsényi Lajos, *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján*, în Gecsényi Lajos, *Gazdaság, társadalom, igazgatás*, Győr, 2008, p. 279, 286): în 1603 a fost notat la oficiul vamal din Kittsee ca cel dintâi plătitor de taxă vamală pentru mărfurile cumpărate la Viena. În 1604, a fost dator orașului Cluj cu aproape 53 de florini (Kh, p. 134).

Cu toată suma record din anul 1616, în materie de export (scoatere din oraș) al sării se evidențiază o creștere – se poate spune – uniformă în deceniul al patrulea de înregistrare tricesimală din secolul al XVII-lea, și anume din anii 1630, 1632, 1634, 1635 și 1636 în special. (Anul 1637, prezent cu o sumă mai mică, a fost de înregistrare incompletă). În 1630, se înregistrează suma de 5 florini și 62 denari⁵, în 1632 12,93 florini, în 1633 4,56 florini, în 1634 20,35 florini, în 1635 17,51 florini, în 1636 10,30 florini, în 1637 (ultimul an de înregistrare tricesimală păstrată astăzi⁶) 1,98 florini, înregistrare pe o perioadă mult mai scurtă decât un an.

Înregistrările păstrate ne oferă posibilitatea de a calcula prețul unei unități de sare de-a lungul a cca. 4 decenii. Până atunci, însă, trebuie să menționăm – pe baza înregistrărilor – formele în care se păstrează sarea destinată exportului (scoaterii din orașul Cluj) și în care ea a fost vândută de producătorul (probabil) turdean negustorului clujean.

Sarea se scotea și se vindea sub două forme principale: prima era sarea-gemă (kősó), căreia i se mai spunea și piatră de sare⁷, cea de a doua era sarea ca bolovan⁸. (Mai era și o a treia formă, sarea mărunță, dar ea nu era luată în seamă la vânzare, neavând greutatea și starea de agregare potrivite vânzării). Numai din înregistrările tricesimale putem deduce că amândouă formele sub care se vindea această marfă erau vehiculate de la producător la negustor în bucăți de greutate egală. Pentru anul 1599, primul an de înregistrări clujene tricesimale existent astăzi, nu sunt notări ale vânzării-vămuii de sare. Cu atât mai elocvente sunt înregistrările din anul 1602, primele care conțin și date despre vânzarea sării. În acest an, nici o notare tricesimală nu menționează forma (gemă sau bolovan), se notează doar *sare* (só). Totuși, putem lesnicios să deducem că e vorba de sarea-gemă, din care o bucată (de bună seamă, de greutate bine stabilită) este taxată cu tricesima de 0,02 denari. Dacă admitem că tricesima era de 1:30 din valoarea mărfii, atunci trebuie să decidem că o sare-gemă (de greutate pe care n-o cunoaștem) costa pe piață atunci 0,60 denari⁹. Întrucât ea provenea, după toate probabilitățile, din ocnele de la Turda, trebuie să deducem că era vândută de producătorii-vânzători negustorului clujean cu o sumă – necunoscută cu exactitate – sub cea taxată cu tricesima ce reiese din registru, dar mai mică decât cea care ar fi venit din exploatare mai îndepărtate, căci altminteri negustorul clujean nu avea nici un interes s-o ducă și s-o vândă dincolo de zidurile orașenești (aici mai trebuie adăugate și cheltuielile de „regie” ale negustorului – mijloace de transport, eventuali paznici etc.). Or, interesul pentru sarea vândută de negustorul clujean exista – după cum vom vedea – și în cadrul Principatului, și în afara acestuia. Acest interes era stârmit de buna calitate a mărfii¹⁰, de prețul relativ redus, de prezența pe care se putea conta într-o arie bine determinată. Pentru cumpărător, vânzătorul era dat, cu experiența sa în materie de valorificare. Negustorului clujean îi era mult mai mult la îndemână să valorifice marfă provenită dintr-o zonă relativ foarte apropiată, de bună seamă relativ accesibilă (nu avem informații despre locul unde a fost operată de producător vânzarea către negustorul clujean). Calitatea sării și accesibilitatea (deci considerații de rentabilitate) trebuie să fi fost cele ce au primat în vânzarea sării turdene față de cea din celelalte ocne transilvănene către negustorul clujean.

⁵ Se scad – cu mare probabilitate – 6 denari, înregistrare probabil greșită sau greșeală de copiere-tipar, de 0,26 denari în loc de 0,20 denari.

⁶ Motivele în Kh, p. 5-6.

⁷ De pildă, la D. Prodan (*Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, II, București, 1968, p. 230, 508, 823 etc.; Idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, II, București, 1987, p. 62, 65, 68, 69, 119 etc.) cu referire și la a doua jumătate a acestui din urmă veac.

⁸ V. de pildă a doua lucrare citată a lui D. Prodan, p. 59, 62 etc.

⁹ Mult mai scumpă, decât în anii '80 ai veacului anterior la Cluj (v. lucrarea deja citată a lui S. Goldenberg, p. 359).

¹⁰ Registrul consiliului orașenesc turdean menționează calitatea deosebită a sării turdene. Cămara de sare din Turda era în tot veacul al XVII-lea cel mai important asemenea loc în întreg Principatul (v. *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Wolf Rudolf*, Kolozsvár, 1993, p. 11).

Că în cele mai multe cazuri, și anume în cele ce se înșiruie de la primele înregistrări din anul 1602 și până în anul celor din urmă, 1636, inclusive, negustorii clujeni erau tricesimați pentru forma sării-gemă. Dovada o constituie înregistrările tricesimale, care, de la tricesima de 0,02 denari din anul 1602, scad începând cu anul 1610 (înregistrările ce urmează) la 0,01 denar bucata, și rămân la această vamă până la ultimele înregistrări de sare-gemă din 1636¹¹. Aceste înregistrări nu menționează deseori forma de sare prezentată la oficiul vamal, dar tricesima încasată este aceeași ca și pentru sarea menționată doar cu denumirea ei generică (*só*). Este, deci, vorba între anii 1602 și 1636 de sarea-gemă (*kősó*). Abia în anul 1637 se taxează la oficiu probabil altă formă (a cărei greutate, din păcate, de asemenea n-o cunoaștem), și anume bolovanul de sare (ung. *málha-darab*), pentru această formă percepându-se altă sumă tricesimală¹². În cele două cazuri din 1637, taxarea se efectuează după suma declarată de negustori ca fiind cea de vânzare. Constatăm că tricesima percepută rămâne mult sub cea a bucăților de sare-gemă.

Să ne referim acum la direcțiile de scoatere a sării din oraș. Mai întâi trebuie notat că – la fel ca în multe alte cazuri de înregistrare tricesimală – marea majoritate a celor de care ne ocupăm acum nu specifică exact destinația mărfii, având în vedere probabil că, din punct de vedere al percepției vamale, ea nu prezenta interes și că la vremea aceea destinația era prea cunoscută ca să mai fie menționată (o pierdere destul de grea pentru cercetătorul de astăzi). Așa se poate explica nementionarea destinației în 90 de cazuri ale tricesimării, nici măcar în plini ani '30, în care alte mărfuri se înscriu în mult mai multe cazuri cu destinație. În afara cazurilor cu destinație neprecizată, se menționează că sarea era dusă, în cadrul Principatului, la Carei (14 cazuri), restul luând mai ales calea Ungariei („Magyarország”, fără altă precizare, 51 de cazuri, Oradea – pe atunci ținând de regatul Ungariei -, 2 cazuri, și Debrețin – Debrecen, 2 cazuri), dar și a Vienei (4 cazuri) și a actualei Slovaciei („Eperjes” – Prešov, pe atunci tot în Ungaria, 1 caz). Repartizarea în timp a acestor destinații duce la concluzia că, pe de o parte, sarea se scotea din oraș mai puțin în al doilea deceniu al secolului 17¹³ și mai mult după 1630¹⁴, iar pe de alta că această marfă vândută de negustori clujeni era cumpărată numai într-o arie geografică limitată de „concurența” altor regiuni europene. Nu putem ști, care și câte cazuri de taxare cu destinație neprecizată erau duse în direcții cu destinația precizată în alte cazuri, dar notările „oda ki” (acolo afară), „ki” (afară), „ki ez országból” (afară din această țară)¹⁵ indică în orice caz scoaterea din oraș și, probabil în numeroase cazuri, exportul.

Deslușiri interesante oferă și examinarea negustorilor de sare. Ceea ce putem recunoaște de la început, este faptul că doar câțiva, puțini, sunt aceia care sunt taxați tricesimal și pentru alte

¹¹ Este – până acum – singura excepție cunoscută de noi în amplul proces de „revoluție a prețurilor” ajuns în părțile noastre; într-o serie de alte mărfuri se înregistrează o creștere de preț în anii '30 ai secolului al XVII-lea (v. Kh, p. 74-77).

¹² Un „malha darab” de sare în valoare totală de 1 florin este taxat cu 0,04 ½ florini, iar unul în valoare de 3 florini valorează tricesima de 0,13 ½ florini. V. Kh, p. 534.

¹³ Sunt 3 cazuri de export în Ungaria (unul menționat în 1616 – împreună cu alte 9, foarte probabil, cu aceeași destinație – Kh, p. 242-243) și unul din 1619 (Kh, p. 311), două din 1618 la Viena (Kh, p. 301, 302) și 25 cazuri în care nu se specifică destinația (1610-1618; Kh, p. 137-139, 141-142, 201, 209-211, 220, 240, 242-243, 301-302).

¹⁴ În 1630 sunt 10 cazuri de export în „Ungaria” (fără a preciza orașul; KH, P. 359, 367, 378, 389), 2 cazuri de export la Viena (Kh, p. 365), 2 cazuri la Debrețin-Debrecen (Kh, p. 389, 390) și 1 caz în direcție-destinație neprecizată (Kh, p. 389; în 1632, 13 cazuri de export în „Ungaria” (Kh, p. 401, 402, 404, 420), 2 cazuri la Oradea (Kh, p. 408), 1 caz de scoatere a sării la Carei (Kh, p. 403); în 1633 9 cazuri în „Ungaria” (Kh, p. 432, 434, 439, 450), 2 cazuri la Carei (Kh, p. 446); în 1634, 7 cazuri de taxare a sării destinate „Ungariei” (Kh, p. 461, 473, 474, 476, 477, 478), 8 cazuri de taxare înspre Carei (Kh, p. 470), în 1635, 4 cazuri înspre „Ungaria” (Kh, p. 486, 498, 505), 1 caz spre Prešov (Kh, p. 488), 2 cazuri destinate Careiului (Kh, p. 496, 502) și 30 de cazuri în care nu se specifică destinația (Kh, p. 486, 487, 492, 496, 502, 505); în 1636 se tricesimează 5 cazuri de scoatere a sării înspre „Ungaria” (Kh, p. 511, 517, 519, 520), 2 cazuri cu destinația Careiului (Kh, p. 514, 525) și 10 cazuri cu destinația neprecizată (Kh, p. 511, 514, 519, 525, 529); în sfârșit, în 1637 sunt supuse taxării 1 caz pentru „Ungaria” (Kh, p. 534) și 4 cazuri fără a li se preciza destinația (Kh, p. 534).

¹⁵ Kh, p. 514, în anul 1636.

mărfuri (duse sau aduse)¹⁶. De regulă, asemenea negustori se înfățișează la oficiul vamal, în afară de sare, cu vite, vin, uneori metale, rareori căciuli („süveg”), minerale și de multe ori alimente, în special caș. În marea majoritate a cazurilor de taxare, se prezintă înaintea oficiului negustori care duc cu sine numai sare. În sensul acesta, putem detecta un început de specializare, determinată – după aparențe – de un mediu favorabil de cumpărători și, poate, de un transport mai lesnicios, mai puțin supus unor neprevăzături pe drum. Această constatare amendează întrucâtva afirmațiile noastre anterioare despre lipsa, la vremea aceea, a unei specializări¹⁷.

Deși transportul sării nu se află printre prioritățile negustorilor clujeni, el ne dezvăluie legătura între producătorii turdeni și aceștia din urmă, precum și un rol bine hotărnicit al acestui transport în echilibrarea balanței comerciale clujene în perioada dată, ceea ce nu este de loc de neglijat în studiul comerțului clujean al secolului al XVII-lea.

Salt trade in the tricesima records of Cluj (1599-1637)

Astract

Using as source the tricesima records, the paper analyzes the salt trade in Cluj between 1599-1637. Turning on a previous own statement, the author admits that a specialized category of salt merchants indeed existed in the city. The article reveals, at the same time, the connections between the Cluj salt merchants and the salt miners of Turda, and the role of the salt trade in improving the trade balance of the city.

¹⁶ De pildă, amintita soție a lui Laurențiu Schmelzer în 1616, literatul Simion (Simon deák) în 1602, Gheorghe Moldovai (Moldovai György) în 1614 și 1615 ș. a.

¹⁷ Kh, p. 69.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA BRESLELOR TRANSILVĂNENE

Keywords: *Transylvania, guilds, statutes, production, mentalities*

Cuvinte cheie: *Transilvania, bresle, statute, producție, mentalități*

Organizarea sub formă de breaslă a meșteșugurilor în așezărilor rurale și urbane din Transilvania s-a datorat unei evoluții economice, administrative și politice¹. Nu se cunoaște concret momentul de turnură în care meșterii iau decizia înființării asociațiilor sau breslelor, doar efectele în timp ale acestora păstrate nouă prin statutele de organizare și funcționare². Datorită faptului că subdiviziunile procesului de creație, sau manufacturare, au suferit conflicte interne, prin prezența unui număr foarte mare de meșteri, care produceau același tip de marfă sau care abordau același demers al producției, la momentul înființării breslelor are loc o supra-specializare a producției și a desfacerii de mărfuri, prin apariția ramurilor meșteșugărești, care aveau ca scop creșterea rentabilității producției, a calității și a veniturilor proprii. Aceste ramuri meșteșugărești aveau în vedere etapele producției fixate prin statutele breslelor, atât de necesare, stabilind contribuția fiecărui meșter și a fiecărui atelier în parte³. De aceea organizațiile breslașe dintr-un oraș oarecare nu apar deodată pentru toate branșele meșteșugărești, ci pe măsură ce producția unei specialități a ajuns la un nivel mai înalt de dezvoltare și pe măsură ce numărul meșterilor din aceeași branșă a crescut. Astfel, apariția breslelor meșteșugărești sub diferite nume⁴ s-a datorat condițiilor istorice care au cerut formarea lor⁵, scopul acestora nefiind altul decât acela de a apăra, de a proteja pe producător și producția, de primejdia nobilimii feudale, de a elimina concurența neloială dintre meșteri și de a ține în frâu și supunere pe calfe și ucenici.

În secolul al XIV-lea existau numeroase meșteșuguri orășenești, precum: meșteșugurile alimentare (brutăritul, atestat în 1376 la Sibiu, Sebeș, Sighișoara, Orăștie era organizat în bresle; măcelăritul, meșteșug bănos, atestat spre sfârșitul secolului al XIV-lea și răspândit în orașele transilvănene, era neorganizat în bresle); meșteșugurile legate de încălțăminte și îmbrăcăminte (pielăritul, având ca branșe: pielarii, tăbăcarii, cojocarii, blănarii, cizmarii, curelarii, mănșarii, în perioada 1366-1367 era organizat în bresle separate, având aproximativ 6 branșe în orașele deja amintite, pentru ca în 1376 să existe 19 bresle; Țesătoria-Postăvăritul având ca branșe: tunzători de postav, țesători de lână, țesători de pânză, este menționat în orașe precum Brașov, Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Oradea, Sebeș, Orăștie începând cu 1343, iar din 1376 era organizat în breaslă; Croitoria menționată la Cluj în 1323, iar în Sibiu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie la 1376, era

¹ Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, *Istoria Transilvaniei*, Vol. I, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2009, p. 222

² Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Cluj-Napoca, 1954, p. 80

³ Daniela Dimboiu, *Argintăria uzuală de la Baroc la Art Nouveau*, MMS, UBB, Cluj-Napoca, 2000, p. 10

⁴ Din punct de vedere etimologic, cuvântul *breaslă* vine din slavonă „bratŭstvo” și înseamnă: *frăție, corporație*, termen găsit și în limba germană „Der Breslas”, cu sensul: *membru al unei bresle, soldat, muncitor, meseriaș*, cf. Alexandru Ciorănescu, *Dicționar Etimologic al Limbii Române*, București, Editura SAECULUM I.O., 2007, p. 112. Din punct de vedere lingvistic, cuvântul *breaslă* reprezintă: *o asociație de meșteșugari din aceeași branșă, o corporație, frăție, o meserie sau profesie*, cf. *Dicționar explicativ al Limbii Române*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1954

⁵ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 77

organizată în branșe diferite precum: croitorii și croitorii de mantale, pălărierii); meșteșugurile legate de nevoile gospodărești (fierăria avea următoarele branșe: cuțitarii care se organizează în breaslă la 1376 în marile orașe precum Sibiu, Cluj, Bistrița Sebeș, Orăștie, Sighișoara; căldărarii, cei care făceau ace, lăcătușii și săbierii; zidăritul-pietrăritul sunt atestate prin construcțiile de biserici, cetăți ardelen, existente în perioada secolelor XIII-XIV; lemnăritul, având următoarele branșe: rotarii, căruțarii, butnarii sau dogarii, la 1376 este organizat în breaslă; olăritul la 1376 în Sebeș și Sibiu era organizat într-o breaslă aparte; funăritul în cele patru orașe la 1376 era organizat în bresle); aurăritul (este menționat începând cu secolul al XIII-lea, dar ca organizare în breaslă doar din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în 1376 existând 19 bresle și 25 de meserii în Sibiu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie; la Sibiu, aurăritul este atestat din primele decenii ale secolului al XIV-lea⁶; Ceasornicăria apare începând cu secolul al XV-lea); armurăritul și turnătoria (avea următoarele branșe: arcarii, turnătorii de tunuri care sunt menționați în Brașov la 1380, iar în Sighișoara la 1393; turnătorii de clopote sunt menționați începând cu anul 1350; nu se cunoaște însă dacă au fost sau nu organizați în bresle); meșteșuguri diverse (lumânăritul sau ceritul este atestat începând cu anul 1373, meșterii de orgi sunt pomeniți pe la mijlocul veacului al XIV-lea; despre aceștia nu sunt date precise prin care să se facă mențiunea organizării în forma breslelor).

Astfel veacul al XIV-lea reprezintă perioada atestării documentare a primelor bresle orășenești din Transilvania și a organizării acestora pe baza unor statute, care reglementau toate problemele legate de producție și desfacere, cu activitatea meșterilor și apărarea împotriva concurenței și a nobilimii feudale, a primejdiei din partea calfelor și a ucenicilor, precum și problemele legate de raporturile dintre bresle, autoritatea locală și puterea centrală⁷. Din conținutul statutelor păstrate și după măsurile înnoite, reiese faptul că breslele în cauză erau cu mult mai vechi decât data întocmirii statutelor respective⁸.

Statute și înnoiri de statute. Într-un document păstrat de la începutul anului 1367 se face mențiunea unor asociații meșteșugărești la Bistrița. Magistratul orașului Bistrița, la 6 ianuarie 1367, ia unele măsuri cu privire la activitatea meșteșugarilor din acel oraș hotărând că orice lucrare de meșteșugar fie mică fie mare trebuie să respecte legea veche⁹. *Legea veche*, despre care se face mențiunea, era în vigoare, dar categoric anterioară discuției, ceea ce presupune existența mai veche a unor forme de organizare în breaslă, asociații sau congregații, subordonate acelorasi reguli constituite în statute ce cuprindeau aceste *legi vechi* valabile, cu rol juridic.

Tot în același document se face mențiunea unei dispute dintre postăvari și măcelari în perioada cuprinsă între anii 1360-1361, pentru dreptul de a vinde postav. Și de data aceasta magistratul orașului face mențiunea respectării *legii* privind procesul de producție și prețul de desfacere al mărfurilor; de asemenea în document se mai hotărăște ca meșteșugarii să nu refuze copiiii oamenilor cinstiți care vor să învețe meseria, (bine știind din statutele ce ne-au parvenit faptul că, pe parcursul timpului, intrarea în bresle se făcea din ce în ce mai greu de către cei din exterior, de altă religie, etnie, sau altă clasă socială), ceea ce dovedește că teama de concurență era o realitate a vremii: *Noi, podgoreni și meșteșugarii, întovărășindu-ne toți laolaltă, ne legăm că vom sta împreună împotriva oricui ar vrea să calce această rânduială, că podgoreni nu vor părăsi pe meșteșugarii și nici meșteșugarii nu vor părăsi pe podgoreni nicidecum și nici n-au voie să părăsească pe podgoreni, ci vor sta toți laolaltă împotriva oricăror călcători ai sus-ziselor rânduieli*¹⁰.

⁶ Daniela Dimboiu, *Evoluția potirelor sibiene între secolele XV-XVII*, (mss., UBB.), Cluj-Napoca, 2000, p. 1

⁷ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 80

⁸ *Ibidem*, p. 82

⁹ *Ibidem*, loc. cit.

¹⁰ Franz Zimmermann, Werner Carl Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II, 1892, pp. 280-281

Într-un alt document de tranzație vânzare-cumpărare, din același an, se face mențiunea breslei pielarilor din orașul Sibiu¹¹; aceasta achiziționa la 24 februarie 1367 o moară de tăbăcit cu 85 de florini, sumă care presupune o existență de cel puțin câțiva ani și cu un număr considerabil de membrii cotizatori (bine știind iarăși faptul că singurele venituri ale unei bresle erau cotizațiile obligatorii, amenzile și taxele de inițiere pentru cei noi admiși)¹².

În documentul păstrat care vorbește de revolta țăranilor din Florești și a meșteșugarilor din Cluj împotriva mănăstirii benedictine (din Cluj-Mănăstur) de la 1366, se face mențiunea a 14 meșteșugari clujeni, răsculați, între care cojocari-blănari¹³.

Din preambulul statutelor de la 1376 reiese faptul că toate breslele meșteșugărești din cele șapte scaune săsești din Transilvania, *cu îngăduința regelui Ludovic și cu voia și consimțământul tuturor meșterilor, după discuții sănătoase și chibzuite s-au reînnoit statutele, ajutați de Episcopul Goblinus și Ioan de Sharpeneck, castelarul cetății Landskrone (lângă Sibiu)*¹⁴.

Breslele ardelenene aveau la acea dată (1376) o vechime de cel puțin câteva decenii, dacă statutele lor erau considerate învechite și necorespunzătoare progresului economic. Din perioada dinastiei de Anjou, care se pare că a manifestat un interes deosebit pentru populația orășenească, se încetinește procesul de reorganizare al breslelor meșteșugărești datorită anarhiei feudale, până în perioada regelui Ludovic I. Astfel statutele din 1376 pomenesc 4 orașe: Sibiu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie și 25 de branșe meșteșugărești, organizate în 19 bresle (fraternitas): măcelari, brutari, pielari, tăbăcari, cizmari, fierari (din care făceau parte și cei care făceau ace, căldărarii, rotarii, curelarii, săbierii, lăcătușii), blănari-cojocari, mănășari, cuțitari, cei care făceau mantale, pălării, funari, țesători de lână, țesători de pânză, dogarii-butnari, olari, arcari, croitori, și cei care făceau pungi sau traiste¹⁵.

Rolul breslelor în Transilvania (economic, social, politic, militar și religios). Breslele cuprindeau în general meșterii calificați din aceeași branșă sau din branșe înrudite și erau conduse după statute proprii, administrate de un consiliu de meșteri, astfel breasla avea rolul: de a evita concurența păgubitoare pentru meșteri; avea tribunal propriu pentru soluționarea conflictelor; limita numărul de calfe și de ucenici ai unui meșter; interzicea prelungirea zilei de lucru și deschiderea prăvăliei în zilele oprite; interzicea achiziționarea de materii prime în cantitate mai mare decât aveau nevoie (când meșterii acumula mai multă materie primă erau obligați să o împartă cu membrii breslei); limita numărul de ateliere, respectiv fiecare meșter trebuia să aibă un singur atelier și o singură meserie; limita numărul mașinilor și uneltelor; interzicea expunerea obiectelor în vitrine ca reclamă; impunea unele metode uniforme de fabricație; impunea pe cei care se ocupau cu verificarea calității și dispunea distrugerea fără milă a obiectelor neconforme și aplicarea de pedepse și chiar excluderi din cadrul breslei pentru meseriașii care încălcau una din prevederile statutelor; impunea, pentru împiedicarea fraudelor și a concurenței neloiale, o specializare exagerată; impunea folosirea obligatorie a unor autorizații speciale, a sigiliilor pentru identificare, a prețurilor de vânzare, a standardelor de puritate și de calitate. Pentru toate acestea breasla avea numeroase atribuții sociale legate de membrii breslei fiind obligați să se ajute reciproc în cazuri speciale (de exemplu acopereau cheltuielile de înmormântare sau ajutau familiile meșterilor decedați).

Breasla avea și un rol religios: fiecare breaslă avea un sfânt patron; în biserica orașului fiecare breaslă se îngrijea de altarul propriu; fiecare membru al breslei avea obligația de a

¹¹ Daniela Dîmboiu, *Istoria breslei aurarilor din Sibiu până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, (mss., UBB.), Cluj-Napoca, 1998, p. 6

¹² Franz Zimmermann; Werner Carl Müller, *Urkundenbuch...*, p. 290

¹³ L. Makkai, *Oklevelek Kolozsvár történetéhez*, (Documente privitoare la istoria Clujului), Cluj, 1947, pp. 6-8

¹⁴ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, pp. 85-86

¹⁵ Daniela Dîmboiu, *Istoria breslei...*, p. 9

întreține altarul cu lumânări, fețe de masă, obiecte de cult; membrii breslei erau obligați să participe la slujbe și procesiuni, îmbrăcați în haine de sărbătoare, cu steagul breslei.

De asemenea, breslele aveau caracter de organizație militară unde prestau servicii de garnizoană, iar în timp de război constituiau o unitate militară separată. Fiecare breaslă avea obligația de a construi și apăra o parte din zidul de împrejmuire al orașului precum și un turn, pe care trebuia să-l întrețină, să-l repare și să-l asigure cu materiale de război.

Breasla avea doi sau mai mulți conducători aleși care se numeau magistrii breslei, adică starosti, alături de care mai existau și alți funcționari mai mici, ghidându-se prin statutele elaborate, dezbătute și adoptate în adunarea generală a membrilor, uneori și cu participarea calfelor. Unii meșteri, membrii de breaslă, cu un bun statut social, ajungeau astfel să ocupe roluri importante nu numai în consiliul breslelor cât și în cadrul comunităților, implicându-se direct în soluționarea diverselor probleme.

Ucenici și lucrători cu plata. Lucrătorii cu plata sunt atestați începând cu a doua jumătate a secolului al XV și din secolul XVI practic, devine un obicei utilizarea lor în ateliere. Aceștia proveneau din locuitorii cei mai săraci ai orașelor medievale și sunt cunoscuți sub diferite denumiri, precum: *servitori (servitores)*, *slugi (servi)*, *oameni cu plata (mercenari)*, *oameni ce-și câștigă pâinea (Brotlinge)*, sau *lucrători cu plată pe săptămână (ad hebdomadariam solutionem)*. Comparativ cu aceștia în documentele vremii ucenicii aveau alte denumiri: *parvulus, novellus, tyrmilus, tyro, tyrocinus, aprod, approdianus, studens, juvenus, discipulum, iffu, inás, Knabe, Lehrknabe, Jung, Lehrjung*.

În statutele anului 1376, se făcea mențiunea următoare: *un lucru bun și bine făcut nu poate fi săvârșit de un meșter decât după o lungă și metodică ucenicie*¹⁶. Din acest considerent nu era permisă ucenicia în atelierul unui meșter nebreslaş, impunându-se numeroase reguli pentru cei care doreau să se inițieze în noua meserie:

- a. Debutantul trebuia să fie de *sex bărbătesc și din pat legitim*, adică născut din căsătorie legitimă¹⁷;
- b. Debutantul trebuia să fie de origine germană (în orașele săsești începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, de exemplu în statutele aurarilor din Brașov, de la 1511, aceasta era prima condiție pentru cei care se pregăteau să devină ucenici; statutele din Sibiu și Bistrița însă, la 1510, impuneau ca nici un tânăr maghiar să nu fie primit ca debutant al vreunei bresle; la 1538 țesătorii din Sibiu se plâng sfatului că aurarii nu le primesc copiii în atelierele breslașilor¹⁸);
- c. Breasla impunea *o anumită religie* (de exemplu la 1519 croitorii din Târgu Mureș impuneau religia Romano-Catolică¹⁹);
- d. Breasla interzicea primirea tinerilor care au învățat la un alt meșteșug sau care erau născuți din părinți care practicau o meserie inferioară (în 1560 Consiliul orașului Viena și al orașului Augsburg intervine pe lângă aurarii din Sibiu pentru a primi la învățătură și copii ai meșterilor bărbieri, băieși²⁰);
- e. Vârsta nu era specificată, debutantul trebuia *să fie aproximativ de 10-12 ani*;
- f. Perioada de probă era de la 2 până la 4 săptămâni în general, iar perioada de ucenicie se cuprindea între 3 și 5 ani; în breasla aurarilor, această perioadă era de la 4 la 6 săptămâni (statutele breslelor din Cluj prevedeau 12 săptămâni de probă și 4 ani de ucenicie²¹; într-

¹⁶ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 263

¹⁷ Diana András, *Argintăria romano-catolică în Banatul secolului al XVIII-lea*, (mss., UBB.), Cluj-Napoca, p. 3

¹⁸ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 264

¹⁹ *Ibidem*, p. 264

²⁰ *Ibidem*, p. 264

²¹ Ágnes Flóra, *Meșterii breslei aurarilor din Cluj sec. XVI-XVIII*, (Rezumat), (mss., UBB.), Cluj-Napoca, 2002, p. 4

un statut al breslei aurarilor din Brașov sunt menționați între 3 și 5 ani de stagiul pentru ucenicie²²); în statutele rotarilor de la 1539 se menționa faptul că fiul unui meșter care poate face o roată e scutit de timpul de ucenicie²³;

- g. Ucenicii unui meșteșug *proveneau din același meșteșug și din același oraș* (această condiție reprezentând un fel de drept de moștenire al meșteșugului, cu perioadă de ucenicie mai mică);
- h. Procedura de primire sau angajare nu era unitară pentru toate breslele, respectiv meșterul fiecărui atelier în parte hotăra pentru sine, sau în alte cazuri era necesară și prezența starostelui, sau a altor doi meșteri;
- i. Taxele de primire variau în funcție de importanța meșteșugului (aurarii și blănarii aveau cele mai ridicate taxe; ucenicii aurari brașoveni la 1515 plăteau 4 florini, iar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea plăteau până la 8 florini; copiii meșterilor erau scutiți de taxă; ucenicii funari plăteau la 1376, 4 libre de ceară și 2 urne de vin iar la 1506, 6 florini, 8 libre de ceară și o urnă de vin; ucenicii țesători plăteau la 1376, taxă de intrare 2 libre de ceară și 2 urne de vin, la 1469, 2 florini, 4 libre de ceară și 2 urne de vin, iar în secolul XVI, între 2 și 4 florini);
- j. Ucenicul împreună cu meșterul, la care era repartizat, erau obligați să dea un prânz meșterilor din breaslă; meșterul era de asemenea obligat să se îngrijească de ucenic: să-i facă educația, să-l îmbrace și să-l învețe meseria, ca și cum ar fi fost un membru al propriei familii;
- k. Ucenicul putea cere schimbarea stăpânului numai în următoarele cazuri: dacă era înfometat; dacă era trimis la alt meșter să lucreze; dacă era bătut rupându-i-se oasele (conform statutului aurarilor din Dej de la 1586);
- l. Timpul liber era socotit de la lăsatul serii până la zori; ucenicul era obligat să meargă la biserică, să învețe, iar în timpul liber, trebuia să scrie și să deseneze în casa stăpânului;
- m. Ucenicul trebuia să fie modest, să nu-și frizeze părul, să nu-și facă *frizură franțuzească, să poarte părul lung, să nu-și facă bucle*²⁴ (conform statutelor turnătorilor de cositor din Brașov în anul 1568);
- n. După terminarea stagiului ucenicul trebuia să plătească o taxă de 25 de dinari breslei pentru eliberarea certificatului (unele statute prevedeau ca ucenicul după eliberarea certificatului mai trebuia să lucreze aproximativ o jumătate de an la același meșter sau la altul²⁵).

Calfe. În documentele istorice calfele poartă diferite denumiri, și anume: famulus, famulicus, ministrans, socius, legény, szolgalegény, ifjulegény, hétibéres, Gesett, Knecht, Lohnknecht. Orice ucenic putea să devină calfă după terminarea stagiului de ucenicie și obținerea certificatului, când era primit cu un ceremonial urmat de o masă, numită *paharul de tovărășie*; noua calfă își alegea un naș și o nașă, care la această serbare, stăteau alături de el.

Pentru călfie breasla impunea anumite condiții:

- a. Timpul de călfie varia între 2-3 ani;
- b. Remunerația era fixă pe timp sau pe bucată;
- c. Ziua de lucru începea de la răsăritul soarelui, până la 3 ore la lumina lămpii;
- d. Calfele nu aveau voie să se căsătorească (altfel primeau amendă în monedă);
- e. Erau obligați să respecte și să adopte un comportament moral (nu le era permis excesul de alcool, pentru care erau amendați);

²² Ștefan Pascu, *Meșteșugurile....* p. 266

²³ *Ibidem*, p. 268

²⁴ *Ibidem*, p. 270

²⁵ *Ibidem*, p. 271

- f. Ucenicii și calfele trebuiau să se îmbăieze în fiecare zi de joi a săptămânii;
- g. Calfele care erau prinse că au săvârșit fărâdelegi erau duse în fața adunării breslei unde primeau, de la fiecare membru, trei lovituri de nuia²⁶;
- h. După obținerea titlului de calfă urma *drumul călătoriei* (între 2-4 ani) spre orașele Augsburg, Nürnberg, Paris²⁷;
- i. După *drumul călătoriei* calfa aveau dreptul să participe la examenul de meșter;
- j. Calfa era considerată cetățean al orașului și în această calitate se putea prezenta la examenul de meșter, urmând următorii pași: 1) cerea încuviințare de la breaslă; 2) mergea în casa meșterului unde era repartizat pentru atelier; 3) se stabilea tematica de examen (aurarii: o cupă, un inel cu piatră și un tacâm, stemă sau sigiliu toate aceste cheltuieli fiind suportate de calfă); 4) participa la probele impuse;
- k. Imediat după numirea ca meșter, debutantul era obligat să se căsătorească cu fiica unui meșter din aceeași breaslă.

Din a doua jumătate a secolului al XV-lea, calfele se organizează și ele în Asociația Tinerelor Calfe, *Brunderschaft*, care aveau ca scop reglementarea în cele mai mici amănunte a raporturilor dintre calfe, dintre calfe și meșteri, dintre calfe și oraș. În fruntea acestor asociații erau 2 meșteri (care împreună cu starostele vegheau asupra intereselor meșterilor) și 2 reprezentanți numiți decani sau calfe bătrâne. Adunările se făceau de două ori pe săptămână, fiecare calfă cotizând, după 15 zile de la aderare câte 1-2 dinari pe săptămână plus jumătate din salariul primei săptămâni de lucru²⁸.

Ca structură internă, asociațiile calfelor se ghidau după aceleași principii ca cele ale breslelor, având funcții sociale și religioase (de exemplu Frăția „Sfântului Ioan”, reprezenta Asociația ucenicilor și a calfelor cizmarilor din Sibiu de la 1484-1557²⁹).

Meșterii și conducerea breslei. După admiterea ca meșter, fiecare nou membru își avea locul în adunarea breslașă, la Biserică și chiar la procesiuni, sau la mese. La început toți se bucurau de aceleași drepturi egale, dar odată cu apariția concurenței se creează o pătură privilegiată.

Meșterii tineri aveau dreptul numai după 2-3 ani la ucenici, și erau obligați să practice un singur meșteșug, având însă libertatea de a se asocia, dar numai cu un alt meșter.

Pentru a fi considerat meșter membru al unei bresle, fiecare trebuia:

- a. Să plătească anual o taxă sau cotizație în lada breslei;
- b. Să participe la adunări și la slujbe;
- c. Să contribuie la susținerea altarului și a tumului;
- d. Să se conformeze statutelor;
- e. Să aplice semnul de meșter (începând cu anul 1504 toți aurarii erau obligați să aplice semnul de meșter, propriu fiecăruia, pe obiectele realizate³⁰);
- f. Să se ajute reciproc;
- g. Meșterii clandestini nu aveau dreptul să intre în breaslă.

Dintre cei mai bătrâni meșteri se alegeau conducătorii breslelor. La început erau 2, pentru ca în timp să se ajungă până la 4 meșteri; conform statutelor din 1376 alegerea starostelui se făcea în prima săptămână după Crăciun, 25 decembrie-1 ianuarie.

Documentele au păstrat denumirile latine ale acestui rol de conducere, după cum urmează: *magistri fraternitates*, *magistri cehae*, *seniores magistri*, *primari*, *magistri prefecti*, *Zechmeister*, *Céhimestemek*.

²⁶ *Ibidem*, p. 274

²⁷ Ágnes Flóra, *Meșterii breslei...*, p. 3

²⁸ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile...*, p. 276

²⁹ *Ibidem*, p. 279

³⁰ *Ibidem*, p. 297

Cei din funcțiile de conducere trebuiau:

- a. Să depună un jurământ;
- b. Să supravegheze activitatea breslei;
- c. Să judece nepărtinitor la nevoie și să conducă adunările;
- d. Să administreze bine lada breslei;
- e. Să dețină controlul oficial al calității;
- f. Să conducă oficial registrele breslei;
- g. Să păstreze sigiliul oficial al breslei;
- h. Să supravegheze atent susținerea altarului.

Normal, existau și unele avantaje: își alegeau primii ucenicii și calfele; își alegeau primii locurile în târguri; primeau onoruri (câțiva florini); primeau onoruri pentru eliberarea certificatelor; primeau ajutoare din partea celor din funcțiile mai mici (părintele calfelor, meșterii controlori, consiliu, notar sau diac, meșterul tânăr și meșterul de serviciu).

Concluzii. În contemporaneitate sistemul economic industrializat, este definit printr-un ansamblu de activități de producție, repartitie, distribuție și consum, generate de diviziunea socială a muncii. Datorită influențelor exercitate în cerințele de consum la nivelul ascendent al factorilor de producție structura internă a acestor activități este în permanentă evoluție și perfecționare. Producția este astfel în strânsă legătură cu piața de desfacere; cu cât drumul parcurs de un produs de la producător la consumator este mai mic, cu atât și cheltuielile sunt mai reduse, iar mărfurile sunt valorificate eliminându-se sistemul verigilor intermediare. Pentru dobândirea unei rentabilități, în sistemul actual se practică adaosul comercial, care reprezintă o sumă de bani sau o taxă impusă de producător și de agenți economici (en détail, en gros) având ca scop acoperirea cheltuielilor de circulație și obținerea unui profit.

Astfel prețul unui produs devine o sumă de bani, pe care orice cumpărător este dispus să o plătească pentru o marfă. La calcularea acestuia producătorul are în vedere diferiți factori: dreptul de autor; măsurarea muncii depuse de către latura productivă; acoperirea cheltuielilor de producție (materia primă; salariile aferente lucrătorilor; cheltuieli de manipulare, stocare, întreținere; accesorii, etc.); obținerea unui venit; redistribuirea unei părți din venit astfel încât să se asigure o bună dezvoltare a ramurilor de producție și desfacere. Productivitatea muncii lucrătorilor comerciali trebuie să crească așadar pentru ca activitatea economică și socială să fie eficientă.

În cadrul societății actuale au fost înființate numeroase instituții cu rol reglator și supraveghetor pentru a se atinge acest stadiu de maximă eficiență: Camera de Comerț și Industrie; Oficiul Registrului Comerțului; Bursele de Mărfuri; Administrația Financiară³¹.

Astfel, cercetând în amănunțime modul de organizare al economiei de piață în contemporaneitate, se poate spune degajat că bazele acestui sistem coincid cu principiile *legii vechi* cuprinse în așa numitele statute, reguli, sau legi interioare ale breslelor.

Dacă primele bresle sunt atestate documentar începând cu secolul XIV, în Transilvania ele deja erau aplicate la începutul secolului anterior, într-o formă ușoară prin explozia producției atât în atelierele de pe teritoriile feudale, cât și în atelierele meșterilor liberi, oaspeți. Statutele care reglementau structura breslelor erau fondate după principiile vremii, în așa măsură încât, încălcarea lor era aproape imposibilă, datorită consecințelor aspre impuse. Când legile nu mai corespundeau se solicita prin reprezentanții oficiali înnoirea conținutului acestora *pe baza cehei lor*.

Toate problemele legate de producție, ucenici, calfe, materia primă, modul de prelucrare al acestora, tehnicile abordate, etapele de lucru, inclusiv locul în târguri, prețul, până și modul de reclamă erau controlate prin statute. De asemenea standardele de calitate, puritate și unicitate

³¹ Corneliu Ouatu, *Organizarea Activității Unităților Comerciale de Alimentație Publică*, Editura Didactică și Pedagogică, 1994, București, p. 17-84.

erau impuse tot prin intermediul regulamentelor interne. Cu toate acestea, forma de organizare în breaslă a avut și aspectele ei negative prin așa numitele constrângeri, limitări nu întotdeauna benefice. Per ansamblu însă, aceste bresle au reușit să mențină un echilibru puternic între tot ceea ce a reprezentat ideea de creație, producție, în serie sau piese unicat, destinatari, instituția Bisericii, administrația locală (puterea centrală) și de peste hotare³², cu statutele și interesele membrilor breslei.

Contributions to the history of Transylvanian guilds

Abstract

The primary principles of the contemporary marketing have been founded by the flight of time through the valid small link of the overspecializations. Better saying, the apparition of the guild had represented a complex process, not only in the community's evolution but also in the time mentality changes. The coexistence of a large number of conceptions, traditions and customs from all Transylvania has led to the birth of a competitive and to a high quality of life. In this context the XIV century has been the most active period in renewing the oldest laws that were unfit to the evolutionary condition. The statutes have had to face it out the solution to all problems that could appear in time, which is why it had been formulated in the smallest parts, conniving to the most exiguous requirement for establishing the best quality of marketing, and life. Along the time, this kind of guild have been perfected through the advent of industry that unfortunately had eliminated the concept of creation as art, but successfully it had the ability to cover all the needs of the contemporane society, more divided and more populated.

In conclusion, the appropriate method of our contemporary society in the economy development is to care for the two important parts of the output: the industrial production as industrialist's achievement and the unexampled production as manufacturer's creation. Only those two boughs have the ability to restore the internal imbalances of the economic system through an overdone foresight over the financial market, that is: high quality, healthy, durable and valuable products and certainly the embolden of all artists. On the same hand, as an example, the guild containing bought parts of the output, gives us the best solution to restore the society's cultural side which is the fertilizing ferrule of any form of cohabitation.

³² I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu țara ungurească în secolele XV-XVI*, Vol. I 1413-1508, Editura Institutului de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1905, p. 3-316

RĂSPÂNDIREA FARMACIILOR ÎN JUDEȚELE DIN ROMÂNIA ÎN FUNCȚIE DE DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ÎN 1936

Keywords: *Romania, health, pharmacies, interwar economy, regional development*

Cuvinte cheie: *România, sănătate, farmacii, economie interbelică, dezvoltare regională*

Unele studii privind răspândirea teritorială și pe locuitori a farmaciilor din România în perioada interbelică, apărute în ultima vreme și arătate în bibliografia de la sfârșitul acestui articol, evidențiază numărul acestora în provincii, județe și localități. Deoarece aceste farmacii au fost repartizate neuniform pe teritoriul țării, am căutat explicarea cauzelor care au dus la această stare de fapt: în funcție de raportul dintre naționalități din provincii și județe atât în Ardeal¹, cât și în întreaga România², prin procentul știutorilor de carte în Ardeal³, precum și prin raportul dintre populația urbană și rurală în județele țării⁴.

Scopul acestui studiu este continuarea analizei factorilor care au determinat răspândirea inegală a farmaciilor în provinciile și județele țării în perioada interbelică. Printre acești factori un rol important l-a avut dezvoltarea economică diferită a județelor. În acest sens am analizat în fiecare provincie și județ numărul întreprinderilor și al angajaților acestora la recensământul din 29 dec. 1930, precum și indicele salariilor din 1936 în orașele importante ale țării, date cuprinse în Anuarul Statistic al României⁵. Am coroborat aceste date cu numărul farmaciilor din fiecare județ și provincie din anul 1936, deoarece farmaciile urbane și rurale existente atunci au format baza rețelei farmaceutice din structurile Centrofarm (devenite ulterior oficii farmaceutice regionale, și apoi interjudețene) timp de peste 50 de ani, după începerea naționalizării farmaciilor din 1949 până la reprivatizarea lor în 1991-92. În momentul reprivatizării farmaciilor acestea funcționau în aceleași localități urbane și rurale, și aproximativ în același număr ca în 1936.

În perioada interbelică România era împărțită, din punct de vedere administrativ-teritorial, în 9 provincii și 71 județe. Cele 9 provincii le-am împărțit, din punct de vedere geografic și istoric, în trei grupe: Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, și Ardeal. Numărul întreprinderilor, angajaților și farmaciilor l-am raportat la 100.000 de locuitori în fiecare provincie și județ pentru a avea date comparabile. Numărul farmaciilor la 100.000 de locuitori din fiecare județ și provincie l-am publicat într-o lucrare anterioară⁶. Conform anuarului amintit, întreprinderile au fost de trei categorii: industriale, comerciale și diverse. Despre celelalte aspecte ale economiei, ca de exemplu agricultura, anuarul nu conține date.

¹ L. Tuka, *Răspândirea farmaciilor în județele din provinciile Transilvania, Banat și Crișana-Maramureș în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Clujul Medical, 2009.

² Idem, *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în județele din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Acta Musei Napocensis, 2007, 41-44, *Historica* II, 2004-2007, p. 353-358

³ Idem, *Az erdélyi gyógyszerterárok megozlása a nemzetiségek, valamint az írni-olvasni tudók arányának függvényében 1936-ban*, EME Orv. Értesítő (Tg. Mureș), 2005, 78(4), p. 590-592

⁴ Idem, *Farmacile și drogheriile din România în perioada interbelică*, în *Lumea farmaceutică* (București), 1998, 5(13), p. 4-6, 9

⁵ *** *Anuarul Statistic al României 1937 și 1938*, M.O. Imprimeria Națională, București, 1939, p. 22-97, 312, 378-379

⁶ L. Tuka, *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în județele din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, Acta Musei Napocensis, 2007, 41-44, *Historica* II, 2004-2007, p. 353-358

Din datele prezentate în tabelele 1, 2 și 3 rezultă că, cele mai puține întreprinderi (971), angajați (2.663) și farmacii (4,8) la 100.000 de locuitori au fost în Oltenia, nu numai în Vechiul Regat, dar în întreaga România. De asemenea, un număr mic de întreprinderi, angajați și farmacii au fost și în Basarabia.

Tabelul 1

Răspândirea farmaciilor în județele Vechiului Regat în funcție de numărul întreprinderilor, al personalului angajat și al indicelui salariilor pe orașe în 1936

	Provincia și județul	La 100.000 de locuitori			Indicele salariilor **	
		Nr. farmacii (1936)	Nr. întrepr. (1930) *	Nr. angajați (1930) *	orașul	salariul (1936)
	<i>I. Oltenia</i>	4,8	971	2.663		
1.	Dolj	6,6	1.070	3.138	Craiova	2.788
2.	Romanți	3,1	1.014	2.249	Caracal	1.830
3.	Mehedinți	4,0	945	2.613	Turnu Sever.	2.714
4.	Gorj	2,7	873	2.002	Târgu Jiu	2.186
5.	Vâlcea	6,3	843	2.780		
	<i>II. Muntenia</i>	8,7	1.468	6.782		
6.	Ilfov ***	16,9	2.189	14.034	București	1.262
7.	Brăila	10,3	2.009	6.937	Brăila	1.817
8.	Râmnicu Săr.	4,3	1.635	2.924	Râmnicu Săr	1.346
9.	Prahova	8,6	1.526	10.442	Ploiești	1.966
10.	Buzău	6,4	1.353	3.606	Buzău	1.629
11.	Ialomița	3,9	1.274	2.664		
12.	Muscel	7,3	1.253	3.820	Câmpulung	2.601
13.	Dâmbovița	5,6	1.060	4.001	Târgoviște	1.553
14.	Teleorman	4,8	1.044	2.306	Turnu Măg.	1.758
15.	Vlașca	5,3	909	2.170		
16.	Argeș	5,7	814	2.998	Pitești	1.838
17.	Olt	4,5	566	1.743		
	<i>III Dobrogea</i>	6,3	1.545	3.907		
18.	Constanța	10,8	1.861	5.856	Constanța	1.950
19.	Caliacra	5,5	1.621	3.295		
20.	Tulcea	4,3	1.444	3.436	Tulcea	1.328
21.	Durostor	3,1	1.197	2.469	Siliștră	1.018
	<i>IV. Moldova</i>	8,4	1.550	4.762		
22.	Covurlui	12,7	2.116	7.299	Galați	2.601
23.	Iași	13,1	1.853	7.610	Iași	1.367
24.	Botoșani	7,9	1.680	4.219	Botoșani	1.029
25.	Putna	10,8	1.634	4.387	Focșani	1.619
26.	Bacău	8,1	1.580	5.879	Bacău	1.193
27.	Tutova	6,4	1.579	3.535	Bârlad	1.211
28.	Neamț	8,3	1.555	6.616	Piatra Neamț	1.289
29.	Dorohoi	5,2	1.365	2.612	Dorohoi	925
30.	Roman	7,8	1.357	4.292	Roman	1.571
31.	Tecuci	6,9	1.320	2.578	Tecuci	1.351
32.	Baia	5,2	1.275	3.895	Fălțiceni	1.427
33.	Fălciu	7,3	1.168	2.654		
34.	Vaslui	5,3	1.067	2.197	Vaslui	1.131
	Media	7,7	1.412	5.247		

* întreprinderi industriale, comerciale și diverse

** angajați calificați și necalificați, inclusiv din domeniul comercial și agricol

*** județul Ilfov și provincia Muntenia cu București

Tabelul 2

Răspândirea farmaciilor în județele din Basarabia și Bucovina în funcție de numărul întreprinderilor, al personalului angajat și al indicelui salariilor pe orașe în 1936

	Provincia și județul	La 100.000 de locuitori			Indicele salariilor **	
		Nr. farmacii (1936)	Nr. întrepr. (1930) *	Nr. angajați (1930) *	orașul	salariul (1936)
	<i>I. Basarabia</i>	6,0	1.270	2.641		
1.	Hotin	4,7	1.513	2.741	Chișinău	1.320
2.	Lăpușna	8,0	1.476	3.766		
3.	Cetatea Albă	7,7	1.378	2.785		
4.	Soroca	7,0	1.341	2.433		
5.	Ismail	6,2	1.341	3.004		
6.	Bălți	4,7	1.215	2.416	Bălți	2.136
7.	Tighina	5,7	1.115	2.481	Tighina	1.304
8.	Orhei	4,0	929	1.864		
9.	Cahul	5,1	802	1.509		
	<i>II. Bucovina</i>	9,6	1.881	5.715		
10.	Câmpulung	13,7	2.214	7.778		
11.	Cernăuți	11,1	1.994	7.373	Cernăuți	1.121
12.	Rădăuți	7,5	1.937	4.884		1.714
13.	Suceava	10,7	1.629	3.963		
14.	Storjineț	6,1	1.619	3.611		
	Media	6,8	1.411	3.347		

* întreprinderi industriale, comerciale și diverse

** angajați calificați și necalificați, inclusiv din domeniul comercial și agricol

Aceasta este o dovadă că a existat o legătură între numărul întreprinderilor și angajaților pe de o parte, și numărul farmaciilor pe de alta.

În schimb, indicele salariilor în 1936, prezentat de anuarul statistic amintit în unele orașe, a fost cel mai ridicat în Oltenia (Craiova, Târgu Jiu, Turnu Severin). Se pare că nu a fost o relație directă între nivelul salariilor și numărul farmaciilor. Acest fapt reiese și din faptul că, de exemplu, unele orașe unde media salariilor era mică, de exemplu Sighișoara (1.179) și Cernăuți (1.121), făceau parte din județe cu farmacii multe: Târnava Mare (11,5), respectiv Cernăuți (11,1). Câteva orașe au făcut excepție, printre care și Galați (jud. Covurlui) unde atât indicele de salariu (2.601), cât și numărul farmaciilor era mare (12,7 pe județ).

Dintre cele patru provincii din Vechiul Regat, cele mai multe întreprinderi la 100.000 de locuitori n-au fost, în mod surprinzător, în Muntenia cu capitala București, ci în Moldova. Atât în Muntenia, cât și în Moldova numărul farmaciilor era în jurul valorii medii medii pe țară (8,4).

Tabelul 3

Răspândirea farmaciilor în județele din Ardeal în funcție de numărul întreprinderilor, al personalului angajat și al indicelui salariilor pe orașe în 1936

	Provincia și județul	La 100.000 de locuitori			Indicele salariilor **	
		Nr. farmacii (1936)	Nr. întrepr. (1930) *	Nr. angajați (1930) *	orașul	Salariul (1936)
	<i>I. Transilvania</i>	9,5	1.711	6.281		
1.	Trei Scaune	12,0	2.705	7.468	Brașov	2.423
2.	Brașov	18,2	2.577	15.007		
3.	Sibiu	9,9	2.293	9.928	Sibiu	1.643
4.	Făgăraș	9,0	1.986	3.939		
5.	Ciuc	9,7	1.846	4.666		
6.	Alba	8,9	1.787	5.196	Aiud	1.666
7.	Odorhei	7,3	1.785	3.598	Odorheiu	1.350
8.	Târnava Mare	11,5	1.784	7.388	Sighișoara	1.179
9.	Cluj	10,3	1.734	8.135	Cluj	1.907
10.	Năsăud	10,5	1.664	5.566		
11.	Hunedoara	8,6	1.563	9.227	Petroșani	1.807
12.	Mureș	9,8	1.546	5.015	Tg. Mureș	1.719

13.	Sălaj	9,3	1.350	3.274		
14.	Turda	7,1	1.296	4.294		
15.	Târnava Mică	6,3	1.295	3.171		
16.	Someș	6,0	1.174	2.843		
	<i>II. Banat</i>	<i>13,1</i>	<i>2.006</i>	<i>8.165</i>		
17.	Timiș Toront.	17,8	2.381	8.354	Timișoara	1.642
18.	Caraș	8,5	1.643	9.677		
19.	Severin	7,0	1.528	6.501	Lugoj	2.611
	<i>III. Crișana</i>					
	<i>Maramureș</i>	<i>11,3</i>	<i>1.633</i>	<i>5.981</i>		
20.	Arad	14,5	1.814	7.763	Arad	2.098
21.	Satu Mare	10,9	1.676	5.765	Satu Mare	1.992
22.	Maramureș	9,7	1.549	3.846		
23.	Bihor	9,4	1.486	5.302	Oradea	1.929
	Media	10,6	1.741	6.525		
	România	8,4	1.513	5.249		

* întreprinderi industriale, comerciale și diverse

** angajați calificați și necalificați, inclusiv din domeniul comercial și agricol

Numărul angajaților era cel mai ridicat în județele Ilfov și Prahova, unde numărul farmaciilor era peste media pe țară. Dacă în majoritatea județelor numărul angajaților era de 2-4 ori mai mare ca cel al întreprinderilor (aceasta însemnând că o întreprindere avea în medie 2-4 angajați, deci era foarte mică), în Prahova acest raport era de 6,8, iar în Ilfov de 6,4, datorită faptului că erau mai multe întreprinderi cu personal mai numeros, ridicând astfel numărul mediu al angajaților.

Provinciile cu cele mai multe întreprinderi la 100.000 de locuitori erau: Banat (2.006), Bucovina (1.881), Transilvania (1.711) și Crișana-Maramureș (1.633), unde și densitatea farmaciilor era cea mai mare. Numărul angajaților era cel mai ridicat în provincia Banat (8.165).

Județele cu cele mai multe întreprinderi la 100.000 de locuitori, în ordine, au fost: Trei Scaune (2.750), Brașov (2.577), Timiș Torontal (2.381), Sibiu (2.293), Câmpulung din Bucovina (2.214), Ilfov (2.189), Covurlui (2.116) etc, unde și numărul farmaciilor era peste media pe țară. Cele mai multe farmacii au fost în județele Brașov (18,2) și Timiș Torontal (17,8).

Dintre județe, cele mai puține întreprinderi au fost în: Olt (566), Cahul (802), Argeș (814), Vâlcea (843), Gorj (873), Orhei (929) etc, în care numărul farmaciilor era cu mult sub media pe țară.

Cei mai mulți angajați, raportați la 100.000 de locuitori, au fost în județele: Brașov (15.007), Ilfov (14.034), Prahova (10.442), Sibiu (9.928) etc, iar cei mai puțini în: Orhei (1.509), Cahul (1.864) (ambele în Basarabia), Olt (1.743), Gorj (2.002), Vaslui (2.197) etc, care s-au reflectat în numărul farmaciilor.

Tabelul 4

Numărul locuitorilor, întreprinderilor și al angajaților din întreprinderi în provinciile din România la recensământul din 1930

	Provincia	Nr. locuitorilor	Nr. întreprinderilor *	Nr. angajaților	Angajați din toTalul populației %
1.	Oltenia	1.513.175	14.696	40.298	2,7
2.	Muntenia **	4.029.008	59.147	273.265	6,8
3.	Dobrogea	815.475	12.602	31.860	3,9
4.	Moldova	2.433.596	37.730	115.889	4,8
5.	Basarabia	2.864.402	36.392	75.659	2,6
6.	Bucovina	853.009	16.049	48.746	5,7
7.	Transilvania	3.217.988	55.045	202.116	6,3
8.	Banat	939.958	18.854	76.744	8,2
9.	Crișana și Maramureș	1.390.417	22.712	83.162	6,0
	România	18.057.028	273.227	947.739	5,2

* întreprinderi industriale, comerciale și diverse

** cu București

Din cifrele prezentate în tabelul 4 reiese că, numărul angajaților din întreprinderi era foarte mic în toată țara, reprezentând între 2,7-8,2% din totalul populației. Cei mai puțini angajați au fost în Oltenia (2,7%) și Basarabia (2,6%), unde au fost și cele mai puține farmacii, iar cei mai mulți în Banat (8,2%), Muntenia (6,8%), Transilvania (6,3%) și Bucovina (5,7%), unde au fost și cele mai multe farmacii. Este de menționat faptul că, în Muntenia din totalul de 12 județe numai în trei (Ilfov, Brăila și Prahova) era densitatea farmaciilor ridicată, în celelalte era cu mult sub media pe țară.

Din datele prezentate mai sus se poate trage concluzia că, în provinciile și județele în care numărul întreprinderilor și angajaților la 100.000 de locuitori a fost ridicat, și densitatea farmaciilor a fost mai mare. Cele mai puține întreprinderi, angajați și farmacii au fost în Oltenia și Basarabia, iar cele mai multe în Banat, Crișana-Maramureș, Bucovina și Transilvania.

Dintre județe cele mai multe întreprinderi și, implicit, farmacii, au fost în Trei Scaune, Brașov, Timiș Torontal, Sibiu, Câmpulung (Bucovina), Ilfov și Covurlui, iar cele mai puține în Olt, Cahul, Argeș, Vâlcea, Gorj și Orhei.

Nivelul indicelui salariilor din orașe se pare că nu este un indicator credibil al densității farmaciilor, în multe cazuri, ca de exemplu în Oltenia, fiind invers proporțional cu aceasta.

The spreading of pharmacies in the counties from Romania according to the economic development in 1936

Abstract

In provinces and counties, the density of pharmacies was proportional, in general, to the number of enterprises and employees per 100,000 inhabitants. The least enterprises, employees and pharmacies were in Oltenia and Basarabia, and the most were in Banat, Crișana-Maramureș, Bucovina and Transilvania.

Among the counties, the most enterprises were in Trei Scaune, Brașov and Timiș Torontal. The most pharmacies per 100,000 inhabitants were in Brașov (18.2) and Timiș Torontal (17.8). The salary index was the highest in cities from Oltenia, where there were the least pharmacies.

DR. AUGUSTIN RAȚIU – O PERSONALITATE MARCANTĂ A TURZII PERSECUTATĂ DE REGIMUL COMUNIST DIN ROMÂNIA

„Suferința nu se poate cuantifica
- pentru ea nu există unitate de măsură, ci doar urme:
în suflele, pe trupuri și în morminte”

Marius Oprea

Keywords: *Augustin Rațiu, Rațiu family, Turda, communist regime, political persecution*
Cuvinte cheie: *Augustin Rațiu, familia Rațiu, Turda, regim comunist, persecuții politice*

Pentru municipiul Turda, statuia dr. Ioan Rațiu din piața primăriei poate fi considerată o siglă a localității, o siglă a întregii Transilvanii, un simbol al luptei românilor pentru drepturi naționale și pentru unire. Una dintre vechile familii românești renumite de la Turda, ce poartă numele de Rațiu, este de referință atât pentru istoria locală cât și pentru istoria modernă a României. Dacă dr. Ioan Rațiu, fost tribun în armata lui Avram Iancu declanșează lupta pentru drepturi naționale prin mijloace juridice, fiind inițiatorul Memorandumului din 1892, după moartea sa survenită în anul 1902, alți membrii ai acestei familii, vor fi pe mai departe purtători de steag românesc pentru înfăptuirea idealurilor de veacuri a românilor din Transilvania. Unul dintre aceștia a fost avocatul turdean dr. Augustin Rațiu.

Augustin Rațiu s-a născut în comuna Petreștii de Sus, județul Cluj, la 7 iulie 1884, din părinții Nicolae Portos Rațiu, preot în localitate (nepot de văr al memorandistului dr. Ioan Rațiu) și Ludovica Gaia, originară din comuna Sând (astăzi Săndulești), județul Cluj.¹ Rămas orfan de mic, singurul fiu al familiei Rațiu își îndreaptă pașii spre studiu. Studiază la Cluj, Bistrița și Blaj. După terminarea facultății de drept din Cluj și obținerea doctoratului, își depune „cenzura de avocat” la Târgu-Mureș, obținând diploma la 19 octombrie 1912 și își deschide birou de avocatură la Turda. Educat în spiritul familiei Rațiu, Augustin a fost un continuator al idealului național promovat prin întreaga sa activitate desfășurată pe tot parcursul vieții. A fost căsătorit de două ori. La 6 mai 1913 s-a căsătorit la Sibiu cu fiica avocatului Ioan Turcu din Făgăraș, pe nume Eugenia, cu care a avut patru copii: Iancu, Radu, Mircea și Eugenia.² După moartea soției, survenită în anul 1924, Augustin Rațiu se recăsătorește pe data de 11 iulie 1926. Cea de a doua soție, Felicia, fiind fiica avocatului dr. Emilian Criclevici din Câmpulung Moldovenesc. În urma căsătoriei s-au născut doi copii: Maria Felicia și Emil Ioan Constantin (decedat în același an).³

¹ Pentru scurta biografie și activitate a avocatului dr. Augustin Rațiu au fost consultate următoarele lucrări: Valentin Vișinescu, *Dr. Augustin Rațiu (1884-1970)*, Cluj Napoca 2004; Daniela Comșa, Mariana Magdalena Jude, *Nicolae P. Rațiu și Augustin Rațiu promotori ai idealului național*, în AMN, 34, II, 1997-1998, p.325-340; Mezei E. Ioan Câmpeanu, *Monografia familiei Rațiu de Nagzlak-Noșlac și a familiilor înrudite cu ea*, manuscris în copie, 313 p., Muzeul de Istorie Turda; Mircea Rațiu, *Amintiri grăite despre familia Rațiu povestite de Mircea Rațiu*, manuscris în copie, 376 p., Muzeul de Istorie Turda.

² Toți copiii au avut educație aleasă. Iancu, fostul deputat P.N.Ț.C.D. Ion Rațiu, avocat, a decedat în anul 2000, Radu, inginer, decedat, Mircea, inginer și cadru universitar și Eugenia absolventă a liceului de fete din Turda decedată în anul 1935 la vârsta de 21 de ani. Din cea de a doua căsătorie Augustin i-a avut pe Maria Felicia, absolventă a Facultății de chimie, și pe Emil Ioan Constantin, decedat în anul 1929.

³ Mezei E. Ioan Câmpeanu, *op. cit.*, p. 200.

Dr. Augustin Rațiu a desfășurat, pe lângă activitatea profesională, o bogată activitate culturală și politică. A fost participant activ în primul război mondial, începând cu anul 1915. Până la data mobilizării, dr. Augustin Rațiu a ținut o serie de conferințe cu conținut naționalist și a organizat simpozioane culturale românești în cadrul manifestărilor ASTRA și a „Societății Române de Lectură”.⁴ După terminarea primului război mondial, militează pentru drepturile românilor din Transilvania fiind numit în toamna anului 1918 comisar al orașului Turda, apoi al plaselor Trascău și Iara cu misiunea de a organiza Consilii și Gărzi naționale.⁵ Impulsionat de puternice sentimente naționale, în toamna anului 1918, alături de dr. Valer Moldovan și de dr. Iuliu Popescu, merge prin localitățile din comitatul Turda-Arieș pentru a organiza consiliile și gărzile naționale românești.⁶

Pe data de 8 noiembrie 1918 este prezent în Cristiș și Poiana chiar în ziua când jandarmii unguri l-au ucis pe preotul ortodox Ioan Opreș.⁷ Ca membru al Senatului Național Român din Turda este coautor al manifestului: „Preoți, Cărturari, Țărani și Muncitori români!”, prin care se cere populației românești să se organizeze în consilii și gărzi naționale dar să nu recurgă la violențe și să „împiedice orice jaf, furturi și omoruri”.⁸ Este nominalizat printre cei cinci reprezentanți oficiali ai cercului electoral Turda la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia.⁹

Membru marcant al Partidului Național Țărănesc, pe linie administrativă a ocupat funcția de prim jurist consult al Prefecturii Turda-Arieș în anul 1923. În anul 1932 ocupă funcția de primar al orașului Turda.¹⁰ Pe toată durata carierei sale a desfășurat o bogată activitate susținând viața culturală a orașului. A pus bazele unor importante societăți culturale locale și a desfășurat o intensă activitate publicistică în diverse publicații clujene și locale. În calitate de președinte al Reuniunii Meseriașilor Români din Turda, reorganizează această organizație începând cu anul 1906, contribuind la ridicarea păturii mijlocii formate din mici meseriași și comercianți români. Meritele deosebite i-au fost recunoscute prin conferirea decorației Coroana României în grad de cavalier de către regele Ferdinand, pe data de 30 decembrie 1922 (fig. 1) și de Medalia „Meritul Comercial și Industrial” Clasa I-a conferită de regele Carol II pe data de 9 noiembrie 1937 (fig. 2).¹¹ Dr. Augustin Rațiu a încetat din viață în Turda la venerabila vârstă de 86 de ani pe data de 2 iulie 1970. La 40 de ani de la moartea acestei personalități marcante a Turzii interbelice se cuvine să înlăturăm conul de penumbră în care a fost stigmatizată imaginea sa de către regimul comunist.

Regimul comunist din România instaurat prin guvernul Petru Groza la 6 martie 1945 a fost un regim de tip criminal, bazat pe minciună, care a terorizat populația României timp de mai bine de patru decenii. Recunoașterea la 4 februarie 1946 de către S.U.A și Marea Britanie a noului regim instaurat în România, a reprezentat o grea lovitură dată partidelor politice istorice românești dând mână liberă comuniștilor la organizarea alegerilor din 19 noiembrie 1946 și la scoaterea acestora de pe scena politică românească.¹² Venit la putere în urma falsificării grosolane a acestor alegeri, guvernul, reprezentat în majoritate de membrii Partidului Comunist, a avut ca prim scop eliminarea fizică a tuturor personalităților politice marcante ale României interbe-

⁴ Valentin Vișinescu. *op. cit.*, p. 5.

⁵ N. Josan, *Consilii și Gărzi Naționale românești din Munții Apuseni. Documente inedite*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 540.

⁶ Ioan Bembea, *Preotul Ioan Opreș-martir al neamului*, Ed. Cartea Casei de Știință, Cluj-Napoca, p. 99-101. Îi mulțumim pe această cale d-lui profesor Ioan Bembea pentru realizarea corecturii acestui material.

⁷ Ioan Bembea, *op. cit.*, p. 102.

⁸ *Ibidem*, p. 103.

⁹ N. Josan, *op. cit.*, p. 540.

¹⁰ D. Comșa, M. M. Jude, *op. cit.*, p. 330.

¹¹ Diplomele în original se află la Muzeul de Istorie Turda, Fondul dr. Augustin Rațiu.

¹² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, București, 2002, p. 384.

lice, prin înscenarea unor procese și înțemnițarea liderilor politici ai vremii. Astfel, au avut de suferit toate păturile societății românești în frunte cu intelectualitatea, preoțimea, ofițeri ai armatei române și pătura înstărită a țărânimii, unii dintre ei opunându-se cu vehemență abuzurilor noului regim de multe ori cu arma în mână. Aceste crime odioase au început să fie demascate de curând de către Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului, acțiuni continuate mai apoi de o parte a colectivului instituției amintite prin nou înființatul Centru de Investigare a Crimelor Comunismului din România, care are ca scop descoperirea victimelor asasinate fără proces de către securitate și schimbarea legislației privind prescrierea miilor de crime comise de regimul comunist.¹³ Ce a urmat confirmă adevărul celebrelor cuvinte venite din antichitate: „*vae victis*”.¹⁴

Pe fondul unor adânci nemulțumiri ale populației datorate numeroaselor victime ale celui de al doilea război mondial, apoi foametei provocate de seceta anilor 1946-1947, dar și de marile despăgubiri de război pe care românii trebuiau să le plătească prin cote apăsătoare fixate pe toate produsele agricole, Uniunii Sovietice, comuniștii au arătat cu degetul spre partidele politice, care în calitatea lor de factor de decizie, hotărâseră intrarea României în război, purtau deci întreaga vină pentru toate suferințele populației. Abdicarea forțată a regelui, abolirea monarhiei și proclamarea Republicii Populare Române a reprezentat instaurarea unei dictaturi fără precedent în istoria noastră, punând bazele unui stat totalitar. Valurile de teroare pe care regimul comunist le-a declanșat, sau soldat cu zeci de mii de victime și au lăsat urme adânci în conștiința socială românească și o pată neagră în istoria României.

Țintele terorii primilor ani de comunism în România au fost în mod prioritar așa cum am amintit, elitele. Fie că erau politicieni, preoți, ofițeri (cu precădere cei ce au luptat pe frontul din est), învățători, scriitori, artiști, avocați, medici, studenți sau țărani, după instituirea terorii și reprimarea oricăror tentative de revoltă, s-a încercat eliminarea modelelor, reperelor morale și intelectuale ale „vechii societăți.” Această stare de spirit, de frică și teroare a fost impusă în toate localitățile de pe tot cuprinsul țării. Cei ce au reușit să scape de anii grei de temniță, de torturi și de deportări, au fost deposezați de bunurile deținute, au fost marginalizați și umiliți de noua orânduire socială. Un astfel de caz este și cel al avocatului dr. Augustin Rațiu (1884-1970), personalitate marcantă a orașului Turda din perioada interbelică, om de o ținută morală și intelectuală de excepție.

Regimul comunist instaurat în România avea să-i aducă lui Augustin Rațiu mari suferințe atât în plan afectiv cât și sub aspect material. Deși a fost avertizat de către fiul său lancu stabilit la Londra prin numeroase scrisori, în care spunea că România trebuie să se pregătească la o dominație sovietică de lungă durată, Augustin a refuzat să părăsească țara, spunând că „*el a trăit și va muri la Turda*”.¹⁵ Mai mult, acesta a refuzat și propunerile făcute de către fiii săi privind mutarea sa în alt oraș, vânzarea imobilelor și a bunurilor deținute, susținând că este prematur să facă acest lucru.¹⁶ Deposedat de biroul de avocatură, el a locuit în ultimii ani din viață într-o încăpere aflată la parterul fostei sale locuințe, etajul fiind rechiziționat de trupele sovietice care își instalaseră acolo birourile administrative.¹⁷ În acești ani de nesiguranță a încercat să-și redeschidă biroul de avocatură, dar dată fiind situația politică existentă și lipsa mijloacelor necesare deschiderii acestuia, nu a reușit. Rămas fără venituri, fiindu-i refuzată și pensia de limită de

¹³ Centrul de Investigarea Crimelor Comunismului din România este coordonat de către istoricul dr. Marius Oprea. Din colectivul acestuia fac parte arheologii dr. Gheorghe Petrov, Paul Scrobotă, Horațiu Groza și Alexandru Matei, ultimul fiind referent științific.

¹⁴ Vai de cei învinși.

¹⁵ Mircea Rațiu, *op. cit.*, p. 111, manuscris. Acesta a fost editat după înregistrări audio efectuate începând cu data de 28 martie 2000. Având în vedere vârsta înaintată a autorului la care s-au făcut înregistrările unele date trebuie privite cu circumspecție.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

vârstă a fost nevoit să întrerupă subvențiile necesare întreținerii fiului său Mircea la Politehnica din Timișoara.¹⁸

Anul 1945, pentru familia Rațiu, la fel ca pentru mulți dintre români s-a dovedit a fi deosebit de greu. Unul dintre fii săi, Radu, își revenea greu din convalescență, ca urmare a unei răni la cap dobândită la sfârșitul războiului, unde fusese înrolat ca medic. Odată cu desființarea postului de jurist consult de la Turda, activitățile lui Augustin s-au axat cu precădere pe biroul de avocatură. Criza de după război s-a simțit și în acest sector, lucrările biroului rezumându-se în general la traduceri și la testamente. Pentru a asigura mijloacele necesare traiului familiei, Augustin a vândut mici parcele de pământ din avutul său și o parte din bijuteriile familiei care i-au mai rămas neconfiscate de „glorioasa” Armată Roșie.¹⁹

Dificultăților financiare care s-au agravat pe parcursul anului 1946, le-a urmat persecuțiile din partea autorităților comuniste locale care preluaseră conducerea urbei și căutau cu orice preț să îl jignească atât în demersurile oficiale făcute către autorități dar și în locurile publice.²⁰

Unul dintre obscurele personaje parvenite născute la Turda care l-a persecutat pe dr. Augustin Rațiu în primii ani după instaurarea comunismului a fost croitorul Albion Augustin. Născut la 22 mai 1910, ca fiu al soților Ion și Maria Albion, acesta a lucrat în meseria de ceaprazar și croitor, având un mic atelier. A confecționat toate uniforme membrilor Mișcării Legionare locale în perioada „Statului național-legionar”, septembrie 1940 – ianuarie 1941. După instaurarea regimului comunist a urcat rapid în ierarhie, devenind șeful Sigurantei din Turda, post deținut până în anul 1947. În toamna anului 1948 este numit director al Direcției VI având grad de locotenent-colonel. Avansat colonel și transferat la M.A.I. București, ajunge ulterior comandant al trupelor care asigurau paza deținuților de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, încă de la înființarea acestuia, în 1949 la Departamentul Deținuților Politici, devenind unul dintre cei mai cruzi zberi și prigonitori ai deținuților.

Deși a fost ajutat cu un credit pentru atelierul său de croitorie de către Augustin Rațiu în perioada în care acesta a deținut funcția de Președinte al Reuniunii Meseriașilor Români din Turda, el i-a răspuns binelui făcut de către acesta prin persecuții și umiliri, pricinuindu-i numeroase necazuri.²¹

Se cuvine să amintim că Albion a fost inițiatorul metodei „stâlpul infamiei”: deținutul supus acestui supliciu trebuia palmuit, scuipat și batjocorit de către tovarășii lui de suferință, după modelul gardienilor și brigadierilor. Albion a omorât în bătaie cu lopata mai mulți deținuți. Avea un tic verbal de genul: „*cu gamela să săpați canalul, bandiților!*”. Ca recompensă serviciilor aduse, în 1954 a fost numit director general al Direcției Penitenciarelor. În urma unei scrisori trimise conducerii Securității de către deținuți, a fost arestat, anchetat, judecat și condamnat de Tribunalul Militar București la 25 de ani de muncă silnică. După unele informații, debarcarea a avut un caracter inedit: Alexandru Drăghici, Ministrul de Interne, l-a chemat la ordin și i-a dat o scrisoare sigilată, pe care trebuia s-o ducă personal la Penitenciarul Jilava, unde trebuia deschisă de către maiorul Ion Ciachi numai în prezența întregului personal al Securității. Surpriza a fost că ordinul cerea încarcerarea lui Albion. A fost încarcerat și mutat la Penitenciarul Ocele Mari spre a fi ferit de răzbunarea fostelor victime. A executat patru ani de detenție fiind apoi amnistiat. Auzindu-se în orașul natal de crimele sale, n-a mai putut să revină, deoarece concetățenii l-au amenințat cu represalii gen „țintuirea cu cuțitele pe un zid”. Mai târziu, pe la mijlocul anilor 1960, a fost identificat ca lucrător croitor într-o cooperativă meșteșugărească din București. Atelierul lucra pentru clienți din rândurile nomenclaturii de partid din eşaloanele doi și trei.

¹⁸ *Ibidem*, p. 117.

¹⁹ *Ibidem*, p. 256.

²⁰ *Ibidem*, p. 258.

²¹ *Ibidem*, p. 259.

Ulterior, se pare că a devenit inspector-șef de croitori în cadrul Centrocoop-ului. Era scund, solid și taciturn, păstrând secret trecutul lui de criminal în uniforma statului.²²

Greutățile familiei Rațiu nu s-au oprit însă aici. Cea mai mare parte a averii deținute de Augustin a fost rechiziționată (proprietățile imobiliare), biroul de avocatură a fost mutat la subsol, în pivnița imobilului, iar dreptul la pensia de limită de vârstă îi este refuzat fiind considerat dușman al poporului. În toți acești ani a fost permanent supravegheat de securitate. Cel însărcinat cu supravegherea și întocmirea rapoartelor privind activitatea lui Augustin Rațiu până în momentul arestării sale fiind subofițerul Cazacu Dumitru.²³

Cazacu Dumitru fusese în anul 1948 agent la Chestura Județeană Turda, având atribuții pe linie de siguranță. Între anii 1948-1950 îl găsim în Serviciul Județean al Securității Poporului având grad de plutonier major. El este cel ce l-a anchetat pe dr. Augustin Rațiu. În anul 1950 îl urmărea informativ pe acesta pe motiv că „*este un înfocat reacționar*” și „*este un dușman al clasei muncitoare și a politicii actuale.*” Ca urmare a rapoartelor lui Cazacu, la 12 iunie 1950, avocatul Dr. Augustin Rațiu a fost arestat și trimis pentru 12 luni într-o colonie de muncă, fără a fi judecat, în baza Decretului 6/14 ianuarie 1950.²⁴ Din motive de sănătate aceasta execută 8 luni de detenție. Locația coloniei de muncă era lângă București, scopul acesteia era trierea deținuților apti de muncă pentru loturile ce urmau să fie trimise ulterior la Canal.

Ultimele două decenii și jumătate din viață i-au fost marcate de mari neajunsuri, umiliri și persecuții din partea regimului comunist. La toate acestea s-a adăugat și faptul că unul dintre fiii săi, cunoscutul parlamentar P.N.Ț.C.D. din anii 90, Ion Rațiu, prin activitatea democratică și anticomunistă desfășurată ca atașat de legăție la Ambasada României din Londra de după 1945 și prin scrierile sale, a incomodat regimul totalitar din România comunistă. Activitatea politică „manistă” și funcțiile deținute în structurile democratice ale României interbelice au influențat negativ perioada ultimilor ani din viață ai dr. Augustin Rațiu. După cum spune profesorul turdean Valentin Vișinescu în micromonografia sa dedicată acestei personalități: „*Augustin Rațiu a înfruntat cu cerbicie măsurile prohibite ale comunismului față de libertatea de expresie și de opinie și a făcut datoria față de Familia Rațiu și de țară ca un bun român.*”²⁵

Deși s-au scris articole despre el și are dedicată și o minimonografie în care este prezentată viața și întreaga sa activitate, despre perioada ultimilor ani din viața lui Augustin Rațiu se știe destul de puține lucruri. Acestea au fost ascunse și trecute sub tăcere în anii ce au urmat instaurării comunismului în România. Este inadmisibil tratamentul l-a care au fost supuși toți cei ce și-au adus aportul la făurirea României Mari printre care se numără și dr. Augustin Rațiu. Toate crimele și persecuțiile comise în numele regimului comunist trebuie demascate de către cercetătorii și istoricii ce se ocupă de această problematică. Este imperios necesară schimbarea actualei legislații care prescrie crimele săvârșite de regimul comunist, astfel încât cei ce le-au comis să fie judecați și pedepsiți. La realizarea acestui studiu au fost consultate pe lângă unele mărturii ale celor ce l-au cunoscut, 76 de documente aflate în arhiva Muzeului de Istorie Turda, în Fondul dr. Augustin Rațiu, documente ce au fost emise între anii 1947-1964.

Unul dintre documentele păstrate de familia Rațiu și donat de membrii acesteia Muzeului de Istorie Turda ne prezintă situația reală cu care se confruntă dr. Augustin Rațiu în primii ani de după instaurarea comuniștilor la putere. Asistăm practic la neputința unui om devotat țării, de a trăi decent ultimii ani din viață în așa zisele structuri democratice instaurate după

²² Informații obținute prin amabilitatea domnului dr. Gheorghe Petrov, arheolog la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, căruia îi mulțumim pe această cale.

²³ Liviu Pleșa, *Organizația de rezistență condusă de maiorul Nicolae Dabija (1948-1949)*, Ed. C.N.S.A.S., București, 2009, p. 600.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Valentin Vișinescu, *op. cit.*, p. 24.

anul 1945 în România. Scrisoarea lui dr. Augustin Rațiu adresată Președintelui Sfatului Popular al orașului Turda și redactată în primul deceniu de la instaurarea comunismului în România ne arată clar care era situația reală cu care se confruntau în general oponenții regimului²⁶:

Tovarășe Președinte,

Subsemnatul dr. Augustin Rațiu domiciliat în Turda Piața Stalin nr.1, am fost organizatorul și decanul peste 16 ani al Baroului Turda, propovăduind întotdeauna armonia între colegi, fără deosebire de limba și originea lor și o armonioasă colaborare cu magistrații.

Împlinind în toamna anului 1947 vârsta de 64 de ani și fiind suferind am cerut pensionarea mea. Casa locală de Asigurări a avocaților, Colegiul Avocaților din Turda cu adresa nr. 56/1947 din 2 noiembrie 1947 a luat act de cererea mea iar Casa Centrală de Asigurări a Avocaților mi-a eliberat în baza Decisiei nr.253/1948 un carnet cu bonuri pentru pensie cu nr.1409.

În baza acestui carnet am ridicat regulat pensia mea de 4000 de lei de la Colegiu. La începutul lunii iunie 1950, am fost escortat la Miliția din Turda, unde mi s-a comunicat că moșia mea de 200 de jughere din hotarul Turda, împreună cu toate supra edificatele mi sau naționalizate și mie mi s-a dat domiciliu forțat la Turda. Eu am protestat în contra acestei proceduri și am arătat că moșia de circa 200 de jughere a fost a repausatului meu unchi dr. Ioan Rațiu. Protestul meu nu s-a luat în considerare și la 24 iunie 1950 am fost ridicat și dus în lagărul din București-Ghencea.

Aici am redactat un memoriu către Min. Interne și am alăturat o copie de carte funduară cu nr. 3917 din Turda prin care am dovedit că eu numai această avere o am și moșia de 200 de jughere este a erezilor minori a lui dr. Ioan Rațiu fost avocat la Turda.

Făcându-se cercetări s-a constatat realitatea și greșala și după câteva luni am fost trimis acasă, înainte de a mi se împlini pedeapsa de un an la care am fost condamnat pe cale administrativă.

Reîntors acasă am constat că familia mea a fost evacuată din locuința de la etaj și mutată în subsolul casei la parter. Am constatat că mi s-a luat atât pensia care am avut-o ca avocat județean cât și pensia de la Colegiul avocaților. Motivele acestei măsuri nu mi s-au comunicat.

II. Viile înscrise în cartea funduară alăturată intrând în perimetrul Gospodăriei de Stat Bădeni-Turda mi sau comasate și au fost preluate conform dovadei alăturate.

III. Butoaiele și căzile de stors vinul mi s-au sechestrat și au fost predate cu ordinul nr.10595/1953, o parte la Gospodăria Steagul Păcii din comuna Mihai Viteazul, (cealaltă) parte la Gospodăria Colectivă „Scânteia” din Luna.

IV. Având în vedere că sunt invalid de război din 1917, în urma unei resecții de ulcer duodenal, fără drept de pensie. Având în vedere că după aceea am mai trecut peste alte două intervenții chirurgicale și având în vedere că acum sunt de 70 de ani și sufer de o hernie recidivă și de miocardită cronică, din care cauză nu mai sunt în stare să mă deplasez la fânașul meu de 27 jugh.901 st.p., l-am donat statului.

Secția agricolă a Raionului Turda cu adresa alăturată nr.5097 m-a avizat că statul a primit donația mea și a dispus preluarea terenului donat. Azi conform Certificatului Sfatului Popular al orașului Turda nr.6448 din 22 iulie 1954, nu mai am nici o avere imobilă. Binevoii a dispune controlarea actelor depuse în copie, apoi a dispune:

I.După ce nu mai am din ce trăi, să fiu reprimat în colegiul avocaților.

II.Sau să mi se deie pensia care mi se cuvine după o practică de 52 ani.²⁷

În speranța că nu veți refuza justa cerere semnez.

Turda la 28 iulie 1954

Luptăm pentru Pace!

Dr. Augustin Rațiu

Imediat după eliberarea din colonia de muncă de la București și reîntoarcerea sa la Turda, Augustin Rațiu mai primește o lovitură din partea oficialităților comuniste prin persoana unui anumit tovarăș Ioan Luca, care în timpul detenției lui Augustin i-a evacuat în mod abuziv

²⁶ Documente din arhiva familiei Rațiu. *Fond Dr. Augustin Rațiu, 1954.*

²⁷ Probabil s-a comis o greșală de editare. Este vorba de 42 de ani de activitate.

familia la subsolul locuinței, ce consta dintr-o singură încăpere. Tot atunci a fost evacuat și biroul de avocatură, cele 10000 de dosare fiind îngrămădite în lăzi și depozitate impropriu în pivniță și în curte în niște șoproane din scândură:

„Zilnic îmi vin foștii mei clienți și își cer actele, dar neavând loc în subsolul în care locuim, fierbem și mâncăm și în care sunt silit să-mi exercit și meseria de copiat acte. Am cerut de la alimentara să-mi restituie locuința și fostul meu birou. Alimentara a refuzat.”²⁸

Iată cum descrie Mircea Rațiu, fiul cel mic, din prima căsătorie a lui Augustin Rațiu acele evenimente într-un manuscris redactat la începutul anului 2000 : *„știrea obținută de la Turda, scrisă de părinții mei în care m-au anunțat că au fost evacuați chiar și din cele două camere de la parterul casei lor și au fost nevoiți să se instaleze într-o cameră din casa pe care o cedase tatăl meu fratelui meu. Și acea casă fusese naționalizată însă pe motivul că fratele meu era medic și soția lui farmacistă ei nu au fost evacuați. Ca atare, mai mult sau mai puțin erau obligați moral cel puțin să-i preia pe tatăl meu și mama Felicia. I-au instalat într-o cameră în dormitor și în subsolul clădirii, în pivnița acestei clădiri tatăl meu și-a strâns biroul lui și majoritatea arhivei sale care mai scăpase după ororile invaziei și luptelor din țara nimănui din Turda, în toamna anului 1944. Le-a depozitat în fundul curții, în fostele magazii ale prăvăliei... Tatăl meu era profund demoralizat de această evacuare forțată din casa lui proprie. Am fost personal și l-am vizitat în pivnița unde își pusese sufrageria. În dormitor nu erau decât cele două paturi ale lor, neîncăpând nimic altceva pentru că locuința era de dimensiuni reduse. Vă închipuiți că în acest apartament cu două camere locuiau de astă dată părinții mei, două persoane, părinții soției fratelui meu, fratele meu cu soția și cu o fetiță, Eugenia Rațiu. Era o situație înfricoșătoare din punct de vedere a aglomerării cu totul și cu totul insuficient chiar și pentru punerea paturilor, nu mai vorbesc pentru desfășurarea unei vieți mai ordonate.”²⁹*

Începutul anilor '50 aduce prigoniri în masă pentru intelectualitatea românească fidelă vechiului regim. Radu Rațiu îl înștiințează pe fratele său Mircea ce locuia în Timișoara printr-o scrisoare, de întocmirea unor liste la Turda cu foști burghezi demnitari, cu elita intelectuală a orașului, cu proprietari și moșieri și cu foști membri ai partidelor politice, care urmează a fi ridicați de către securitate. În acest context politic împreună cu alți cetățeni din Turda și din împrejurimi, foști veterani de război, foști militari, jandarmi foști primari de la sat și țărani mai înstăriți, este ridicat și dr. Augustin Rațiu pe data de 24 iunie 1950, neținându-se seamă de vârsta înaintată și de bolile de care suferea acesta.³⁰

Familia nu a știut nimic despre locația unde a fost dus Augustin Rațiu. Prin relațiile avute de colonelul Craioveanu, fost comandant al jandarmeriei județului Turda și a ficei sale Coca, prieteni de familie cu Augustin Rațiu, familia acestuia a reușit să afle locul unde a fost deportat. Era vorba despre o colonie de muncă situată pe șoseaua Giurgiului în apropiere de București. Prin intermediul aceleiași Coca Craioveanu, Mircea Rațiu a putut afla mai multe detalii și chiar să-i facă o vizită tatălui său, pe baza unei cereri speciale care i-a fost aprobată.³¹ Locul unde era amplasată și cum era organizată această colonie este descris în detaliu de Mircea Rațiu.³²

Vizita făcută tatălui său a fost extrem de scurtă, pentru aceasta fiind alocat un anumit interval de timp stabilit de către conducerea coloniei. Augustin Rațiu era slăbit dar pregătit sufletește să înfrunte teroarea din lagăr care se manifesta din plin. Vizitele membrilor familiei erau permise doar la o anumită perioadă, numai pe baza unor cereri speciale formulate din timp.

²⁸ Fond Dr. Augustin Rațiu, 1957.

²⁹ Mircea Rațiu, *op. cit.*, p. 277.

³⁰ În memoriile sale Mircea Rațiu menționează că anul arestării este 1953 (inexact). Data arestării specificată de Augustin Rațiu este 24 iunie 1950. În documentele CNSAS data arestării figurează pe 12 iunie 1950.

³¹ Mircea Rațiu, *op. cit.*, p. 281.

³² *Ibidem*, p. 281-284.

Un real sprijin pentru familia Rațiu în această perioadă dificilă l-a constituit familia blănarului Pop ce era stabilită în București. Pop a fost ajutat cu ani în urmă cu un credit necesar achiziționării unor mașini și unelte din Germania pentru atelierul de blănărie cel deținea în București. Fiindu-i îndatorat, acest Pop, care era și văr primar cu primul soț al Feliciei Rațiu i-a oferit cazare și ajutor lui Augustin Rațiu după ce a fost eliberat din detenție.³³

Mircea Rațiu își aduce aminte episodul legat de eliberarea și suferințele îndurate de tatăl său în lagărul de la București:

*„Tatăl meu era în acest lagăr de triere pentru canal. Toți cei care erau apti de muncă și considerați utili lagărului erau transportați imediat, el fiind un lagăr de triere. Cei mai slabi, mai bolnăvicioși sau mai în vârstă erau menținuți în lagăr ca pe măsură ce se organizează lagărul de muncă să fie transportați. O omenie...era să nu-i ducă pe cei slabi, infirmi și mai mult decât atât, cei care erau bolnavi erau evacuați din lagăr pentru a nu fi raportați ca decedați sau bolnavi. Lagărul nu avea o infirmerie și atunci ca să scape de ei îi depozitau în Piața Unirii. Și așa sa întâmplat cu tatăl meu, după cele spuse de blănarul Pop, care aflase de la însoțitorul tatălui meu, care era un țaran...din vecinătatea Turzii, veteran de război fără un picior. Era un mare mutilat al războiului al doilea mondial pe frontul rusesc. El a fost evacuat împreună cu tatăl meu, aduși cu un camion de la acest lagăr de triere și depozitați, vărsați în Piața Unirii. Aici l-a găsit blănarul Pop și i-a dus împreună... la el acasă. Din spusele invalidului... rezultă că tatăl meu ar fi fost într-o dimineață bruscat și scuipat în față, pălmuit pentru că în baraca în care locuia el, fiind mai bătrân, fusese pus ca un fel de supraveghetor pentru un anumit rând de priciuri. L-a scuipat un... subofițer care era de gardă și l-a pălmuit. L-a scuipat, l-a făcut mincinos, l-a jignit profund și în această situație a lui... a avut un atac de apoplexie și a căzut grămadă acolo, în fața tuturor. A fost depus undeva și a doua zi în proaspătul lot de evacuare, de inapți pentru muncă a fost trecut și el și dus în Piața Unirii. Acest invalid cunoscând vizitele blănarului Pop l-a anunțat prin niște oameni care se aflau în piață. Blănarul a venit, i-a ajutat și i-a dus la el în casă. Deci tatăl meu, mi-a spus blănarul Pop, era cu memoria paralizată de abia se mișca. De vorbit nu putea și era complet absent. Noroc că acest țaran veteran era cu el și l-a ajutat pe tatăl meu.”*³⁴

A urmat o lungă perioadă de convalescență până când a reușit să-și refacă oarecum sănătatea șubrezită după detenția din lagăr și după lovitura primită la întoarcere când și-a găsit familia evacuată din propria locuință. După decesul lui Liviu Cigăreanu, (cel ce l-a sprijinit financiar în anii de studio pe Mircea Rațiu) în închisoarea de la Văcărești, Mircea Rațiu a moștenit câteva piese de mobilier de epocă pe care le-a vândut dat fiind situația precară în care se aflau părinții săi.³⁵ Ajutorul a fost folosit pentru tratamentul medical aplicat lui Augustin Rațiu, pentru plata infirmierului ce se ocupa de el și pentru terapia și gimnastica medicală necesară reabilitării acestuia.³⁶

Din anul 1951 până în anul 1953 nu deținem documente care să ne ateste activitatea lui Augustin Rațiu. Începând cu anul 1953 lupta pentru drepturi a lui Rațiu rezultă din numeroase documente oficiale care ni s-au păstrat.

Anul 1953 a găsit familia Rațiu în pragul sărăciei, sprijin fiind fiul său Radu Rațiu, ce era medic în Turda, dar care avea spre îngrijire pe cei doi copii ai săi precum și pe socrii săi. Situația materială a familiei Rațiu a devenit atât de gravă încât s-a ajuns la vânzarea bijuteriilor și a bunurilor de familie ce le mai aveau.³⁷

³³ *Ibidem*, p. 282.

³⁴ *Ibidem*, p. 283.

³⁵ Liviu Cigăreanu era văr primar cu Augustin Rațiu. Stabilit la Timișoara, a fost un real sprijin pentru Mircea Rațiu, oferindu-i locuință și întreținându-l financiar în anii studenției. În anul 1951 a fost ridicat de către securitate și închis la închisoarea de la Văcărești, unde a murit 6 luni mai târziu.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

Nevoit să-și câștige existența, Augustin Rațiu a solicitat în repetate rânduri să i se elibereze o autorizație necesară deschiderii unui birou de copiat acte. Astfel prin cererile nr. 3545/16 martie 1953 și nr. 19.713/19 martie 1953 înaintate Secțiunei Financiare a Sfatului Popular al Regiunii Cluj Serviciul I.V.P. se solicită eliberarea unei astfel de autorizații.³⁸ Anul 1953 a reprezentat începutul unui “război” între Augustin Rațiu și oficialitățile statului comunist ce a durat aproape 10 ani.

La data de 8 aprilie 1953, Secțiunea Financiară Turda aprobă prin dovada nr.6930/1953, deschiderea unui birou de copiat acte pentru contribuabilul Augustin Rațiu, dar din lipsă de imprimante, specifică documentul, autorizația îi va fi eliberată ulterior.³⁹ Întrucât deschiderea unui astfel de birou presupune existența și utilizarea unei mașini de scris necesară editării diferitelor acte, era prioritar necesară și obținerea unei autorizații de cumpărare și folosire a acesteia. Astfel, pe 8 aprilie Augustin Rațiu solicită în scris acest lucru instituției menționate mai sus, specificând că este invalid de război și fost avocat județean fără pensie. Taxa de timbru în valoare de 50 lei necesară eliberării autorizației a fost achitată cu chitanța nr.1888438/8 aprilie 1953 iar impozitul agricol este achitat de asemenea, via, casele și intravilanele fiindu-i naționalizate.⁴⁰

Pe data de 20 mai/1953 îi este emisă autorizația de funcționare nr. 638 eliberată în baza decretului nr.179 publicată în M.O. nr. 59 din 18 iulie/1950 cu seria A.I. nr. 141185.⁴¹

La câteva zile după ce a obținut autorizația de deschidere a biroului, dezamăgit și hărțuit de birocrăția sistemului, Augustin Rațiu este nevoit să renunțe prin cererea formulată Secției Financiare cu nr 8864/30 mai 1953, la deschiderea acestuia deoarece nu a obținut de la Miliție aprobarea pentru cumpărarea unei mașini de scris.(fig. 3):

„Având în vedere, că nu mi-a dat autorizația de a-mi cumpăra o mașină de scris, sunt silit a renunța de a-mi deschide acest birou. Alăturat vă restitui brevetul nr. 638 și vă rog să binevoiți a șterge din sarcina mea impozitui care s-a stabilit după această autorizație.”⁴²

Augustin nu abandonează însă lupta găsind o portiță de a dobândi o autorizație pentru folosirea unei mașini de dactilografiat prin achiziționarea mașinii de scris a vărului său dr. Vasile Meșter, fost notar public. Astfel, prin cererea făcută pe data de 15 iunie 1953, către comandantul Miliției din Turda, Meșter solicită transcrierea autorizației de folosire a mașinii sale de scris, marca Urania Siemens Muller a.g. Dresden nr. 400.985 pe numele vărului său, dr. Augustin Rațiu.⁴³ La data de 21 august Miliția din Turda a aprobat cererea și a emis autorizația nr. 75838 pentru folosirea acestei mașini de scris.⁴⁴

Anii ce au urmat au fost deosebit de grei pentru populația României. Regimul comunist își consolidează cu sprijinul armatei sovietice puterea politică. Masele populare, în special categoriile sociale care nu agreau “linia partidului”, erau în continuare persecutate.

Datorită condițiilor mizere în care trăia, Augustin Rațiu face un ultim efort de a-și asigura cele necesare traiului în acești ultimi ani de viață. În încercarea de a-și mări atribuțiile biroului său și implicit a mijloacelor de subzistență, el riscă tot ce a obținut până atunci. Astfel, Rațiu solicită prin cererea nr. 12538/2 noiembrie 1956 Sfatului Popular al orașului Turda eliberarea unei noi autorizații deoarece prin cea veche activitatea îi era restricționată, permițându-i-se doar executarea de copii ale actelor.⁴⁵ Nu deținem documente care să ne comunice ce s-a întâmplat în schimburile de scrisori ce au urmat. Cu siguranță Augustin Rațiu a primit avize nefavora-

³⁸ Fond Dr. Augustin Rațiu, 1953.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem. Ulterior, pe 18 august 1953 a fost semnat un contractul de vânzare-cumpărare nr.84.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Fond Dr. Augustin Rațiu, 1956

bile din partea conducerii orașului. Ca dovadă ne stă cererea nr. 12577/ 29 decembrie 1956 prin care solicită anularea autorizației nr. 638/20 mai 1953.⁴⁶

Răspunsul cererii înaintate de Augustin Rațiu este înregistrat cu nr.1740/31 ianuarie 1957 prin care Sectorul Cooperativei Comunale și Industriei Locale a Regiunii Cluj, aprobă anularea autorizației de funcționare prin decizia nr.1499/1957.⁴⁷

După depunerea autorizației vechi Augustin face numeroase demersuri pentru a obține o nouă autorizație în care să fie specificate mai multe atribuții ale biroului. De fiecare dată cererea îi este refuzată. Un prim refuz de eliberare a autorizației solicitate este înregistrat cu nr. 1187/13 februarie/1957. Cererea îi este din nou respinsă prin adresa nr. 12253/314/15 martie 1957 pe motiv că a mai deținut autorizație. Adresa este semnată de șeful sectorului comunale tov. Niculescu Zaharia și de șeful sectorului tehnic tov. Crișan Aurel.⁴⁸

O altă cerere este adresată Președintelui Sfatului Popular al orașului Turda cu nr. 22129/6 decembrie 1958, în care se solicită din nou eliberarea cu data de 1 ianuarie 1959 a unui brevet și unei autorizații de funcționare „*pentru a scrie și copia acte și complecta blanchete, la locuința mea din Turda, Piața Stalin nr.1.*”⁴⁹

Răspunsul Sfatului Popular al orașului Turda, înregistrat sub nr.22129/2705/ 19.12. 1958 și semnat de președintele acestuia Luca Ioan, este prompt: „*În ședința din 18.XII.1958, Comisia a analizat cererea dvs. și a fost respinsă întrucât în sectorul socialist există.*”⁵⁰

Lupta cu autoritățile locale continuă, astfel Augustin Rațiu depune o contestație pe data de 14 ianuarie 1959, păstrată într-o copie dactilografiată la Muzeul de Istorie Turda și adresată de această dată Președintelui Sfatului Popular al Regiunii Cluj, în care își exprimă indignarea privind motivul invocat de autorități la cererea înaintată în vederea obținerii unei noi autorizații:

„*Motivarea aceasta nu o accept din două motive: În Turda sunt mulți meseriași, cari fie din cauza vrstei, fie din alte motive, nu lucrează în sectorul socialist, căroră li se permite să lucreze la domiciliul lor. În Turda s-a permis la dr. George Pătăceanu să-și mute biroul de copiat acte din piața principală în prăvălia din strada Dr. Ioan Rațiu, care are ușa și vitrina la stradă Eu nu am cerut să copiez actele într-o prăvălie la stradă, ci am cerut să pot copia acte în modesta mea locuință din subsolul fostei mele case. Spun drept că nu m-am așteptat la atâta nerecunoștință din partea orașului, unde am servit cu cinste și spre îndestularea tuturor cetățenilor de aproape un an în calitate de președinte al Comisiei interimare a orașului. Dacă s-a făcut cu dr. G. Pătăceanu o excepție, de ce să nu se facă o excepție și cu mine, invalid de război și fost slujbaş al orașului Turda. Motivată fiind plângerea mea, cu onoare vă rog să binevoiți a dispune cercetarea cazului și a îndruma comisia pentru eliberarea autorizației de pe lângă Sfatul Popular al orașului Turda să îmi permită să copiez și eu câteva acte, pe lângă sectorul socialist, care nici nu poate satisface tuturor cererilor, în locuința mea din subsolul casei din Piața Stalin nr.1.*”⁵¹

Răspunsul înregistrat cu nr. 2773/11 martie 1959 ca urmare a acestei contestații specifică că cererea de obținere a unei autorizații de funcționare pe regiune nu se mai eliberează.⁵² Augustin Rațiu face o întâmpinare răspunsului primit, pe data de 22 martie 1959 contra adresei nr.2773/11 martie 1959 adresată Sfatul Popular al Regiunii Cluj. În actul înaintat se consideră pe bună dreptate o victimă a regimului: „*Sau e ura personală a președintelui Sfatului Popular Ioan Luca, care a scos în absența mea, soția și fiica mea, funcționară la Sanipid din locuința constatatoare din o odaie, baie și bucătărie, care o dețineam de drept în fosta mea casă, acum*

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, an 1958.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, an 1959.

⁵² Ibidem.

naționalizată și le-au mutat în subsolul din casa din curte și acum ajungând președinte la Sfatul Popular oraș Turda vrea să-mi mai deie o lovitură de grație ?”⁵³

Un alt document oficial emis de Sfatul Popular al Regiunii Cluj, Secțiunea Industriei Locale Serviciul Producție, cu nr.18097/25.IV.1959, nu soluționează această problemă.⁵⁴ Lupta lui Rațiu pentru obținerea unei autorizații de funcționare a unui birou de copiat acte continuă prin noi demersuri. Astfel la cererea nr. 8452/29 aprilie 1959 adresată președintelui Sfatului Popular al orașului Turda primește din nou un aviz nefavorabil înregistrat cu nr. 8452/1337/13.VI.1959 întrucât specifică documentul, un astfel de domeniu de activitate există în sectorul socialist.⁵⁵

Om cu coloană vertebrală, care nu mai are nimic de pierdut, dr Augustin Rațiu are curajul să înainteze un recurs în care desființează motivele puerile invocate de oficialitățile statului:

„E greșită hotărârea de mai sus, pe care o atac în întregime pentru că e lipsită de bază legală... La această cerere am primit din nou un refuz categoric, pe motiv că în sectorul socialist mai există atare birou de copiat acte. E adevărat că există, dar pe lângă acest birou oficial mai există și vreo 4 birouri particulare... Aceste birouri particulare au fost admise de orașul Turda, pe motiv că biroul sectorului socialist nu este în stare să satisfacă cererea tuturor cetățenilor din Turda și din raionul Turda. Refuzul este ilegal și pentru că legea admite croitorilor, pantofarilor și altor meseriași cari au trecut peste 76 de ani, cum sunt și eu, cari nu pot lucra în sectorul socialist, să-și exercite meseria lor la domiciliul lor. Refuzul orașului Turda, lezează și interesele fiscale ale statului. Statul nu poate fi frustat de un venit provenit din impozitul care se va fixa în sarcina mea după un birou de copiat acte la domiciliul meu.....

Turda la 30 iunie 1959 Luptăm pentru Pace!

Semnat: Dr. Augustin Rațiu”⁵⁶

Răspunsul Sfatului Popular al orașului Turda, Comisia pentru eliberarea autorizațiilor, înregistrat cu nr.13.119/2318 din 10.08.1959 nu ia în seamă recursul lui Augustin Rațiu invocând de data aceasta alte motive:

„Comisia pentru eliberarea și anularea autorizațiilor de funcționare în diferite meserii care a avut loc în ziua de 7.VIII 1959, a analizat cererea Dvs. și întrucât Dvs. aveți asigurată existența, prin pensia lunară de 469 lei și sectorul socialist poate satisface cerințele orașului, Comisia nu a aprobat cererea Dvs.”⁵⁷

Cu siguranță că au urmat și alte demersuri în lunile care au urmat. Cert este că pe data de 15.12.1959 pe adresa lui Augustin Rațiu sosește înștiințarea nr. 21519/3186 prin care i se face cunoscut un nou refuz de eliberare de autorizație pe motiv că Cooperativa Deservirea din localitate poate face față cerințelor populației.⁵⁸

O altă cerere din această lună, formulată de Rațiu către Sfatul Popular ne aduce elemente noi. Ultimul refuz de eliberare a autorizației din data de 15 decembrie 1959 vine după decizia nr. 166/1 noiembrie prin care Comisia pentru verificarea pensionarilor îi sistează pensia de 469 de lei, decizie comunicată și înregistrată cu nr. 21055/1959.⁵⁹ Majoritatea documentelor emise în 1959 au fost semnate de tovarășii Nemeș Aurel în calitate de Șef al Secțiunii Financiare și de Niculescu Zaharie, Șef Serviciu.⁶⁰

Anul 1960 debutează cu un nou refuz din partea autorităților locale care resping prin răspunsul nr. 2714/2.02.1960 cererea lui Augustin Rațiu privitoare la deschiderea unui birou de

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

copiat acte pe același motiv bine cunoscut: *sectorul socialist poate satisface cerințele orașului în această privință.*

Demersurile au continuat până în primăvara anului 1963 când se solicită din nou Sfatului Popular al orașului Turda, prin cererea înregistrată cu nr.5546/13.III.1963 eliberarea unei autorizații.⁶¹

După 10 ani de tergiversări, autoritățile Republicii Populare Române îi permit lui Augustin Rațiu deschiderea biroului de copiat acte. Astfel, prin adresa Sfatului Popular al orașului Turda cu nr. 5546/10 mai 1963 se comunică decizia luată de Comisia de avizare din 8 mai 1963 ce aprobă cererea de eliberare a unei autorizații de meserii făcută anterior, cu condiția să nu fie întrebuințată forță de muncă salariată⁶².

La 16 mai 1963 Augustin solicită Comandantului Serviciului Miliției raionului Turda, eliberarea unei autorizații de folosire a mașinii sale de scris portative marca Urania, seria 400985 și depune la 24 mai, alături de prezenta o copie legalizată a autorizației de funcționare a biroului de copiat acte cu seria A. 174536, nr. 26/23 mai 1963⁶³ Miliția Raionului Turda, îi eliberează lui Augustin Rațiu o copie după autorizația de folosință a mașinii de scris marca Urania. nr.87.689/6 august 1963.

La 23 septembrie 1963 acesta înaintează o cerere Comandantului Miliției raionului Turda prin care se informează dacă poate deține două mașini de scris și dacă poate primi și pentru cea de a doua mașină de scris autorizație de folosință. Specifică că cea de a doua mașină de scris a fost trimisă din străinătate de către fiul său Ioan Rațiu.

Serviciul Miliției Raionului Turda îi comunică oficial conform H.C.M. 1400/1962, că nu se pot deține două mașini de scris. Ca urmare Rațiu intră în posesia autorizației noii mașini de scris primite de la fiul său prin avizul poștal nr. 060/ 5123765, chiar de a doua zi, fiind nevoit să vândă vechea mașină de scris. Autorizația a fost emisă de Miliția Turda pentru mașina de scris portativă marca Smith-Corona, seria H-7654321-227785-x având nr. 89.813 /24 sept 1963.

Pe data de 6 noiembrie 1963, Augustin Rațiu anunță în scris Miliția din Turda despre depunerea mașinii de scris marca Urania cu bonul de primire 4654/5.11.1963 la Consignația Întreprinderii Comerciale de Stat din Cluj spre vânzare.

După intrarea în legalitate a biroului de copiat, autoritățile locale au găsit noi metode de a-l obstrucționa pe Augustin Rațiu. Începând cu 13 ianuarie 1964 când Rațiu și-a făcut declarația de impunere pe anul 1963 sunt subliniate noile metode de persecuție găsite de către autorități:

1. *"Sunt invalid de război, fără nici o penzie sau ajutor, sufer de reumatism care s-a agravat de când am fost mutat în subsolul umed cu intrarea în fundul curții, unde nici imanuatorul dvs. nu m-a aflat pentru a-mi preda procesul verbal de impunere pe 1963.*

2. *În acest subsol în care îmi exercit meseria, e și locuința, aici se spală, se calcă, se gătește mâncarea, încât abia încape un client în el. Celelalte birouri sînt instalate în prăvălii cu intrarea dela stradă. De când s-a instalat Casieria Centrală a tuturor secțiilor alimentarei în parterul casei cu etaj, s-a pus paznic și Miliția a pus o tăbliță pe poartă prin care se interzice intrarea străinilor în curte, sub amenda de 50-150 lei(art. 46 HCM. 1270) de atunci nici vechile mele cunoștințe nu cutează să vină cu actele lor la mine spre copiat. Pentru aceste motive abia vine tot a doua-treia zi câte un client cu vreo copie, pentru care primesc conform tarifului cite 2 lei pe pagină. Cu toate aceste mențin brevetul, pentru a nu figura în registre ca fără de ocupație. Casa în care locuiesc e înscrisă la cartea funduară pe fiul meu dr. Radu Rațiu, care plătește chiria, taxele de apă, gaz și electricitate, având un singur contor."*⁶⁴

⁶¹ *Ibidem*, an 1963.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, an 1964.

S-a ajuns la un adevărat tragism. Această mare personalitate a Turzii s-a zbatut ani la rând să obțină un minim drept de a munci pentru supraviețuire; și nu a cerut mult, decât modestul serviciu de a copia acte cu mașina de scris dar a fost mereu refuzat!

În perioada reginului totalitarist care l-a marginalizat, a avut totuși o satisfacție și o mare bucurie când a putut să-și revadă fiul din diaspora, după 27 de ani. Acceptul autorităților comuniste pentru această vizită în străinătate trebuie pus pe seama „liberalizării și destinderii” primilor ani de după venirea lui Nicolae Ceaușescu la putere.

De formație jurist, dr. Augustin Rațiu face parte din faimoasa familie a Rățeștilor care prin reprezentanții săi s-a impus în lupta pentru drepturile națiunii române. A fost un om de acțiune ce a continuat lupta pentru cauza neamului românesc purtând ștafeta unchiului său memorandistului dr. Ioan Rațiu.

Lista ilustrațiilor

Fig.1- Fotocopia diplomei oferită de regele Ferdinand prin care se conferă lui Augustin Rațiu ordinul „Coroana României” în grad de cavaler (originalul păstrat la Muzeul de Istorie Turda, Fondul dr. Augustin Rațiu).

Fig. 2- Fotocopie după Brevetul acordat de Ministerul Industriei și Comerțului, prin care regele Carol al II-lea îi conferă lui Augustin Rațiu Medalia „Meritul Comercial și Industrial” Clasa I-a (originalul păstrat la Muzeul de Istorie Turda, Fondul dr. Augustin Rațiu).

Fig. 3- Fotocopie a cererii formulate Secției Financiare prin care Augustin Rațiu este nevoit să renunțe la deschiderea biroului de copiat acte deoarece nu a obținut de la Miliție aprobarea pentru cumpărarea unei mașini de scris.

Dr. Augustin Rațiu, a public personality in Turda, persecuted by the Communist regime of Romania

Abstract

As a legal counsellor, Dr. Augustin Rațiu belonged to the famous Raț family, who, through its representatives, asserted itself in the fight for the rights of the Romanian nation. Dr. Augustin Rațiu was an action man, standing up for the cause of the Romanian people, following his uncle's, memorandist Dr. Ioan Rațiu, footsteps. Augustin Rațiu was born in Petrești de Sus, Cluj county, on July 7, 1884. Orphaned since a child, single son of Rațiu family, he dedicated himself to study. He studies at Cluj, Bistrița and Blaj. Upon graduation of the Faculty of Law from Cluj and award of the doctorate, he applies for “the solicitor's censorship” at Târgu-Mureș, receives a license on October 19, 1912 and sets up a lawyer's office at Turda. Beside his professional involvement, Dr. Augustin Rațiu gets deeply involved in various cultural and political activities. He was an active participant in the First World War starting with 1915. Until 1915, when he was drafted, Dr. Augustin Rațiu held a series of conferences of nationalist character and organized Romanian cultural symposia within ASTRA and the Romanian Reading Society manifestations. By the end of the war, he is a militant for the Romanians' rights from Transylvania and is appointed, in the autumn of 1918, commissioner of the city of Turda, subsequently of Trascău and Iara, charged with setting up National Councils and Guards. Prominent member of the National Peasants' Party he held, administratively, the office of first legal counsellor of Turda-Arieș Prefecture in 1923. And in 1932 he was appointed mayor of Turda city. Over his entire career, he was actively involved in the city cultural life. He established important local cultural societies and pursued intense publishing activities. As chairman of the Romanian Craftsmen Union from Turda, he restructures this organization starting with 1906, thus playing an important role in the development of the middle social class, composed of small Romanian craftsmen and traders. His special qualities were recognized upon the award of the Order of the Crown decoration, as Knight, by King Ferdinand on December 30, 1922. The last two and a half decades of his life were marked by many shortfalls, humiliations and persecutions from the part of the Communist regime. Little is known of the last years of his life, as information was concealed and silenced in the years following the Communism establishment in Romania. This was also due to the fact than one of his sons, Ion Rațiu, renown CDNPP Parliament member of the 90'ies, disturbed the totalitarian regime of Communist Romania both by his democratic and anti-Communist activity as legation attaché to the Romanian Embassy from London after 1945 and his works.

Ferdinand I

Prin grația lui Dumnezeu și voința națională
Rege al României.

La toți de față și viitori. Sănătate.

Asupra raportului Ministrului Nostru al Afacerilor
Straine, Cancelar al Ordinilor, sub Nr. 51072.....

Am decretat și decretăm:

Art. I. Numim membru al Ordinului Coroana României,
în gradul de CAVALER, pe D-l RATIU AUGUSTIN Dr., Jurisconsult comunal
din Turda, județul Turda-Arieș.-

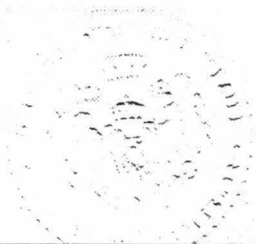
Art. II. Ministrul Nostru al Afacerilor Straine, Cancelar
al Ordinilor, este însărcinat cu executarea acestui Decret.

Dat în București, la 30 Decembrie 1922.-

(Semnat) *Ferdinand*

Ministrul Afacerilor Straine
Cancelar al Ordinilor
Ad-Interim

(Semnat) G. G. Mărzescu.....

Pentru conformitate cu Decretul original:
Directorul Protocolului și Camerei Ordinilor

Ministerul Industriei și Comerțului

Brevet

*Noi, Ministru Secretar de Stat la Departamentul
Industriei și Comerțului, adăverim că prin: Înaltul
Decret Regal Nr. 2282 din 24 Noiembrie 1937*

*Majestatea Sa Regele a binevoit a conferi
Medalia „Meritul Comercial și Industrial”
Clasa I^a*

Domnului Dr. RAȚIU AUGUSTIN, membru în
Consiliul de Administrație al Căilor Ferate Române, Turda

Dat în București la 9 Noiembrie 1937

*Ministrul
Industriei și Comerțului*

Director,
Dr. Rațiu

Secțiunea Financiară a Organelor
R.A. No. 8864,
27 iulie 1953

Prin urmare, după înmănușarea
a traseului
27 iulie 1953
din partea de la
de la partea de la

Subsemnatul S. Bucurciu Rădulescu din Suedia -
Piața Statelor nr. 1, prin actiunea sa, a primit în urma aplicării
deciziei Comisiei Regionale de Regimul El. nr. 19.713/1953
în a rețea financiară în Regimul El. nr. 6529 din
24 decembrie 1953 - matrișă pentru funcționarea
unor linii de călătorie nr. 698.
Având în vedere, că acest lucru nu poate
funcționa fără o matrișă de rețea,
Prin urmare, în urma dat actiunii
de a se urmări o matrișă de rețea,
sunt elicit a matrișă de a se delimita
pentru linii.
Stătuatul un actiune în 698 și ca
reg - la linie este a rețea din care se
înțeleg că se va elicit după acesta cu
matrișă.
S. Bucurciu Rădulescu
Suedia la 25 iulie 1953

ASPECTE DIN EXISTENȚA UNIVERSITĂȚII „BOLYAI” DIN CLUJ ÎN ANII '50

Keywords: „Victor Babeș” University, „Bolyai János” University, graduate education, the national issue, Hungarian minority

Cuvinte cheie: Universitatea „Victor Babeș”; Universitatea „Bolyai János”; învățământ superior; problema națională; minoritatea maghiară

În lucrarea de față ne-am propus să prezentăm o parte din rezultatele studierii comparate a vieții universitare maghiare și românești din Transilvania postbelică, un subiect extrem de interesant și important de cercetat, pentru o mai amplă înțelegere a evoluției culturii și civilizației noastre contemporane. Universitatea a avut dintotdeauna un rol special în pregătirea elitelor, care au oferit, mai totdeauna, sensul esențial de continuă dezvoltare a instituției patroane. Într-o primă etapă vom proceda la o prezentare generală a celor mai importante evenimente din istoria Universității „Bolyai” din Cluj, începând cu preliminariile statuate după săvârșirea actului diplomatic din august 1940, când a avut loc o schimbare radicală în evoluția învățământului universitar local odată cu refugiul Universității „Regele Ferdinand I” la Sibiu. După 22 de ani de activitate în exil, instituția similară, reunită odinioară la Szeged, revenea în capitala Transilvaniei, într-o configurare specifică celor patru secții tradiționale: drept – științe administrative; filologie – istorie; medicină; matematică – științele naturii¹.

După inaugurarea festivă, care a avut loc la data de 24 octombrie 1940, cele 85 de catedre universitare și-au început truda propriu-zisă prin seria de cursuri și seminarii. Activitățile cotidiene au continuat să funcționeze pe un făgaș aleatoriu normal, în contextul conflictului armat care angrenase majoritatea statelor continentale. Numărul studenților a ajuns gradat la cifra de 2400-2500, pentru ca mai apoi, între anii 1943/1944-1944/1945, să regreseze semnificativ și din cauza încorporării militare a tineretului studios².

În această perioadă, viața universitară a continuat, nenumărații ei reprezentanți contribuind îndeosebi la propășirea culturii de profil umanist. În primăvara anului 1944, agravarea situației militare a determinat sistarea învățământului superior din Cluj, la data de 12 aprilie 1944. Gestul a fost urmat imediat de ordinul de evacuare a instituției, rectorul Miskolczy Dezső fiind însă cel care a militat pentru rămânerea în localitate și continuarea normală a activităților de profil academic. Cum bine se știe, la 11 octombrie 1944 capitala Transilvaniei a fost complet eliberată, trupele sovietice instituind o conducere militară provizorie în scopul de a preveni resuscitarea conflictelor interetnice. Drept imediată consecință, Universitatea „Ferenc József” nu mai putea funcționa sub această denumire. Fenomenul părăsirii ei de către cadrele didactice de origine etnică maghiară s-a accentuat, astfel încât situația se prezenta extrem de dificilă din toate punctele de vedere, dincolo de cel strict statistic³.

Comunismul s-a extins treptat în România după 23 august 1944, fapt încurajat de tendința de dominare extinsă spațial și, în același timp, revoluționară, impusă de puterea sovietică, în

¹ Faragó József. *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945-1959*. Budapest, 1999, p. 16-17.

² *Ibidem*, p. 18.

³ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, fond *Comitetul Județean PCR*, nr. 1-9, dosar 1946, f. 83-84.

frunte cu conducătorul ei Stalin. Comunizarea țării era deja hotărâtă, iar impunerea guvernului Groza la putere, în martie 1945, nu constituia altceva decât adaptarea tacticilor diversioniste și demagogice de preluare a puterii, după model străin, care a dus la distrugerea instituțiilor și la destrămarea structurilor vechi ale societății civile autohtone. Singurul care avea curajul de a atrage atenția asupra pericolului iminent a fost intelectualul Lucrețiu Pătrășcanu, care afirma faptul că intelectualii ruși nu au priceput nimic din revoluția bolșevică, fiind literalmente „călcați în picioare de mersul istoriei”⁴.

Anumite conflicte au apărut odată cu reîntoarcerea Universității românești de la Sibiu, cu privire la reluarea de către aceasta a clădirilor deținute inițial, diferenduri care s-au rezolvat firesc până la urmă.

Anul 1945 a adus o schimbare majoră în devenirea învățământului superior maghiar, Regele Mihai I și ministrul de resort, Ștefan Voitec, parafând, la data de 28 mai, decretul privind reînființarea universității în limba specifică minorității din zonă. Documentul stipula funcționarea instituției formată din patru departamente: literatură, filologie, drept și economie; științele naturii și medicină. Ministerul avea latitudinea să desemneze persoana rectorului și a decanilor. Drept sediu temporar a fost destinat lăcașul fostului gimnaziu de fete „Regina Maria”. Denumirea oficială a fost instituită la data de 11 decembrie 1945, prin inserarea în „Monitorul Oficial” a numelui celebrului matematician, Bolyai János⁵.

Reaparitia universității maghiare a fost acceptată de către elita universitară românească, dar fără prea mare entuziasm, vehiculându-se chiar și opinia de a se trece la reocuparea tuturor clădirilor edificate în debutul secolului XX. Singura organizație care s-a preocupat de interesele și problematica ei a fost „Uniunea Populară Maghiară”⁶. Un loc important acum în plan organizatoric l-au avut profesorii de etnie maghiară, care au asigurat un nivel educațional la un standard minim afectat de evenimentele survenite în spațiu și timp.

Anul 1948 rămâne crucial din două perspective care au avut un deosebit impact asupra învățământului superior, în general, și al celui în limba maternă, în special: reformarea sistemului de educație și învățământ, odată cu rediscutarea problemei naționale. Din acest punct de vedere, comunismul și naționalismul se află, la nivel principial, pe poziții ireconciliabile⁷.

Imediat în primii ani după reforma învățământului, între 1950 și 1952, cadrelor didactice li s-a impus să preia modelul discursului științific, ca urmare Universitatea „V. Babeș” și „Bolyai” trebuiau automat să se adapteze acestor cerințe. Organizația de partid controla totul. Ingerința cadrelor reprezenta o modalitate de supraveghere, ce trebuia permanent desfășurată în Universitate. Un exemplu consistent în acest sens îl constituie răgazul dintre anii 1954-1956, când consilieri sovietici, specialiști în materia de bază intitulată „Istoria P.C.U.S.”, predau la Catedra de științe sociale. Toate aceste „manifestări științifice” afectau, în egală măsură, ambele instituții universitare, învățătura marxistă fiind extensiv dezvoltată la toate departamentele de profil: Economie, Geografie, Mineralogie, Geologie⁸.

Existența universității „Bolyai” a fost confruntată cu o perioadă extrem de delicată, care s-a manifestat concomitent pe două direcții, și anume: verificarea efectuată pe linia membrilor de partid și epurarea persoanelor considerate ca fiind potrivnice sistemului nou instituit. Odată cu scurgerea timpului, aceste procedee coercitive au continuat și au devenit tot mai dificil de suportat,

⁴ Lucrețiu Pătrășcanu, *Poziția Partidului Comunist Român față de intelectuali*. București, Editura P.C.R., 1946, p. 15.

⁵ Decretul de lege 1945/407, în *Monitorul Oficial*, nr. 119 din 29 mai, p. 20.

⁶ Arhivele Naționale Maghiare, *Fond Ministerul de Externe*, XIX-J-I-j-Rom-16/b.sz-1945-1968-I, f.771-775.

⁷ „Naționalismul este mai întâi un principiu politic care statuează că unitatea politică și cea națională ar trebui să fie congruente(...) Sentimentul naționalist este mânia stărnită de violarea principiului sau satisfacția datorată aplicării sale”. vezi în E. Gellner, *Națiuni și naționalism*. București, 1999, p. 9.

⁸ *Universitatea „V. Babeș”. Studiu monografic*. Cluj, 1957, p. 159-162, 163-166; A. Perșa, *Ce se urmărea prin reforma învățământului*, în *Idem*, p. 485.

concretizându-se, în cursul anilor 1950-51, în desființarea anumitor secții ale instituției, proces efectuat treptat în virtutea preciziei extrem de bine calculată și aplicată de către organele abilitate.

Istoriografia vremii era mult mai afectată decât multe alte științe umaniste, mai ales pe durată anilor '50, pentru că, în sine, însemna un factor decisiv de legitimizare a puterii comuniste. De aceea, tot ce s-a scris acum, indiferent de latura documentară ori interpretativă încorporată, deține un net caracter partinic, care poate induce lesne sentimentul de eroare pe seama lectorului și a specialistului. Astfel este mereu nevoie de o vizibilă posibilitate de descifrare a unor mecanisme încalcite, reprezentative pentru expresia unui limbaj influențat total de factorul putere, ce a situat premeditat două teme în primplanul cercetării: „poporul muncitor” (clasa muncitoare) și „democrația populară”, concepte menite a disloca vechea mentalitate tradițională, originată autohton încă din veacul al XIX-lea⁹.

Intenția consecventă a strategiei autoritariste în arealul învățământului superior local era de a apropia frățește cele două Universități, „V. Babeș” și „Bolyai János”, permanent controlate și monitorizate de către factorii puterii centrale și locale¹⁰. Reforma învățământului a vizat reorganizarea catedrei de Filologie modernă, iar din cauza concentrării învățământului filologic de nivel superior la București, la Universitățile „V. Babeș” și „Bolyai” din Cluj a ajuns aproape în pragul desființării¹¹.

În acest context global, credem că și apariția Regiunii Autonome Maghiare (1952) a constituit doar o măsură provizorie inițiată pe linia respectării „drepturilor minorităților”, la fel ca și strămutarea Facultății de Medicină și a celei de Teatologie, „Szentgyörgyi István”, de la Cluj la Târgu-Mureș. Bánay László, rectorul Universității „Bolyai”, motiva unuia dintre colegii universitari, Gáll Ernő, că a primit această sarcină în respectivul an, odată cu numirea sa în funcția de dirigiuitor al organismului sus amintit¹².

La un deceniu de la înființarea instituției de învățământ superior în limba maghiară din capitala Transilvaniei, a apărut un volum comemorativ (1945-1955), în care a fost prezentată munca științifică a profesorilor și studenților. Lucrarea menționată includea și articole despre activitatea a doi foști rectori ai universității, respectiv Csögör Lajos și Jordáky Lajos, condamnați la închisoare în debutul deceniului șase, și amnistiați în urma stăruințelor repetate ale premierului Petru Groza.

În 1955 au avut loc contacte de specialitate între studenții de la Universitatea „Kossuth Lajos” din Debrecen și cei de la cea similară, „Bolyai” din Cluj. Tot acum, autoritățile au îngăduit scriitorului Tamási Áron, retras din circuitul literar o bună bucată de vreme, să se întâlnească cu profesorii și studenții de la universitate, fapt care denota relativa liberalizare și încercarea de apropiere și înțelegere cu minoritatea maghiară, sub oblăduirea aceluiași citat prim ministru român.

În pofida acestor minime gesturi, oficialitățile vremii își întăreau gradat puterea și își extindeau supravegherea, în paralel cu intensificarea gradului de manifestare a acțiunilor antiminoritare. Reprezentantul cel mai tipic în acest sens a fost ideologul Leonte Răutu, cel care a vizitat Universitatea „Bolyai” pe durată desfășurării evenimentelor revoluționare din toamna anului 1956. Pe motiv că absolvenții instituției nu aveau posibilitatea reală de a fi repartizați în producție, el a propus în discuțiile avute cu conducătorii locali fie diminuarea cifrei studenților maghiari, fie chiar desființarea secțiilor cu predarea în limba maternă.

⁹ A. Mihalache, *Istorie și practici discursive în România "democrat-populară"*. București, 2001, p. 83-85; Florin Constantiniu, Mihai E. Ionescu, *Planul sovietic de comunizare a României (martie 1945)*, în *Revista istorică*, 4, 1993, nr. 7-8, p. 657-661. Dinu C. Giurescu, *Căderea în comunism. Cum a fost înlăturat guvernul Rădescu? (februarie 1945)*, în *Magazin istoric*, 27, 1993, nr. 2, p. 22-29.

¹⁰ M. Iosifescu, M. Someșan, *Politica de cadre în învățământul superior în anul 1948. Instituționalizarea comunismului*, *Analele Sighet*, 6, București, 1998, p. 853-858.

¹¹ *Universitatea „V. Babeș”*, p. 170-177.

¹² Gáll Ernő, *Számvetés*. Kolozsvár, 1995, p. 26.

Imediat s-au și delegat comisii speciale de evaluare desemnate de conducerea universității cu menirea de a periegeza anumite centre de învățământ din teritoriu în legătură cu starea posturilor vacante sau a celor pe cale de înființare. S-a constatat acum că nu există o vizibilă discrepanță și că procesul continuității decurge firesc, astfel încât conducerea instituției de învățământ superior a comunicat ministerului de resort lipsa de principalitate a surselor de informație locală¹³.

Proletcultismul s-a manifestat intens până la jumătatea anilor '50, cu ajutorul masei sale de manevră intelectuală, membrii acesteia fiind răsplătiți cu privilegii materiale și funcții, mărinind astfel numărul privilegiaților noului regim. Acum se intensifică procesul răsturnării valorilor tradiționale, prin comunizarea faptului de cultură și civilizație și prin categorica impunere a realismului socialist în cadrul efortului de anihilare totală a intelectualilor progresiști-democrați: scriitori, istorici, profesori, filozofi, juriști, sociologi, artiști etc.¹⁴.

În timpul anchetei delegației oficiale la fața locului, reprezentate de către sus numitul Leonte Răutu și de ministrul educației, Miron Constantinescu, a avut loc o convorbire cu un grup mai restrâns a liderilor universității, compusă din rectori, prorectori, decani, șefi ai organizațiilor de bază și ai cadrelor de personal etc. După ce a înfățișat mecanismul de funcționare autonomă, Bányai László, rector interimar, a meditat dubitativ cu privire la șansele concrete de angajare a absolvenților și la perspectivele de viitor. Reprezentanții guvernului au trecut în revistă o sumedenie de alte probleme, punând la îndoială chiar ființarea instituției; au mai fost interesați de concretețea rezultatelor dobândite, de nivelul științific al cursurilor și seminariilor, mai mult, intervenind coercitiv în metodologia de lucru a predării literaturii maghiare în întregime, prin sugestia de a se limita sistematizarea numai la producția literară a zonei istoric-geografice¹⁵.

Au urmat apoi o serie de controverse, în cadrul cărora rectorul citat și-a susținut criticata poziție printr-un interogativ argument: „Cum ar fi literatura germană fără Goethe sau cea maghiară fără Petőfi sau Jókai?”; la care afirmație, ideologul L. Răutu a menționat echivoc că nu se referea în speță la anumite nume reprezentative, concluzionând grăbit că Universitatea „Bolyai” nu trebuie doar verificată, ci mai ales temeinic reorganizată.

Au mai fost organizate, totodată, periodice întruniri ale cadrelor de conducere (rectori, prorectori, decani, prodecani responsabili de cadre și profesori de excepție), cu menirea distinctă de a-i obliga la reînnoite reflecții organizatorice și la coagularea liderilor întru mai deplina lor informare, orientare și supraveghere partinică. Se perpetua tot mai profund ideea că instituția de învățământ superior din localitate nu se putea integra în politica și ideologia organismelor similare la nivel național, și că ea reprezenta, cu adevărat, un veridic pericol pentru evoluția procesului educativ în ansamblu. Arestările, concedierile, exmatricularea studenților, efectuate într-un dublu context, intern și extern, generat de resurecția politicii oficiale autohtone după eșecul revoluției de la Budapesta, serveau întrutotul la extinderea falsei afirmații privind neputința alinierii predării în limba maternă la standardele naționale reclamate la vremea respectivă. Un bun exemplu în acest sens îl constituia acuzația lansată împotriva Catedrei de științe sociale a Universității „Bolyai”, frecventată de către tineri studiosi reclamați că dădeau crezare informațiilor parvenite din exterior pe calea undelor și că deveneau astfel instrumente ale spionajului extern. Cadrele didactice au fost vizate inițial prin concedieri grăbite cărora le-au căzut victime nume precum Saszet Géza, Keszi Harmat Sándor, Keszi Harmat Edit și alții.

Cadrele didactice aveau obligația de a coordona și cercurile științifice studențești. Evenimentul major pentru toate cadrele didactice clujene a fost în anul 1956, când a apărut primul volum al Buletinului Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”, cu seriile Științe sociale și Științele

¹³ 1000 Éves a Magyar Iskola. Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai. Budapest, 1996. p. 79.

¹⁴ Marin Radu Mocanu, *Începuturile realismului socialist*, în *Anul 1948*, p. 628.

¹⁵ 1000 Éves, p. 80.

naturii, care se numea în limba maghiară: *A kolozsvári „Victor Babeș” és „Bolyai János” Egyetemek Közleményei Társadalomtudományi és Természettudományi sorozatok*¹⁶.

În ceea ce privește activitatea Facultății de Științe juridice, aceasta s-a manifestat mai reținut până în 1954, după care planurile anuale au început să se diversifice, elaborate fiind de colectivele de catedră și aprobate apoi atât de comisiile științifice ale Facultății și Universității, cât și de Ministerul Învățământului. Începând cu anul 1956, volumul prim din Buletinul Universităților „Victor Babeș” și „Bolyai János” a conținut cinci studii juridice, pentru ca numai la un an distanță, tomul intitulat „Studii juridice”, publicat la Editura de Stat (1957), să includă alte 10 contribuții ale cadrelor didactice de la ambele instituții citate. Mai putem menționa faptul că, de exemplu, la Catedra de matematică, se organizau ședințe frecventate de specialiștii ambelor așezăminte de învățământ superior¹⁷.

În toamna anului 1957 au fost intensificate procedurile punitive împotriva unui mănunchi de intelectuali, compus din Dobai István, Komáromi József, Dobri János, Gazda Ferenc, Kertész Gábor, mulți dintre aceștia suferind pedepse privative de libertate de până la 15-20 de ani. Între incriminări au existat mai multe acuze, între care figurau atașamentul și simpatizarea deschisă cu revoluționarii de la Budapesta, lecturarea unor publicații literare, negarea existenței marxismului etc.

În 1957, mulți intelectuali români, precum C. Noica, I. Negoiescu, N. Balotă, Al. Paleologu, Șt. Augustin Doinaș, V. Voiculescu, au fost arestați și înțemnițați, iar alții discreditați vreme îndelungată. Un exemplu nefericit îl constituie persoana și personalitatea poetului Lucian Blaga care, prin anatema răspândită de către un congener precum Mihai Beniuc, a fost etichetat drept nedeclarat, fapt ce însemna că el nu deținea nici un fel de apartenență politică, fiind considerat un adversar al marxismului („Gazeta literară”, februarie 1959)¹⁸.

Alte înmulțite valori de arestări au urmat în primăvara anului 1958, prin semnificative exemple reprezentate de universitarii Dávid Gyula, Lakó Elemér și Varró János¹⁹.

Un caz interesant în acest sens îl ilustrase acum istoricul Jordáky Lajos care, din pricina unor manifestări publice considerate drept „reacționare”, fusese reînțemnițat alături de o mulțime de studenți excluși din sistemul de învățământ și trimiși la reeducare. Putem exemplifica astfel, de la Catedra de limbă și literatură maghiară, pe următorii: Koczka György, Kelemen Lajos, Boros Zoltán, Páskándi Géza, Bartis Ferenc, Váradi Emma, Péterfi Irén, László Erzsébet. De la Departamentul de istorie îi putem aminti printre cei condamnați și apoi arestați pe: Nagy Benedek, Várhegyi István, iar de la cel de Arte vizuale: Páll Lajos și Balázs Imre.

Nu peste mult timp, după toate cele mai sus evocate, a urmat o mare ședință a studențimii, organizată de către „Asociația Tineretului Muncitor” („I.M.SZ.-Ifjumunkás Szövetség”), cu reprezentanțe la București și Cluj. Interesant rămâne un aspect elocvent, respectiv că unul dintre liderii conducerii de partid a chestionat opinia unui student de la Facultatea de Istorie în legătură cu aprecierea demersurilor întreprinse de către guvernarea Nagy Imre la Budapesta. Părerea acestuia a fost pozitivă, după care a mai urmat încă o întrebare referitoare la posibila implicare proprie în cursul evenimentelor armate din capitala țării vecine. Răspunsul survenit a fost lipsit de echivoc cu privire la iminentul act de sacrificiu făptuibil într-o atare situație dată.

La auzul acestei curajoase replici, audiența întreagă izbucnit în aplauze. În contrapondere, unii dintre emisarii delegației oficiale deplasată la Cluj i-au denumit și incriminat pe tinerii prezenți cu apelativul de „reacționari”, cei din urmă având tăria de a recurge la incitante semnale sonore.

¹⁶ *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară, Activitatea Științifică a Universității din Cluj-Napoca, 1919-1973. Bibliografie selectivă Auxiliară*. Cluj-Napoca, 1974, p. 51, 54, 57-60.

¹⁷ *Ibidem*, p. 19-27, 140-145, 178-181.

¹⁸ O. Buruiană, *Modernizarea în discursul comunist (1944-1949)*, în *Xenopoliana*, 1998, p. 123-124.

¹⁹ *1000 Éves*, p. 81.

Organizația centrală a studențimii și cea locală de partid au criticat această netă atitudine protestatară clasificând-o drept antistatală, însărcinând o comisie specială să investigheze desfășurarea manifestării, în urma căreia „liderul” Vastag Lajos și alți opt camarazi au fost arestați, cel dintâi suferind un total de 12 ani de detenție²⁰.

În această perioadă, C.C. al P.M.R. a desemnat doi reprezentanți oficiali (Leonte Răutu și Fazekas János), ca să afle motivele stării de spirit a elitei academice și a studențimii maghiare din Cluj. Referatul finalizat în debut de decembrie 1956 a concluzionat lipsa de pericolozitate a instituției universitare și modalitățile de remediere a stării de fapt a tineretului studios local.

Vigilența autorității era mereu îndreptată asupra Catedrei de istorie-filozofie și a Asociației studențești, îndeosebi a validării practice a țelurilor lor programatice. Catedra de filologie deținea un statut aparte, astfel că ea se putea lesne elibera din chingile supravegherii oficiale, prin mijloace deosebit de eficiente. În urma cercetării situației organizației studențești prin mijloace extrem de eficiente, reieșea clar faptul că organele abilitate erau interesate de lideri și influența concretă a celor bănușiți a se afla în umbră: părinții, preoții, profesorii etc.

Informația documentară edită recent publicată confirmă faptul că cei doi înalți mesageri de partid și de stat au organizat întruniri de lucru atât la Universitatea „Bolyai”, cât și la „Babeș”, cu secretarii de partid, cu membrii UTM / IMSZ, cu redactorii de la revistele culturale locale, precum „Utunk” și „Korunk”. Apoi au avut întâlniri cu tinerii scriitori, care s-au desfășurat în condiții „optime”, întărind convingerea multora în trăinicia relațiilor existente între organizațiile culturale ale vremii, exemplul primar constituindu-l colaborarea cu cele similare din cadrul Universității românești.

Runde de discuții au continuat și cu universitari locali precum Balogh Edgár, Kacsó Sándor, Takács Lajos și Demeter János, reprimind cu toții calitatea de membru de partid.

După câteva zile, Virgil Trofin a fost însărcinat să prelucreze situația tineretului studios. Nu a trecut mult timp, iar la următoarea ședință a fost demis decanul Bodor András și prodecanul Náhlik Zoltán, acuzați fiind că ar fi avut o „poziție nesigură și lăsătoare”²¹.

Dezbateră în plen a tuturor chestiunilor a fost programată pe 18-22 februarie 1958 la întrunirea pe țară a asociației studențești, unde au participat mai mulți membri ai guvernului, între care figurau: Gheorghe-Gheorghiu Dej, prim secretar, Chivu Stoica, premier, Gheorghe Stoica, Miron Constantinescu și Athanasie Joja miniștri, ca și alți înalți reprezentanți oficiali locali.

Aproape întreaga dezbateră a fost direcționată de cuvântarea rostită de către Gheorghe Gheorghiu-Dej. S-a discutat despre cheltuielile mari reclamate de sistemul educativ, s-au făcut referiri la pedagogia diseminată etnic, la faptul că școala, prin cultura propovăduită, rămâne singura instituție abilitată care ar putea contribui la egalizarea nivelului între națiuni și naționalități. S-a militat pentru abolirea stavilelor în fața manifestării libere a tuturor minorităților, ca ura și conflictele interetnice să fie abolite, tineretul fiind îndrumat pe calea educației patriotice în favoarea construirii edificiului socialist. Citatele din Lenin aveau menirea să călăuzească procesul de educație într-o direcție unică și pentru atingerea unui viitor comun. Tendința era deci spre o perfectă omogenizare, omițându-se însă o altă aserțiune susținută tot de liderul comunist sus citat, anume că, dacă într-o școală există doar o persoană de altă naționalitate, este necesar ca factorii de resort să se gândească la cultivarea acestuia.

Toți cei care au cuvântat au fost de acord cu gestul unificării universităților și al școlilor, ministrul de resort, Athanasie Joja, rezumând următoarele: „Trebuie cercetată posibilitatea restructurării educației în forma în care tineretul să trăiască împreună, să exercite cot la cot activitățile sociale și culturale”²².

²⁰ *Ibidem*, p. 82.

²¹ Faragó József. *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945-1959*. Budapest, 1999, p. 288.

²² *Ibidem*, p. 83.

Sistemul „democrat-popular” întărit pe durata anilor '50 ai secolului XX a făcut tot posibilul ca prin politica răspândită prin intermediul organizațiilor de partid din rețeaua de învățământ universitar să contribuie la dezvoltarea eșafodajului erei socialiste. Mulți dintre intelectualii universitari au fost acuzați pe nedrept și izolați în închisorile timpului. În cazul de față, profesorii au fost considerați naționaliști maghiari, instituția academică de la Cluj a trebuit însă să funcționeze, impulsionată de suita de așteptări reclamate efectiv de către segmentul de minoritatea maternă din România vremii.

În cele din urmă totuși, nivelul pregătirii superioare de la Universitatea „Bolyai” în cei zece ani scurși de la înființarea a reușit să fie optimal reînnoit, în măsura în care schimbul de generații a funcționat eficient în acest sens. Un aport special pentru o mai bună și performantă funcționare a sistemului academic matern l-a avut Liceul „Moricz Zsigmond”²³.

Atmosfera timpului era poluată de continue zvonuri, premeditat răspândite, cu privire la faptul că existența instituției de la Cluj conducea inevitabil la un fel de separatism, fapt care impieta asupra beneficei cooperări între români și maghiari. Se mai afirma că tinerii studioși de la „Bolyai” nu ajungeau să cunoască în suficientă măsură limba română, o acuzație nefondată, dovedită, în fapt, de tocmai datul contrar, respectiv angajările numeroase în varii domenii de activitate, survenite odată cu repartizarea absolvenților în diferite zone ale țării. În ceea ce privește relațiile dintre cele două universități, putem opina că ele au avut un caracter amical și cooperant.

S-au ținut în comun ședințe de catedră, adunări științifice, lucrări de teren, care au fost la ordinea zilei, la fel și în excursii, unde studenții participau în deopotrivă măsură, fără să neglijăm angrenarea lor în spectacole cultural-artistice și în reuniuni sportive. Cu toată politica dirijistă în a accentua disparitățile și incongruențele, timpul a demonstrat validitatea cooperării în scopuri nobile de educație și învățământ superior, chiar dacă germenii voitei unificări instituționale se aflau abia la începutul existenței lor²⁴.

Calitatea științifică deosebită a organismelor funcționând în limba maternă la Cluj și Târgu Mureș a fost augmentată gradat și de faptul că, pe lângă dascălii universitari cu binecunoscuta stare de serviciu, au început să-și desfășoare activitate tineri reținuți la specializare în diferite arii, precum: Benkő Samu, Csetri Elek, Egyed Ákos, Faragó József, Imreh István, Jakó Zsigmond, Kányadi Sándor, Kovács József, Lászlóffy Aladár, Pataki József etc., care au contribuit la menținerea nivelului distinct al educației și învățământului în limba maternă²⁵.

În ceea ce privește activitățile de predare, în situația cea mai precară se aflau științele umaniste, pentru că ele suportau constant un acut impuls ideologic. În ciuda acestei situații, la Facultatea de Științe Sociale și Politice a Universității „Bolyai”, concomitent cu abordarea literaturii socialiste și a politicii agrare a Uniunii Sovietice, ca și a unor materiale propagandistice, se putea trata și despre Constituția Națiunilor Unite. Înainte ca sociologia să fie anatemitată drept un produs material exclusiv al burgheziei, problematica sociologiei femeii se putea discuta la cursuri și seminarii, unele materiale apărând în premieră în revista de profil adecvat (*Anuarul de Științe Sociale al Universității „Bolyai”* pe anul 1946).

Astfel s-au înmulțit articolele și studiile semnate de către foști studenți ai instituției, dintre care îi cităm pe regretații istorici Csetri Elek, care a scris despre: „Gospodăria rațională din Ardeal”²⁶ și Jakó Zsigmond, care a analizat fenomenul emigrării în epoca Renașterii (secolele XVI-XVII) în Transilvania²⁷.

²³ *Egyetem az idő sodrásában*, a kötetet szerkesztette Veress Károly. Kolozsvár, 2006. p. 7-8.

²⁴ Balázs Sándor, Bodo Barna, Csetri Elek, Gaál György, Konya Hamar Sándor, Sómai József, *Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról*. Kolozsvár, 2009, p. 87.

²⁵ *Ibidem.*, p. 88.

²⁶ Csetri Elek, *Kelemen Benjámin, a haladó gazda*, în *Kelemen Emlékkönyv*. Kolozsvár, 1957, p. 157-178.

²⁷ Jakó Zsigmond, *Az otthon és művészete a XVI-XVII századi Kolozsváron. Szempontok a reneszánsz-kori művelődésű kutatásához*, în *Kelemen emlékkönyv*. Kolozsvár, 1958, p. 367-393.

Este de notat faptul că majoritatea lor a denotat știință și conștiință în scrieri de bază ale anilor '50, cum a fost, de pildă, cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani ai savantului Kelemen Lajos, autori precum Bodor András, Cselényi Béla, Jakó Zsigmond, Jancsó Elemér, redactând temeinice elaborate sub raport documentar și interpretativ²⁸.

Și la departamentele de științe exacte, în special la cel de fizică, putem aminti personalități marcante, care au contribuit la creșterea nivelului științific universitar, un bun exemplu fiind Gyulai Zoltán, profesor la catedra de fizică experimentală, Loránt Dezső, astronomie, Fényes Imre, de la fizică teoretică. În pofida atribuțiilor pedagogice exersate merituos, o bună parte din ei a fost nevoită a părăsi domeniile respective, cazul lui Teofil Vescan fiind elocvent în acest sens, în antiteză cu cel al colegului său Gábos Zoltán, care a rămas la post. Toate aceste activități de cercetare și predare dezvoltate continuu în spațiu și timp, au demonstrat faptul că științele exacte și umaniste din cadrul Universității „Bolyai” se situau la un cert nivel european.

Lucrarea de referință mai sus pomenită sub titlul de “Universitatea „Bolyai” din Cluj 1945-1955, mai include contribuții despre viața lui Bolyai János scrise de László Bányai; „Despre ritmurile limbii maghiare” (Szabédi László); „Bazele fiziologiei creșterii plantelor” (Péterfi István); „Începuturile capitalismului în Ardeal” (Imreh István) ori lucrarea semnată de psihologul Zörgö Benjámín despre capacitatea de prelucrare a creierului. Într-un cuvânt, putem afirma că volumul festiv avea menirea să înfățișeze funcționarea la maximum a tuturor departamentelor de profil ale universității cu limba maternă de predare²⁹.

Profesorul Csendes Zoltán elaborează contribuții statistice tipărite în reviste din țară sau străinătate (URSS). Sub conducerea lui Márton Gyula, un alt vestit cadru didactic al Universității „Bolyai”, se fac cercetări ce privesc toponimia și lingvistica limbii maghiare. Specialiștii geologi aveau strânse legături de cooperare cei de la Catedra de profil a Universității „Babeș”, astfel că, în timp se legau relații propice în legătură cu evoluția continuă a științelor.

Dialogul științific dintre cele două universități ale Transilvaniei postbelice se intensifică la mijlocul „deceniului obsedant”. Așa de exemplu, în plan contributiv general, reprezentanții Universității „Bolyai” figurează cu 95 de publicații și prezentări științifice. Se poate observa o meritorie dezvoltare la Catedra de științe exacte. Cursurile și seminariile ținute au un succes deosebit, mascat însă cu premeditare de tăcerea acută a vremii, fiind mereu influențate de dogmele impuse ale perioadei respective, de ideologia marxistă, leninistă și de directivele novatoare în planul edificării propusei societăți socialiste. Un pilduitor caz îl constituia acum dezvoltarea activității extrem de benefice a Cabinetului de marxism-leninism, care vădea un excedent de consultații în anul universitar 1952-53, respectiv, de la 1270, la 2730!

Colaborarea catedrelor universităților „Babeș” și „Bolyai” se adâncea tot mai profund, fapt care denota intrinsec și o modalitate directă a apropierii între reprezentanții celor două popoare și a înțelegerii lor reciproce³⁰. Cercetările comune efectuate între studenții celor două universități și cooperarea lor denota seriozitate, iar colaboratorii diverselor catedre țineau deseori cursuri și seminarii comune. Se organizau excursii pentru tineretul studios român și maghiar, se participa la cercuri culturale și la diverse concursuri sportive reunite.

Universitatea „Bolyai” a accentuat latura calitativă a activităților culturale propagate de către studențimea proprie. Un oportun exemplu îl constituia în vreme ființarea ansamblului folcloric, al celui de dansuri populare, ori al corului alcătuit din 30 de membri, în deopotrivă măsură cadre didactice, studenți și angajați ai instituției. Aceștia au concertat în mai multe orașe Transilvane cu ocazia împlinirii a zece ani de la înființarea Universității „Bolyai”³¹.

²⁸ Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2004, p. 56.

²⁹ Fehér könyv, p. 90-91.

³⁰ Bányai László, *A Bolyai Tudományegyetem 1945-1955 (az egyetem tíz évének fenállásánál alkalmával)*. Kolozsvár, 1957, p. 12.

³¹ *Ibidem*, p. 13.

Caracteristice pentru anii '50 erau cele trei schimbări de o anvergură importantă privitoare la: conținutul ideologic al procesului de învățământ, la raportul dintre cultură și masele populare, și la educarea studențimii într-un spirit patriotic și pătruns de simțul internaționalismului socialist. Statisticile erau folosite pentru demonstrarea unor progrese în plan organizatoric și validarea creșterii numerice a studențimii clujene, în raport starea de fapt precedentă. Cercetarea devenirii cadrelor didactice între 1948-1959 apare în acest context marcată de „rezultate în diferitele domenii de cercetare, ambele Universități „surori” contribuind la o îmbogățire a patrimoniului științific universitar”³².

Pe parcursul deceniului șase al secolului XIX, activitatea științifică universitară avea o semnificație aparte în aria vieții culturale, dar producția științifică nu era cea mai bine definită, aici referindu-ne și incluzând și aportul segmentului universitar maghiar local. Astfel, de exemplu, într-un raport despre evoluția literaturii științifice pe anul 1951 se specifică faptul că, ținându-se cont de numărul destul de mare al cadrelor didactice de la Universitatea „Bolyai”, în revista științifică a Filialei Academiei R.P.R. au publicat numai doi semnatori. Hotărârea ulterioară de a se publica toate articolele și studiile în limba oficială, cu rezumate aferente în rusă și apoi franceză, nu afectase însă procedeul apariției și în limba maternă, conformă solicitării exprese a autorilor maghiari, dincolo de tendința previzionată de auto-izolare a reprezentanților naționalității respective³³.

Drept subiectivă concluzie, putem afirma că, în ciuda presiunii aparatului coercitiv din perioada respectivă, instituția de învățământ superior în limba maternă a reușit să-și impună amprenta culturală în anii '50, a militat continuu pentru păstrarea identității proprii și, într-un oarecare fel, a reușit să se valideze prin multe realizări valoroase, care până la urmă au contribuit la făurirea unui comun patrimoniu de civilizație.

Aspects of the existence of the Bolyai University in Cluj in the 50s

Abstract

This paper aims to present the study of the Hungarian minority elite universities, a highly sensitive issue, but at the same time important to research for a broader understanding of contemporary historiography. Universities always played a very special role in preparing the elites, which eventually gave the essential meaning of the continuing development of these institutions. In a first step, I will give an overview of the most important events in the history of the Bolyai University, focusing on the period between 30 August 1940 and May 1945, the debut year of establishment of the Hungarian university, but also making reference to the period between 1946 and 1959. The second part of the paper focuses on the aspects of the existence of the Bolyai University during the 50s. Anterior era I will present the most significant events in terms of culture, which guided the years of existence, by identifying their impact on the Romanian and Hungarian communities during that period. The research is based on edited and archival sources. The paper aims to draw the attention of both specialists and the general public, for a better understanding of history and of an ethnic minority.

³² *Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj*, coordonator Ștefan Pascu, Cluj, 1972 p. 5, 19, 32-37.

³³ *Minorități etniculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945-1955)*. Cluj, 2001, p. 720, 722, 729.

PROCESUL COLECTIVIZĂRII AGRICULTURII ÎN COMUNA ȘEPREUȘ

Keywords: *collective farming, riot, „chiabur”, imposed obligations, peasantry.*

Cuvinte cheie: *colectivizare, revoltă, chiabur, cote obligatorii, țărănime.*

În iunie 1948, a fost adoptată rezoluția Kominformului prin care Moscova impunea colectivizarea agriculturii în statele satelit din estul Europei. Odată cu Plenara Comitetului Central din 3-5 martie 1949 – a cărei rezoluție constituia textul de bază în chestiunea colectivizării – PMR devenea ultimul partid comunist est european care intra într-o operațiune de proporții împotriva țărănimii. Rezoluția plenarei arăta că exploatarea agricole de 5 ha erau nerentabile și nu puteau asigura bunăstarea familiei țărănești. Totodată, plenara a adoptat principiul liberului consimțământ, recunoscând necesitatea unor măsuri practice pentru a atrage pe țărani. Se preconiza înființarea unor întovărășiri simple de cultivare a pământului, cu ajutorul cărora partidul putea duce muncă de lămurire privind avantajele agriculturii colectivizate¹.

Cum miza în procesul colectivizării o reprezentau țăranii mijlocași – cei săraci fiind mai receptivi la mesajul colectivizat – s-a considerat că propaganda de tip demagogic persuasiv va avea în cazul lor succes. Campania de lămurire a mijlocașilor a mers mână în mână cu cea de demascare a chiaburimii și a mentalității ei de clasă. La Arad campania de atragere și lămurire a început de timpuriu. Promotorul acesteia a fost ziarul local „Patriotul”. În foarte multe articole erau puse în antiteză proprietatea țărănească individuală și marea exploatare socialistă, singura viabilă în concepția regimului. Această propagandă preliminară nu a produs efecte de niciun fel în rândurile unor țărani care, trăind în respectul pentru muncă, nu se lăsau manipulați de lozincile privind bunăstarea colhozului și nici nu erau dispuși să accepte cu resemnare colectivizarea².

Cu o zi înainte de plenara colectivizării, la 2 martie 1949 a fost emis decretul nr. 83 pentru completarea unor dispoziții din legea 187/23 martie 1945, în temeiul căruia toate averile moșierilor treceau în patrimoniul statului. Decretul respectiv nu i-a avut în vedere doar pe moșieri, dispozițiile lui aplicându-se și unor țărani. Astfel, în localitatea Șepreuș a fost expropriat colonelul Ștefănescu. Încadrarea sus numitului în categoria moșierilor era arbitrară, acesta neavând o suprafață mai mare de 20 ha. Ceea ce i se imputa reprezenta folosirea ocazională a muncii unor zilieri pe care îi plătea în produse³.

Se poate considera că sistemul colectărilor a pregătit terenul pentru instalarea structurilor agriculturii socialiste. Sistemul cotelor a întărit controlul politic asupra populației rurale, impunând gospodăriilor individuale un regim de dependență față de instituțiile statului. Țăranii erau obligați să predea „surplusul” de cereale chiar la batoză, în timpul operațiunilor de treierat. Prin cotele obligatorii au fost afectate toate categoriile de țărani, atât gospodăriile colective cât și cele individuale.

Calculate în mod aberant, rupte de realitate, ele nu au făcut decât să agite continuu o lume a satului și așa neliniștită de perspectiva colectivizării. Sistemul draconic aplicat cu deosebită vigoare de cele mai multe autorități locale a generat o stare de încordare în numeroase sate arădene. Cotele foarte mari din vara lui 1949 și măsurile dure luate de autoritățile comuniste pentru preluarea lor integrală au stat la baza primelor răscoale țărănești care, indirect, vor fi și

¹ R. Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Iași. Ed. Polirom. 2002, p. 85.

² *Patriotul* (Arad), an 6, 11 ianuarie 1949

³ *Patriotul* (Arad), an 6, 5 martie 1949.

răscoale împotriva colectivizării. Izbucnite concomitent în satele din jumătatea sudică a județului Bihor și în cele din nordul județului Arad, răscoalele s-au desfășurat după o schemă simplă, aceeași peste tot⁴.

Dincolo de sistemul cotelor obligatorii, regimul a introdus colectarea produselor agricole vegetale începând din mai 1951. Aceasta a fost dublată de decretul nr.64/1951 care extindea răspunderea pentru nepredarea cotelor și asupra altor membrii ai familiei, dacă aceștia influențau în vreun fel eveziunea. Decretul reitiera invitația la denunțarea țăranilor care nu respectau planul de colectări, denunțatorii din rândul țăranilor săraci și mijlocași fiind reconpenși cu 25% din produsele confiscate. Efectele acestui decret nu vor întârzia să apară și în comuna Șepreuș. Aici, dând dovadă de o remarcabilă „vigilență revoluționară” și interesați de reconpenșa promisă, proaspeții comuniști Potcan Dumitru, Mărișca Floarea și Covaci Ioan l-au demascat pe Popa Ștefan pentru 1200 kg porumb ascuns, pe Indricău Petru pentru 6 saci de floarea soarelui și pe Sferlea Traian din Pilu pentru dosirea a 2000 kg porumb și 700 kg floarea soarelui. Cei demascați astfel au fost judecați în fața sfatului popular Șepreuș și condamnați la câte 4 ani închisoare, confiscarea întregii cantități de cereale găsite în gospodăriile lor și amenzi de câte 10000 lei⁵.

După demararea oficială a colectivizării, măsurile împotriva chiaburilor devin tot mai dure, iar sfera de aplicabilitate a acestora se lărgeste. Obligați să însămânțeze anumite culturi chiaburii s-au văzut și obligați și supravegheați de sfaturile populare să-și întrețină în stare perfectă utilajele agricole pentru a fi puse în orice moment la dispoziția autorităților locale. Deși suportau singuri costul reparațiilor, în cazul în care nu le efectuau, aceștia deveneau victime sigure ale regimului care urmărea tocmai eliminarea lor. Pe această platformă, la Șepreuș au fost arestați chiaburii Sas Petru, Moca Sima, Moca Mihai și Cordoș Iosif pentru nerepararea tractoarelor, batozelor și secerătorilor: toți au fost trimiși în judecată⁶.

Înființarea și funcționarea gospodăriilor agricole colective aveau la bază statutul model întocmit de comisia agrară în iulie 1949. Astfel gospodăria colectivă trebuia să reprezinte o mare gospodărie agricolă socialistă, în care țăranii se uneau benevol, punându-și la un loc pământul și principalele mijloace de producție. La intrarea în gospodăria agricolă colectivă țăranii trebuiau să aducă cu ei tot pământul deținut. Potrivit statutului model, puteau deveni membrii ai colectivei țăranii cu gospodării mici și mijlocii, țăranii fără pământ indiferent de sex sau naționalitate având peste 16 ani. Nu erau primiți chiaburii și alți exploatare precum și cei caer și-au pierdut dreptul electoral⁷.

La 16 iunie 1952 un raport al biroului raional al PMR Criș analiza modul în care sau aplicat directivele partidului privitoare la consolidarea gospodăriilor colective. Ca principală limită a activității biroului raional pentru promovarea colectivizării era considerată superficialitatea atitudinii membrilor de partid care erau împotriva creeri de colective în comunele în care existau perspective. În cazul comunei Șepreuș din cei 20 membrii ai organizației de bază PMR au făcut cereri pentru colectivă 14, ceilalți 6, printre care unii cu funcții, sustrăgându-se sub diverse pretexte. Din cei 65 membrii ai Frontului Plugarilor doar 10 și-au făcut cereri, din cele 52 de membre ale UFDR numai două doreau să intre în colectivă, în timp ce din UTM nu s-a înscris niciunul⁸.

Cel mai important aspect a fost, pe parcursul întregului proces de colectivizare, atragerea de noi membri în gospodăriile agricole colective. În anul înființării în gospodăria agricolă „Înfrățirea” din Șepreuș au intrat 9 familii – 7 sărace și 2 fără pământ – numărul acestora ajungând la sfârșitul lui 1952, la 66⁹. În 1957, în gospodăria colectivă din comună au intrat 12 familii: 9 sărace și 3 fără

⁴ O. Roske, D. Cătănuș, *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică, vol. 1, 1949-1953*, București, ed. Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, 2002, p. 133.

⁵ *Flacăra Roșie* (Arad), 14 iulie 1951.

⁶ *Flacăra Roșie* (Arad), 25 iunie 1950.

⁷ D. J. A. A. N., fond Sfatul Popular al raionului Ineu, dosar 22/1952, f. 2.

⁸ D. J. A. A. N., fond Comitetul Raional de Partid Chișineu Criș, dosar 27/1952, f. 31.

⁹ D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 1/1952, f. 7.

pământ¹⁰. Spre sfârșitul procesului de colectivizare se remarcă un număr semnificativ de intrări în gospodăria colectivă: în 1960, 64 familii, dintre care 59 sărace, 3 fără pământ și două mijloace¹¹. Înscrierile masive în colective, cum s-a întâmplat și în cazul comunei Șepreuș în anii 1959-1960, au fost o reflectare a schimbărilor majore care au avut loc în societatea românească în deceniul cinci. Dacă în primii ani ai colectivizării, proprietarii individuali puteau evita alte cerințe ale regimului predându-și cotele, mai târziu acest lucru nu a mai fost posibil. Șicanele făcute celor neînscrși în colectiv s-au extins, deoarece acum partidul-stat cotrola mai eficient și mai profund societatea. Spre sfârșitul procesului de colectivizare, devenise vulnerabilă întreaga populație a satului: presiunile nu mai erau doar economice sau ideologice, ci se aplicau în aproape orice domeniu.

O chestiune delicată atât pentru autoritățile comuniste cât și pentru conducerile gospodăriilor agricole colective o reprezenta situația participării la muncă a membrilor colectivști. Participarea la muncă în gospodăria colectivă „Înfrățirea” din Șepreuș, în 1952, a fost modestă: 20 de bărbați au realizat 600 zile-muncă, iar 7 femei 299 zile-muncă. Numărul mic al colectivștilor nu a permis organizarea unei brigăzi de muncă¹². Preocuparea constantă a conducerii pe parcursul anului 1957 a fost, pe lângă atragerea de noi membrii, mobilizarea la muncă a colectivștilor. Aceasta deoarece absenteismul a atins cote alarmante. Spre exemplu, în mijlocul campaniei agricole de vară, din 60 membrii apti de muncă au participat regulat la întreținerea culturilor doar 16-18 persoane zilnic. Pentru recoltarea ovăzului, cosirea trifoiului, culesul porumbului, s-a recurs la țărani din afara gospodăriei. Cei care au participat regulat la lucru pe tot parcursul anului – 54 persoane – au efectuat un total de 8931 zile-muncă. Gospodăria și-a organizat activitățile agricole într-o brigadă de câmp cu patru echipe, cuprinzând 54 brațe de muncă¹³.

În 1960, participarea la muncă în gospodăria agricolă din Șepreuș a cunoscut o creștere sensibilă. Cu toate că un număr de 370 membrii au realizat 61002 zile-muncă, s-au înregistrat și pierderi la culturile agricole datorate absenteismului. Pentru ameliorarea situației, consiliul de conducere a stabilit sancțiuni economice¹⁴.

Și la Șepreuș, imposibilitatea gospodăriei colective de a asigura tuturor membrilor un trai decent i-a determinat pe unii dintre aceștia să recurgă la munca în alte locuri. Totodată, refuzul de a participa la muncile colectivei a reprezentat și o formă de protest la îndemâna țăranilor care nu se puteau împăca ușor cu regimul proprietății colective.

Sustenabilitatea gospodăriilor colective era dată și de realizările agro-zootehnice. În 1952, anul constituirii, recolta colectivei „Înfrățirea” a revenit în totalitate membrilor. În al șaselea an de funcționare, gospodăria din Șepreuș a obținut producții medii la hectar bune, chiar depășind planul la unele culturi: la orzul de toamnă 1860 kg/ha, la porumb 2608 kg/ha. Mai slab se prezentau producțiile de secară (965 kg/ha), floarea soarelui (1134 kg/ha) și cartofi (7372 kg/ha). Veniturile primite de un colectivist pentru o zi-muncă au constat în: 4 lei, 13 kg cereale, 0,3 kg floarea soarelui, 0,72 kg cartofi, 1,5 kg sfeclă furajeră, etc. Septelul era încă foarte redus: la 31 decembrie 1957 în gospodărie existau doar 14 cabaline, 30 porcine, 237 ovine și 14 păsări¹⁵.

Prin recoltele slabe obținute, gospodăria din Șepreuș se situa în 1960 la polul opus față de colectiva model din Sântana. Cu excepția sfeclei de zahăr, unde cantitatea planificată a fost depășită cu peste 5 tone, la celelalte culturi producțiile medii la hectar se situau mult sub așteptări: la grâu doar 1107 kg, la orz 1398 kg, la ovăz 958 kg, la porumb 1540 kg, la cartofi 9882 kg. Veniturile pentru o zi muncă la „Înfrățirea” erau relativ modeste și constau în: 7,13 lei, 3,5 kg cereale, 0,08 kg floarea soarelui, 0,30 kg cartofi, 0,16 kg zahăr etc. În pofida acestor

¹⁰ D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 9/1956 – 1960, f.15.

¹¹ *Ibidem*, f.56.

¹² D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 1/1952, f. 7.

¹³ D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 9/1956 – 1960, f. 13.

¹⁴ D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 16/1960, f. 56.

¹⁵ D. J. A. A. N., fond CAP „Înfrățirea” Șepreuș, dosar 9/1956 – 1960, f. 17

aspecte, șeptelul s-a consolidat semnificativ: la 31 decembrie 1960 existau 119 bovine, 53 cabaline, 33 porcine și 756 ovine¹⁶.

În perioada de consolidare s-a constatat că gospodăria colectivă din Șepreuș a avut realizări agro-zootehnice modeste. Spre finalul colectivizării, susținerea din partea statului a facilitat creșterea productivității în sectoarele sus menționate.

În strânsă legătură cu productivitatea muncii se afla și aspectul dotărilor tehnice și edilitare. La 31 decembrie 1957, existau pe raza gospodăriei „Înfrățirea” o casă de administrație, 3 grajduri de animale muncă, o maternitate scroafe, 2 saivane, o magazie cereale, 3 crame, 2 renize, 2 pătule și un siloz. Colectiviștii dispuneau de 8 pluguri, 6 grape, 6 care și căruțe, o basculă, 7 prășitoare, o semănătoare păioase și o semănătoare porumb¹⁷.

În 1960, gospodăria din Șepreuș a construit un grajd pentru vaci, două saivane și un coteț pentru păsări. La sfârșitul anului, sectorul edilitar cuprindea: două grajduri pentru vaci, 2 saivane, o magazie cereale, 2 pătule, 2 remize, 3 crame, o casă de administrație, 2 grajduri animale muncă și un coteț de păsări. Membrii cooperatori dispuneau de 29 pluguri, 17 prășitoare, 28 care și căruțe, o batoză, un autocamion, două trioare, o cositoare și o greblă mecanică¹⁸. Se poate constata că pe parcursul colectivizării creșterea productivității muncii a permis o mărire a fondurilor financiare, fapt ce s-a reflectat și în realizarea de investiții în mijloacele tehnice și edilitare din gospodăria colectivă „Înfrățirea”.

Ca peste tot în România și comuna Șepreuș a fost supusă la succesive campanii de mobilizare: campania pentru strângerea cotelor, campania împotriva chiaburilor, campania pentru înscrierea în gospodăria colectivă. Instituțiile tradiționale ale satului – primăria, biserica și școala – fiind aservite de regim, demararea colectivizării i-a găsit pe țăranii din Șepreuș fără niciun sprijin în fața asaltului sistematic al statului comunist. Inaugurată sub auspicii modeste – numărul redus de membrii, insuficiența suprafețelor cultivabile, starea precară a inventarului viu și mort, slaba dotare tehnico-edilitară – gospodăria colectivă „Înfrățirea” a avut nevoie de sprijinul statului pentru a se consolida.

La finalul procesului de colectivizare din comuna Șepreuș, gradul de dependență al țăranului față de regimul comunist a crescut semnificativ: țăranul liber s-a transformat în proletar aflat în slujba autorităților locale. Totuși, se poate aprecia că procesul colectivizării a contribuit la mobilitatea socială a țăranilor printr-un nou sistem de remunerare, generând chiar și o nouă diviziune a muncii în interiorul familiei țărănești.

The collectivisation of agriculture in the village Șepreuș

At the beginning of collectivization process, started in spring 1949, the communist regime in Romania has tried to accustom the peasants with the idea that individual properties are not as profitable as the large farms. The offensive of collectivization was accompanied everywhere in Romania by extensive propaganda campaigns, which abounded with the "successful models" of the Soviet Union. However, very few farmers have been convinced by the explanation work pursued by the party activists and willing to surrender their land holdings. What happened in the summer of 1949 in Șepreuș - the largest peasant revolt against collectivization in the western parts of Romania - can be explained by the fact that the communist authorities wanted to send a strong warning to all peasants across the country in order to enforce the collectivization process in the countryside. The response of the authorities to the revolt broke out in August 1949 in Șepreuș was very hard, going up to the assassination of the local leaders. Those who were killed were arrested, spending many years in prison and surveys. Using these methods, as in other cases in the country, the communist regime has managed to avoid more strenuous forms of protest against the collectivist approach.

¹⁶ *Ibidem*, f. 60.

¹⁷ *Ibidem*, f. 23.

¹⁸ *Ibidem*, f. 55.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
45 DE ANI DE ACTIVITATE EDITORIALĂ
(1964 – 2009)

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
45 DE ANI DE ACTIVITATE EDITORIALĂ (1964 – 2009)

INDICE ALFABETIC

A

ACHIM, Valeriu: 1.
 AGOTHA, Andrei: 2.
 ALDEA, I.A.: 345, 1973.
 ALEXA, I.: 3.
 ALEXANDRESCU, Mihai: 4.
 ALDEA, I. AL.: 1514.
 ALFÖLDI – GĂZDAC, Agnes: 5, 727.
 ALICU, Adrian: 6, 1157 – 1158.
 ALICU, Doina: 6.
 ALICU, Dorin: 6, 7 – 31, 565, 567, 572 – 573, 826.
 ALICU, Grațiana: 32 – 40.
 ALLEN, Timothy: 41.
 ANDEA, Avram: 42 – 43.
 ANDEA, Susana: 42 – 45.
 ANDRIȚOIU, Ioan: 46.
 ARDELEAN, Florin: 47.
 ARDEȚ, Adrian: 48.
 ARDEVAN, Radu: 49 – 66, 441 -443, 1172.
 ARDOS, Alexandru: 67 – 72.
 ARDOS, Ana-Maria: 73 – 81, 302, 304, 306.
 ATUDOREI, Vania: 941, 945, 1232 – 1233.
 AVRAM, V.: 82.

B

BACIU, Anamaria: 83.
 BADER, Tiberiu: 84 – 86, 624.
 BAICU, Graziella: 87.
 BAJUS, István: 88.
 BAKAMSKA, Aneta: 89.
 BALLA, E.: 90.
 BALINT, A.: 1872.
 BALTAG, Gheorghe: 91.
 BARNEA, Alexandru: 1355.
 BARTOS, Gheorghe: 92.
 BÁTHORY, Ludovic: 93 98.
 BAUMAN, Victor: 99.
 BĂDĂU – WIETTENBERGER, Mihai: 100 – 105, 1103 – 1104, 1673 – 1675.
 BĂEȘAN, GICĂ: 1485.
 BĂLĂNESCU, Dana: 106 – 107.
 BĂLOI, C.: 2021, 2023.
 BĂLUȚĂ, Cloșca L.: 108 – 109.
 BĂRBULESCU, Mihai: 110 – 116, 327, 968, 980, 1222.
 BÂRCĂ, Meda Diana: 117.
 BÂRCĂ, Vitalie: 118 – 123.

BEJAN, Adrian: 124 – 127, 135 – 136.
 BELU, Sabin: 128, 613, 793 – 795.
 BENEA, Doina: 129 – 137, 1476, 1483, 1524.
 BENEA, Marcel: 138 – 139.
 BERCIU, Ioan: 140.
 BERDAN, Lucian:
 BEȘLIU, C.: 1098.
 BEU DACHIN, E.: 429.
 BIELZ, Iuliu: 142.
 BINDEA, Diana vezi RUSU, Diana.
 BITAY, I.: 143 – 144.
 BLĂJAN, Mihai: 145 – 147, 876, 1407.
 BLĂJAN, N.: 2036.
 BODALE, Horațiu: 148.
 BODEA, Gheorghe I.: 149 – 161.
 BODEA, Monica: 162, 201, 1103.
 BODOR, Andrei: 163 – 169.
 BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana: 170 – 177.
 BOLDEA, Ligia: 178.
 BOLINDEȚ, Viorica: 179 – 182.
 BOLOMEY, Alexandra: 183.
 BOLOVAN, Ioan: 184 – 186.
 BONA, Petru: 187 – 191, 1526.
 BÓNIS, Johanna: 192 – 193.
 BONȚA, Claudia M.: 194 – 200.
 BOROȘ, Doina: 201 – 213, 377.
 BORUGĂ, Elena: 214 – 216.
 BOTA, Emilian: 26 – 27, 30, 217, 600.
 BOTEZAN, Ioana: 218 – 225.
 BOTEZAN, Liviu: 222, 226 – 239, 651.
 BOTEZATU, D.: 1149 – 1150.
 BOTORAN, C.: 623.
 BOTTEZ, Valentin: 240.
 BOULEY, Elisabeth: 241.
 BOZU, Ovidiu: 1525, 1897.
 BRAICA, Gheorghe Dragoș: 242 – 243.
 BRANGA, Nicolae: 826.
 BRATU, Constantin: 244.
 BRATU, Ion: 245 – 247.
 BRĂTESCU, Gheorghe: 248.
 BRÉZIŃSKA, Jadwiga: 249.
 BRORSSON, Torbjörn: 250.
 BUD, A.: 1534.
 BUDAHÁZY, Maria: 251.
 BUDAHÁZY, Ștefan: 251.
 BULAI – ȘTIRBU, Maria: 252.

BULBUC, Adriana: 253 – 254.
 BULBUC, Aurel: 255 – 256, 1035, 1101 – 1102.
 BULZAN, Sorin: 257.
 BUNEA, Aurelia: 258.
 BUNTA, Magdalena: 259 – 279.
 BUNTA, Petru: 161, 280 – 306.
 BUSETTO, Ricardo: 307 – 308.
 BURA, Nicolae: 1019.
 BUZILĂ, Adriana: 309.

C
 CĂDARIU, Florica: 310.
 CĂDARIU, Ștefan: 310.
 CĂLIAN, Livia: 311 – 321.
 CĂPĂLNA, Emil: 322 – 324.
 CĂȚINAȘ, Ana: 325 – 330.
 CĂȚĂNAȘ, Victor: 10.
 CĂMPEANU, Liviu: 331.
 CĂMPEANU, Remus: 332.
 CĂRJA, Ioan: 333 – 334.
 CERNEA, E.: 1600.
 CHELEȘANU LITOVSCI, C.: 729.
 CHIDIOȘAN, Nicolae: 335, 340 – 341.
 CHIFOR, Ion: 342.
 CHINDRIȘ, Ioan: 336.
 CHIRILĂ, Eugen: 338 – 349, 1144.
 CHIȘ, D.: 1302.
 CHIȘU, Ioan: 350 – 352.
 CID, Felip: 354.
 CIHO, Miron: 355.
 CIOFU, Sinziana: 360.
 CIOFU, Valerian I.: 356 – 360.
 CIONGRADI, Carmen: 361 – 362.
 CIORTEA, Camelia: 363 – 365.
 CIORTEA, Mihai: 366.
 CIPĂIANU, Ana Maria: 367 – 383, 386.
 CIPĂIANU, George: 384 – 389.
 CIUBĂNCAN, Vasile T.: 390 – 396.
 CIUGUDEAN, Daniela: 397.
 CIUGUDEAN, Horea: 398 – 400, 1292.
 CIULEI, G.: 401.
 CIUPEA, Ioan: 402 – 411, 1008.
 CIUPERCĂ, Bogdan: 1182.
 CIURTIN, Costică: 412..
 CLOCOTICI, O.: 484.
 COCIȘ, Sorin: 21, 23 – 24, 29, 181, 413 – 429, 572 – 573, 1156, 1251, 1292, 1859.
 COMITETUL de redacție: 430 – 437.
 COMȘA, Alexandru: 438.
 COMȘA, Daniela: 439 – 452, 1010.
 COMȘA, Eugen: 453 – 456.
 COMȘA, Maria: 457.
 COMȘA, Marius: 444 – 445.
 CONSTANTINESCU, Bogdan: 1373.
 CORDOȘ, Nicolae: 458 – 474, 576, 747, 1000 – 1001.
 CORDUNEANU, Victoria I.: 475.
 COSMA, Călin: 476.
 COSMA, Ela: 477 – 478.
 COSTEA, Florea: 479 – 480.

COSTEA, Ionuț: 481.
 COZA, Mihaela: 482 – 483.
 COZĂRESCU, Epifanie: 484.
 CRĂCIUN, Cornel: 485 – 489.
 CRĂCIUN, Florina: 490.
 CRISTEA, Nicolae: 1076.
 CRIȘAN, Eva: 491 – 500.
 CRIȘAN, Ioan Horațiu: 501 – 509, 1141.
 CRIȘAN, Viorica: 510 – 516, 1035, 1039.
 CRÎNGACI ȚIPLIC, Maria – Emilia: 517 – 518.
 CSETRI, A.: 519.
 CSETRI, Elek: 520.
 CUCOȘ, Ștefan: 521.
 CUIBUS, I.: 220.
 CULCER, Alexandru: 522.
 CUPCEA, George: 523.

D

DAICOVICIU, Beatrice: 524 – 530.
 DAICOVICIU, Constantin: 531 – 546.
 DAICOVICIU, Hadrian: 540, 547 – 573.
 DAN, Mihail: 574 – 579.
 DANA, Dan: 580 – 582.
 DANCU, Lidia: 584.
 DANI, I.: 221.
 DASCĂLU, C.: 1770.
 DASCĂLU, L.: 1100.
 DASCĂLU, Nicolae: 584.
 DAVID, Lucia vezi ȚEPOSU, Lucia.
 DAVIDESCU, M.: 587.
 DAWSON, Michael: 588.
 DĂNILĂ, Ștefan: 589.
 DĂRĂBAN, L.: 204, 1156.
 DĂRĂBANȚ, Maria: 590.
 DEAC, A.: 591.
 DEMBSKI, Günther: 592.
 DÉNES, István: 593.
 DIACONESCU, Alexandru: 572, 594 – 601, 652, 974 – 976, 1477.
 DIACONU, Crina: 602.
 DIMULESCU, Alexandra N.: 360.
 DOBEȘ, Andrea: 603.
 DOMUȚA, Emil: 604.
 DORDEA, Ioan: 605.
 DÖRNER, Anton E.: 606 – 609.
 DÖRNER, Egon: 610.
 DRĂGAN – BULARCA, M.: 973.
 DRAGNE, Floarea: 611.
 DRAGOMAN, Alexandru: 728.
 DRAGOMIR, Nicolae: 612.
 DRAGOMIR, Silviu: 613.
 DRAGOTĂ, Gheorghe: 614.
 DRĂGAN, Ioan: 615.
 DRĂGOI, Livia: 616.
 DRĂMBĂREANU, Matei: 617, 1293 – 1294, 1484.
 DUCULESCU, Victor: 618.
 DUDAȘ, Florian: 610.
 DUMITRACHE, Mariana: 620.
 DUMITRAN, Ana: 621 – 622.

DUMITRAȘCU, Gheorghe: 623.
 DUMITRAȘCU, Sever: 624 – 626.
 DUMITRESCU, Constantin: 627.
 DUMITRESCU, Hortensia: 628, 1083.
 DUMITRESCU, Vladimir: 629 – 630.
 DUȚU, Alesandru: 631.

E

EDROIU, Nicolae: 632 – 643, 1168, 1420.
 EGYED, A.: 644 – 646.
 EL SUSI, Georgeta vezi TRÂNCĂ, Georgeta.
 EMÖDI, Ioan: 348, 647 – 649.
 ENACHE, M.: 1150.
 ENEA, C.: 650 – 651.
 ÉTIENNE, Robert: 652.

F

FAUR, R.: 653.
 FAUR, Viorel: 653 – 654.
 FAZAKAS, István: 655.
 FENEȘAN, Călin: 656.
 FENEȘAN, Costin: 657.
 FENEȘAN, Octavian: 1670.
 FERENCZI, Geza: 658 – 669.
 FERENCZI, Iosif V.: 702.
 FERENCZI, István : 3, 29, 513, 593, 670 – 691.
 FERENCZI, István jr: 691.
 FERENCZI, Iulia: 691.
 FEURDEAN, N.: 1640.
 FIAT, Trandafir: 204, 1156.
 FIROIU, Dumitru: 692 – 695.
 FIZEȘAN, Titus: 1671.
 FLOCA, Octavian: 696 – 697.
 FLOREA, Bogdan: 698.
 FLOREA, Gelu: 699 – 702.
 FLORESCU, Radu: 587, 703.
 FODOR, Ladislau: 704 – 709.
 FODOREAN, Florin: 706 – 709.
 FOLA, Nicolae V.: 710.
 FRANZEN, Paul: 711.
 FFRENȚIU, Militon: 712.
 FURDUI, Titus: 713 – 716.

G

GAGA, Lidia Maria: 717.
 GALL, I.: 718.
 GÁLL, Ervin: 719.
 GAIU, Cornel: 1969.
 GARDA, Dezideriu: 720 – 723.
 GĂZDAC, Cristian: 601, 724 – 727, 893, 1534, 1546.
 GĂȚĂ, Gheorghe: 728.
 GEOROCÉANU, Maria: 729-731.
 GEOROCÉANU, Petru: 729 – 731.
 GERGELY, Balász: 719, 1712.
 GERMAN, Adina: 732.
 GERMAN, Ioan: 732.
 GERMANN, Karol: 1648.
 GHEORGHIU, Dragoș: 733.
 GHEORGHIU, Gabriela: 734, 1672.

GERASIM, Dragoș: 735.
 GIURA, Lucian: 736.
 GIURAN, Valeriu: 737 – 738.
 GIURCĂ, Virgil: 739 – 740.
 GLODARIU, Eugenia: 81, 285, 741 – 767.
 GLODARIU, Ioan: 551, 554, 557, 768 – 790, 1825.
 GOGĂLTAN, Florin: 791.
 GOLDENBERG, Samuel: 792 – 796.
 GOLDNER, G.: 1411.
 GORUN, Hadrian: 797 – 798.
 GOSTAR, Nicolae: 799 – 800.
 GRAPINI, Sabin Pompei: 801.
 GRAVÉ, J.: 1040.
 GROSS, Lidia: 802.
 GROZA, Horațiu: 803 – 805.
 GROZA, Liviu: 536, 806 – 817.
 GRUIA, Ana Maria: 818.
 GUDEA, Nicolae: 107, 819 – 845, 1144, 1207.
 GUI, Daniela: 846 – 847.
 GUMĂ, Marian: 848 – 849.
 GÜNDISCH, Konrad G.: 850.
 GUY, Viorica vezi MARICA, Viorica
 GYÉMÁNT, Ladislau: 851.
 GYÖRGY, Enikő: 852.
 GYULAI, Paul: 265, 633, 853 – 859, 1092, 1420.

H

HAINES, Ben: 860.
 HALASU, Adriana: 861 – 862, 900.
 HANGA, VLADIMIR: 863 – 864.
 HANSON, W. S.: 865, 1354.
 HARTUCHE, Nicolae: 866.
 HAȚEGAN, Ioan: 867 – 869.
 HĂGAN, Trofin: 870 – 875.
 HERCHI, Iosif: 245.
 HICA CÂMPÉANU, Ioana: 58, 64, 876 – 884.
 HOPÂRTEAN, Ana: 326, 1002, 1223, 2022.
 HOREDȚ, Kurt: 884 – 890, 1986.
 HRISTODOL, Gheorghe: 891.
 HÜGEL, Peter: 892.
 HUMER, Franz: 893.
 HUSAR, Alexandru: 894.

I

IAMBOR, Petru: 895 – 912, 1170, 1420.
 IANCU, Gheorghe: 913 – 918, 1858.
 IAROSLAVSCHI, Eugen: 349, 919 – 934.
 IDICEANU, Dorina: 935.
 IGNA, Aurelia: 936 - 946, 1446.
 IGNA SAVA, Doina: 947 – 949.
 ILIEȘ, Constantin: 29, 573, 950.
 ILIEȘ, I.: 1103.
 ILOVAN, V.: 951.
 IMHREH, Ștefan: 952 – 954.
 IOAN, Mircea: 955.
 IONESCU, Ion: 956.
 IONESCU, Toader: 957 – 958.
 IONESCU SAINT – CYR, Alexandru: 959.
 IONIȚĂ, Elisabeta: 960.

IONIȚĂ, Ion: 940.

IOSUB, V.: 263.

IRIMIEȘ, Dumitru: 961.

ISAC, Adriana: 962 – 963, 1260.

ISAC, Dan: 964 – 980.

IUGILESCU, C.: 981.

IVĂNUȘ, Dan: 982.

IZSÁK, Sámuell: 983 – 984.

J

JAKÓ, Sigismund: 895 – 990.

JALOBEANU, Mihai: 1299 – 1301.

JANITSEK, Andrei: 991.

JORDÁKY, L.: 992 – 993.

JOSAN, Nicolae: 59, 994 – 996, 1580.

JUDE, MARIA MAGDALENA: 446, 448, 467, 469, 997 – 1011.

JULIEN, Pierre: 1012.

JUNGBERT, Béla: 1013 – 1018.

JURAJ, Pavuk: 89.

K

KACSO, Carol: 1019 – 1022.

KAKUCS, Lajos: 1023.

KALMAR, Zoia: 511, 1024 – 1039, 1080, 1084, 1092 – 1093, 1095 – 1096, 1099, 1101 – 1102, 1198, 2007.

KÁSA, Z.: 1411.

KASSEL, Dominique: 1040.

KATONA, I.: 273.

KISS, Andras: 1041 – 1042.

KISS, Ștefan: 937.

KOLENDO, Jerzy: 1043.

KORÓDI, Iosif: 1044 - 1048

KOVÁCS, C: 1905.

KOVÁCS, Iosif: 459, 519, 1049 – 1056.

KROMER, B.: 1149.

L

LAKATOS, Arthur: 1057.

LAKATOS, Ștefan: 73.

LAKÓ, Eva: 1079.

LASCU, Nicolae: 1058 – 1065.

LASCU, Viorica: 1066 – 1067.

LAZAROVICI, Gheorghe: 511, 612, 712, 921 – 922, 1037, 1068 – 1108, 1457, 1863, 2006 – 2007.

LAZĂR, Emil: 1109 – 1113.

LAZĂR, Valeriu: 1114 – 1116.

LAZO, C.: 1099.

LĂCĂTUȘU, Ioan: 1117.

LEDERMANN, F.: 1118.

LEICU, Ioan: 1119 – 1121.

LICA, Elena Emila: 1122.

LIPOVAN, Ion T.: 1123 – 1126.

LUCA, Claudia: 1127, 1223.

LUCĂCEL, V.: 341 – 343, 347, 1144.

LUKÁCS, Maria Elisabeta: 1128 – 1129.

LUMPERDEAN, Ioan: 1130 – 1134.

LUPESCU, Radu: 1135.

LUPU, Nicolae: 1137.

LUX, Ingrid: 1138.

M

MAC, Ion: 1139 – 1140.

MACDONALD, David: 2010 – 2011.

MACREA, Mihail: 1141 – 1144.

MADGEARU, Alexandru: 1145.

MÁDLY, Lorand: 1146.

MAIOR, Liviu: 1147.

MAIOR, Ovidius: 1148.

MANTU, Cornelia Magda: 1149 – 1150.

MARCSIK, Antónia: 1151.

MARCU, Felix: 711, 1152 – 1153, 1493.

MARCU ISTRATE, Daniela: 1154 – 1155, 1453.

MARIAN, Cornel: 6, 1156 – 1158.

MARICA, Em. George: 1159.

MARICA, Viorica: 1160 – 1164.

MARINESCU NICOLAISEN, Liliana: 1165.

MATEI, Alexandru V.: 1166.

MATEI, Ștefan: 898, 900, 904, 1167 – 1172, 1396, 1420.

MATEI, V.: 711.

MATEI POPESCU, Florian: 1173, 1899.

MAXA, Adriana: 1174 – 1178.

MAXIM, Ion Al.: 1179.

MAXIM, Zoia vezi KALMAR, Zoia.

MAZERE, Ioan: 1180 – 1181.

MĂGUREAN, Andrei: 1182.

MĂLUȚAN, Cornelia: 1183.

MĂRCUȘ, Cornel: 1184.

MĂRGHITAN, Liviu: 586, 1903.

MĂNDREA, Doina Ileana: 1185.

MĂNDRESCU, Gheorghe: 1186 – 1193.

MĂNDRUȚ, Stelian vezi MÎNDRUȚ, Stelian.

MĂRZA, Dan: 1194.

MĂRZA, Daniela: 1195.

MĂRZA, Iacob: 1196 – 1197.

MĂRZA, Ioan: 1198 – 1203.

MĂRZA, Radu: 1204.

MEDAN, Virgil: 1205.

MEDELEȚ, Florin: 1206 – 1211.

MELEȘCANU, Teodor Viorel: 1212.

MEȘTER, Mihai: 1096, 1099 – 1106, 1213 – 1216, 1413.

MEYLAN, Ch.: 573.

MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Laurențiu: 1218.

MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Virgil: 1219 – 1220.

MIHU, Ion: 90.

MILEA, Zaharia: 341, 347, 507, 1073, 1127, 1221 – 1223, 1506, 1607, 2022.

MILIN, Miodrag: 1224 – 1225.

MIRCEA, Gabriela: 995, 1226 – 1227.

MIREL, Maria: 79 – 80, 1228 – 1233, 1663, 1941, 1945.

MITREA, Daniela: 1234 – 1235.

MITROFAN, Ioan: 1236 – 1255.

MITU, Melinda: 698, 1256 - 1264.

MITU, Sorin: 1257, 1265.

MĂNDRUȚ, Stelian: 466, 472, 1266 – 1282, 1427.

MOGA, Marius: 1283.

MOGA, Vasile: 146, 1284 – 1294, 1481, 1514.

MOIȘ, Nicolae: 1637, 1639.

MOLDOVAN, Gheorghe: 1239.

MOLDOVAN, Liviu: 1547.

MOLDOVAN, V.: 1641.
 MOLNAR, I.: 1295.
 MONAH, Felicia: 1296.
 MORAR – VULCU, Călin: 1297 – 1298.
 MORARIU, S.: 1302.
 MORARIU, Vasile: 1299 – 1302.
 MÜLER, Harold W.: 139.
 MUNTEANU BEȘLIU, Petre: 1303.
 MUNTEANU, Ioan: 1304.
 MUNTEANU, Octavian: 1305.
 MUNTEANU, Ovidiu: 698, 1306 – 1310.
 MUNTEANU, Pavel: 1311 – 1312.
 MUREȘAN, Camil: 953, 1315 – 1317.
 MUREȘAN, Dan – Ioan: 1313.
 MUREȘAN, Florin: 520.
 MUREȘAN, Ovidiu: 1314.

N

NAGHIU, Iosif E.: 1318.
 NĂGLER, Doina: 1319.
 NÁNÁSSY, Zoltán: 335, 348.
 NAGY, Szabolcs: 1677.
 NEAMȚU, Alexandru: 1320 – 1327.
 NEAMȚU, Gelu: 1180 – 1181, 1328 – 1335, 1793.
 NEAMȚU, U.: 1827.
 NEDELCU, Florin: 1336 – 1337.
 NEMEȘ, Emil: 181, 413, 1516 – 1517, 1521.
 NÉMETI, I.: 347, 1338.
 NEMETI, Irina: 1339 – 1341.
 NEMETI, Sorin: 581, 1340 – 1341.
 NICA, Marin: 1343.
 NICOARĂ, Toader: 1344.
 NIEDERMAIER, Paul: 1345 – 1346.
 NIKOLOV, Vassil: 1347.
 NISTOR, Ioan Silviu: 1348 – 1352.
 NUSSBÄCHER, Gernat: 1353.

O

OLARIU, A.: 1098.
 OLTEAN, I.A.: 865, 1354.
 OPAIȚ, Andrei: 1355.
 OPREANU, Coriolan: 422, 428, 572, 975 – 976, 1356 – 1362.
 OPRÎȘ, Ioan: 1363 – 1370.
 ORDENTLICH, I.: 341, 347, 1371.
 OSZTOICS, Miroslava: 1372.
 OȚA, Silviu: 517 – 518, 1373.

P

PAKI, Adela: 22 – 23, 29, 416 – 417, 419 – 421, 426 – 427, 572 – 573, 1374 – 1377.
 PALKÓ, Attila: 859.
 PANGERE, Andreas: 2010 – 2013.
 PANTEA, Aurel: 1378.
 PAP, Francisc: 859, 896, 1379 – 1414.
 PAPP, Andrea: 1415 – 1416.
 PASCU, Ștefan: 1417 – 1421.
 PATAKI, I.: 952, 954.
 PĂDUREANU, Augustin: 1422.

PĂDUREANU, Eugen D.: 1423.
 PĂIUȘ, Gheorghe: 2026 – 2027, 2029.
 PĂIUȘAN, Radu: 1424.
 PĂLTĂLNEA, Paul: 1425 – 1427.
 PĂUN, Nicolae: 1428 – 1429.
 PĂRVAN, Katiușa: 1373.
 PECICAN, Ovidiu: 1430.
 PEPELEA, V.: 343, 1431, 1464.
 PESCARRU, Adriana vezi RUSU, Adriana.
 PESCARU, Eugen: 1487.
 PETCULESCU, Liviu: 1432 – 1439.
 PETICĂ, M.: 687 – 688.
 PETIȘ, Ioniță – Augustin: 1440.
 PETOLESCU, Constantin C.: 1441 – 1444.
 PETRE – GOVORA, Gheorghe I.: 1445.
 PETRESCU, I.: 939, 1446.
 PETRESCU, Marius S.: 1447 – 1448.
 PETRIC, Gabriel: 1449.
 PETRICĂ, Paul: 1922 – 1924.
 PETROV, Gheorghe: 1410, 1450 – 1454.
 PETROVZKY, Maria: 188.
 PETROVZKY, Richard: 188, 1526.
 PETRUȘAN, Augustin: 1455.
 PICIU, Dionisie: 1456.
 PICIU, Traian: 1086, 1104, 1457.
 PINTEA, Rodica: 1096.
 PINTEA, Silvia: 1458 – 1459.
 PINTEA, Vasile: 585, 1460 – 1461.
 PINTER, Zeno: 1410, 1462.
 PISO, Ioan: 554, 556, 558, 573, 652, 1293 – 1294, 1463 – 1493.
 PÎSLARU, Mariana: 1494.
 PLĂMĂDEALĂ, Antonie: 1495.
 PLEȘA, Dana Teodora: 1496.
 POLVEREJAN, Șerban: 1497 – 1499.
 POP, Aurel Ioan: 905, 1130, 1500 – 1505.
 POP, Constantin: 10, 13, 24, 26, 191, 572, 614, 892, 1144, 1255, 1506 – 1543, 2008.
 POP, Daniela V.: 1098, 1544.
 POP, Horea: 1545 – 1546.
 POP, Ioan: 1547.
 POP, Ioan: 1548.
 POP, Radu: 1287.
 POP, Traian: 1549.
 POP, Viorica: 1386, 1550 – 1565.
 POPA, Atanasii: 1566 – 1571.
 POPA, I.: 1572.
 POPA, Luana: 1573 – 1574.
 POPA, Mircea: 1575 – 1576.
 POPA, Radu: 1577.
 POPA, Victor: 26 – 27, 30, 1158.
 POPESCU, Honorius: 1578.
 POPESCU, Mariana Cristina: 1579.
 POPESCU, Stelian: 1580 – 1582.
 POPESCU, Valentin: 1583.
 POPOVICI, D. N.: 1584.
 PORUMB, Marius: 1585 – 1599.
 PRODAN, David: 1600.
 PROTASE, Dumitru: 532, 888, 1601 – 1611, 1986.

PROTOPOPESCU, George: 299, 303, 305, 1612 – 1634.

PUPEZĂ, Paul: 1677.

R

RABINOVICI, Herbert: 1635.

RADU, Dionisie: 1636 – 1641.

RADU, Măriuca: 1642.

RADU, Sorin: 1101 – 1106.

RÂDEANU, Virginia: 1643.

RĂDULESCU, D.: 937.

RĂDUȚIU, Aurel: 1644 – 1645.

RÂPĂ – BUICLIU, Dan: 1646 – 1647.

RESCH, Friedrich: 1648 – 1650.

RETEGAN, Simion: 1651 – 1655.

RODEANU, N.: 1292.

ROGOZEA, Petru: 189.

RÖHLE, Robert: 1656.

ROMAN, Cosmin – Toma: 1657.

ROMAN, Cristian Aurel: 1658 – 1660.

ROȘCA ROSEN, Maria: 226, 1661 – 1666.

ROȘU, Petru: 920.

ROTAR, M.: 1672.

ROTARIU, Aurora: 1156.

ROTARIU, Cornelia: 1667.

ROTEA, Mihai: 424, 1669 – 1677.

RUPRECHTSBERGER, Erwin M.: 1678 – 1689.

RUS, Traian: 1690 – 1692.

RUS, Vasile: 1693 – 1694.

RUSCU, Dan: 1695 – 1697.

RUSCU, Ligia: 1698 – 1700.

RUSTOIU, Aurel: 1701 – 1702, 1859.

RUSSU, Ioan I.: 1703 – 1705.

RUSU, Adriana: 8, 1467, 1487.

RUSU, Andrei Adrian: 1707 – 1710.

RUSU, Constantin: 1711.

RUSU, Cosmin C.: 1712.

RUSU, Diana: 1104, 1713 – 1715, 1882.

RUSU, Mircea: 1420, 1716 – 1721, 1986.

RUSU, Viorica vezi BOLINDEȚ, Viorica.

RÜSZ FOGARASI, Enikő: 1722.

S

SABĂU, Nicolae: 915, 1723 – 1729.

SALONTAI, Mihaela Sanda: 1730 – 1733.

SANIE, Silviu: 1734 – 1738.

SAVU, Gheorghe Al.: 1739.

SAVU, Ioana: 1740 – 1742.

SĂLĂGEAN, Tudor: 1743 – 1749.

SĂSĂRAN, Luminița: 1677.

SÂNGEREAN, Cristina: 1715, 1836.

SÂNMIHĂIAN, M.: 1457.

SÂRBU, Valeriu: 122, 1750.

SCARLAT, Constantin: 1751 – 1752.

SCHÄFER, Alfred: 1753.

SCHIOPU, Ana: 129.

SCHIOPU, Vasile: 575.

SCHUSTER, Christian: 438, 1754.

SCHWAIGHOFER, Bernd: 139.

SCROBOTĂ, Paul: 1755.

SEBESTYÉN, Gheorghe: 1756 – 1760.

SECHEL, Teodora Daniela: 1761.

SERES, Andrei: 1762, 1961.

SILBERMAN, Henri C.: 1763.

SIMINA, Nicolae Marcel: 1764.

SIMION, A.: 1765 – 1766.

SIMION, Alexandru: 1767 – 1768.

SIMION, S.: 583.

SOFRONI, Rodica: 1769.

SOMEȘFELEAN, Livia: 51.

SOPOREAN, Maria: 1770.

SOPRONI, Sándor: 825.

SOROCEANU, Alina: 1771 – 1774, 1783.

SOROCEANU, Tudor: 1207, 1775 – 1788.

SPEIDEL, Michael P.: 1789.

SPÎNU, Margareta: 1573.

STAN, Constantin: 762, 764, 1790 – 1796.

STANCA, Sebastian: 1797.

STANCIU, Ioan: 1798, 1927.

STANCIU, Ioan: 1799.

STĂNESCU, E.: 943.

STĂNESCU, Florin: 1800 – 1804.

STĂNESCU, M. C.: 1805.

STÂNGĂ, Ion: 1806.

STINGER, Simona: 1807.

STOICA, M.: 736.

STOICOVICI, Eugen: 1031, 1808 – 1822.

STOICOVICI, Florica: 1811 – 1813.

STOJIC, Milorad: 1823.

STRATAN, Ion: 1071.

STRIMBU, Mihaela: 1824 – 1828.

SUCEVEANU, Alexandru: 1829.

SUCIU, Dumitru: 1830 – 1836.

SUCIU, Ștefan: 1855.

SURDU, Bujor: 1837 – 1839.

SZÉKELY, Zoltán: 1840 – 1842.

SZÖKE, Ana Maria vezi CIPĂIAN, Ana Maria.

Ș

ȘEICA, Radu: 1843.

ȘORA, Gheorghe: 1844 – 1848.

ȘTEIU, Nicolae: 1849 – 1853.

ȘTEIU, Ștefan: 3.

ȘTIRBAN, Marcel: 1854 – 1858.

T

TAKÁCS, Matilda: 1859, 2026 – 2027, 2029, 2032.

TAKÁCS, M.: 2006.

TANCO, Teodor: 951, 1860.

TARCEA, Crina: 1861 – 1862.

TARCEA, Lucian: 1863.

TATAI – BALTA, Cornel: 1162, 1196, 1864.

TATU, Hristache: 1865.

TĂMAȘ, C.: 1203.

TĂMAȘ, R.: 943.

TÂMPEANU, Elena: 1866.

TECAR, Monica: 1677.

TECAR, Tiberiu: 1677.

TEODOR, Maria: 1867.
 TEODOR, Pompiliu: 460, 1499, 1868 – 1870.
 TINCA, Gheorghe: 1871.
 TÎRNOVAN, I.: 612.
 TOGAN, G.: 343, 626.
 TOMESCU, Nicolae: 946.
 TOPAN, Gheorghe: 1872.
 TOPÂRCEANU, Adriana vezi MAXA, Adriana.
 TOȘA, Viorel: 1873.
 TÓTH – GÁSPÁR, Margareta: 1874 – 1875.
 TRAORE, Facko: 1094, 1876.
 TRĂISTARU, Elisabeta: 1877.
 TREBICI, Vladimir: 1878.
 TRÎNCĂ, Georgeta: 1879 – 1883.
 TRYNKOWSKI, Jan: 1884 – 1885.
 TUDORAN, Georgeta: 1886.
 TUKA, Laszlo: 1887 – 1888.
 TURCUȘ, Șerban: 1889 – 1893.
 TURCUȘ, Veronica: 1894 – 1895.

T

TEICU, Dumitru: 1896 – 1897, 1932.
 ȚENȚEA, Ovidiu: 1898 – 1900.
 ȚEPELEA, Gabriel: 1901.
 ȚEPOSU – DAVID, Lucia: 585 – 586, 1241, 1902 – 1903.
 ȚIGU, Viorel Gheorghe: 1904.
 ȚINTEA, H.: 1905.
 ȚIPLIC, Ioan Marian: 1906.
 ȚOCA, Mircea: 1907 – 1908.
 ȚURLEA, Petru: 1909.
 ȚUȚU, Dumitru: 1805, 1910 – 1914.
 ȚUȚUI, Gheorghe: 290 – 291, 1915 – 1917.

U

UCRAIN, Constantin: 1918.
 UNC, Gheorghe: 1919.
 URECHE, Petru: 1920.
 URSUȚ, Dorin: 689, 707 – 709, 1139, 1921 – 1927.
 URSUȚIU, Claudia: 1928.

URSUȚIU, Liviu: 1929 – 1931.
 UZUM, Ilie: 1169, 1932 – 1933.

V

VÁCZI, C.: 1934 – 1937.
 VAJDA, Catalin: 206, 208, 210 – 212, 1938.
 VAJDA, Ludovic: 591, 1939 – 1956.
 VALEA, M.: 696.
 VARGA, Radu: 1957.
 VASILIEV, E.: 1958.
 VASILIEV, Valentin: 1959 – 1975.
 VASILOCHI, E.: 1613.
 VĂTĂȘIANU, Virgil: 1976.
 VELE, Ana Maria: 1977.
 VESA, Vasile: 1978 – 1979.
 VITTINGHOFF, F.: 1980.
 VLASSA, Nicolae: 555, 1981 – 2007.
 VLĂDESCU, C.: 2008.
 VOIȘAN, Valentin: 181, 424 – 425, 429, 2009.
 VOMIR, Marinela: 26.

W

WERNER, Eck: 2010 – 2013.
 WILMOT, Tony: 2014.
 WINKLER, Iudita: 16, 1295, 1381, 1808, 1810 – 1813, 1922, 2015 – 2036.
 WOLF, Iosif: 2037 – 2044.
 WOLF, Rudolf: 2045 – 2046.
 WOLFF, H.: 2047 – 2048.
 WOLLMANN, V.: 807, 1420, 2049 – 2051.

Z

ZABEHLICKY, Heinrich: 2055.
 ZABEHLICKY, Susanne: 2055.
 ZABERCA, V.: 1572.
 ZAHARIADE, Mihai: 2053.
 ZNAMIROVSKI, Vladimir: 1156.
 ZRINY, Andrei: 1602, 1604, 2054.

1. ACHIM, Valeriu, *Reflectarea conștiinței naționale a românilor în presa din nord – vestul țării (1848 – 1918)*, XX, 1983, p. 551.
2. AGOTHA, Andrei; Resch, F., *Ceramica Petrești, grup Foeni de la Parța – Tell 2*, 34, I, 1997, p. 473.
3. ALEXA, I., Ferenczi, Șt., Șteiu, N., *Sondaje arheologice la Huedin "Boldic"*, II, 1965, p. 637.
4. ALEXANDRESCU, Mihai; Vasile Pușcaș, *România spre Uniunea Europeană. Negocierile de aderare (2000 – 2004)*, [R], 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 344.
5. ALFÖLDZ – GÄZDAC, Ágnes, *The Coinage "Provincia Dacia" – a Coinage for One Province Only?* (AD 246 – 257), 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 247.
6. ALICU, Adrian; Alicu, D.; Marian, C., *Prelucrarea datelor obținute în urma efectuării unor prospecțiuni arheologice prin măsurarea rezistivității solului*, 33, I, 1996, p. 569.
7. ALICU, Dorin, *Turnuri de porți la castelele romane din Dacia*, X, 1973, p. 107.
8. ALICU, D.; Rusu, A., *Cîteva reprezentări ale Gorgonei Meduza în Dacia intracarpatică*, XI, 1974, p. 93.
9. ALICU, D., *Integrarea monumentelor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în circuitul turistic și muzeistic*, XIII, 1976, p. 141.
10. ALICU, D.; Pop, C.; Cătănaș, V., *Ateliere de piatrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIII, 1976, p. 125.
11. ALICU, D., *Corrigenda la Roman Lamps from Sarmizegetusa*, XIV, 1977, p. 153.
12. Idem, *Templul zeițe Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XV, 1978, p. 173.
13. ALICU, D.; Pop, C., *Hermes – Mercurius la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 93.
14. Alicu, D., *Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVII, 1980, p. 447.
15. Idem, Bailey, D.M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, II. Roman Lamps made in Italy*, [R], XVII, 1980, p. 889.
16. Idem, *Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa*, XVIII, 1981, p. 425.
17. Alicu, D., recenzii în vol. XVIII, 1981: Sheppard Frere, *Britannia. A History of Roman Britannia*, p. 714.; Hans Bögli, *La Suisse à l'époque romaine*, p. 713.; Gudea, Nicolae, *Note critice în legătură cu lucrarea lui N. Branga, Urbanismul în Dacia romană*, p. 715.
18. Alicu, D.; Nemeș, E., *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIX, 1982, p. 345.
19. Alicu, D., *Elemente de echipament militar descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, (I)*, XX, 1983, p. 391.
20. Idem, *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 467.
21. Alicu, D.; Cociș, S., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bibliografie selectivă*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 589.
22. Alicu, D.; Paki, A., *O inscripție "inedită" din amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 469.
23. Alicu, D.; Cociș, S.; Paki, A., *Raport privind cercetările arheologice efectuate în satul Mircești, jud. Cluj*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 495.
24. Alicu, D.; Pop, C.; Cociș, S., *Săpături arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, (1985 – 1989)*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 435.
25. Idem: Dr. Heinz Menzel (1914 – 1989) [N], 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 594.
26. Alicu, D.; Popa, V.; Pop, C.; Bota, E.; Vomir, M., *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1992 – 1993: clădirile EM 30 – EM 31*, 31, I, 1994, p. 461.
27. Alicu, D.; Popa, V.; Bota, E., *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1993: amfiteatrul*, 31, I, 1994, p. 487.
28. Alicu, D., *Cercetări arheologice la Cluj – Napoca: villa rustica din Valea Chintăului. Campaniile 1990 – 1992*, 31, I, 1994, p. 539.
29. Alicu, D.; Cociș, S.; Ferenczi, I.; Paki, A.; Ilieș, C., *Villa rustica din Valea Chintăului. Campania 1988*, 32, I, 1995, p. 619.
30. Alicu, D.; Popa, V.; Bota, E., *Cercetări arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 665.
31. Alicu, D., *Die Tempel aus Micia (I)*, 38/I, 2001, p. 155.
32. Alicu, Grațiana, *Un manuscris inedit de la sfîrșitul sec. XVIII*, XIII, 1976, p. 409.
33. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (I)*, XV, 1978, p. 401.
34. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (II)*, XVI, 1979, p. 791.
35. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (III)*, XVII, 1980, p. 769.
36. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (IV)*, XVIII, 1981, p. 681.
37. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (V)*, XIX, 1982, p. 673.
38. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VI)*, XX, 1983, p. 771.
39. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VII)*, XXI, 1984, p. 779.
40. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VIII)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 713.
41. ALLEN, Timothy, *Interim report on two seasons of excavations of a burial enclosure in the East cemetery of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Romania*, 26 – 30, 1989/93, p. 397.
42. ANDEA, Avram; Andea, Susana, *Date despre cartea românească veche în județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, XIX, 1982, p. 695.
43. Idem, *Date despre cartea românească veche din Maramureș*, XX, 1983, p. 783.

44. ANDEA, Susana; Andea, Avram, *Date privind cartea românească veche din nord – vestul Transilvaniei*, XXI, 1984, p. 795.
45. Idem, *Consemnări de carte românească veche în inventare bisericești din Transilvania*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 545.
46. ANDRIȚOIU, Ioan, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din sud – vestul Transilvaniei*, XV, 1978, p. 63.
47. ARDELEAN, Florin, *Legislație militară și politică fiscală în timpul lui Ioan Sigismund Zapolya (1556 – 1570)*, 45–46, II, 2008 – 2009, p. 39.
48. ARDET, Adrian, *Cercetările arheologice la biserica medievală de la Cărbunari – Țigănești (sec. XIII – XIV)*, 33, I, p. 415.
49. ARDEVAN, Radu, *Le collèges des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XV, 1978, p. 167.
50. Idem, *Les lectionnaires à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 87.
51. Ardevan, R.; Someșfălean, L., *Asupra unui mozaic din Apulum*, XVII, 1980, p. 667.
52. Ardevan, R., *Praefectus quinquennalis pro imperatore*, XVIII, 1981, p. 437.
53. Idem, *Nocturni Napocensis*, XIX, 1982, p. 287.
54. Idem, *Limes. Akten des XI internationalen Limeskongresses*, [R], XIX, 1982, p. 741.
55. Idem, *Mercurius de la Gherla*, XX, 1983, p. 397.
56. Idem: recenzii în vol. XX, 1983: Gerold Walser, *Römische Inschriften in der Schweiz, I – III*, p. 897.; François Wiblė, *Forum Claudii Vallensium. La ville romaine de Martigny*, p. 895.; *Al VIII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină*, p. 937.; Felipe Arias Vilas, Patrick le Roux, Alain Tranoy, *Inscriptions romaines de la province de Lugo*, p. 899.
57. Idem, *Duumvirat et quattuovirat dans la Dacie romaine*, XXI, 1984, p. 95.
58. Ardevan, Radu; Hica – Câmpeanu, Ioana, *Inscriptions romaines réutilisées de Napoca*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 541.
59. Ardevan, R.: N. Josan, *Muzeul Unirii Alba Iulia*, [R], XXII – XXIII, 1985/86, p. 805.
60. Ardevan R., *Viața și activitatea lui Ștefan Bădechi*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1155.
61. Idem: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987/88: P. Liptak, *Avars and ancient Hungarians*, p. 1188.; *Al IX-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Sofia, 1987)*, p. 1212.
62. Idem: recenzii și necrolog în vol. 26 – 30, 1989/93: *Beneficiarii. Kolloquium über eine römische Heerescharge (3 – 5 decembrie 1990, Osterburken)*, p. 585.; *Al XI-lea Congres internațional de numismatică*, p. 587.; Nicolae Lascu, (1908 – 1989) [N], p. 592.; Eugen Chirilă (1921 – 1991) [N], p. 595.
63. Idem, *CIL, III, 1570 – o revizuire*, 31, I, 1994, p. 269.
64. Ardevan, R., Hica, I., *Inscriptions de Napoca*, 37/I, 2000, p. 243.
65. Ardevan R., *Encore une inscription réutilisée de Napoca*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 189.
66. Idem, *In memoriam Adela Paki*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 281.
67. ARDOS, Alexandru, *Considerații privind modernizarea bazei tehnice a întreprinderii "Metalul Roșu" din Cluj – Napoca*, XIV, 1977, p. 569.
68. Idem, *O vioră de meșter*, XV, 1978, p. 397.
69. Idem, *Colecția didactică Brassai Sámuel din Cluj – Napoca*, XVI, 1979, p. 827.
70. Idem, *Cîteva piese inedite din colecția didactică Brassai Sámuel*, XVII, 1980, p. 787.
71. Idem, *Un ceas muzical din sec. XVII – XVIII în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, XIX, 1982, p. 643.
72. Idem, *Un vechi instrument de calcul*, XX, 1983, p. 849.
73. ARDOS, Ana Maria; Lakatos, Șt., *Instrumentele muzicale ale Muzeului de Istorie Cluj*, III, 1966, p. 257.
74. Ardos, A. M., *Expoziții industriale în Transilvania înainte de 1848*, VIII, 1971, p. 635.
75. Idem, *Date privind participarea Transilvaniei la expoziția mondială de la Viena (1873)*, XI, 1974, p. 323.
76. Idem, *Aspecte de psiho – pedagogie școlară ale ghidajului la muzeul de istorie*, XII, 1975, p. 413.
77. Idem, *Rolul muzeului de istorie în procesul instructiv – educativ școlar*, XIII, 1976, p. 621.
78. Idem, *"Prietenii Muzeului", un experiment reușit al Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XV, 1978, p. 647.
79. Ardos, A.M.; Mirel, M., *Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene "Astra" și "Asociația Muzeului Ardelean"*, XVIII, 1981, p. 531.
80. Idem, *Preocupări ale Muzeului ardelean pentru conservarea și restaurarea bunurilor muzeale*, XX, 1983, p. 725.
81. Ardos, A.M.; Mirel, M.; Glodariu, E., *Muzeul județean de istorie Cluj – Napoca la a 125-a aniversare*, XXI, 1984, p. 673.
82. AVRAM, V., *Un act revoluționar: naționalizarea principalelor mijloace de producție*, V, 1968, p. 619.
83. BACIU, Anamaria, Boroș, D., *Aspecte metodologice ale restaurării picturii murale de la biserica "Adormirea Maicii Domnului" a mănăstirii Răchitoasa, Bacău*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 259.
84. BADER, Tiberiu, *Despre figurile antropomorfe în cadrul culturii Criș*, V, 1973, p. 485.
85. Idem, *Tezaurul monetar cu imitații tip Filip II, descoperit la Turulung (jud. Satu Mare)*, XII, 1975, p. 75.
86. Idem, Tudor Soroceanu, *Studien zur Mureș – Kultur. Mit Beiträgen von V.V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardelean und D. Săbădeanu und Mitarbeit von Ortansa Radu*, [R], 38/I, 2001, p. 259.
87. BAICU, Graziella, *In memoriam. Dix ans depuis la disparition du professeur docteur I. Spielmann*, 34, II, 1998, p. 569.
88. BAJUS, István; Cociș, Sorin, *Fibule romane de la Porolissum*, 43, I, 1997, p. 521.
89. BAKAMSKA, Aneta; Juraj, P., *Die rotbemalte Keramik und der Anfang der Starčevo – Kultur*, 32, I, 1995, p. 29.

90. BALLA, E.; Mihu, I., *Aspecte ale luptelor greviste din Turda și Uioara în anii 1919 – 1920*, VIII, 1971, p. 675.
91. BALTAG, Gheorghe, *O fibulă de formă necunoscută descoperită la Sighișoara – Dealul Viilor (sec. IV – V e.n.)*, XXIV-XXV, 1987 – 1988, p. 619.
92. BARTOȘ, Gheorghe, Horea, Cloșca și Crișan în iconografia vremii, VIII, 1971, p. 267.
93. BĂTHORY, Ludovic, *Luptele revendicative și mișcarea sindicală a minerilor din Banat între anii 1918 – 1921*, X, 1973, p. 755.
94. Idem, *Luptele muncitorilor de la Uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919 – 1940)*, I, XVIII, 1981, p. 237.
95. Idem, *Lupta muncitorilor de la uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919 – 1940)*, II, XIX, 1982, p. 187.
96. Idem, *Muncitorii din întreprinderile societății Titan – Nădrag – Călan în luptă pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social – economice (1919 – 1940)*, I, XX, 1983, p. 293.
97. Idem, *Muncitorii din întreprinderile Societății Titan – Nădrag – Călan în lupta pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social – economice (1919 – 1940)*, II, XXI, 1984, p. 353.
98. Idem, *Asociațiile patronale industriale din România după primul război mondial (1918 – 1930)*, 31, II, 1994, p. 193.
99. BAUMAN, Victor H., *Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel (jud. Tulcea)*, XIV, 1977, p. 245.
100. BĂDĂU – WITTENBERGER, Mihai, *Considerații privind unele materiale tegulare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 481.
101. Idem, *Considerații privind stampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 615.
102. Idem, *Considerații despre cultura Nava în Transilvania*, 31, I, 1994, p. 151.
103. Idem, *Șantierul arheologic Buza (jud. Cluj)*, 31, I, 1994, p. 367.
104. Idem, *The Bronze Age pit from Buza*, 34, I, 1997, p. 703.
105. Idem, *Economical Life in Noua Culture in the Transylvanian Late Bronze Age*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 5.
106. BĂLĂNESCU, Dana, *Un nou tezaur cu monede romane imperiale din sec. IV, descoperit la Moldova Veche (jud. Caraș – Severin)*, XIX, 1982, p. 375.
107. Bălănescu, Dana; Gudea, Nicolae, *Tezaurul monetar de la Răcășdia (III)*, XX, 1983, p. 485.
108. BĂLUȚĂ, Cloșca L., *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 33, I, 1996, p. 89.
109. Idem, *Tipar trivalv pentru oglinzi cu ramă de plumb descoperit la Apulum*, 34, I, 1997, p. 559.
110. BĂRBULESCU, Mihai, *Despre cultul zeiței Bendis la geto – daci*, VIII, 1971, p. 91.
111. Idem, *Marcus Aurelius Apollinarius procurator augusti Daciae Porolissensis*, X, 1973, p. 171.
112. Idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, XIV, 1977, p. 173.
113. Idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană, (II)*, XV, 1978, p. 219.
114. Idem: Glodariu, Ioan; Iaroslavschi, Eugen, *Civilizația fierului la daci*, [R], XVII, 1980, p. 877.
115. Idem, *Relieful "narativ" în Dacia*, XVIII, 1981, p. 455.
116. Idem: Silviu Sanie, *Culte orientale în Dacia romană. Cultele siriene și palmiriene*, [R], XIX, 1982, p. 747.
117. BĂRCĂ, Meda Diana, *Alexandria, un manuscris necunoscut*, 35 – 36, II, 1999, p. 209.
118. BĂRCĂ, Vitalie, *Considerații privind armamentul, tipul de trupe și tactica militară la sarmați*, 31, I, 1994, p. 55.
119. Idem, *Die defnsive Ausrüstung und Bewaffung der Geto – Daker um die dako – romischen Kriege*, 34, I, 1997, p. 189.
120. Idem: recenzii în vol. 34, I, 1997: Svetlana Ivanovna Andruh, *Nijnedunaiskaia Skifia v VI – naciiale I v. do. N.e. Zaporojie*, p. 885.; V: M: Zubar, *Hersones Tavriceski I rimskaiia Imperia. Ocerki voenno – politiceskoi istorii*, p. 891.; Natalia Alexandrovna Son, *Tira rimskogo vremeni*, p. 907.
121. Idem, *Die Schwere reiterei bei den Bosporanen*, 35, I, 1998, p. 43.
122. Bărcă, V., Sirbu, Valeriu, *Daces et romains au nord de l'embouchure du Danube (Ier – IIIe siècles après J-C). Nouvelles données archéologiques*, 37/I, 2000, p. 69.
123. Bărcă, V., *Observations on the Situation in the North – Pontic Region*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 33.
124. BEJAN, Adrian, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta Turnu – Severin*, XIII, 1976, p. 257.
125. Idem, *Necropola de inhumatie de sec. VIII – IX e.n. de la Timișoara – Podul Mogoș*, XX, 1983, p. 489.
126. Idem, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești databile în sec. VIII – IX*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 223.
127. Idem, *Dovezi privind prelucrarea metalelor la Remetea Mare (jud. Timiș) în sec. VIII – X*, 32, I, 1995, p. 775.
128. BELU, Sabin, *Noi contribuții la istoria satelor din Munții Apuseni*, XV, 1978, p. 387.
129. BENEĂ, Doina; Șchiopu, A., *Un monument gnostic de la Dierna*, XI, 1974, p. 115.
130. Benea, D., *Officina militară de la Dierna (sec. III – IV e.n.)*, XIII, 1976, p. 205.
131. Idem, *Cîteva considerații cu privire la topografia Drobetei în sec. II – III*, XIV, 1977, p. 133.
132. Idem, *Die V. Makedonische Legion auf den nördlichen Donaulimes im 3 – 4 Jahrhundert*, XV, 1978, p. 235.

133. Idem, *Capsule romane pentru protejarea sigiliilor, descoperite la Tibiscum*, XIX, 1982, p. 337.
134. Idem: Bogdan Soultov (1930 – 1982) [N], XX, 1983, p. 941.
135. Benea, D.; Bejan, A., *Viața rurală în sud – vestul Daciei în sec. II – IV e.n. (I)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 247.
136. Idem, *Viața rurală în sud – vestul Daciei în sec. II – IV e.n. (II)*, 26 - 30, I/1, 1989/93, p. 127.
137. Benea, D., *Cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata Pia Fidelis civium Romanorum*, 34, I 1997, p. 53.
138. BENEA, Marcel, *Metode de lucru utilizate în stabilirea provenienței pieselor arheologice de marmură*, 33, I, 1996, p. 597.
139. Benea, Marcel; Müller H. W.; Schwaighofer, B., *Die Gesteine des Forums von Sarmizegetusa*, 34, I, 1997, p. 837.
140. BERCIU, Ioan: *Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa* [R], XVII, 1980, p. 887.
141. BERDAN, Lucian, *Masca – simbol în riturile funerare*, 32, I, 1995, p. 272.
142. BIELZ, Iuliu, *Castelul de la Buia*, I, 1964, p. 225.
143. BITAY, I., *Contribuții la studiul culturii antice în Transilvania în sec. XVI*, III, 1966, p. 183.
144. Idem, *Antichitatea în istoriografia săsească din Transilvania în sec. XVII*, VII, 1970, p. 585.
145. BLĂJAN, Mihai, *Așezarea de tip Petrești de la Turdaș (jud. Alba)*, XII, 1975, p. 35.
146. Blăjan, M.; Moga, V., *Un bronz roman în Muzeul de Istorie Mediaș (jud. Sibiu)*, XIV, 1977, p. 195.
147. Blăjan, M., *Așezări din cultura Schneckenberg descoperite la Copșa Mică (jud. Sibiu)*, 33, I, 1996, p. 145.
148. BODALE, Horațiu, *Intellectualii români în Italia 1860 – 1918*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 145.
149. BODEA, Gheorghe I., *Acțiuni revoluționare ale minerilor de la Aghireș (Șorecani) din anii 1929 – 1932*, II, 1965, p. 565.
150. Idem *Date noi despre utecistul Filimon Sârbu*, II, 1965, p. 701.
151. Idem, *Din acțiunile regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului (23 august 1944 – 25 oct. 1944)*, III, 1966, p. 351.
152. Idem, *Din lupta comună a maselor populare române și a naționalităților conlocuitoare din nordul Transilvaniei pentru triumful democrației (23 aug. 1944 – 6 mart. 1945)*, VII, 1970, p. 449.
153. Idem, *Acțiuni revoluționare ale tineretului din Cluj în frunte cu uteciștii, în anii 1929 – 1933*, IX, 1972, p. 327.
154. Idem, *Lupta curenților opziționiste în sinul partidului maghiar din România pentru întărirea unității frățești a oamenilor muncii (1918 – 1928)*, X, 1973, p. 409.
155. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat (1921 – 1923) (I)*, XIX, 1982, p. 155.
156. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat 1921 – 1923 (II)*, XX, 1983, p. 313.
157. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, 1921 – 1923 (III)*, XXI, 1984, p. 307.
158. Idem, *Aspecte ale teroarei hortysto – fasciste în nord – vestul Transilvaniei. Holocaustul evreiesc din anul 1944*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 341.
159. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, 1921 – 1923 (IV)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 417.
160. Idem, *O pagină dureroasă, mai puțin cunoscută, din istoria Maramureșului*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 387.
161. Bodea, Gh., Petru Bunta /1928 – 1992) [N], 26 – 30, 1989/93, p. 673
162. BODEA, Monica, *Actul de a înmormânta copii în vatra și lângă vatra locuinței*, 34, I, 1997, p. 735.
163. BODOR, Andrei, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, I, 1964, p. 137.
164. Idem, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții profesorului J.M.C: Toyenbee*, V, 1968, p. 495.
165. Bodor, A.; Winkler, I., *Un atelier de artizanat de la Dierna (Orșova)*, XVI, 1979, p. 141.
166. Bodor, A.; Dumitru Tudor (1908 – 1982) [N], XIX, 1982, p. 789.
167. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 185.
168. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (II)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 193.
169. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (III)*, 31, I, 1994, p. 253.
170. BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Despre sud – estul Transilvaniei în epoca romană*, VI, 1969, p. 477.
171. Idem, *Metodica cercetării ceramicii romane*, XVII, 1980, p. 679.
172. Idem, *Die Klientel – Bevölkerung in Muntenia (I – 3 Jh. U Z)*, XX, 1983, p. 67.
173. Idem, *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman*, XXI, 1984, p. 125.
174. Idem, *Griffe keramischer Paterae aus dem römischen Dakien*, 34, I, 1997, p. 325.
175. Idem, *Ceramica dacică din castellum de la Rucăr*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 201.
176. Idem, *Ptolemeu și provincia Dacia*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 145.
177. Idem, *Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Moésie Inférieure*, 26 30, I/1, 1989/93, p. 49.
178. BOLDEA, Ligia, *Cîteva opinii privitoare la originea și evoluția nobilimii române din Banat (sec. XIV – XV)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 1119.

179. BOLINDEȚ Viorica, ...*SEIA, Quaderni dell'Istituto di Storia Antica. Università degli Studi di Palermo*, 1, [R], 26 – 30, I/2 1989 /93, p.585.
180. Idem, *Griffe keramischer Paterae aus dem romischen Dakien*, 34, I, 1997, p. 325.
181. Bolindeț, V., Voişan, V., Cociș, S., *The Pottery in Late La Tène Tradition of Napoca*, 37/I, 2000, p. 141.
182. Bolindeț, V., *New Data on the Imported Terra Sigillata from Napoca*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p.195.
183. BOLOMEY, Alexandra, *Expertiza oaselor de animale din așezarea de tip Witenberg de la Noșlac (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 440.
184. BOLOVAN, Ioan, *Considerații privind geneza și înființarea Asociațiunii naționale arădene pentru cultura poporului român*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 631.
185. Idem, *Asociația națională arădană pentru cultura poporului român, factor de solidarizare și unitate națională /1863 – 1918*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 701.
186. Idem, *Contribuții documentare privind politica demografică a Ungariei la începutul sec. XX*, 34, II, 1998, p. 293.
187. BONA, Petru, *Traian Doda, luptător pentru drepturile naționale ale românilor bănățeni*, XV, 1978, p. 495.
188. Bona, P.; Petrovzky, R.; Petrovzky, M., *Tibiscum, cercetări arheologice (I)*, 1976 – 1979, XIX, 1982, p. 311.
189. Idem, *Tibiscum, cercetări arheologice (II)*, 1976 – 1979, XX, 1983, p. 405.
190. Bona, P.; Rogozea, P., *Necropola dacică de la Iaz*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 439.
191. Bona, P.; Rogozea, P.; Pop, C., *Noi piese figurative descoperite la Tibiscum*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 537.
192. BÓNIS, Johanna, *Din istoria breslelor târgumureșene*, 35 – 36, II, 1999, p. 61.
193. Idem, *Muzeul Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș și colecția lui*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 329.
194. BONȚA, Claudia M., *Medale – casetă dedicată Păcii de la Hubertsburg*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 419.
195. Idem, *Restaurarea unui vas ceramic aparținând culturii Wietenberg*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 447.
196. Idem, *1683. Asediul Vienei reflectat în medalistică*, 41 – 44, II, 2004 – 2006, p. 283.
197. Idem, *Restaurarea unor vase ceramice de epocă premodernă*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 369.
198. Idem, *Portrete aristocratice de secol XVI – XVII în pinacotecile muzeelor clujene*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 201.
199. Idem, *Galerie de portrete imperiale. Casa de Austria în medalistica secolelor XVII și XVIII*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 271.
200. Idem, *Considerații privind restaurarea unui vas dacic cu brâu și butoni*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 329.
201. BOROȘ, Doina; Bodea, M., *Materiale, intervenții și conservarea în situri arheologice*, XXI, 1984, p. 703.
202. Boroș, D., *Investigația chimică în conservarea monumentelor de piatră*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 873.
203. Idem, *Pigmenți și tencuieli folosite în pictura murală a unor biserici medievale din Țara Zarandului și a Hațegului*, 31, I, 1994, p. 579.
204. Boroș, D.; Dărăban, L.; Fiat, T., *Analiza unor monede de argint din tezaurul de la Bărbănt, jud. Alba /sec. XI – XII*, prin metoda analizei prin activare cu neutroni, 32, I, 1995, p. 231.
205. Boroș, D., *Tezaurul de la Bărbănt, jud. Alba (sec. XI – XII). Investigații de laborator*, 32, I, 1995, p. 327.
206. Boroș, D.; Vajda, C., *Probleme legate de curățirea pieselor textile cu ornamente metalice*, 33, II, 1997, p. 347.
207. Boroș, D., *Etica restaurării unui piaptăn de os din sec. IV p. Ch.*, 34, II, 1997, p. 803.
208. Boroș, D.; Vajda, C., *O piesă inedită din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (investigații și restaurare)*, 35 – 36, II, 1999, p. 369.
209. Boroș, D., *Technical Data Concerning the Mummy and its Accessories in the Collection of the National History Museum of Transylvania in Cluj – Napoca (Romania)*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 373.
210. Boroș, D.; Vajda, C., *Reconstituirea unei bonete din secolul al XVI-lea aparținând Mzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 377.
211. Idem, *Reconstituirea unei piese de vestimentație din secolul al XVI-lea aparținând Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 437.
212. Idem, *Tipuri morfologice de țesături și accesorii identificate în textile arheologice*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 375.
213. Boroș, D., *Note on the Restoring of the Liber Pater Statue from Apulum*, 38/I, 2001, p. 177.
214. BORUGĂ, Elena, *Contribuția lui Traian Vuia la lupta pentru unitate națională, oglindită în articolele publicate în revista "La Transylvanie" (1918 – 1919)*, XV, 1978, p. 531.
215. Idem, *Activitatea despărțământului Bocșa al "Astrei" (1898 – 1918)*, XVII, 1980, p. 607.
216. Idem, *Legăturile asociației "Astra" cu Banatul în perioada 1861 – 1895*, XX, 1983, p. 575.
217. BOTA, Emilian, *Palmkapitelle aus Dakien*, 36, I, 1999, p. 163.
218. BOTEZAN, Ioana, *Un document din anul 1861 privind strădaniile românilor din Transilvania de a cuceri drepturi politice*, XV, 1978, p. 489.
219. Idem, *Activitatea tipografică a lui Timotei Cipariu între anii 1835 – 1865*, XVI, 1979, p. 669.
220. Botezan, I.; Cuiub, I., *Șase documente referitoare la activitatea lui T. Cipariu din anii 1849 – 1852*, XVIII, 1981, p. 515.
221. Botezan, I.; Dani, I., *Documente privind întărirea legăturilor culturale dintre românii transilvăneni și*

- bucovenini în anii absolutismului restaurat, XX, 1983, p. 561.
222. Botezan, I.: Botezan, L., *O dispută istorică între Cipariu și bucovinenii pumniști*, XXI, 1984, p. 603.
223. Botezan, I., *Patru scrisori adresate de Partenie Cosma lui G. Barițiu în vara anului 1861*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 687.
224. Idem, *Correspondența moldoveanului Grigore Crețu cu Ioan Micu Moldovan între anii 1870 – 1876*, 32, II, 1996, p. 419.
225. Idem, *Din arhiva personală a lui Ioan Micu Moldovan. Vol. IV. Manuscrise*, 34, II, 1998, p. 277.
226. BOTEZAN, Liviu; Roșca – Rosen, Maria, *Contribuții la problema premizelor sociale ale mișcărilor revoluționare de la 1848 pe teritoriul țării noastre*, II, 1965, p. 435.
227. Idem, *Contribuții la studiul organizării locurilor curiale pe moșiile nobiliare din comitatele transilvănene (1785 – 1820)*, III, 1966, p. 239.
228. Botezan, L., *Organizarea pământurilor arătoare și a finăturilor alodiale în Transilvania*, VI, 1969, p. 243.
229. Idem, *Dijmele iobăgești din comitatele Transilvaniei în perioada 1785 – 1820*, IX, 1972, p. 205.
230. Idem, *Slujba iobăgească din Transilvania în perioada 1785 – 1820*, X, 1973, p. 271.
231. Idem, *Ideea eliberării iobagilor din Transilvania de dependență feudală reflectată în actele conscripției czirakylene*, XI, 1974, p. 243.
232. Idem, *Accentuarea procesului de deposedare a iobagilor din Transilvania de posesiunile lor obștești în perioada 1785 – 1820*, XIII, 1976, p. 399.
233. Idem, *Încercări de colaborare politică româno – maghiară în primii ani ai dualismului*, XIV, 1977, p. 459.
234. Idem, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea, oglindite în conscripția czirakyană (I)*, XVI, 1979, p. 337.
235. Idem, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea, oglindite în conscripția czirakyană (II)*, XVII, 1980, p. 241.
236. Idem, *Contribuții la problema recrutării de voluntari dintre românii transilvăneni ajunși prizonieri în Rusia în primul război mondial*, XX, 1983, p. 273.
237. Idem, *Concepția lui Timotei Cipariu despre formarea limbii și a poporului român*, XXII – XXIII, 1986/87, p. 621.
238. Idem, *Activitatea politică a lui T. Cipariu între anii 1861 – 1865*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 325.
239. Idem, *Robota, cauză a participării țărănimii transilvănene la revoluția de la 1848*, 1849, 31, II, 1994, p. 59.
240. BOTTEZ, Valentin, *Emperor Worship in Latin Settlements of Lower Moesia (Ist – 3rd c. A. D.)*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 111.
241. BOULEY, Elisabeth, *Le culte de Némésis et les jeux de l'amphithéâtre dans les provinces balkaniques et danubiennes*, 26 – 30, 1989/93, p. 105.
242. BRAICA, Gheorghe Dragoș, *Contribuția localității Mărgău (jud. Cluj) la lupta pentru eliberare națională*, XVI, 1979, p. 709.
243. Idem, *Călata, pagini de istorie*, XVII, 1980, p. 697.
244. BRATU, Constantin, *Un luptător pentru unirea Banatului cu România: învățătorul Damaschin Daicoviciu*, XIV, 1977, p. 523.
245. BRATU, Ion; Herchi, I., *Aspecte ale climatului revoluționar din județul Bihor în perioada 1928 – 1933. Conflctele de muncă*, XV, 1978, p. 567.
246. Bratu, I., *Urbaniul satului Dicănești (Possessio Decaryest) la 1772*, XVIII, 1981, p. 505.
247. Idem, *Domeniul Velența la 1776*, XXI, 1984, p. 575.
248. BRĂTESCU, Gheorghe, *Musées et collections dans le cadre de l'ancienne Faculté de Médecine de Bucharest*, 34, II, 1998, p. 513.
249. BREŽIŇSKA, Jadwiga, *Nouveau motif dans un ex – libris pharmacien*, 34, II, 1998, p. 551.
250. BRORSSON, Torbjörn, Grönberg, Emma, *The Pottery from the Ritual Complex of the Wietenberg Culture in Cluj – Napoca, Romania*, 38/I, 2001, p. 7.
251. BUDAHAZY, Ștefan; Badaházy, M., *Despre câteva colecții muzeale farmaceutice din Europa*, 34, II, 1998, p. 561.
252. BULAI – ȘTIRBU, Maria, *Studiul restului de faună neolitică din stațiunea Tăușș, XXI, 1984, p. 45.*
253. BULBUC, Adriana, *Restaurarea unei cărți din secolul al XVIII-lea prin principiul minimei intervenții*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 443.
254. Idem, *Conservarea unor manuscrise armenesti din secolele XVIII – XIX*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 381.
255. BULBUC, Aurel, *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (II)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 411.
256. Idem, *Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (III)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 529.
257. BULZAN, Sorin, *Alexander as Hercules on a small bronze from Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 77.
258. BUNE, A., *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892 – 1899)*, VII, 1970, p. 329.
259. BUNTA, Magdalena, *Contribuții la istoria destrămării breslelor din Cluj*, I, 1964, p. 237.
260. Idem, *Situația și lupta celfelor din Cluj în a doua jumătate a sec. XVIII și prima jumătate a sec. XIX*, II, 1965, p. 403.
261. Idem, *Un tipar de sigiliu din sec. XVI*, II, 1965, p. 679.
262. Idem, *Sigilii de breaslă în colecția Muzeului de Istorie Cluj*, III, 1966, p. 213.
263. Bunta, M.; Iosub, V., *Tablele și semnele de breaslă în colecțiile muzeelor de istorie Cluj și Sighișoara*, IV, 1967, p. 199.
264. Bunta, M., *Tiparul sigiliului mare al domnului Țării Românești Pătrașcu cel Bun*, V, 1968, p. 533.

265. Bunta, M.; Gyulai, Paul, *Atelierele de lucru și materia primă folosită la manufactura de faianță fină de la Batiz*, VI, 1969, p. 253.
266. Bunta, M., *Habanii în Transilvania*, VII, 1970, p. 201.
267. Idem, *Faianța habană din Transilvania*, VIII, 1971, p. 219.
268. Idem, "Comuna" anabaptistă de la Vințul de Jos în sec. XVII. Structura ei internă. Ideologia ei, X, 1973, p. 231.
269. Idem, *Clujul medieval în gravuri*, XI, 1974, p. 185.
270. Idem, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec. XVI)*, XII, 1975, p. 219.
271. Idem, *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI – XVII) (I)*, XIII, 1976, p. 329.
272. Idem, *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI – XVII) (II)*, XIV, 1977, p. 349.
273. Bunta, M.; Katona, I., *Cronica habană de la Cluj*, XV, 1978, p. 315.
274. Bunta, M., *La formation et le développement des métiers au moyen âge (V-e – XIV-e siècles)*, [R], XV, 1978, p. 695.
275. Idem, *Meșteșugari habani în Transilvania. Activitatea, rolul și importanța lor în economia Transilvaniei secolului al XVII –lea*, XVI, 1979, p. 251.
276. Idem: P. Weiner, *Zinngiessermarken in Ungarn. 16 – 19 Jhdrt*, [R], XVI, 1979, p. 901.
277. Idem, *Contribuții la studiul produselor artistice ale glăjăriei de la Porumbac (sec. XVII – XVIII)*, XVII, 1980, p. 219.
278. Idem, *Obiecte de podoabă din inventarul unui mormint descoperit la Cluj*, XVIII, 1981, p. 501.
279. Idem, *Călătoriile calfelor de aurari, mijloc de difuziune a formelor și tehnicilor de ornamentare*, XIX, 1982, p. 397.
280. BUNTA, Petru, *Insurecția armată din august 1944, cotitură istorică în viața poporului român*, I, 1964, p. 1.
281. Idem, *Revoluția populară din țara noastră – necesitate obiectivă*, I, 1964, p. 421.
282. Idem, *Tactica PCR pentru încheierea unui larg front democratic în perioada 23 august 1944 – 6 martie 1945*, II, 1965, p. 581.
283. Bunta, P.; Glodariu, E., *Din colecția de manifeste și afișe a Muzeului de istorie Cluj*, II, 1965, p. 707.
284. Bunta, P., *Acțiuni greviste ale muncitorilor metalurgiști de la fabrica Phoebus – Oradea*, III, 1966, p. 329.
285. Bunta, P.; Glodariu, E., *Aspecte din lupta forțelor democratice în alegerile din 1946, în fostul județ Cluj*, III, 1966, p. 547.
286. Bunta, P., *Structura socială și situația materială a maselor din România (dec. 4 – 5 ale sec. XX)*, IV, 1967, p. 335.
287. Idem, *Formele și caracterul luptei maselor pentru instaurarea regimului democrat – popular*, V, 1968, p. 329.
288. Idem, *Lupta PCR pentru înfăptuirea Frontului popular antifascist*, VI, 1969, p. 389 – 419.
289. Idem, *Întrunirile, mitingurile și demonstrațiile – forme importante ale luptei maselor pentru instaurarea guvernului revoluționar democratic*, VII, 1970, p. 425.
290. Bunta, P.; Țuțui, Gh., *Întărirea organizatorică a PCR și creșterea influenței sale politice (1944 – 1945)*, VIII, 1971, p. 391.
291. Idem, *PCR după Conferința Națională. Victoria blocului partidelor democratice în alegerile din 1946*, IX, 1972, p. 341.
292. Bunta, P., *Unele probleme privind muzeologia istorică*, X, 1973, p. 433.
293. Idem, *Primul statut cunoscut al Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara*, XI, 1974, p. 295.
294. Idem, *Situația organizatorică a clasei muncitoare și lupta ei pentru revendicări economice și politice în anii 1921 – 1928*, XII, 1975, p. 393.
295. Idem, *Marginalii la ultima ședință a Consiliului de Miniștri prezidată de generalul N. Rădulescu*, XIII, 1976, p. 579.
296. Idem, *În frunte cu PCR pentru trecerea la etapa socialistă a revoluției populare*, XIV, 1977, p. 621.
297. Idem, *Procesele intentate de către autoritățile horthyiste comunistilor din partea de nord a Transilvaniei (1941 – 1944)*, XV, 1978, p. 583.
298. Idem, *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, I)*, XVI, 1979, p. 717.
299. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Aspecte ale insurecției naționale armate, antifasciste și antiimperialiste din august 1944*, XVI, 1979, p. 371.
300. Bunta, P., *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, II)*, XVII, 1980, p. 615.
301. Idem, *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, III)*, XVIII, 1981, p. 585.
302. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procese antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, I)*, XIX, 1982, p. 521.
303. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Primele statute ale mișcării muncitorești din Transilvania*, XIX, 1982, p. 455.
304. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, II)*, XX, 1983, p. 669.
305. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Actul de la 23 August 1944 – piatră de hotăr în istoria modernă și contemporană a României*, XXI, 1984, p. IX.
306. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, II)*, XXI, 1984, p. 641.
307. Busetto, Riccardo, *La difesa strategica tardo romana in Africa e nel Vicino Oriente. Aspetti di due differenti realtà confinaria*, 34, I, 1997, p. 453.
308. Idem, *Giovani Tyimisce e Svyatoslav di Kiev. Le operazioni militari bizantine nei Balcani (969 – 971)*, 33, II, 1997, p. 9.

309. BUZILĂ, Adriana, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj, ctitorie a cnezilor români din Banatul secolului al XVIII – lea, XVIII, 1981, p. 641.*
310. CĂDARIU, Ștefan; Cădăriu, F., *Curățarea podobelor de argint din tezaurul de la Macoviște (jud. Caraș – Severin), XX, 1983, p. 873.*
311. CĂLIAN, Livia, *Despre starea Cabinetului numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (1992 – 1993), 31, II, 1994, p. 371.*
312. Idem, *Medalia Mémorial de St. Hélène din colecția Fr. Roeser, 32, II, 1996, p. 397.*
313. Idem, *Alte medalii napoleoniene din Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, 32, II, 1996, p. 549.*
314. Idem: recenzii în vol. 32, II, 1996: *Cien Anos de Historia Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, p. 617; Catalog numismatic. Moneda metálica 1867 – 1994. Numismatic Catalogue. Metal Coin, p. 621.*
315. Idem, *O monedă de platină în colecțiile muzeului clujean, 33, II, 1997, p. 327.*
316. Idem, *A doua conferință internațională a muzeelor numismatice și bancare, 33, II, 1997, p. 465.*
317. Idem, *Patru medalii transilvănene de încoronare din colecția Esterházy, 34, II, 1998, p. 391.*
318. Idem, *Again about Michael the Brave's gold medal, 35 – 36, II, 1999, p. 273.*
319. Idem, *Acta Mysei Napocensis – 35 de ani de activitate editorială (1964 – 1999), 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 395.*
320. Idem, *Medalii românești din colecția numismatică a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (I) – 1600 – 1947, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 369.*
321. Idem, *Reprezentări genealogice convenționale și figurate în medalistica familiei de Habsburg (sec. XVII – XVIII), 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 271.*
322. CĂPĂLNA, Emil, *Diversitatea și dificultatea restaurării, 34, II, 1998, p. 419.*
323. Idem, *Restaurarea a două statuete "putti muzicanti" din sec. XVIII de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj – Napoca, 35 – 36, II, 1999, p. 373.*
324. Idem, *Restaurarea unui "gheridon", piesă de mobilier care face parte din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 383.*
325. CĂTINAȘ, Ana, *Noi descoperiri romane pe Dealul Zinelor – Turda, XV, 1978, p. 195.*
326. Căținaș, A.; Hopârtean, A., *Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa, XV, 1978, p. 207.*
327. Căținaș, Ana; Bărbulescu, M., *Cella Vinaria de la Potaissa, XVI, 1979, p. 101.*
328. Căținaș, Ana, *Ceramica stampilată de la Potaissa, (II), XXI, 1984, p. 481.*
329. Idem, *Céramique romaine dans les collections de Turda, 32, I, 1995, p. 463.*
330. Idem, *Activitatea arheologică a lui Ioan Țigăra, 32, I, 1995, p. 791.*
331. CÂMPEANU, Liviu, *Nefericitul voievod Dan cel Tânăr. Intervențiile Ungariei în problemele dinastice ale Țării Românești, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 13.*
332. CÂMPEANU, Remus, *Contribuții la istoria intelectualității române din Transilvania în sec. XVIII, 31, II, 1994, p. 41.*
333. CÂRJĂ, Ion, *Organizarea instituției mitropolitane în biserica greco – catolică românească în perioada lui Ioan Vancea de Buteasa (1869 – 1892), 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 91.*
334. Idem, *Învățămintul sibian în sec. XVIII. Aspecte bibliografice și arhivistice, 33, II, 1997, p. 203.*
335. CHIDIOȘAN, Nicolae; Nánássy, Z., *Un mormânt din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni, V, 1968, p. 517.*
336. CHINDRIȘ, Ioan, *Cartea românească veche la Viena, 32, II, 1996, p. 373.*
337. Idem, *Cartea veche românească la Budapesta (I), 33, II, 1997, p. 215.*
338. CHIRILĂ, Eugen, *Relațiile dintre daci și romani pînă la expediția lui Marcus Vinicius, I, 1964, p. 125.*
339. Idem, *Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci, I, 1964, p. 465.*
340. Chirilă, E.; Chidioșan, N., *Tezaurul de monede dacice de la Almaș, II, 1965, p. 111.*
341. Chirilă, E.; Chidioșan, N.; Lucăcel, V.; Milea, Z.; Ordentlich, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania, II, 1965, p. 645.*
342. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Chifor, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (III), III, 1966, p. 421.*
343. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Pepelea, V.; Togan, G., *Descoperiri monetare antice și bizantine în Transilvania, IV, 1967, p. 457.*
344. Chirilă, E.; Mihail Macrea (1908 – 1967) [N], IV, 1967, p. 589.
345. Chirilă, E.; Aldea, I. A., *Tezaurul monetar de la Dăbica, sec. II î.e.n. – I.e.n., V, 1968, p. 429.*
346. Chirilă, E., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (V), VI, 1969, p. 475.*
347. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Milea, Z.; Nemeti, I.; Ordentlich, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (VII), VII, 1970, p. 507.*
348. Chirilă, E.; Emödi, I.; Nánási, Z., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (VIII), VIII, 1971, p. 567.*
349. Chirilă, E.; Iaroslavschi, E., *Tezaurul monetar de la Bobaia, sec. II – I î.e.n., XXIV – XXV, 1987/88, p. 69.*
350. CHIȘU, Ioan, *Lupta PCR împotriva pericolului fascist, pentru apărarea independenței naționale, oglindită în manifeste și materiale (1934 – 1938), VI, 1969, p. 375.*
351. Idem, *Internaționalismul proletar – o constantă a istoriei PCR (1921 – 1944), VIII, 1971, p. 371.*
352. Idem, *Politica PCR de atragere a armatei la lupta revoluționară, antifascistă și antihitleristă a poporului, XIII, 1976, p. 557.*

353. Idem, *Falimentul programelor politice liberale după 23 August 1944*, XVII, 1980, p. 379.
354. CID, Felip, *L'objet medical et l'histoire de la médecine*, 34, II, 1998, p. 501.
355. CIHO, Miron, *Figurine funerare egiptene antice din muzeele transilvănene*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 459.
356. CIOFU, I. Valerian, *Câteva medalii ale expozițiilor transilvănene din al treilea pătrar al sec. XIX*, 33, II, 1997, p. 331.
357. Idem, *Transilvania în medalii mai puțin cunoscute, de la Diploma leopoldină la Dictatul de la Viena*, 35 – 36, II, 1999, p. 305.
358. Idem, *Medalii din materiale și tehnologii necorvenționale*, 35 – 36, II, 1999, p. 313.
359. Idem, *Câteva medalii excepționale privind Marea Unire a României*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 311.
360. Ciofu, Valerian F., Dimulescu, Alexandra N., Ciofu, Sinziana V., *Medaliile Octavian Goga din 1938*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 287.
361. CIONGRADI, Carmen, *Die von den Fabri Gewidmeten Stelen aus Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 87.
362. Idem, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, 36, I, 1999, p. 155.
363. CIORTEA, Camelia, *Vlad Țepeș – mitologie politică*, 35 – 36, II, 1999, p. 211.
364. Idem, *Vlad Țepeș în mentalul colectiv al epocii*, 35 – 36, II, 1999, p. 217.
365. Idem, *Litografiile de Bárábás Miklos în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 35 – 36, II, 1999, p. 343.
366. CIORTEA, Mihai; Lazarovici, Gh., *Corelații între metalurgia din Transilvania și Anatolia. Prelucrări din date de baze cantitative*, 33, I, 1996, p. 647.
367. CIPĂIANU, Ana Maria, *Din istoricul orfevrăriei transilvănene. Acele de păr din tezaurul de la Huedin*, X, 1973, p. 653.
368. Idem, *Obiecte medievale de artă decorativă în muzeele de istorie. Valențe muzeografice, metode de prezentare*, XIII, 1976, p. 603.
369. Idem, *On a medieval embroidery belonging to the History Museum of Transylvania*, XV, 1978, p. 367.
370. Idem, *Ancheta SPV. 1977 la Muzeul de istorie al Transilvaniei. Rezultate și concluzii*, XVI, 1979, p. 747.
371. Idem, *Broderii de tip oriental în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XVII, 1980, p. 735.
372. Idem, *Piese de interior orășenesc transilvan din sec. XVI – XVIII (ceramică, metale, broderii)*, XVIII, 1981, p. 626.
373. Idem, *O piesă vestimentară brodată din secolul al XVIII-lea*, XIX, 1982, p. 627.
374. Idem, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din sec. XVII – XVIII*, XXI, 1984, p. 735.
375. Idem, *Tipuri compoziționale ale broderiilor din colecția Muzeului județean de istorie Cluj*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 697.
376. Idem, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 151.
377. [Cipăianu] Szöke, A.M.; Boroș, D., *Broderii de epocă – investigarea firelor metalice*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 535.
378. [Cipăianu] Szöke, A.M., *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVII – XVIII) (I)*, 31, II, 1994, p. 357.
379. Idem, *Țesături de artă decorativă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVII – XVIII) (II)*, 32, II, 1996, p. 503.
380. Idem, *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (se. XVII – XVIII) (III)*, 33, II, 1997, p. 301.
381. Idem, David Istvan, *Müemlék orgonak Erdélyben*, [R], 33, II, 1997, p. 483.
382. Idem, *Meșteri broderi și operele lor*, 35 – 36, II, 1999, p. 323.
383. Idem, *Broderii de cult în Muzeul de Istorie din Gherla*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 353.
384. CIPĂIANU, George, *Idei progresiste în gândirea lui Vinčențiu Babeș*, VII, 1970, p. 355.
385. Idem, *Ziarul "Albina" (1866 – 1876): apariție, colaboratori, orientare generală*, X, 1973, p. 313.
386. Cipăianu, G.; Cipăianu, A.M., *Ziare maghiare din Transilvania și Ungaria despre inițiative și acțiuni culturale ale românilor din monarhia habsburgică (1860 – 1863)*, XI, 1974, p. 263.
387. Cipăianu, G., *Contribuții documentare la istoria presei românești din Austro – Ungaria (1867 – 1874)*, XIX, 1982, p. 441.
388. Idem: P. Teodor, *Enlightenment and Rmanian Society*, [R], XIX, 1982, p. 769.
389. Idem, *La Grande Bretagne et la paix séparée de la Roumanie (automne 1917 – printemps 1918)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 263.
390. CIUBĂNCAN, T. Vasile, *Contribuții transilvănene la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, XVII, 1980, p. 339.
391. Idem, *Apărarea frontierei de vest a României, deziderat național. Adeziuni clujene interbelice (II)*, XIX, 1983, p. 205.
392. Idem, *Apărarea învățămîntului în limba română, obiectiv al rezistenței antihortyste în nord-vestul Transilvaniei (1 sept. 1940 – 25 oct. 1944)*, XX, 1983, p. 335.
393. Idem, *Rezistența antihortystă în nord – vestul României. Contribuția asociației Astra și a Universității clujene (II)*, XXI, 1984, p. 369.
394. Idem, *Contribuții, adeziuni clujene interbelice la dezideratul național al apărării frontierei de vest a României (III)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 331.
395. Idem, *Date noi privind sistemul cooperăției din România (Federala din Aiud) după Dictatul de la Viena*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 821.

396. Idem, *Sistemul cooperatist din nord – vestul Transilvaniei după Dictatul de la Viena. IV. Federala Hangya din Tg. Mureș*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 417.
397. CIUGUDEAN, Daniela, *O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor de plumb la Apulum*, 31, I, 1994, p. 231.
398. CIUGUDEAN, Horea, *Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeului*, XIV, 1977, p. 43.
399. Idem, *Săpăturile de salvare de la Aiud "Cetățuie"*, XV, 1978, p. 49.
400. Idem, *Mormântul dacic de la Blandiana (jud. Alba)*, XVII, 1980, p. 425.
401. CIULEI, G., *Locatio operarum în tripticele din Transilvania*, VIII, 1971, p. 555.
402. CIUPEA, Ioan, *Manifeste comuniste adresate tineretului editate la Cluj în anii 1931 – 1933*, XVII, 1980, p. 639.
403. Idem, *Ajutoarele primite din România de școala capitală Negru Vodă din Făgăraș (1860 – 1873)*, XVIII, 1981, p. 191.
404. Idem, *Bonuri și bilete de casă aflate în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XIX, 1982, p. 661.
405. Idem, *Țara Făgărașului în timpul campaniei armatei române în Transilvania, august – septembrie 1916*, XX, 1983, p. 615.
406. Idem, *Valeriu Literat (1885 – 1927) – un nume pre puțin cunoscut*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 685.
407. Idem, *Observații asupra toponimiei și antroponimiei Țării Făgărașului (I)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 277.
408. Idem: recenzii în vol. 33, II, 1997: V. Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, p. 479.; V. Branuște, *Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)*, p. 481.
409. Idem: recenzii în vol. 34, II, 1998: *Cărți și note privind relațiile româno – franceze*, p. 435.; S. Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, p. 447.; R.H. Markham, *România sub jugul sovietic*, p. 451.; D. Volkogonov, *Lenin. O nouă biografie*, p.453.
410. Idem, *Misiunile lui A.I. Vâșinski în România (Din istoria relațiilor româno – sovietice 1944 – 1946). Documente secrete, [R]*, 35 – 36, II, 1999, p. 389.
411. Idem, *Un destin în vâltoarea istoriei: învătătorul și preotul greco – catolic Simion Colceriu*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 293.
412. CIURTIN, Costică, *Acțiuni ale moșilor din județul Cluj pentru înfăptuirea reformei agrare din 1921*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 671.
413. COCIȘ, Sorin; Nemeș, E., *Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XX, 1983, p. 433.
414. Cociș, S., *Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 505.
415. Idem, *Fibule romane din Muzeul de istorie al Transilvaniei (I)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 527.
416. Cociș, S.; Paki, A., *Bibliografia Daciei romane (1949 – 1965)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 569.
417. Idem, *Bibliografia Daciei romne (II)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 567.
418. Cociș, S., *Cercetările arheologice de la Suceag (jud. Cluj). Campania din 1989. Cuptoarele de ars ceramică (sec. III – IV)*, 26 – 30, I/I, 1989 /93, p. 477.
419. Cociș, S.; Paki, A., *Bibliografia Daciei romane (III)*, 26 – 30, I/2, 1989 /93, p. 557.
420. Idem, *Sondajul arheologic de la Huedin – Bolic*, 26 – 30, I/2, 1989 /93, p. 389.
421. Idem, *Bibliografia Daciei romane (IV)*, 31, I, 1994, p. 237.
422. Cociș, S.; Opreanu, C., *Cercetările arheologice de la Suceagu (jud. Cluj). Săpăturile din 1991*, 31, I, 1994, p. 341.
423. Cociș, S., *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*, 32, I, 1995, p. 383.
424. Cociș, S.; Voișan, V.; Paki, A., Rotea, M., *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada V. Deleu în Cluj . Napoca. I. Campaniile 1992 – 1994*, 32, I, 1995, p. 635.
425. Cociș, S.; Voișan, V., *Notițe arheologice chujene (I)*, 32, I, 1995, p. 785.
426. Cociș, S.; Paki, A., *Bibliografia Daciei romane (V)*, 1981 – 1989, 32, I, 1995, p. 827.
427. Idem, *Bibliografia Daciei romane (VI)*, 1990 – 1994, 33, I, 1996, p. 699.
428. Cociș, S.; Opreanu, C., *Barbarische fibeln aus dem Römischen dakien: ihre historische bedeutung*, 35, I, 1998, p. 195.
429. Cociș, S., Beu – Dachin, E., Voișan, V., *Un altare votivo a Silvano, scoperto a Napoca*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 235.
430. COMITETUL DE REDACȚIE, *Un sfert de veac de la eliberarea patriei*, VI, 1969, p. VII.; *Sub steagul leninismului*, VII, 1970, p. VII.; *50 de ani de lupte și victorii sub steagul glorios al PCR*, VIII, 1971, p. V.
431. Idem, László Ferenc (1873 – 1925). In memoriam, X, 1973, p. 797.
432. Idem, Nicolae Gostar (1922 – 1978) [N], XV, 1978, p. 707.
433. Idem, *Membrii onorifici ai Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei: John Nandriș, Hans Bögli*, 32, I, 1995, p. 879.
434. Idem, *Membrii onorifici ai Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei: Pierre Julien, Costel Alic*, 33, I, 1996, p. 735.
435. Idem, George Alfons Protopopescu [N], 33, II, 1997, p. 487.
436. Idem, Nicolae Cordoș [N, p. 471], Iosif Corodi [N, p. 473]. Petru Iambor [N, p. 475], 37 – 38, II, 2000 – 2001.
437. Idem: In memoriam Ana – Maria Szöke, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 479.
438. COMȘA, Alexandru; Schuster, Ch., *Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă*

- a epocii metalelor pe teritoriul României, 32, I, 1995, p. 279.
439. COMȘA, Daniela, *Reforma agrară din 1921 în viziunea lui Lucrețiu Pătrășcanu*, XVIII, 1981, p. 255.
440. Idem, *Consiliul Național Român din comuna Gheja, jud. Mureș*, XIX, 1982, p. 501.
441. Comșa, D.; Ardevan, R., *Senatul Național Român din Ardeal (I)*, XX, 1983, p. 647.
442. Idem, *Senatul Național Român din Ardeal (II)*, XXI, 1984, p. 637.
443. Idem, *Senatul Național Român din Ardeal (III)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 313.
444. Comșa, D.; Comșa, M., *Periodizarea istoriei naționale în opera lui N. Iorga*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 625.
445. Idem, *Viziunea lui A.D.Xenopol asupra periodizării istoriei României*, 32, II, 1996, p. 441.
446. Comșa, D.; Jude, M.M., *Nicolae P. Rațiu și Augustin Rațiu, promotori ai idealului național*, 34, II, 1998, p. 325.
447. Comșa, D., *Cronică selectivă a activității secțiilor de istorie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1990 – 1997*, 34, II, 1998, p. 457.
448. Comșa, D.; Jude, M.M., *Reuniunea Meseriașilor Români din Turda în slujba idealului național*, 35 – 36, II, 1999, p. 141.
449. Comșa, D., *Cronică selectivă a activității secțiilor de istorie medievală, modernă și contemporană ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1998 – 2001*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 459.
450. Idem, *Cronică selectivă a activității secției de istorie medievală, modernă și contemporană a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 2002– 2003*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 473.
451. Idem, *Alexandru Vaida Voievod. Corespondență inedită*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 303.
452. Idem, *Corespondența lui Alexandru Vaida Voievod cu bunicul său, Alexandru Bohățel*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 293.
453. COMȘA, Eugen, *Une agglomération de type Starčevo dans l'Ouest de la Muntenie*, 32, 1995, p. 47.
454. Idem, *Morminte ale purtătorilor culturii Starčevo – Criș descoperite în Moldova*, 32, I, 1995, p. 245.
455. Idem, *Ritul și ritualul funerar al purtătorilor culturii Boian și Gumelnița din Muntenia*, 32, I, 1995, p. 257.
456. Idem, *Gesturi redată de figurinele neolitice din sudul României*, 33, I, 1996, p. 191.
457. COMȘA, Maria, *Câteva date referitoare la folosirea lutului ars și nears în ritualul funerar al unor morminte de incinerare din sec. VI – X de pe teritoriul României*, 33, I, 1996, p. 225.
458. CORDOȘ, Nicolae, *Problema industrializării în paginile revistei Economul din Blaj (1873 – 1880)*, III, 1966, p. 531.
459. CORDOȘ, N.; Kovács, I., *Preocupări ale literaturii agrare românești în a doua jumătate a sec. XIX*, III, 1966, p. 291.
460. CORDOȘ, N.; Teodor, P., *Activitatea economică a doctorului Pavel Vasici*, IV, 1967, p. 571.
461. CORDOȘ, N., *Un plan de școală românească din anul 1828*, VI, 1969, p. 585.
462. Idem, *Protestul naționalităților din ianuarie 1898*, VIII, 1971, p. 661.
463. Idem, *Memorandul naționalităților*, IX, 1972, p. 255.
464. Idem, *Un profesor clujean – pionier al aeronauticii*, XI, 1974, p. 335.
465. Idem, *Plecarea lui Gustav Augustini de la "Tribuna"*, XII, 1975, p. 361.
466. CORDOȘ, N.; Mîndruț, S., *Bibliographische Beiträge zum Thema Geschichte der rumänisch – serbisch – slowakischen Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumänischen Geschichtsschreibung nach 1918 (I)*, XVII, 1980, p. 811.
467. CORDOȘ, N.; Jude, M.M., *Petiția juriștilor români transilvăneni din 1880*, XVIII, 1981, p. 537.
468. CORDOȘ, N., *Din istoricul elaborării și tipăririi "Replicii"*, XX, 1983, p. 187.
469. CORDOȘ, N.; Jude, M.M., *Contribuții documentare referitoare la Emanuil Gojdu și fundația sa*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 573.
470. CORDOȘ, N., *Societatea revoluționară română (1893 – 1894)*, 31, II, 1994, p. 313.
471. Idem, *Din activitatea organizatorică și de presă a PNR (1911)*, 32, II, 1996, p. 451.
472. CORDOȘ, N.; Măndruț, S., *Bibliographische Beltraege zum thema geschichte der Rumanisch – Serbisch . Slowakischen beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der Rumaenischen Geschitsschreibung nach 1918 (1980 – 1995)*, 33, II, 1997, p. 251.
473. CORDOȘ, N., *O încercare de aplanare a crizei Partidului Național Român (1896)*, 35 – 36, II, 1999, p. 113.
474. Idem, *Din frământările Partidului Național Român transilvănean între anii 1894 – 1898*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 179.
475. CORDUNEANU, Victoria Isabela, *Oral history as a method for historical researches*, 35 – 36, II, 1999, p. 239.
476. COSMA, Călin, *Political Status of West and Northwest Romania in the 9th and 10th Centuries A.D.*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 23.
477. COSMA, Ela, *Heinrich von Wlislöck*, 31, II, 1994, p. 347.
478. Idem, *Ziarul Siebenbürger Bote în anii 1848 – 1849*, 33, II, 1997, p. 61.
479. COSTEA, Florea, *Așezarea dacică de la Copăcel (com. Hîrseni, jud. Brașov)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 97.
480. Idem, *Construcții civile din așezarea dacică fortificată de la Râșnov – Cetate (jud. Brașov)*, 31, I, 1994, p. 185.

481. COSTEA, Ionuț, *Sub semnul lui Ianus. Relațiile dintre nobile și principe în Transilvania în sec. al XVII-lea*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 153.
 482. COZA, Mihaela, *Catalogul medaliilor și monelelor jubiliare din Muzeul de Istorie Aiud (I)*, 35 – 36, II, 1999, p. 279.
 483. Idem, *Catalogul medaliilor și monedelor jubiliare din Muzeul de Istorie Aiud (II)*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 317.
 484. COZĂRESCU, Epifanie; Clocotici, O., *Muzeul medico – farmaceutic al Spitalului din Roman*, 34, II, 1998, p. 587.
 485. CRĂCIUN, Cornel, *Cronică artistică și ilustrație grafică în revista "Societatea de Măine"*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 485.
 486. Idem: M. Joray, *La sculpture moderne en Suisse*, vol. IV [R], 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 662.
 487. Idem, *Viața culturală și reclama în Gherla și Huedin. Considerații privind perioada interbelică*, 31, II, 1994, p. 221.
 488. Idem, *Reclama în paginile revistei Plaiuri săcelene (1934 – 1940)*, 32, II, 1996, p. 459.
 489. Idem, *Viața culturală în presa românească interbelică din Tulcea*, 34, II, 1998, p. 341.
 490. CRĂCIUN, Florina, *Aspecte privind forma și tehnologia de prelucrare a topoarelor din cupru*, 33, I, 1996, p. 155.
 491. CRIȘAN, Eva, *Un craniu trepanat din necropola scitică de la Cristești*, I, 1964, p. 79.
 492. Idem, *Contribuție la studiul vaselor farmaceutice confecționate în manufactura de la Batiz*, III, 1966, p. 505.
 493. Idem, *Un biberon hallstattian*, V, 1968, p. 405.
 494. Idem, *Standurile de Holič ale colecției de istorie a farmaciei din Cluj*, VI, 1969, p. 577.
 495. Idem, *Ex voto – uri anatomice de la Veii în Muzeul de Istorie Cluj*, VII, 1970, p. 489.
 496. Idem, *Prima "Taxa pharmaceutica" (Lista de prețuri farmaceutice din Transilvania)*, X, 1973, p. 255.
 497. Idem, *Prima "Taxa pharmaceutica" (Lista de prețuri farmaceutice din Transilvania) (II)*, XI, 1974, p. 219.
 498. Idem, *Prima "Taxa pharmaceutica" (lista de prețuri farmaceutice din Transilvania) (III)*, XII, 1975, p. 265.
 499. Idem, *Probleme specifice ale organizării expoziției într-un muzeu de istorie a farmaciei*, XIV, 1977, p. 645.
 500. Idem, *Aspecte din asistența medicală a muncitorilor feroviari din sec. XIX*, XV, 1978, p. 461.
 501. CRIȘAN, Ioan Horațiu, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, I, 1964, p. 87.
 502. Idem, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului*, II, 1965, p. 39.
 503. Idem, *Sanctuarul dacic de la Pecica*, III, 1966, p. 91.
 504. Idem, *Despre agatirși*, IV, 1967, p. 439.
 505. Idem, *Contribuții la problema unității culturii materiale daco – getice*, V, 1986, p. 21.
 506. Idem, *Contribuții la problema lucrării podoabelor dacice*, VI, 1969, p. 93.
 507. Crișan, I.H.; Milea, Z., *Descoperiri celtice la Papiu Ilarian (jud. Mureș)*, VII, p. 65.
 508. Crișan, I.H., *Necropola celtică de la Apahida*, VIII, 1971, p. 37.
 509. Idem, *Descoperiri celtice de la Cluj. Pețelea și Șeica Mică*, X, 1973, p. 39.
 510. CRIȘAN, Viorica, *Despre situația demografică din estul Transilvaniei în sec. II – I î.e.n.*, 26 – 30, I/I, 1989 / 93, p. 79.
 511. Crișan, V.; Lazarovici, Gh.; Maxim, Z., *Prospecțiuni arheologice de-a lungul drumului roman din zona orașului Gherla*, 31, I, 1994, p. 215.
 512. Crișan, V., *Săpăturile de salvare de la Viștea – Păluta*, 31, I, 1994, p. 357.
 513. Crișan, V.; Ferenczi, Șt., *Așezarea dacică de la Merești (jud. Harghita). Cercetările arheologice din anii 1986 / 93*, 31, I, 1994, p. 377.
 514. Crișan, V., *Așezările dacice din estul Transilvaniei în contextul schimburilor comerciale și a circulației monetare (sec. III a. Ch. – I p. Ch.)*, 32, I, 1995, p. 359.
 515. Idem, *Așezarea dacică de la Sântimbru – Pomii verzi (jud. Harghita)*, 33, I, 1996, p. 360.
 516. Idem, *Săpăturile de salvare din Cluj – Napoca, strada Prahovei nr. 12*, 33, I, 1996, p. 385.
 517. CRÎNGĂCI ȚIPLIC, Maria – Emilia, Oța Silviu, *Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano – catolică de la Alba Iulia*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 91.
 518. Idem, *Rit și ritul funerar la sașii din sudul Transilvaniei în secolele XII – XIII*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 45.
 519. CSETRI, A.; Kovács, I., *Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfârșitul sec. XIX*, IV, 1967, p. 265.
 520. CSETRI, Elek; Mureșan, Fl., *Documente noi privind ecoul revoluției franceze în Transilvania. Măsurile puterii centrale din primăvara anului 1793 și circulația episcopului ortodox Gherasim Adamovici*, 35 – 36, II, 1999, p. 33.
 521. CUCOȘ, Ștefan, *Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei*, XIX, 1982, p. 253.
 522. CULCER, Alexandru; Winkler, I., *Vestigii romane de la Porolissum*, VII, 1970, p. 537.
 523. CUPCEA, George, *Speculatores in Dacia. Missions and Careers*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 263.
- D**
524. DAICOVICIU, Beatrice, *Despre eliberarea ilegală a liților și a sclavilor la francii salieni*, III, 1966, p. 467.
 525. Idem, *Mărturii apusene despre latinitatea și continuitatea românilor (sec. XV – XVIII)*, V, 1968, p. 203.
 526. Idem, *Aspecte demografice în Cronică lui Grigore din Tours*, XIII, 1976, p. 279.

527. Idem, *Dispariția termenului "nobiles" în izvoarele merovingiene*, XIV, 1977, p. 305.
528. Idem, *Accepțiunile termenului "villa" în izvoarele merovingiene*, XVI, 1979, p. 593.
529. Idem, *Caracterul proprietății în epoca merovingiană*, XVII, 1980, p. 501.
530. Idem, *Persistența elementului păgîn la franci între sec. VI – VIII*, XXI, 1984, p. 175.
531. DAICOVICIU, Constantin, *Cuvînt înainte* [despre volumul Muzeului], I, 1964, p. V.
532. Daicoviciu, C.; Protase, D., *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, I, 1964, p. 163.
533. Daicoviciu, C., *Coniuratus dacus*, II, 1965, p. 649.
534. Idem, *E Malva la Cioroiul Nou?*, II, 1965, p. 654.
535. Idem, *Tabula Imperii Romani. Drobeta – Romula – Sucidava*, II, 1965, p. 651.
536. Daicoviciu, C.; Groza, L., *Diploma militară de la Tibiscum*, II, 1965, p. 135.
537. Daicoviciu, C., *PCR, conducătorul destinelor istorice ale poporului român*, III, 1966, p. 1.
538. Idem, *Severus Alexander și provincia Dacia*, III, 1966, p. 153.
539. Idem, *Un nou Sacerdos Arae Augusti în Dacia*, IV, 1967, p. 469.
540. Daicoviciu, C.; Daicoviciu, H., *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, IV, 1967, p. 73.
541. Daicoviciu, C., *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, VI, 1969, p. 537.
542. Idem, *Rubobostes = Burebistas?*, VI, 1969, p. 459.
543. Idem, *Profesor Rudolf Egger* [N], VI, 1969, p. 657.
544. Idem, *Pe marginea cărților*, VII, 1970, p. 125.
545. Idem, *"Romanitatea scitică" de la Dunărea de Jos*, VIII, 1971, p. 187.
546. Idem, *Corrigenda*, X, 1973, p. 611.
547. DAICOVICIU, Hadrian, *Addenda la "Așezările dacice din Munții Orăștiei"*, I, 1964, p. 111.
548. Idem, *Coson sau Cotiso?*, II, 1965, p. 107.
549. Idem, *"Regatul" lui Remaxos*, IV, 1967, p. 445.
550. Idem, *Dacii și civilizația lor în sec. I î.e.n. – I e.n.*, V, 1968, p. 51.
551. Daicoviciu, H.; Glodariu, I., *Considerații asupra cronologiei așezării dacice de la Fetele Albe*, VI, 1969, p. 465.
552. Daicoviciu, H., *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*, VII, 1970, p. 109.
553. Idem, *Descoperiri monetare romane în Banatul secolului al XIX-lea*, VIII, 1971, p. 561.
554. Daicoviciu, H.; Glodariu, I.; Piso, I., *Un complex de construcții în terase din așezarea dacică de la Fetele Albe*, X, 1973, p. 65.
555. Daicoviciu, H.; Vlassa, N., *Considerații privind unele descoperiri arheologice din zona Cluj – Napoca*, XI, 1974, p. 5.
556. Daicoviciu, H.; Piso, I., *Sarmizaghetusa și războaiele marcomanice*, XII, 1975, p. 159.
557. Daicoviciu, H.; Glodariu, I., *Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei*, XIII, 1976, p. 71.
558. Daicoviciu, H.; Piso, I., *Inscripții din Sarmizaghetusa*, XIII, 1976, p. 89.
559. Daicoviciu, H.: recenzii în vol. XIII, 1976: I.I. Rusu, *Inscripțiile Daciei romane*, vol I, p. 651.; *Publicațiile Muzeului Național*, p. 665.
560. Idem, *Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum*, XIV, 1977, p. 201.
561. Idem, *Miscellanea epigraphica*, XV, 1978, p. 115.
562. Idem, *Între originalitate și adevăr*, XVI, 1979, p. 495.
563. Idem, *C. Daicoviciu. Retrospectivă Ion Berciu. Bibliografie selectivă*, XVI, 1979, p. 917.
564. Idem, *Le sanctuaire A de Sarmizaghetusa Regia*, XVII, 1980, p. 65.
565. Daicoviciu, H.; Alicu, D., *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizaghetusa (I)*, XVIII, 1981, p. 59.
566. Daicoviciu, H., *Moștenirea lui Vasile Pârvan*, XIX, 1982, p. 777.
567. Daicoviciu, H.; Alicu, D., *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizaghetusa (II)*, XIX, 1982, p. 59.
568. Daicoviciu, H.: Gheorghe Matei (1900 – 1982) [N], XIX, 1982, p. 793.
569. Idem, *Un manuscris inedit a lui C. Daicoviciu*, XX, 1983, p. 705.
570. Idem: Eugen Cizek, *Néron*, Fayard, [R], XX, 1983, p. 891.
571. Idem, *La romanisation de la province de Dacie*, XXI, 1984, p. 81.
572. Daicoviciu, H.; Alicu, D.; Cociș, S.; Diaconescu, Al.; Pop, C.; Opreanu, C.; Paki, A., *Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizaghetusa*, 26 - 30, I/2, 1989/93, p. 409.
573. Daicoviciu, H.; Alicu, D.; Cociș, S.; Ilieș, C.; Meylan, Ch.; Paki, A.; Piso, I., *Săpăturile arheologice din 1983 la Ulpia Traiana Sarmizaghetusa*, 31, I, 1994, p. 433.
574. DAN, Mihail P., *Din istoria iobăgimii române transilvane. Iobagi români în Polonia în secolul XVI*, II, 1965, p. 345.
575. Dan, M.; Șchiopu, V., *Opinia publică din România față de acordul de la München și consecințele lui*, V, 1968, p. 311.
576. Dan, M.; Cordoș, N., *O încercare de colaborare politică româno – sîrbă în 1891*, VII, 1970, p. 637.
577. Dan, M., *Negustori clujeni la Cracovia în ultimul deceniu al sec. al XVI – lea*, VIII, 1971, p. 205.
578. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (I)*, XI, 1974, p. 151.
579. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (II)*, XII, 1975, p. 203.
580. DANA, Dan, *Articles de Dacie à Tebtynis, Égypte, Ier siècle apr. J. – Chr. (P. Tebt. II 686)*, 38/I, 2001, p. 191.
581. Dana, D., Nemeti, S., *La Dacie dans Les res gestae divi Saporis*, 38/I, 2001, p. 239.
582. Dana, D., *Traditions onomastiques, brassages et mobilité de populations d'après un diplôme militaire pour la Dacie Supérieure de 123 (RGZM 22)*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 69.

583. DANCU, Lidia; Simion, S., *Aprecieri privind arta Daciei romane*, 31, I, 1994, p. 235.
584. DASCĂLU, Nicolae, *Poziția statelor din Africa, America și Asia față de războiul italo – etiopian (1935 – 1936) analizată de diplomația SUA*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 373.
585. DAVID, Lucia; Pinteș, V., *Un monument funerar din Dacia Porolissensis*, III, 1966, p. 459.
586. David, L.; Mărghită, L., *Monumente sculpturale de la Micia (I)*, V, 1968, p. 125.
587. DAVIDESCU, M.; Florescu, R., *Două plăci de la Drobeta reprezentând cavalerii danubieni*, V, 1968, p. 491.
588. DAWSON, Michael, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa: Extra Muros 23 excavations 1982 – 1984. An interim opinion*, 26 – 30, I/2, 1989 – 1993, p. 401.
589. DĂNILĂ, Ștefan, *Un medalion funerar roman de la Ilișua (jud. Bistrița – Năsăud)*, X, 1973, p. 605.
590. DĂRĂBANȚ, Maria, *Ceramica dacică pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe*, XVI, 1979, p. 519.
591. DEAC, A.; Vajda, L., *1907 și Transilvania*, IV, 1967, p. 1.
592. DEMBSKI, Günther, *Keltische münze in Ostösterreich – Boier und Burebista*, 36, I, 1999, p. 51.
593. DÉNES, István; Ferenczi, I., *Investigarea unei porțiuni de limes din estul Daciei intracarpatică (între valea Homorodului Mic și defileul Oltului la Tușnad)*, 32, I, 1995, p. 393.
594. DIACONESCU, Alexandru, *Un fragment de stelă din Dacia Porolissensis cu peptentarea banchetului funebru*, XVI, 1979, p. 545.
595. Idem, *Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificații ale castrului de la Gilău*, XXI, 1984, p. 145.
596. Idem, *Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrului auxiliare*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 459.
597. Idem, *Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy*, 34, I, 1997, p. 13.
598. Idem, *A bronze maenad from Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 77.
599. Idem, *Ornamenta dignitatis. Gradabzeichen und symbole des sozialen status bei den lokalen eliten von Dakien nach dem Aurelianischen rückzug*, 36, I, 1999, p. 203.
600. Diaconescu, A.; Bota, E., *A Statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia)*, 38/I, 2001, p. 161.
601. Diaconescu, A.; Găzduc, C., *La decoration architectonique et sculpturale du forum venus de Sarmizegetusa: origine, evolution et chronologie*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 155.
602. DIACONU, Crina, *Rusia 1917 – 1921: Revoluție, război civil și implicare externă*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 273.
603. DOBEȘ, Andrea, *Anchete în sistemul penitenciar românesc. Studiu de caz: Vasile Ciolpan (1955)*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 187.
604. DOMUȚA, Emil, *Înființarea "Asociației pentru cultura poporului român din Maramureș" și activitatea sa în perioada 1860 – 1869*, XXI, 1984, p. 251.
605. DORDEA, Ioan, *Un manuscris din veacul al XVIII – lea despre producția și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș*, XVII, 1980, p. 567.
606. DÖRNER, Anton E., *Epidemia de ciumă în scaunul Orăștiei în prima jumătate a secolului al XVIII – lea*, XX, 1983, p. 541.
607. Idem: Rétyi Péter naplója, [R], XX, 1983, p. 923.
608. Idem, *Statutul de breaslă al căruțașilor și fierarilor din Orăștie*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 643.
609. Idem, *Un statut de breaslă din 1807 al croitorilor din Orăștie*, 26 – 30, II, 1989 (93), p. 169.
610. DÖRNER, Egon, *Urme ale Legiunii a V – a Macedonica la Aradul Nou?*, VIII, 1971, p. 503.
611. DRAGNE, Florea, *Relațiile româno – cehoslovace (1918 – 1921)*, VI, 1969, p. 613.
612. DRAGOMIR, Nicolae; Lazarovici, Gh.; Tîrnovan, I., *Măsurarea rezistivității în tunelul de la Tureni*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 919.
613. DRAGOMIR, Silviu; Belu, S., *Voievozi, cnezi și crainici români din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, II, 1965, p. 173.
614. DRAGOTĂ, Gheorghe; Pop, C., *Cupa romană de la Dumbrăvița*, 34, I, 1997, p. 575.
615. DRĂGAN, Ioan, *Un căpitan român pe frontul antiotoman: Ladislau Ficior de Ciula (? – 1492)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 261.
616. DRĂGOI, Livia, Miklós Sikó, *portretist din Transilvania (sec. XIX)*, XV, 1978, p. 481.
617. DRĂMBĂREAN, Matei, *Numere incizate pe materiale ceramice de la Apulum*, 34, I, 1997, p. 571.
618. DUCULESCU, Victor, *Sentiința de la Viena: arbitraj sau dictat?*, 32, II, 1996, p. 37.
619. DUDAȘ, Florian, *Descoperiri monetare antice în Țara Zarandului*, XII, 1975, p. 135.
620. DUMITRACHE, Mariana, *Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș)*, 33, II, 1997, p. 283.
621. DUMITRAN, Ana, *Raporturile între doctrina protestantă și doctrina ortodoxă în sec. XVI – XVII în Transilvania*, 31, II, 1994, p. 23.
622. Idem, *Contribuții la studiul tipăriturilor românești din sec. XVI*, 32, II, 1996, p. 83.
623. DUMITRAȘCU, Gheorghe; Botoran, C., *Greva muncitorilor metalurgiști de la uzinele Ferdinand și Nădrag (martie 1939)*, IV, 1967, p. 321.
624. DUMITRAȘCU, Sever; Bader, T., *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, IV, 1967, p. 107.
625. Dumitrașcu, S., *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, VI, 1969, p. 483.
626. Dumitrașcu, S.; Togan, G., *Săpăturile arheologice de la Boarta "Cetățuie" (jud. Sibiu)*, VIII, 1971, p. 423.
627. DUMITRESCU, Constantin, *Veac vechi, veac nou. Mărturii* [R], XXII – XXIII, 1985/86, p. 799.
628. DUMITRESCU, Hortensia, *Cercetări arheologice de la Tăușas-Deva (I)*, XXI, 1984, p. 3.

629. DUMITRESCU, Vladimir, *Cu privire la platformele de lut ars ale locuințelor unor culturi neolitice*, V, 1968, p. 389.
630. Idem, *Plastica neolitică din așezarea de la Rast (jud. Dolj)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 29.
631. DUȚU, Alesandru, *Amularea Dictatului de la Viena: cauza națiunii române*, 32, II, 1996, p. 69.

E

632. EDROIU, Nicolae; Gyulai, P., *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, II, 1965, p. 307.
633. Edroiu, N., *Prima istorie universală care vorbește despre răscoala lui Horea*, III, 1966, p. 491.
634. Idem, *Un izvor narativ transilvănean privind "răscoala holerei" din Slovacia de est (1831)*, IV, 1967, p. 549.
635. Idem, *Note de epigrafie româno – chirilică*, XII, 1975, p. 259.
636. Idem, *Note de epigrafie româno – chirilică (II)*, XIII, 1976, p. 393.
637. Idem, *Un sigiliu inelar cu inscripție slavonă în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj – Napoca*, XV, 1978, p. 311.
638. Idem, *Centenarul răscoalei lui Horea și publicistica română din Transilvania. Locul "Tribunei"*, XXI, 1984, p. 581.
639. Idem, *Posesiunile transilvănene ale lui Ștefan Răzvan, domnul Moldovei (1595), și ale văduvei sale, doamna Măriuca*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 513.
640. Idem, David Prodan (1902 – 1992) [N], 26 – 30, II, 1989/93, p. 667.
641. Idem, *Un ziar din Luxemburg (Journal Historique et Littéraire, 1785) despre răscoala lui Horea*, 31, II 1994, p. 279.
642. Idem, *Mihai Viteazul în contextul istoriei europene*, 32, II, 1996, p. 75.
643. Idem: recenzii în vol. 32, II, 1996: *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV – 1848)*, p. 603.; *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Orașul Iași*, p. 605.
644. EGYED, A., *Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX*, II, 1966, p. 479.
645. Idem, *Unele caracteristici ale dezvoltării industriei în Transilvania la sfârșitul sec. XIX*, V, 1968, p. 251.
646. Idem, *Problema emigrării țărănimii din Transilvania la începutul sec. XX*, VII, 1970, p. 365.
647. EMÖDI, Ioan, *Descoperiri ale culturii Coțofeni și Baden în peșterile Igliza și Izbîndiș*, XXI, 1984, p. 405.
648. Idem, *Ceramica ornamentată cu șnur din peșterile de la Igriza și Izbîndiș (jud. Bihor)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 485.
649. Idem, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în Peștera Ungurului (jud. Bihor)*, 34, I, 1997, p. 485.

650. ENEA, C., *Aspecte ale descompunerii armatei austro – ungare (dezertări și răscoale ale soldaților din Transilvania. 1914 – 1918)*, V, 1968, p. 275.
651. Enea, C.; Botezan, L., *Mișcări țărănești din județul Cluj în anii primului război mondial*, VIII, 1971, p. 341.
652. ÉTIENNE, Robert, Piso I., Diaconescu, A., *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 59.

F

653. FAUR, R.; Faur, V., *Demersurile pentru constituirea Reuniunii învățătorilor români din Bihor (1888 – 1891)*, XVIII, 1981, p. 545.
654. FAUR, Viorel, *Manifestările românilor bihoreni din anul 1905 – expresie a reverențelor luptei lor pentru drepturi și libertate națională*, XX, 1983, p. 607.
655. FAZAKAS, István, *Norma Regia*, 33, II, 1997, p. 211.
656. FELEZEU, Călin, *Relații bilaterale politico – diplomatice transilvano – otomane*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 139.
657. FENEȘAN, Costin, *Un manuscris ardelean din a doua jumătate a sec. XVII*, VIII, 1971, p. 603.
658. FERENCZI, Geza; Ferenczi, Șt., *Săpăturile de salvare de la Doboseni*, I, 1964, p. 39.
659. Ferenczi, G.; Ferenczi, I., *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (I)*, XII, 1975, p. 45.
660. Idem, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (II)*, XIII, 1976, p. 239 – 255.
661. Idem, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, XIV, 1977, p. 295.
662. Idem, *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari între anii 1957 – 1970. Raport preliminar (II)*, XV, 1978, p. 85.
663. Idem, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957 – 1978. Raport preliminar (I)*, XVI, 1979, p. 411.
664. Idem, *Săpături noi în cetatea dacică de pământ de la Porumbeni Mari (jud. Harghita)*, XVIII, 1981, p. 387.
665. Idem, *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*, XIX, 1982, p. 279.
666. Idem, *Încercări de înființare a unui muzeu local la Odorheiu Secuiesc*, XX, 1983, p. 711.
667. Idem, *Se poate identifica hidronimul antic Sargetias cu riul Virghiș din estul Transilvaniei?*, 26 – 30, I/I, 1989/93, p. 91.
668. Idem, *Contribuții la problema descifrării unor cuvinte scrise cu caractere runice maghiare și considerente asupra originii scrisului runic maghiar*, 26 – 30, I/I, 1989/93, p. 161.
669. Idem, *Așezarea întărită din epoca bronzului de la Dealu (jud. Harghita)*, 32, I, 1995, p. 729.
670. FERENCZI, István, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstatiană de la Someșul Rece*, I, 1964, p. 67.

671. Idem, *Cimitirul scitic de la Ciumbud (I)*, II, 1965, p. 77.
672. Idem, *Cimitirul scitic de la Ciumbud (II)*, III, 1966, p. 49.
673. Idem, *Cimitirul scitic de la Ciumbud (III)*, IV, 1967, p. 19.
674. Idem, *Observații cu privire la sistemul și așa – zisul "Limes Dacicus"*, V, 1968, p. 75.
675. Idem, *Cimitirul scitic de la Ciumbud (IV)*, VI, 1969, p. 47.
676. Idem, *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, VII, 1970, p. 565.
677. Idem, *Cimitirul scitic de la Ciumbud (V)*, VIII, 1971, p. 11.
678. Idem, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/1)*, IX, 1972, p. 387.
679. Idem, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/2)*, X, 1973, p. 545.
680. Idem: Edith B. Thomas, Helme. Schikde. Dolche. *Studien über römische – pannonische Waffenkunde*, [R], X, 1973, p. 795.
681. Idem, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/3)*, XI, 1974, p. 23.
682. Idem, *Contribuții la topografia arheologică a văii Someșului (în sectorul Vad – Surduc)*, XIII, 1976, p. 37.
683. Idem, *Problema așezărilor civile dacice din Munții Orăștiei din punct de vedere geografic*, XIV, 1977, p. 73.
684. Idem, *Addenda. În legătură cu restaurarea statuetei "Venus de la Gilău"*, XIV, 1977, p. 171.
685. Idem, *Oppida. The Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe*, [R], XVI, 1979, p. 873.
686. Idem, *Considerații în legătură cu castelele de marș romane din partea centrală a Munților Șurianu*, XVIII, 1981, p. 409.
687. Ferenczi, I.; Petică, M., *Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (I)*, XIX, 1982, p. 557.
688. Idem, *Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (II)*, XX, 1983, p. 113.
689. Ferenczi, I., Ursuț D., *Cercetări de topografie arheologică privind drumul roman imperial Napoca – Porolissum (tronsonul Baciu – Șardu, jud Cluj)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 213.
690. Ferenczi, I., *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 171.
691. FERENCZI, Iulia; Ferenczi, I. Jr.; Ferenczi, I., *Așezarea întărită feudal – timpurie de la Lăpușești (com Râșca, jud. Cluj) (Primele vestigii arheologice din interiorul Munților Gilăului)*, 31, 1994, p. 305.
692. FIROIU, Dumitru V., *Locul Dietei de la Sibiu (1863 – 1864) în istoria politică a Transilvaniei*, XI, 1974, p. 271.
693. Idem, *Despre contribuția lui Alexandru Ioan Cuza la crearea dreptului României moderne*, XIII, 1976, p. 469.
694. Idem, *Drepturile și libertățile cetățenești în proclamațiile adoptate în timpul revoluției burghezo – democratice de la 1848 din cele trei țări române*, XIV, 1977, p. 445.
695. Idem, *Dreptul la organizare în Transilvania (1849 – 1918)*, XVII, 1980, p. 259.
696. FLOCA, Octavian; Valea, M., *"Villa rustica" și necropola daco – romană de la Cinciș*, II, 1965, p. 163.
697. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, V, 1968, p. 111.
698. FLOREA, Bogdan; Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând Revoluția. 1848 – 2008*, [R], n45- 46, II, 2008 – 2009, p. 344.
699. FLOREA, Gelu, *Descoperiri de epocă dacică din județul Cluj*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 755.
700. Idem, *Ceramica dacică pictată cu motive vegetale și zoomorfe din Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1095.
701. Idem, *Archaeological observations concerning the Roman conquest of the area of the Dacian Kingdom's capital*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 33.
702. Florea, G., Ferencz, Iosif V., *Un nouveau «bouclier» de la fin du deuxième Âge du Fer, découvert à Piatra Roșie*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p.
703. FLORESCU, Radu, *Cercetarea științifică în muzeu*, XX, 1983, p. 743.
704. FODOR, Ladislau, *Acțiuni de luptă ale muncitorilor ceferiști din Cluj în ianuarie – februarie 1933*, I, 1964, p. 287.
705. Idem, *Unele aspecte ale luptei muncitorimii pentru apărarea caracterului de clasă al sindicatelor în timpul ocupației hortyste în partea de nord a Transilvaniei*, XIV, 1977, p. 593.
706. FODOREAN, Florin, Ursuț, Dorin, *The Via Silica Strata Geoagiu – Băi – Cigmău. An archaeological, Geo topographical and Technical Study*, 38/I, 2001, p. 203.
707. Fodorean, F., Ray Laurance, *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*, [R], 38/I, 2001, p. 265.
708. Idem, *Tabula Peutingeriana and the Province of Dacia*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 51.
709. Idem, *Travel and Geography in the Roman Empire*, [R], 39 – 40/I, 2002 – 2003, p.
710. FOLA, Nicolae Victor, *Mișcarea națională a românilor din zona Târnavei Mici între anii 1900 – 1918*, 33, II, 1997, p. 125.
711. FRANZEN, Paul, Matei, V., Marcu, Felix, *The Roman Fort at Romița (Dacia). Results of the Geophysical Survey*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 161.
712. FRENȚIU, Milton; Lazarovici, Gh., *Metode de clasificare automată în arheometrie*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 909.
713. FURDUI, Titus, *O tipăritură românească veche în care se află un autograf atribuit lui Popa Șapcă*, XVIII, 1981, p. 695.
714. Idem, *Două tipărituri în limba germană despre evenimentele din 1784 – 1785 din Transilvania*

(Contribuții la bibliografia românească veche), XX, 1983, p. 815.

715. Idem, *Cîteva aspecte istoriografice privitoare la "Cronica turcească" a studentului anonim de la Sebeș – Alba (Preliminarii la primul incunabul românesc)*, XXI, 1984, p. 771.
716. Idem, *Considerații la circulația Cazaniei lui Varlaam în ținuturile maramureșene*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 667.

G

717. GAGA, Lidia Maria, *Caracteristici ale gospodăriei tradiționale din sud – vestul României. Prelucrări la un studiu interdisciplinar*, 33, I, 1996, p. 239.
718. GALL, I., *Lupta muncitorimii din Transilvania, factor de seamă în pregătirea înfăptuirii unirii de la 1 decembrie 1918*, V, 1968, p. 293.
719. GÁLL, Erwin, Gergely Balázs, *Necropolele și desoperirile întâmplătoare de la Cluj și realitățile din Transilvania*, 41 – 44, II, 2004–2007, p. 9.
720. GARDA, Dezideriu, *Plugăritul în bazinul Giurgeului (sec. XVII–1848)*, XXI, 1984, p. 227.
721. Idem, *Aspecte ale structurii sociale a unor localități de pe valea superioară a Mureșului în sec. XVIII, XXII – XXIII*, 1985/86, p. 279.
722. Idem, *Evoluția relațiilor agrare în valea superioară a Mureșului*, XXIV–XXV, 1987/88, p. 657.
723. Idem, *Mediul geografic și evoluția socială în bazinul Giurgeului în sec. XVI – XVII*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 85.
724. GĂZDAC, Cristian, *Bronzuri romane de la Gherla*, 32, I, 1995, p. 401.
725. Idem, *Fighting style of the Roman cavalry in Dacia*, 34, I, 1997, p. 151.
726. Idem, *The monetary circulation and the abandonment of Dacia – a comparative study*, 35, I, 1998, p. 229.
727. Găzdac, C., Alföldy – Găzdac, Ágnes, *The Roman Law against Counterfeiting between Theory and Practice: the Case of Roman Dacia*, 38/1, 2001, p. 137.
728. GĂȚĂ, Gheorghe, Dragoman, Alexandru, *The Neolithic Pottery from Vădastra: a Technological Study*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 5.
729. GEOROCEANU, P.; Georoceanu, M.; Cheleşanu – Lisovschi, C., *Observații faunistice asupra mormintelor scitice din necropola de la Ozd*, XIII, 1976, p. 51.
730. Idem, *Studiu osteologic al unui schelet de cal dintr-un mormint avar din Transilvania*, XIV, 1977, p. 285.
731. Idem, *Cercetări asupra faunei din așezarea de la Cicău "Săliște"*, XV, 1978, p. 273.
732. GERMAN, Adina; German, I. *Mărturii despre Al. Vaida Voievod*, 35 – 36, II, 1999, p. 149.

733. GHEORGHIU, Dragoș, *Vasele binoclu – o interpretare etnoarheologică*, 33, I, 1996, p. 209.
734. GHEORGHIU, Gabriela, *Cisterna dacică de la Grădiștea de Munte*, 33, I, 1996, p. 375.
735. GHERASIM, Dragoș, *Semnele strămoșilor: rituri funerare și transmiterea lor în societatea cucuteniană*, 34, I, 1997, p. 727.
736. GIURA, Lucian; Stoica, M. *Aspecte privind viața și activitatea lui C. Diaconovich (1856 – 1923)*, XIX, 1982, p. 475.
737. GIURAN, Valeriu, *Momente din istoricul regimentului 5 Vânători (1896 – 1944)*, 34, II, 1998, p. 353.
738. Idem, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei (1941 – 1945) de la Nistru la Marea Azov (iulie 1941 – iulie 1942)*, [R], 35 – 36, II, 1999, p. 387.
739. GHIURCĂ, Virgil, *Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 31, 1994, p. 223.
740. Idem, *Gemologia arheologică și resursele gemologice actuale din partea de nord a Munților Trascău*, 34, I, 1997, p. 829.
741. GLODARIU, Eugenia, *Din lupta maselor muncitoare clujene în preajma primului război mondial*, II, 1965, p. 523.
742. Idem, *Din activitatea societății Iulia a studenților români la Cluj*, V, 1968, p. 239.
743. Idem, *Biblioteci populare ale Astrei (I)*, VI, 1969, p. 347.
744. Idem, *Biblioteci populare ale Astrei (II)*, VII, 1970, p. 309.
745. Idem, *Din activitatea editorială a Astrei: Biblioteca populară a Asociațiunii*, VIII, 1971, p. 311.
746. Idem, *Un moment din viața Astrei: modificarea statutelor (1897)*, IX, 1972, p. 277.
747. Glodariu, E.; Cordoș, N., *Reuniunea soldaților români din Cluj*, X, 1973, p. 389.
748. Glodariu, E., *Societăți culturale românești din monarhia austro – ungară și Academia Română*, XI, 1974, p. 284.
749. Idem, *Despărțămîntul Cluj al Astrei (1870 – 1914)*, XII, 1975, p. 373.
750. Idem, *Înființarea, organizarea și activitatea culturală desfășurată de societatea Petru Maior a studenților români din Budapesta*, XIII, 1976, p. 505.
751. Idem, *Contribuția societății Petru Maior la mișcarea cultural – națională a românilor din Austro – Ungaria*, XIV, 1977, p. 505.
752. Idem, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, XV, 1978, p. 501.
753. Idem, *Activitatea secției române a Federațiunii internaționale a studenților Corda Fratres*, XVI, 1979, p. 699.
754. Idem, *Participarea tineretului universitar român din Austro – Ungaria la mișcarea memorandistă*, XVII, 1980, p. 313.
755. Idem, *Opoziția față de proiectul Legii votului plural, aspect al luptei pentru votul universal în anul 1908*, XVIII, 1981, p. 227.

756. Idem, *Elena Pop Hossu – Longin și mișcarea feministă din Transilvania*, XIX, 1982, p. 487.
757. Idem, *Unele considerații privind mișcarea feministă din Transilvania (a doua jumătate a sec. XIX – începutul sec. XX)*, XX, 1983, p. 231.
758. Idem: Ana Maria Ardos (1935 – 1983) [N], XX, 1983, p. 943.
759. Idem, *Considerații privind implicarea Astei în mișcarea național – politică a românilor din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 287.
760. Idem, *Mărturii privind poziția tinerimii române universitare din Austro – Ungaria față de dualism*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 695.
761. Idem, *Opinia publică internațională și aspirațiile românilor reflectate în ziarul "La Roumanie" (1918)*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 297.
762. Glodariu, E.; Stan, C.I., *Congresele națiunilor asuprite din Austro – Ungaria și rolul lor în lupta pentru independență și unitate națională*, 31, II, 1994, p. 161.
763. Glodariu, E., *Casina română din Cluj*, 32, II, 1996, p. 297.
764. Glodariu, E.; Stan, C.I., *Contribuții ale studenților români la Marea Unire din 1918*, 33, II, 1997, p. 107.
765. Glodariu, E., *Congresele studențești – foruri de exprimare a solidarității și unității naționale*, 34, II, 1998, p. 97.
766. Idem, *Sărbătorirea zilei de 3/15 mai 1848 – prilej de afirmare a identității naționale*, 35 – 36, II, 1999, p. 123.
767. Idem, *Mihai Eminescu și societățile culturale ale tineretului studios român din monarhia habsburgică*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 169.
768. GLODARIU, Ioan, *În legătură cu "torna, torna, fratre"*, I, 1964, p. 483.
769. Idem, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, II, 1965, p. 119.
770. Idem, *Un altar votiv roman în Muzeul de Istorie Cluj*, II, 1965, p. 667.
771. Idem, *Legio IV Flavia Felix în Dacia*, III, 1966, p. 429.
772. Idem, *Două fiare de plug de la Biefalău*, IV, 1967, p. 471.
773. Idem, *Lei funerari romani la Valea Sîngeorgiului*, IV, 1967, p. 473.
774. Idem, *Tezaurul dacic de la Sărmășag*, V, 1968, p. 409.
775. Idem, *Bemerkungen über eine Dakerkönig*, VII, 1970, p. 501.
776. Idem, *Considerații asupra circulației monedei străine în Dacia (sec. II î.e.n. – I î. e.n.)*, VIII, 1971, p. 71.
777. Idem, *Așezarea dacică și daco – romană de la Slimnic*, IX, 1972, p. 119 – 129.
778. Idem, *Un atelier de făurărie de la Sarmizegetusa dacică*, XII, 1975, p. 107 – 134.
779. Idem, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, XIV, 1977, p. 95.
780. Idem, *Considerații privind organizarea statului dac*, XVII, 1980, p. 433.
781. Idem: *O nouă carte închinată civilizației dacice* [R], XVII, 1980, p. 873.
782. Idem, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, XIX, 1982, p. 23.
783. Idem, *Cetatea de la Căpîlna în sistemul defensiv al statului dac*, XX, 1983, p. 59.
784. Idem, *"Brățările" cu nodozități Latene tîrzii în Dacia*, XXI, 1984, p. 63.
785. Idem, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 91.
786. Idem, *Reflexii asupra unei recenzii* [R], XXII – XXIII, 1985 /86, p. 783.
787. Idem, *Opinii privitoare la stratificarea societății dacice (sec. I î.e.n. – I e.n.)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 537.
788. Idem, *Sarmizegetusa Regia durant le règime de Trajan*, 26 – 30, I/I, 1989 /93, p. 19.
789. Idem, *Addenda aux Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie*, 32, I, 1995, p. 119.
790. Idem: E. Iaroslavski, *Tehnica la daci*, [R], 34, I, 1997, p. 889.
791. GOGĂLTAN, Florin, *Săpături de salvare la Tureni. Carieră, jud. Cluj*, 26 . 30, I/2, 1989 /93, p. 365.
792. GOLDENBERG, Samuel, *Despre vama (vigesima) Sibiului în sec. XVI*, II, 1965, p. 673.
793. Goldenberg, S.; Belu, S., *Două registre privind postăvăritul și comerțul cu postav la Brașov în sec. XVI*, IV, 1967, p. 127.
794. Idem, *Registrul producției și comerțul cu postav de la Brașov din 1576 – 1582*, VI, 1969, p. 565.
795. Idem, *Registrul producției și comerțul cu postav de la Brașov din 1576 – 1582 (II)*, IX, 1972, p. 533.
796. Goldenberg, S., *Aprovizionarea și politica de prețuri a unor orașe din Transilvania în sec. XVI – XVII*, XVII, 1980, p. 199.
797. GORUN, Hadrian, *Problematica viitoarelor granițe ale României și impactul asupra relațiilor cu Franța și Rusia în prima jumătate a anului 1915*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 339.
798. Idem, *Proiecte de constituire a unor unități militare transilvane alcătuite din foști prizonieri sau emigranți în SUA (1917)*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 121.
799. GOSTAR, Nicolae, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, V, 1968, p. 471.
800. Idem, *Inscripțiile din castrul roman de la Orăștioara de Sus*, VI, 1969, p. 493.
801. GRAPINI, Sabin Pompei, *Pictura murală interioară a bisericii din Micești – Cluj*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 253.
802. GROSS, Lidia, *Convergențe transilvane* [R], 31, II, 1994, p. 381.
803. GROZA, Horațiu, *Despre ridicarea și dezvelirea statuii doctorului Ioan Rațiu din Turda*, 34, II, 1998, p. 396.

804. Idem, *Considerații generale privind pietrăritul și unele aspecte ale meșteșugului tradițional practicat în satul Podeni, comuna Moldovenești, județul Cluj*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 359.
805. Idem, *Un monument de arhitectură medievală: Palatul Voievodal din Turda*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 233.
806. GROZA, Liviu, *Două interesante descoperiri arheologice din județul Caraș – Severin*, XIII, 1976, p. 1.
807. Groza, L.; Wollmann, V., *Două inscripții romane din zona Caransebeș*, XIII, 1976, p. 163.
808. Groza, L., *Un bănățean participant la războiul de independență: căpitanul Moise Groza*, XIV, 1977, p. 469.
809. Idem, *Unele aspecte privind organizarea regimentului grăniceresc din Caransebeș*, XV, 1978, p. 447.
810. Idem, *Participarea grănicerilor bănățeni la războaiele împotriva lui Napoleon*, XVII, 1980, p. 577.
811. Idem, *Testamentul generalului Ion Drăgălina*, XVIII, 1981, p. 575.
812. Idem, *Participarea generalului Mihail Trapșa la lupta de la Custozza (1866)*, XIX, 1982, p. 429.
813. Idem, *Mărturie documentare privind colaborarea dintre Gheorghe Barițiu și generalul Mihail Trapșa*, XX, 1983, p. 593.
814. Idem, *Adeziunea unor cetățeni din România la lupta generalului Traian Doda pentru emanciparea națională a românilor din Transilvania și Banat (1890)*, XXI, 1984, p. 629.
815. Idem, *Scrisori de adeziune adresate generalului Traian Doda în câteva comune transilvănene*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 727.
816. Idem, *Blazonul de cavaler al generalului Mihail Trapșa*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 591.
817. Idem, *Statutul pentru înființarea Bibliotecii Asociației Învățătorilor din regimentul grăniceresc Caransebeș*, 31, II, 1994, p. 301.
818. GRUIA, Ana Maria, *Saint George on medieval stove tiles from Transylvania, Moldavia and Walachia. An iconographical approach*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 231.
819. GUDEA, Nicolae, *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa (jud. Cluj)*, VI, 1969, p. 503.
820. Idem, *O cărămidă cu stampilă din sec. IV la Șvinița*, VII, 1970, p. 555.
821. Idem, *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*, VIII, 1971, p. 507 – 530.
822. Idem, *Inscripții și stampile tegulare din castrul roman de la Bologa*, IX, 1972, p. 413.
823. Idem, *O locuință rustică din epoca romană de la Gornea*, X, 1973, p. 569 – 593.
824. Idem, *Tezaurul monetar de la Răcășdia*, XII, 1975, p. 183.
825. Gudea, N.; Soproni, Sándor, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, [R], XVI, 1979, p. 893.
826. Gudea, N.; Alicu, D.; Branga, N., *Aspecte și permanențe traco – romane*, [R], XVII, 1980, p. 879.
827. Gudea, N., *Tezaurul monetar de la Răcășdia din sec. IV e.n. (II)*, XVIII, 1981, p. 483.
828. Idem; Eszter Vágó, István Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa*, [R], XVIII, 1981, p. 733.
829. Idem: recenzii în vol. XIX, 1982: Judith Topál, *The Southern Cemetery of Matrica*, p. 749.; András Mócsy, *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, p. 750.; Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, p. 752.
830. Idem, *Cîteva observații și note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei Etnogeneza românilor de I.I. Rusu*, [R], XX, 1983, p. 903.
831. Idem, *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, XXI, 1984, p. 531.
832. Idem; R. Merkelbach, *Mithras* [R], XXII – XXIII, 1985/86, p. 790.
833. Idem, *Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV e.n.)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 545.
834. Idem: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987/88: Matronen und verwandte Gottheiten, p. 1176.; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajan. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donau in der Hohen Kaiserzeit*, p. 1177.; S. Soproni, *Die letzte Jahrzehnte des Pannonischen Limes*, p. 1178.
835. Idem, *Über eine Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigen menschlichen Gestalt. Beiträge zur Kenntnis des frühen Christentums in der Provinz Moesia Inferior*, 32, I, 1995, p. 149.
836. Idem: recenzii în vol. 32, I, 1995: D. Knopp, *Die römische Inschriften Dakiens in Siebenbürgischen Unteralt – Zibinbecken und ihr geschlicher Hintergrund*, p. 861.; A. Faber, *Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg – Kumpfmühl*, p. 873.
837. Idem, *Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Bestehens Dakiens (106 – 275 n. Chr.)*, 33, I, 1996, p. 49.
838. Idem, *Cîteva observații în legătură cu procesul de romanizare. III. Romanizarea numelor de plante în provinciile dacice (În legătură cu cartea Tereziei B. Tătaru)*, 33, I, 1996, p. 115.
839. Idem, *Note de lectură. III. Despre armata romană în provinciile dacice*, 33, I, 1996, p. 169.
840. Idem, *Note epigrafice. IV. Inscripții gnostice*, 33, I, 1996, p. 179.
841. Idem, *Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis. 5. Die Cohors I Hispanorum quingenaria equitata*, 34, I, 1997, p. 61.
842. Idem, *Limes or strategy? Critical notes on E.N. Luttwak's work The grand strategy of the Roman Empire from the first century AD to the third*, 34, I, 1997, p. 213.
843. Idem, *Römische Drehmühlen von Porolissum und aus den Römerkastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, 34, I, 1997, p. 229.

844. Idem, *Buchbesprechung: Chr. Unz, E. Deschler – Erb, Katalog der Militaria aus Vindonissa*, [R], 35, I, 1998, p. 267.
 845. Idem: J. Napoli, *Recherches sur les fortifications*, [R], 36, I, 1999, p. 265.
 846. GUI, Daniela, *Viața mondenă și intimitatea în pictura lui Th. Aman*, 33, II, 1997, p. 337.
 847. Idem, *Luchian în Franța, modernitate și clasicism*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 229.
 848. GUMĂ, Marian, *O nouă descoperire hallstatiană timpurie la Moldova Nouă*, XVI, 1979, p. 481.
 849. Idem, *O nouă contribuție arheologică la studiul manifestărilor religioase ale geto – dacilor*, XVIII, 1981, p. 45.
 850. GÜNDISCH, Konrad G., *Cel mai vechi registru de socoteli al orașului Bistrița (1461, 1462)*, XIV, 1977, p. 337.
 851. GYÉMÁNT, Ladislau, *O tipăritură românească necunoscută din vremea războiului ruso – austro – turc din anii 1787 – 1792*, XV, 1978, p. 411.
 852. GYÖRGY, Enikő, *Die namengebung der sklaven und freigelassenen im Römischen Dakien*, 36, I, 1999, p. 111.
 853. GYULAI, Paul, *Un inventar iobăgesc din anul 1676*, II, 1965, p. 685.
 854. Idem, *Un prior – ciur din 1798 construit la Cluj*, III, 1966, p. 497.
 855. Idem, *Trei călimări medievale în Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 543.
 856. Idem, *Expresia "bani păgîni" în documente din sec. XVI*, VI, 1969, p. 553.
 857. Idem, *Izvoarele și istoriografia privind tehnica și organizarea militară în Europa centrală și Transilvania (sec. XVI – XVII)*, IX, 1972, p. 179.
 858. Idem, *Inventarul cetății Oradea la 1632*, X, 1973, p. 666.
 859. Gyulai, P.; Pap, F.; Palkó, A., *Atelier de falsuri monetare în cetatea Lita*, XX, 1983, p. 521.
- H**
860. HAINES, Ben, *A point of view about the Museum of History of Medicine and Pharmacy*, 34, II, 1998, p. 573.
 861. HALASU, Adriana, *O siglă de meșter – doi argintari transilvăneni din sec. XVII*, XV, 1978, p. 359.
 862. Idem, *Contribuții la problema morfologiei unor piese de argintărie feudală*, XVI, 1979, p. 271.
 863. HANGA, Vladimir, *Valoarea prezintă a eposului homeric*, 33, I, 1996, p. 163.
 864. Idem, *Pași spre cunoașterea omului. De la sofisti la Socrate*, 34, I, 1997, p. 469.
 865. HANSON, W.S., Oltean, I.A., *A Multi- period Site on Uroi Hill, Hunedoara: an Aerial Perspective*, 37/I, 2000, p. 43.
 866. HARȚUCHE, N., *Cercetări arheologice la Brad (jud. Hunedoara)*, VI, 1969, p. 439.
 867. HATEGAN, Ioan, *O controversă istorică legată de incursiunea otomană în Banat în anul 1415*, XVII, 1980, p. 531.
 868. Idem, *Filippo Scolari și lancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a sec. XV, XVIII*, 1981, p. 163.
 869. Idem, *Populație și habitat în Banatul sec. XVIII – XX*, 32, II, 1996, p. 151.
 870. HĂGAN, Trofin, *Contribuția sindicatelor revoluționare conduse de PCR în sprijinul frontului antihitlerist*, I, 1964, p. 441.
 871. Idem, *Lupta sindicatelor sub conducerea PCR pentru îmbunătățirea condițiilor materiale ale oamenilor muncii (6 martie 1945 – 30 decembrie 1947)*, II, 1965, p. 609.
 872. Idem, *Contribuția minerilor din Valea Jiului la refacerea economiei naționale (1945 – 1947)*, IV, 1967, p. 389.
 873. Idem, *Contribuția socialiștilor români la înfrățirea unirii Transilvaniei cu România*, V, 1968, p. 609.
 874. Idem, *Minerii din Maramureș în procesul de reorganizare politico – profesională și sprijinire a frontului antihitlerist*, XIV, 1977, p. 613.
 875. Idem, *Minerii din Maramureș în procesul refacerii economiei naționale (1945 – 1947)*, XV, 1978, p. 633.
 876. HICA, Ioana; Blăjan, Mihai, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (jud. Alba)*, X, 1973, p. 441.
 877. Hica, I.: E.Garami, I.Kovrig, I.Gy.Szabó, Gy.Török, *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*, [R], XIII, 1976, p. 663.
 878. Idem, *Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca*, XIV, 1977, p. 221.
 879. Idem, *Un grup de morminte de sec. VII e.n. de la Iclod (jud. Cluj)*, XV, 1978, p. 287.
 880. Idem, *Riturile funerare în Transilvania de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. pînă în secolul al V-lea e.n.*, XVI, 1979, p. 157.
 881. Idem, *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly*, XVII, 1980, p. 653.
 882. Idem, *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly. Unelte și arme romane din zona Ilișua – Cristeștii Ciceului*, XIX, 1982, p. 593.
 883. Idem: recenzii în vol. XIX, 1982: A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, p. 763.; Eva Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, p. 764.
 884. Idem, *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly. O mască de lut din zona Ilișua – Cristeștii Ciceului*, XX, 1983, p. 755.
 885. HOREDTE, Kurt, *În legătură cu monumentul de la Adamklissi*, III, 1966, p. 423.
 886. Idem, *Cu privire la locul de descoperire a sabiei de la Morești*, IV, 1967, p. 509.

887. Idem, *Interpretări arheologice*, V, 1968, p. 419.
 888. Idem, *Datarea tezaurului de la Pietroasa*, VI, 1969, p. 549.
 889. Horedt, K.; Protase, D., *Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj – Someșeni*, VII, 1970, p. 186.
 890. Horedt, K., *Zur Deutung des Grabefeldes von Soporul de Cîmpie*, VIII, 1971, p. 583.
 891. Idem: K. Koloman Keresztes (1887 – 1980) [N], XVII, 1980, p. 919.
 892. HRISTODOL, Gheorghe, *Dobrogea și Marea în publicistica transilvăneană la sfîrșitul sec. XIX*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 599.
 893. HÜGEL, Peter; Pop, C., *Despre două piese figurate din Muzeul Județean Arad*, 34, I, 1997, p. 585.
 894. HUMER, Franz, Găzdac, C., *The Hoard from Haus I in the Civilian Town of Carnuntum. A Daily Life Disaster*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 261.
 895. HUSAR, Adrian, *The celtic gods in Roman Dacia*, 32, I, 1995, p. 85.
- I
896. IAMBOR, Petru, *În legătură cu localizarea cetății Sinmiclăuș (Turda)*, XIV, 1977, p. 309.
 897. Iambor, P.; Pap, Fr., *Tezaurul monetar din sec. XVI – XVII de la Cluj – Napoca*, XV, 1978, p. 331.
 898. Iambor, P., *Nobilii de la Dăbica și relațiile lor cu Țara Românească în veacul al XIV – lea*, XVI, 1979, p. 215.
 899. Iambor, P.; Matei, Șt., *Incinta fortificată de la Cluj – Mănăstur (sec. IX – XIV)*, XVI, 1979, p. 599.
 900. Iambor, P., *Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului*, XVII, 1980, p. 159.
 901. Iambor, P.; Matei, Șt.; Halasu, A., *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj – Mănăstur*, XVIII, 1981, p. 129.
 902. Iambor, P., *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, XIX, 1982, p. 75.
 903. Idem: K.H. Gyürky, *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*, [R], XIX, 1982, p. 767.
 904. Idem, *Cîteva observații privind cercetarea arheologică a așezărilor rurale din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu*, XX, 1983, p. 499.
 905. Iambor, P.; Matei, Șt., *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj – Mănăstur*, XX, 1983, p. 131.
 906. Iambor, P.; Pop, I.A., *Familia nobiliară Arca din Țara Hațegului (sf. sec. XV – încep. sec. XVI)*, XXI, 1984, p. 211.
 907. Iambor, P.: recenzii în vol. XXI, 1984: Kiss A., *Baranya megye X – XI századi sirleletei*, p. 839.; I. Holl, N. Paradi, *Das mittelelterliche Dorf Sarvally*, p. 841., M. D. Matei, E. Emendi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare (sec. XI – XVII)*, p. 843.
 908. Idem, *Vase cu gît canelat descoperite în așezările feudale timpurii din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 589.
 909. Idem, *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX – XIII*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 11.
 910. Idem, *Propuneri în Dieta de la Cluj din 1790 – 1791 pentru îmbunătățirea economiei agrare*, 33, II, 1997, p. 193.
 911. Idem, *Nobilii din neamul Cenad (sec. XIII – XVII)*, 34, II, 1998, p. 29.
 912. Idem, *Contribuții la genealogia și blazonul familiei Sina*, 35 – 36, II, 1999, p. 63.
 913. Idem, *Contribuții la istoria unor așezări fortificate din Banat*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 9.
 914. IANCU, Gheorghe, *Activitatea Consiliului Dirigent privind reglementarea comerțului și aprovizionării populației (1918 – 1920)*, XV, 1978, p. 545.
 915. Idem, *Contribuții la istoricul asigurărilor muncitorești din România (1918 – 1920)*, XX, 1983, p. 639.
 916. Iancu, Gh.; Sabău, N., *Arta bizantină în corespondența lui Octavian Smigelschi cu Valeriu Braniște*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 855.
 917. Iancu, Gh., *Înființarea Teatrului Național din Cluj (1919)*, 26 – 30, 1989 – 1993, p. 345.
 918. Idem, *Proiecte și demersuri privind intensificarea activității în industria metalelor prețioase (1919 – 1928)*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 241.
 919. Idem, *Înundațiile din România din anul 1970, cu referire specială la județul Cluj. Cauze și efecte*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 189.
 920. IAROSLAVSCHI, Eugen, *Cuptoarele pentru redus minereu de fier de la Șoșdea, jud. Caraș – Severin*, XIII, 1976, p. 231.
 921. Iaroslavschi, E.; Roșu, P., *Cîteva noi așezări dacice pe Valea Cucuișului*, XIV, 1977, p. 81.
 922. Iaroslavschi, E.; Lazarovici, Gh., *Așezări de secolul IV în sudul Banatului*, XV, 1978, p. 255.
 923. Idem, *Vestigii arheologice din bazinul Carașului*, XVI, 1979, p. 447.
 924. Iaroslavschi, E., *Studiu comparativ asupra compoziției fierului antic (rezultate preliminare)*, XVIII, 1981, p. 405.
 925. Idem, *Despre cîteva podoabe dacice dintr-un muzeu britanic*, XIX, 1982, p. 271.
 926. Idem, *Inventarul sanctuarului A de la Sarmizegetusa Regia*, XX, 1983, p. 371.
 927. Idem, *Inventarul sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 453.
 928. Idem, *Vestiges romains dans la zone de la Sarmizegetusa Dace*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 27.
 929. Idem, *Opinii privind Soarele andezit de la Sarmizegetusa Regia*, 31, 1994, p. 49.
 930. Idem, *Conduits et citernes d'eau chez les daces des Monts d'Orăștie*, 32, I, 1995, p. 135.

931. Idem, *Tratamente anticorosive asupra fierului dacic*, 33, I, 1996, p. 441.
932. Idem, *Vases daciques en fer aux anses en forme d'oiseaux*, 34, I, 1997, p. 511.
933. Idem, *Crépis dacique*, 35, I, 1998, p. 37.
934. Idem, *Keltisch – Dakische Beziehungen im Bereich der Eisenmetallurgie*, 37/I, 2000, p. 51.
935. Idem, *Die Münzstanze von Ociña und Einige*, 38/I, 2001, p. 17.
936. IDICEANU, Dorina, *Cercetarea și tratamentul unei lucrări de pictură în tempera din sec. XVI, XXI*, 1984, p. 717.
937. IGNA, Aurelia, *Restaurarea și conservarea unui fragment de leasă dacică de la Șercaia, jud. Brașov*, XV, 1978, p. 653.
938. Igna, A.; Kiss, Șt., Rădulescu, D., Drăgan – Bularca, M., *Evidențierea biodeteriorării unor monumente de piatră din incinta Muzeului de istorie al Transilvaniei, prin activități enzimatice*, XV, 1978, p. 659.
939. Igna, A., *Conservarea unor resturi lemnoase și textile, carbonizate, descoperite într-o locuință dacică*, XVI, 1979, p. 769.
940. Igna, A., Petrescu, I., *Analiza resturilor lemnoase provenind din cella vinaria de la Potaissa*, XVI, 1979, p. 773.
941. Igna, A.; Ioniță, I., *Cercetări privind utilizarea unor fungicide pentru tratarea obiectelor de muzeu realizate din piele și blană*, XVII, 1980, p. 753.
942. Igna, A.; Atudorei, V., *Considerații asupra aeromicroflorei expoziției de bază și a depozitelor Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XIX, 1982, p. 709.
943. Igna, A., *Investigațiile biologice în serviciul cercetării arheologice (IV)*, XX, 1983, p. 853.
944. Igna, A.; Tămaș, R.; Stănescu, E., *Influența unor produse chimice asupra insectelor implicate în deteriorarea textilelor de muzeu*, XX, 1983, p. 881.
945. Igna, A., *Probleme ale conservării și restaurării faunei mumificate*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 515.
946. Igna, A.; Atudorei, V., *Aeromicroflora bacteriano a muzeelor și implicațiile ei în biodeteriorare*, 31, I, 1994, p. 583.
947. Igna, A.; Tomescu, N., *Aspecte privind biologia și comportamentul hrănirii la specia Anthrenus Scrophulariae L.*, 31, 1994, p. 593.
948. IGNAT, Doina, *Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor*, X, 1973, p. 477.
949. Ignat – Sava, Doina, *Probleme ale neoliticului din nord – vestul României*, XIV, 1977, p. 13.
950. Idem, *Despre mormintele și ofranda funerară din preistoria Bihorului*, 32, I, 2005, p. 269.
951. ILIEȘ, Constantin, *Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVIII, 1981, p. 413.
952. ILOVAN, V.; Tanco, T., *Atitudinea social – democratică și a populației săsești din județul Bistrița – Năsăud față de actul unirii Transilvaniei cu România*, XVII, 1980, p. 323.
953. IMHREH, Ștefan; Pataki, I., *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570 – 1610)*, IV, 1967, p. 153.
954. Imhreh, Șt.; Mureșan, C., *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul sec. XVIII*, V, 1968, p. 215.
955. Imhreh, Șt., Pataki, I., *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (II) (1570 – 1610)*, VI, 1969, p. 187.
956. IOAN, Mircea, *Tipărituri apărute la Blaj în primii 25 de ani de activitate a tipografiei (1747 – 1771), relevante de un document de epocă*, XIX, 1982, p. 687.
957. IONESCU, Ion, *Simboluri paleocreștine din sec. II – III pe unele monumele funerare din Dacia romană*, 31, I, 1994, p. 241.
958. IONESCU, Toader, *Probleme ale dezvoltării economiei Transilvaniei în viziunea unor intelectuali români (1850 – 1900)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 353.
959. Idem, *Concepția dirijistă a lui Mitiță Constantinescu privind crearea și dezvoltarea complexului economic național românesc*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 327.
960. IONESCU SAINT – CYR, Alexandru, *Armata romană între deznădejdea retragerii și speranța revenirii*, 32, II, 1996, p. 33.
961. IONIȚĂ, Elisabeta, *Din activitatea progresistă, democratică, antifascistă a femeilor universitare în perioada interbelică. Prezențe active a universităților clujene*, XX, 1983, p. 695.
962. IRIMIEȘ, Dumitru, *Semnificația istorico – etnografică a unor recente descoperiri*, 32, II, 1996, p. 359.
963. ISAC, Adriana, *Un akinakes de la Cincșor (jud. Brașov)*, 31, I, 1994, p. 179.
964. Idem, *Verlobungsringe aus den Sammlungen des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens*, 38/I, 2001, p. 187.
965. ISAC, Dan, *Jupiter Sarapis la Potaissa*, VII, 1970, p. 549.
966. Idem, *O reprezentare a lui Jupiter Dolichenus de la Ilișua*, VIII, 1971, p. 571.
967. Idem, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Jupiter "Verospi"*, XI, 1974, p. 61.
968. Idem, *Helenius și Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas "terra sigillata" de la Orșova*, XIII, 1976, p. 169.
969. Isac, D.; Bărbulescu, M., *Atestări ale parcelor pe teritoriul Daciei romane*, XIII, 1976, p. 177.
970. Isac, D.; Géza Alföldy, *Noricum*, [R], XIII, 1976, p. 657 – 661.
971. Idem, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială*, XIV, 1977, p. 163.
972. Idem, *Monede postauréliene de la Gilău*, XV, 1978, p. 251.
973. Idem, *Ala Siliana C. R. torquata et armillata în Dacia*, XVI, 1979, p. 39.
974. Idem, *Importuri de terra sigillata la Napoca*, XVII, 1980, p. 467.
975. Isac, D.; Diaconescu, Alexandru, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, XVII, 1980, p. 115.

976. Isac, D.; Diaconescu, Al.; Opreanu, Coriolan, *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, XVIII, 1981, p. 85.
 977. Idem, *Principia castrului de la Gilău*, XX, 1983, p. 85.
 978. Isac, D., *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Cășeu*, 34, I, 1997, p. 389.
 979. Idem, *Das Gefäss Mit Agonistischen Darstellungen von Gilău*, 37/I, 2000, p. 201.
 980. Idem, *Das Militärdiplom aus dem Jahr 151 n. Chr. von Samum (Cășeu) und die Datierung der Prokuratur des Macrinus vindex in Dacia Porolissensis*, 38/I, 2001, p. 49.
 981. Isac, D., Bărbulescu M., *Neue Paraderüstungen aus Dakien*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. P. 211.
 982. IUGULESCU, C., *Les expositions locales et occasionnelles d'histoire de la pharmacie, leur rôle*, 34, II, 1998, p. 583.
 983. IVĂNUȘ, Dan, *Sigilii ale asociațiilor meșteșugărești din colecția Muzeului de Istorie Sibiu*, 33, II, 1997, p. 319.
 984. IZSAK, Sámuel, *Antecedentele organizatorice ale înființării spitalului public din Cluj (1818) și dezvoltarea ulterioară a acestei instituții*, IX, 1972, p. 603.
 985. Idem, *Farmacisti români din Transilvania și Banat (studiu preliminar)*, XIX, 1982, p. 463.
- J**
986. JAKÓ, Sigismund, *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (Contribuții la istoria arheologiei din țara noastră)*, III, 1966, p. 103.
 987. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anul 1803*, V, 1968, p. 433.
 988. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (II)*, VIII, 1971, p. 439.
 989. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 1804 (III)*, IX, 1972, p. 587.
 990. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (IV)*, X, 1973, p. 615.
 991. Idem, *Despre numirea voievozilor Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 33.
 992. JANITSEK, Andrei, *Restaurarea unui castron și a unei faleră de argint*, XVII, 1980, p. 649.
 993. JORDÁKY, L., *Documente privind greva generală din 1920 în orașul și regiunea Cluj*, II, 1965, p. 544.
 994. Idem, *Figura lui Lenin în presa din Transilvania între 1917 – 1924*, VIII, 1971, p. 358.
 995. JOSAN, Nicolae, *Causa română la 1872 – un document interesant al mișcării naționale a românilor din Transilvania*, 34, II, 1998, p. 73.
 996. Josan, N.; Mircea, G., *Două "General Pardon-uri" habsburgice din timpul războaielor napoleoniene în colecțiile Muzeului din Alba Iulia*, 35 – 36, II, 1999, p. 223.
 997. Josan, N., *Aniversări și evenimente de importanță națională în județul Alba în perioada interbelică*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 251.
 998. JUDE, Maria-Magdalena, *Monumente funerare de la Potaissa*, IX, 1972, p. 497.
 999. Idem, *Amicul poporului și problemele agriculturii raționale*, XI, 1974, p. 311.
 1000. Idem, *Solia satelor – ziar destinat publicului sătesc*, XII, 1975, p. 387.
 1001. Jude, M.M.; Cordoș, N., *Prima Reuniune de agricultură la românii transilvăneni*, XIII, 1976, p. 523.
 1002. Idem, *Sigilii sătești transilvane din sec. XIX*, XV, 1978, p. 467.
 1003. Jude, M.M.; Hopârtean, A., *Sigilii sătești transilvane în Muzeul de istorie din Turda*, XVI, 1979, p. 691.
 1004. Jude, M.M., *Sigilii poștale în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XVII, 1980, p. 785.
 1005. Idem, *Sigilii sătești bănățene pe un document din 1826*, XVIII, 1981, p. 509.
 1006. Idem, *Preocupări economice ale Astreii în despărțământul Diciosînmărtin*, XIX, 1982, p. 497.
 1007. Idem, *Sigilii sătești din comitatul Cluj (sec. XIX)*, XX, 1983, p. 843.
 1008. Idem, *O nouă mențiune documentară despre medaliile privitoare la Horea*, XXI, 1984, p. 589.
 1009. Jude, M.M.; Ciupea, I., *Contribuții documentare privind ajutoarele din România pentru înființarea unei școli românești la Turda*, XXI – XXIII, 1985 /86, p. 641.
 1010. Jude, M.M., *"Gura Satului" – foaie literară, satirică și mixtă pentru colonoa română din Darnița*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 613.
 1011. Jude, M.M.; Comșa, D., *Medalii și decorații acordate academicianului C. Daicoviciu*, 33, II, 1997, p. 341.
 1012. Jude, M.M.; N. Josan, Gh. Fleșer, A. Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, [R], 34, II, 1998, p. 433.
 1013. JULIEN, Pierre, *Les ephemera, une source pour l'histoire médico – pharmaceutique*, 34, II, 1998, p. 463.
 1014. JUNGBERT, Béla, *Cîteva considerații privind unele forme de unelte bifaciale paleolitice*, XIV, 1977, p. 1.
 1015. Idem: Miklós Gábori, *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*, [R], XIV, 1977, p. 659.
 1016. Idem, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (I)*, XV, 1978, p. 1.
 1017. Idem, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (II)*, XVI, 1979, p. 389.
 1018. Idem, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (III)*, XIX, 1982, p. 543.

1019. Idem, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (IV)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 385.

K

1020. KACSÓ, Carol.; Bura, N., *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Sarasău (jud. Maramureș)*, XI, 1974, p. 1.
1021. Kacsó, C., *Toporul de bronz de la Oarța de Sus*, XIV, 1977, p. 57.
1022. Idem, *Depozitul de bronzuri de la Băbeni*, XVII, 1980, p. 417.
1023. Idem, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord – vestul Transilvaniei. Descoperirile Mako de Ciumești, Berea și Foeni*, 34, I, 1997, p. 425.
1024. KAKUCS, Lajos, *Învățămintul agricol din Banat în a doua jumătate a sec. XIX, XX*, 1983, p. 213.
1025. KALMAR [MAXIM], Zoia, *Descoperiri eneolitice la Gilău*, XVII, 1980, p. 393.
1026. Idem, *Descoperiri eneolitice la Gilău (II)*, XVIII, 1981, p. 305.
1027. Idem, *Descoperiri eneolitice la Gilău (III)*, XIX, 1982, p. 247.
1028. Idem, *Descoperiri neolitice la Țaga*, XX, 1983, p. 359.
1029. Idem, *Materiale neo – eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (I)*, XXI, 1984, p. 391.
1030. Idem, *Materiale neo – eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (II)*, XII – XXIII, 1985/86, p. 401.
1031. Idem, *Materiale eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (III)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 465.
1032. Kalmar Maxim, Z.; Stoicovici, E., *Trăsăturile "industrii" litice de la Iclod*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 937 – 945.
1033. Kalmar Maxim, Z., *Săpături arheologice de salvare la Plăiești și Stejăriș*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1047.
1034. Idem, *Cercetări de suprafață și săpături arheologice de salvare în Valea Caldă, municipiul Cluj – Napoca*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1039.
1035. Idem, *Săpături de salvare la Cluj – Stăvilar*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1019.
1036. Kalmar, Z.; Bulbuc, A.; Crișan, V., *Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (IV)*, 31, I, 1994, p. 105.
1037. Kalmar, Z., *Săpături arheologice la Tureni (jud. Cluj). Campania din 1993*, 31, 1994, p. 347.
1038. [Maxim] Kalmar, Z.; Lazarovici, Gh., *Base de données internationales pour la culture Starčevo – Criș*, 32, I, 1995, p. 67.
1039. Kalmar, Z., *Așezarea neolitică de la Vișoara (jud. Cluj)*, 32, I, 1995, p. 723.

1040. Kalmar, Z.; Crișan, V., *Materiale arheologice din județul Harghita în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (I)*, 32, I, 1995, p. 751.
1041. KASSEL, Dominique; Gravé, J., *Intervention au I-er Colloque International d'histoire de la Pharmacie à Cluj – Napoca en octobre 1996*, 34, II, 1998, p. 517.
1042. KISS, Andras, *Documente create de locurile de adevărit din Transilvania*, 31, II, 1994, p. 239.
1043. Idem, *Protocoale de intabulare ale orașului Cluj (1781 – 1867)*, 32, II, 1996, p. 391.
1044. KOLENDO, Jerzy, *Un romain d'Afrique élevé dans le pays des Costoboces. À propos de CIL VIII 14667*, XV, 1978, p. 125.
1045. KORÓDI, Iosif, *Restaurarea și conservarea unui scut dacic*, IV, 1967, p. 513.
1046. Idem, *Aspecte ale colaborării dintre muzeografi și restauratori*, V, 1968, p. 521.
1047. Idem, *Conservarea obiectelor de muzeu cu ajutorul tehnicii vidului*, VI, 1969, p. 641.
1048. Idem, *Materiale plastice în serviciul restaurării obiectelor de muzeu*, VII, 1970, p. 651.
1049. Idem, *Noi rezultate ale utilizării materialelor plastice în restaurarea unor piese metalice*, IX, 1972, p. 669.
1050. KOVÁCS, Iosif, *Apariția primelor mașini perfecționate în Transilvania*, I, 1964, p. 377.
1051. Idem, *Despre activitatea așa – numitelor judecătoriai urbariale*, II, 1965, p. 465.
1052. Idem, *Problema desființării raporturilor cu caracter feudal în satele de "horticultori" din Transilvania*, V, 1968, p. 587.
1053. Idem, *Despre desființarea relațiilor feudale din Transilvania*, VI, 1969, p. 325.
1054. Kovács, I.; Ardos, A.; Mirel, M., *Din istoria învățămîntului agricol în Transilvania (1849 – 1900)*, VII, 1970, p. 287.
1055. Kovács, I., *Despre politica agrară a Guberniului transilvan în perioada 1849 – 1854*, VIII, 1971, p. 645.
1056. Idem, *Monografiile satești din Transilvania la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, IX, 1972, p. 663.
1057. Idem, *Din problema revoluționarilor maghiari cu Avram Iancu*, X, 1973, p. 727.

L

1058. LAKATOS, Arthur, *Ein amerikanischer diplomat in Ungarn: J. F. Montgomery*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 177.
1059. LASCU, Nicolae, *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania*, V, 1968, p. 137.
1060. Idem, *Daos, Davos (davus) – slavi daci?*, VII, 1970, p. 79.
1061. Idem, *Ovidiu despre agricultura Dobrogei antice*, X, 1973, p. 98.

1062. Idem, *Dimitrie Cantemir și Ovidiu*, XI, 1974, p. 143.
1063. Idem, *Vasile Bogrea, apologet al clasicismului antic*, XIV, 1977, p. 563.
1064. Idem, *Profesorul Teodor Naum și clasicismul antic*, XVII, 1980, p. 913.
1065. Idem, *Români transilvăneni în lagărul de prizonieri de la Sulmona (Italia), în primul război mondial*, XVIII, 1981, p. 581.
1066. Idem, *Evenimentele din toamna anului 1918 într-un sat de la poalele Munților Apuseni*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 647.
1067. LASCU, Viorica, *Amintirile unui neparticipant la Marea Adunare de la Alba Iulia*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 648.
1068. Idem, *Un curriculum uitat*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 305.
1069. LAZAROVICI, Gheorghe, *Cultura Starčevo – Criș în Banat*, VI, 1969, p. 3.
1070. Idem, *Cultura Vinča A în Banat*, VII, 1970, p. 473.
1071. Idem, *Faza a IV-a a culturii Starčevo – Criș în Banat*, VIII, 1981, p. 409.
1072. Lazarovici, Gh.; Stratan, I., *Așezarea neolitică de la Homojdia (jud. Timiș)*, X, 1973, p. 455.
1073. Lazarovici, Gh., *Tipologia și cronologia materialului vinčian de la Balta Sărată, Caransebeș (Campania din 1963)*, XII, 1975, p. 13.
1074. Lazarovici, Gh.; Milea, Z., *Săpături arheologice la Bădeni. Campania din 1968*, XIII, 1976, p. 7.
1075. Lazarovici, Gh., *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj – Napoca*, XIV, 1977, p. 23.
1076. Idem: recenzii în vol. XV, 1978: Nicolae Vlăssă, *Neoliticul Transilvaniei*, p. 669.; Alois Benač, *Obre II – A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje. Obre I – A neolithic settlement of the Starčevo – Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*, p. 671.; Profesorul Vladimior Milošević [N], p. 704.
1077. Lazarovici, Gh.; Cristea, N., *Contribuții arheologice la istoria străveche a comunei Uioara de Jos – Ciunga (jud. Alba)*, XVI, 1979, p. 431.
1078. Lazarovici, Gh.: recenzii în vol. XVI, 1979: Pal Patay, *Das kupferneitliche Gräberfeld von Tiszavalk – Kenderföld*, p. 846.; H. Todorova, *Ovčarovo. Praistoričeska seliščina moghila*, p. 844.; N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, p. 841.
1079. Idem, *Cîteva probleme privind sfîrșitul neoliticului timpuriu din nord – vestul României*, XVII, 1980, p. 13.
1080. Lazarovici, Gh.; Lakó, E., *Săpăturile de la Zăuan. Campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord – vestul României*, XVIII, 1981, p. 13.
1081. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z., *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisza*, XIX, 1982, p. 221.
1082. Lazarovici, Gh.: Hortensia Dumitrescu [N], XIX, 1982, p. 785.
1083. Idem, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, XX, 1983, p. 3.
1084. Lazarovici, Gh.; Dumitrescu, H., *Cercetările arheologice de la Tăulaș – Deva (II)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 3.
1085. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z., *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 723.
1086. Lazarovici, Gh., *Sincronismele Vinča A – Starčevo – Criș*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 17.
1087. Lazarovici, Gh.; Piciu, T., *Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din Transilvania și Banat*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 925.
1088. Lazarovici, Gh., *Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 949.
1089. Idem, *Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 997.
1090. Idem, *Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj – Piața Baba Novac (1986)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1011.
1091. Idem: N.K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe* [R], XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1173.
1092. Idem: recenzii în vol. 26 – 30, I/2, 1989 /93: J. Weissshaer, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia – Magula in Thessalien. I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, p. 579.; *Simpozionul al V-lea de arheometrie*, p. 589.
1093. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Gyulai, P., *Descoperiri arheologice în comuna Săvădisla (jud. Cluj) și cîteva probleme privind epoca neolitică și a bronzului*, 26 – 30, I/1, 1989 /93, p. 171.
1094. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z., *Șantierul arheologic Iclod (campania 1989)*, 26 – 30, I/1, 1989 /93, p. 337.
1095. Lazarovici, Gh.; Traore, Facko, *Un procedeu tehnologic de arderea ceramicii înfîlțit din preistorie pînă în zilele noastre – un studiu etnoarheologic*, 26 – 30, 1989 /93, p. 553.
1096. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z., *Despre necropolele tumulare din Transilvania și Banat*, 31, I, 1994, p. 11.
1097. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z.; Pinteș, R.; Meșter, M., *Șantierul arheologic Iclod (jud. Cluj). Campania din 1993*, 31, I, 1994, p. 325.
1098. Lazarovici, Gh.: Octavian Răuț (1922 – 1994) [N], 31, 1994, p. 617.
1099. Lazarovici, Gh.; Pop, D.; Beșliu, C.; Olariu, A., *Conclusions to the geochemical analyses of some copper sources and objects*, 32, I, 1995, p. 209.
1100. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z.; Lazo, C.; Meșter, M., *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 507.

1101. Lazarovici, Gh.; Meșter, M.; Dascălu, L., *Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică*, 32, I, 1995, p. 537.
1102. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z.; Meșter, M.; Bulbuc, A.; Radu, S., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995*, 33, I, 1996, p. 267.
1103. Idem, *Șantierul arheologic Fundătura – Poderei (com. Iclod)*, 33, I, 1996, p. 301.
1104. Lazarovici, Gh.; Wittenberger, M.; Meșter, M.; Radu, S.; Ilieș, I.; Bodea, M., *Șantierul arheologic Țaga. Campania din 1995*, 33, I, 1996, p. 323.
1105. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z.; Meșter, M.; Bindea, D.; Piciu, T.; Radu, S.; Bodea, M., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din anul 1996*, 34, I, 1997, p. 637.
1106. Lazarovici, Gh.; Maxim, Z.; Meșter, M.; Radu, S., *Șantierul arheologic Oltieni*, 34, I, 1997, p. 669.
1107. Idem, *Șantierul arheologic de la Țaga. Campania din 1996*, 34, I, 1997, p. 691.
1108. Lazarovici, Gh., *Monumentale plastik in Parța*, 35, I, 1998, p. 9.
1109. Idem, *Vinča – Lengyel and Transylvania*, 37/I, 2000, p. 7.
1110. LAZĂR, Emil, *Bobilna – reflectare în conștiință și în manifestări comemorative*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 845.
1111. Idem, *Aurel P. Bănuț, primul director al Societății pentru Fond de Teatru Român în Transilvania*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 305.
1112. Idem, *Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, 31, II, 1994, p. 311.
1113. Idem, *Un remarcabil om de cultură și omenie, Ion Apostol Popescu (1920 – 1984)*, 32, II, 1996, p. 573.
1114. Idem, *Victor Motogna și ocrotirea patrimoniului național cultural*, 33, II, 1997, p. 357.
1115. LAZĂR, Valeriu, *Mormîntul celtic de la Delureni (jud. Bistrița – Năsăud)*, XII, 1975, p. 69.
1116. Idem, *Descoperiri arheologice din Câmpia Transilvaniei*, 34, I, 1997, p. 505.
1117. Idem, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, [R], 34, I, 1997, p. 905.
1118. LĂCĂTUȘU, Ioan, *Necesitatea reconcilierii cu trecutul și a bunei conviețuirii în județele Covasna și Harghita*, 32, II, 1994, p. 479.
1119. LEDERMANN, F., *Côme et Damien dans les musées suisses*, 34, II, 1998, p. 521.
1120. LEICU, Ioan, *Aspecte ale democratismului burghez și ale atitudinii proletariatului față de el reflectate în opera lui C. Dobrogeanu – Gherea*, XVII, 1980, p. 299.
1121. Idem, *C. Dobrogeanu – Gherea, teoretician și strateg marxist al social – democrației române*, XX, 1983, p. 241.
1122. Idem, *Aspecte privitoare la continuitatea procesului revoluționar român*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 369.
1123. LICA, Elena Emilia, *Revista "Analele Brăilei" (1929 – 1940) despre legăturile orașului Brăila cu Transilvania*, 26 – 30, 1989/93, p. 639.
1124. LIPOVAN, Ion T., *Descoperiri arheologice la Șibot (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 459.
1125. Idem, *Un mormânt de incinerare descoperit la Ampelum*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 503.
1126. Idem, *Două arme antice descoperite în zona arheologică Ampelum*, 31, 1994, p. 203.
1127. Idem, *Contribuții arheologice la istoria medievală a orașului Zlatna (sec. XVI – XVII)*, 32, II, 1996, p. 341.
1128. LUCA, Claudia; Milea, Z., *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa*, XV, 1978, p. 189.
1129. LUKÁCS, Maria Elisabeta, *Recuperarea prin restaurare a unui pahar de sticlă din epoca romană*, XV, 1978, p. 665.
1130. Idem, *Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramică roman*, XVI, 1979, p. 779.
1131. LUMPERDEAN, Ioan; Pop, I.A., *Considerații istorice asupra "Supplex"-lui de la 1798*, XXI, 1984, p. 239.
1132. Lumperdean, I., *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania. Studiu introductiv, ediție, note și glosar de N. Bocșan și V. Leu [R]*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 660.
1133. Idem, *Tradiție și inovație în câmpul cercetărilor privind vocabularul istoric*, 31, II, 1994, p. 249.
1134. Idem, *Victor Jinga despre literatura și gândirea economică românească din sec. XVIII – XIX*, 33, II, 1997, p. 239.
1135. Idem, *Preocupări pentru editarea primelor periodice cu tematică economică în spațiul universal și românesc în epoca modernă*, 34, II, 1998, p. 51.
1136. LUPESCU, Radu, *Istoricul cetății de la Colțești (jud. Alba)*, 32, II, 1996, p. 489.
1137. LUPESCU MAKÓ, Mária, *Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 115.
1138. LUPU, Nicolae, *Așezarea daco – romană de la Roșia (jud. Sibiu)*, V, 1968, p. 445.
1139. LUX, Ingrid, *Des traces muséographiques du passage de Hahnemann à Sibiu*, 34, II, 1998, p. 577.

M

1140. MAC, Ion; Ursuț, D., *Indicele de accesibilitate și penetrabilitate în cazul unor castre romane din Valea Someșului și Valea Arieșului*, XXI, 1984, p. 707.
1141. Mac, I., *Geografie și arheologie. Analogii și convergențe*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 867.
1142. MACREA, Mihail; Crișan, I.H., *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944 – 1964)*, I, 1964, p. 307.
1143. Macrea, M., *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre*, II, 1965, p. 141.

1144. Idem, *Organizarea provinciei Dacia*, III, 1966, p. 121.
1145. Macrea, M.; Chirilă, E.; Gudea, N.; Lucăcel, V.; Pop, C., *Castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj). Săpăturile din 1963 – 1968*, VI, 1969, p. 149.
1146. MADGEARU, Alexandru, *Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 41,
1147. MÁDLY, Lorand, *Statutele municipale săsești din 1583 – geneza lor istorică și prevederile penale*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 259.
1148. MAIOR, Liviu, *Aspecte ale organizării administrației românești din anii 1848 – 1849 în Transilvania*, IV, 1967, p. 563.
1149. MAIOR, Ovidius, *200 ans depuis la constitution de l'homéopathie. Influences sibiennes déterminantes sur S. Hahnemann*, 34, II, 1998, p. 555.
1150. MANTU, Cornelia – Magda; Botezatu, D.; Kromer, B., *Un mormânt dublu de înhumăție din așezarea cucuteniană de la Scânteia (jud. Iași)*, 31, 1994, p. 105.
1151. Mantu, C.M.; Botezatu, D.; Enache, M., *Un mormânt de înhumăție din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Grumezoaia (jud. Vaslui)*, 31, 1994, p. 123.
1152. MARCSIK, Antónia, *Studiu antropologic al scheletelor umane descoperite în cimitirul din secolul al X-lea din Cluj Napoca, str. Plugarilor*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 83.
1153. MARCU, Felix, *Comments on the Identity and the Development of Cohortes I Brittonum*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 219.
1154. Idem, *Places of Worship in Forts*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 75.
1155. MARCU ISTRATE, Daniela; Adrian Ioniță, Dan Căpățână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu, *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei*, [R]39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 456.
1156. Idem., Petre Munteanu Beșliu, *Primăria veche din Sibiu – casa, oamenii, muzeul*, [R], 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 387.
1157. MARIAN, Cornel; Rotariu, A.; Fiat, T.; Dărbăban, L., Znamirovski, Vl., Cociș, S., *Analiza prin activare cu neutroni a unor monede de argint romane din tezaurul de la Cluj, strada V. Deleu*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 525:
1158. Marian, C.; Alicu, A., *Rezultatul prospectărilor arheologice în Piața Unirii, Cluj – Napoca*, 31, I, 1994, p. 571:
1159. Marian, C.; Alicu, A.; Popa, V., *Studiul radiografic al unei piese metalice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 31, I, 1994, p. 577.
1160. MARICA, George Em., *Reflecții pe marginea unei comemorări "130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania" (1838 – 1968)*, VIII, 1971, p. 629.
1161. MARICA [GUY]. Viorica, *Cămile istoriate ale argintarului Sebastian Hann*, II, 1965, p.365.
1162. Idem, *Originea decorului cu putți în arta transilvăneană*, XIII, 1976, p. 291.
1163. Marica - Guy, V.; Tatai – Baltă, C., *Sursele iconografice și stilistice ale unor teme figurative din xilogravura românească (sec. XVI – XIX)*, XVI, 1979, p. 295.
1164. Marica – Guy, V., *Academicianul Virgil Vătășianu la 80 de ani*, XIX, 1982, p. 779 – 780.
1165. Idem, *Implicații sud – germane ale unui caiet cu modele pentru argintari*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 105.
1166. MARINESCU NICOLAISEN, Liliana, *A propos d'une statue d'Hercule découverte a Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 169.
1167. MATEI, Alexandru V., *Akinakes – ul de bronz de la Firminiș*, XIV, 1977, p. 63.
1168. MATEI, Ștefan, *Biserica din Suatu*, VI, 1969, p. 557.
1169. Matei, Șt.; Edroiu, N., *Un relief medieval la Dăbica*, VIII, 1971, p. 589.
1170. Matei, Șt.; Uzum, I., *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, IX, 1972, p. 555.
1171. Matei, Șt.; Iambor, P., *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, XVII, 1980, p. 507.
1172. Matei, Șt., *Al treilea mormânt princiar de la Apahida*, XIX, 1982, p. 387.
1173. Matei, Șt., Ardevan, R., *Sondajul de salvare de la Cluj – Piața Muzeului*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1065.
1174. MATEI – POPESCU, Florian, *On the Oresence of the Cohort IX Batavorum Milliaria Equitata in Moesia Inferior*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 55.
1175. MAXA [TOPÂRCEANU], Adriana, *Ornamentul în piatră la palatul Mogoșoaia – stilul brîncovenesc*, XIII, 1976, p. 373.
1176. Idem, *Apariția peisajului autohton în arta plastică românească (I)*, XIV, 1977, p. 433.
1177. Idem, *Colecția de artă plastică românească de la muzeul Octavian Goga din Ciucea*, XVII, 1980, p. 829.
1178. Idem, *Costin Petrescu – Trei panouri de frescă la Cluj*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 707.
1179. Idem, *Lucrări inedite de Sabin Popp*, 34, II, 1998, p. 407.
1180. MAXIM, Al. Ion, *Un depozit de unelte dacice pentru exploatarea sării*, VIII, 1971, p. 457
1181. MAZERE, Ioan; Neamțu, G., *Evenimentele de la Lunca Arieșului din septembrie 1848. Documente inedite (I)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 207.
1182. Idem, *Evenimentele de la Luna Arieșului din septembrie 1848 (II)*, 31, II, 1994, p. 91.
1183. MĂGUREANU, Andrei, Ciupercă, Bogdan, *The 6th – 8th Centuries Metallurgical Activity from Budureasca Valley. The Moulds*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 291.

1184. MĂLUȚAN, Cornelia, *Unele aspecte privind începuturile mișcării muncitorești la Dej*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 795.
1185. MĂRCUȘ, Cornel, Zăgreanu, Radu, *New Monuments Displaying Funeral Banquet Scenes Discovered at Gherla*, 41 – 42/I, 2004 – 2005, p. 251.
1186. MÂNDREA, Doina Ileana, *Arta decorativă în slujba utilitarului. Restaurarea unor obiecte farmaceutice din sticlă pictată de la sfârșitul secolului al XVIII –lea*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 333.
1187. MÂNDRESCU, Gheorghe, *Activitatea lui Petrus Italus de Lugano*, XVI, 1979, p. 225.
1188. Idem, *Elemente de renaștere în arhitectura moldovenească din sec. XVI, XVII*, 1980, p. 709.
1189. Idem, *Frontonul Renaștere al bisericii evanghelice din Bistrița*, XIX, 1982, p. 621.
1190. Idem, Grigorie Roșca, *Contribuții privind participarea sa la realizarea programului de construcții din epoca domniilor lui Patru Rareș și Alexandru Lăpușneanu*, XX, 1983, p. 527.
1191. Idem: Corina Popa, *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei, în Pagini de veche artă românească*, [R], XX, 1983, p. 925.
1192. Idem, *Considerații privind evoluția planului casei la Bistrița în sec. XV – XVI*, XXI, 1984, p. 551.
1193. Idem, *Muzeul "viu"*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 837.
1194. Idem, *Anteproiect al legii muzeelor*, 32, II, 1996, p. 579.
1195. MĂRZA, Dan, *Din viața și activitatea lui Victor Motogna*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 789.
1196. MĂRZA, Daniela, *Aspecte ale modernității: publicitatea în presa românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 267.
1197. MĂRZA, Iacob; Tatai – Baltă, C., *Răspîndirea tipăriturilor românești vechi în Transilvania (mijlocul sec. XVII – primele decenii ale sec. XIX) în lumina unui material arhivistice*, XVII, 1980, p. 759.
1198. Mărza, I., *Un manoscritto sulla storia di Venetia*, 33, II, 1997, p. 181.
1199. MĂRZA, Ioan; [Kalmár] Maxim, Z., *Date petroarheologice din stațiunea Starčevo – Criș de la Gura Baciului*, 32, I, 1995, p. 165.
1200. Mărza, I., *Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăștie et les carrières antiques*, 32, I, 1995, p. 199.
1201. Idem, *Prima semnalare a unor urme rupestre, preistorice, în Masivul Preluca (Maramureș)*, 33, I, 1996, p. 139.
1202. Idem, *La géologie empirique et la géoarchéologie*, 33, I, 1996, p. 593.
1203. Idem, *Andezitul utilizat de daci în construcțiile sacre de la Sarmizegetusa Regia. Petrografia și proveniența*, 34, I, 1997, p. 819.
1204. Mărza, I.; Tămaș, C., *The celestine from Copăceni (Turda). Geological remarks*, 34, I, 1997, p. 825.
1205. MĂRZA, Radu, Mihai Viteazul și funcția politică a fiului său Nicolae Pătrașcu, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 117.
1206. MEDAN, Virgil, *Marșul regimentului român de grăniceri din Năsăud*, XXI, 1984, p. 595.
1207. MEDELEȚ, Florin, *Ceramica daco – getică. Cu privire specială la Transilvania*, VIII, 1971, p. 481.
1208. Medeleț, Fl.; Soroceanu, Tudor; Gudea, N., *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraș – Severin)*, VIII, 1971, p. 465.
1209. Medeleț, Fl., *În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Macedon în 335 î.e.n.*, XIX, 1982, p. 13.
1210. Idem, *Une enclume d'orfèvrerie de l'époque de Latène trouvée aux Portes de Fer du Danube*, 32, I, 1995, p. 95.
1211. Idem, *Câmpurile de urne funerare din Banat. Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, 32, I, 1995, p. 289.
1212. Idem, *Din corespondența lui C. Daicoviciu cu M. Moga*, 35 – 36, II, 1999, p. 231.
1213. MELEȘCANU, Teodor Viorel, *România în Europa anului 1940*, 32, II, 1996, p. 11.
1214. MEȘTER, Mihai, *Fortificații cu șanț, val și palisadă din principalele așezări neolitice din România*, 32, I, 1995, p. 333.
1215. Idem, *Tumuli și necropole tumulare de pe cursul inferior al Someșului Mic*, 32, I, 1995, p. 741.
1216. Idem, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul satului Ceaba*, 33, I, 1996, p. 141.
1217. Idem, *Săpături arheologice în Munții Perindului*, 33, I, 1996, p. 353.
1218. MIHÁLY, Melinda, *Casa Filstich – Kemény din Cluj*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 357.
1219. MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Laurențiu, *L'esclave impérial Achilleus et sa "famille"*, 36, I, 1999, p. 129.
1220. MIHĂILESCU BĂRLIBA, Virgil, *Războaiele daco – romane și descoperirile monetare*, 26 – 30, 1989/93, p. 39.
1221. Idem, *Altersangaben der Sklaven, Freigelassenen, ihrer Herren und Patronen in Illyricum*, 38/I, 2001, p. 87.
1222. MILEA, Zaharia, *Mars de la Potaissa*, VIII, 1971, p. 577.
1223. Milea, Z.; Bărbulescu, M., *Capitelluri romane din Potaissa*, IX, 1972, p. 477.
1224. Milea, Z.; Hopârtean, A.; Luca, C., *Noi contribuții privind necropola romană de la Potaissa*, XV, 1978, p. 201.
1225. MILIN, Miodrag, *Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880 – 1894) (I)*, XVIII, 1981, p. 215.
1226. Idem, *Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880 – 1894) (II)*, XIX, 1982, p. 121.

1227. MIRCEA, Gabriela, *Restaurarea bunurilor istorice cu suport de hârtie*, 31, II, 1994, p. 363.
1228. Idem, *Considerații filigranologice ocazionate de restaurarea unui Catavasier imprimat la Blaj în 1769*, 32, II, 1996, p. 525.
1229. MIREL, Maria; Ardos, Anamaria, *Date privind începuturile învățămîntului profesional în Transilvania*, IV, 1967, p. 215.
1230. Idem, *Preocupări ale românilor din Transilvania pentru organizarea învățămîntului profesional după 1848*, VI, 1969, p. 361.
1231. Idem, *Obiecte legate de revoluția din 1848 în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei*, X, 1973, p. 736.
1232. Idem, *Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a sec. XIX*, XII, 1975, p. 301.
1233. Mirel, M.; Ardos, A.M., *Date privitoare la organizarea bibliotecii de specialitate a colecției numismatice și antichități a Muzeului Ardelean*, XVI, 1979, p. 809.
1234. Idem, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului Ardelean la începutul sec. XX*, XIX, 1982, p. 667.
1235. MITREA, Daniela; Marius Porum, Ștefan cel Mare și Transilvania. *Legături culturale și artistice moldo – transilvane în sec. XV – XVI*, [R], 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 460.
1236. Idem, *Studii și materiale de Istorie Medie*, [R], 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 463.
1237. MITROFAN, Ioan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, I, 1964, p. 197.
1238. Idem, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, II, 1965, p. 657.
1239. Idem, *Așezarea hallstattană de la Teleac*, IV, 1967, p. 431.
1240. Mitrofan, I.; Moldovan, Gh., *Castrul roman de la Sighișoara*, V, 1968, p. 99.
1241. Mitrofan, I., *Descoperiri arheologice la Potaissa*, VI, 1969, p. 517.
1242. Mitrofan, I.; Țeposu, Lucia, *O aedicula funerară de la Potaissa*, VII, 1970, p. 531.
1243. Mitrofan, I., *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, IX, 1972, p. 141.
1244. Idem, *"Villae rusticae" în Dacia Superioară (I)*, X, 1973, p. 127.
1245. Idem, *"Villae rusticae" în Dacia Superioară (II)*, XI, 1974, p. 41.
1246. Idem, *Vestigii din Napoca romană*, XIII, 1976, p. 197.
1247. Idem, *Un altar dedicat Nameselor*, XVII, 1980, p. 91.
1248. Idem, *Inscripțiile de la "Pîrîul Hotarului" (Sighișoara)*, XVIII, 1981, p. 99.
1249. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1991)*, 31, I, 1994, p. 523.
1250. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1992)*, 31, I, 1994, p. 529.
1251. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1993)*, 31, I, 1994, p. 533.
1252. Mitrofan, I.; Cociș, S., *Fibulele romane de la Micăsasa*, 32, I, 1995, p. 431.
1253. Mitrofan, I., *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 653.
1254. Idem, *Concernant la structure des voies romaines en Dacie*, 34, I, 1997, p. 613.
1255. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (jud. Sibiu). Campania 1995*, 34, I, 1997, p. 717.
1256. Mitrofan, I.; Pop, C., *Expoziția națională Marele centru roman de la Micăsasa: îndeletniciri – artă – credințe*, 34, I, 1997, p. 879.
1257. MITU, Melinda, *Revoluția română de la 1848 din Transilvania în gazeta "Märzcius Tizenötödike" (I)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 555.
1258. Mitu, M.; Mitu, S., *Relatarea de călătorie prin Țara Românească a lui Űrmösy Sándor (1841 – 1843)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 191.
1259. Mitu, M., *Revoluția română de la 1848 – 1849 din Transilvania oglindită în gazeta Märzcius Tizenötödike (II)*, 31, II, 1994, p. 129.
1260. Idem, *Colecția de insigne ale Puterilor Centrale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 32, II, 1996, p. 565.
1261. Mitu, M.; Isacu, A., *Un experiment inedit în activitatea de ghidaj: familiarizarea nevăzătorilor cu exponatele muzeale*, 34, II, 1998, p. 415.
1262. Mitu, M., *Date cu privire la istoria Asociației Muzeului de Relicve ale revoluției de la 1848 – 1849*, 35 – 36, II, 1999, p. 359.
1263. Idem, *Colecția de gravuri din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 367.
1264. Idem, *Locuitori ai Clujului în fotografii realizate de Ferenc Veress (sfârșitul secolului al XIX-lea)*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 431.
1265. Idem, *Fotoceramică în colecțiile de artă decorativă a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 209.
1266. MITU, Sorin, *Italia la 1850 în conștiința publică a societății românești din Transilvania*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1127.
1267. MÎNDRUȚ [MÂNDRUȚ], Stelian, *Aspecte ale luptei pentru emancipare națională și socială a popoarelor din Ungaria dualistă la granița secolelor XIX și XX*, XIX, 1982, p. 135.
1268. Idem, C. Daicoviciu, *bursier la Roma*, XX, 1983, p. 701.
1269. Idem: recenzii în vol. XX, 1983: Mihai D. Drecin, *Banca Albina din Sibiu, instituție națională a românilor transilvăneni (1871 – 1918)*, p. 929.; Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale (1894 – 1914)*, p. 930.; Adám Magda, *A Kisantant (1920 – 1938)*, p. 932.

1270. Idem: recenzii în vol. XXI, 1984: Simion Retegan, *Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. XIX (1860 – 1867)*, p. 847.; I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 849.; E. Eisenberger, Rudolf Brandsch. *Zeit und Lebensbild eines siebenbürger Sachsen*, p. 850.
1271. Idem: recenzii în vol. XXII – XXIII, 1985 / 86: P. Păltănea, *Viața lui Costache Negri*, p. 796.; R. Păiușan, *Generalul bănățean Ștefan Șt. Stoika, luptător pentru independența și unitatea națională*, p. 797.; Valeriu Braniște, *Correspondență. 1875 – 1895*, vol. I, p. 800.; Octavian Giga în *correspondență*, vol. II. *Documente literare. Octavian Goga, Ne învață Mărășeștii*, p. 802.; Al. Lapedatu, *Scrieri alese. Articole. Cuvântări. Amintiri*, p. 803.
1272. Idem, *Polemica dintre Iosif Sterca Șuluțiu și Ioan Lupăș în legătură cu monografia despre mitropolitul Andrei Șaguna (1908 – 1911)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 739.
1273. Idem: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987/88: K. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700 – 1868)*, p. 1192; *Pagini dintr-o arhivă inedită. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note de A. Plămădeală. Documente literare*, p. 1194.; O. Pavel, *Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, p. 1195.; V. Braniște, *Correspondență. 1895 – 1901*, vol. II, p. 1195.; L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900 – 1914*, p. 1197.; Gen T. Moșoiu, *Memorial de război (august – octombrie 1916)*, p. 1199.; N. Iorga, *Correspondență. vol II. Documente literare*, p. 1200.; *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol Iași, XXIV/1, 2*, 1987, p. 1201.; *Biblioteca și învățămîntul. Vol. VIII. Cluj – Napoca, BCU Cluj – Napoca*, p. 1202.
1274. Idem, *Teatrul Național din Cluj în refugiu la Timișoara (1940 – 1945)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 497.
1275. Idem, *Alesandru Papiu Ilarian, student la Universitatea din Viena (1849 – 1852)*, 32, II, 1996, p. 213.
1276. Idem: recenzii în vol. 32, II, 1996: V. Faur, *Viața românilor bihoreni (1848 – 1919)*, p. 607.; R. Păiușan, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire*; I. Munteanu, *Mișcarea națională din Banat*, p. 609.; *Scrisori către N. Iorga*, vol. IV, p. 611.; D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918 – 1919*, p. 613.; P. Țurlea, *Școala română din Franța*, p. 615.
1277. Idem: recenzii în vol. 33, II, 1997: gr. Ploieșteanu, *Românii în conștiința Europei*, vol. I, p. 469.; *istorie financiară bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania /1867 – 1918)*, vol. I, p. 471.; *120 de ani de arhivă publică în Transilvania*, p. 473.; A. Faur, *100 de documente despre activitatea politică a dr. A. Lazăr*, p. 475.; C. Sigmirean, Teodor V. Păcățean. *O viață de cărturar*, p. 477.
1278. Idem: recenzii în vol. 35 – 36, II, 1999: V. Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania*, p. 377.; V. Dobrescu, *Elita românească în lumea satului transilvan, 1867 – 1918*, p. 379.; *Revista de istorie socială*, p. 381.; N. Josan, *Ioan Pușcariu (1824 – 1912). Viața și activitatea*, p. 385.
1279. Idem, *Teatrul German din București (1917 – 1918). Evoluție și consecințe*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 281.
1280. Idem: recenzii în vol. 37 – 38, II, 2000 – 2001: Melinda Mitu, Sorin Mitu, *Românii văzuți de maghiari. Imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea*, p. 390; Adrian – Silvian Ionescu, *Trista istorie a preeriei*, p. 391; coord. Nae Antonescu, *Reviste românești de cultură din Transilvania interbelică*, vol. I, p. 393; Negoită Lăptoiu, *Școala de Arte Frumoase din Cluj și Timișoara (1925 – 1941)* p. 394.
1281. Idem, *Anii de școală sibiană ai istoricului Andreai Oțetea*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 301.
1282. Idem: recenzii în vol. 39 – 40, II, 2002 – 2003: *Repertorii de arhive universitare din Ungaria* (p. 465); Florin Medeleț, Nicolae Toma, Vasile Râmneanu, *Muzeul Banatului. File de cronică* (p. 467); *Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jahrgänge 36 – 49, Register II, (1987 – 2000)* (p. 469).
1283. Idem, recenzii în vol. 45 – 46, II, 2008 – 2009: *Bibliografia cărților apărute în limbile naționalităților conlocuitoare și despre minoritățile naționale din România în perioada 1990 – 2001: Românii Magyar könyvkiadás. 1990 – 1998*; Nicolae Edroiu, *Bibliografia istorică română – slovacă (1918 – 2000)*; Lucian Giura, Maura G., Helmut J. Knall, *Contribuții bibliografice la o istorie a Mediașului*; Bogdan Crăciun, Ioan Bolovan, *Cercetări de istoria populației României (1945 – 2005)*; *Bibliografie selectivă* (p. 346); Gabriel Moisa, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească, 1965 – 1989*; Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*; Nicolae Iorga, 1871 – 1940. *Studii și documente*; *Permanența lui Nicolae Iorga*; Harald Roth, *Mică istorie a Transilvaniei* (p. 347); Nikolaus Netzhammer, *In verbo tuo. Raymund Netzhammer O.S.B., arhiepiscop de București, 1905 – 1924*; Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, (p. 348).
1284. MOGA, Marius, *Garnizoana romană de la Tibiscum*, VII, 1970, p. 135.
1285. MOGA, Vasile, *Un nou monument de la Apulum reprezentînd pe "Juppiter tronans"*, XI, 1974, p. 81.
1286. Idem, *Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale Legiunii XIII Gemina la Apulum*, XIII, 1976, p. 191.

1287. Idem, *Quattuorvirii municipiilor apulense*, XIV, 1977, p. 147.
 1288. Moga, V.; Pop, R., *Descoperiri arheologice la Ampelum*, XV, 1978, p. 213.
 1289. Moga, V., *Piese de argint din cetatea dacică de la Piatra Craivii*, XVI, 1979, p. 513.
 1290. Idem, *În legătură cu o descoperire arheologică recentă din cetatea dacică de la Căpilna (jud. Alba)*, XIX, 1982, p. 275.
 1291. Idem, *Sur la religion gréco-romaine, telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum*, XX, 1983, p. 383.
 1292. Idem, *Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii*, 32, I, 1995, p. 145.
 1293. Moga, V.; Ciugudean, H.; Cociș, S.; Rodeanu, N., *Fibule romane de la Apulum*, 34, I, 1997, p. 535.
 1294. Moga, V.; Piso, I.; Drîmbărean, M., *Quatre monuments epigraphiques d'Apulum decouverts dans le lit de Mureș*, 35, I, 1998, p. 109.
 1295. Idem, *L'aigle de la legio XIII, Gemina*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 177.
 1296. MOLNÁR, I.; Winkler, I., *Tezaurul de monede romane de la Sălașuri*, II, 1965, p. 269.
 1297. MONAH, Felicia, *Determinări arheobotanice pentru stațiunea neolitică de la Parța (com. Șag, jud. Timiș)*, 31, I, 1994, p. 81.
 1298. MORAR – VULCU, Călin, *Regimul minorităților naționale în România (23 aug. 1944 – 1945)*, 34, II, 1998, p. 145.
 1299. Idem, *Ipostaze ale puterii: sărbătorile de 23 August*, 35 – 36, II, 1999, p. 247.
 1300. MORARIU, Vasile; Jalobeanu, M., *Prospectarea magnetică a tumulilor*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 431.
 1301. Idem, *Analiza proporțiilor sanctuarului și locuințelor neolitice de la Parța (jud. Timiș)*, 33, I, 1996, p. 525.
 1302. Idem, *Proporțiile corpului uman în unele reprezentări neolitice*, 33, I, 1996, p. 531.
 1303. Morariu, V.; Chiș, D.; Morariu, S., *Prospecțiuni magnetice în așezarea neolitică de la Parța (jud. Timiș)*, 33, I, 1996, p. 549.
 1304. MUNTEANU BEȘLIU, Petre, *Tendențe ale muzeografiei contemporane în tematica și organizarea expoziției de arheologie medievală de la Muzeul Brukenthal din Sibiu*, 33, II, 1997, p. 312.
 1305. MUNTEANU, Ioan, *Mișcarea națională din Banat în anul 1869 și semnificația sa politică*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 339.
 1306. MUNTEANU, Octavian, *Cercetări cu privire la epoca bronzului târziu în spațiul proto-nistrean*, 33, I, 1996, p. 19.
 1307. MUNTEANU, Ovidiu, *Polonia și revoluționarii polonezi în presa pașoptistă românească*, 35 – 36, II, 1999, p. 69.
 1308. Idem, *Călători francezi prin țările române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 145.
 1309. Idem, *Polonia în presa românească din perioada Unirii Principatelor*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 187.
 1310. Idem, *Publicistică franceză în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (mijl. Sec. al XIX-lea)*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 135.
 1311. Idem, *Arme din perioada revoluției pașoptiste în colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 53.
 1312. MUNTEANU, Pavel, *Momente din lupta muncitorilor minieri din Valea Jiului în perioada dictaturii regale*, VIII, 1971, p. 687.
 1313. Idem, *Aspecte ale luptei muncitorilor minieri din Valea Jiului pentru instaurarea și consolidarea regimului democrat popular*, XIII, 1976, p. 571.
 1314. MUREȘAN, Dan – Ioan, *Notes critiques sur l'histoire de l'église moldave au Xve siècle*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 101.
 1315. MUREȘAN, Ovidiu, *Un best – seller italian de la sfârșitul secolului al XVII-lea cu privire la orașele și cetățile din Banat și vestul Transilvaniei*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 173.
 1316. MUREȘANU, Camil, *Titulesco – ce grand européen*, 26 – 30, 1989/93, p. 367.
 1317. Idem, *Opinia publică din Transilvania și sentința de la Viena*, 32, II, 1996, p. 63.
 1318. Idem, *Alexandru Neamțu (1918 – 1995) [N]*, 32, II, 1996, p. 627.
- N
1319. NAGHIU, Iosif E.; Lascu, N., *Omagiu profesorului A. Naum la 80 de ani*, VIII, 1971, p. 1.
 1320. NÄGLER, Doina, *Tablele de breaslă ale Muzeului Brukenthal*, IV, 1967, p. 187.
 1321. NEAMȚU, Alexandru, *Exploatarea de fier de la Hunedoara la sfârșitul sec. XIX, în lumina unui raport oficial*, VI, 1969, p. 293.
 1322. Idem, *Societăți pe acțiuni și proveniența capitalului în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII*, VII, 1970, p. 227.
 1323. Idem, *Forța de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în sec. XVIII*, VIII, 1971, p. 251.
 1324. Idem, *Preocupări de medicină veterinară în activitatea doctorului Vasile Popp*, IX, 1972, p. 647.
 1325. Idem, *Prima mașină cu abur pe teritoriul patriei noastre (1838)*, X, 1973, p. 287.
 1326. Idem, *Un proiect din anul 1789 privind construirea unei fabrici de sodă în Transilvania*, XV, 1978, p. 415.
 1327. Idem, *Mari incendii în districtul Bistriței în a doua jumătate a sec. XVIII*, XVI, 1979, p. 639.
 1328. Idem, *Contribuția profesorului Ștefan Bezdechi la publicarea colecției "Documente privind istoria României"*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1165.
 1329. NEAMȚU, Gelu, *Din corespondența lui T. Cipariu cu G. Barițiu referitoare la editarea unui organ de presă al Astrei*, IV, 1967, p. 581.

1330. Idem, *Sărbătorirea Centenarului Horea (1784 – 1884), simbol al luptei pentru unitatea românilor*, XXI – XXIII, 1985/86, p. 657.
 1331. Idem, *Procesul politic de presă din 3 septembrie 1879 intentat lui G. Barițiu pentru publicarea unui document istoric în revista Transilvania*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 711.
 1332. Idem, *Contribuția lui Coriolan Suciu la cercetarea revoluției din 1848 în Transilvania*, 31, II, 1994, p. 351.
 1333. Idem, *O micromonografie Visarion Roman (1833 – 1885)*, 32, II, 1996, p. 225.
 1334. Idem, *Urmărirea lui Al. Papiu Ilarian ca instigator la 1848*, 33, II, 1997, p. 231.
 1335. Idem, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849 – 1918 (8 aug. 1849 – 31 dec. 1851). Documente, vol. I, [R]*, 34, II, 1998, p. 431.
 1336. Idem, *Evrei alături de români în revoluția de la 1848 din Transilvania*, 35 – 36, II, 1999, p. 79.
 1337. NEDELCU, Fl.; Bodea, I. Gh., *Din lupta antifascistă și antirevizionistă dusă de forțele patriotice progresiste din România în anii 1936 – 1937*, VIII, 1971, p. 383.
 1338. Idem, *Tirajul, cititorii și situația financiară a ziarului Federațiunea (1868 – 1876)*, IX, 1972, p. 635.
 1339. NEMETI, I., *Descoperiri funerare din sec. V e.n. lângă Carei*, IV, 1967, p. 499.
 1340. NEMETI, Irina, *Collective feminine goddesses in Roman Dacia*, 36, I, 1999, p. 135.
 1341. Nemeti, I., Nemeti, S., *Iupiter Depulsor in Dacia*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 241.
 1342. Nemeti, I., Nemeti, S., *Planets, Grades and Soteriology in Dacian Mithraism*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 107.
 1343. NEMETI, Sorin, *Les pieces sigaliformes en bronze de Transylvanie*, 36, I, 1999, p. 197.
 1344. NICA, Marin, *Le groupe culturel Cârcea – Grădinile dans le context du néolithique balkanique et anatolien*, 32, I, 1995, p. 11.
 1345. NICOARĂ, Toader, *Cutremure de pământ și mentalității colective în zorii epocii moderne din România (1680 – 1830)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 301.
 1346. NIEDEMAIER, Paul, *Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în sec. XVII*, XIV, 1977, p. 315.
 1347. Idem, *Geneza centrului istoric clujean în lumina planimetriei sale*, XVI, 1979, p. 201.
 1348. NIKOLOV, Vassil, *Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefässen aus Čavdar (Gruppe Kremikovici)*, 32, I, 1995, p. 53.
 1349. NISTOR, Ioan Silviu, *Proiectul unui volum omagial închinat a 175 de ani de la înființarea școlilor din Blaj*, XV, 1978, p. 561.
 1350. Idem, *Acțiunile elevilor și profesorilor Școlii de conductori tehnici din Cluj pentru îmbunătățirea condițiilor de studiu și includerea absolvenților în Corpul tehnic (1920 – 1939)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 321.
 1351. Idem, *Întemeierea Școlii de conductori tehnici electromecanici din Cluj și organizarea procesului instructiv – educativ (1919 – 1929)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 403.
 1352. Idem, *Școala de conductori tehnici electromecanici din Cluj. Activitatea educativă, baza materială, problema absolvenților (1919 – 1929)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 351.
 1353. Idem, *Școala de conductori tehnici electromecanici din Cluj. Statutul dobândit și demersurile întreprinse pentru îmbunătățirea acestuia în sistemul învățământului tehnic (1919 – 1929)*, 31, II, 1994, p. 173.
 1354. NUSSBÄCHER, Gernat, *Contribuții noi cu privire la biografia primului tipograf român*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 599.
- O
1355. OLTEAN, I.A., Hanson, W.S., *Military Vici in Roman Dacia: an Aerial Perspective*, 38/I, 2001, p. 123.
 1356. OPAIT, Andrei; Barnea, Al., *O lucernă de bronz unicat în România*, XIV, 1977, p. 239.
 1357. OPREANU, Coriolan, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 517.
 1358. Idem, *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 147.
 1359. Idem: Ph. Barker, R. Higham *Hen Domen Montgomery. A Timber Castle on the English – Welsh Border* [R], XXII – XXIII, 1985/86, p. 792.
 1360. Idem, *Semnificația socio – demografică și politică a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 223.
 1361. Idem, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes – ul de nord al Daciei în sec. III d. Ch.*, 31, I, 1994, p. 69.
 1362. Idem, *Aplica ornamentală a unei căști de gladiator de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 32, I, 1995, p. 761.
 1363. Idem, *Die folgen des ersten Dakerkrieges Trajan fur die politische lage der gebiete nordlich der Donau*, 35, I, 1998, p. 187.
 1364. OPRIȘ, Ioan, *Relația dintre monumente și muzee în Italia*, XIII, 1976, p. 597.
 1365. Idem, *Unele probleme privind începuturile activității Comisiunii monumentelor istorice – Secția pentru Transilvania*, XIV, 1977, p. 547.
 1366. Idem, *Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania și promovarea cercetării epocii dacice*, XIX, 1982, p. 607.
 1367. Idem, *Dezbateri pe marginea unei legi a muzeelor (1931 – 1943)*, XX, 1983, p. 735.
 1368. Idem, *Efectul cutremurelor asupra monumentelor istorice din România*, XXI, 1984, p. 759.

1369. Idem, *Legăturile dintre cei doi istorici transilvăneni: Constantin Moisiș și Iuliu Marțian*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 749.
 1370. Idem, *Constantin Daicoviciu – omul datoriei*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 201.
 1371. Idem, *Arheologii Dorin Popescu și Mircea Petrescu – Dâmbovița despre arheologia ungară și confrății maghiari*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 183.
 1372. ORDENTLICH, I., *Depozitul de bronzuri de la Otomani*, V, 1968, p. 397.
 1373. OSZTOICS, Miroslava, *Constituirea și evoluția grupărilor în sânul PNTJ*, 32, II, 1996, p. 305.
 1374. OȚA, Silviu, Katiușa Pârvan. Bogdan Constantinescu, *Câteva observații privind analiza unor piese de bronz descoperite la Orașul de Floci (com. Giurgeni, jud. Ialomița), grindul nr. 6*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 65.
- P**
1375. PAKI, Adela, *Două fragmente ceramice stampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 477.
 1376. Idem, *Cel de-al X-lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină (Nîmes, 4 – 10 oct. 1992)* [R], 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 591.
 1377. Idem, *Onomasticon Daciae (I). Die patronymika der provinz Dacia Porolissensis*, 36, I, 1999, p. 119.
 1378. Idem, *The Prosopographical Repertoire of Roman Dacia*, 30/I, 2001, p. 61.
 1379. PANTEA, Aurel, *Contribuții la problema formării conștiinței naționale în mișcarea muncitorească din Transilvania*, XVI, 1979, p. 357.
 1380. PAP, Francisc, *Regulamentul provizoriu din 1857 pentru servitorii agricoli*, I, 1964, p. 387.
 1381. Idem, *Din activitatea Muzeului de istorie Cluj (1963 – 1965)*, II, 1965, p. 727.
 1382. Pap, Francisc; Winkler, I., *Monede poloneze din sec. XV – XVII în Transilvania*, III, 1966, p. 197.
 1383. Pap, Fr., *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Contribuții la Bibliografia românească veche*, V, 1968, p. 539.
 1384. Idem, *Despre plata tricesimei la Cluj în sec. XVII*, VII, 1970, p. 595.
 1385. Idem, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, VIII, 1971, p. 239.
 1386. Idem, *Comerțul Clujului cu Sălajul în sec. XVI – XVII în documentele oficiului tricesimal clujean*, IX, 1972, p. 547.
 1387. Pap, Fr.; Pop, Viorica, *Mese sculptate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei*, X, 1973, p. 213.
 1388. Pap, Fr., *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (I)*, XI, 1974, p. 168.
 1389. Idem, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)*, XII, 1975, p. 237.
 1390. Idem, *Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, XIII, 1976, p. 351.
 1391. Idem: Mihail P. Dan (1911 – 1976), [N], XIII, 1976, p. 669.
 1392. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599 – 1637)*, XIV, 1977, p. 371.
 1393. Idem: A Debreceni Déri Múzeum Evkönyve. *Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati*, 1974, [R], XIV, 1977, p. 681.
 1394. Idem, *Rute comerciale și localități transilvănene în comerțul Clujului cu produse agricole și vite (prima jumătate a sec. XVII)*, XV, 1978, p. 349.
 1395. Idem, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi. (1599 – 1637)*, XVI, 1979, p. 235.
 1396. Idem, *Orientarea central – europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, XVII, 1980, p. 209.
 1397. Pap, Fr.; Matei, Șt., *Un tezaur monetar din sec. XVIII – XIX găsit la Cluj – Napoca*, XVII, 1980, p. 553.
 1398. Pap, Fr., *Comerțul Clujului cu Viena între 1599 – 1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, XVIII, 1981, p. 171.
 1399. Idem, *Orientarea balcano – otomană și mediteraneană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, XIX, 1982, p. 93.
 1400. Idem, *Un solidar – o pildă. Academicianul David Prodan la 80 de ani*, XIX, 1982, p. 781.
 1401. Idem, *Obiecte de uz casnic și personal în importul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, XX, 1983, p. 531.
 1402. Idem, *Tezaurul monetar de la Ghirișu Român (jud. Cluj). Observații despre circulația monetară în Transilvania*, XXI, 1984, p. 623.
 1403. Idem, *Prețuri oficiale și reale în Transilvania (prima jumătate a sec. XVII)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 603.
 1404. Idem, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526 – 1571*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 623.
 1405. Idem, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania între anii 1571 – 1691*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 65.
 1406. Idem, *Encyclopedia Transylvanica*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 655.
 1407. Idem, *Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, 31, II, 1994, p. 33.
 1408. Pap, Fr.; Blăjan, Mihai, *Tezaurul monetar de la Bărbant, jud. Alba (sec. XI – XII)*, 32, I, 1995, p. 489.
 1409. Idem, *Comercianții în viața obștească a Clujului (sec. XVI – XVII)*, 32, II, 1996, p. 101.
 1410. Idem: Magdalena Bunta (1931 – 1995) [N], 32, II, 1996, p. 629.

1411. Pap, Fr.; Pinter, Z.; Petrov, Gh., *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV – XVI)*, 33, II, 1997, p. 273.
1412. Pap, Fr.; Goldner, G.; Kása, Z., *Taxa vamală tricesimală și frecvența transporturilor la oficiul vamal din Cluj (1599 – 1637). Existent și întregiri*, 34, II, 1998, p. 165.
1413. Pap, Fr.: recenzii în vol. 34, II, 1998: *Un secol de istorie maghiară în monede*, p. 423.; B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările române în sec. XVI*, p. 425.
1414. Pap, Fr.; Meșter, M., *Tezaurul monetar din satul Văleni, com. Căian, jud. Cluj*, 35 – 36, II, 1999, p. 255.
1415. Pap, Fr., *Registrele de tricesimă clujene despre comerțul între Cluj și Baia Mare (1599 – 1637)*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 137.
1416. PAPP, Andrea, *Izvoare privind vestimentația aristocrației transilvănene în secolele XVII – XVIII*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 273.
1417. Idem: Karoly Vekov, *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*, [R], 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 462.
1418. PASCU, Ștefan, *Concepția istorică a lui Nicolae Iorga*, II, 1965, p. 1.
1419. Idem, *Secția de istorie medievală a Muzeului de istorie Cluj*, IV, 1967, p. 553.
1420. Idem, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, 1 Decembrie 1918*, V, 1968, p. 1.
1421. Pascu, Șt.; Rusu, M.; Iambor, P.; Edroiu, N.; Gyulai, P.; Wollmann, V.; Matei, Șt., *Cetatea Dăbica*, V, 1968, p. 153.
1422. Pascu, Șt., *Avram Iancu*, IX, 1972, p. 1.
1423. PĂDUREANU, Augustin, *Tricolorul și cromatica portului popular românesc*, 32, II, 1996, p. 405.
1424. PĂDUREANU, Eugen D., *Noi așezări din epoca bronzului în județul Arad*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 507.
1425. PĂIUȘAN, Radu, *Ioan Bălaș, viceprefectul prefecturii Auraria Gemina în timpul revoluției românilor transilvăneni din 1848 – 1849*, XIX, 1982, p. 105.
1426. PĂLTĂNEA, Paul, *Hora Ardealului și Hora Unirii în Banat și Transilvania. Contribuții inedite*, XVII, 1980, p. 589.
1427. Idem, *Contribuții la Bibliografia românească veche. Două tipărituri sibiene*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 669.
1428. Păltănea, P.; Măndruț, S., *Contribuții privind colaborarea dintre V.A. Urechia și românii din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 87.
1429. PĂUN, Nicolae, *Aspecte socio – economice ale orașului Cluj în contextul dezvoltării României în perioada 1922 – 1928*, XIX, 1982, p. 509.
1430. Idem, *Școlile de ucenici industriali din Cluj în deceniul III al sec. XX*, XXI, 1984, p. 325.
1431. PECICAN, Ovidiu, *Ideologie creștină și propagandă pentru Cruciada Târzie: circulara lui Ștefan ce Mare către principii creștini (25 ianuarie 1475)*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 223.
1432. PEPELEA, V., *Depozitul de bronzuri de la Cetatea de Baltă*, X, 1973, p. 517.
1433. PETCULESCU, Liviu, *Un fragment de diplomă militară de la Micia*, XV, 1978, p. 131.
1434. Idem, *Obrăzare de coifuri romane din Dacia*, XIX, 1982, p. 291.
1435. Idem, *Prinzătoare de teacă romane din Dacia*, XX, 1983, p. 451.
1436. Idem: recenzii în vol. XXI, 1984: Cristian M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, p. 831 – 836.; R.J.A. Wilson, *Piazza Armerina*, p. 836.
1437. Idem: *Congresul limes – ului de la Aalen. Stadiul cercetării frontierelor romane de la Dunărea de Mijloc și de Jos și al echipamentului militar roman* [R], XXIV – XXV, 1987/88, p. 1204.
1438. Idem, *The owner of the greave AG 711 from the Axel Guttman collection*, 35, I, 1998, p. 95.
1439. Idem, *Fragments of helmets from the Roman fort at Jidava*, 36, I, 1999, p. 189.
1440. Idem, Claus v. Carnap, *Bornheim and Jørgen Ilkjaer*, [R], 37/I, 2000, p. 277.
1441. PETIȘ, Ioniță – Augustin, *The Centurions' Promotion System. The exemple of Dacia*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 125.
1442. PETOLESCU, Constantin C., *Un basorelief al zeiței Diana*, XVII, 1980, p. 463.
1443. Idem, *Un tipar pentru vase cu figuri în relief de la Romula*, XVIII, 1981, p. 469.
1444. Idem, *Les légats de la Dacie sous Trajan*, 26 – 30, 1989 – 1993, p. 45.
1445. Idem, *Die Auxiliareinheiten im römischen Dakien*, 43, I, 1997, p. 75.
1446. PETRE - GOVORA, Gheorghe I., *Așezări rurale din secolele II – IX descoperite în județul Vâlcea*, XVI, 1979, p. 577.
1447. PETRESCU, I.; Igna, A., *Investigări biologice în serviciul cercetării istorice (III). Analiza părților lemnoase provenind dintr-un butoi dacic (sec. I e.n.) de la Grădiștea Muncelului*, XIX, 1982, p. 617.
1448. PETRESCU, Marius Sorin, *Piese de armament descoperite în castrul de la Tibiscum (I)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 487.
1449. Idem, *Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș – Severin)*, 32, I, 1995, p. 589.
1450. PETRIC, Gabriel, *Dieta de la Cluj (1842), și lupta românilor din Transilvania*, XII, 1975, p. 291.
1451. PETROV, Gheorghe, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din Complexul medieval de la Geagiu de Jos, jud. Hunedoara (Campaniile din 1993, 1994, 1995)*, 33, I, 1996, p. 403.
1452. Idem, *Câteva date privind cercetările arheologice de la biserica românească din Cicău, jud. Alba*, 33, I, 1996, p. 425.
1453. Idem, *Considerații asupra unor biserici medievale cu plan central din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 33.
1454. Petrov, Gheorghe, Marcu Istrate, Daniela, *Biserica medievală din Sântana de Mureș (jud. Mureș)*.

- Contribuții arheologice la istoria monumentului*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 333.
1455. Petrov, Gheorghe, *O veche ctitorie munteană în Ardeal. Biserica Sf. Nicolae din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 345.
1456. PETRUȘAN, Augustin, *Restaurarea și conservarea unei teci de sabie celtică de la Apahida (jud. Cluj)*, XX, 1983, p. 867.
1457. PICIU, Dionisie, *Salva – pagini de istorie*, 32, 1996, p. 189.
1458. PICIU, Traian; Sânmihăian, M.; Lazarovici, Gh., *Relația fosfor – potasiu în straturile neolitice din Peștera Ungurească din Cheile Turzii*, 33, I, 1996, p. 565.
1459. PINTEA, Silvia; Dumitrescu, C-tin, *I.P.C. "Farmec" Cluj – Napoca. Fișier documentar al formelor organizatorice*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 689.
1460. Pinte, S., *Ecoul primei stagiuni a Teatrului Național din Cluj (1919 – 1920) în presa locală*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 807.
1461. PINTEA, Vasile, *O sabie atribuită lui Cloșca*, III, 1966, p. 483.
1462. Idem, *Cu privire la așezarea feudală de la Sopor – Iacobenii*, IV, 1967, p. 525.
1463. PINTER, Zeno K.; Petrov, Gh.; Pap, Fr., *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV)*, 32, II, 1996, p. 501.
1464. PISO, Ioan, *Publius Furius Saturninus*, IX, 1972, p. 463.
1465. Piso, I.; Pepelea, V., *Două piese romane din Botorca (Tîrnăveni)*, IX, 1972, p. 473.
1466. Piso, I.; L. Barkóczi, A. Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns*, [R], XI, 1974, p. 353.
1467. Idem, *Epigraphica (III)*, XII, 1975, p. 165.
1468. Piso, I.; Rusu, A., *Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus și a nouă Silvane*, XIV, 1977, p. 155.
1469. Piso, I., *Epigraphica (X)*, XV, 1978, p. 179.
1470. Idem, *Carrières sénatoriales (II)*, XVI, 1979, p. 69.
1471. Idem: L. Barkóczi, A. Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns*, 2, *Lieferung*, [R], XVI, 1979, p. 883.
1472. Idem, *Epigraphica (XII)*, XVII, 1980, p. 81.
1473. Idem, *Epigraphica (III)*, XVIII, 1981, p. 443.
1474. Idem, *Carrières sénatoriales (III)*, XIX, 1982, p. 39.
1475. Idem: L. Barkóczi; S. Soproni, *Die Römischen Inschriften Ungarns*, 3, *Lieferung*, [R], XIX, 1982, p. 745.
1476. Idem, *Epigraphica (XIV)*, XX, 1983, p. 103.
1477. Piso, I.; Benea, D., *Diploma militară de la Drobeta*, XXI, 1984, p. 111.
1478. Piso, I.; Diaconescu, Al., *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 161.
1479. Piso, I., *Epigraphica (XV)*, *Inscriptii din Apulum*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 487.
1480. Idem, *Prosographia coloniae Daciae Sarmizegetusae (I)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 163.
1481. Idem, *Die Legio XV Apollinaris in den Markomannischen Kriegen*, 35, I, 1998, p. 97.
1482. Piso, I.; Moga, V., *Un bureau du Publicum portorium Illyrici à Apulum*, 35, I, 1998, p. 105.
1483. Piso, I., *L'ala Flavia en Dacie*, 36, I, 1999, p. 81.
1484. Piso, I.; Benea, D., *Epigraphica Tibiscensia*, 36, I, 1999, p. 91.
1485. Piso, I.; Drîmbărean, M., *Fulgur conditium*, 36, 1999, p. 109.
1486. Piso, I., Băeșan, Gică, *Tl. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne*, 37/I, 2000, p. 231.
1487. Piso, I., *Studia Porolissensia (I). Le temple dolichénien*, 38/I, 2001, p. 221.
1488. Piso, I., Pescaru, A., Pescaru, E., *Der Tribun C. Valerius Valerianus in Germisara*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 197.
1489. Piso, I., *Epigraphica (XVII)*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 201.
1490. Idem, *Un nouveau conductor salinarum en Dacie*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 179.
1491. Idem, *Studia Porolissensia (II)*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 183.
1492. Idem, *L'inscription monumentale de l'entrée dans le Forum Vetus de Sarmizegetusa*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 151.
1493. Idem, *Note sur le territorium Arcobadarense*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 163.
1494. Piso, I., Marcu, F., *La cohors I Augusta Ilturaeorum en Dacie*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 167.
1495. PÎSLARU, Mariana, *Ein Aureus aus dem Legionslager von Potaissa*, 38/I, 2001, p. 135.
1496. PLĂMĂDEALĂ, Antonie, *Biserica și Dictatul de la Viena*, 32, II, 1996, p. 23.
1497. PLEȘA, Dana Teodora, *Conservarea unei Biblii tipărită la Viena în 1815*, 33, I, 1996, p. 439.
1498. POLVEREJAN, Șerban, *Din activitatea secției din Amers a Ligii Culturale*, V, 1968, p. 593.
1499. Idem, *Din istoricul Memorandului. Ședința comitetului central al P.N.R. din 25 – 26 martie 1892*, VI, 1969, p. 335.
1500. Polverejan, Ș.; Teodor, P., *Disertația despre școli a lui G. Barițiu (1835)*, IX, 1972, p. 619.
1501. POP, Aurel Ioan, *Realități feudale în Transilvania în veacul XIV*, XVIII, 1981, p. 151.
1502. Idem, *Realități medievale românești în Țara Hațegului reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din sec. XIV – XV*, XIX, 1982, p. 87.
1503. Idem, *Despre existența voievozilor și a instituției voievodale în Țara Hațegului pînă în veacul al XV-lea*, XX, 1983, p. 147.
1504. Idem, *Un cnezat maramureșan în veacurile XIV – XV; câteva observații privind caracterul și specificul stăpînirii cneziale*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 239.

1505. Idem, *Structuri sociale și patrimoniale ale unor moșii din Țara Hațegului la sfîrșitul sec. XV*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 27.
1506. Idem, *Relațiile între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, 31, II, 1994, p. 11.
1507. POP, Constantin; Milea, Z., *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, II, 1965, p. 195.
1508. Pop, Constantin, *Jupiter de la Potaissa*, III, 1966, p. 465.
1509. Idem, *O amuletă romană?*, IV, 1967, p. 481.
1510. Idem, *Precizări în legătură cu câteva piese sculpturale antice din Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 489.
1511. Idem, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, V, 1968, p. 479.
1512. Idem, *Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană*, VI, 1969, p. 531.
1513. Idem, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania*, VII, 1970, p. 151.
1514. Idem, *Reprezentări cu Lupa Capitolină pe monumente romane din România*, VIII, 1971, p. 173.
1515. Pop, C.; Moga, V.; Aldea, I. Al., *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, IX, 1972, p. 503.
1516. Pop, C., *Din nou despre reprezentări dionysiace în Dacia*, X, 1973, p. 595.
1517. Pop, C.; Nemeș, E., *Diana de la Ostrov*, XI, 1974, p. 85.
1518. Idem, *Ornament de la un car roman descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XII, 1975, p. 179.
1519. Pop, C.; Akos Kiss, *Roman Mosaics in Hungary*, [R], XII, 1975, p. 427.
1520. Idem: Paul Mac Kendrick, *The Dacian stones speak*, [R], XIII, 1976, p. 639.
1521. Idem, *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, XIV, 1977, p. 111.
1522. Pop, C.; Nemeș, E., *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIV, 1977, p. 159.
1523. Pop, C., *Statui imperiale de bronz în Dacia romană*, XV, 1978, p. 135.
1524. Idem, *Statuete romane de bronz din Transilvania*, XVII, 1980, p. 99.
1525. Pop, C.; Bencea, D., *Un bronz roman de la Tibiscum*, XVIII, 1981, p. 461.
1526. Pop, C.; Bozu, O., *O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena*, XVIII, 1981, p. 466.
1527. Pop, C.; Bona, P.; Petrovsky, R., *Bronzuri figurate în Dacia romană: un tip iconografic inedit*, XIX, 1982, p. 307.
1528. Pop, C., *Bronzuri figurate romane în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XX, 1983, p. 467.
1529. Idem, *Precizări privind unele reprezentări cu acrobați în toreutica romană*, XXI, 1984, p. 537.
1530. Idem: M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană* [R], XXI, 1984, p. 827.
1531. Idem: recenzii în vol. XXII – XXIII, 1985/86: H. Daicoviciu, *Portrete dacice (Dromichaites, Burebista, Deceneu, Decebal)*, p. 781.; H. Daicoviciu; D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, p. 787.; L. Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, p. 788.
1532. Idem, *Cîteva piese sculpturale și arhitectonice descoperite la Ulpia Traiana*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 563.
1533. Idem: V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului* [R], XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 1187.
1534. Idem: N. Gudea, *Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, [R], 26 – 30, I/2, 1989 / 93, p. 582.
1535. Pop, C.; Găzdac, C.; Bud, A., *Piese pompeiene în Muzeul Memorial O. Goga (Ciucea)*, 31, I, 1994, p. 261.
1536. Pop, C.: recenzii și necrolog în vol. 31, I, 1994: J. Arce – F. Burkhalter, *Bronces y Religion Romana*, p. 603.; *Catálogo de la Exposición Los Bronces Romanos en España*, p. 605.; *Cronica arheologică (1993)*, p. 607.; Ion Horațiu Crișan (1928 – 1993) [N], p. 614.
1537. Idem, *Muzee și monumente britanice. Impresii de călătorie*, 32, I, 1995, p. 797.
1538. Idem: recenzii în vol. 32, I, 1995: D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Sorocanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, I, p. 869.; D. Alicu, *Opăilele romane*, p. 871.; *Cronica activităților arheologice ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (1994)*, [C], p. 899.
1539. Idem, *Mitul broaștei țestoase în reprezentări figurate din Dacia romană*, 33, I, 1996, p. 167.
1540. Idem: prezentări și recenzii în vol. 33, I, 1996: *Expoziția națională Capodopere de artă romană în Dacia*, p. 693.; *Al III-lea colocviu româno – elvețian La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain*, p. 719.; R. Frei-Stolba, H.E. Herzig, *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romaine*, p. 725.; D. Alicu, H. Bögli, *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romaine*, p. 727.; J. Ronke, *Akten des 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, p. 729.; D. Benea, P. Bona, *Editura Museion, București, 1994*, p. 731.; *Cronica secțiilor de arheologie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, p. 753.
1541. Idem, *Bronzes figurés de Dacie romaine: représentations des militaires*, 34, I, 1997, p. 183.
1542. Idem, *Din nou despre pantheonul porolissens*, 34, I, 1997, p. 585.
1543. Idem, *Existau serii toreutice în antichitatea romană?*, 34, I, 1997, p. 591.
1544. Idem: recenzii în vol. 34, I, 1997: *Rei Cretariae Romanae Fautores*, p. 895.; *Acta of the 12th International Congress on ancient bronzes*, p. 879.;

- Buletin de studii și cercetări studențești de istorie veche, arheologie și epigrafie*, p. 901.; *Revista cercului de arheologie Hadrian Daicoviciu, an I*, I, p. 903.; *Cronica activității secțiilor de arheologie a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei* (1996), p. 911.
1545. POP, Daniela Vasilica, *Restaurarea unui pandantiv de argint*, 33, I, 1996, p. 435.
1546. POP, Horea, *Civil architecture and habitat during Latène D in the depression of Șimleu*, 32, I, 1995, p. 103.
1547. Pop, H.; Găzdac, C., *The Roman hoard from Șimleul – Silvaniei*, 36, I, 1999, p. 169.
1548. POP, Ioan; Moldovan, Liviu, *Răscoala țăranilor din Saschiz (1673 – 1678)*, XI, 1974, p. 199.
1549. POP, Ioan, *Einige armringe mit schlangenenden aus der späten dako – römischen zeit aus Siebenbürgen*, 35, I, 1998, p. 255.
1550. POP, Traian, *Câteva știri documentare din sec. XIX privind colaborarea internațională a poliției din Transilvania*, XIV, 1977, p. 501.
1551. POP, Viorica, *Din legăturile spirituale ale românilor în sec. XVII*, V, 1968, p. 571.
1552. Idem, *Un manuscris al lui Ion Bianu despre Samuil Micu Clain*, VII, 1970, p. 633.
1553. Idem, *Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1762*, IX, 1972, p. 565.
1554. Idem, *O masă pictată din sec. XVII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XI, 1974, p. 216.
1555. Idem, *Mobilier "empire" în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XII, 1975, p. 283.
1556. Idem *Mobilier în stil clasicist în muzeele clujene (a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX)*, XIII, 1976, p. 433.
1557. Idem, *Lăzi de zestre din sec. XVII – XVIII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XV, 1978, p. 381.
1558. Idem, *Dulapuri baroce în colecția de istorie a farmaciei din Cluj – Napoca*, XVI, 1979, p. 633.
1559. Idem, *Influențe stilistice în mobilierul transilvănean din sec. XVI, XVII*, 1980, p. 545.
1560. Idem, *Piese de interior orășenesc transilvănean din sec. XVI – XVIII (mobilier, covoare)*, XVIII, 1981, p. 609.
1561. Idem, *Breasla țămplarilor din Cluj în sec. XVII (I)*, XIX, 1982, p. 405.
1562. Idem, *Breasla țămplarilor din Cluj în sec. XVII*, XX, 1983, p. 537.
1563. Idem, *Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1761*, XXI, 1984, p. 565.
1564. Idem, *Mobilier baroc în unele colecții transilvănene*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 525.
1565. Idem, *Mobilier transilvănean și modelele lumii germane*, 33, II, 1997, p. 293.
1566. Idem, *Mobilier renescentist în colecția Muzeului Țării Crișurilor*, 34, II, 1998, p. 383.
1567. POPA, Atanasii, *Manuscrisul miscelaneu nr. 257 din Biblioteca Academiei RSR, filiala Cluj*, VI, 1969, p. 211.
1568. Idem, *Biserica de lemn din Păușa – Sălaj (sec. XVII)*, VIII, 1971, p. 593.
1569. Idem, *Caracteristicile stilistice ale bisericilor de lemn din Transilvania*, X, 1973, p. 695.
1570. Idem, *Monumente istorice dispărute. Bisericile de lemn din Nicula și Libotin*, XII, 1975, p. 251.
1571. Idem, *Bisericile vechi din Lupșa*, XIII, 1976, p. 427.
1572. Idem, *Biserica de lemn din Reghin*, XIV, 1977, p. 405.
1573. POPA, I.; Zaberca, V., *Despre începuturile fanfarei muncitorești din Anina*, XX, 1983, p. 585.
1574. POPA, Luana; Spînu, M., *"Revoluțiunea lui Horea" în paginile "Gazetei Transilvaniei" din Brașov*, XXI – XXIII, 1985 / 86, p. 665.
1575. Popa, L., *Ornamentul în arta monetară a Principatului Transilvaniei (sec. XVI – XVII)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 630.
1576. POPA, Mircea, *Dr. Petru Groza în corespondență cu O. Goga*, XXI, 1984, p. 659.
1577. Idem, *Din lucrările nepublicate ale lui Andrei Veres*, 31, II, 1994, p. 335.
1578. POPA, Radu, *Săpăturile într-o villa rustică de lângă Hațeg*, IX, 1972, p. 439.
1579. POPESCU, Honorius, *Livres de spécialité édités à Cluj. Possibles exponents dans les collection d'histoire de la pharmacie*, 34, II, 1998, p. 591.
1580. POPESCU, Mariana – Cristina, *Pre – Roman Dacia within the Trade with the Hellenistic and Roman World*, *Eastern Sigillata B*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 89.
1581. POPESCU, Stelian; Josan, N., *Muzeul de istorie din Blaj*, X, 1973, p. 781.
1582. Popescu, S., *Relații economice între România și SUA până la 1900*, XII, 1975, p. 347.
1583. Idem, *Presa vremii despre eroismul ostașilor români în războiul din 1877 – 1878*, XIV, 1977, p. 483.
1584. POPESCU, Valentin, *Poziția lui Alexandru Mocioni față de Memorandum*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 161.
1585. POPOVICI, D.N.: L. Ellis, *The Cucuteni – Tripolye Culture. A study in technology and the origin of complex society* [R], XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 777.
1586. PORUMB, Marius, *Icoane ale unui zugrav anonim din veacul al XVI – lea*, VII, 1970, p. 575.
1587. Idem, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, VIII, 1971, p. 607.
1588. Idem, *Zugravii icoanelor Paraclisului nou din Șcheii Brașovului*, IX, 1972, p. 572.
1589. Idem, *Zugravii iconostasului bisericii Sf. Nicolae din Hunedoara*, X, 1973, p. 677.
1590. Idem, *O veche ctitorie românească – biserica de la Cicău (jud. Alba)*, XIII, 1976, p. 285.
1591. Idem, *Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari*, XIV, 1977, p. 401.

1592. Idem, *Biserica ortodoxă din Gîrbova de Sus (jud. Alba), un vechi monument de arhitectură medievală românească*, XV, 1978, p. 307.
1593. Idem, *Două ctitorii românești din sec. XV: Biserica Sf. Gheorghe și Mănăstirea Lupșa*, XVI, 1979, p. 621.
1594. Idem, *Vechea biserică de la Galda de Jos (jud. Alba), un monument al arhitecturii medievale românești din Transilvania*, XVII, 1980, p. 517.
1595. Idem, *Vechi inscripții românești din Transilvania*, XX, 1983, p. 763.
1596. Idem: Anca Pop – Bratu, *pictura murală maramureșană. Meșteri zugravi și interferențe stilistice*, [R], XX, 1983, p. 927.
1597. Idem, *Un valoros asamblu de pictură și sculptură din sec. XVIII la Vadu Crișului*, XXI, 1984, p. 561.
1598. Idem, *Breasla pictorilor români fondată la Gherla în anul 1777*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 611.
1599. Idem, *Inscripții inedite la Orăștie*, 31, II, 1994, p. 275.
1600. Idem, *Catedrala Sf. Treime din Blaj la 1751*, 32, II, 1996, p. 353.
1601. PRODAN, David; Cernea, E., *O primă formă a lui Supplex Libellus*, XIX, 1982, p. 411.
1602. PROTASE, Dumitru, *Castrul roman de la Călugăreni (r. Tg. Mureș)*, II, 1965, p. 209.
1603. Protase, D.; Zriny, A. *Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristești pe Mureș*, II, 1965, p. 257.
1604. Protase, D., *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, IV, 1967, p. 47.
1605. Protase, D.; Zriny, A., *O pușculiță cu denari romani imperiali de la Cristești de Mureș*, IV, 1967, p. 461.
1606. Protase, D., *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*, V, 1968, p. 505.
1607. Idem, *Tezaurul monetar roman de la Tibodu (Transilvania). Observații și precizări*, VI, 1969, p. 509.
1608. Protase, D.; Milea, Z., *Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobenii (Transilvania)*, VI, 1969, p. 525.
1609. Protase, D., *Așezarea și cimitirul daco – roman de la Obreja (Transilvania)*, VIII, 1971, p. 135.
1610. Idem, *Al doilea mormânt princiar de la Apahida (I)*, IX, 1972, p. 163.
1611. Idem, *Zur Chronologie und ethnisch – kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cimpie (Siebenbürgen)*, IX, 1972, p. 525.
1612. Idem, *Une pièce paléochrétienne daco – romaine découverte à Pălata et le problème du christianisme chez les gots de Transylvanie*, 32, I, 1995, p. 767.
1613. PROTOPODESCU, George, *Unele aspecte ale muncii științifice în muzeele de istorie*, II, 1965, p. 721.
1614. Protopopescu, G.; Vasilochi, E., *Aspecte ale luptei maselor populare conduse de PCR pentru refacerea economică a regiunii Cluj (1944 – 1947)*, III, 1966, p. 381.
1615. Protopopescu, G., *Republica noastră la 20 de ani*, IV, 1967, p. V.
1616. Idem, *Mărășești*, 1917, IV, 1967, p. 281.
1617. Idem, *Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de istorie Cluj*, V, 1968, p. 559.
1618. Idem, *Tendențe noi în muzeele de istorie*, VI, 1969, p. 647.
1619. Idem, *Mari comandanți în primul război mondial*, VII, 1970, p. 379.
1620. Idem, *Tactica și strategia MCG român în bătălia pentru apărarea Bucureștilui*, VIII, 1971, p. 321.
1621. Idem, *Planul de campanie al MCG român pentru primul război mondial*, IX, 1972, p. 289.
1622. Idem, *Unele considerații privind arta militară a lui Avram Iancu*, X, 1973, p. 305.
1623. Idem, 1974. *Sub stindardul celor trei mari evenimente istorice*, XI, 1974, p. III.
1624. Idem, *Unitatea și independența națională, imperative istorice ale poporului român*, XII, 1975, p. III.
1625. Idem, *Formarea omului nou, factorul fundamental al întregii activități ideologice și politice din România socialistă*, XIII, 1976, p. III.
1626. Idem, *Tratatul dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914 – 1916*, XIII, 1976, p. 537.
1627. Idem, *Sub steagul independenței spre noi victorii*, XIV, 1977, p. III.
1628. Idem, *Tratatul dintre guvernul român și puterile Antantei în perioada 1914 – 1916 (II)*, XIV, 1977, p. 527.
1629. Idem, *Momente epocale ale luptei poporului român pentru libertate, dreptate socială și independență națională*, XV, 1978, p. III.
1630. Idem, *Conceptul de artă militară în principalele bătălii date de români pentru apărarea independenței și suveranității naționale*, XV, 1978, p. 511.
1631. Idem, *Aspecte majore ale artei militare românești în timpul războiului pentru independență (1877 – 1878)*, XVII, 1980, p. 597.
1632. Idem, *O pagină de eroism românesc. Oarba de Mureș, 1944*, XVIII, 1981, p. 291.
1633. Idem: V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea, P. Opreșcu, *România în timpul primului război mondial*, [R], XVII, 1980, p. 906.
1634. Idem, *Împlinirea marelui ideal: Alba Iulia, 1 Decembrie 1918*, XX, 1983, p. XI.
1635. Idem, *Importanța istorică a creării PSD al Muncitorilor din România, acum 90 de ani*, XX, 1983, p. 599.

R

1636. RABINOVICI, Herbert, *Lupta pentru unitate statală oglindită în documentele Muzeului de istorie a PCR, a mișcării revoluționare și democratice din România*, VI, 1969, p. 631.

1637. RADU, Dionisie, *O monedă din sec. IV e.n., descoperită la Cluj*, IV, 1967, p. 495.
1638. Radu, D.; Moiş, N., *Două topoare neolitice de pe teritoriul satului Călata*, VI, 1969, p. 435.
1639. Radu, D., *Descoperiri arheologice pe teritoriul satului Cuvain (jud. Sibiu)*, VIII, 1971, p. 483.
1640. Radu, D.; Moiş, N., *Așezarea neolitică de la Călata (jud. Cluj)*, X, 1973, p. 465.
1641. Radu, D.; Feurdean, N., *Așezarea neolitică de la Gîrbău (jud. Cluj)*, XIV, 1977, p. 29.
1642. Radu, D.; Moldovan, V., *Așezarea neolitică de la Aruncuta*, XVIII, 1981, p. 341.
1643. RADU, Măriuca, *Bartolomeu Baiulescu – inițiator al învățământului profesional românesc din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 77.
1644. RĂDEAN, Virginia, *Modern Counter of a Bronze Statuette in the Museum of Deva*, 38/I, 2001, p. 181.
1645. RĂDUȚIU, Aurel, *Conscripția lui Petru Pavel Aron din anul 1759*, XIV, 1977, p. 411.
1646. Idem, Francisc Pall (1911 – 1992) [N], 26 – 30, 1989/93, p. 669.
1647. RÂPĂ – BUICLIU, Dan, *Gramatica latină a lui Gregorius Molnar. Contribuție la bibliografia românească veche*, XVII, 1980, p. 537.
1648. Idem, *Tipărituri timișorene (I). Contribuții la bibliografia națională veche*, XX, 1983, p. 803.
1649. RESCH, Friedrich; Germann, Karol, *Schmuck aus Spondylus – Muscheln von Parța*, 32, I, 1995, p. 351.
1650. Resch, Fr., *Typologische Studie kultischer Gesichtsscheitel aus der jungsteinzeitlichen Siedlung von Parța I*, 33, I, 1996, p. 11.
1651. Idem, *Untersuchungen am linken Temeschufer in der jungsteinzeitlichen Siedlung von Parța I*, 33, I, 1996, p. 249.
1652. RETEGAN, Simion, *Structura social – economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, VIII, 1971, p. 275.
1653. Idem, *Frământări țărănești din Munții Apuseni în anii guvernării liberale*, XII, 1975, p. 331.
1654. Idem, *Remedierea unei inechități: îmbunătățirea situației economice a preoților români de pe Pământul Crăiesc în anii 1861 – 1865*, 31, II, 1994, p. 295.
1655. Idem, *Imaginea unificării Germaniei în presa românească din Transilvania (1848 – 1871)*, 32, II, 1996, p. 411.
1656. Idem, *Putere și protest în Transilvania la începutul epocii liberaliste: delegația națională la Viena a mitropolitului Șulufiu din 1861*, 35 – 36, II, 1999, p. 89.
1657. RÖHLE, Robert, *CIL. III. P. 948, n. 10*, VI, 1969, p. 515.
1658. ROMAN, Cosmin – Toma, *Cercetări arheologice la casa parohială romano – catolică, Sibiu, 2006*, 41– 44, II, 2004 – 2007, p. 75.
1659. ROMAN, Cristian Aurel, *Reprezentări ale măștilor de sclavi din noua comedie în decorația lucernelor Firmalampen la Sarmizegetusa*, 34, I, 1997, p. 435.
1660. Idem, *Wheelmade Lamps of Roman Dacia*, 37/I, 2000, p. 99.
1661. Idem, *Antefixa from Sarmizegetusa*, 38/I, 2001, p. 195.
1662. ROȘCA, Maria, *Ecourile mișcării memorandiste în dezbaterile parlamentului maghiar*, V, 1968, p. 265.
1663. Idem, *Robota pe domeniul Bonțidei în perioada descompunerii feudalismului (1780 – 1820)*, VII, 1970, p. 249.
1664. Roșca, M.; Mirel, M., *"Romänische Revue" (1885 – 1894), revistă pentru apărarea intereselor naționale*, VIII, 1971, p. 651.
1665. Roșca – Rosen, M., *Conscripțiile comunei Cupșeni din anii 1785 – 1786 și 1820*, X, 1973, p. 715.
1666. Idem, *Din activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Cluj (1851 – 1868)*, XIII, 1976, p. 463.
1667. Idem, *Contribuții la problema relațiilor economice dintre Transilvania și România în perioada războiului de independență*, XIV, 1977, p. 497.
1668. ROTARIU, Cornelia, *Restaurarea unei oglinzi venețiene*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 441.
1669. Idem, *Probleme de restaurare ridicate de un vas ceramic ștampilat*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 367.
1670. ROTEA, Mihai, *Contribuția cercetărilor de la Suatu – Fâneța de Jos (1991 – 1993) la cunoșterea etapelor timpurii ale evoluției culturii Wietenberg*, 31, I, 1994, p. 131.
1671. Rotea, M.; Feneșan, Oct., *Sondaj arheologic la Pălata – Poderei*, 31, I, 1994, p. 351.
1672. Rotea, M.; Fizeșan, T., *Groapa rituală de la Fântânele – Dâmbul Popii*, 33, I, 1996, p. 223.
1673. Rotea, M.; Gheorghiu, G.; Rotar, M., *Cercetări de suprafață la Nicula (jud. Cluj)*, 34, I, 1997, p. 481.
1674. Rotea, M.; Wittenberger, M., *The complex of inhumation belonging to the Early Bronze age from Copăceni – La moara (Cluj County)*, 35, I, 1998, p. 17.
1675. Idem, *The ritual complex of the Wietenberg culture, Cluj – Napoca (Transylvania)*, 36, I, 1999, p. 7.
1676. Idem, *Beiträge zur Kenntnis der Phase I der Kultur Wietenberg*, 37/I, 2000, p. 21.
1677. Rotea, M., *Non – ferrous Metalurgy in Transilvania of Bronze Age*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 7.
1678. Rotea, M.; Tecar, Monica; Nagy, Szabils, Pupeză, Paul, Tecar, Tiberiu, Săsăran, Luminița, Florești – Polus Center. *Preliminary Observations*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 47.
1679. RUPRECHTSBERGER, Erwin M., *Eine Bemerkung zur Terra sigillata aus Apulum*, XIX, 1982, p. 331.
1680. Idem, *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, III, 1966, p. 437.

1681. Idem, *Note epigrafice. Seria IX. Inscriptii "rătăcitoare"*, III, 1966, p. 451.
 1682. Idem, *Tracii în Dacia romană*, IV, 1967, p. 85.
 1683. Idem, *Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis*, V, 1968, p. 451.
 1684. Idem, *Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în "colonizarea" și romanizarea provinciei*, VI, 1969, p. 167.
 1685. Idem, *Note epigrafice*, VII, 1970, p. 517.
 1686. Idem, *Sextus Vibius Gallus*, VIII, 1971, p. 531.
 1687. Idem, *Epitaful călărașului Ulpus Eptatralis*, XI, 1974, p. 103.
 1688. Idem, *Precursorii muzeografiei științifice: colecționarii de materiale arheologice*, XII, 1975, p. 191.
 1689. Idem: Arpadus Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, [R], XII, 1975, p. 419.
 1690. Idem: Pólay Elemér, *A dáciai viaszostáblák szerződése*, [R], XIII, 1976, p. 643.
 1691. RUS, Traian, Simion Balint, *Mărturii documentare*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 281.
 1692. Idem, Ioan Micu – Moldovan și școala din satul natal, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 295.
 1693. Idem, Ioan Micu Moldovan și școala din satul natal, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 309.
 1694. RUS, Vasile, *Syllogiaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (I)*, 33, II, 1997, p. 369.
 1695. Idem, *Syllogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (II)*, 34, II, 1998, p. 183.
 1696. RUSCU, Dan, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources litteraires*, 35, I, 1998, p. 235.
 1697. Idem, *Dakien in Hadrianischer zeit und die tradition der Historia Augusta*, 36, I, 1999, p. 59.
 1698. Idem, *L'abandon de la Dacie Romain dans les sources littéraires (II)*, 37/I, 2000, p. 265.
 1699. RUSCU, Ligia, *Die griechischen namen in der provinz Dakien*, 35, I, 1998, p. 147.
 1700. Idem, *Die beziehungen der griechenstädte an der Rumänischen Schwarzmeerküste mit städten ausserhalb des Schwarzen Meers*, 36, I, 1999, p. 29.
 1701. Idem, *Zur Datterung des Foedus Zwischen Rom und Kallatis*, 37/I, 2000, p. 57.
 1702. RUSTOIU, Aurel, *Zidurile de piatră nefasonată la daco – geți (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 767.
 1703. Idem, *Colanele de argint daco – getice*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1079.
 1704. RUSSU, I. Ioan, *Materiale epigrafice din estul Daciei*, I, 1964, p. 181.
 1705. Idem, *Note epigrafice. Seria VII. Inscriptii "false" din Dacia care sînt autentice*, I, 1964, p. 477.
 1706. Idem, *Obîrșia împăratului Constantinus I*, II, 1965, p. 295.
 1707. RUSU, Andrei Adrian, *Donjoane din Transilvania*, XVII, 1980, p. 177.
 1708. Idem, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, XX, 1983, p. 155.
 1709. Idem, *Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din sec. XV: Iancu de Hunedoara*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 251.
 1710. Idem, *Miscellanea Hatzegiana (Informații și reinterpretări privitoare la istoria Hațegului în evul mediu, (II), XXIV – XXV, 1987 /88, p. 261.*
 1711. Idem, *Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 107.
 1712. RUSU, Constantin, *Idei filozofice și social – politice înaintate în gîndirea lui Vasile Lucaciu*, VIII, 1971, p. 299.
 1713. RUSU, Cosmin C., Gergely Balázs, *Cimitirul medieval din Cluj – Piața Unirii*, 41– 44, II, 2004 – 2007, p. 41.
 1714. RUSU [BINDEA], Diana, *Cîteva observații asupra materialului faunistic din Cluj – Napoca – Statuia Memorandiștilor*, 32, I, 1995, p. 119.
 1715. Idem, *Analiza materialului faunistic provenit din așezările Starčevo – Criș de la Gura Baciului. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 499.
 1716. [Rusu] Bindea, D.; Sângerean, C., *Cîteva observații asupra materialului faunistic de la Cheile – Turzii – Peștera Ungurească*, 33, I, 1996, p. 477.
 1717. RUSU, Mircea, *Castrum, Urbs, Civitas (Cetăți și "orașe" transilvănene din sec. IX – XIII)*, VIII, 1971, p. 197.
 1718. Idem, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în bronz D și Hallstatt A*, IX, 1972, p. 29.
 1719. Idem, *Aspecte ale relațiilor dintre romanitatea orientală și slavi*, XVI, 1979, p. 189.
 1720. Idem, *Bodenständige und Wandervölker im Gebiet Rumäniens (3 – 9. Jahrhundert)*, XVII, 1980, p. 139.
 1721. Idem, *Considerații cu privire la situația social – economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, XXI, 1984, p. 181.
 1722. Idem, *Tezaurul de la Vrap a aparținut principelui slav Acamir al Belzității?*, 26 – 30, I/1, 1989 /93, p. 149.
 1723. RÜSZ FOGARASI, Enikő, *Relațiile așezărilor rurale din Transilvania cu puterea centrală*, 34, II, 1998, p. 37.
- S
1724. SABĂU, Nicolae, *Originea iconografică a unui relief clujean din sec. XVIII*, XIII, 1976, p. 385.
 1725. Idem, *Două portrete de Johann Martin Stock (1742 – 1800)*, XIV, 1977, p. 419.
 1726. Idem, *Mathias Veress restaurator?*, XVI, 1979, p. 659.
 1727. Idem, *Cîteva proiecte pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu la Cluj (1924 – 1926)*, XVIII, 1981, p. 661.

1728. Idem, *Conștiință națională și educație estetică în paginile revistei "Viața ilustrată" (1940 – 1944)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 439.
1729. Idem, *Descrierea Cetății Făgărașului în două manuscrise din sec. XVIII*, 31, II, 1994, p. 265.
1730. Idem, *Pictura tribunei ev. Din Ruși (jud. Sibiu)*, 32, II, 1996, p. 517.
1731. SALONTAI, Mihaela Sanda, *Două biserici – sală gotice din județul Cluj*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 45.
1732. Idem, *Lettnerul în biserica medievală*, 31, II, 1994, p. 207.
1733. Idem, *Unele observații privind arhitectura bisericii mănăstirii din Sighișoara*, 35 – 36, II, 1999, p. 347.
1734. Idem, *Natio Transilvanica: vicariatul dominican al Transilvaniei din secolul al XIII-lea până la Reformă*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 75.
1735. SANIE, Silviu, *Onomastica orientală în Dacia romană (II)*, X, 1973, p. 151.
1736. Idem: Robert du Mesnil du Buisson, *Études sur les deux phéniciens hérités par l'Empire romain*, [R], X, 1973, p. 793.
1737. Idem, *Dea Placida*, XI, 1974, p. 111.
1738. Idem, *Diadema de aur de la Tyras*, XVI, 1979, p. 127.
1739. Idem, *Certains aspects de la situation politique et démographique de la Dacie d'est dans la période Domitien – Trajan*, 26 – 30, I/1, 1989 / 93, p. 11.
1740. SAVU, Al. Gheorghe, *Participarea intelectualilor din România la lupta forțelor democratice în perioada 23 august 1944 – 6 martie 1945*, III, 1966, p. 367.
1741. SAVU, Ioana: Leo Steinberg, *The sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*, [R] 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 451.
1742. Idem, *Tripticul național 1906*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 255.
1743. Idem, *Strana – identitate românească între credință și tradiție*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 217.
1744. SĂLĂGEAN, Marcela, *Tensiuni între comuniștii români și maghiari în Transilvania în anii care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 327.
1745. Idem: Gheorghe Iancu, *Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății Națiunilor 1923 – 1924*, [R], 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 468.
1746. SĂLĂGEAN, Tudor, *Ducatul Transilvaniei (1257 – 1270)*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 85.
1747. Idem, *recenzie în vol. 37 – 38, II, 2000 – 2001*, : Alexandru Madgearu, *România în opera notarului anonim*, p. 387.
1748. Idem, *Terra Ultrasilvana. Structuri teritoriale și realități politice în nordul Transilvaniei în secolele X – XI*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 63.
1749. Idem, *Suki – o familie nobiliară din comitatul Cluj în Evul Mediu*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 89.
1750. Idem, *Notarul Anonim al regelui Bela al Ungariei și schola episcopală din Vercelli*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 9.
1751. SÂRBU, Valeriu, *Un nouveau type de monument sacré chez les gèto – daces*, 32, I, 1995, p. 313.
1752. SCARLAT, Constantin, *Portul antic Callatis. Cercetări de arheologie submarină*, X, 1973, p. 529.
1753. Idem, *Apeductul antic de la Callatis*, XIII, 1976, p. 55.
1754. SCHÄFER, Alfred, *Ein grotesker tänzer im Historischen Museum von Sibiu*, 35, I, 1998, p. 61.
1755. SCHUSTER, Christian, *Die frühbronzezeit in der Walachei und in Südost – Siebenbürgen – Kulturelle verbindungen, beziehungen und einflüsse und ethnische bewegungen*, 35, I, 1998, p. 25.
1756. SCROBOTĂ, Paul, *O cheie de boltă cu motivul Agnus Dei de la Aiud*, 35 – 36, II, 1999, p. 321.
1757. SEBESTYËN, Gheorghe, *Aspecte ale eficienței turismului axat pe valorificarea monumentelor istorice*, XX, 1983, p. 751.
1758. Idem, *Despre biserica de lemn de la Oradea*, XXI, 1984, p. 555.
1759. Idem, *Castelele și curțile Renașterii din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 267.
1760. Idem, *Originea unui plan eronat al cetății Lipova*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 639.
1761. Idem, *Cetatea Caransebeș. Rectificări și dubii*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 521.
1762. SECHEL, Teodora Daniela, *Alexandru Lapedatu. Concepție și metodă istorică*, 34, II, 1998, p. 111.
1763. SERES, Andrei, *Materiale feudale timpurii din hotarul comunei Feldioara (jud. Brașov)*, XII, 1975, p. 199.
1764. SILBERMAN, Henri C., *Récensement d'images pharmaceutiques médiévaux aux Etats Unis et l'accès à ces données par l'ordinateur*, 34, II, 1998, p. 527.
1765. SIMINA, Nicolae – Marcel, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vinu de Jos (jud. Alba)*, 32, I, 1995, p. 473.
1766. SIMION, A., *Opinia publică românească și dictatul de la Viena*, VII, 1970, p. 406.
1767. Idem, *Mișcarea grevistă a muncitorilor din industria metalurgică în anii 1923 – 1928*, IX, 1972, p. 315.
1768. SIMON, Alexandru, *Între porturi și cer. Chilia, Cetatea Albă, Istambul și Veneția în vara anului 1484*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 229.
1769. Idem, *The Walachian's in Ottoman – Hungarian Power (1430's - 1440's)*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 21.
1770. SOFRONI, Rodica, *Aspecte privind situația financiară a Transilvaniei în perioada 1849 – 1867*, XIII, 1976, p. 443.

1771. SOPOREAN, MARIA; Dascălu, C., *La céramique pharmaceutique médiévale dans le Musée d'Art de Roumanie*, 34, II, 1998, p. 595.
1772. SOROCEANU, Alina, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 551.
1773. Idem: recenzii în vol. XVI, 1979: C.J. Young, *The roman pottery industry of the Oxford Region*, p. 897.; *Roman pottery studies in Britain and beyond*, p. 899.
1774. Idem: recenzii în vol. XVII, 1980: L. Caretta, E. Carolis, C. Gazatti, G. Ghini, M. Incitti, *Introduzione allo studio della ceramica Romana*, p. 891.; M.H. et J. Santol, *Céramiques communes gallo – romaines d'Aquitanie*, p. 894.; M.B. Lloris, *Ceramica romana: tipologia y clasificación*, p. 901.
1775. Idem: recenzii în vol. XIX, 1982: Ferenc Fülep, *Roman cemeteries on the territory of Pécs*, p. 755.; *Figlina*. 3., p. 756.
1776. SOROCEANU, Tudor, *Oltenia romană*, VI, 1969, p. 545.
1777. Idem, *Tabula Imperii Romani* L. 34, L. 35, VII, 1970, p. 561.
1778. Idem, *Un mormânt de incineratie de la Cristurul Secuiesc*, VIII, 1971, p. 499.
1779. Idem, *Descoperiri din epoca bronzului de la Obreja /jud. Alba/*, X, 1973, p. 494.
1780. Idem:recenzii în vol. XIII, 1976: J. Banner, I. Bona, *Mittelbronzezeitliche Tell – Siedlung bei Békés*, p. 635.; O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*; Gy. Farkas, P. Lipták, *Anthropologische Auswertung des Gräberfeldes bei Tápé*, p. 631.
1781. Idem: recenzii în vol. XIV, 1977: *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, p. 673.; I. Bona, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, p. 668.; Marek Gedl, *Kultura przedłużycka*, p. 672.; Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, p. 665.
1782. Idem: recenzii în vol. XV, 1978: *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, p. 691.; M. Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer – und der frühen Bronzezeit*, p. 677.; M. Petrescu – Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, p. 686.; Petre I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România*, p. 675.; *Symposium on the dark ages in Greece*, p. 689.; V.A. Dergačev, *Bronzovie predmeti XIII – VIII vv. Do n.e. iz dnestrovo – prutskova mejdurecie*, p. 685.; V.D. Dergačev, *Pamiatniki epohi bronzu*, p. 685.; W. Samowska, *Kultura unietycka w Polsce*, tom I, p. 680.
1783. Idem: recenzii în vol. XVI, 1979: Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord – vestul Transilvaniei*, p. 849.; F. Laux, *Die Nadel in Niedersachsen. Prähistorische Bronzefunde*, p. 861; *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, 1979, p. 858.; *Mitteuropäische Bronzezeit*, p. 860 – 861.; Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. Epoca bronzului în spațiul carpato – balcanic*, p. 862.; *Die Messer in Italien*, p. 854; M. Petrescu – Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, p. 866; *Studien zur Lausitzer Kultur*, Kraków, p. 869.; *Studien zu süspolnischen Wehranlagen*, p. 871.
1784. Soroceanu, T.; Soroceanu, A., *Cîteva observații prilejuite de alcătuirea "Repertoriului de periodice conținând articole de istorie veche, arheologie și muzeologie"*, XVII, 1980, p. 693.
1785. Soroceanu, T.: recenzii în vol. XVII, 1980: J.M. Coles, A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, p. 856.; M. Gedl, *Bronze II – III. Civilisation lusacienne. Inventaria archaeologica*, p. 867.; M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Krietz*, p. 868.; S. Mirić, *Das Thronraumareal des Palastes von Knossos*, p. 853; J. Pástor, *Čaňa a Valaliky*, Košice, p. 859.; F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland*, p. 854.; F. Stein, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, p. 85.; A. Točik, *Výčapy – Opatovce*, p. 864 – 865.; I. Todorović, *Praistorijska Karaburma II*, p. 866.
1786. Idem, *Materialien zur Bronze – und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*, XVIII, 1981, p. 357.
1787. Idem: recenzii în vol. XIX, 1982: A. Točik, *Nitriansky Hradok – Zameček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovce – Kultur*, p. 724.; *Bronze Age Hoards. BAR* 67, p. 725; N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord – vestul României*, p. 727.; G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, p. 722; V.A. Dergačev, *Pamiatniki pozdnego Tripolja*, p. 719.; T.S. Hačatryan, *Artiskij nekropol*, p. 721; *Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, p. 719; T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, p. 736.; I.S. Masimov, *Keramikenskoje proizvodstvo epohi bronzы v Južnom Turkménistane*, p. 735.; J. Paulik, *Prähistorische Kunst in der Slowakei*, p. 723; K. Wilhelmi, *Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte*, p. 736.
1788. Idem, *Materialien zur Bronze – und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)*, XXI, 1984, p. 433.
1789. Idem: recenzii în vol. XXI, 1984: J. Imhre, *A Kö zép – Duna – medence régészeti bibliográfiája*, p. 803; *Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung*, p. 804.; *Palast und Hütte*, p. 805.; *Beiträge zur Ur – und Frühgeschichte*, p. 806.; R. Hachmann, *Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kámid el Lóz in den Jahren 1971 bis 1974*, p. 807.; E. Kroeger – Michael, *Les haches à disque du bassin des Carpathes*, p. 808.; Dir

- Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, p.809; O.J. Stuchliková, *Veteřovské sídliště v Budkovicích*, p. 817.; S. Stuchlik, *Osídlení jeskyní ve starší a střední době bronzové na Moravě*, p. 817.; Cumania, p. 818.; A. Radwan, *Die Kupfer – und Bronzegefäße Ägyptens*, p. 819.; A. Hochstetter, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, p. 820.; T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, p. 822.; H. Koschik, *Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern*, p. 823.; J. Řihovský, *Základy středodunajských popelnicových poli na Moravě*, p. 824.; J. Nekvasil, *Pohřebiště luží ce kultury v Moravčanech*, p. 825.; V. Rychner, *L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse)*, p. 825.
1790. SPEIDEL, P. Michael, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, VII, 1970, p. 511.
1791. STAN, Constantin I., *Participarea studenților bucureșteni la mișcarea memorandistă*, XX, 1983, p. 257.
1792. Idem, *Activitatea lui Vasile Stoica în Statele Unite ale Americii în sprijinul Unirii (1917 – 1918)*, XXI, 1984, p. 293.
1793. Idem, *Contribuții privind activitatea lui Onisifor Ghibu pentru realizarea desăvârșirii unității naționale (1916 – 1918)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 755.
1794. Stan C.I.; Neamțu, G., *Din activitatea românilor americani în sprijinul înfiptuirii Marii Uniri*, 26 – 30, 1989 / 93, p. 269.
1795. Stan, C.I., *Ultimatumul sovietic din iunie 1940, prolog al Dictatului de la Viena*, 32, II, 1996, p. 323.
1796. Idem, *Crearea Partidului Național Tărănesc (10 oct. 1926)*, 34, II 1998, p. 125.
1797. Idem, *Revenirea familiei regale în București (18 nov. – 1 dec. 1918)*, 35 – 36, II, 1999, p. 129.
1798. STANCA, Sebastian, *Descoperiri arheologice și numismatice la Petroșani*, IX, 1972, p. 385.
1799. STANCIU, Ioan, *Ceramică din sec. III – IV descoperită la Ciumești, jud. Satu – Mare*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 553.
1800. STANCIU, Ioan, *Über die slawischen brandhügelgräber vom typ Nușfalău – Someșeni (Nordwesten Rumäniens)*, 36, I, 1999, p. 245.
1801. STĂNESCU, Florin C., *Considerații cu privire la posibilele semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 105.
1802. Idem, *Absida centrală a marelui sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia; considerații astronomico – matematice*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 119.
1803. Idem, *Un posibil cadran solar de tip discus în planitia la Sarmizegetusa Regia, România*, 33, I, 1996, p. 449.
1804. Idem, *Orientări astronomice în sanctuarele dacilor. I. Sanctuarele dacilor de la Costești, România*, 33, I, 1996, p. 468.
1805. Idem, *Posibile orientări astronomice în marile sanctuare dreptunghiulare de la Sarmizegetusa Regia. Rezultate preliminare*, 34, I, 1997, p. 807.
1806. STĂNESCU, M.C.; Țuțu, D., *Evoluția relațiilor româno – sovietice în anii 1928 – 1929*, VI, 1969, p. 625.
1807. STĂNGĂ, Ion, *Un centru ceramic în teritoriul rural al Drobetei: Gârla Mare*, 34, I, 1997, p. 621.
1808. STINGER, Simona, *Ideologia mișcării feministe românești din Transilvania între educație și emancipare*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 1141.
1809. STOICOVICI, Eugen; Winkler, I., *Studiul construcției și compoziției unor monede antice prin cercetări metalografice*, IV, 1967, p. 449.
1810. Stoicovici, E., *Analiza chimico – mineralogică a materialului rezultat din săpăturile de la Batiz*, VI, 1969, p. 287.
1811. Stoicovici, E.; Winkler, I., *Über die Stanzen von Pecica und von Ludești*, VIII, 1971, p. 477.
1812. Stoicovici, E.; Stoicovici, F., *Monede de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, IX, 1972, p. 375.
1813. Idem, *Compoziția argintului din obiectele de podoabă dacice*, X, 1973, p. 542.
1814. Idem, *Aurul din argintul dacic*, XI, 1974, p. 19.
1815. Stoicovici, E., *Monede dacice din argint cu miez și înveliș*, XII, 1975, p. 93.
1816. Idem, *Efecte structural – textuale la monedele antice obținute prin batere*, XIII, 1976, p. 65.
1817. Idem, *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)*, XV, 1978, p. 245.
1818. Idem, *Cercetarea unor brățări de sticlă*, XVII, 1980, p. 495.
1819. Idem, *Metalografia unor diplome romane*, XVIII, 1981, p. 451.
1820. Idem, *Studiul metalografic al unor monede*, XVIII, 1981, p. 475.
1821. Idem *Analiza microscopică a unor probe de pământ ars*, XIX, 1982, p. 585.
1822. Idem, *Studiul mineralogico – petrografic al materialului neolitic de la Iclod (jud. Cluj)*, XXI, 1984, p. 691.
1823. Idem, *Calcedoniile de la Gornea – Sichevița, jud. Caraș – Severin*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 51.
1824. STOJIC, Milorad, *Les tombes des Triballes dans le basin de la Morava et la partie serb du basin du Danube au cours du dernier quart du VI – ème de la première moitié du V – ème siècle avant J.C.*, 32, I, 1995, p. 303.
1825. STRÎMBU, Mihaela, *Arhitectura civilă secesionistă în Cluj – Napoca*, XVII, 1980, p. 791.
1826. Strîmbu, M.; Glodariu, I., *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa*, XVIII, 1981, p. 377.
1827. Strîmbu, M., *Arhitectura civilă secesionistă în Cluj – Napoca (II)*, XVIII, 1981, p. 651.
1828. Strîmbu, M.; Neamțu, U., *Monumente uitate ale arhitecturii de azi*, XIX, 1982, p. 653.

1829. Idem: L. Lazzarini, *La pulitura dei materiali lapidei da costruzione e scultura*, [R], XIX, 1982, p. 773.
1830. SUCEVEANU, Alexandru, *Unele reflecții în legătură cu regatul lui Burebista*, XV, 1978, p. 107.
1831. SUCIU, Dumitru, *Ecouri ale situației politice românești în publicistica franceză (1850 – 1859)*, VII, 1970, p. 621.
1832. Idem, *Lupta parlamentară a lui Ilie Măcelaru în dieta de încoronare de la Pesta (iunie 1867 – decembrie 1868)*, IX, 1972, p. 215.
1833. Idem, *Aspecte din activitatea și gândirea politică a lui Ioan Suciu*, X, 1973, p. 373.
1834. Idem, *Mentalități europene în gândirea și acțiunea politică a românilor din Transilvania față de unele realități din propria mișcare națională și din România în sec. XIX (I)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 235.
1835. Idem, *Mentalități europene în gândirea și acțiunea politică a românilor din Transilvania față de unele realități din propria mișcare națională și din România în sec. XIX (II)*, 31, II, 1994, p. 145.
1836. Idem, *Considerații privind relațiile dintre România și românii din Transilvania între 1866 – 1876*, 32, II, p. 247.
1837. Idem, *Date privind situația școlilor confesionale și problematica celor mixte din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 101.
1838. SURDU, Bujor, *Știri noi despre Visarion Sarai*, II, 1965, p. 695.
1839. Idem, *Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari*, III, 1966, p. 317.
1840. Idem, *Cronicarul Nicolae Stoica despre călătoriile lui Iosif II în Banat*, VI, 1969, p. 231.
1841. SZÉKELY, Zoltán, *Le début de l'âge du fer dans le sud – est de la Transylvanie*, 31, I, 1994, p. 173.
1842. Idem, *Vestigiile unui cuptor de topit minereu de fier din sec. IV d.Ch. de la Sf. Gheorghe – Chilieni*, 31, I, 1994, p. 299.
1843. Idem, *Locuințe și cuptoare de olar eneolitice la Ariușd*, 33, I, 1996, p. 217.
1844. ȘEICA, Radu, *Confirmarea și acordarea de posesiuni pentru românii din Maramureș în timpul lui Sigismund de Luxemburg (1387 – 1437)*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 327.
1845. ȘORA, Gheorghe, *Pagini inedite din jurnalul de tinerețe al lui Vasile Goldiș*, XVIII, 1981, p. 555.
1846. Idem, *Concepția lui V. Goldiș referitoare la programul național și la tactica activistă (I)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 731.
1847. Idem, *Contribuția lui V. Goldiș (1862 – 1934) referitoare la programul național și tactica activistă (II)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 607.
1848. Idem, *Vasile Goldiș – pedagog național*, 33, II, 1997, p. 145.
1849. Idem, *Declarația de la Oradea din 12 oct. 1918*, 34, II, 1998, p. 311.
1850. ȘTEIU, Nicolae, *Frământări țărănești oglindite în publicațiile Huedinul și Revista Glasul Moților (1925 – 1927)*, XX, 1983, p. 663.
1851. Idem, *Contribuția populației din zona Măguri – Călata – Lunca Vișagului la înfrângerea fascismului (luptele din septembrie – octombrie 1944)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 679.
1852. Idem, *Preocuparea Despărțământului Astrei pentru ridicarea unei statui a lui Avram Iancu la Huedin*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 817.
1853. Idem, *Țăranul Dumitru Faur despre primul război mondial și problemele românilor transilvăneni*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 619.
1854. Idem, *Cântecele patriotice din perioada 1848 – 1900 și contribuția lor la înfăptuirea idealurilor de libertate și unitate națională*, 31, II, 1994, p. 285.
1855. ȘTIRBAN, Marcel., *Aspecte din starea de spirit în comitatele Alba și Sibiu în anii 1782 – 1784*, III, 1966, p. 229.
1856. Știrban, M.; Suciu, Șt., *Ecoul răscoalei lui Horea în colecția de documente Haller*, VIII, 1971, p. 621.
1857. Știrban, M., *Proiecte de organizare a învățământului agricol elementar din Transilvania în anii 1919 – 1921*, X, 1973, p. 769.
1858. Idem, *Omagiu marelui om politic și diplomat român Nicolae Titulescu*, XIX, 1982, p. 175.
1859. Știrban, M.; Iancu, Gh., *Aspecte privind activitatea revoluționară a metalurgiștilor din Brașov, Sibiu, Tîrgu-Mureș și împrejurimi, între anii 1929 – 1933*, XXI, 1984, p. 333.

T

1860. TAKÁCS, Mathilda; Cociș, S.; Rustoiu, A., *Fibule din colecțiile Muzeului Orășenesc din Aiud*, 32, I 1995, p. 451.
1861. TANCOR, Teodor; Ilovan, V., *Tîrgurile de la Monor (diploma din 1841)*, VII, 1970, p. 609.
1862. TARCEA, Crina; Tarcea, L., *Bază de date relațională pentru studiul materialului litic. Determinări mineralogice și petrografice asupra uneltelor cioplite din județul Sălaj*, 33, I, 1996, p. 665.
1863. Tarcea, C., *Petrografia rocilor folosite ca rășnițe la Porolissum și în castele de pe limesul de nord – vest al provinciei Dacia Porolissensis și proveniența acestora*, 34, I, 1997, p. 849.
1864. TARCEA, Lucian; Lazarovici, Gh., Sângerean, C., *Zeus: sistem pentru gestiunea și prelucrarea datelor arheologice*, 33, I, 1996, p. 683.
1865. TATAI-BALTĂ, Cornel, *Xilografurile lui Vlaicu de la Blaj (1751–1752)*, XX, 1983, p. 823.
1866. TATU, Hristache, *Descoperiri dacice și romane în Țara Hațegului*, 31, I, 1994, p. 199.

1867. TÂMPEANU, Elena, *An attempt to social explanation of the Late Bronze age and Early Iron age in the Carpatho – Danubian region*, 34, I, 1997, p. 743.
1868. TEODOR, Maria, *Un istoric al Reformei : Andrei Șaguna*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 315.
1869. TEODOR, Pompiliu, *Din nou despre Magazinul istoric pentru Dacia în Transilvania*, III, 1966, p. 511.
1870. Idem, *Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, V, 1968, p. 577.
1871. Idem, *În legătură cu "Răspunsul la cîrtire" de Petru Maior*, VII, 1970, p. 599.
1872. TINCA, Gheorghe, *Drama României în anul 1940 și exigențele securității naționale*, 32, II, 1996, p. 17.
1873. TOPAN, Gheorghe; Lazarovici, Gh.; Balint, A., *Despre analizele metalografice ale unor topoare de aramă și cupru arsenic*, 33, I, 1996, p. 635.
1874. TOȘA, Viorel, *Alexandru Lupeanu Melin (1866 – 1937). Încercare de schiță monografică*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 767.
1875. TÓTH – GÁSPÁR, Margareta, *Condițiile de muncă și de viață ale minerilor din Valea Jiului și luptele lor greviste pînă la sfîrșitul sec. XIX*, I, 1964, p. 255.
1876. Idem, *Aspecte ale controlului de stat și activității sindicatelor în anii 1945 – 1947*, IV, 1967, p. 367.
1877. TRAORE, Facko, *Cercetări etnoarheologice asupra ceramicii și olăritului tradițional în satul Mante (Republica Mali)*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 535.
1878. TRĂISTARU, Elisabeta, *Lupta maselor din nordul Transilvaniei împotriva regimului fascist – hortyst, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării și instaurarea unui guvern democrat*, VI, 1969, p. 421.
1879. TREBICI, Vladimir, *Pierderile teritoriale din vara anului 1940: bilanț demografic*, 32, II, 1996, p. 49.
1880. TRÎNCĂ [EL SUSI], Georgeta, *Analiza faunistică a materialului din așezarea Cofofeni de la Bocșa – "Colțan" (jud. Caraș – Severin)*, XX, 1983, p. 859.
1881. Idem, *Analiza materialelor faunistice provenite din așezarea Starčevo – Criș de la Gornea (Locurile Lungi) și Moldova Veche (Rîț), jud. Caraș – Severin*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 41.
1882. Idem, *Studiul faunei din așezarea neolitică de la Iclod (jud. Cluj)*, 26 – 30, I/2, 1989 – 93, p. 187.
1883. [Trîncă] El Susi, G.; Rusu, D., *Raport preliminar asupra materialului faunistic din așezarea neolitică timpurie de la Gura Baciului (jud. Cluj)*, 32, I, 1995, p. 181.
1884. [Trîncă] El Susi, *Fauna din așezarea dacică de la Sighișoara Wietenberg (jud. Mureș)*, 33, I, 1996, p. 511.
1885. TRYNKOWSKI, Jan, *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani*, XIII, 1976, p. 81.
1886. Idem, *Încă o dată despre "Decebalus per Scorilo"*, XVI, 1979, p. 507.
1887. TUDORAN, Georgeta, *Național și internațional în mișcarea muncitorească din România la începutul sec. XX*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 367.
1888. TUKA, Laszlo, *Repartizarea farmaciilor și drogheriilor în județele din România în funcție de ponderea naționalităților în 1936*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 353.
1889. Idem, *Repartizarea teritorială și pe locuitori a farmaciilor și drogheriilor din România în 1936*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 169.
1890. TURCUȘ, Șerban, *Ignatie Darabant – iluminism și pragmatism*, 32, II, 1996, p. 383.
1891. Idem, *Însemnări pe marginea unei expoziții și a catalogului: Monumenta Romaniae Vaticana, [R]*, 33, II, 1997, p. 459.
1892. Idem, *Christianitas și românii. Note privind locul românilor în realitatea creștină occidentală la începutul sec. XIII*, 34, II, 1998, p. 9.
1893. Idem, *Conciliul Lyon II – 1274. Implicații în Europa central – orientală*, 35 – 36, II, 1999, p. 9.
1894. Idem, *Misiunea cisterciană în Transilvania*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 49.
1895. TURCUȘ, Veronica, *La nascita dell'ordine cistercense e la sua espansione*, 37 – 38, 2000 – 2001, p. 19.
1896. Idem, *Un promotor al experienței pedagogice românești în Transilvania după Unirea din 1918 – George G. Mateescu (1892 – 1929). Repere biografice*, 45 – 46, II, 2008 – 2009, p. 125.

T

1897. ȚEICU, Dumitru, *Cîteva considerații pe marginea unor podoabe medievale*, XVIII, 1981, p. 491.
1898. Țeicu, D.; Bozu, O., *Crucea – engolpion descoperită la Moldova Veche*, XIX, 1982, p. 393.
1899. ȚENTEA, Ovidiu, Ludușan, Valeriu, *About the Spearheads of Triangular Cross – Section from Dacia*, 37/I, 2000, p. 253.
1900. Țentea, O.; Matei – Popescu, Fl., *Alae et cohortes Daciae et Moesiae*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 259.
1901. Țentea, O., *Auxiliaria Commagenorum in Dacia*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 141.
1902. ȚEPELEA, Gabriel, *Lupta refugiaților din Ardealul de Nord împotriva Dictatului de la Viena*, 32, II, 1996, p. 41.
1903. ȚEPOSU – DAVID, Lucia, *Teracote reprezentînd pe Venus*, I, 1964, p. 473.
1904. Țeposu, L.; Mărghitan, L., *Monumente funerare de la Micia (II)*, VI, 1969, p. 159.
1905. ȚIGU, Viorel Gh., *Familia Duca în contextul vieții social – politice a Europei de sud – est și centrale*, 32, II, 1996, p. 131.

1906. ȚINTEA, H.; Kovacs, C., *Compoziția chimică a unor monede de argint din antichitate*, I, 1964, p. 469.
1907. ȚIPLIC, Ioan Marian, *Necropole de tip Mediaș din Transilvania*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 9.
1908. ȚOCA, Mircea, *Despre plastica fațadelor în arhitectura laică clujeană din perioada barocului târziu*, III, 1966, p. 471.
1909. Idem, *Despre fațada bisericii ortodoxe de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj*, V, 1968, p. 551.
1910. ȚURLEA, Petre, *Cu privire la rolul lui N. Iorga în întemeierea Universității române din Cluj. Pagini de corespondență*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 383.
1911. ȚUȚU, Dumitru, *Aspecte ale politicii externe a României în anii 1919 – 1933*, X, 1973, p. 351.
1912. Idem, *Tratative și contacte ale guvernului și burgheziei române pentru ieșirea din războiul dus alături de Germania hitleristă*, XV, 1978, p. 603.
1913. Idem, *Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 – iunie 1941*, XVII, 1980, p. 359.
1914. Idem, *Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 – iunie 1941*, XVIII, 1981, p. 265.
1915. Idem, *România și războaiele balcanice*, XXI, 1984, p. 277.
1916. ȚUȚU, Gheorghe, *Congresul de unificare a PCR cu PSD (februarie 1948)*, V, 1968, p. 355.
1917. Idem, *Confruntări politico – diplomatice la Conferința de pace de la Paris din 1946*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 437.
1918. Idem, *Participarea ostașilor argeșeni la lupta pentru alungarea trupelor hitleriste și hortyste din partea de nord – est a Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 425.
- U**
1919. UCRAIN, Constantin, *Contribuția batalioanelor fixe regionale Cluj și Someș la luptele duse pentru eliberarea părții de nord – vest a Transilvaniei (23 august – octombrie 1944)*, XVIII, 1981, p. 283.
1920. UNC, Gheorghe, *Solidaritatea maselor muncitoare din România cu MRSO*, IV, 1967, p. 307.
1921. URECHE, Petru, *About the Tactics and Fighting Particularity of the Auxiliary Infantry*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 247.
1922. URSUȚ, Dorin; Petrică, P., *Pentru o mai mare precizie a ridicărilor expeditiv de topografie arheologică*, XVI, 1979, p. 785.
1923. Ursuș, D.; Petrică, P.; Winkler, I., *Cîteva considerații geotopografice privind traseul drumului roman Potaissa – Napoca, în sectorul Cluj – Napoca – Aiton*, XVII, 1980, p. 441.
1924. Ursuț, D.; Petrică, P., *Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km. 8 + 750 și intrarea în municipiul Turda*, XIX, 1982, p. 591.
1925. Idem, *Drumul roman imperial din sectorul Aiton – Tureni. Caracteristici geografice și topometrice*, 31, I, 1994, p. 209.
1926. Ursuț, D., *Drumul imperial roman în vatra municipiului Cluj – Napoca*, 34, I, 1997, p. 597.
1927. Idem, *The imperial Roman road between Potaissa and the fortress of Războieni*, 34, I, 1997, p. 605.
1928. Ursuț, D.; Stanciu, I., *Un fragment din drumul roman Cluj – Napoca – Gilău*, 34, I, 1997, p. 609.
1929. URSUȚIU, Claudia, *Politici comunitare evreiești în Parlamentul României (1922 – 1929)*, 39 – 40, II, 2002 – 2003, p. 309.
1930. URSUȚIU, Liviu, *Cinci scrisori ale lui G. Barițiu în legătură cu proiectul de lege școlară din anul 1879*, III, 1966, p. 521.
1931. Idem, *Un document privind organizarea administrativă a românilor în revoluția de la 1848*, VI, 1969, p. 593.
1932. Idem, *Foruri de judecată, judecăți, gloabe pe domeniul Gurghiu între anii 1652 – 1715*, IX, 1972, p. 195.
1933. UZUM, Ilie; Țeicu, Dumitru, *Cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudală timpurie de la Gornea - "Țărmuri"*, XV, 1978, p. 295.
1934. Uzum, I., *Un tezaur de podoabe medievale românești descoperit la Macoviște (com. Ciuchici, jud. Caraș – Severin)*, XX, 1983, p. 509.
- V**
1935. VÁCZI, C., *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (I)*, V, 1968, p. 59.
1936. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (II)*, VI, 1969, p. 115.
1937. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (III)*, VIII, 1971, p. 109.
1938. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (IV)*, IX, 1972, p. 107.
1939. VAJDA, Catalina, *Fragmente de textile arheologice din secolele XV – XVIII. Investigații și tratamente de specialitate*, 37 – 38, II, 2000 – 2001, p. 377.
1940. VAJDA, Ludovic, *Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, I, 1964, p. 397.
1941. Idem, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848 – 1867)*, II, 1965, p. 497.
1942. Vajda, L.; Mirel, M., *Date privind situația revendicărilor economice ale minerilor din salinile transilvane (1848 – 1867)*, III, 1966, p. 271.
1943. Vajda, L., *Extracția și prelucrarea metalelor neferoase în Transilvania (1848 – 1867)*, IV, 1967, p. 237.

1944. Idem, *Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania între anii 1848 – 1867*, V, 1968, p. 227.
1945. Idem, *Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania (1848 – 1867)*, VI, 1969, p. 307.
1946. Vajda, L.; Mirel, M., *Condițiile de salarizare și revendicările minerilor de pe domeniul minier Zlatna în perioada 1849 – 1867*, VII, 1970, p. 273.
1947. Vajda, L., *Prima cale ferată din Transilvania*, VIII, 1971, p. 287.
1948. Idem, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867 – 1900)*, IX, 1972, p. 229.
1949. Idem, *Mineritul carbonifer în Banat între anii 1867 – 1900*, X, 1973, p. 331.
1950. Idem, *Date privind mișcările muncitorilor de la exploatarea de minereu de fier și de cărbune și ale siderurgistilor din Transilvania (1848 – 1867)*, XII, 1975, p. 319.
1951. Idem *Uzinele de fier Vlăhița (1925 – 1948)*, XIV, 1977, p. 577.
1952. Idem, *Oamenii muncii din Cluj în luptă, sub conducerea PCR, pentru instaurarea puterii democrat – populare (11 oct. 1944 – 6 mart. 1945)*, XV, 1978, p. 617.
1953. Idem, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în perioada de avânt capitalist (1867 – 1873)*, XVII, 1980, p. 277.
1954. Idem, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, XVIII, 1981, p. 201.
1955. Idem, *Din istoricul minei Bălan*, XX, 1983, p. 173.
1956. Idem, *Mina Bălan la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, XXI, 1984, p. 263.
1957. Idem, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în ultimele două decenii ale sec. XIX (I)*, XXII – XXIII, 1987/88, p. 295.
1958. VARGA, Radu, *The Peregrine Names from Dacia*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 233.
1959. VASILIEV, E., *Despre lecția de istorie la muzeu*, XVI, 1979, p. 741,
1960. VASILIEV, Valentin, *Un nou mormînt scitic descoperit la Batoș*, III, 1966, p. 411.
1961. Idem, *Un relief funerar roman în Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 477.
1962. Vasiliev, V.; Seres, A., *Materialele arheologice de pe teritoriul comunei Crizbav*, IV, 1967, p. 425.
1963. Vasiliev, V., *Vestigii daco – romane din sec. IV e.n. la Suatu*, V, 1968, p. 513.
1964. Idem, *O piesă sculpturală de factură celtică*, VI, 1969, p. 451.
1965. Idem, *Podoabe de metal prețios în morminte scitice din Transilvania*, VII, 1970, p. 41.
1966. Idem, *Das skythische Gräberfeld von Blaj*, IX, 1972, p. 65.
1967. Idem, *Despre cuțitașele curbe din Hallstattul tîrziu*, X, 1973, p. 523.
1968. Idem, *Despre interpretarea pumnalelor Akinakes descoperite pe teritoriul României*, XV, 1978, p. 101.
1969. Idem, *Pumnalele akinakes din Transilvania*, XVI, 1979, p. 11.
1970. Vasiliev, V.; Gaiu, C., *Așezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu – Corabia /jud. Bistrița – Năsăud*, XVII, 1980, p. 31.
1971. Vasiliev, V., *Despre "Pumnalele hallstattiene tîrzii" sau "pumnalele akinakes"*, XVIII, 1981, p. 367.
1972. Idem, *În legătură cu unele opinii referitoare la Hallstattul D în Transilvania*, XIX, 1982, p. 261.
1973. Idem, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, XX, 1983, p. 33.
1974. Vasiliev, V.; Aldea, Ioan Al., *Note despre așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 49.
1975. Vasiliev, V., *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 79.
1976. Idem, *Despre câteva opinii referitoare la cronologia primei epoci a fierului în Transilvania*, 31, I, 1994, p. 37.
1977. VĂTĂȘIANU, Virgil, *Un relief medieval enigmatic*, V, 1968, p. 143.
1978. VELE, Ana Maria, *Un diplomate roumain a Paris*, 41 – 44, II, 2004 – 2007, p. 179.
1979. VESA, Vasile, *Aspecte ale activității cultural-politice a burgheziei române din Transilvania la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, III, 1966, p. 537.
1980. Idem, *Conferința extraordinară a PNR din Transilvania (23 – 24 iulie 1893)*, V, 1968, p. 601.
1981. VITTINGHOFF, F., *War die Kolonie Malva mit Romula (Reșca) identisch?*, VI, 1969, p. 131.
1982. VLASSA, Nicolae, *În legătură cu neoliticul timpuriu de la Dîrtu – Ceahlău*, I, 1964, p. 463.
1983. Idem, *Materiale neolitice de la Tikos (R.P. Ungaria) în Muzeul de Istorie din Cluj*, I, 1964, p. 367.
1984. Idem, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș – Autonomă Maghiară și Cluj*, II, 1965, p. 19.
1985. Idem, *Sabia feudală timpurie de la Ernei*, II, 1965, p. 669.
1986. Idem, *Cultura Criș în Transilvania*, III, 1966, p. 9.
1987. Vlassa, N.; Rusu, M.; Protase, D.; Horedt, K., *Săpăturile arheologice de la Iernut*, III, 1966, p. 399.
1988. Vlassa, N., *Tot despre locul de descoperire a "sabiei de la Morești"*, IV, 1967, p. 511.
1989. Idem *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, IV, 1967, p. 403.
1990. Idem, *Sondajul de salvare de la "Gura Baciului", com. Baci, or. Cluj (...și cite ceva despre cultura vaselor caliciforme în România)*, V, 1968, p. 371.

1991. Idem, *Așezarea neolitică de la Dăbica*, VI, 1969, p. 27.
 1992. Idem, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorden Orient*, VII, 1970, p. 3.
 1993. Idem, *Sondajul arheologic de la Bistrița*, VIII, 1971, p. 572.
 1994. Idem, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo–Criș în România*, IX, 1972, p. 7.
 1995. Idem, *Zona balcano – asiatică și Transilvania*, IX, 1972, p. 367.
 1996. Idem, *Săpăturile arheologice de la Coldău (jud. Bistrița – Năsăud)*, X, 1973, p. 11.
 1997. Idem, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, XI, 1974, p. 125.
 1998. Idem, *Noi contribuții la problema influențelor orientale în neoliticul Transilvaniei*, XII, 1975, p. 1.
 1999. Idem, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, XIII, 1976, p. 215.
 2000. Idem, *O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna*, XIV, 1977, p. 205.
 2001. Idem, *Problema existenței ecvidelor domestice în cadrul culturii Vinča – Turdaș*, XV, 1978, p. 19.
 2002. Idem, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, XVI, 1979, p. 171.
 2003. Idem, *Interpretarea unei geme magice greco – egiptene*, XVII, 1980, p. 483.
 2004. Idem, *O categorie nesemnaltă de pietre gravate magice*, XVIII, 1981, p. 111.
 2005. Idem, *O gemă magică din Transilvania cu o temă iconografică rară*, XIX, 1982, p. 367.
 2006. Idem: *Studii dacice*, [R], XIX, 1982, p. 739.
 2007. Vlassa, N.; Takacs, M.; Lazarovici, Gh., *Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 59.
 2008. Vlassa, N.; [Kalmar] Maxim, Z.; Lazarovici, Gh., *Descoperiri arheologice la Bernadea (I)*, 32, I 1995, p. 575.
 2009. VLĂDESCU, C.; Pop, C., *Piese sculpturale romane în Muzeul militar central*, XIX, 1982, p. 301.
 2010. VOIȘAN, Valentin. In *Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdeckte Bestandteile militärischer Ausrüstung*, 34, I, 1997, p. 201.
- W
2011. WERNER, Eck, MacDonald, David, Pangerl, Andreas, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den Dakischen Provinzen*, 38/I, 2001, p. 27.
 2012. Idem, *Neue Diplome für Auxiliartruppen von Unterpannonien und die Dakischen Provinzen aus Hadrianischer Zeit*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 25.
 2013. Werner, E., Pangerl, A., *Ein Diplom für die Truppen von Dacia Superior unter dem Kommando des Marcius Turbo im Jahr 119 n. Chr.*, 41 – 42, 2004 – 2005, p. 61.
 2014. Idem, *Neue Diplome für die dakischen Provinzen*, 43 – 44/I, 2006 – 2007 (2008), p. 185.
 2015. WILMOTT, Tony, *Cohors I Aelia Dacorum: a Dacian Unit on Hadrian's Wall*, 38/I, 2001, p. 103.
 2016. WINKLER, Iudita, *Despre circulația monetară la Porolissum*, I, 1964, p. 215.
 2017. Idem, *Circulația monetară la Apulum*, II, 1965, p. 215.
 2018. Idem, *Drahma și hemidrahma în sistemul monetar al daco – geților*, III, 1966, p. 75.
 2019. Idem, *Tipurile monetare ale daco – geților și aria lor de răspîndire (I)*, V, 1968, p. 33.
 2020. Idem, *Tipurile monetare ale daco – geților și aria lor de răspîndire (II)*, VI, 1969, p. 67.
 2021. Idem, *Perioada emiterii monedelor și dreptul monetar la geto – daci*, VII, 1970, p. 94.
 2022. Winkler, I.; Băloi, C., *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, VIII, 1971, p. 161.
 2023. Winkler, I.; Hopârtean, A.; Milea, Z., *Monede antice descoperite în Transilvania și Dobrogea*, IX, 1972, p. 383.
 2024. Winkler, I.; Băloi, C., *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, X, 1973, p. 181.
 2025. Winkler, I., *Observații și rectificări la "monedele gato - dacilor"*, XII, 1975, p. 95.
 2026. Idem, *Răspuns la întîmpinarea lui C. Preda "pe marginea unor observații și rectificări la monedele geto - dacilor"*, XIV, 1977, p. 677.
 2027. Winkler, I.; Takács, M.; Păiuș, Gh., *Necropola avară de la Cicău*, XIV, 1977, p. 269.
 2028. Idem, *Așezarea prefeudală de la Cicău, jud. Alba*, XV, 1978, p. 263.
 2029. Winkler, I.; F. Fejér; Huszár, L., *Bibliographia Numismatica Hungaricae*, [r], XV, 1978, p. 693.
 2030. Winkler, I.; Takács, M.; Păiuș, Gh., *Săpăturile arheologice de la cicău*, xvi, 1979, p. 465.
 2031. Winkler, I.; J. Fitz, *Der geldumlauf der Römischen provinzen im Donaugebiet mitte des 3. Jhds.*, [r], XVI, 1979, p. 885.
 2032. Idem., *Aplicarea matricei de incidentă în studii de arheologie și numismatică*, XVII, 1980, p. 687.
 2033. Winkler, I.; Takács, M., *Săpăturile arheologice de la Cicău. Așezarea Coțofeni*, XVIII, 1981, p. 321.
 2034. Winkler, I.; M. Mihăilescu – Birliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, [R], XVIII, 1981, p. 707.
 2035. Idem, *Drumul roman Napoca – Potaissa (II)*, XIX, 1982, p. 587.
 2036. Idem, *Histoire et numismatique en Haute – Normandie*, [R], XIX, 1982, p. 761.
 2037. WINKLER, I.; BLĂJAN, N., *Așezările romane de la Mediaș (jud. Sibiu)*, 26 – 30, 1989 – 1993, p. 459.
 2038. WOLF, Iosif, *Imaginea antichității în "Siebenbürgische Quartalschrift" (1790 – 1801) și "Siebenbürgische Provinzialblätter" (1805 – 1824)*, XIV, 1977, p. 425.

2039. Idem: recenzii în vol. XIV, 1977: Gh. Bartoș, *Răscoala lui Horea. Bibliografie analitică*; N. Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea, 1784 – 1785*, p. 683.
2040. Idem, *Începuturile presei cultural – științifice din Transilvania: "Siebenbürgische Quartalschrift" (1790 – 1801)*, XV, 1978, p. 431.
2041. Idem: recenzii în vol. XV, 1978: I. Lungu, *Școala Ardeleană*, p. 697.; G.M. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenene din sec. XIX (I)*, p. 699; Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, p. 702.
2042. Idem, *Problematica românească în istoriografia săsească (1790 – 1848)*, XVI, 1979, p. 325.
2043. Idem: recenzii în vol. XVI, 1979: G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești, BAR 1 – 1600*, p. 697.; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, p. 911; *Consiliul național român din Blaj*, p. 915.; Damaschin Bojincă, *Scieri*, p. 909; G.M. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenene din sec. XIX (II)*, p. 908.; W. Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, p. 913.; I. Filstich, *Încercare de istorie românească*, p. 907.
2044. Idem: A. Răduțiu, L. Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania, tipărite în limba română 1701 - 1847*, [R], XVIII, 1981, p. 737.
2045. Idem: E. Csetri, I. Imreh, *Erdély változó társadalma 1767 – 1821*, [R], XVIII, 1981, p. 738.
2046. WOLF, Rudolf: recenzii în vol. XX, 1983: P. Binder, *Közös multunk Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttéléséről*, p. 917; P. Bunta, *Gabriel Bethlen (1613 – 1629)*, p. 920.
2047. Idem, *Comerțul cu sare al Transilvaniei în sec. XVI – XVII*, 32, II, 1996, p. 109.
2048. WOLFF, H., *Miscellanea Dacica*, XII, 1975, p. 139.
2049. Idem, *Miscellanea Dacica (II)*, XIII, 1976, p. 99.
2050. WOLLMANN, V., *Lei funerari romani la Bucerdea*, VI, 1969, p. 533.
2051. Idem, *Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș*, VII, 1970, p. 163.
2052. Idem, *Inscripții și sculpturi romane din sud-estul Banatului*, VIII, 1971, p. 539.

Z

2053. ZABEHLICKY, Heinrich, Zabehlicky, Susanne, *Cocceii principes prope ripam Danuvii*, 39 – 40/I, 2002 – 2003, p. 19.
2054. ZAHARIADE, Mihai, *The Late Roman Drobeta. I. The cruciform building and the fort garrison in the 4th century AD*, 34, I, 1997, p. 167.
2055. ZRINY, Andrei: *Alt – Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur – und Frühgeschichte Thüringens*, [R], XVIII, 1980, p. 849.

ABREVIERI

AV	(Nuovo, 1891-1921) <i>Archivio Veneto</i> (Tridentino, 1922-1926)
AAV	Giuseppe Valentini, <i>Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV</i> (Munich 1967-1979); 25 volumes in 3 series. Pars secunda, <i>Saeculi XV praescanderbeginiam periodum complectens</i> (1970-1973), 13 volumes (VII-XIX). XVIII. <i>Annos a 1443 ad 1444 illustrans</i> (1973).
A.A.R.M.S.I	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București, s. I, 1880-1893; s. II, 1894-1914; s. III, 1915-1947; s. IV, 1972-
ABAW	<i>Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch [-Philologische und]- historische Klasse</i> , München, s. I, 1835-1928; s. II, 1929-1945; sn, 1947-
ACIEB	<i>Actes du Congrès International des Études Balkaniques</i> , 1966 [1969]-
ActaArchCarp	<i>Acta Archaeologica Carpathica</i> , Kraków.
ActaArchHung	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> Budapest.
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj(-Napoca), 1964-
ActaMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău.
ActaTS	<i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Sibiu.
Acte	Nicolae Iorga, <i>Acte și fragmente cu privire la istoria românilor</i> [Documents and Fragments on the History of the Romanians], (Bucharest 1895-1897); 3 volumes. III, [1399-1499] (1897).
AFLNW	<i>Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen</i> , Köln/Opladen
AFP	<i>Archivum Fratrum Praedicatorum</i> , Romae, 1930 [1931]-
Again	Livia Călian, <i>again about Michael the Brave's gold medal</i> , <i>Acta Musei Napocensis</i> , 35-36/II, 1999, p. 273-279.
AHASH	<i>Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1952-
AHR	<i>The American Historical Review</i> , New York, London, Washington, 1895-
AIIC	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , 1971-1990 din Cluj (-Napoca, din 1974), Cluj, 1958 (reia AIINC); ultimele numere (2001-2003) pot fi găsite la www.history-cluj.ro
AIIC	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , din 1972) "A.D. Xenopol" din Iași, 1964-1989 (este continuat de AILX)
AILX	<i>Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol</i> din Iași, Iași, 1990-
AIR	[B. Petriceicu-Hăjdêu], <i>Archiva istorică a României. Collecțiune critică de documente asupra trecutului român, începându dela timpii cei mai depărtați și pône la anulul 1800</i> , București, [1864-] 1865-1867, s.n., 2004-
AIRCRU	<i>Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica</i> , Venezia, 1999-
Alba Regia	<i>Alba Regia</i> , Székesfehérvár
Amed	<i>Arheologia Medievală</i> , Reșița, Brăila
AMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău
AnB	<i>Analele Banatului</i> , Timișoara
AOASH	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1947-
ArchAust	<i>Archaeologia Austriaca</i> , Wien.
Arh. Bibl. Mitr.Sibiu	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași.
Arh. Naț. București	Arhivele Naționale București
Arh. Naț. Deva	Arhivele Naționale Deva
Arhiva	<i>Arhiva societății științifice și literare</i> , Iași, 1889/1890, 1940
AS	<i>Acta Siculica</i> , Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe
ASG	Archivio di Stato di Genova, Genova. Archivio Segreto (A.S.), <i>Diversorum</i> , [reg.] 533, 1444

- ASI** *Archivio Storico Italiano*, Firenze, 1842-1850/1851; ns. 1855-1863; s. III, 1865-1877; s. IV, 1878-1887; s. V, 1888-1912; s. VI, 1913-1923; s. VII, 1924-1934; s. VIII, 1935-
- ASRSP** *Atti della Società romana di storia patria*, Rome, 1878-
- ASM** Archivio di Stato di Milano, Milano. Archivio Ducale Visconteo-Sforzesco/ Archivio Sforzesco (A.D.S.); Carteggio estero (Potenze estere), *Ungheria*, cart. 650, 1452-1490 [1441] (fasc. [1], 1452 [1441]-1457; fasc. [2], 1458-1466; fasc. [3] 1467-1490)
- ASVe** Archivio di Stato di Venezia, Venezia. Senato Secreto [Senato Secreti] (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 20, 1453 [MV= 1454]-1459
- AŞD** Anuarul Şcolii Doctorale *Istorie. Civilizaţie. Cultură* [Yearbook of the Doctoral School *History. Civilization. Culture*], Cluj-Napoca (Klausenburg, Kolozsvár), 2005-
- AŞUI** *Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Alexandru Ioan Cuza". Istorie*, Iaşi, 1955-
- Auktion** Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, *Römisch-Deutschreich*, haus Habsburg Lothringen
- Austria** "Austria" Münzkatalog 1790-1989, Viena, 1990.
- AVA** *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, München
- AVSL** *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*
- Banatica** *Banatica*, Muzeul Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa.
- BAR** Biblioteca Academiei Române
- BAR Cluj** Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
- BCUC** Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca
- Between worlds** *Between worlds* (=MHG, NS, I, 1-4), editor Alexandru Simon (Cluj-Napoca 2007-2008). II. *John Hunyadi and his Time*, edited by Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon (2007).
- BF** *Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Amsterdam, 1966.
- BHR** *Bulgarian Historical Review*, Sofia
- Bonfini** (1936-1941) [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, edited by József Fögel, László Juhász, Béla Iványi (Leipzig 1936-1941); 4 volumes.
- BOR** *Biserica Ortodoxă Română*. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, Bucureşti, 1874.
- BP** *Balkanica Posaniensia*, Poznań, 1970-
- BSHAR** *Bulletin de la Section Historique de la Académie Roumaine*, Bucarest, 1912-1947.
- BSL** *Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines*, Prague, 1929-
- BSNR 1906** *Buletinul Societăţii Numismatice Române cuprinzând Catalogul medaliilor moldo-române cunoscute dela anul 1600 până la 1906*, Bucureşti, 1906.
- BSOAS** *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London-Oxford, 1938
- Bună Vestire** *Bună Vestire. Organ de zidire creştinească*, Roma, 1960
- Byzantina** *Byzantina*, Thessaloniki, 1969
- Byzantion** *Byzantion. Revue internationale des études byzantines*, Bruxelles, 1924
- CCA** *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Bucureşti.
- CF** *Concilium Florentium, A [I], Documenta; B [II], Scriptores*, Rome, 1940-1977
- Chalcocondil** (1922-1927) [Laonic Chalcocondil], *Laonic Chalcocandylae Historiarum demonstrationes*, edited by Jenő Darkó (Budapest 1922-1927; 2 toms/ 3 volumes (1958) Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice. Historiarum demonstrationes*, edited by Vasile Grecu (Bucharest 1958).
- CHR** *Catholic Historical Review*, Washington, 1915.
- CL** *Convorbiri Literare*, Iaşi-Bucureşti, 1867-1945.
- CNH III/1** *Corpus Nummorum Hungariae*, III/1, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657*, ed. L. Huszár, Budapest, 1975.

- Codex* *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= MMP, II, XI-XII, XIV) (Krakow 1876-1894); 4 volumes. I, 1384-1492, edited by August Sokolowski, Joseph Szujski (1876); II, 1382-1445, edited by Anatol Lewicki (1891); III, 1392-1501, edited by Antol Lewicki (1894).
- Codex Vitoldi* *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376-1430* (=MMP, VI), edited by Anton Prochaska (Krakow 1882).
- Codice* R[aimondo]. A[medeo]. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Georgio. MCCCCLIII-MCCCCLXXV* (=ASLSP, VI-VII), Genova, 1868-1879; 3 volumes. I, [1453-1459] (1868-1870); II-1, [1460-1472] (1871-1874); II-2, [1473-1475; 1453-1475] (1876-1879).
- Colloquia* *Colloquia. Journal of Central-European Studies*, Cluj-Napoca, 1994.
- Crisia* *Crisia*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
- Cronicile* *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* [The Slavic-Romanian Chronicles of the 15th-16th Centuries edited by Ioan Bogdan], edited by P[etre]. P[etre]. Panaitescu (Bucharest 1959).
- Crusades* *A History of the Crusades*, general editor Kenneth M. Setton (Philadelphia-Madison 1958-1989), 6 volumes. VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour (Madison 1989).
- Csáky* *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I/1, Budapest, 1919. CSHB=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828-1897
- CSFS* *Collana storica di fonti e studi*, Genoa, 1969-
- CT* *Columna lui Traian*, București, 1870-1884
- Dacia N.S.* *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, București, I-XII (1924-1948); *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Nouvelle série, București.
- DIR I.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I.
- DIR II.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251-1300).
- DIR III.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301-1320).
- DIR IV.* *Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321-1330).
- Długosz* (1887/ 1863-1887) [Jan Długosz], *Jan Długosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, edited by Alexander Przezdziecki (Leipzig-Krakow 1863-1887); 15 volumes. XIII-XIV, *Historiae Polonicae libri XII* (1883-1887).
- Documente moldovenești* Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare* [Moldavian Documents prior to Stephen the Great] (Iași 1931-1932); 2 volumes. II, *Documente interne. Urice (ipsoace), Surete, Regeste, Traduceri (1438-1456). Documente Externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori (1387-1456)* [Domestic Documents: Char ters, Regests, Translations (1438-1456). Foreign Documents: Letters of Cre dit, Hommage Deeds, Treaties, Embassies, Trade Privileges, Safe-Conducts and Letters (1387-1456)] (1932).
- Dogaru 1994* Maria Dogaru, *Din heraldica României*, București, 1994.
- DOP* *Dumbarton Oak Papers*, Washington, DC, 1941-
- DRH* *Documenta Romaniae Historica* (Bucharest 1965-2003). A. *Moldova* (1975-2002); B. *Țara Românească* [Walachia] (1966-2003); C. *Transilvania*; D. *Relațiile între Țările Române* [The Relations between the Romanian Countries] (1977).
- EB* *Études Balkaniques*, Sofia
- EBPB* *Études Byzantines et Post-Byzantines*, Bucarest-Iași, 1979.
- EMÉ* *Egri Múzeum Évkönyve*, Eger
- EN* *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.

- Enciclopedia Epistolae pontificiae* *Enciclopedia României*, vol. I, București, 1938
Epistolae pontificiae and concilium florentinum spectantes (= CF, I, 1-3), edited by Georg Hofmann (Rome 1940-1946), 3 volumes. I, *Epistolae pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418-1438)* (1940); III, *Epistolae pontificiae de ultimis actis concilii florentini annis 1440-1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446-1453* (1946).
- ETTK *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Budapest, 1867-1917.
- Συμμεικτα Athenai, 1966-
- FAH *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapesta
- FHDR *Fontes Historiae Daco-Romanae*, I-IV, București, 1964-1982.
- FolArch *Folia Archaeologica*, Budapest.
- FRA *Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen*, Wien, 1849.
- FRT *Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források)*, Budapest-Kolozsvár, 1911-1921.
- FSNA *Fonti per la storia di Napoli aragonese* (collana diretta da Mario Del Treppo), Salerno, Napoli, 1997.
- Gombos Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, vol. I – III, Budapest, 1937-1938.
- Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. 1, Budapest, 1987.
- H Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657* (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész), Budapest, 1975.
- HEFP Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995.
- H-C Emeric Hutten-Czapskim, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, I-II, St. Pétersbourg - Paris, 1871-1872; III, St. Pétersbourg – Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
- HD E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea I, București, 1887.
- HHStA Haus-, Hof- und Saatsarchiv, Wien. Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Maximiliana (1477-1519)*, [cutia] 29, 1513 März-September (fasc. 22, März-April 1513, 23a-[1, 1513 Mai-Juni, 2, 1513 Juli-August, 3, 1513 September])
- Historia Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Turchesca*, edited by I[oa]. Ursu (Bucharest 1910).
- HO *Hazai okmánytár/ Codex diplomaticus patrius*, vol. I-VIII, Györ-Budapest, 1865-1891.
- HPW Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremművészet a 16-18 században*, București, 1996.
- HPW Huszár – Pap – Winkler, *Erdély éremművészete a 16-18. században*, Cluj-Napoca, 1996.
- Hurmuzaki Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* [Documents regarding the History of the Romanians] (Bucharest-Cernăuți (Czernovits) 1887-1942); 15 (17) toms/ 45 volumes. I-2, 1346-1459, editor Nicolae Densușianu (1890); XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600* [Documents and Letters from the Archives of the Transylvanian Cities Bistrița (Bistritz, Besztrece), Brașov (Kronstadt, Brassó), Sibiu (Hermannstadt, Szeben), editor Nicolae Iorga (1911).
- IIR Popa-Lisseanu, Gh., *Izvoarele istoriei românilor*, V, București, 1935.
- Iliescu 1993 Octavian Iliescu, *La monnaie – médaille de Michel le Brave /1600*, *Revue Roumaine d'Histoire*, tome XXXII, No. 3-4, Juillet-December, 1993, p. 218-228.
- Istros Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila, 1980.
- JAA *Journal of Anthropological Archaeology*, New-York
- Jakó I, II Jakó Zsigmond, ed., *Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae*.

Diplomata epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia, vol. I, Budapest, 1997; vol. II, Budapest, 2004.

- JdS* *Journal des Savants. Académie des inscriptions et belles lettres*, Paris, s. I, 1665-1792; s. II, 1816-1908; s. III, 1909-
- JPMÉ* *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs
- JRGZM* *Jahrbuch des Römische Germanische Zentralmuseums*, Mainz
- Közl.* *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából*, Kolozsvár/Cluj-Napoca
- KMTL* *Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)*, ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
- LK* *Lévéltári Közlemények*, Budapest, 1928.
- MAPS* *Memoirs of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1933 -
- MCA* *Materiale și cercetări arheologice*, București.
- Méditerranées* *Méditerranées. Revue de l'Association Méditerranées*, Paris, 1994
- MFME* *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, Szeged
- MGAH* *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae*, Budapest
- MGH.SS* *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
- MHG* *Mélanges d'Histoire Générale*, Cluj (-Napoca), [1922] 1927-1938, NS, [2004] 2007-
- MHH* *Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek*, Pest, Budapest, 1857-1917
- MJM* *Muzeul Județean Mureș*
- MMKM* *Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureș, Târgu-Mureș*, 1980.
- MMP* *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, Cracoviae, 1861-1938.
- MN* *Il Mar Nero. Anali di archeologia e storia*, Roma, Paris, 1994.
- MNIT* *Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca.
- MÖK* *Magyar Őstörténeti Könyvtár*, Szeged
- MPH III.* *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa, 1961.
- MPK* *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, Wien
- MPR* *G. Buzdugan – Gh. Niculiță, Medalii și plachete românești. Memoria metalului*, București, 1971.
- MS* *Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighișoara*, Sighișoara, 1972.
- MSM* *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Zagreb, 1867-1918; 1948-1979; 2002-
- MT* *Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, 1997-
- N* sigla Cabinetului Numismatic
- NHB* *Nouvelle Histoire Bataille*, Paris, 1999-
- NK* *Numizmatikai Közlöny*, Budapest.
- NMED* sigla colecției medalistice
- Notes* *Nicolae Iorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (Bucharest 1899-1916); 6 volumes. IV, 1453-1476; V, 1476-1500 (1915); VI, 1501-1547 (1916).
- NRS* *Nuova Rivista Storica*, Roma, 1917-
- OCA* *Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1935-
- OCP* *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, 1935-
- OGS* *Osmanische Geschichtsschreiber*, Graz-Wien-Köln, 1955-1981, NF, 1982-
- OH* *Opuscula Hungarica*, Budapest
- ÖNB* *Österreichische Nationalbibliothek*, Wien . Handschriften-, Autographen- und Nachlass-Sammlung (Codices), Cod. 6215-6217
- PamArch* *Památky Archeologické*, Praha.
- Pontica* *Pontica. Muzeul de Istorie și Arheologie*, Constanța, 1968

- QCR* *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, Venezia, 2002
- RA* *Revista Arhivelor*, București, 1924-1947, 1958-
- Raguza* József Gelich, Lajos Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* (Budapest, 1887).
- Raynaldus* (1693/ 1692-1727) [Odorico Rinaldo], *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt* (Cologne 1692-1727); 21 volumes. XVIII 1693).
- Regesta* *Regesta chronologica-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris*, edited by Joseph Chmel (Vienna 1838 [1840]).
- Repertoriul* *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* [The Inventory of Artifacts and Monuments from the Time of Stephen the Great], edited by Mihai Berza (Bucharest 1958).
- RER* *Revue des Études Roumaines*, Paris, Atena, Iași, 1953-
- RC* *Revista Catolică*, București, 1911-1916
- Rdl* *Revista de istorie* (este continuată de *RI*, sn), București, 1974-1989
- RdlS* *Revista de istorie socială*, Iași, 1996 [1997]-1998 [2000]
- REB* *Revue des Études Byzantines*, Paris, 1943-
- RepAB*, Ciugudean, H., Moga, V., *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
- RepCJ*, I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992.
- Resch* Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln*, Mermannstadt 1901.
- RESEE* *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Bucarest, 1963
- RI* *Revista istorică*, Vălenii de Munte-Iași, București, 1915-1946, sn, 1990-
- RIR* *Revista istorică română*, București, 1931-1946.
- RISCI* *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, Milano, 1947.
- RIU* *Românii în istoria universală* (coordonatori Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), Iași, 1986-1992.
- RRH* *Revue Roumaine d'Histoire*, Bucarest, 1962-
- RRHA* *Revue Romaine d'Histoire de l'Art*, București
- RSL* *Romanoslavica*, Bucuresti, 1956-
- Rv.* revers
- SBAW* *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, München, s. I, 1871-1928; s. II, 1929-1944; s. III, 1944/1946-
- SlovArch* *Slovenská Archeológia*, Bratislava
- SCI* *Studii și cercetări de istorie*, Iași, 1938-1946
- SCI-Cluj* *Studii și cercetări de istorie*, Cluj
- SCI(V)A* *Studii și cercetări de istoria (veche a) artei*, București, 1954
- SCIVA* *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, București.
- SCN* *Studii și cercetări de numismatică*, București.
- SG* *Studi Genuesi*, Genova, NS, 1983-
- SI* *Studia Islamica*, Paris, 1953-
- SMIM* *Studii și materiale de istorie medie*, București, 1956
- SMK* *Somogyi Múzeum Közleményei*, Kaposvár
- SOF* *Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde*
Südosteuropas, München, 1936
- Spharantzes* (1666) Georgios Spharantzes, *Memorii. (1401-1477). În anexă: Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica (1258-1481)* [Memoirs. 1401-1477. Appendix: Pseudo-Phrantzes: Makarios Melissenos, Chronicle. 1258-1481], edited by Vasile Grecu (Bucharest 1966).

- SRH** *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937- 1938.
- SRPol** *Scriptores Rerum Polonicarum*, Cracoviae, 1872-1917 (a apărut, într-o primă variantă îngrijită de Christian Gottlieb Ludwig, la Amsterdam, în 1698)
- SRPru** *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vor- zeit, bis zum Untergang der Ordensherrschaft* (herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehlke), Leipzig, 1865-1874 (reeditată anastatic la Frankfurt, în 1965)
- StBruk** *Muzeul Brukenthal-Sibiu, Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
- StComB** *Studii și comunicări Brukenthal* (seria arheologie-istorie), Sibiu.
- Studii** *Studii. Revista de istorie*, Bucuresti, 1948-1973 (este continuată de *RdI*)
- SUBBH** *Studia Universitatis Babes-Bolyai*, series Historiae, Cluj (-Napoca), 1958
- SV** *Studi Veneziani*, Venezia, 1959-1976; sn, 1977
- Symp. Thrac**, *Symposia Thracologica*, Revistă a Institutului de Tracologie, București.
- Studijne Zvesti** *Studijne Zvesti. Arheologicki ústav SAV*, Nitra-Bratislava.
- Sz** *Századok*, Budapest, 1867-
- Szecheny** *Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Instituti Nationalis Széchényiani, 1807.
- Tárnoveanu-Pârvan** Ernest Oberländer – Tárnoveanu și Katiușa Pârvan, *Regina Elisabeta în medalistică*, Muzeul Național, XIV, București, 2002, p. 246-270.
- Tănăsescu 1975** Ștefan D. Tănăsescu, *despre medalia lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 1973-1975, nr. 121-123, p. 237-239.
- Teodoreanu-** *Teodoreanu Eugen – Teodorescu Z. Virgil, Învățămintul oglindit în medalistica românească*, BSNR, nr. 129-130, anii LXXV- LXXVI (1981-1982), p. 411-436.
- Teutsch-Firnhaber** G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
- Theiner** A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
- Thesaurismata** *Thesaurismata. Bollettino dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Post- Bizantini*, Venezia, 1961-
- Thuróczy** (1985) [János Thuróczi/ Thuróczy] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum* (Budapest 1985-1988); 3 volumes. I, *Textus*, edited by Erzsebet Galántai, Gyula Kristó; II-1, 2, *Commentarii*, by Elemér Mályusz, with Gyula Kirsztó.
- TM** Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaure și descoperiri monetare din colecția Muzeului Județean Maramureș, Baia-Mare*, 1971.
- TR** *Transylvanian Review/ Revue de Transylvanie*, Cluj-Napoca, 1992- (ultimele numere sunt disponibile online la www.icr.ro/tr_review)
- TSz** *Történelmi Szemle*, Budapest, 1950-1956; 1958- (numerele pe 1997, 2-1999 pot fi accesate la www.tti.hu/index.htm).
- Turcica** *Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, Leuven, Paris, 1969-pentru ultimele numere: www.poj.peeters-leuven.be/journal).
- UAI** *Ural-Altaische Jahrbücher: internationale Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung*, Wiesbaden-München, 1952.
- Welzel** Leopold Welzel von Wellenhüm, *Verzeichniss der Münz-und Medaillen-Sammlung*, Wien, 1845.
- ZfA** *Zeitschrift für Archäologie*, Berlin.
- Zichy** *Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. I, Pest, 1872.
- Ziridava** *Ziridava. Studii și cercetări*, Arad.
- ZW** Zimmermann Franz et al. eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1891.

